

7. ÉVFOLYAM

1995

1-2. SZÁM

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI
VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1989

A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
FOLYÓIRATA

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Megjelenik 1993-tól évente négy számmal, két kötetben. A második Vatikáni Zsinat szellemében értett Egyház Magyarországon és egyéb magyar nyelvű közösségekben megélt hit történetével kapcsolatos tudományos tanulmányokat, forrásokat és módszertani kérdéseket közöl magyarul, angolul és más, a magyar történelemmel kapcsolatos nyelven.

Essays in Church history in Hungary, a scholarly review, appears beginning with 1993 twice a year with four issues. It publishes studies in Hungarian, English, French, German, Spanish, Italian, Rumanian and Slavic languages, dealing with events, parishes, persons, institutions, monuments, Church activities and writings, as well as photocopies of unpublished documents and sources related to the Church's history in Hungary and to Hungarian linguistic communities.

Megrendelhető: Pannonhalmi Főapátság Könyvszolgálat.

Pannonhalma, 9090. Tel.: 96/470-022. Fax: 96/470-011.

Előfizetés, Tagság díj: 600 Ft.

Subscriptions and membership:

In Hungary: 600 Ft.

Outside of Hungary:

Individual: Can\$ 20.00 or 18 DM; Institutions: Can\$ 30.00.

Subscriptions and remittances should be sent to

METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ontario, Canada M4Y 2R5.

Checks should be made payable to *METEM*.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

1995/1-2

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
Pannonhalma–Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**
Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY
Szeged

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap
és a Soros Alapítvány támogatásával jelent meg

FŐSZERKESZTŐ – GENERAL EDITOR
SZÁNTÓ KONRÁD

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – BOARD OF EDITORS

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Dóka Klára, Érszegi Géza,
Horváth Tibor, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Szabó Ferenc,
Szántó Konrád, Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;*
AUSTRIA: Galambos Ferenc; CANADA: Bonkáló Ervin, Vlossák Rudolf;
GERMANY: Adriányi Gábor
ITALY: Kiss Ulrich, Lukács László, Somorjai Ádám, Szilas László;
USA: Gabriel L. Asztrik

Felelős szerkesztő – Responsible Editor
ZOMBORI ISTVÁN

Felelős kiadó – Managing Publisher
VÁRSZEGI ASZTRIK

METEM 1995.
ISSN 0865–5277

Nyomás és kötés az

 KIADÓ ÉS NYOMDA
munkája

Felelős vezető: Fonyódi Ottó

TARTALOM – CONTENTS

TANULMÁNYOK – ESSAYS

BOBA Imre	Egyháztörténeti vázlatok a középkorból: I. Szent Metód és Szentopolk kapcsolata Sirmiummal és Szlavóniával a pápai levelezés és a horvát hagyomány tükrében. II. Szent Konstantin (Cirill), Szent Metód és a Boszniai Püspökség eredete <i>Essays on Medieval Church History</i> <i>I. The Contacts of St. Methodius and Sventopolk with Sirmium and Slavonia in the Light of Papal Documents and Croatian Tradition</i> <i>II. Saint Constantine (Cirill), Saint Methodius and the Origins of the Bishopric of Bosna</i>	5
ÉRSZEGI Géza	Róbert érsek oklevelei <i>Documents Of Archbishop Róbert</i>	31
SROKA, Stanisław A.	Lengyelek a szepességi káptalanban a XIV. században <i>Poles in the Chapter of Szepesség in the 14th Century</i>	55
ERDŐ Péter	Az esztergomi vikáriusi bíróság legrégebbi <i>protocolluma</i> <i>The Oldest Protocollum of the Vicarial Court of Esztergom</i>	63
GLÜCK Jenő	Adatok az erdélyi könyvtárak judaisztikai anyagának meghatározásához (1800-ig) <i>A Contribution to the Determination of the Judaistic Material in Libraries of Transylvania</i>	73
DÓKA Klára	A kalocsai érsekség birtokai a 18-19. században <i>The Possessions of the Archbishopric of Kalocsa in the 18-19th Centuries</i>	89
KÓHEGYI Mihály	Adatok Madaras egyháztörténetéhez (1789-1835) <i>A Contribution to the Ecclesiastical History of Madaras (1789-1835)</i>	153
ADRIÁNYI Gábor	A szociális kérdés a német és a magyar katolikus egyházban 1891 előtt <i>The Social Issue in the German and Hungarian Catholic Church before 1891</i>	167
RISKÓ Mariann	A kárpátaljai görögkatolikus egyház kálváriája 1944-től a legalitás visszanyeréséig a visszaemlékezések tükrében <i>The Tribulations of the Sub-Carpathian Greek Catholic Church from 1944 to the Present Day (1992) as Reflected in Reminiscences</i>	177

FORRÁSOK – SOURCES

SZÚCS Márton –	Halottak hallgatása	197
KOVÁCS József	<i>The Silence of the Dead</i>	
MÉSZÁROS István	A szegedi „bajszos püspök” jelentései 1952-ben	233
	<i>Reports of the Deputy of the State Office of Church Affairs in the Year 1952</i>	

MÓDSZERTAN, ADATTÁR, SZEMLE
 METHODOLOGY, DATA STORE, SURVEYS

MOLNÁR Antal	A 85 éves P. Lukács László SJ köszöntése	247
	<i>Greetings to Rev. László Lukács SJ on his 85th Anniversary</i>	
CYWIŃSKI, Bohdan	A katolikus egyház Szlovákiában kezdetektől 1948-ig	261
	<i>The Catholic Church in Slovakia. From The Beginnings Until 1948</i>	
	Új alapítvány az egyháztörténeti kutatásért:	279
	Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány (HEHA)	

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK
 BOOK REVIEW

Segédanyag az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgozásához. Szerk. Dóka Klára (Ism.: Kőhegyi Mihály)	281
Magyarok kelet és nyugat metszészvonalán (Ism.: Horváth Erzsébet)	282
UNGHVÁRY Sándor: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században (Ism.: Kőhegyi Mihály)	284

BOBA IMRE

EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK A KÖZÉPKORBÓL

I.

SZENT METÓD ÉS SZVENTOPOLK KAPCSOLATA SIRMIMUMMAL ÉS SZLAVÓNIAVAL A PÁPAI LEVELEZÉS ÉS A HORVÁT HAGYOMÁNY TÜKRÉBEN.*

1.

SZENT METÓD PÜSPÖKI SZÉKHELYE ÉS SÍRJA

Napjainkig a kutatók úgy tekintettek Metódra mint aki vagy állandó székhely nélküli püspök, missziós püspök, chorepiscopus, vagy a Dunától délre fekvő Pannonia, illetve a Duna északi folyása mentén elterülő Morávia érseke volt. A szakmunkákban ez ideig egyetértés csupán egy dologban nyilvánult meg. Nevezetesen, hogy Metód 873 után az egykor Pozsonytól, a mai Bratislavától nyugatra a Dunába ömlő Morava folyó mentén hajdan létező államalakulat, Morávia érseke volt, még akkor is, ha állandó székhellyel nem rendelkezett vagy egyházi központját mindaddig nem sikerült azonosítani. A fenti nézetekkel kapcsolatos kételkedésemet alapvetően az a tény váltotta ki, hogy egyetlen kútfő sem használja azt a kifejezést, amely egyenértékű lenne a „Morávia érseke” kitételrel. A probléma tulajdonképpen az, hogy a püspökök és érsekek címét kimondottan a városok, nem pedig az országok nevéből szokás levezetni. A legtöbb forrás továbbá, különösen VIII. János pápa levelezése, Metódra mint szabályosan felszentelt, Pannoniában meghatározott diocesiszszel és székhellyel rendelkező püspökre hivatkozik.

VIII. János pápa számos Német Lajoshoz, annak fiához, Karlmannhoz – aki abban az időben a Dunától délre fekvő vidék, a Marca Orientalis ura volt – és a bajor püspökökhöz intézett levelében ismételtelen és egyértelműen megfogalmazta, hogy Metódot a hajdan Róma joghatósága alá tartozó pannonai diocesis élére nevezték ki. A Szentatya állításának alátámasztására zsinati határozatokra és különböző frott históriákra hivatkozott. A salzburgi püspök A

* Az itt közölt cikk korábbi változata a horvát egyháztörténetről és államiságról rendezett II. Nemzetközi Konferencián hangzott el 1985-ben. Az eredeti angol szöveg a Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća. (Ed. Drago Šimundža, Split 1990) című kiadványban jelent meg.

bajorok és karantánok megtér(tt)ése címen ismert okiratban, amelyet 871-ben mutatott be a pápának, Metód működésének színterét Pannonia orientalisként határozta meg. Ugyanakkor Morávia, valamint a Cirill-Metód hagyomány különböző kérdéseinek tanulmányozására alkalmas források összessége nem szolgál olyan bizonyítékkal vagy érvel, amely támogatja azt a ma uralkodó nézetet, hogy Metód valamikor a Dunától északra is tevékenykedett volna.¹

Az egyházi szláv nyelvű *Metód-legenda (Vita Methodii)* elmondja: Kocel, „comes de Slavis”, a frankok pannoniai vazallusa azt kérte a pápától, hogy „szentelje fel [ti. Metódot] Pannonia püspökévé Szent Andronicus székébe ... és úgy is történt”.² Az egyházi hagyomány szerint Szent Andronicus a pannoniai Sirmium püspöke volt. Egy másik egyházi szláv nyelvű forrás, a *Pohvalno Slovo Mefodia* az „arkhiepiškoup panonski Mefodii”, vagyis a „Metód, pannoniai érsek” meghatározást használja. A görög nyelvű *Kelemen-legenda (Vita Clementis)* Metód püspöki székhelyének és diocesisének azonosításánál a következő kifejezésekkel él: „Metód, aki a pannoniai eparchia dicsősége volt, [amikor] Morava érseke [lett]”, továbbá „Adorján pápa... a pannoniai Morava püspökévé szentelte Metódot”.

A görög nyelvű utalások, amelyek Metód püspöki székhelyét a pannoniai Moravaként említik, egybecsengenek az egyházi szláv meghatározással: „Metód, Morava és egész Pannonia érseke”. Az utóbbi esetben ugyanis mindkét cím a püspöknek a székhelyéül szolgáló város és a joghatósága alá tartozó diocesis nevééről történő hivatalos megjelölését példázza. A középkori forrásokban jól bizonyíthatóan kimutatható Pannonia területén egy Morava nevű város, amely a Száva túlsó, déli partján, az ókori Sirmiummal átellenben feküdt.³

Miként fentebb rámutattunk, Metódot Szent Andronicus székébe nevezték ki. Andronikus egyik utóda Irenaeus volt, akit 304-ben a rómaiak végeztek ki. Irenaeust, mivel ő is római polgár volt, Sirmium temetőjében helyezték örök nyugalomra, amely a Száva déli partján, a várossal szemben feküdt. Sirmium eleste után a mártír sírja körül egy keresztény közösség jött létre. A Száva déli partján kialakult középkori település neve *ecclesia Sancti Irenaei*, magyarul Szenternye volt. A szóban forgó település valójában Sirmium egykori Száva-szigeti részén fejlődött ki, s ma Mačvanska Mitrovica néven ismert. Ugyanak-

1 A Morávia történetére és a Cirill-Metód hagyományra vonatkozó források legfrissebb kiadása: *Magnae Moraviae Fontes Historici I–V*. Brno 1966–1976. (a továbbiakban: MMFH). VIII. János pápa levelei és a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* szövege a III. kötetben található a 159–214., illetve a 292–321. oldalakon.

2 A Metód-legendára és más életrajzi és hagiografikus forrásra vö. MMFH II.

3 Az *episkopos Moravon tes Pannonias* vagy *episkopos Moravou tes Pannonias*, azaz 'a pannoniai Morava püspöke' kifejezést a Kelemen-legenda (*Vita Clementis*) kiadói a következőképpen fordították latinra: „episcopus Moraviae et Pannoniae” (Morávia és Pannonia püspöke). Vö. *Patrologia Graeca CXXVI*. col.1129. Az újabb tanulmányok inkább az értelmező (interpretatív) latin fordítást használják, s nem az eredeti görög szöveget. Morava város és a moravai államképződmény (Morávia) fekvésére vonatkozó kútfők részletes elemzésére vö. Imre Boba: *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*. The Hague 1971. Az idézett forrásokhoz még hozzátehetjük azoknak a püspöki székhelyeknek a listáját, amelyekre az ohridi érsekség a 11. században igényt formált. Ezek között található Metód egykori székhelye is, a pannoniai Morava. Vö. H. Gelzer: *Das Patriarchat von Achrid*. Leipzig 1902. 6.

kor a Száva északi partján, a hajdani Sirmium területén, Szent Demeter temploma és ereklyéi körül is kialakult egy település. Ez *civitas Sancti Demetrii*, azaz magyarul Szávaszentdemeter néven vált ismertté, s megfelel a mai Sremska Mitrovicának. Szenternye középkori székesegyházát Szent Metód püspöki székhelyének kell tekintenünk, aki Szent Andronicus és Szent Irenaeus utóda volt Sirmiumban.⁴

A további érvek, amelyek támogatják azt a nézetet, hogy Szent Metód püspöki székhelye azonos a Sirmium Szávától délre fekvő részén létrejött Szent Ernye-templommal, a régészet területéről származnak. A Szerb Tudományos Akadémia munkatársa, dr. V. Popović a közelmúltban ásatásokat végzett az egykor Sirmium részét képező római temetőben, azaz a középkori Szenternye (villa vagy ecclesia Sancti Irenaei) területén, amit ma Širingrad vagy Zidine néven ismernek. Popović ásatásai négy, az idők során egymásra épített templom romjait tárták fel. Az első, vagyis a legrégebbi templomot egy római temető fölé emelték, s Popović szerint egy 4. századból származó mártírrium lehetett. Mivel Szent Irenaeus 304-ben halt vértanúhalált és a mártírrium feletti negyedik templomot Szent Irenaeus tiszteletére szentelték fel, joggal következtethetünk arra, hogy a mártírriumot Szent Irenaeus sírja fölé emelték.

Számunkra a harmadik templom a legérdekesebb, amelyet Popović datálása szerint csak a 11. és 12. században használtak. Ennek a templomnak a jobb oldali részén – ha az ember az oltárral szemben áll – közvetlen a fal mellett egy sír található. A középkori egyházi élettel kapcsolatos ismereteim alapján úgy vélem, hogy a sír egy püspöké lehetett. A középkorban csak a püspököket temethették el a templomok belsejében az oltár mellett. Igaz, nemritkán az uralkodókat és az egyházak világi patrónusait is a templomokban helyezték örök nyugalomra, de mint a dalmát-velencei gyakorlat mutatja, őket nem az oltár mellett, hanem a templomok bejárati részénél, vagyis az előcsarnokban temették el.⁵ A szenternyei harmadik templomban található sír nem tartalmazott királyi jelvényeket, hanem csupán csontokat és egy egyszerű keresztet. Mivel a negyedik templomot csak a latin rítusú püspöki székhely 1229-ben történt helyreállítása után építették, s mivel azt megelőzően Sirmiumban csupán egyetlen püspök, Metód tevékenysége bizonyítható, ezért a sír csak Metód nyughelye lehet.

Az általam felvetett azonosítás mellett döntő bizonyítékkal szolgál Metód un. *Prológusi legendája* (*Proložnoe Žitie Mefodii*), amelyben a következők olvashatók: „lezhit zhe [Mefodii] v velitsan tserkvi Moravstei o levuiu stranu v stienie za oltarem”, azaz magyarul: „[Metód] Morava székesegyházában jobb oldalt, az oltár mögötti falban nyugszik”. Ez a leírás kimondottan egybevág a harmadik templomban található sír helyzetével. A Širingradban feltárt sírhely a jobb oldalon helyezkedik el – ha a bejárat felől határozzuk meg az irányt –, ám a templomokban a tájolás az oltártól történik, ennél fogva az a rész, ahol az Evangélium található a jobb oldalnak, míg az oltár leckeoldala a bal oldalnak

4 A Szent Ernye-templomra vö. Gy. Györffy: Das guterverzeichnis des griechischen Klosters Szávaszentdemeter.

5 Vö. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium VII. 347–375., 486–487.

felel meg. A szóban forgó püspök sírja a leckeoldalon található, ami teljes mértékig megfelel az un. Prológusi legendában leírtaknak.

Magától értetődően további járulékos érv az is, hogy a harmadik templomban nem került sor több temetkezésre. Az írott forrásokból teljesen nyilvánvaló, hogy a 9. században helyreállított érseki székhely egyetlen főpapja Szent Metód volt, akit a saját székesegyházában helyeztek örök nyugalomra. Két utódának egyike sem halt meg Sirmium/Moravában, s egyikőjüket sem temették el ott. Kijelölt utódát, Gorazdot elűzték a városból, aki ezt követően állítólag a mai Albánia területén levő Berati közelében püspök lett, s az itteni templomban tették sírba. Sirmium Metód utáni második püspöke, Wiching viszszatért Bajorországba, s ott is halt meg mint Passau lemondott/letett püspöke.⁶

A szóban forgó sír általam elképzelt azonosítása azt is felveti, hogy a harmadik templom nem a 11. vagy a 12., hanem a 9.századból származik. Tudomásom szerint nem létezett olyan latin rítusú püspöki egyház Sirmium Száván túli részén, amely bizonyíthatólag a 11–12. században épült vagy működött. 1229-ben IX. Gergely pápa Sirmiumban helyreállította a „római” püspöki székhelyet. A Szentatya követéhez, Egyedhez írt levelében hozzájárult a kalocsai érsek azon kéréséhez, hogy azt a „régii templomot” (major ecclesia), amelyet a nép püspököknek nevez, állítsák vissza Róma joghatósága alá, a környéken élő „szláv és görög” („Sclavi et Graeci”) népességet pedig beszéljék rá a római egyház iránt engedelmességhez való visszatérésre.⁷

Ha a pápa által említett régi templomot a helybeliek „püspöki”-ként ismerték és az itteni püspöki szék üresedésben volt, (a görög püspökség a Szávától északra fekvő Szent Demeter egyházban működött), akkor ezt a templomot bizonyára nem a 11. vagy a 12. században, hanem jóval korábban építették.

Nincs arra vonatkozó bizonyíték, hogy a 10–12. században Sirmiumban latin rítusú püspökség működött volna. Továbbá: mivel a püspökséget hivatalosan csak 1229-ban állították vissza, ezért az itteni főpapi szék egy ideig minden bizonnyal üresedésben volt. A hagyomány Szent Andronicust tartja

6 A téma részletes tárgyalására és az idevágó forrásokra vö. Boba Imre „The Cathedral Church of Sirmium and the Grave of Saint Methodius” című tanulmányát, amely 1973-ban a II. Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszuson hangzott el Berlinben. Berichte III.

7 „Perusii, 3 Martii 1229. Gregorius IX papa scribit legato suo Egidio subdiacono et capellano, quomodo colocensis archiepiscopus in sua praesentia fecerit recitari, quod nobilis mulier... soror regis Ungariae acquisiverit terram ulteriorem Sirmiam, ratione partis Ungariae quae citerior Sirmia nuncupatur quae ad nutum dictae sororis regis regitur adeo, quodquidam de clericis archiepiscopo ipsi subjectis, per eam in maiori ecclesia, quam terrae illius homines episcopalem nominant, provisor sit deputatus ad tempus, donec de ipsa, quae Grecorum ritum tenet et nondum sedi apostolica obediunt, ipsa sedes disponet. Quare archiepiscopus supplicavit, ut cum prefata ecclesia Colocensis vicinior et conterminata esse noscatur, ipsam novo episcopatum, qui de licentia pontificis in citeriore Sirmia debet creari, per ipsum annectare dignaretur. Cum ad honorem apostolicae sedis pertineat, ut Sclavi et Graeci, qui terram illam inhabitant, ad latinorum ritum et obedientiam Romanae ecclesiae, si fieri potest, convertantur; mandat legato, si in ecclesia illa sit episcopus et sub obedientia ecclesiae Romanae esse voluerit, eam recipiat, si autem non sit episcopus, vel si noluerit obedire Romae, dicto novo episcopatum adjiciat ecclesias.” Vö. I. Kukuljević: Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII. Zagreb 1896. 68. Lásd még Sremska Mitrovica. Sremska Mitrovica 1969. 60.

Sirmium első püspökének. Utódainak egyike Szent Irenaeus volt, akiről a középkori székesegyház és a körülötte kialakult települést elnevezték. Andronicust a 9. században a főpapi széken bizonyíthatóan Metód követte. Metód 885-ben halt meg és székesegyházában helyezték örök nyugalomra. Halála után a települést a magyarok lerombolták.⁸ Metód tekinthető az egyetlen püspöknek, akit a 9. század során a székesegyházban temettek el. Ennélfogva az a templom, amelyben csak egy püspök sírja található, a 9. századból kell, hogy származzon.

Szent Metód sírjának azonosításával kapcsolatos nézetem, amelyet 1970-ben Berlinben a II. Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszuson ismertettem, éles kritikát váltott ki V. Popović-ból. Popović véleménye szerint a harmadik templom egy 989 és 1028/34 között vert, az építmény padlózata alatt talált érme segítségével keltezhető. Popović úgy gondolja: az érme elégséges bizonyítékul szolgál annak igazolására, hogy a templomot 1018 után emelték, amikor is Bizánc fennhatósága alá vonta Sirmiumot és környékét.⁹ A hivatkozott tanulmány egyik lábjegyzetében azonban maga Popović is beismerni kényszerült, hogy a harmadik templom datálására vonatkozó korábbi érvei tévesek voltak. Utalt az Arheološki Pregled egyik cikkére /9 (1967) 137. oldal/, amelyben nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a harmadik templom a korai bizánci időszakból származik.

A templom keltezésében három vagy négy évszázadnyi különbséget okozó tévedés abból származott, hogy Popović nem vette figyelembe a régészeti kutatás egyik fontos alapszabályát. Azt nevezetesen, hogy egy épületben fellelt érme nem utalhat az építés időpontjára. Az érmék súlyuknál fogva belecsúsznak a hasadékokba, sőt még az építménynél mélyebbre is kerülhetnek. Továbbá: az érmék nem az építkezés befejezésének pillanatában esnek a templom padlózata. A templomok szórványérmék alapján történő keltezésének megtévesztő voltát jól szemlélteti az alábbi két példa. A 10. századi poznanai (Poznan, Lengyelország) preromán-kori templom padlója alatt rábukkantak Bretislav cseh herceg érméjére, aki történetesen 1038/39-ben járt Lengyelországban.¹⁰ Krakko közelében, a város mondabeli alapítója, Krakus 8. századból származó

8 Gyula Moravcsik-R. J. H. Jenkins: Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio. Budapest 1949. 38. és 40. fejezetek.

9 V. Popović: 'Metodijev' grob i episkopska crkva u Mačvanskoj Mitrovici'. ('Metód' sírja és a püspöki templom Mačvanska Mitrovicán) Starinar 24/5. (1973/4) 265–272. Az alábbi idézet a 267–268. oldalokról való. „Metód templomának időben közelebbi datálását nyújtja az a bizánci bronz éremlelet, amely a templom padlózatának döngölt földből készült alapzatából vagy közvetlen alóla került elő. Példány... melyet általában 989 és 1028/34 közöttre kelteznek. Mivel az épületnek nem volt régebbi padlója, ez a rendkívül fontos numizmatikai lelet biztos terminus post quem-et nyújt a harmadik templom datálására. Nagyon valószínű, hogy Mačvanskán a harmadik templom építésének dátumát 1018 utánra, azaz a bizánci fennhatóság visszaállítását követő időre kell tenni...” hozzáfűzve, hogy „Emellett 'Metód' sírja kimondottan antik benyomást kelt.” A 268. oldalon levő 10. számú jegyzet a következőképpen szól: „... ez alkalommal helyesbítjük korábbi véleményünket [Arh. Pregled 9 (1967) 137.], amely nem zárja ki teljesen a harmadik templom kora-bizánci periódusba való datálását azzal, hogy az 'antik' típusú sírt újra használatba vették.”

10 Erre lásd az I. Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszus anyagát. III. kötet (1970) 356.

sírhalmának belsejében az ásatások felszínre hozták II. Boleszláv cseh herceg (971–999) egy érmét.¹¹

Kétségtelen, hogy rendkívül bonyolult azoknak az építményeknek a kormeghatározása, amelyek alapításáról nem maradtak fenn írott források vagy feliratok. Bármilyen legyen egy templom datálásának módszere, egy dolog biztosnak tekinthető: a kormeghatározás nem végezhető el egy szarkofág vagy egy érme alapján. Szükségesnek látszik a hasonló, jobban datálható építmények által kínált analógiák felhasználása, valamint az írott forrásokban fellelhető utalások kiaknázása. A Mačvanska Mitrovicán (Szenternyén) feltárt harmadik templom analógiájául az Adriai-tenger partján épült templomok kínálkoznak¹², míg az írott kútfők közül bizonyítékkal például Metód un. Prológusi legendája szolgálhat.

V. Popović 1973-ban a *Starinar* hasábjain korrigálta („ispravljene”) saját korábbi állítását, amit aztán 1980-ban újabb kiigazítás követett. Popović ekkor arra az álláspontra jutott, hogy a kérdéses templom már a bizánci uralom előtt is létezett, azaz már a bolgár Sámuel uralkodását (987–1014) megelőzően fennállt. Igen ám, csakhogy Popović még a korrekció ellenére is ellentmondásba keveredett önmagával, amikor azt a konzekvenciát vonta le, hogy a templomot Sámuel rövid uralkodása alatt emelték.¹³

Fenti tanulmányában Popović azzal zárja okfejtését, hogy „Sámuel patriarkátusa, majd később az ohridi görög ritusú érsekség, amelynek Sirmium a suffraganeus püspöksége volt, Metód pannoniai-moráviai hagyományára épült (Metodijeva panonsko-moravska tradicija)”.¹⁴ Ez a nézet megfelel a tényeknek. Csakhogy a pannoniai-moráviai hagyomány nem a Dunától északra fekvő Pannonia és Morávia tradíciója, miként ezt Popović vélte, hanem az a hagyomány, amit az érsekeknek az a listája fejez ki, amely *Oi archiepiskopoi Bulgarias* címen ismert és Ohriddal áll kapcsolatban: „Methodios ... Moravou tes Pannonias archiepiskopos.” Az idézetben szereplő „Morava” azonban nem a Dunától északra fekvő Moráviával azonos, hanem a „pannoniai vagy Pannoniában fekvő Morava” városával, amelynek pannoniabeli városa volt („grad Morav”) Naum II. legendája is bizonyítja.¹⁵

V. Popović egy későbbi tanulmányában végül elfogadja a harmadik templom sírjának püspöki sírként való azonosítását, jóllehet a templomot, és ennél fogva magát a püspököt az 1000 utáni időszakkal hozza kapcsolatba: „a templomban

11 Lásd a Szláv Régiségek Szótárában (Słownik Starożytności Słowiańskich, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1961 - a „Krakusa kopiec” szócikket.

12 Vö. pl. Thomas von Bogyay: Eine Grenzprovinz byzantinischer Kunst im Donauraum? In: XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/5. 149–157.

13 In: Sirmium XI. (1980) VIII–IX. „... a legrégebbi rétegek régészeti leletkataszterei, amelyek az első középkori templomnak felelnek meg, időben a 10. század második felébe nyúlnak vissza. Ez alkalmasint megelőzi Sámuel északi hódftásait”. Mindazonáltal Popović tüstént ellentmond önmagának: „E szerint valószínűbbnek tűnik, hogy a háromapszisú épület már Sámuel rövid ideig tartó sirmiumi uralma alatt emelték...” Egy jegyzetben Popović további magyarázattal szolgál: „Ezzel a következtetéssel némileg korrigáljuk korábbi véleményünket a háromapszisos templom 1018 utáni építéséről.” (a kiemelés tőlem B.I.)

14 Uo. IX.: „Sámuel patriarkátusa és a későbbi bizánci ohridi érsekség – a sirmiumi püspök egyébként ennek a suffraganeusa volt – Metód pannoniai-moráviai hagyományára támaszkodott, amelynek gyökerében a kora-keresztény sirmiumi metropolis jogai tapinthatók ki.”

15 Vö. pl. Heinrich Gelzer: Der Patriarchat von Achrida. Leipzig 1902. 6.

levő sírok egyike, a leckeoldalon, a holttest püspöki rangjára utal”.¹⁶ Ugyanerre a következtetésre jutottam magam is 1970-ben a berlini kongresszuson: „A szóban forgó püspök sírja a leckeoldalon van, ami tökéletesen megfelel a Metód nyughelyéről az un. Prológusi legendában található leírásnak.”¹⁷

A nehézség, amivel V. Popović szembenézett, abból a kísérletből származik, hogy a szerb kutató a háromapszisú építményt, illetve a sírt az ezredforduló utáni időszak politika- és egyháztörténetével próbálta összefüggésbe hozni, amikor valóban működött egy püspökség, de nem a Száva déli, hanem északi partján. Ez egy ortodox püspökség volt, amely Szent Demeter templomában működött. Magát a templomot Leontius pretoriánus prefectus alapította az 5. században. Ezt az egyházat 1018 után állították helyre és bazilita szerzetesi központként az ortodox püspök – aki a hagyomány szerint szerzetes volt – székhelye lett. A templom 1071-ben már bizonyíthatólag működött. Salamon magyar király ugyanis ebben az évben hozta magával Nišből Szent Procopius ereklyéit és helyezte el azokat a sirmiumi Szent Demeter-templomban. Az ereklyéket Salamon nyilvánvalóan a Száva déli partján fekvő régi „püspöki” templomban helyezte volna el, feltéve, ha az püspöki egyházként már 1229-et, a Gergely pápa által való helyreállítást megelőzően használatban lett volna. Az ortodox bazilita püspökség akkor szűnt meg, amikor Gergely pápa Szenternyén helyreállította a latin ritusú püspöki székhelyet. Ennélfogva Popović azon nézete, hogy a sirmiumi ortodox püspök az ohridi érsek suffraganeusa volt és Szenternyén székelt, tévesnek minősítendő.¹⁸ Popović javaslata, miszerint a Gergely pápa által 1229-ben visszaállított püspöki székhely eredetileg a Száva bal partján fekvő Kő vagy más néven Bánmonostoron (ma: Banoštor, Szerbiában) működött volna, majd onnan 1255 után áthelyezték a Száva jobb partján levő ortodox Szent Irenaeus templomba, szintén nem tartható elfogadhatónak.¹⁹

Gergely pápa 1229. évi levele nem egészen világos, már ami a „püspöki”-nek nevezett régi templom Róma iránti „engedelmességét” illeti. Még ha működött is 1229-ben az egyház, a püspök nem tartózkodott ott. Az ortodox püspök Szent Demeter templomában székelt. A Száva északi partján fekvő település Szent Demeter székesegyházáról nyerte a nevét: *civitas Sancti Demetrii*; később használatos alakban: Dimitrovica, Mitrovica.

Írott források hiányában meg kell elégednünk azzal a következtetéssel, hogy Szent Irenaeus püspöki székhelye Metód halálát követően üresedésben volt, s csak 1229-ben állították vissza. Abban az időben az ortodox püspökség a Szávától északra fekvő bazilita monostorban működött, feltehetőleg 1229 tájáig. Magát a kolostort a latin ritusú bencések csak 1344-ben vették át.

V. Popovićnak a Szávától délre fekvő Szent Irenaeus egyház harmadik templomának datálására vonatkozó érvei nélkülöznek minden írott, sőt szí-

16 In: Sirmium XII (1980) II., V. „...a hárompatkós-apszisú templom a keleten és a hajókban épített sírboltokkal, amelyek közül egy a Küldötteknek szentelt részre van helyezve, a megboldogult püspöki rangjára utal”.

17 Vö. a 10. számú jegyzettel.

18 In: Sirmium XII (1980) VI.

19 In: Sirmium XI. (1980) VII.

lárdnak tekinthető régészeti bizonyítékot. Nézetének fenntartása érdekében Popović-nak be kellene bizonyítania, hogy Morava városa („grad Morava”) nem Pannoniában volt, továbbá, hogy az „episkopos Moravou tes Pannonias” kifejezés nem a „pannoniai Morava püspökét” jelöli. Végezetül pedig azt, hogy Metódot nem a saját székesegyházában temették el. Esetleg megfordítva a dolgot, azt kellene kimutatnia, hogy Illyricum vagy Pannonia, azok a területek tehát, amelyek a források tanúsága szerint valóban Metód joghatósága alá tartoztak, valaha kiterjedtek az északi Morava folyó völgyére. Addig is el kell fogadnunk valamennyi forrás bizonyítékát, hogy Metód Sirmium püspöke volt, székhelye pedig a Száva déli partján épült, Szent Irenaeus mártíriumára fölött emelt székesegyházban volt. A település középkori neve Morava („grad Morava”) volt, később pedig Szenternye (villa sancti Irenaei). Metód annak az egyháztartománynak az érsekeként tevékenykedett, amely Pannonia és Moesia részeit foglalta magába. Ezeket igazgatásilag 437 táján egyesítették. Piligrim passauai püspök, akinek elődei belebonyolódtak „Morávia” egyháztörténeti problémáiba, jogot formált a Morávia püspökeinek joghatósága alá tartozó területre, amelyet úgy határozott meg, hogy az *Pannonia orientalis*-ből és *Moesia*-ból áll.

Azok a problémák, amelyek Metódnak a sirmium/szenternyei templomban levő püspöki székhelyével és sírjával kapcsolatosak, a tudományos érdeklődés más területét is érintik. A háromapsziszú templomban talált sír tudniillik csontokat is tartalmazott. V. Popović-on kívül magam is megvizsgáltam ezeket. Mindketten arra a következtetésre jutottunk, hogy egy püspök sírjával van dolgunk és a csontok egy püspök földi maradványai lehetnek. Ha a magunk okfejtése bizonyul helytállónak, akkor a csontok Metód püspök relikviái, azaz egy szent ereklyéi.

A csontokat 1972-ben, sremska mitrovicai látogatásom során volt alkalmam megtekinteni. A főpap földi maradványai akkor egy közös régészeti bizottság őrzetében voltak, amely a Szerb Tudományos Akadémia és a new yorki egyetem (University of New York) Brooklyn College-ának archeológusaiból állott. A csontokat az Egyesült Államokba szállították, hogy a C 14-es szénizotóp vizsgálatok segítségével megállapítsák a szóban forgó sírba temetett személy halálának hozzávetőleges időpontját. Pénzügyi nehézségek következtében, azonban a közös tudományos munka megszakadt.

Az irányú kísérleteim, hogy a probléma megoldása érdekében a csontokkal kapcsolatosan információt szerezzek V. Popović-tól, a tudományos program vezető kutatójától, nem hoztak kézzelfogható eredményt. A püspök csontjainak haladéktalan izotóp-vizsgálata választ adhat Szent Metód végleges nyughelyének mindeddig tisztázatlan kérdésére.

A sirmium/szenternyei székesegyház püspöki sírjából származó csontanyagot napjainkban is New Yorkban, a Brooklyn College épületében, a 18-as számot viselő zsákban tárolják. (Vö.: Sirmium XII (Belgrade 1980), 4. oldal, 7. számú jegyzet.)

SZVENTOPOLK, SZENT KONSTANTIN (CIRILL) ÉS METÓD A DÉLSZLÁV
HAGYOMÁNYBAN

A Rómában, Salzburgban és Passauban keletkezett középkori okiratok, a Frank Birodalom területéről származó elbeszélő művek és évkönyvek, az ószláv, görög és latin nyelvű hagiografikus írások, valamint a Bulgária, a Kijevi Nagyfejedelemség, Csehország, illetve Magyarország területén keletkezett kútfők egyaránt ékesen bizonyítják Morávia uralkodóinak, Rasztiszlávnak és Szventopolknak, illetve a „Szláv Apostoloknak”, Konstantin-Cirillnek és Metódnak a délszlávokhoz fűződő kapcsolatait. Ugyanerre az eredményre vezet a dalmát tengerparton írt vagy összeállított források vizsgálata is.

A Cirill-Metód hagyománnyal kapcsolatos legutóbbi tanulmányaimban csaknem valamennyi fenti forrást elemeztem, és arra a következtetésre jutottam, hogy a Metód joghatósága alá tartozó territórium a hajdani Római Birodalom területére esett, s az egykor igazgatásilag Róma által felügyelt egyháztartományok határain belül helyezkedett el.

Annak újbóli hangsúlyozására, hogy Metód egyháztartománya a Dunától, pontosabban a Szávától délre feküdt, ajánlatos két, bizonyító erejű kútfőt idézni.

A salzburgi érsek megbízásából 871 táján a pápai kúria számára összeállított és *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (A bajorok és karantánok megtér[tt]ése) címen ismert vitairat Metód egyházi tevékenységének színterét *Pannonia orientalis*-szal, más szóval *Pannonia Sirmiensis*-szel, azaz Kelet-Pannoniával hozza kapcsolatba.

Cap.14. A tempore igitur, quo dato et precepto domini Karoli imperatoris orientalis Pannoniae populus a Iuvavensibus regi coepit praesulibus, usque in presens tempus sunt anni LXXV, quod nullus episcopus alicubi veniens potestatem habuit ecclesiasticam in illo confinio nisi Salzburgenses rectores... Hoc enim ibi observatum fuit, usque dum nova orta est doctrina Methodii philosophi.²⁰

Azaz magyarul: „Attól az időtől kezdve tehát, amikor Károly császár adománya és parancsa folytán Pannonia orientalis népét a salzburgi érsekek kezdték kormányozni, a jelen időig 75 év telt el úgy, hogy egyetlen máshonnan jövő püspök sem gyakorolt ezen a határvidéken egyházi hatalmat, csak a salzburgi érsekek... Ez volt ugyanis itt a szokás mindaddig, amíg fel nem ütötte a fejét a filozófus Metód új tanítása.”

Piligrim passauai püspök 974-ben írt levelében, amelyet VI. Benedek pápához intézett, négy Kelet-Pannoniában (Pannonia orientalisban) és Moesiában fekvő moravai püspökségre találunk utalást.

...Unde quoque visum est iam necessarium esse, quatinus sanctitas vestra illic [in Hungaria] iubebat aliquos ordinari episcopos, quia et quindam Romanorum Gepidarumque tempore proprios septem antistites eadem orientalis

20 *Conversio Bagoariorum*, in: MMFH III. 332.

Pannonia habuit et Mesia..., quorum etiam quator, usque dum Ungri regnum Bauuariorum invaserent, sicut presenti cognitum est etati, in Maravia manserunt.²¹

* * *

Egy nemrégiben megjelent tanulmányomban megkíséreltem rámutatni arra, hogy *Diocleas presbiter* (a diokleai esperes, vagy más néven Bári Névtelen) krónikájának az, a kutatók által mindeddig makacsul elutasított információja, amely a „*Regnum Sclavorum*”-ot Szventopolknak valahol a Balkán-félszigeten fekvő országaként mutatja be, alapvető fontosságú forrásnak tekintendő mind a horvát, mind pedig a morva történelemre nézve. A Bári Névtelen beszámol arról, hogy Szventopolk találkozott Szent Konstantinnal a „*regnum Sclavorum*” területén. Azt a tényt, hogy Konstantin, majd később Metód kapcsolatba került a délszlávok egyházi ügyeivel, a pápai és a nyugati források ugyanúgy megerősítik, mint a görög és egyházi szláv nyelvű hagiografikus írások.²²

A Bári Névtelen munkájának az a része, amelyik a Konstantinra és Szventopolkra vonatkozó elbeszélést tartalmazza, minden más forrástól függetlenül készült, a benne leírt események pedig 867 és 882 közé helyezhetők. A diokleai esperes által összegyűjtött információk, még az az értesülése is, hogy „Szvetopelek”-et a duvnói mezőn megkoronázták, nem más források tájékoztatásán alapul, ám azokkal könnyedén összefüggésbe hozhatók.

A Bári Névtelen kapcsolatot teremtett „Szvetopelek” és a „*Sclavorum regnum*” népe között. Ez az államalakulat valahol a Balkán-félszigeten, a legnagyobb valószínűséggel Bosznia területén feküdt. Innen kiindulva Szvetopelek 870-ben elfoglalta Rasztiszláv Száva menti, Morava központtal kiépített országát. Hat évvel később Szvetopelek rokonának, Kocelnek a Balaton közelében létrehozott államát is megsemmisítette. Az említett események részletes leírása megtalálható a „*Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources.*” (The Hague, 1971) című könyvem 104–116. oldalain. Az alábbi okfejtés a szóban forgó fejlemények korábbi rekonstrukciójának alátámasztását szolgálja.

II. Adorján pápa 867-ből származó levelének egy részlete, amelyet Metód legendájának 8. fejezete őrzött meg, nyilvánvalóvá teszi, hogy Konstantin és Metód Moravába (vagy miként Naum II. legendája említi: a pannoniai „grad Morava”-ba) érkezésükkor felismerték: az a vidék, ahová III. Mihály bizánci császár útnak indította őket, egyházi szempontból a római pátriárka joghatósága alá tartozott. A Szláv Apostolok nem szándékozták megszegni a kánoni szabályokat, ezért alávetették magukat a nyugati pátriárkának, I. Miklós pápának. A Pannoniából Rómába hívott testvéreknek 867-ben vagy 868 elején az

21 Vö. pl. in: MMFH III. 248–249.

22 Imre Boba: Constantine-Cyril, Moravia and Bulgaria in the Chronicle of the Priest of Dioclea. *Palaeobulgarica* 9 (1985) 59–72. Egyéb horvát-dalmát forrás elemzésére vö. Imre Boba: *Moravia's History Reconsidered.* (The Hague 1971.) 104–116.

„örök városba” menet Dalmácián kellett átutazniuk. Konstantin nem sokkal ezt követően Rómában meghalt, míg Metódot pappá szentelték és elküldték Pannoniába Kocelhez. (Metód-legenda cap. V.).

Metód 869-ben Sirmium érseke és „mindama szláv részek” követe lett („vsiem stranam tiem slovienskym”; Metód-legenda cap. VIII.). A fenti egyházi szláv kifejezésnek „mindama szláv országokba” formában történő fordítása nem lehet helyes, hiszen a szöveg speciális területekről beszél („stranam tiem”), nevezetesen egy olyan patrimonium részeiről, amelyen Kocel, Rasztiszláv és Szventopolk osztozott (vö. ugyanazon paragrafuson belül a „na strany vaša”, azaz „a ti részeitek” kifejezéssel, továbbá azzal az utasítással (commonitorium), amelyet 885/86-ban V. István pápa adott a Szventopolk országaiba küldött legátusának: „Cum Deo propitio ingressi Sclavorum fines fueritis...” Ennélfogva a küldetés ugyancsak egy rögzített határokon belüli területre irányult. Érdemes felfigyelni a Fuldai Évkönyveknek a 884. év alatti bejegyzésére: „Zwentiboldus... collectis ex omni parte Sclavorum copiis... invadit Pannoniam” (Szventopolk, miután valamennyi szláv részről összegyűjtötte a csapatokat,... Pannoniára támadt). Nyilvánvaló, hogy „az összes szláv részek” („omnes partes Sclavorum”) nem foglalták magukba a balti szlávokat, a lengyeleket, a cseheket vagy a keleti szlávokat.

870-ben, a szlávok határain belül, Szventopolk regnuma egyike lehetett az említett „mindama szláv részeknek” („regnum quod tenebat Zuentibold”), s ezt a vidéket Konstantin 867-ben Rómába menet meg is látogatta. Rasztiszláv abban az időben még a morvák fejedelme volt („dux Marahensis”; Fuldai Évkönyvek, a 871. év alatt). Az első cseh történetíró, a 10. századi Christianus Monachus tanúbizonysága szerint, aki információit valamilyen itáliai vagy délszláv hagyományból merítette, a morvák saját állammal rendelkeztek: „Morava, regnum Sclavorum”.²³ Ennélfogva Szventopolk regnuma 870 előtt csak egyike volt a „szlávok határain” (Sclavorum fines) belül található „regnumok”-nak, és Rasztiszlávétól különállónak számított.

Szventopolkot 869-ben említik először a nyugati források (évkönyvek vagy krónikák). Erre lásd a Fuldai Évkönyveknek a 869. év alatti bejegyzését. 871-ben *Pannonia Sirmiensis*-ben Rasztiszláv utóda Szventopolk lett, akinek figyelme a külügyek terén ezt követően Karintiára irányult.

János pápa 880-ban megerősítette a szláv istentisztelet használatának jogát, és sürgette Szventopolkot, hogy országában újabb püspökségeket alapítson. Az új püspökségek egyikét Boszna városával kell kapcsolatba hoznunk. Ezt a feltevést alátámasztják a Raguzában (Dubrovnikban) összeállított helyi króni-

23 Pl. in MMFH II. 188. Nyilvánvaló, hogy Szventopolk a 882–884 táján elszenvedett vereség után visszatért eredeti, Dalmáciában bírt országába. Ha hitelt adunk a diokleai eszeres tudósításának, akkor Szventopolk [894] március 17-én halt meg és Diocleában temették el. Úgy tűnik, ezt az információt megerősíti az a tény, hogy a horvátok március 17-én ünneplik Szent Budimir napját. A Bári Névtelen krónikájának horvát változatában a Budimir név Szventopolk megjelölésének alternatívjaként használatos. Vö. Kukuljević-Sakcinski: Tomislav, prvi kralj hrvatski. In: Zbornik Kralja Tomislava. Zagreb 1925. 85. „...és pont aznap ünnepli a horvát egyház Szent Budimir napját.” Szfetepeleket egy bencés martirologium szentként említi. Lubomír Havlík: Dukljanska kronika. Praha 1976. 44.

kákból származó tények is. Junius Restius munkája, a *Chronica Ragusina* a Szventopolk és Bosznia közti kapcsolatról tájékoztató információtól teljesen függetlenül beszámol arról, hogy [1193-ban] egy bizonyos Radogast nevű püspök Ragusa/Dubrovnikon keresztül Rómába utazott. A helyi klérus legnagyobb meglepetésére Radogast nem beszélt latinul és kijelentette: a bosznai diocesis (Bosznán város értendő!), amelynek élén áll, 880-ban VIII. János pápától megkapta azt a kiváltságot, hogy az istentiszteleteken a szláv nyelvet használja. Ezt az információt egy másik forrás, az ugyancsak Dubrovnikban keletkezett *Annales Ragusini*, Nicolaus de Ragnina munkája is megerősíti.²⁴

A két raguzai kútfő független egymástól, s egyikben sem látjuk nyomát annak, hogy a Radogast püspökségére vonatkozó információt más forrásból kölcsönözték volna. Nem beszélve arról, hogy nem akad olyan írott emlék, amely cáfolná egy 800, vagyis a Szventopolk és VIII. János pápa között a fenti témában történt levélváltás után Bosznia központtal megalapított szláv püspökség létét. Szventopolk elsődleges vágya a levélváltást követően nyilvánvalóan az volt, hogy a régi „patrimóniumának” számító Boszniában egy püspökséget létesítsen. Mellesleg Bosznia a glagolitizmus egyik legrégebbi központja volt, az utóbb a forrásokban jól kimutatható „ecclesia Sclavonica” vagy más néven „boszniai egyház” bölcsője. Nem nehéz felismerni annak lehetőségét, hogy a „regnum Sclavorum” és az „ecclesia Sclavonica” egykor területileg megfelelt egymásnak.

A diokleai esperes krónikájának Szfetopelekre vonatkozó részét olvasva feltétlenül emlékeznünk kell arra, hogy Szfetopelek „regnum Sclavorum”-a 871-ig független volt Rasztisláv és Kocel államától. A krónika bejegyzéseinek szerzője Konstantin tevékenységének leírásakor csupán a magát Szfetopeleket érintő eseményekről számol be, és pedig abból az időből, amikor Szfetopelek a „regnum Sclavorum”-hoz tartozó saját patrimóniumának még önálló ura volt. Szventopolk azonban Rasztisláv unokaöccsének tekinthető, s roppant valószínű, hogy mindkettőjüket rokoni szálak fűzték Kocelhez, aki a Balaton vidékén bajor fennhatóság alatt uralkodott. Ezért szölt Metód érseki kinevezése mindhármuk országába („vsiem stranam tiem slovienskym”).

A horvátok frankoktól való formális függősége 878-ban, a Frank Birodalomban 877 és 881 között kialakult interregnum során szűnt meg, amelyet VIII. János pápának az a lépése váltott ki, hogy egyetlen nyugati császárjelöltet sem volt hajlandó megkoronázni. Ebben az évben Zdeslav, a horvátok fejedelme a frank helyett a bizánci fennhatóságot választotta. Zdeslavot hamarosan meggyilkolták, s a helyébe Branimir lépett (879–892). Zdeslav eltávolítása Branimir és a nonai választott püspök, Theodosius összeesküvése révén következett be. Ekkor Szventopolk és Branimir, a dalmáciai horvátok feje, államukat és saját magukat pápai védelem alá helyezték.²⁵

24 A szövegek a Monumenta spectancia historiam Slavorum meridionalium című okmánytár XIV. kötetének 219., valamint XXV. kötetének 63. oldalán található. A hivatkozott források részletes tárgyalására vö. a 10. számú jegyzetben szereplő munkákat.

25 Vö. a 879. június 7-én Branimirhez, illetve a június 14-én Szventopolkhoz intézett pápai levéllel. A Horvátországgal, Dalmáciával és Moráviával kapcsolatos pápai levelezés teljes anyaga megtalálható a MMFH. III. kötetében a 185–213. oldalakon.

A Horvátország és a Pápaság, valamint a Morávia és a Pápaság viszonyában bekövetkezett változások, továbbá a Szentopolk és Branimir közötti szoros kapcsolatok a horvát és a morva történelem legjobban dokumentált eseményei. Történetesen Branimir és Szentopolk voltak azok, akik az illyricumi egyházszervezetet fenyegető frank fennhatóság vagy veszély megszüntetésére irányuló diplomáciai akciót kezdeményezték. Megjegyezzük: a pápai levelek hitelt érdemlően bizonyítják, hogy Illyricumnak, többek között, Morávia, Bosznia és Horvátország is része volt.²⁶ A pápai kancellária egy sor levelet készített Branimir; Theodosius választott nonai püspök; Branimir népe és klerikusai; Mihály bolgár uralkodó; a dalmát püspökök; Szentopolk és az „archiepiscopus Pannoniensis ecclesiae” címet viselő Metód számára. Valamennyi levél 879 június 7. és 14. között íródott és egy bizonyos János nevű velencei papon keresztül jutott el a címzettekhez. VIII. János pápa Szentopolkhoz intézett levelében a hírvivőre a „Johannes presbiter vester” kifejezést használja, míg egy másik, Theodosius nonai püspökhöz küldött levélben Jánosról azt jegyzik meg, hogy „de vestra parte” („a ti részetekről”) jön. A levelek tartalma arról tanúskodik, hogy János pápa néhány kérvényre reflektált.

A pár héttel a horvátországi „puccs”, azaz Zdeslav meggyilkolása után küldött pápai válaszokat tartalmazó levelek a két fejedelem, Branimir és Szentopolk „részeire” a „terra Sclavorum” terminussal utalnak. A gyors levélváltás, továbbá az a tény, hogy Velencei János, aki Bulgáriába is ellátogatott, június végén, esetleg július elején már újból Rómában volt, magában foglalja: Szentopolk és Branimir „részei” valójában – miként ezt a levelek is jelzik – a „terra Sclavorum”-hoz tartoztak. Az iratok mind Szentopolkot, mind Branimirt a „gloriosus comes Sclavorum” kifejezéssel illetik. Továbbá: a Szentopolk és Theodosius nonai püspök közötti szoros kapcsolatot az okmányok alábbi kitételei jelzik: „Johannes presbiter vester” (a Szentopolkhoz intézett levélben), a „Johannes... de vestra parte (a Theodosiushoz intézett levélben). Ennélfogva a Theodosius, Szentopolk és Branimir közti kapcsolat, valamint Zdeslav meggyilkolása egy olyan nagyobb patrimonium belső ügyének tekintendő, amelyen rokonok osztoztak, vagy amelyre rokonok formáltak igényt horvátországi püspökök, Theodosius segítségével. Mellékesen jegyezzük meg, hogy Szentopolk, Branimir és Zdeslav neve lapszéli bejegyzésként megtalálható a Cividalei Evangéliumban, amely az észak-itáliai kolostorban megfordult híresebb látogatók nevét tartalmazza.²⁷

Az érdekesség kedvéért megemlítjük, hogy Zdeslav tényleges halálát Metód Prológusi legendájának szerzője nem másnak, mint egy Metód által előidézett csodának tulajdonítja.²⁸ A hivatkozott forrásban előadott történet roppant legendaszerű, amely biblikus és hagiografikus elemeket is tartalmaz, de a Zdeslavra (a Cividalei Evangélium Sedesclao alakja) és a Metódra való utalás az adott kontextusban a két személy között valamiféle valós történelmi kapcsolatot kell, hogy tükrözzön.

26 Uo.

27 MMFH. III. 330–334.

28 MMFH. II. 242.

VIII. János pápa Szventopolk és Branimir irányában tanúsított politikája azokban a törekvésekben fejeződött ki, amelyek Illyricum egyházi közigazgatásának teljes átszervezését, valamint a Horvátország, Morávia (Pannonia Orientalis/Sirmiensis) és esetleg Bulgária feletti politikai fennhatóság megszerzését célozták. Ezzel magyarázható, hogy 880-ban János pápa megerősítette a galagolita szláv szövegeken alapuló liturgia használatának jogát és a boszniai püspökség felállítását.

Ha Metód sirmiumi jelenlétét és a boszniai suffraganeus püspök feletti joghatóságát tényként fogadjuk el, akkor szilárd alapot találunk a Metód és Theodosius nonai püspök, majd spalatói érsek közti lehetséges kapcsolat újraelemzéséhez.²⁹ Mivel Spalato 862-ben a Dunáig nyúló Illyricum metropolisa volt, nem tűnik erőltetettnek az az elképzelés, hogy Theodosius 886-ban, kevéssel Metód 885-ben bekövetkezett halála és a sirmiumi érseki székhely megszűnése után, érseki rangra formált jogot a spalatói egyházi székhelyen. Szventopolk 885-ben kibékült Arnulf karintiai herceggel. Ezek a változások új megvilágításba helyezhetik a Theodosius és Walpertus aquileiai pátriárka, a frank politikai érdekek képviselője közti kapcsolatokat.

II.

SZENT KONSTANTIN (CIRILL), SZENT METÓD ÉS A BOSZNIAI PÜSPÖKSÉG EREDETE*

A Boszna (Bosznia) elnevezés a Boszna (szerb-horvát: Bosna, latin: Bosanius) folyó nevéből származik. Az említett név származékait többek között egy városias település és az azt övező vidék megjelölésére is használták. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császárnak a 10. század közepén tudomása volt Bosznia területéről („eis to xorion Bosona”). A tudós császár *A Birodalom kormányzásáról* címet viselő munkájában a következőket írta: „A megkeresztelt Szerbiában levő lakott városok: Desztinikon, Tzernabuszkéi, Mejürétusz, Dreszneik, Leszník, Szalinesz, és Bószona területén (= „eis to xorion Bosona”) Kátera és Deszník.”³⁰ (Moravcsik Gyula fordítása)

A hivatkozott részletben rendkívül fontos az a tény, hogy Konstantin császár Bosznia területéről („xorion Bosona”) nem tesz említést a „megkeresztelt Szerbia” települései között. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a „xorion Bosona” 949-ben a szerb Časlav kenéz országának része lett.³¹

29 Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy Theodosius püspök tulajdonában volt egy glagolicával készült zoltároskönyv. Vö. L. Jelić: *Fontes historici liturgiae Glagolito-Romanae*. Veglja 1906. Sec. XIII. N°. 2.

30 Bíborbanszületett Konstantin: *De Administrando Imperio* (A Birodalom kormányzásáról). Budapest, 1949. cap. 32:151.

31 Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio*. II. Commentary by F. Dvornik et. al. London, 1962. 99–100.,137.

* Az alábbi cikk első változata a boszniai püspökség alapításának 900. évfordulója alkalmából rendezett konferencián hangzott el. Az előadás a *Krščanstvo srednjovjekovne Bosne* című kötetben jelent meg horvátul. (Sarajevo, 1991. pp. 125-142.)

Konstantin császár görög nyelvű munkájának szövegében a „xorion” terminus a latin „ager” szó megfelelője, ami egy megszervezett közösséghez (civitas) igazgatásilag kapcsolódó vidéket jelentett. Bauer *Wörterbuch zum Neuen Testament* című munkája a „xorion Bosona” = „Stadtgebiet der Römer”, azaz a „rómaiak városi körzete” példát hozza. A bizánci források szerb-horvát fordításai a „xorion” szóra az „okolina” (= körzet) és az „oblaszty” (*ob-vaszty = egy hatalmi központból ellenőrzött vidék, igazgatási körzet) terminus technicusokat hozzák.³²

Bíborbanszületett Konstantin császár hivatkozott munkájának a „xorion Bosona”-ban levő két „lakott városra” Ka-terára és Deszník-re történő utalása azt a tényt fejezi ki, hogy „Bosona körzetén” belül még két másik városias település is volt, ám ezek egyike sem rendelkezett külön „xorion”-nal. Analógiaként Salona körzetén (ager) belül Aspalathos és Epetium, illetve Zadar körzetén (ager) belül Vibianum esetére utalhatunk.³³

A latin nyelvben a szervezett közösség megjelölésére a „civitas” szót használták. A késő római egyházigazgatási rendszerben a *civitas*-t megillette a püspök tartásának joga. A latin nyelvű forrásokban a 12. század második felében tűnnek fel a „civitas Bosne” és az „ecclesia Bosnensis” kifejezések. A latin *-ensis* melléknévképző suffixum nyelvtanilag helyesen csak városok és kisebb szigetek nevével használható. Példának okáért a 14. század elejéről (1320) származó egyházi források a *civitas et diocesis Boxinensis* terminust használják, amely egyértelműen egy meghatározott városra és annak egyházmegyéjére vonatkozik.³⁴ Ennélfogva – az odavaló személyre, esetleg magára a városra (civitas) vagy a boszniai egyházra vonatkozó – *Bosnensis* alak szintén megerősíti azt a nézetet, hogy a „to xorion Bosona” voltaképpen egy keresztény [”megkeresztelt”] városközpontú vidék volt Bíborbanszületett Konstantin császár uralkodásának idején, vagy azt megelőzően.

Az egykor Boszna néven ismert város jelenlegi neve Szarajevó. Az új elnevezés 1463 után, a régió török fennhatóság alá kerülésének következtében fokozatosan alakult ki. Az említett évben a törökök Boszna városát egyik igen fontos katonai bázisukká alakították át, s Boszna Szaraj-nak nevezték el.³⁵ A török Szaraj elnevezést a későbbiek során a szláv „-evo” birtokos raggal toldották meg, aminek eredményeként létrejött a napjainkban is használatos Szarajevó alak.

Egy 12. századból származó, vitatott hitelű elbeszélő kútfő, a diokleai esperes krónikája Szvetopelek-Budimir országán, a „Sclavorum Regnum”-on belül Boszniát külön politikai alakulatként ismerte. Abból fakadóan, hogy a hivatkozott forrás említést tesz Szvetopelekről és Konstantinnak (Cirillnek) a „Sclavorum Regnum” területén végzett térítő tevékenységéről, számos tudós vonakodik olyan figyelemben részesíteni a diokleai esperes krónikáját, mint amelyet

32 Vö. pl. *Reallexikon für Antike und Christentum* II. col. 1107.; F. Dölger: *Byzanz und die europäische Staatenwelt*. 223.; W. Bauer: *Wörterbuch zum Neuen Testament*. s.v. 'xorion'; *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. I. 61–65.

33 Vö. N. Klaić: *Povijest Hrvata*. Zagreb, 1971. 114–115.

34 A. Theiner: *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*. I. 1863. 146.

35 *Zedler's Vollständiges Universal Lexikon*. Vol 34. col.60.

az valójában megérdemelne. Az újabb keletű történeti munkákban alapvetően az a nézet uralkodik, hogy mindazok az események, amelyek a diokleai esperes krónikájában Szvetopelekkal és Konstantin/Cirillel kapcsolatosak, a Dunától északra, az úgynevezett Nagymorva Birodalom területén játszódtak le. Nem egy „jugoszláv” történész elfogadta azt a vélekedést, hogy a diokleai esperes krónikája megírásakor Csehországban keletkezett források befolyásolták. Noha felfedezhetőek hasonlatosságok a cseh források és a diokleai esperes krónikájának szövege között, az vitán felülnek látszik, hogy a hivatkozott kútfők olyan munkákból merítettek, amelyek Itáliában vagy a Balkánon keletkeztek.³⁶

Az a koncepció, miszerint Metód egyházi székhelye valahol a Dunától északra feküdt, illetve Rasztiszláv, Szventopolk és Kocel valaha is Pannonián kívül fekvő területeken uralkodott, részben a vonatkozó forrásanyag nem kellő kritikával való kezeléséből, részben pedig a romantikus történetírásnak abból a rendkívül szívós tételéből fakad, amely a Metód tevékenységével összefüggésbe hozott pannoniái várost, Moravát összekeverte a Duna északi mellékfolyójának számító Morava folyó mentén fekvő vidékkel. Kétségtelen azonban, hogy valamennyi 9–10. századi forrás Metód püspöki székhelyét – közvetlen vagy közvetett módon – a pannoniái Morava városába helyezi. Az említett kútfők között az egyik legfontosabb munkának a Metód-legenda tekinthető: „Kocel nagy tisztelettel fogadta Metódot. És elküldte őt a Szentatyához, hogy az szentelje fel püspökké a hetven apostol egyikének, Szent Andronicusnak a székébe. És úgy is történt.” Az orosz krónikák, köztük a *Patriarszkaja* ili *Nikonovszkaja Letopis* és az *Orosz Kronográf* a következő szavakkal írja le Metód kinevezést: „Kocel fejedelem püspökké tette Metódot Pannoniában, Morava városában (= v grade Morava), amely Illyriában van, és ahová Pál apostol szokott menni prédikálni [...]”. VIII. János pápa az alábbi kifejezésekkel utalt Metódra: „archiepiscopus Pannoniensis ecclesiae”, illetve „archiepiscopus sanctae ecclesiae Marabensis”. Az említett két megnevezés egy és ugyanazon püspöki székhelyre vonatkozik, miként ezt a görög nyelvű címetek tartalmazó források is bizonyítják. Ilyen például a Kelemen-legenda, amelyben a „Mefodios archiepiskopos Moravou tes Pannonias” kitétel szerepel (II.4, IV.14), illetve az Ochridi Patriarkátus érsekeinek listája. Az egyházi szláv nyelvű Naum-legenda (II) szintén félreérthetetlenül nyilatkozik Metódról, amikor a következőket írja: „Mefodii [...] archiepiskopos Moravou i vsie Panonie”, illetve „Mefodie otide v Panoniou v grad Moravou”. Fontos megjegyezni, hogy a Metód személyével kapcsolatos görög és egyházi szláv nyelvű titulusok kánonjogilag teljesen szabályos alakok. Az idézett címek Metód egyházmegyéjének (eparchia, diocesis) meghatározására is alkalmasak.³⁷

36 I. Boba: Constantine-Cyrill in the Chronicle of the Priest of Dioclea. *Palaeobulgarica* 9 (1985) 59–72.

37 Valamennyi idézett forrásra és más, a kérdésre vonatkozó dokumentumra vö. *Magnae Moraviae Fontes Historici* (a továbbiakban: MMFH) II–III.; az „Ochridi érsekek listájára” vö. H. Gelzer: *Das Patriarchat von Achrida*. Leipzig, 1902. 6.

Az újabb keletű szakmunkákban a „Methodius archiepiscopus Moraviae et Pannoniae” idézet a forrás pontos megjelölése nélkül bukkan fel. Ennek ellenére ezt a latin nyelvű titulust tekintik az egyetlen érvnek azok a tudósok, akik amellett a nézet mellett törnek lándzsát, hogy Metód joghatósága kiterjedt a Dunától északra fekvő Moráviára. A latin titulust egyébként a görög nyelvű „Mefodios episcopus Moravou tes Pannonias” kitétel helytelen fordításának kell tekintenünk. Ez a félrevezető titulus bukkant fel, többek között, a *Patrologia Graeca* című kiadványban a görög nyelvű Kelemen-legenda fordításakor (vol. 106., col. 1194).

A fentebb idézett források, továbbá más egyéb, Metód életének tanulmányozására alkalmas írott kútfők alapos tanulmányozása bőséges bizonyítékkal szolgál annak kimutatására, hogy Metód püspöki székhelye (sedes episcopalis), a joghatósága alatt álló diocesis és egyháztartomány központja Sirmiumban volt. Metódot II. Adorján (Hadrian) pápa nevezte ki Szent Andronicus székére Sirmium püspökévé. Rövidre fogva a szót: a Dunától északra nem található olyan Morava nevű város, amelyben Metód „episcopus Pannoniensis”, „episcopus Moravou tes Pannonias”, vagy Sirmium püspökének, Szent Andronicusnak az utóda lehetett volna. Valmennyi rendelkezésre álló forrás csak egyetlen dolgot bizonyít. Nevezetesen azt, hogy Szent Konstantin (Cirill) és Metód térítő tevékenysége olyan területre korlátozódott, amely egykor a Római Birodalom részét képezte. Legutóbb Herbert Schelesniker mutatott rá tömören és egyértelműen arra, hogy „a források adatai, valamint a történelmi és földrajzi bizonyítékok együttes tanúságtétele világossá teszi: alaptalan a 'Nagymorva Birodalmat' a Csehország részét képező Morvaország (Morava) területére helyezni.”³⁸

Kr.u. 395-től Sirmium a Római Birodalom keleti és nyugati felét elválasztó határvonal közelébe került. Maga a város voltaképpen *Illyricum Occidentale* területén feküdt, a határvonaltól kissé nyugatra. Részben a barbár támadások következtében kialakuló határmódosulások, részben a Róma és Konstantinápoly között zajló belső küzdelemből fakadóan egyházi szempontból *Illyricum Occidentale* területére mind a pápa, mind a konstantinápolyi pátriárka igényt formált. A 9. század elejétől a szóban forgó terület bizonyos részeit a salzburgi egyháztartomány püspökei követelték maguknak. Francis Dvornik a Konstantinápoly és Róma, valamint a frank-bajor püspökök között zajló küzdelmet a következőképpen határozta meg: „la lutte autour de l'Illyricum”.³⁹

A kora középkorban Sirmium városában jelentős változások mentek végbe. A szóban forgó települést a római korban Sirmium vagy *Civitas Pannoniensis*

38 H. Schelesniker (Innsbruck): „Die historischen und politischen Hintergründe der kyrillo-methodianischen Mission”. In: *Symposium Methodianum*. Neuried, 1988. 269–279. [Selecta Slavica 13] „Quellenaussagen und historisch-geographische Sachzusammenhänge machen deutlich, das eine Lokalisierung das Grossmährischen Reiches an der March (Cechisch Morava) jeder Grundlage entbert”.

39 Vö. F. Dvornik: *Le diocese de Methode et la lutte autour de l'Illyricum*. In: F. Dvornik (ed.) *Les Legendes de Constantin et de Methode vues de Byzance*. Prague, 1944. 248–267. A mű szlovákul is megjelent: „Metodova dieceza a boj o Illyricum.” In: *Riša Vel'komoravska*. Bratislava. 1933. 161–225.

névvel illeték, az Avar-Onogur fennhatóság érvényesülésének idején Onogoria néven ismerték, míg a 9. században Sirmium déli külvárosát „grad Morava v Pannonii”-nek nevezték, miként ezt Naum legendája (II) és néhány orosz kútfő bizonyítja. Bíborbanszületett Konstantin császár a „Xora tes Moravias” [Morava város körzete] kifejezéssel utalt a Száva partján, magával Sirmiummal szemben fekvő részre.⁴⁰ Ugyanezt a Szávától délre fekvő, a magyarok fennhatósága alá kerülő települést Szenternyének (villa sancti Ireni) nevezték. Szenternye a Szent Irenaeus tiszteletére emelt székesegyház körül fejlődött ki. Szent Irenaeus Szent Andronicus utóda, vagyis Metód egyik előde volt. A Száva északi partján levő települést, amely az antik Sirmium romjain jött létre, ma Sremska vagy Hrvatska Mitrovicának nevezik. A város névadója egy másik helyi mártír, Szent Demeter volt.

Az időnkénti politikai és közigazgatási változások következtében módosultak a sirmiumi diocesis és a pannoniai egyháztartomány határai is. A kánonjog szabályainak megfelelően ha a római császárok rendelkezései következtében bármikor módosultak a világi közigazgatási egységek – diocesisek és provinciák – határai, akkor az egyházkormányzatban azoknak megfelelő változások léptek életbe. A fokozatosan megkeresztelkedő barbárok a Római Birodalom tényleges polgárai lettek. A római pápák és bizánci császárok arra törekedtek, hogy helyreállítsák az egykori közigazgatási entitásokat, s ebből fakadóan a korábbi világi és egyházi igazgatási egységek – diocesisek és provinciák – hajdani római nevei változatlanul használatban maradtak a császár, illetve a pápa által kiadott dokumentumokban. Ez a gyakorlat igen nagy jelentőséggel bír, hiszen a segítségével nyomon követhető Konstantin (Cirill) és Metód tevékenységének színtere, továbbá a Szláv Apostolok szerepe a boszniai püspökség kialakulásában.

* * *

Bosznia történetének, valamint Konstantin (Cirill) és Metód szerepének tanulmányozásakor a kutatók általában kevés figyelmet szenteltek annak a ténynek, hogy *Pannonia secunda*-t és *Moesia prima*-t Kr.u. 427-ben közigazgatásilag egyesítették egymással. Ezzel a világi jellegű közigazgatási változással a sirmiumi érsekek joghatósága is kiterjedt, mégpedig a Szávától délre, valamint a Drina folyótól nyugatra és keletre eső területek irányában. Ebből adódóan 869-et követően mind *Pannonia secunda*, mind *Moesia prima*, vagyis az a terület, amit a későbbiek során Bosznia néven ismertek, Metód egyházi joghatósága alá került.

A diokleai esperes krónikáját támogató különböző forrásokból származó bizonyítékok, úgy tűnik, abba az irányba mutatnak, hogy a „Sclavorum Regnum” kiterjedt Moesia egy részére, továbbá magába foglalta Rasciát és Boszni-

40 Bíborbanszületett Konstantin: *De Administrando Imperio*. Id.mű, cap. 40:41–44.; vö. I. Boba: *Wo war die 'Megale Moravia'?* *Die Slawischen Sprachen* 8 (1985) 5–19.

át is. Az említett „Regnum”-ban Konstantin (Cirill) 868-ban aktív tevékenységet fejtett ki.

* * *

Piligrim passzai püspök 974-ben levelet intézett VI. Benedek pápához. A passzai püspök ebben azt állítja, hogy a rómaiak és a gepidák idejében Pannonia orientalis [Sirmiensis] és Moesia területén hét püspök működött, akik Piligrim egyházi székhelyének, Lauriacumnak a joghatósága alá tartoztak. A hét püspökség közül négyet Piligrim Morávia területére lokalizált. A passzai püspök tehát az általa ismert Moráviát Pannonia orientalis és Moesia területével kapcsolta össze.

Vitathatatlan tény, hogy a 9–10. században a passzai püspökök igényt formáltak, sőt alkalmanként ténylegesen is fennhatóságot gyakoroltak a sirmiumi egyháztartomány korábbi diocesisének bizonyos részei fölött. Eme igényüket arra alapozták, hogy a lauriacumi püspöki székhely, amely a római időkben a sirmiumi egyháztartomány része volt, a passzai bajor diocesis területén feküdt. A passzai püspökök ennél fogva úgy vélték, hogy ők nemcsak a lauriacumi egyházi központ, hanem az időközben megszűnt sirmiumi érsekség törvényes örökösei is.

* * *

Azt a tényt, hogy a Metód joghatósága alá tartozó terület Pannoniát és Moesiát foglalta magába, az úgynevezett bolgár érsekek listája is meggyőzően bizonyítja. Ebben a görög nyelvű forrásban Metódot „archiepiscopus Moravou tes Pannonias”-ként az ochridi érsekek elődeként említik. Moesia bizonyos részei Ochrid joghatósága alá tartoztak. Abból a körülményből, hogy a felsorolás Metódot Bulgária érsekei és az ochridi főpapok elődei között említi, arra következtethetünk, hogy Metód valójában olyan területek felett gyakorolt fennhatóságot, amelyek később egyházi szempontból Ochrid alá tartoztak.⁴¹ Ochrid bolgár uralom alatt állott, amikor 885-ben Metód tanítványait kiűzték Sirmium/Moravából. Az említett tanítványok roppant fontos szerepet játszottak abban, hogy Cirill és Metód hagyománya Ochridban megőrződött. Ochridot a bizánciak 1018-ban foglalták el. Akkor történt, hogy az ochridi bolgár patriarkátust a szóban forgó egyháztartományban élő bolgárok érsekségévé alakították át. A bizánci kormányzat a meghódított területet a bolgárok tartományaként kezelte, ami magyarázatot ad arra a körülményre, hogy miért szerepel Metód „Bulgária érsekei” között.

41 Vö. a 8. számú jegyzettel.

Az antikvitás óta ismert *Moesia*, *Mesia* földrajzi elnevezések, valamint a *Mesii* etno-politikai terminus a középkorban gyakran egy sor olyan népre utalt, amely Moesiában telepedett le: így például a bolgárokra, a szerbekre, valamint a boszniaiakra. A diokleai esperes krónikájáról, a „*Sclavorum Regnum*”-ról horvát fordítás is készült. Ennek alapján fordította latinra Marulic a szóban forgó művet. A latin nyelvű krónika-verzió második fejezetében az alábbiak olvashatók: „*Interea frater [Totilae] Stroilus Illirici regno potitur, deinde Misiam inferiorem (quae nunc Bosna nuncupatur), ingressus [...] in Dalmatiam descendit [...]*” A 15. fejezetben szereplő horvát nyelvű „Bosna Gornja” kifejezésnek a latin „*Mysia superior*” a megfelelője, míg a 19. fejezetben felbukkanó „Mysi” nevű nép megjelölésére a „*Bosnenses*” alak olvasható: „*Pribislavus [...] a Mysis, nunc qui Bosnenses appellantur, interficitur [...]*” (Šišić: 386, 404, 405). Ebből következően a *Moesia/Mesii* terminusoknak Konstantin (Cirill) tevékenységével összefüggésben való előfordulása közvetlen módon utalhat a boszniai kereszténység történetére.

Azt a tényt, hogy Konstantin (Cirill) megfordult a Moesiában élő délszlávok körében, meggyőzően bizonyítja – többek között – a Naum-legenda (*Vita Naumi II*). Szent Naum, Cirill és Metód tanítványainak egyike, Moesiából származott. Naum akkor csatlakozott Cirillhez és Metódhoz, amikor a Szláv Apostolok Moesiában jártak és tanítottak. Naum még a „rég-i Rómá”-ba is elkísérte Cirillt és Metódot (vö. *Magnae Moraviae Fontes Historici II. 252–253*). Mivel a diokleai esperes szerint Konstantin a „*Sclavorum Regnum*”-on keresztül utazott [Morava városából a Száva folyón] a „rég-i Rómá”-ba, ezért a Naum-legendában említett *Moesia* annak a Moesiának kellett hogy a része legyen, amelyet a diokleai esperes Boszniával hozott összefüggésbe.

A diokleai esperes beszámolt arról, hogy Konstantin (Cirill) megfordult és prédikált is a „*Sclavorum Regnum*”-ban. Konstantin ekkor elismerte a pápa fennhatóságát a Moravával, s ennél fogva a „*Sclavorum Regnum*”-mal közvetve összefüggésbe hozott területek felett. Konstantin igen eredményes munkát végzett a „*Sclavorum Regnum*”-ban. Ennek egyik jele, hogy Szvetopelek/Budumir elhatározta: országában püspökségeket kell alapítani vagy újraalapítani. Ezen püspökségek egyike „*Bosonium*”-ban működött. „*Bosonium*” nyilvánvalóan egy városi település volt „*provincia Bosna*”-ban. A „*Bosonium*” és a „*provincia Bosna*” megjelöléseket a diokleai esperes krónikájának ugyanazon fejezetében használja:

„*Et sicuti inferiori Dalmatiae Salonitanam ecclesiam constituit metropolim, simili modo superiori Diocletianam ecclesiam pro iure antiquo statuerunt metropolim, sub cuius regimine has ecclesias declararunt, scilicet Antibarium, Buduam, Ecatarum, Dulcignum, Suaciam, Scodram, Drivastum, Poletum, Sorbium, Bosonium, Tribunium, Zachlumium. Surbiam autem, que et Transmontana in duas divisit provincias: unam a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Plini, quam Bosnam vocavit, alteram vero ab eodem flumine Drina contra orientalem plagam [...] quam Rassam vocavit*” (Šišić: cap. IX. pp. 305–6. A kiemelés tőlem: B.I.)

Arra a lehetőségre, hogy Boszniában már Szvetopelek uralkodását megelőzően működött volna egy püspökség, amelyet aztán Konstantin tevékenységének eredményeként csupán felújítottak, a szöveg alábbi kitételeiből következtethetünk: *pro iure antiquo* és *has ecclesias declarare*. A *has ecclesias* kifejezés keresztény közösségek (*ecclesiae*) meglétére utal. A *declarare* szó nem létrehozni, megalapítani, kezdeményezni (felavatni) jelentéssel bír ebben az esetben, hanem a világossá, egyértelművé tenni, kinyilvánítani (felfedés vagy leleplezés révén) értelemben fordul elő. A *declarare* latin nyelvű szinonimái a következők: „monstro, confirmo, ostendo appareo, significo etc.” (vö.: Lewis and Short: A Latin Dictionary. s.v. 'declaro'). Mindezek a jelentések helyesen használhatók valami létező dologgal kapcsolatban (vö. a *declarare* szó középlatin jelentésével: *declarare* = deutlich offenbaren. In E. Habel: Mittellateinisches Glossar. A *declarare* jelentése magyarul: elismerni, jóváhagyni.)

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Kr.u. 860-ban I. Miklós pápa Mikhaél bizánci császárhoz intézett levelében azt óhajtotta, hogy Róma Thesszalónikiben székelő vicariusának joghatósága alá állítsanak vissza több diocesiszt:

„Oporet enim vestrum imperiale decus, quod in omnibus ecclesiasticis utilitatibus vigere novimus, ut antiquum morem, quem nostra [Romana] ecclesia habuit, vestris temporibus restaurare dignemini, quatenus nostra [Romana] sedes per episcopos vestris in partibus constitutos habuit, videlicet Thessalonicensem, qui Romanae sedis vicem per Eperum veterem Eperumque novam atque Illiricum, Macedoniam, Thessaliam, Achaiam, Daciam ripensem, Daciam mediterraneam, Misiam, Dardanium et Prevalim beato Petro apostolorum principii contradicere nullus praesumat...” (Vö. Monumenta Germaniae Historica. Epist. IV. No. 82. A kiemelés tőlem: B.I.)

A Photius pátriárka és Miklós pápa között fennálló feszült viszony miatt a joghatósági vitát nem sikerült megoldani. Az új császár, I. Basileus azonban 867-ben megfosztotta méltóságától Photiust és a helyébe Ignatiust tette meg pátriárkának. Ez megteremtette a Rómával való megbékélés és a 860-ban Miklós pápa által igényelt diocesisek visszaállításának feltételeit. Szvetopeleknek az országában levő püspökségekkel kapcsolatos kezdeményezése annak a tevékenységnek volt a következménye, amelyet 868-ban Konstantin (Cirill) fejtett ki a „*Scavorum Regnum*”-ban.

Mivel „*Moesiá*”-t, miként fentebb kimutattuk, gyakran azonosították „*Bosznia*”-val és azzal a területtel, ahol Konstantin (Cirill) tevékenykedett, ezért a „*misia*”-i” [diocesisre] való utalás, amely Miklós pápa levelében szerepelt, a diokleai esperes krónikájában felbukkanó „*provincia Bosna*”-ra is vonatkozhat. Amit Miklós pápa 860-ban nem tudott elérni a bizánci császárhoz intézett kérése révén, az a megváltozott politikai körülmények között Konstantin erőfeszítései nyomán 868-ban megvalósult.

Ezért a boszniai püspökség, amely egy volt azok közül, „amelyekről elismerték” (= „*has ecclesias declararunt*”), hogy a „*pro iure antiquo*” működő diokleai metropolitai püspök alá tartoztak, már 860 előtt fennállhatott.

Nyilvánvaló, hogy a diokleai esperes krónikája teljesen önálló módon erősíti meg azokat a más forrásokból már közismert tényeket, amelyek Konstantin

(Cirill) és Szvetopelek illyricumi, vagy pontosabban pannoniai és moesiai tevékenységével kapcsolatosak.

* * *

A jelenleg rendelkezésre álló forrásokban igen ritkán találunk információt Metód suffraganeusairól, illetőleg azok székhelyéről. A szakmunkák történetesen csak egy suffraganeusról írnak: Wichingről. Róla VIII. János pápa 880 júniusában kelt, Szventopolkhoz intézett levele tesz említést. Ez pedig tíz évvel azután történt, hogy Szventopolk erőszakkal elűzte Rasztiszlávot Moravából és a patrimonium ura lett (vö. Fuldai Évkönyvek s.a. 870).

János pápa leveléből kiderül, hogy Wichinget Rómában szentelék fel. A sirmiumi provinciában ő volt a második, Metód után álló püspök. János pápa azt kérte Szventopolktól, hogy jelöljön ki még egy személyt a püspöki teendők ellátására, mert így a három főpap további személyeket szentelhetett volna püspökké, akik [az ország arra alkalmas helyein] tevékenykedhettek volna. A hivatkozott levélrészlet a következőképpen szól: „Ipsum quoque presbiterium nomine Uuichinus quem nobis direxisti, electum episcopum consecravimus sanctae ecclesiae Nitrensis” (MMFH III. 197–208).

A forrásokban szó esik a nytraba-i püspöki székhelyről, amelyről – más püspökségekkel együtt – azt állítják, hogy valamikor a lauricum-passauai érsekek joghatósága alá tartozott. A szóban forgó püspökségek neve megtalálható a *Historia episcoporum Patavensium* címen ismert forrásban. Jóllehet a hivatkozott kútfő minúciózus elemzést igényelne, a következő részlet hiteles állításnak tűnik: „Laureacensi archiepiscopo subfuerunt: [...] per Mesias autem Tyrana, Nytraba, Seclavia [...]” (MMFH IV. 404–6).

A VIII. János pápa leveléből ismert „ecclesia Nitrensis” minden bizonnyal már Wiching felszentelése előtt létezett. A pápa megemlíti, hogy Wiching választott püspök (episcopus electus) volt a felszentelést megelőzően. A választást nyilvánvalóan egy létező ecclesia klérusa végezte, s ebben az esetben a „sancta ecclesia” a püspök vezetése alatt álló papoknak, valamint a hívők közösségének az együttesét jelenti. A „sancta ecclesia Nitrensis” névvel illetett püspöki székhely ebben az időben nyilvánvalóan üresedésben volt. 869 és 880 között Metód valójában az újra felállított egyháztartomány egyetlen püspöke volt. Metódot megillette az érseki cím, valamint a „legatus ad gentem fungens” szerepköre és az üresedésben levő egyházi székhelyek feletti joghatóság.

A „nitrava”-i püspöki székhelyről Piligrim passauai püspök is megemlékezik abban a levelezésben és dokumentációban, amelyet annak érdekében állított össze, hogy Pannónia és Moesia területe felett elnyerje a joghatóságot. Bárminek is tekintjük az általa készített dokumentációt – hamisítványnak vagy az elveszett eredeti kútfők silány másolatának – a passauai püspök eljuttatta azt Rómába, valamint a vele szembeforduló bajorországi főpapokhoz. Az egyik dokumentumban szó esik egy bizonyos főpapról („Alchuinus sanctae Nitrensis ecclesiae episcopus), aki II. Jenő pápasága idején (824–827) élt. (V. MMFH III. 254–259). Az említett „sancta ecclesia Nitrensis” azonos 1

hogy legyen a *Historia episcoporum Patavensium* címen ismert forrásban szereplő „per Mesias [in] Nytraba” névvel illetett püspökséggel. A „sancta ecclesia Nitravensis/Nitrensis”-ként felbukkanó egyház, valamint a Moesiában előforduló Nytraba hely fekvését mind ez ideig nem sikerült meghatározni.

Ha Metód egyháztartománya csupán Pannonia orientalis-ban és Moesia-ban fekvő területeket foglalt magába, akkor az újonnan kinevezett püspököt a Duna, Dráva és Száva folyók között fekvő Pannonia-ba vagy a Szávától délre eső Moesia secunda-ba kellett volna útnak indítani.

*

A Metód joghatósága alatt álló egyháztartomány másik suffraganeus püspökét Boszniában kell keresnünk. A diokleai esperes megemlíti, hogy Bosznia egyike volt azoknak a püspökségeknek, amelyeket Szvetopelek országában a 879/880. évi dalmamezei gyűlés idején hoztak létre. (Šišić: cap. IX. p. 306). Ezt az információt megerősíteni látszik két, Dubrovnikban egymástól függetlenül összeállított krónika.

A *Chronica Ragusina Junii Restii* olyan események kapcsán, amelyek csak Raguzában voltak ismertek, beszámol arról, hogy egy bizonyos Radogast nevű személyt Bernard(o) raguzai érsek (1185–1193) Bosznia püspökévé szentelt. A krónika szerint Radogast nem beszélt latinul, hanem szlávul esküdött hűséget és engedelmességet metropolitai püspökének, vagyis a raguzai érseknek, azzal érvelve, hogy a szláv nyelv használatára már 880-ban VIII. János pápa felhatalmazást adott. Ebben a történetben az a feltűnő, hogy Radogast állítása szerint a szláv liturgiai nyelvet Boszniában már 880-ban, öt évvel Metód halála előtt használták.

A Junius Restius által megőrzött történetet igazolhatja és kiegészítheti egy másik forrás, az *Annales Ragusini Nicolai de Ragnina*. Ebben az olvasható, hogy egy bizonyos Bernard 1185 óta Raguzai érseke volt, s ezt a méltóságot nyolc évig viselte. Főpapságának ötödik évében Bernard meglátogatta Kulin bán országát, Boszniát, ahol két templomot szentelt fel. Bernard érseket Raguzai székesegyházában temették el akkor, amikor Radogast boszniai püspök, akit Bernard szentelt fel, útnan volt Raguzán keresztül Rómába, hogy elvigye Celestin pápának püspöki ajándékát.

A hivatkozott két beszámoló hitelességét alátámasztja azok egymást kiegészítő jellege, megengedvén számunkra az alábbi következtetések levonását. Bosznia püspökét, Radogastot Bernard szentelte fel (*Chronica Ragusina Junii Restii*); főpapságának ötödik évében Bernard Boszniába látogatott (*Annales Ragusini Nicolai de Ragnina*). Ennélfogva igen valószínű, hogy a felszentelésre ez alatt a látogatás alatt, vagyis 1189-ben került sor. Nicolaus Ragninának tudomása volt továbbá arról, hogy Bernard temetésének idején Radogast Raguzán keresztül Rómába tartott. Ez 1193-ban történt. III. Celestin pápa, akihez Radogast utazott, 1191 és 1198 között ült Szent Péter trónján, így nagyon is valószínű, hogy Radogastnak az új pápánál történt első látogatására 1193-ban került sor.

Radogast története nem kapcsolható a Morávia históriájának rekonstruálására eddig felhasznált szakirodalmi vagy forrásmunkák egyikéhez sem. A két elbeszélés elemei azonban nem lehetnek légből kapottak, hiszen a két raguzai krónikás ugyanannak a történetnek a különböző aspektusait írja le, mégpedig eltérő szövegösszefüggésben. Ráadásul anélkül, hogy egymással ellentmondásba keverednének. A történet kétségtelen hitelességét elsősorban az az egyszerű tény bizonyítja, hogy Radogast utalása VIII. János pápának arra a 800-ban kelt intézkedésére, amely engedélyezi a szláv nyelv liturgiai használatát, helyes és pontos. Egyáltalán nem valószínű, hogy egy ilyen különleges évszám szájhagyomány útján több mint három évszázadon keresztül megőrződött volna. Radogastnak ismernie kellett ezt a dátumot, hiszen az említett pápai engedély saját egyházmegyéjét érintette, s különben is a püspökök megőrzik az okiratokat. Az igazi bizonyítékot azonban az a pápai levél jelenti, amely a Vatikáni Codex N^o I. jelzetű kötetében található. Ez az a levél tudniillik, amelyben VIII. János pápa megengedi Szventopolknak, hogy országában, amelynek Bosznia is része volt, a szláv liturgikus nyelvet használják. Az a tény, hogy csupán a *Chronica Ragusina Junii Restii*-nek van tudomása a boszniai liturgikus nyelv szláv eredetéről, hitelt ad a krónika szavainak. Nem marad más hátra, mint hogy levonjuk a következtetést: Radogast és elődei megszakítatlanul éltek a szláv nyelv liturgiai használatának jogával 880 óta, azaz már a Metód halálát (885) megelőző időszakban.

A raguzai krónikákat olyan különleges kútfőknek kell tekintenünk, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy Bosznában legalább 880 óta a szláv nyelvet használták az istentiszteleteken. Figyelembe kell vennünk, hogy a 880-ban VIII. János pápa által kibocsátott privilégium történetesen „csak” II. Adorján pápa korábbi, 869. évi engedélyének a megerősítése. (A Metód-legenda VIII. fejezetében idézett pápai levelekre vö. MMFH. II. 147–150., 172., 174. és III. 153–156). Adorján pápa 869. évi engedélye Kocelnek, Rasztiszlávnak és Szventopolknak szólt. Kibocsátására nem sokkal azt követően került sor, hogy Konstantin (Cirill) és Metód a „*Sclavorum Regnum*”-ból Rómába érkezett a 868. év végén.

Ennélfogva, ellenkező jellegű bizonyítékok hiányában, tényként kell elfogadnunk, hogy a boszniai egyházban, amelyet később „*Ecclesia Slavonica*” néven ismertek a szláv nyelv istentiszteleteken történő használata II. Adorján pápa 869. évi kiváltságlevelére megy vissza, amelyet VIII. János pápa 880-ban megerősített. A boszniai püspökség esetében a 868. év tehát nem az alapítás, hanem inkább újraelapítás éve.⁴²

Fordította: Petrovics István

42 További érvekre és bizonyítékokra vö. I. Boba: *Moravia's History Reconsidered*. The Hague 1971. 105–116.

IMRE BOBA

ESSAYS ON MEDIEVAL CHURCH HISTORY:

I.

The Contacts of St. Methodius and Sventopolk with Sirmium and Slavonia in the Light of Papal Documents and Croatian Tradition

1.

The Episcopal See and Grave of Saint Methodius

The author, opposing the views of V. Popović, archaeologist of the Serb Academy of Sciences, makes efforts in order to prove that the episcopal see of St. Methodius was located across Sirmium, on the southern bank of the river Sava, where the medieval settlement known as Szenternye (St. Irenaeus) came into being. V. Popović have unearthed four churches on this site. In the third church a tomb has been located on the right side – as one faces the altar. In the author's opinion this grave must be that of St. Methodius.

2.

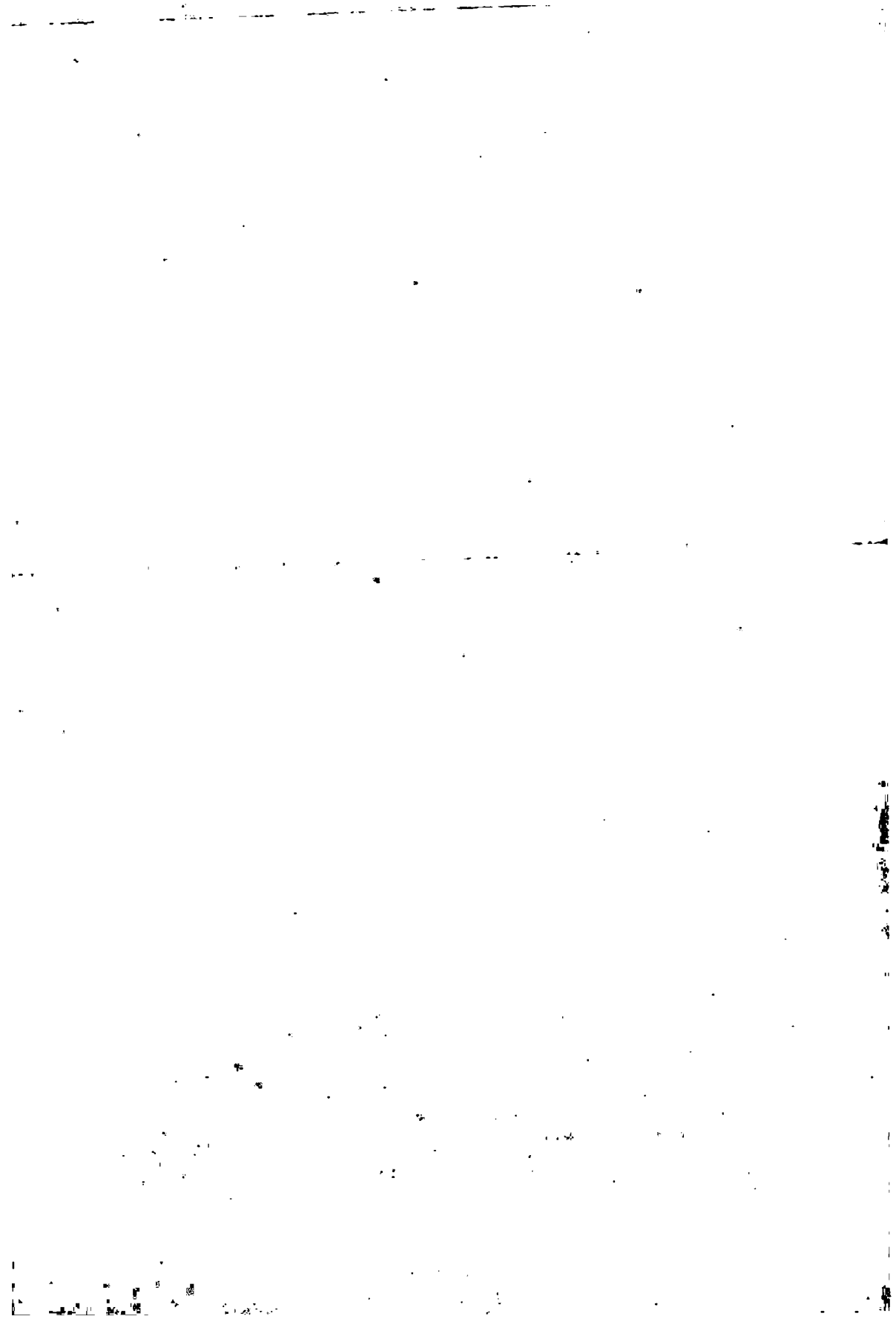
Sventopolk and Saints Constantine (Cirill) and Methodius in South Slavic Tradition

The South-Slavic associations of Rastislav and Sventopolk of Moravia and of Saints Constantine and Methodius are amply attested in medieval documents originating in Rome, Salzburg and Passau, in narrative and annalistic sources from the Frankish realm, hagiographic writings in Old-Slavonic, Greek and Latin, as well as in sources produced in Bulgaria, Rus, Bohemia and Hungary. In the present paper the author, on the basis of different written sources (papal letters, legends, local chronicles etc.) and especially on the information supplied by the chronicle of Diocles Presbiter, states that the church province of St. Methodius was located south of the river Danube. At the same time the author stresses that the information in the chronicle of Diocles Presbiter on a „Regnum Sclavorum” as the realm of Sventopolk somewhere on the Balkans, should not be rejected.

II.

Saint Constantine (Cirill), Saint Methodius and the Origins of the Bishopric of Bosna

The Priest of Dioclea reported that Constantine (Cirill) had journeyed and preached in the „Sclavorum Regnum”. At that time Constantine recognized the authority of the Papacy over the territories associated with Morava, thus, obliquely, with the „Sclavorum Regnum”. In result of Constantine's activities Svetopelek/Budimir decided that several bishoprics should be established or re-established in his realm. One of these bishoprics was in „Bosonium”, evidently an urban settlement within the „provincia Bosna”. The possibility that a bishopric in Bosna existed before Svetopelek's times and was only reconstituted as a result of Constantine's preaching is implied by the phrases „pro iure antiquo” and „has ecclesias declarare”. Since „Moesia” is frequently identified with „Bosna” and with the territory in which Constantine was active, the reference to (the diocese) of „Misia” in the letter of Pope Nicholas may well be a reference to the „provincia Bosna” of the Priest of Dioclea. What Pope Nicholas could not achieve in 860 through a plea addressed to emperor Michael was achieved in changed political circumstances through the efforts of Constantine in 868. Thus the bishopric of Bosonium, one among those „that have been declared” (= „has ecclesias declararunt”) to belong to the metropolitan bishop of Dioclea, who himself functioned „iure antiquo”, may well have existed before 860.

ÉRSZEGI GÉZA

RÓBERT ÉRSEK OKLEVELEI*

Ismert, mennyire kivették részüket az egyháziak a világi munkákból Magyarországon; ez a megállapítás különösen áll a főpapokra.¹ Róbert esztergomi érsek már korán, székesfehérvári prépostként bekapcsolódott a királyi udvarban folyó munkákba olyannyira, hogy 1207 és 1209 között a kancellária vezetője.² Ezután veszprémi püspök, majd esztergomi érsek lett. Személye jól ismert volt kortársai előtt, tevékenységéről számtalan korabeli és későbbi forrás szól.³

Érsekként (1226-1239) több oklevelet adott ki.⁴ Többek között ítélkezett a Zemplén megyében fekvő Szentenszék tiszteletére szentelt temploma tizedei ügyében 1228-ban,⁵ a király, IV. Béla kérésére hozzájárulását adta 1236 augusztus 29-én, hogy a belakúti apátság a Szent Gellért plébánia egyház és a hozzátartozó sasadi és (buda)örsi kápolnák birtokába jusson.⁶ Ezenkívül nem tagadhatta meg, hogy részt vegyen IV. Béla király birtokrestaurációs politikája következtében előállott birtokjogi viták rendezésében, amint erre jó példát nyújt az az oklevele, amelyet 1236 júniusában adott ki világi bírótársaival együtt éppen az esztergomi káptalannak a Lovászon lakó királyi népekkel folytatott perében.⁷

* Budaörs első okleveles említésének a vizsgálata során jutottam e sajtósági példájára a püspöki oklevéladásnak, amely témája volt az Innsbruckban 1993. rendezett Nemzetközi Diplomatikai Kongresszusnak.

- 1 Solymosi László: Az esztergomi érsek oklevéladás kezdetei. *Strigonium Antiquum*. Budapest 2 (1993) 81-86. o.
- 2 MES I. 257-259; Fejérváthy, Kancellária 95. o. (összefoglalóan, s másutt is); Szentpétery, *Oklevéltan* 86-87. o.; Szentpétery, *Kritikai jegyzék* I. 72-77. 228-240. szám.
- 3 MES I. o. ; Pauler, *Árpád-házi II.* 71-72, 83, 87-88, 90, 98, 107-109, 114-118, 123-125, 127, 129 stb.; Gombos, *Catalogus* 32-33, 525, 880, 1086, 1196, 2231. o.; Hermann, *A katolikus egyház* 55-56, 98, 103-104, 108, 110-111. o.
- 4 Nem lettek figyelembe véve Róbert érsek olyan oklevelei, melyek a Szentszék megbízásából, illetve annak követe tevékenységének folyamánként lettek kiadva, mivel ezek formulái csak nehezen állíthatók párhuzamba egyéb magyarországi okleveleivel. Ennek ellenére helyenként nem haszontalan az ezekben szereplő formulák szemmel tartása. Vö Theiner, *Hungaria sacra* I. 107-109., 122-124 o. 187., 205., 208. számok.
- 5 Ld. az 1. számú regesztát!
- 6 Ld. a 3. és 4. számú regesztákat!
- 7 Ld. a 2. számú regesztát!

Míg az 1228-i oklevele mindössze tartalmi kivonatban maradt ránk, s alig több eredeti szöveg, mint amennyi egy keltezésre elegendő, addig az 1236 júniusi oklevele eredetiben megvan.

A legnehezebb diót talán az 1236 augusztus 29-i oklevél jelenti. Ez az oklevél ugyanis különös környezetben, egy több oklevélszöveget átíró levélben maradt ránk. Az oklevelet, mely tartalmazza Róbert érsek oklevelét is, Ráskai Balázs tárnokmester adta ki 1504-ben Buda és Pest városok közötti per kapcsán.⁸

A királyi jövedelmek kezelője, a tárnokmester korán a királyok fő jövedelmi forrását jelentő királyi városok fellebbezési fóruma lett. Általában a városok egymás közötti pereiket a tárnokszék, a tárnokmester bírói széke elé vitték.⁹ Ráskai Balázs tárnokmester 1499 óta töltötte be ezt a tisztséget, s így Pest és Buda városok közötti per is előtte folyt. Általában évente egyszer ülésezett a tárnoki szék, amikor is lefolytatták a folyamatban lévő perek soronkövetkező tárgyalásait. 1504-ben Vízkereszt nyolcadára, vagyis január 13-ra tűzték ki a tárnoki szék ülését. Ebben az évben azonban különleges oka volt, hogy a tárnoki szék tárgyalásai is Vízkereszt nyolcadán voltak. Vingárti Geréb Péter a nádor 1503-ban elhunyt, s míg nem találtak helyette alkalmas személyt, a nádori bíróság ügyeit is a tárnokmesterére, Ráskai Balázssra bízta a király, II. Ulászló.¹⁰ Pest és Buda perében az előbbi volt a felperes, sietett is a maga igazának bizonyítására, ezért Miklós, Pest város jegyzője¹¹ igazuk bizonyítására terjedelmes írást mutatott be, a kői káptalan 1503. január 13-án kiállított oklevelét. Az oklevél kiállítására a káptalan a királytól, II. Ulászlótól utasítást kapott 1502. december 19-én. Persze ezt nem kell úgy elképzelnünk, hogy a király maga avatkozott bele személyesen a két város perébe. Volt neki arra megfelelő intézménye, ahol a királyra váró peres ügyeket tárgyalták: a királyi személyes jelenlét nevű bíróság.¹²

Ő parancsolta meg tehát a király nevében 1502. december 19-én a kői káptalannak, hogy mutassák be a királynak Pest városa érdekében kiadott parancslevelét a péterváradai (bélakúti) konventnek, s tegyenek jelentést a királyi parancslevélre adott válaszról.¹³

A kői káptalan Szerém megyében feküdt, s a legközelebbi hiteles hely volt Péterváradhoz.¹⁴ A hiteles helyek, többnyire káptalanok és konventek részben

8 Az oklevél szövegét ld. a II. Függelékben! Budapest története I. 272. és 308. o.

9 Budapest története II. 173-174. o.; Štefánia Mertonová: Ius tavernicale. Študie o procese formovania práva tevernicých miest v etapách vyvoja tavernyckeho súdu v Uhorsku (15.-17. stor.) h.n. 1985.

10 Vingárti Geréb Péter működésének utolsó emlékei a neve alatt 1503-ban kiadott oklevelek, utódának, Perényi Imrénének a neve alatt az első oklevelek 1504 május elején kelték (Sebestyén Béla: Magyar Archontológia 1000-1526 – Kézirat a Magyar Országos Levéltárban és Főgel, II. Ulászló 57, 60. o.) Persze ismert, hogy az oklevelek kelte nem feltétlenül jelenti annak a tisztségviselőnek pályája végét, akinek nevében állították ki az oklevelet. A kelt ugyanis, mivel fontos jogok kötődtek hozzá, a felek igényének megfelelően módosítható volt.

11 Budapest története II. 169-170. o.

12 Hajnik, Bíróság 37-50. o.

13 Ld. a 10. számú regesztát!

14 Gyetvai, Egyházi szervezés 48, 58-60, 65, 67, 71. o.

magánszemélyek számára hiteles oklevelet állítottak ki, részben az ország nagybírái kérésére eljárak bizonyos ügyekben és írásban jelentést tettek eljárásukról.¹⁵ A kői káptalan tehát mivel közel volt Péterváradhoz és hiteles hely, érthető, hogy neki parancsolta meg a királyi személyes jelenlét, hogy mutassa be a király nevében kelt parancslevelet a péterváradi konventnek. Hogy mi lehetett a parancslevélben, az a kői káptalannak a királyhoz, vagyis a személynőkhöz szóló leveléből javarész kihüvelyezhető. Pest városa jogainak igazolására azt kérte a személynői bíróságtól, hogy adassa ki a péterváradi konvent levéltárában lévő azon okleveleket, melyek Pest város jogait érintik. A konvent hiteles másolatban ki is adta a levéltárában lévő, Pest városának jogait érintő iratokat, melyekről a kői káptalanban ugyancsak hiteles másolatot készítettek, s a paksamétát megküldték a királynak, s tőle Ráskai Balázs tárnokmester ítélőszéke elé került, aki ekkoriban a nádor elé tartozó pereket is vitte.

Ekkor lépett közbe Kövendi Székely János, aki ekkor Esztergomban a Szent (Becket) Tamás hegyen lévő káptalannak a feje, vagyis a prépostja.¹⁶ Az esztergomi érsek, Bakócz Tamás nevében azt kérte a bírótól, hogy a kői káptalannak a péterváradi konventben őrzött oklevelekről készült hiteles másolatáról neki is adjanak másolati példányt. Ennek a hiteles másolatnak köszönhetjük, hogy fontos korai oklevelek szövegei – mégha csak hiteles másolatban is – fentmaradtak korunkra. Legalább ez a példány az esztergomi káptalan levéltárában megérhette korunkat. Több helyen azonban hiányos a szövege, mivel itt-ott elszakadt a papír, amire írták. Az emiatt megcsonkult szövegek eleve nem adnak biztos támpontot az oklevelekben szereplő tények igazolására, s még abban sem lehetünk mindig biztosak, mi írható az oklevél sérüléseinek, mi pedig a másolás rovására.

Nézzük azonban sorjában, milyen oklevelek szövegét tartalmazza Ráskai Balázs kiadványa. Négy oklevelet találtak a péterváradi konventben, amelyek érintették Pest város jogait. Az első 1243-ból való volt, s IV. Béla király adta ki annak bizonyosságul, hogy az általa a Kalocsai Egyházmegyében Bélakúton (azaz Péterváradon) alapított ciszterci rendi monostornak adományozta a kispesti Szent Gellért egyházat a sasadi Szent András és a (buda)örsi Szent Márton kápolnákkal.¹⁷ IV. Béla király oklevele, amely az adományozást tanúsítja, csonka szöveggel maradt fenn, s talán a leginkább azt sajnálhatjuk, hogy éppen a napi keltezését nem tudjuk pontosan megállapítani, csak azt tudjuk, hogy szeptember első napját megelőző valamelyik napon adták ki. Az oklevél szövege nem ad gyanúra okot, sőt még meg is erősíti az oklevélben foglaltakat IV. Kelemen pápa 1265 szeptember 13-i bullája.¹⁸ A bulla szövege szintén csak hiteles másolatokból ismert: átírta ugyanis ennek a szövegét is a kői káptalan a már említett 1503-i oklevelében, de van egy korábbi átírása is, amelyet Bertalan pápai ügyhallgató, un. auditor litterarum contradictarum nevében készítettek 1265 szeptember 17-én az itáliai Perugiában, ahol akkoriban a

15 Eckhart, Franz: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Innsbruck 1914.

16 Kollányi, Kanonokok 130. o.

17 Ld. az 5. számú regesztát!

18 Ld. a 6. számú regesztát!

pápai udvar tartózkodott.¹⁹ A bulla formulás részei nem adnak okot a gyanúra, legfeljebb az arenga kezdő szavai, a "Merita vestre religionis" keltenek ritkaságukkal feltűnést.²⁰ IV. Kelemen pápa a királynak és a néhai esztergomi érseknek a bélakúti monostor javára tett intézkedéseit erősíti meg, láthatóan IV. Béla király 1243-i oklevelének szellemében. IV. Béla király oklevelében első ízben találkozunk azzal, hogy az esztergomi érsek is beleegyezését adta a kegyúri jog átruházásához. Mivel IV. Kelemen pápa 1265-i bullájában néhai-nak nevezi azt az esztergomi érseket, aki hozzájárulását adta ehhez, egyértelműen következtethetünk arra, hogy egy 1265-nél korábbi esztergomi érsekről van szó.

Ennek az esztergomi érseknek, Róbertnek (1226-1239) valóban meg is találjuk az írásos beleegyezését a péterváradi monostor oklevelei között, mégpedig 1236 augusztus 29-i keltezéssel. S hogy meglepetésnek se legyünk híján, mindjárt két olyan oklevelet is találunk, amelyik Róbert érsek beleegyezését tartalmazza.²¹

Az egyik hosszabb szövegű, ebben Róbert esztergomi érsek elmondja, hogy IV. Béla király a saját lelkiüdvéért a Kalocsai Egyházmegyében Bélakúton alapított ciszterci monostort Isten és Szűz Mária tiszteletére s oda az Apostoli Szentszék révén szerzeteseket hívott, megajándékozta őket, s Róbert érsek egyetértésével többek között nekik adta a kispesti Szent Gellért egyház kegyúri jogát. Kérte egyúttal az érseket, hogy magát a Szent Gellért egyházat minden jövedelmével és kápolnájával adja a monostornak. Róbert érsek a király kérésére tehát az ő joghatósága alá tartozó kispesti, más néven kelenföldi Szent Gellért egyházat minden tizedével és a sasadi Szent András, illetve (buda)örsi Szent Márton kápolnákkal együtt káptalan beleegyezésével a szerzeteseknek adta ellátásukra. Fenntartotta azonban annak jogát, hogy a templom papját, aki misézni és a szentségeket kiszolgáltatni köteles ott, az apát és a szerzetesek mutassák be az esztergomi érseknek megerősítésre, mivel neki tartozik számot adni a nép lelkigondozásáról.²²

A másik oklevélnek sokkal rövidebb a szövege, s arról szól, hogy Róbert esztergomi érsek, miután IV. Béla király a lelkiüdvéért a kispesti Szent Gellért egyház plébániai és kegyúri jogait a tizedeivel az általa Bélakúton alapított monostornak adományozta, a király kérésére az esztergomi káptalan beleegyezésével megerősíti ezt az intézkedést azzal a feltétellel, hogy a templom papját,

19 Bertalan auditor litterarum contradictarum 1265-i oklevelét a Veszprémi Érseki Levéltár őrzi a Litterae mancae n° 3 jelzet alatt. Fényképe megvan a Magyar Országos Levéltárban DI 200018 jelzeten. Az auditor litterarum contradictarum szerepe akkor kezdődött, amikor az audientia publica alkalmával a peres felek előtt az elkészült oklevél szövegét felolvasták, s azzal valamelyik fél nem értett egyet. Ilyen esetben az auditor litterarum contradictarum próbált a felek között megegyezést létrehozni. Herde, Peter: Audientia litterarum contradictarum. III. Tübingen, 1970. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, XXXI-XXXII).

20 Egyetlen ilyen kezdetű pápai oklevélre sem bukkantam, azonban (az Initienverzeichnis alapján) feltételezhető, hogy a "Meritis vestre religionis" kezdet volna a helyes, ilyen kezdetű pápai bullák találhatók a ciszterciek számára kiadottak között. Pl. P n° 12254 stb.

21 Ld. a 3-4. számú regesztákat!

22 Ld. a 3. számú regesztát!

aki ott a népnek a misézik és kiszolgáltatja a szentségeket, az apát és a szerzetesek az esztergomi érseknek mutassák be megerősítésre, mivel neki tartozik számot adni a nép lelkipozásáról, az apátnak és szerzeteseinek pedig az anyagiakról.²³

Lényeges eltérést találunk tehát a két oklevél szövegében. A legfeltűnőbb talán az, hogy a Szent Gellért plébánia kápolnáiról, a sasadi Szent András és a (buda)örsi Szent Márton tiszteletére szenteltekről a rövidebb szövegű nem tud, ahogy nem tartalmazza Kispest Kelenföld nevét sem. Továbbá lényeges különbség az is, hogy a bővebb szövegű oklevél bőbeszédűen kitér a jövedelmekre is. Részletezve beszél a tizedekről és a beveszi a (más) jövedelmeket is a monostornak adottak közé. Abban viszont a rövidebb szövegű oklevél a bővebb, hogy a monostor lakóinak a jogává teszi a plébános számonkérését az anyagiak terén.

A két oklevél szövege egyaránt a kői káptalan által átírtak között van. A rövidebb szövegű oklevelet a kői káptalanban az eredetijéről másolták át, a hosszabb szövegűnek azonban úgy látszik – már nem volt meg az eredetije, sőt az eredetijét utoljára akkor látták, amikor Lodomér esztergomi érsek 1286-ban átírta azt.²⁴ Sajnos azonban Lodomér érsek átíró oklevele sem maradt fent eredetiben, csak annak hiteles másolata Miklós szerémi püspök 1300. január 15-én kelt oklevelében.²⁵

Az ugyanazon a napon ugyanazon személy által kiadott két, egymástól eltérő szövegű oklevél kétségtelenül gyanús. Mivel egyik oklevél sem maradt ránk eredeti formában, így nincs módunkban ellenőrizni azok külső jegyei közül sem azt, mire írták, sem azt, mivel pecsételték meg, illetve milyen az írása. Szövegét azonban összevethetjük a korabeli oklevelekkel. Az azonos intézmény által kiadott hivatalos írásokat, az okleveleket azonos formulákkal fogalmazták meg, s így lehetővé vált már annak idején is annak felismerése, melyik készült az illető intézményben, s melyik csak annak nevében, azaz melyikük a hamis, melyikük a valódi.

Mint látjuk, a két oklevél tartalma nem azonos, ráadásul ellentétben van IV. Béla király 1243-i oklevelével is,²⁶ hiszen az mind a király bemutatási jogát mind pedig az esztergomi érsek megerősítési jogát a monostornak juttatta, amit az 1265-i pápai bulla²⁷ is megerősített. Ám a két oklevél adatai nem egyeznek IV. Béla király 1237-ben kelt oklevelével sem, amellyel Bélakúton megalapította a ciszterci monostort.²⁸ Ebben ugyanis az áll, hogy a király Róbert esztergomi érsek hozzájárulásával nemcsak Kispest, hanem mindkét Pest plébániáit a monostornak adta. Nem kétséges tehát, hogy a Róbert eszter-

23 Ld. a 4. számú regesztát!

24 Ld. a 7. számú regesztát!

25 Ld. a 8. számú regesztát!

26 Ld. az 5. számú regesztát!

27 Ld. a 6. számú regesztát!

28 'Contulimus insuper eidem ecclesie de consensu venerabilis patris Roberti Strigoniensis archiepiscopi plebanias utriusque Pesth cum patronatibus et omnibus proventibus in decimis maioribus et minutis et capellis.' Magyar Országos Levéltár, D1 216. Kiadása: Budapest okleveles emlékei I. 34-35.; Hervay, Repertorium 134-135. o. Vö. a 31. számú jegyzettel!

gomi érsek nevében 1236-ban kiadott mindkét oklevél tartalmilag hamisítvány.²⁹

Vajon mi lehetett az oka annak, hogy ehhez az eszközhöz kellett folyamodniok jogaik védelmére a bélakútiaknak? Gyakran megesik, hogy a valóság nem fedi azt, amiről az írás szól. Ilyenkor régen is az írást változtatták meg, ha úgy tetszik, meghamisították az írást. Ugyan mi lehetett az a kényszerű ok, amely ebben az esetben hamisításhoz vezetett? Világiak által alapított egyházi intézmények gyakorta kerültek nehéz helyzetbe, hiszen világi alapítójuknak éppúgy joga volt felettük, mint az illetékes egyházi hatóságoknak. Különösen nehéz helyzetbe kerülhettek időnként a királyok által alapított egyházak. Hogy milyenbe, azt a bélakútiak esete is jól mutatja. A magyar királyok által alapított egyházak felett a joghatóságot az esztergomi érsek gyakorolta attól függetlenül, melyik egyházmegye területén feküdtek az illető egyházi intézmények.³⁰ Ámbár a bélakúti monostor a Kalocsai Egyházmegyében épült, mégis – mivel királyi alapítású volt – az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott. A neki ajándékozott kispesti Szent Gellért egyház pedig a Veszprémi Egyházmegye területén feküdt, de szintén az esztergomi érsek joghatósága alá került. S itt nemcsak arról vitatkoztak, hogy az egyházi tevékenységben ki a bélakútiak és kispestiek egyházi felettese, hanem a Szent Gellért egyház és a hozzátartozó sasadi Szent András és a (buda)örsi Szent Márton kápolna jövedelmei felett is.³¹

Ez a jövedelem elsősorban a termés után járó tized volt. Ennek egy részére valamennyien: a kegyúri jogot gyakorló bélakúti apátság éppúgy igényt tarthattott mint a veszprémi püspök, sőt a Szent Gellért egyház is igényelhetette a kápolnák tizedjövedelmének negyedét. Ezért szögezte le IV. Béla király az 1243-i oklevelében, hogy a tizedjövedelmével együtt adja a bélakúti monostornak a Szent Gellért egyházat, valamint azt is, hogy a kápolnák tizedjövedelmének negyede a Szent Gellért egyházat illeti, s az ott szolgáló pap bemutatásának joga a bélakúti monostoré éppúgy mint annak megerősítésének joga.³² Ezt IV. Kelemen pápa is megerősítette 1265-ben.³³

Az más kérdés, hogy mind a veszprémi püspök mind az esztergomi érsek megpróbálta visszaszerezni jogait mind a lelkiek mind az anyagiak terén. Különösen azután igyekeztek jogaikat érvényesíteni, mikor IV. Béla király halála előtt 1269-ben ígéretet tett arra, hogy a veszprémi egyháznak visszajuttatja a kispesti Szent Gellért egyházat, melyet tőle vett el.³⁴

Valószínűleg azt a méltánytalanságot, hogy elvette a Szent Gellért egyházat a veszprémi egyháztól, azért követte el a király, mert megneheztelt a veszprémi káptalanra, amely nem a szándékainak megfelelően választott az egyház-

29 Budapest története I. 272., 285-286., 308. o.

30 Szeredy, Egyházjog II. 773. o.; Kollányi, Kegyúri jog 181-185. o.; Kubinyi, Egyház és város 76., 79. o.

31 Pataki, Kelenföld 19-55. o. és Hervay, Repertorium 133-140. o.

32 Ld. az 5. számú regesztát!

33 Ld. a 6. számú regesztát!

34 Budapest okleveles emlékei I. 103-108. Az oklevél hitelességével kapcsolatban gyanú merült fel. Szentpétery, Kritikai jegyzék I. n° 1617.; Budapest története I. 302, 308. o.

megye élére püspököt.³⁵ Hihetőleg a veszprémi püspökökkel való pereskedés vitte rá a bélakútiakat, hogy Róbert érsek nevében elkészítsék a bővebb szövegű oklevelet, amelynek megfogalmazásához láthatóan jó alapot nyújthatott IV. Béla király 1243-i oklevele, sőt olyannyira jól felhasználták, hogy talán még a királyi oklevél – csonkasága miatt hiányzó – napi kelte is egy az egyben átszármaazhatott s így megőrződhetett Róbert érsek oklevelében.

Az esztergomi érsek írásbeli beleegyezésének hiánya pedig valószínűleg akkor kezdte nyomasztani a monostor lakóit, midőn 1279-ben a budai zsinaton előírták, hogy csakis az illetékes megyéspüspök, esetünkben az esztergomi érsek hozzájárulásával lehet bárkinek a kegyurasága alá tartozó egyházi intézményt elajándékozni.³⁶ Erre készülhetett el Róbert érsek nevében az oklevél rövidebb változata.

Hogy eredetileg valóban létezett olyan oklevél, amelyben Róbert esztergomi érsek hozzájárulását adta a kelenföldi egyház kegyuraságának átengedéséhez, nem tudjuk. Mindenesetre, ha volt is ilyen oklevél, nem mondhatott ellent IV. Béla király 1237-i alapítólevelének, amelyben a király viszont mindkét Pest plébániáit odaadta monostorának. Persze lehet, sőt biztosan nem véletlen, hogy a megyéspüspök hozzájárulást ismételtelen előíró budai zsinat évében, 1279-ben íratják át a bélakútiak IV. László királlyal a Róbert érsek beleegyezésére utaló részt is tartalmazó alapítólevelüket, amelyet ettől kezdve eredetiben senkinek sem mutattak be.³⁷ De a IV. László-féle 1279-i átírásnak is nyoma veszhetett, mert a ma meglévő példányban az alapítólevél szövegét nem eredetiben, hanem a IV. László király-féle átírásban tartalmazza a kőí káptalan 1385-i oklevele.³⁸ Sőt – úgy tűnik – óvakodtak attól, hogy amikor 1503-ban a két város, Buda és Pest peréhez a levéltárakban kerestek – egyáltalán nem indokolatlanul – okleveleket, kiadják alapítólevelüknek legalább 1385-i átírását.³⁹

Mint látjuk, Róbert érsek a négy oklevelet más és más minőségében adta ki. Töredékessége ellenére is szinte bizonyos, hogy az 1228-i oklevél, amelyben a

35 Gutheil, Veszprém 217-218. o. Zelandus püspök megválasztásának idejét pontosan nem tudjuk megállapítani. Az azonban biztos, hogy elődje, Bertalan püspök 1243. június 5-én fordul elő utoljára oklevélben, s csak 1244. április 21-én említik újra a veszprémi püspöki széket, immár üresen, mivel Zelandus megválasztását nem ismerte el a király. Ezek alapján sem lehetetlen, hogy a két esemény összefügg, vagyis, hogy a szándékai ellenére megválasztott püspök miatt vette el a veszprémi egyháztól IV. Béla király a kelenföldi Szent Gellért egyházat, s adta a bélakúti monostornak.

36 Sacra concilia I. 118-119. o.; Kollányi, Kegyeri jog 23. o.

37 IV. Béla király 1237-i alapítólevelével kapcsolatban eddig nem merült fel gyanú (Szentpétery, Kritikai jegyzék I. n° 621.), félő azonban, hogy a mindkét Pest plébániáira vonatkozó rész (vö. a 26. számú jegyzetben idézett szöveggel) aligha lehetett benne az eredeti oklevélben. Az oklevél csak kétszeres átírásban maradt ránk, s más forrásokkal nehezen összeegyeztethető a szövege, ezért legalábbis interpoláltak volna tekinthető. Az oklevél más adatának módosítására ld. Pauler, Árpád-házi II. 494. o. 48. jz.

38 Az oklevél sorsát nehéz nyomon követnünk, mivel eleve gyűjteményből (Magyar Kamara Archivuma, Neoregstrata Acta 1528/1) került a jelenlegi őrzési helyére, a Mohács előtti gyűjteménybe (DI 216). Ennek ellenére nem kizárt, hogy a péterváradai monostor levéltárának rekonstrukciójánál joggal lett számbavéve. Vö. Hervay, Repertorium 134-135. és 138. o.

39 Ld. a 3. számú oklevélbe foglalt oklevélszövegeket!

Kilit egri püspök és a patrónusok közötti tizedperről tanúskodik a szentesi Mindenszentek templommal kapcsolatban, az érsek mint egyházi fellebbviteli fórum szerepel. Az 1236 augusztus 29-i két azonos ügyben kelt oklevél a megyéspüspök funkciójából eredeztethető, s végül az 1236 júniusi egyértelműen világi funkciójából fakadt. Mindhárom oklevélnek azonban vannak közös sajátosságai, mégpedig a formulák.

Az alábbiakban látható, mely oklevelekben találhatóak közös formulák.

<i>formulák</i>	<i>1228</i>	<i>1236 június</i>	<i>1236 augusztus 29 (hosszabb)</i>	<i>1236 augusztus 29 (rövidebb)</i>
<i>intitulatio</i>	Ruberti Dei gracia archiepiscopi ecclesie Strigoniensis	Robertus Dei gracia Strigoniensis archiepiscopus	Robertus Dei gracia Strigoniensis archiepiscopus	[Robert]us Dei gracia [Strigonien]sis archiepiscopus
<i>inscriptio</i>		universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis	universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis	universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis
<i>salutatio</i>		salutem in Domino Iesu Christo	salutem in Domino.	salutem in [Domino
<i>promulgatio</i>		Universitati vestre tenore presentium volumus fieri manifestum	Universitati vestre tenore presencium volumus fieri manifest[um	Univer]sitati vestre tenore presencium fieri volumus manifestum
<i>corroboratio</i>		In cuius rei testimonium presentes dedimus litteras nostrorum sigillorum munimine roboratas		
<i>datatio</i>	Strigonii tredecimo Calendas Septembris anno ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo vigesimo octavo	Actum anno ab incarnatione Domini M° CC° XXX° sexto mense Iunio	Datum anno ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo tricesimo sexto „Strigonii” in ecclesia beati Adalberti quarto Kalendas Septembris.	Datum anno [ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo tricesimo sexto S[trigonii in ecclesia] beati Adalberti quarto Kalendas Septembris.

Összevetve a ráánkmaradt formulákat, egyértelműen igazolódik, hogy valamennyi oklevél, amelyik Róbert érsek nevében kelt, azonos formulákból építkezik. A különbözőségeket számbavéve, látjuk, az érsek neve nemcsak *Robertus* formában volt használatban. Az 1228-i oklevél Rubertus alakja azonban részben magyarázható az oklevél tartalmi kivonat jellegével, illetve indokolható azzal, hogy még kancellár korában a neve több formában is fentmarad (Rubertus, Rupertus stb.). Ami a címét illeti, valószínűleg az 1228-i oklevélben is *Strigoniensis archiepiscopus* állhatott, s a mostani rendje a szavaknak valóban csak a kivonatolásnak köszönhető.⁴⁰ A fentmaradt *inscriptio* mindhárom oklevélben azonos, sőt azonos a *promulgatio* is. A *salutatio* annyiban hiányos az 1236 augusztus 29-i oklevelekben, hogy lemaradt a *Iesu Christo*. A *corroboratio* elmaradása az 1228-i oklevélben érthető, érthetetlen azonban az 1236 augusztus 29-i oklevelekben. Az 1228-i oklevél *dátum*-formulájának sorrendje valószínűleg nem tükrözi az eredetét, ugyanakkor megtalálhatók benne a többi keltezésben is előforduló elemek: a keltezés helyének kitétele, az *annus ab incarnatione*, a római naptárral való napi kelet megadása. Az 1236 júniusi ugyan kilóg a sorból, hiszen sem kelethelyet, sem római naptár szerinti napmegjelölést nem tartalmaz. Ennek oka abban kereshető, hogy a keltezést adó actum sor nem adja meg a történet helyét és pontos napját, ami esetleg azt jelenti, hogy nem is egy helyen, s nem egy napon történt az oklevélbe foglalt cselekmény. A formulák azonossága nem zárja ki annak a megállapításnak érvényességét, hogy mindkét 1236 augusztus 29-i oklevél hamisítvány, legfeljebb feltételezi, hogy eredeti oklevél alapján készültek. Ez viszont azt jelentheti, hogy segítséget adhatnak ahhoz, miként is nézhetett ki egy érseki oklevél Róbert korában. Nem nagyon különbözhetett attól, amit világi feladatának bevégzésekor 1236 júniusában állítottak ki többek között az ő nevében is. Az oklevél írásáról már korábban bebizonyosodott, hogy egy korábbi korszakhoz kapcsolódik.⁴¹ Ugyanígy egy korábbi korszakhoz kapcsolódik a keltezésben az *annus ab incarnatione* kitétel. Ezt a formát ugyanis éppen Róbert kancellársága előtt, elődei: Péter és Gottfried kancellárok idején használta a magyar királyi kancellária.⁴² A *promulgatio universitati vestre presencium* formája meg egyenesen francia minták után kiált – vélték korábban.⁴³ Ám a kutatás azóta kiderítette, hogy az oklevélkészítés műhelyei nem feltétlenül azonosak, mondjuk a párizsi egyetemen.⁴⁴ Úgy tűnik ennek a promulgációs formának is megvannak más területeken az előzményei, pl. pápai oklevélben már 1208-ban

40 A *Strigoniensis archiepiscopus* sorrendet erősíti, hogy más itt számba nem vett okleveleiben is így van. Vö. Theiner, *Hungaria sacra* I. 107-109., 122-124 o. 187., 205., 208. számok.

41 Marsina, *Diplomatikai vizsgálat* 54. o.

42 Vö. Szentpétery, *Kritikai jegyzék* 60-71. o. 197-227. számok. Később is előjön, s érdekes módon abban az 1231-i királyi oklevélben is (az Aranybulla megerősítése, vö. Szentpétery, *Kritikai jegyzék* 153. o. 479. szám), melynek hiteles átírására éppen Róbert érsek kéri a pápai legátust, minek köszönhetően maradt fent a szövege a Vatikáni Titkos Levéltárban. Vö. Theiner, *Hungaria sacra* I. 107-109. o. 187. szám.

43 Perényi József: *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására*. Budapest 1938; Hajnal, *Enseignement* 201. o.

44 Bischoff, *Paläographie* 177. o.

feltűnik.⁴⁵ Talán ugyancsak a pápai oklevelek hatásának tudható be Róbert kancellár újítása, miszerint a keltezésben hivatalának kezdetétől megadja az uralkodási évét is II. Andrásnak. Ez ekkor már bevett gyakorlat a pápai oklevelek mintájára.⁴⁶

Mivel Róbert érsek más okleveleinek formuláit tartalmazza a két 1236 augusztus 29-i oklevél, megengedhető az a következtetés, miszerint eredeti érseki oklevél alapján készültek a helyzethez igazított oklevelek Róbert érsek nevében.

Összefoglalva Róbert érsek okleveleinek főbb vonásait, megállapíthatjuk, hogy azok az oklevelekben Európa szerte már korábban megjelentek, sőt a magyar királyi udvartól sem volt idegen némely vonásuk. Így talán aligha gondolhatunk arra, hogy a kancellár személye önmagában is meghatározó a kancelláriák munkáját illetően. Igaz ugyan, hogy Róbert 1207-ben kancellárként jelenik meg az oklevelekben, mégpedig azokban, amelyekben egy új keletkezési formula az 'annus regni' is feltűnik,⁴⁷ ez azonban nem valószínűsíti a kancellár személyes hatását, hiszen érseki okleveleiben az a keletkezési formula jelenik meg, amelyet kancellár elődei is használtak: az 'ab incarnatione Domini' formulát. Sőt ezt a formulát használja azután Tamás alkancellár, aki Róbert kancellársága végén veszi át a királyi kancellária irányítását, hogy rövidesen kancellárként vezesse tovább a hivatalt.⁴⁸ Ez kitapinthatóvá teszi a kancelláriák 13. század első felében való kialakulásának folyamatát, amelyben a kancellár mögött felsorakozik lassan az alkancellár, s mögöttük felsejlenek a jegyzők, meg az írnokok. Visszatérve tehát Róbert érseki okleveleire, minden arra mutat, hogy Róbertnek mind kancellár korában mind pedig érsekként ugyanaz vagy ugyanolyan tanultságú jegyzője lehetett, akinek európai műveltsége s helyi tapasztalatai tették lehetővé, hogy Róbert egyházi funkciója mellett aktívan bekapcsolódjék az egyházi és világi közéletbe.

RÖVIDÍTVE IDÉZETT MŰVEK

Bischoff, Paläographie = Bischoff, Bernhard: Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters. Grundlagen der Germanistik. Hrsg. von Hugo Moser und Hartmut Steinecke. Mitbegründet von Wolfgang Stammer 24. Berlin 1979.

45 P 3473. stb. számok.

46 Már a 6. század derekán megjelent az 'annus imperatoris', s I. Adorján pápa idején az 'annus pontificatus', ám állandó használatának kezdete csak a 10. századra tehető a pápai oklevelekben (vö. Érszegi, Pápai oklevelek 28-29. o.), ami századokkal előzte meg a magyarországi gyakorlatot.

47 Szentpétery, Oklevéltan 84-85. o.

48 Szentpétery, Kritikai jegyzék I. 72-77. o. Róbert kancellár utolsó oklevele: 239b. szám, Tamás alkancellár első oklevele: 241. szám, Tamás kancellár első oklevele: 244. szám. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy Róbert érsek szentszéki ügyekben készült oklevelei egészen más formulakészlettel íródtak Vö. Theiner, Hungaria sacra I. 107-109., 122-124 o. 187., 205., 208. számok.

- Budapest okleveles emlékei = Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Budapest, 1936. I.
- Budapest története = I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László. II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László és Kosáry Domokos. Budapest története I-II. Főszerkesztő Gerevich László. Budapest 1973-1975.
- Cod. Slovaciae = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Szerk. Richard Marsina. Pozsony 1971-1987. I-II.
- Cod. Zichy = Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő... opera Ernesti de Kammerer. Budapestini 1899. IX.
- Érszegi, Pápai oklevelek = Érszegi Géza: Eredeti pápai oklevelek Magyarországon (1199-1417). Budapest 1989. (Akadémiai doktori értekezés).
- Fejér, Codex = Georgius Fejér: Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis. Budae IV/1
- Fejérpataky, Kancellária = Fejérpataky László: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest 1885.
- Fögel, II. Ulászló = Fögel József: II. Ulászló udvartartása (1490-1516). Budapest, 1913.
- Gombos, Catalogus = Gombos, Albinus Franciscus: Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Budapestini 1937-1943. I-III, IV (= composuit Csaba Csapodi).
- Gutheil, Veszprém = Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém 1977.
- Gyetvai, Egyházi szervezés = Gyetvai Péter: Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VII. Ed. Gabriel Adriányi. München 1987.
- Hajnal, Enseignement = Hajnal István: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Deuxième édition revue, corrigée et augmentée des manuscrits posthumes de l'auteur avec un album de fac-similés par László Mezey. Budapest 1959.
- Hajnik, Bíróság = Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád és vegyes-házi királyok alatt. Budapest, 1899.
- Hermann, A katolikus egyház = Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae I. München, 1973².
- Hervay, Repertorium = Ferenc L. Hervay: Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria. Bibliotheca Cisterciensis 7. Roma 1984.
- Initienverzeichnis = Initienverzeichnis zu August Potthast, Regesta pontificum Romanorum (1198-1304). Monumenta Germaniae historica. Hilfsmittel 2. München 1978.
- Kollányi, Kanonokok = Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100-1900. Esztergom 1900.
- Kollányi, Kegyúri jog = Kollányi Ferenc: A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban. Budapest, 1906.

- Kubinyi, Egyház és város = Kubinyi András: Egyház és város a késő középkori Magyarországon. Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Budapest, 1994. 74-87. o.
- Marsina, Diplomatikai vizsgálat = Marsina, Richard: A XIII. század derekán kelt oklevelek diplomatikai vizsgálata. Levéltári Közlemények 61 (1990).
- MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Szerk. Knauz Nándor. Esztergom 1874. I.
- MEV = Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. Budapest, 1896. I.
- P = Potthast, Augustinus: Regesta pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII ad annum MCCCIV. Berolini MDCCCLXXV.
- Pataki, Kelenföld = Pataki Vidor: A péterváradi ciszterciék a középkori Kelenföldön. A Ciszterci Rend Budapesti Szent Imre-Gimnáziumának Évkönyve az 1941-42. iskolai évről. Közzétette Brisits Frigyes. Budapest, 1942.
- Pauler, Árpádházi = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Budapest 1899².
- Sacra concilia = Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXV. Ed. Carolus Péterfy. Posonii MDCCXLI. I.
- Szentpétery, Kritikai jegyzék = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest 1923. I.
- Szentpétery, Oklevéltan = Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve. Szerk. Hóman Bálint. II/3. Budapest 1930.
- Szeredy, Egyházjog = Szeredy József: Egyházjog különös tekintettel a magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira valamint a keleti és protestáns egyházakra. Pécs 1879².
- Theiner, Hungaria sacra = Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. Romae 1859. I.

I. FÜGGELÉK

Az idézett oklevélszövegek magyarnyelvű tartalmi összefoglalása időrendbe szedve, őrzési helyükre és kiadásukra való utalással ellátva olvasható az alábbiakban, a II. számú függelékben pedig a hol teljes hol kivonatos eredeti latin szövege található az idézett okleveleknek.

1

1228. augusztus 20

Róbert esztergomi érsek ítéletet hoz a szentesi Mindenszentek egyház tizedeinek ügyében.

Pálóci László országbíró 1446 november 1-i tartalmi átírásában. (Lásd. a 2. számú oklevél 9–10. sorait)

Jelzet: Magyar Országos Levéltár, D1 80870 (Zichy cs.).

2

1236 június

Róbert esztergomi érsek, Sebes nyitrai ispán és más ispánok a IV. Béla király által az Esztergomi Egyházmegyébe kiküldött bírótársak a Louász faluban lakó királyi lovászok által jogtalanul elfoglalt As földön lévő négyekényi földet az esztergomi káptalannak ítélik.

Vízfoltos hártmán, hat pecsét felfüggesztésére szolgáló hártmácskával, egyiken pecsétördék.
Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, Lad. 41 fasc. 1 n° 5. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 237206.

Kiadás: MES 315. o. 386. szám; Cod. Slovaciae 10. o. 10. szám.

3

1236 augusztus 29

Róbert esztergomi érsek IV. Béla király kérésére az általa Bélakúton alapított ciszterci monostornak adja a kispesti, más néven kelenföldi Szent Gellért egyházat tizedjövedelmével és a sasadi Szent András, illetve (buda)örsi Szent Márton kápolnákkal, fenntartva annak jogát, hogy a monostor apátja és szerzetesei által bemutatott papját az esztergomi érsek erősítse meg, s lelkiekben neki tartozzék felelősséggel.

Lodomé esztergomi érsek 1286 június 22-i > Miklós szerémi püspök 1300 január 31-i > a kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 238252. (Lásd a 3. számú oklevél 55-67. sorait).

Kiadás: Fejér, Codex IV/1. 60-61. o.; MES I. 316-317. o.; Budapest okleveles emlékei I. 34-35 o.; Hervay, Repertorium 134. o.

4

1236 augusztus 29

Róbert esztergomi érsek megerősíti IV. Béla király intézkedését, amellyel a kispesti Szent Gellért egyházat a tizedeivel az általa Bélakúton alapított monostornak adományozta, s az esztergomi káptalan beleegyezésével fenntartja annak jogát, hogy a monostor apátja és szerzetesei által bemutatott papját az esztergomi érsek erősítse meg, aki a lelkiekben az esztergomi érseknek, anyagiakban pedig a monostornak tartozik felelősséggel.

A kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 238252. (Lásd a 3. számú oklevél 33-40. sorait.)

5

1243 augusztus 29

IV. Béla király az általa Bélakúton alapított ciszterci monostornak adományozza a betöltetlen kispesti Szent Gellért egyházat a hozzátartozó sasadi Szent András és a (buda)örsi Szent Márton kápolnákkal együtt azzal, hogy a plébános bemutatásának joga, ami őt illeti, és a megerősítés joga az esztergomi érsek által a monostoré legyen.

A kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 238252. (Lásd a 3. számú oklevél 25-33. sorait.)

Kiadás: Budapest okleveles emlékei I. 40-41. o.

6

1265 szeptember 13

IV. Kelemen pápa a Kalocsai Egyházmegyében Bélakúton lévő ciszterci monostor konventje kérvényére megerősíti a monostortalapító IV. Béla király és az esztergomi érsek intézkedését, mellyel a király a kispesti Szent Gellért egyház és a hozzátartozó sasadi Szent András, valamint a (buda)örsi Szent Márton kápolna kegyúri jogát, az érsek pedig a plébános megerősítésének jogát a monostorra ruházta.

a.) Bertalan auditor litterarum contradictanun 1265 szeptember 17-i átirása.

Jelzet: Veszprémi Érseki Levéltár, Litterae mancae n 3.

Kiadás: MEV I.151. o.

b.) A kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1238252. (Lásd a 3. számú oklevél 40-48. sorait.)

7

1286 június 22

Lodomér esztergomi érsek a bélakúti ciszterci monostor apátja, Vilmos kérésére átirja elődje, Róbert esztergomi érsek 1236. augusztus 29-i oklevelét.

Miklós szerémi püspök 1300 január 31-i > a kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D 1238252. (Lásd a 3. számú oklevél 50-55. és 67-71. sorait.)

8

1300 január 31

Miklós szerémi püspök átirja a bélakúti ciszterci monostor perjele, János testvér kérésére Lodomér esztergomi érsek 1286 június 22-i oklevelét.

A kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1238252. (Lásd a 3. számú oklevél 48-50. és 71-73. sorait.)

9

1446 november 1

Pálóci László országbíró a Makó Jakab és atyafiai, valamint Pike Balázs közötti, az oklevélben részletesen leírt, a Zemplén megyei Szentés, Véke és Kerekítő birtokokat érintő perben hozott ítéletének megfelelő eljárásra kéri a leleszi konventet.

Szakadt, mindkét oldalán beírt 78×59 cm nagyságú papíron, az oklevél hátlapján az országbíró kerek zárópecsétjének nyoma és a leleszi konvent rányomott pecsétje felső felének (caput sigilli) töredéke.

Jelzet: Magyar Országos Levéltár, D1 80870 (Zichy cs.).

Kiadás: Cod. Zichy IX. p. 123-148. n 115.; Codex Slovaciae I. 247-248. o. 342. szám (részben).

II. Ulászló király megparancsolja a kői káptalannak, hogy hiteles emberével mutattassa be Pest város érdekében kiadott parancsát a péterváradai konventnek, s annak eredményét jelentse neki.

A kői káptalan 1503 január 15-i > Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 238252. (Lásd a 3. számú oklevél 13-17. számú sorait.)

A kői káptalan II. Ulászló királynak jelenti, hogy az 1502. december 19-i parancsára kiküldte hiteles emberét, Kői Bálint olvasókanonokot a péterváradai konventhez, aki a királyi parancs értelmében átvette a Pest városát érintő, a konventben található oklevelek hiteles másolatát, s azokat saját hiteles átirásában felküldi a királynak.

Ráskai Balázs tárnokmester 1504. január 25-i átirása.

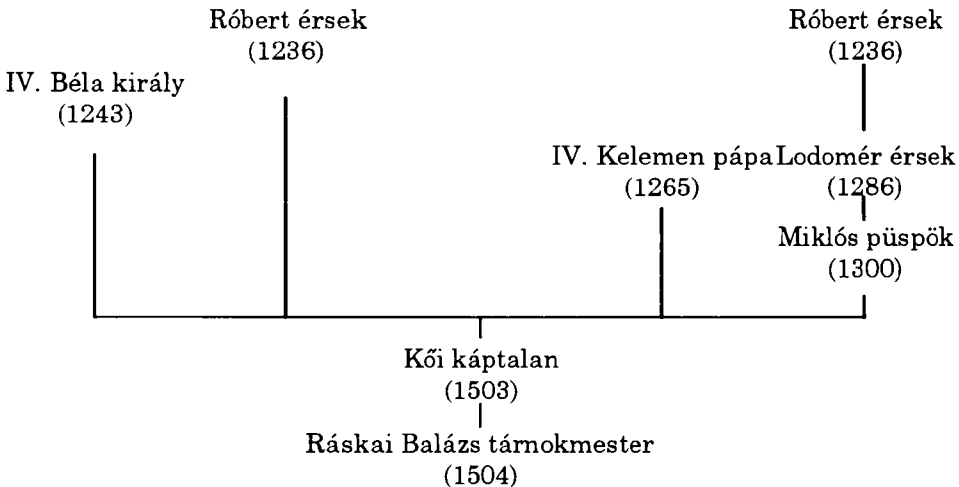
Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 238252. (Lásd a 3. számú oklevél 11-13. és 73-75. számú sorait.)

Ráskai Balázs tárnokmester és a nádori perekkel megbízott bíró a kői káptalan 1503. január 15-én II. Ulászló király parancsára kiadott oklevelét, melyet a Buda és Pest város perében mutattak be, Kövendi Székely János esztergomszenttamási prépost, Bakócz Tamás esztergomi érsek képviselője kérésére hiteles átirásban kiadja.

Eredeti szakadt, több helyen csonka papíron, szöveg alá nyomott pecsét töredékével.

Jelzet: Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, lad. 66. fasc. 2. n° 10. Fényképe: Magyar Országos Levéltár, D1 238252. Lásd a 3. számú oklevél 1-11. és 75-78. sorait.)

Az oklevélben található oklevélszövegek egymáshoz való viszonyát alább rajz mutatja.

II. FÜGGELÉK

A latin szövegben () zárójel mutatja, ha egy szót egyetlen betűvel rövidítettek az oklevélben, [] zárójel jelzi, ha az oklevél valahol csonka, de a szöveg rekonstruálható, < > zárójel pedig azt jelenti, ha a másolás következtében valami az oklevélből véletlenül kimaradt, valamint { } közé kerültek azok a betűk, amelyek feleslegesek, * * * azt jelzik, hogy az oklevél csonka, s kiegészíteni sem sikerült, végül ... tölti ki annak a szövegnek a helyét, amely az eredeti teljes szövegből ki lett hagyva, a | jel mutatja az oklevél első oldalán, || jel pedig a másik oldalán lévő sorok kezdetét s mellettük a sorszámát.

Az oklevelek szövegében a környezetüktől eltérő betűvel azok a részek láthatók, melyek másik oklevélben előfordulnak.

1

1236 június

Robertus Dei gracia Strigoniensis archiepiscopus, Sebes comes Nitriensis, Andreas Ruphus² Zobozlaus Mycche Zochyt comites et alii coniudices eorundem a domino Bela illustri rege |³Hungarie^a ad revocandas perpetuitates in Strigoniensi diocesi constituti universis |⁴Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem in Domino Iesu Christo.

Universitati vestre |⁵tenore presencium volumus fieri manifestum, quod fratres Strigoniensis capituli ad |⁶nostram accedentes presenciam conquesti sunt nobis de agasonibus domini regis de |⁷villa Lowaz dicentes, quod iidem agasones destructis metis antiquis terram ad |⁸quatuor aratra de terra Ass ecclesie Strigoniensis contra Deum et iusticiam abstulerunt.

|⁹Nos igitur iuxta mandatum domini regis nobis iniunctum sicut decebat a nostris coniu |¹⁰dicibus et a vicinis et conterminis dicte terre super hoc inquisita diligentius veritate, |¹¹quia constitit nobis per eosdem coniudices nostros et vicinos et conterminos predictae |¹²terre ipsam terram esse et fuisse terram Strigoniensis ecclesie ab antiquo per Alexandrum |¹³comitem unum ex nobis metas novas, quas agasones antedicti contra iusticiam erexerant |¹⁴destrui fecimus et secundum metas veteres per eundem comitem limitari prenominatam terram |¹⁵et assignari et restitui ecclesie antedicte.

In cuius rei testimonium presentes dedi |¹⁶mus litteras nostrorum sigillorum munimine roboratas.

Actum anno ab incarnatione |¹⁷Domini M° CC° XXX° sexto mense Iunio^b.

2

1446 november 1

|¹Amicis suis reverendis conventui ecclesie de Lelez comes Ladislaus de Palocz iudex curie regie amicitiam paratam cum honore!

Noveritis, quod cum Iacobus filius Petri Mako de Zethen in sua ac fratrum suorum personis in eo, quomodo Blasius dictus Pyke de |²Kyzezen ... pretextu

a 'Hungr' betűk vannak kírva, s a végén a maiuscula 'R' szára ferdén áthúzva, ami egy 'Hungrorum' feloldást is megenged.

b 1236 június

medietatum possessionum Zenthes, Weyke et Kerekthow vocatarum in comitatu Zemliniensi habitarum ... eosdem in curiam regiam in presenciam comitis Stephani de Bathor ... iudicis curie in causam attraxisset ... |³... et exinde sentenciam pro se reportasset diffinitivam ... |⁴,... cum tamen ipse et dicti fratres sui in facto certas litteras ..., quibus mediantibus se ... possent defendere, ut haberent ..., Wladislao regi querimoniam porrexisset ...

|⁷... Tandem... |⁸Jacobus filius Petri Mako ... sex litteras unam privilegiam et alias quinque omnino patenter emanatas nobis presentavit, |⁹quarum prima puta privilegialis domini Ruberti Dei gracia archyepiscopi ecclesie Strigoniensis Strigonii tredecimo Calendas Septembris anno ab incarnatione Domini millesimo ducentesimo vigesimo octavo^c emanata causam inter venerabilem dominum [Clet]um episcopum Agriensem ex parte una et Petrum filium Wethe de villa Zentes ex altera super libertate ecclesie Omnium Sanctorum in facto decimarum motam modo et ordine in eisdem |¹⁰litteris denotatis in presenciam dicti domini Ruperti arhyepiscopi diffinitam fuisse denotabat ...

Quia ... |²⁵in prescripto eciam anno gracia millesimo ducentesimo vigesimo octavo antefatus Petrus filius Vethe de villa Zenthes cum antefato Cleto episcopo ecclesie Agriensis coram prefato domino Ruberto archiepiscopo in facto decimarum tanquam de possessione corporali et populosa |²⁶dicte ville Zenthes litem protraxisse ... ||²⁷... adinveniebantur ..., ||²⁹... possessionem Zenthes totalem ac medietates pretectarum possessionum Weyke et |³⁰Kerektow ... filiis Petri Mako ... adiudicantes... |³¹praedictas autem alias medietates antefatarum possessionum Weyke et Kerekthow vocatarum antefato Blasio Pyke relinquentes ... vestram amicitiam presentibus petimus diligenter, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fide dignum, quo presente ... |³²... homo regius de curia regia ... transmissus ... eandem possessionem Zenthes totalem ac medietates dictarum aliarum possessionum Weyke et Kerekthow vocatarum ... prefatis filiis Petri ... Mako ... statuatur ...

||³⁹... Datum Bude nonagesimo tercio die octavarum festi beati Iacobi apostoli ... anno Domini millesimo quadringentesimo quatragesimo sexto^d.

3

1504 január 26

Nos Blasius de Raska thavernicorum serenissimi principis domini nostri domini Wladislai Dei gracia regis Hungarie et Bohemie etc. magister ac in causa et causis in presenciam |² palatinali vertentibus per prefatum dominum nostrum regem gracioussimum iudex deputatus memorie commendamus, quod cum in causa inter circumspectos iudicem et iuratos ceterosque |³cives et totam communitatem civitatis Pesthiensis ut actorem ab una ac prudentes et circumspectos similiter iudicem et iuratos ac ceteros cives et totam communitatem civitatis Budensis veluti |⁴ in causam attractos partibus ex altera in termino octavarum festi epiphaniarum Domini proxime preteriti^e, ad quem scilicet terminum universe cause liberarum civitatum regalium ad sedem no-

c 1228 augusztus 20

d 1446 november 1

e 1504 január 13 körül

stram |⁵iudiciariam per appellationes devolute et deducte generaliter fuerant prorogate, in eadem^f sede nostra iudiciaria coram nobis mota et vertente per circumspectum Nicolaum notarium dictorum |⁶iudicis ac iuratorum et ceterorum civium dicte civitatis Pesthiensis in personis eorundem quedam littere capituli ecclesie de Kew personali presencie prefati domini nostri regis ad suum regie maiestatis |⁷litteratorium mandatum rescipcionales in papiro clause emanate et confecte coram nobis in iudicio fuissent exhibite, mox venerabilis Iohannes Zekel de Kewend |⁸prepositus ecclesie sancti <Thome> martiris de promontorio Strigoniensi in persona reverendissimi domini Thome miseracione divina tituli sancti Martini in Montibus sacrosancte Romane ecclesie presbyteri |⁹cardinalis Strigoniensis locique eiusdem comitis perpetui primatis dicti regni Hungarie et apostolice sedis legati nati summi et secretarii aule prefati domini nostri regis cancellarii etc. cum |¹⁰procuratoriis litteris eiusdem in nostram exurgens presenciam paria prescriptarum litterarum annotati capituli ecclesie de Kew rescipcionalium eidem domino cardinali iurium suorum et ecclesie |¹¹sue predictae ad cautelam per nos dari [postulavit].

Quarum tenor talis est:

Serenissimo principi et domino domino Wladislao Dei gracia regi Hungarie et Bohemie etc. |¹²domino ipsorum naturali graciousissimo capitulum [ecclesie de] Kew oracionum devotarum suffragia perpetua cum fidelitate.

Vestra noverit serenitas nos litteras eiusdem v(estre) s(erenitatis) exhibitórias |¹³nobis preceptorie loquentes et directas summo cum honore recepisse in hec verba:

Wladislaus Dei gracia rex Hungarie, Bohemie etc. fidelibus nostris capitulo ecclesie de Kew salutem |¹⁴et gratiam.

Eidem fidelitati vestre harum serie firmiter precipientes mandamus, quatinus alias litteras nostras pro parte fidelium nostrorum circumspectorum iudicis et iuratorum ceterorumque |¹⁵civium civitatis nostre Pesthiensis fidelibus nostris priori et conventui ecclesie Waradini Petri preceptorie loquentes et directas per vestrum testimonium idoneum eisdem priori et |¹⁶conventui presentari faciatis et quitquid iidem ad contenta earundem litterarum nostrarum preceptoriarum fecerint vel responderint, id nostre personali presencie suo modo fideliter |¹⁷rescribere debeatis secus non facturi!

Datum Bude feria secunda proxima post festum beate Lucie virginis anno Domini millesimo quingentesimo secundo^g.

Nos igitur mandatis v(estre) s(erenitatis) |¹⁸in omnibus obedire volentes – ut tenemur – unum ex nobis videlicet magistrum Valentinum de Kew lectorem socium et concanonicum nostrum ad premissa fideliter exequenda nostro pro testimonio |¹⁹transmisimus fide dignum, qui tandem exinde ad nos reversus nobis retulit eo modo, quod ipse feria sexta post festum beati Pauli primi heremite proxima^h alias litteras eiusdem vestre |²⁰serenitatis pro parte fidelium circumspectorum videlicet iudicis et iuratorum ceterorumque civium civi-

f Utólag beszúrva a szövegbe

g 1502 december 19

h 1503 január 13

tatis eiusdem vestre serenitatis Pesthiensis priori et conventui ecclesie Waradini Petri |²¹preceptorie loquentes et directas iuxta contenta litterarum vestre serenitatis exhibitoriarum nobis directarum presentasset et exhibuisset, quas iidem prior et conventus predictae ecclesie |²²Waradini Petri capellani eiusdem v(estre) s(erenitatis) fideles summa cum reverencia acceptassent ac secundum earundem tenorem omnes litteras et litteralia instrumenta eorundem per divos reges vestre |²³scilicet serenitatis predecessores pretacte ecclesie graciose concessas, que eciam in aliqua earum parte antiqua iura et libertates prenotate civitatis v(estre) s(erenitatis) Pesthiensis tangerent et |²⁴denotarent in nostri hominis seu testimonii presenciam pro iurium predictorum civium defensione adduxissent et paria earundem nobis inscriptis misissent.

Quarum tenores |²⁵ presentibus sine omni dolo et fraude inscribi fecimus et sigillo eiusdem capituli [sigillari]. Que sequuntur modo infra scripto:

Bela Dei gracia rex Hungarie, Dalmacie, Croacie, |²⁶[Rame, S]ervie, Gallicie, Lodomerie Cumanieque rex omnibus tam presentibus quam [futuris presentes] litteras inspecturis salutem in omnium Salvatore.

Ad universo[rum tam presenciu]m quam futurorum |²⁷[noticiam] harum serie volumus pervenire, quod nos saluti anime nostre providere [cupientes mon]asterio Bele Fontis Colocensis dyocesis Cysteriensis ordin[is, quod nos con]strui fecimus, |²⁸[ecclesia]m sancti Gerardi de Minori Pesth capellam regiam vacantem de iure et [quodcunque] ad nos patronatus spectabat ius, cum duabus capelli[s ecclesie] sancti Gerardi |²⁹[martir]is scilicet sancti Andree apostoli in Sasard et sancti Martini in Ewrs, quarum [decimarum qua]rta pars magistralis ad eandem ecclesiam sancti Gerardi pert[inet, dedim]us, donavimus |³⁰[et contu]llimus iure perpetuo possidendam ita, quod presentacio sacerdotis, qui in ea [divina] officia et sacramenta ministrabit, que ad nos pertine[nt, institutio vero eiusdem] per venerabilem |³¹[patrem] Strigoniensis ecclesie archiepiscopum in ius cedat eiusdem monasterii pleno [iure].

Ut igitu[r] huius nostre donacionis series robur obtineat perpetue [firmitatis] nec per quempiam |³²[nostris nostr]orumque succesorum temporibus aliqualiter retractari valeat aut [possit revoc]ari, presentes eidem monasterio concessimus litteras duplici[s sigilli nostri] mimimine |³³[roborat]as.

Datum anno gracia millesimo ducesimo quadragesimo tercio [quarto Kalen]das Septembris, regni autem nostri anno octavoⁱ.

Par alteri[us littere].

[Robert]us Dei gracia |³⁴[Strigonie]nsis archiepiscopus universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem in [Domino].

Univer)sitati vestre tenore presencium volumus fieri manifest[um, quod cum domin]us Bela |³⁵[illustri]s rex Hungarie pro remedio anime sue omne ius plebanie et patron[at]us * * * j]ersitate seu quodcunque aliud ius, quod in ecclesia sancti [Gerardi de P]arvo Pesth |³⁶[habebat, c]um universis decimis suis monasterio Bele Fontis contulit.

i 1243 augusztus 29

j Néhány betű nem olvasható

Nos ad pe[tticionem eiusdem domini regis] ex consensu et beneplacito capituli nostri dictam co[n]cessionem ratam e]t gratam |³⁷ * * *^kpam duximus confirmandam ita tamen, quod nobis et ecclesie nostre sit [salvum ius, q]uod in dicta ecclesia sancti Gerardi habeamus scilicet ut [sacerdos, qui] in ea plebi |³⁸[divina of]ficia et sacramenta ministrabit, ad presentationem abbatis et fratrum dicti [monasterii] per Strigoniensem archiepiscopum instituat[ur] et ei de cura [plebis in spirit]ualibus, |³⁹[abbati v]ero et monachis de temporalibus teneatur respondere.

Datum anno [ab incarnatione Domini millesimo ducesimo tricesimo sexto S]trigonii in ecclesi]a beati |⁴⁰Adalberti quarto Kalendas Septembris¹.

Par tercię litterę.

Clemens episcopus servus servorum Dei dilectis filiis <..> abbati et conventui monasterii Bele Fontis [Cyster]cien]sis ordinis |⁴¹Colocensis dyocesis salutem et apostolicam benedictionem.

Merita vestre religionis merentur, ut in his, que digne possumus, vestris precibus favorabiliter annuamus.

L[ect]a siquidem |⁴²coram nobis vestra peticio continebat, quod carissimus in Christo filius noster rex Hungarie illustris et bone memorie archiepiscopus Strigoniensis monasterii vestri, quod idem rex |⁴³construxit, ut dicitur, incrementum spiritualiter et temporaliter affectantes dictus rex patronatus, idem vero archiepiscopus inst[itutio]nis de suo assensu capituli iura, que in sancti |⁴⁴Gerardi de Minori Pesth sancti Andree in Sassard et sancti Martini in Ewrs ecclesiis dyocesis Wesprimiensis habebant, vobis liberaliter concesserunt, prout in litteris inde |⁴⁵confectis plenius dicitur contineri.

Nos itaque vestris supplicationibus inclinati concessionem huiusmodi – sicut pie ac provide facta est – ratam et gratam habentes eam auctoritate apostolica |⁴⁶confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus.

Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre confirmationis infringere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem |⁴⁷hoc attemptare presumpserit, indignacionem Dei omnipotentis et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius se noverit incursum.

Datum Perusii Id<ib>us Septembris pontificatus |⁴⁸nostri anno primo^m.

Par quarte litterę.

Nos Nicolaus miseracione divina episcopus Sirmiensis significamus, quibus expedit tenore presencium universis, quod accedens ad nostram |⁴⁹presenciam frater prior monasterii Bele Fontis ordinis Cyster]cien]sis et exhibuit nobis quasdam litteras sub sigillo venerabilis patris domini Lodomerii condam archiepiscopi Strigoniensis |⁵⁰petens a nobis cum instancia, ut ipsas litteras de verbo ad verbum rescribi et nostro sigillo communiri faceremus.

Quarum quidem litterarum tenor talis est:

Nos Lodomerius miseracione |⁵¹divina archiepiscopus Strigoniensis eiusdemque loci [com]les perpetuus significamus, quibus expedit, universis presencium per tenorem, quod vir religiosus frater Wyllermus abbas monasterii

k 6 betű nem olvasható

l 1236 augusztus 29

m 1265 szeptember 13

|⁶²Bele Fontis * * *ⁿ loci domus de Creynfeld nomine suo et sui conventus coram nobis constitutus exhibuit nobis |⁶³privilegium domini R[oberti archiepiscopi Strigoniensis ec]clesie predecessoris nostri non cancellatum non absum [non viciatum] nec in aliqua sui parte [suspectum] |⁶⁴humiliter et cum instancia supplicans, ut nos ipsum privilegium ratificare et confirmare dignemur ac propter pericula * * *^o temporum continue per Hungariam * * *^p |⁶⁵sigillo nostro renovare.

Cuius quidem privilegii tenor, quem de verbo ad verbum presenti pagine inseri fecimus et inscribi, talis est:

Robertus Dei gracia Strigoniensis archiepiscopus |⁶⁶universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem in Domino.

Universitati vestre tenore presencium fieri volumus manifestum, quod cum dominus Bela illustris rex Hungarie ad |⁶⁷honorem Dei genitricis et virginis Marie pro remedio anime sue monasterium Bele Fontis in dyocesi Colocensi de novo construxisset seu construi fecisset abbatem et monachos |⁶⁸ordinis Cysterciensis in eodem per sedem apostolicam constitui procurans et inter alia dona seu beneficia sua eciam patronatum seu aliud quodcunque ius in ecclesia sancti Gerardi martiris |⁶⁹de Parvo Pesth habebat ex consensu nostro eidem monasterio iure perpetuo contulisset, petunt eciam insuper a nobis cum instancia magna et devocione, ut et nos ipsam ecclesiam beati |⁶⁰Gerardi martiris cum omnibus proventibus suis et capellis ipsi monasterio Bele Fontis conferremus.

Nos igitur ad huiusmodi pie petitionis et devote eiusdem domini regis Bele instantiam |⁶¹inclinati precipue propter divine miseracionis retribucionem et gloriose Virginis ob amorem sepe dictam ecclesiam beati Gerardi martiris de Parvo Pesth seu Creynfeld ad nostram et |⁶²ecclesie nostre Strigoniensis iurisdictionem ac institutionem immediate et per omnia pertinentem cum universis decimis suis maioribus et minoribus aliisque proventibus suis omnibus necnon duabus |⁶³capellis suis sancti Andree videlicet Sassard et sancti Martini de Ewrs ecclesiis magistralibus cum consensu et beneplacito capituli nostri Strigoniensis contulimus ipsi monasterio |⁶⁴Bele Fontis ad sustentacionem monachorum ibidem successive commorancium pleno iure ac perpetuo possidendam salvo iure instituendi nobis et ecclesie nostre Strigoniensi remanente, ut |⁶⁵videlicet sacerdos, qui in ipsa ecclesia beati Gerardi martiris divina officia plebi celebrari et sacramenta ecclesiastica conferre debeat {n}t ad presentacionem abbatis et fratrum dicti monasterii |⁶⁶Bele Fontis per Strigoniensem archiepiscopum confirme{n}tur et ei de cura plebis in spiritualibus respondere tenea{n}tur.

Datum anno <ab incarnatione> Domini millesimo ducentesimo tricesimo sexto <Strigonii> |⁶⁷in ecclesia beati Adalberti quarto Kalendas Septembris^q.

Nos igitur attendentes ipsam petitionem prefati abbatis Bele Fontis fore iustam legitimam et devotam necnon salubrem |⁶⁸dicti domini Roberti predecessoris nostri provisionem non sine magno pietatis fervore ipsi monasterio

n 50 betűnyi nem olvasható
o 10 betűnyi nem olvasható
p 10 betűnyi nem olvasható
q 1236 augusztus 29

factam equali caritatis studio imitari cupientes sepe dictum privilegium |⁶⁹domini Roberti nobis exhibitum de fratrum nostrorum capituli Strigoniensis consilio et consensu approbavimus, ratificavimus, confirmavimus et confirmatum presenti scripto duximus |⁷⁰renovandum.

In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem presentes litteras nostras sigillo nostro et sigillo eorundem fratrum nostrorum capituli Strigoniensis fecimus roborari.

|⁷¹Datum Strigonii in ecclesia nostra cathedrali anno Domini millesimo ducesimo octuagesimo sexto decimo Kalendas Iulii^r.

Nos igitur audito instrumenti tenore proscripto |⁷²ipsum instrumentum non rasum non cancellatum, immo tenorem ipsius ad instanciam firatris Iohannis prioris Bele Fontis de verbo ad verbum rescriptum nostro sigillo fecimus |⁷³roborari.

Datum in Sancto Yreneo dominica proxima ante festum purificationis beate virginis Marie anno Domini millesimo trecentesimo^s.

Tandem huiusmodi presentacionis et exhibicionis |⁷⁴litterarum vestre serenitatis exhibitoriarum personali presencie eiusdem vestre maiestatis fideliter rescripsimus.

Datum tercio die diei exhibicionis et presentacionis premissarum anno Domini millesimo |⁷⁵quingentesimo tercio.

Unde nos petitionibus prefati Iohannis Zekel prepositi per eum modo quo supra in persona prefati domini Thome cardinalis Strigoniensis nobis factis iustis |⁷⁶utputa et legitimis inclinati tenorem prescriptarum litterarum annotati capituli ecclesie de Kew rescripcionalium de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali |⁷⁷presentibus litteris nostris patentibus transcribi et transsummi facientes eidem domino Thome cardinali Strigoniensi ecclesieque eiusdem predicte iurium suorum ad cautelam duximus concedendam communi |⁷⁸iusticia suadente.

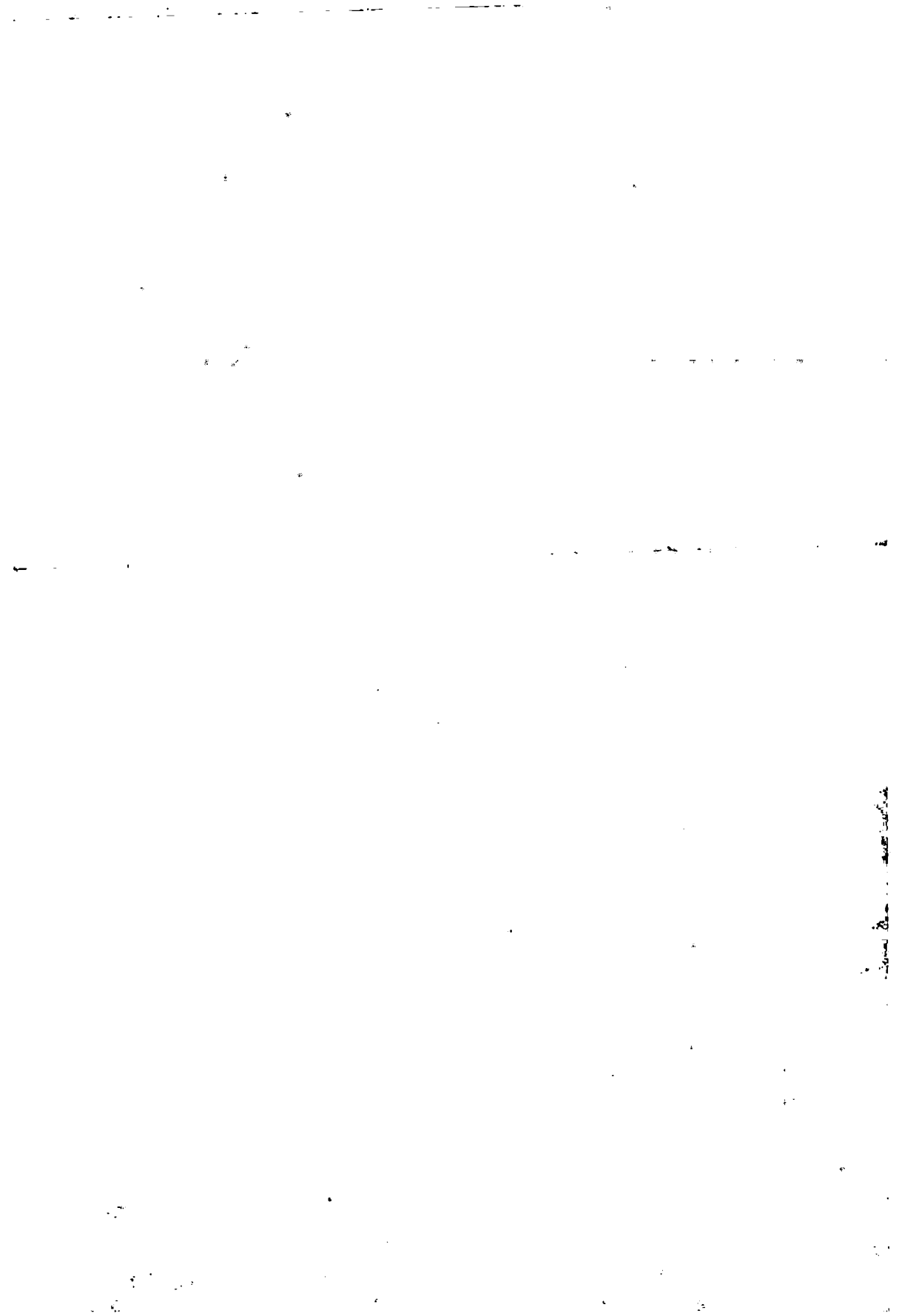
Datum Bude decimo q[uar]to die termini prenotati anno Domini millesimo quingentesimo qu[ar]to^t.

Jobb alsó sarkában: M(agister) Ell(ewel)gy

r 1286 június 22
s 1300 január 31
t 1504 január 26

DOCUMENTS OF ARCHBISHOP RÓBERT

The fact that religious people contributed much to secular works in Hungary is well-known. This statement is especially true of the prelates. The archbishop of Esztergom Róbert joined the activities in the royal court while still a provost in Székesfehérvár, and he became the head of the chancery for the period between 1207 and 1209. Then he became the bishop of Veszprém and then the archbishop of Esztergom. He was a well-known person of his time, and his activities are the subject of numerous contemporary sources and sources of later times. As an archbishop (1226-1239) he issued several documents, of which the most problematic is that dated on 29th August, 1236. This document survived under peculiar conditions: it is contained in a reference letter written by Lord Chief Treasurer Balázs Ráskai in connection with a legal debate between the cities of Buda and Pest. Four documents were found in the Convent of Pétervárad concerning the rights of the city of Pest. The first dates back to 1243 and was issued by King Béla IV to certify that he awarded the Szent Gellért Church of Kispest together with the Szent András chapel of Sasad and the Szent Márton chapel of (Buda)örs to the Cistercian Monastery founded by him in Bélakút (i.e., Pétervárad) of the Kalocsa diocese. The text of the document raises no suspicion, moreover, the Bull of 13th September, 1265 by Pope Clement IV confirmed the contents of the document. We can see archbishop Róbert's consent to the transfer of patron's rights first in the document of King Béla IV. The given certificate, however, conceals a surprise for the researcher: there are two documents among the documents of the Monastery of Pétervárad containing archbishop Róbert's consent. The two documents issued on the very same day with different wordings and their comparison with other contemporary documents force a statement according to which both documents issued in the name of archbishop Róbert of Esztergom in 1236 are false. Presumably, the litigation with the bishops of Veszprém (concerning ecclesiastical authorization and income) made people of Bélakút prepare a lengthier text in the name of archbishop Róbert, most probably based on the document of 1243 by King Béla IV. The lack of written consent from the archbishop of Esztergom may have been soaring for those living in the monastery when the Synod in Buda in 1279 resolved that only by the consent of the concerned diocesan bishop (in our case the archbishop of Esztergom) could any ecclesiastical institute be transferred. This may have been the reason for preparing the shorter version of the document in the name of archbishop Róbert. Whether there had been an original document with archbishop Róbert's consent to transferring patronship of the Kelenföld Church is uncertain. The four documents appearing in Balázs Ráskai's publication were issued by archbishop Róbert of Esztergom under different authorizations. In the document of 1228, the archbishop represents the supreme ecclesiastical forum. The two documents of 29th August, 1236 relate to one and the same case with the archbishop representing the diocese. The document written in June, 1236 is evidently tied with his secular function. All the three share common features attributed to formulas, whose identity does not preclude the validity of the statement concerning the false status of the document of August, 1236, they only allow for an assumption that they were made out on the basis of original documents. This, in turn, may mean that those documents can provide a clue as to how a document by the archbishop may have looked like at the time. As far as the basic characteristics of archbishop Róbert's documents are concerned, it can be stated that they reflect the features already in use all over Europe, some of them even resembled those of the Hungarian royal court. Formula usage is indicative of the process of the formation of chanceries in the first half of the 13th century.

STANISŁAW A. SROKA

LENGYELEK A SZEPESSÉGI KÁPTALANBAN A XIV. SZÁZADBAN

A szepességi káptalan eredete a múlt homályába vész. Nem tudjuk ki és mikor alapította a prépostságot, amely mellett utóbb létrejött a káptalan. A XIII. század elején már biztosan létezett, lévén hogy a források 1209-ben megemlítik Adolf prépostot¹. Kezdetben a káptalannak csupán négy kanonokja volt, csak 1282-ben növelte a létszámot tízre Lukács prépost². Gentilis bíborosnak, a pápai legátusnak 1309-ben Budán kiadott statútuma 16 főre egészítette ki ezt a létszámot³, amely a középkor végéig megmaradt.

A szepességi prépostság nem az esztergomi érsekek, hanem közvetlenül a Szentsek joghatósága alá tartozott. Tekintettel arra, hogy királyi prépostság volt, kezdetben az uralkodó nevezte ki a prépostot. II. András király idejétől a kanonokok már maguk választhattak, a döntést pedig az esztergomi érsek megerősítette. Ezt a kiváltságot a káptalan Luxemburgi Zsigmond alatt veszítette el, aki a régebbi szokás szerint a saját jelöltjét állította a szepességi káptalan élére. Korvin Mátyás a védnökség jogát a Szapolyai családnak adományozta, amit ennek kihalása után a Thurzók szereztek meg. II. Rudolf (1576-1608) uralkodásától a szepességi prépost kinevezése ismét a király joga volt⁴.

A káptalan élén a prépost állt, utána következett az olvasókanonok⁵ majd a kántor és a templomőr. A szepességi prépostnak nagyon szerteágazó jogköre volt, félig-meddig a püspöki joghatóságnak felelt meg. Adhatott kanonogságot és javadalmakat, engedélyezhette templomok, kápolnák építését – melyeknek

- 1 Pirhalla M., *A szepesi prépostság vázlatos története a püspökség fellállításáig*, A „Szepesmegyei Történelmi Társulat” milleniumi kiadványai, t. IV, Lőcse 1899, 5.old.; Hradzsky J., *Initia, progressus ac presens status Capituli Scepusiensis*, Szepesváraljae 1901, 8-9.old.; Feňarová, *Spišské prepoststvo. Stredovské listiny 1248-1526. Inventár*, Bratislava 1964, 5.old.; Gotkiewicz, M., *Polacy w Kapitule Spiskiej*, Nasza Przeszłość, t. 36, 1971, 135.old. A középkori Szent Márton templom kinézetének rekonstrukcióját Rumiński K. W. végezte el. Rumiński K. W., *Die Kathedralekirche St. Martin des Zipser Kapitels*, Bochum 1975; uő, *Die Kirche St. Martin des Zipser Kapitels*, Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, t. 22, 1976, 21-54.old.
- 2 Feňarová M., op. cit., 5.old.
- 3 Hradzsky J., op. cit., 20.old.
- 4 Ibidem, s. 18; Feňarová M., op. cit., 6.old.
- 5 A gneznói egyházmegye káptalanjaiban a lektor megfelelője a skolasztikus volt, aki a katedrális iskolát vezette. Lásd Stopka K., *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994, 46-47.old.

a felszentelése viszont már a püspök hatáskörébe tartozott, – tarthatott kánoni szemlét, összehívhatott zsinatot, és végül kanonokokat nevezhetett ki. Nem szentelhetett temetőket, és nem volt joga sem a bérváláshoz, sem a feloldozáshoz⁶. Boleszló esztergomi érsek 1326. szeptember 12-i dokumentuma alapján a szepességi prépost jogot nyert 40 napos búcsú tartásához a saját prépostsága területén⁷.

Bár a szakirodalomban ettől eltérő véleményekkel is találkozhatunk, a szepességi prépost nem viselt püspöki méltóságot a középkorban⁸. A tévhit alapja az, hogy a XIII. század végén szerepel a forrásokban egy bizonyos Farkasfalvi Jakab, szepességi püspök címmel⁹. Ez a püspöki kinevezés azonban kivételesen bizonyult, és később már nem fordult elő, hogy bármely szepességi prépost püspöki címet viselt volna. A szepességi Szent Márton prépostság püspökséggé emelését a XIV. század közepén Nagy Lajos király és édesanyja Erzsébet szorgalmazták ugyan, ám ez a törekvésük végül is kudarcba fulladt a pápánál. 1348 április 16-án a pápai kancellária bullával fordult ebben az ügyben Miklós pécsi püspökhöz¹⁰, valamint két magyarországi apátság apátjához, Zigfridhez Garamszentbenedekekről és Dánielhez a visegrádi szent András apátságából, hogy állapítsák meg, lehetséges volna-e püspöki rangra emelni az említett prépostságot¹¹; ez volt ugyanis Lajos király és Erzsébet királynő kérése. A királyi kérvényben ezen felül még szerepelt az is, hogy a káptalan városi előjogokat kapjon. Az eljövendő püspökség a király és a királynő elképzelése alapján a Szepességet és Liptó környékét foglalta volna magába, amely területek mindaddig az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak¹².

Úgy tűnik azonban, hogy sem Miklós püspök, sem az említett két apát nem siettek a körülmények kivizsgálásával, lévén, hogy 1350-ig semmilyen válasz nem érkezett a pápához a fenti kérdésre¹³. Lajos király a kérvényére adott

6 Feňarová M., op. cit., 6.old.; Gotkiewicz M., op. cit., 135-136.old.; Ruciński H., *Prowincja saska na Spiszu do 1412 roku (Na tle przemian społecznych i ustrojowych w komitacie spiskim i na obszarach przyległych)*, Białystok 1983, 157-158.old., 215.old., 38.jegyz.

7 Monumenta Ecclesiae Strigoniensis (MES), 3.k., ed. Dedek C. L., Strigonii 1924, 147.sz., 84. old. Lásd Sroka S., *Bolesław – arcybiskup ostrzyhomski (1321-1328)*, Nasza Przeszłość, 79.k., 1993, 141-142.old.

8 Feňarová M., op. cit., 6.old.

9 *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Arpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, II.k., 4. sz. (1290-1301)*, szerk. Szentpétery I., Borsa I., Budapest 1987, 3932, 4146, 4225, 4239. sz. Jabakról, a szepességi püspökről lásd Fügedi E., *Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei*, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 5.k., 1959, 3-4.fasc., 371.old.; Ruciński H., op. cit., 158, 163.old.; *Slovenský Biografický Slovník (od roku 833 do roku 1990)*, 2.k., Martin 1987, 508.old.

10 A kevéssé ismert sziléziai klerikus életrajzát, aki sok fontos egyházi javadalom birtokosa volt Magyarországon, és 14 évig pécsi püspök volt, a következő cikkben mutattam be: *Węgierskie perypetie śląskiego kleryka w XIV wieku*, w: Sroka S., *Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu. Szkice (sajtó alatt)*.

11 *Bullarium Poloniae*, II.k. (1342-1378), szerk. Sułkowska-Kurasiowa I., Kuraś S. (továbbiakban BP), Romae 1985, 360. sz.

12 Ibidem.

13 Bár az apátok a pápai utasításnak megfelelően 1348. december 23-ra összehívták a tanúkat a szepességi káptalanba az ügy kivizsgálása céljából, de úgy látszik semmilyen érdemi döntés nem született. Feňarová M., op. cit., 73.sz., 35.old.

pápai válasz híján 1350-ben ismét kérvényezte a szepességi püspökség megalapítását. Az erre válaszul érkezett, 1350. április 14-i bullában a pápa tudatta vele, hogy még nem kapott választ a feltételek meglétének kiderítésével megbízott személyektől¹⁴. Ezután a szepességi püspökség kérdése teljesen elült.

Miklós püspök „fegyelmezetlenségét” könnyű megmagyarázni. A szepességi püspökség létrejötte az esztergomi érsekség területének csökkenését eredményezte volna. Miklós tehát, aki az esztergomi érsek alá tartozott, nyilván nem akart az ügy pozitív véleményezése következtében kiesni az érsek kegyéből. Negatív véleményezés esetén viszont a királyt haragította volna magára; a bonyolult helyzetben az egyetlen biztonságos megoldás a feladat eltussolása volt¹⁵. A szepességi püspökséget végül csak 1776-ban, Mária Terézia uralkodása alatt alapították meg. A püspökök megtartották a szepességi prépost címzetes méltóságát¹⁶.

A szepességi káptalan történetének monografikus feldolgozása Hradzsky J. tolla alól került ki¹⁷. A szerző a műben felsorolja a forrásokból megismert összes kanonok nevét, a középkortól egészen a maga koráig. A szepességi káptalanban előforduló lengyelekről Gotkiewicz M. írt egy cikket 1971-ben¹⁸. Forrásként elsősorban Józef Świstek Hradzsky munkáiból készített feljegyzéseit használta. A nagy időtartam (a középkortól a legújabb korig) nem segítette elő a kérdés részletes bemutatását. Némelyik lengyel származású szepességi kanonokot, akik egyidejűleg krakkói kanonokok is voltak a XIV. században, megemlíti Kowalski M. D., eddig még nem publikált munkájában¹⁹.

A káptalan történetével kapcsolatos összes forrás átvizsgálása után sikerült találni 9 személyt, akik a XIV században szepességi kanonokok voltak, vagy jutalékot kaptak a kanonokság után. Közülük III. Kropidło Jan sziléziai herceg viselte a legmagasabb méltóságot a káptalanban, aki 1379-1382 között prépost volt. Az alábbi kimutatásban figyelembe veszem a sziléziai származású személyeket is. Az említett, kanonoki birtokkal vagy ez után járó jutalékkal rendelkező személyek létszáma tanúsítja, hogy a szomszédos Lengyel Királyságban is érdeklődtek a káptalan iránt. Másrészt hozzá kell tenni, hogy a kanonokság eléréséhez komoly támogatással kellett rendelkezni. Amint ugyanis kiderül Kowalski M. D. kutatásaiból, elvileg ugyan bárhol elhelyezkedő javadalom után is lehetett pápai jutalékot kapni, gyakorlatilag azonban ez csak a saját országban és saját egyházmegyében volt lehetséges²⁰.

Az alábbi átdolgozás időrend szerinti.

14 Pór A., *Neszmélyi Miklós, Nagy Lajos király tanítója*, Katholikus Szemle, 1907, 20.old.

15 Sroka A., *Węgieńskie perypetie (sajtó alatt)*.

16 Feňarová M., op. cit., 7.old.

17 Hradzsky J., op. cit. A szepesség történetét kutató kiváló tudós életrajzát Špirko J. készítette el. Špirko J., *Spišsky historik Jozef Hradzsky. Jeho zivot a dielo*, Turčiansky Sv. Martin 1946.

18 Gotkiewicz M., op. cit.

19 Kowalski M. D., *Pralaci i kanonicy krakowskiej kapituły katedralnej od pontyfikatu biskupa Nankera do śmierci Zawiszy z Kurozwek (1320-1382)*, Kraków 1994 (A magiszteri munka gépelve).

20 Kowalski M. D., *O rzekomej wojnie beneficjalnej we Wrocławiu pomiędzy Kazimierzem Wielkim a Karolem IV*, in: Cracovia- Polonia - Europa, Kraków 1995, 296.old.

Frowin – sok kutató foglalkozott már ezzel a tizennegyedik századi kanonokkal, aki több káptalannak is tagja volt egyszerre. Elsősorban az Antigametratus-nak, a XIV. századi krakkói egyházi irodalom legnagyobb alkotásának a szerzőjeként ismert²¹. A legtöbb kutató a forrásokban fellelhető igen tömör utalások alapján megpróbálta összeállítani az életrajzát²². Frowin az első forrásokban említett lengyel, aki a szepességi káptalanban méltóságra jutott. 1331-ben XXII. János pápától jutalékot kapott szepességi kanonokság után²³. Ezt valószínűleg Nanker krakkói püspöknek köszönhette – mint ahogy egész egyházi karrierjét – cserébe a Boleszláv esztergomi érsekkel a szepességi települések fölötti joghatóságról folytatott tárgyalásokban tett szolgálataiért²⁴. A szakirodalomban megoszlanak a vélemények arra vonatkozóan, hogy tényleg birtokolta-e ezt a javadalmat²⁵. Rendelkezünk azonban két forrási utalással arra vonatkozóan, hogy Frowin valóban szepességi kanonok volt. Csanád esztergomi érsek 1338. március 25-i dokumentumában mint szepességi kanonok van megemlítve a tanúk között²⁶. Ezenkívül bizonyítja még a méltóságát egy saját maga által 1342. augusztus 16-án kiállított diploma²⁷. A szepességi Podgrodzie-ben kiállított dokumentum egy vitát döntött el Władysław a hercovyczi²⁸ templom rektora és Demetriusz szepességi kanonok között. A vita a Szepességről Syreba faluba vezető közút felett elhelyezkedő Kavchyk és Hercovycz falvak közötti területről befolyó tizedre vonatkozott. Mindkét oldal érveinek és a tanácsnokok véleményének meghallgatása után Frowin a hercovyczi Szent Mihály templomnak ítélte a vitatott területről befolyó tizedet. Lássuk tehát a dokumentum kiállítójának teljes intitulációját: *Nos Wrouinus Cracouiensis et Scepusiensis canonicus ecclesiarum ac venerabilis viri magistri Johannis prepositi dicte ecclesie Scepusiensis vicarius in spiritualibus generalis*. Az intituláció a szepességi kanonokság mellett azt is tanúsítja, hogy Frowin János prépost „in spiritualibus” káplánja is volt²⁹. Ez a funkció³⁰ Frowinnak a káptalan életében vitt fontos szerepét tanúsítja.

-
- 21 Ożóg K., *Kultura umysłowa w Krakowie w XIV wieku. Środowisko duchowieństwa świeckiego*, Wrocław 1987, 73.old.
- 22 A kutatások szemléje: Ożóg K., *Krag kapituly katedralnej krakowskiej jako środowisko kultury umysłowej do końca XIV wieku* (Stan badań i zarys problematyki badawczej), *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne*, 77, 1985, 18.old. Lásd az előző kiegészítésben említett munkát is.
- 23 *Monumenta Poloniae Vaticana* (MPV), 3.k., ed. Ptaśnik J., Kraków 1914, 277.sz., 294.old.
- 24 Sroka S., *Bolesław-arcybiskup ostrzyhomski, 139-142.old.*; uő, *Cirkevný konflikt na Spiši v prvej polovici 14. storočia*, in: *Spiš v kontinuite času* (sajtó alatt).
- 25 Ożóg K., *Kultura umysłowa*, 74.old., 141.jegyz.
- 26 MES, 3.k., 443. sz., 306.old.; Hradzsky J., op. cit., 337.old.
- 27 Statny Archív Levoča, Arch. Cap. Scep. priv., Scr. X, f. 11, nro 19; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. Fejér G., IX.k., 1.sz., Budae 1833, 19.sz., 77.old.
- 28 Hradzsky J., *Szepesvármegye helységnevei*, Lőcsén 1887, 36.old.; Fekete-Nagy A., *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*, Budapest 1934, 140-141.old.; *Magyar neve? Határonkon túli helységnevé-szótár*, Budapest 1990, 37, 91.old.
- 29 Jánosról, a szepesi prépostról lásd Pirhalla M., op. cit., 44-45.old.; Gotkiewicz M., op. cit., 137-138.old.; A préposti hivatalt ismerteti Hradzsky J., *Additamenta ad Initia, progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis*, Szepesváralja 1903-1904, 400-403.old.
- 30 Fournier E., *Les origines des vicaires généraux*, Paris 1922; Szymański J., *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*, in: *Kościół w Polsce*, 1.k.: Średniowiecze, bdm, 219.old.

A két fenti forrás tehát bizonyítja, hogy Frowin ténylegesen szepességi kanonok volt. Hozzá kell még tenni, hogy szepességi javadalmát kb. 1337-1338-tól birtokolta, lévén hogy 1337. július 6-án kiállított dokumentumában még csak krakkói kanonok és saczi plébánosként említi magát³¹. Csanád érsek említett diplomájában pedig 1338. március 25-én már szepességi kanonokként tanúskodik.

Jan, Nysai Andrzej fia – 1334. április 28-án Nagy Kázmér kérésére szepességi kanonoknak jelölték³². Nem tudni, hogy végül is hivatalba lépett-e.

Henryk fia Jan – Mint a szepességi Szent Márton templom lektorát említik 1345-ben³³. Lehet, hogy azonos Jannal, a szepességi káptalan lektorával 1337-ből³⁴. Mint Kázmér király diplomatája és tábori lelkésze 1345-ben Avignonban volt³⁵. A magyar király küldöttjeinek kérvényére 1345. október 29-én krakkói kanonoknak jelölték³⁶. Az esztergomi egyházmegye presbitere is volt, valamint a római S. Mariae in Cosmedin előcímmel rendelkező kardinális-diakónusnak, Vilmos pápai nunciusnak a prokurátora³⁷.

Mikołaj Wierzynek fia Jan – 1350. június 2-án jutalékot kapott kanonokság után a szepességi káptalanban³⁸. A kérvényt bátyja, Mikołaj adta be a pápai kúriára. Mindketten az ismert krakkói tanácsos, Mikołaj Wierzynek fiai voltak, aki többek között közreműködött a péterfillérek Rómába juttatásában³⁹. A jutalék megkapásakor Jan plébános volt Śaczbán⁴⁰. 1350. június 10-én a pápától halála órájára teljes bűnbocsánatot nyert, ún. absolutio plenaria in articulo mortis⁴¹.

Libenowi Mikołaj fia Mikołaj – Nagy Kázmér kérelmére⁴² 1360. augusztus 17-én kanonoksági jutalékot kapott a szepességi Szent Márton templomban⁴³. A boroszlói egyházmegye presbitere volt, királyi tábori lelkész címen is szerepel⁴⁴. Forrásanyag hiányában nem tudjuk, hogy átvette-e ezt a javadalmat.

31 *Zbiór dokumentów małopolskich*, 4. sz., ed. Kuraś, Sułkowska – Kurasiowa I., Wrocław 1969, 919.sz.

32 MPV, 3.k., 295. sz.

33 MPV, 3.k., 309.sz.

34 *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*, ed. Wagner C., Posonii et Cassoviae 1780, 36.sz., 335.old.

35 Szczur S., *Dyplomaci Kazimierza Wielkiego w Awinionie*, *Nasza Przeszłość*, 66, 1986, 58.old.

36 BP, 2.k., 202.sz. A kérvények beadása és megvitatása a pápai kúrián, lásd Szczur S., *Supliki Kazimierza Wielkiego*, *Roczniki Historyczne*, 59, 1993, 43.old.

37 MPV, 3.k., 309.sz.; BP, 2.k., 202.sz.; Kowalski M. D., *Prałaci i kanonicy*, 102. old.

38 BP, 2.k., 485.sz.

39 Lichończak G., *Najstarsze dzieje rodziny Wierzyńków w Krakowie*, *Krzysztofory*, 8, 1981, 38-55.old.

40 BP, 2.k., 485.sz.

41 BP, 2.k., 493.sz. Lásd Szczur S., *Supliki Kazimierza Wielkiego*, 67-68.old.

42 Szczur S., *Supliki Kazimierza Wielkiego*, 73-74.old.

43 BP, 2.k., 1031.sz.

44 *Ibidem*.

Pacanów-i Mikołaj fia Mikołaj – 1371. június 12-én mint a krakkói egyházmegye klerikusa kapott jutalékot az Arnald de Lacaucina pápai kolektor halála után megüresedett kanonokságra⁴⁶. Nagy Kázmér unokája, Erzsébet császárnő kérvényezte ezt számára. A pápa már 1372. január 12-én jóváhagyta ezt a kérést⁴⁶; nagy valószínűség szerint Mikołaj át is vette ezt az egyházi hivatalt.

Kropidło Jan – Az egyetlen lengyel volt, aki a XIV században prépost volt a szepességi káptalanban 1379-től 1382-ig. A források szerint Kropidło nem tartózkodott személyesen a Szepességben, a prépostság igazgatását Pawel kántorra bízta, aki „in spiritalibus” káplán volt⁴⁷. A sziléziai herceg ez idő alatt Bolognában tanult⁴⁸. Kropidło Jannak, mint a szepességi Szent Márton templom prépostjának egyetlen dokumentuma maradt fenn, 1379. november 13-i keltezéssel⁴⁹. Ez az előző prépost, Benedek 1363. évi Lyska falura vonatkozó diplomájának megerősítése. Szintén ebből az évből fennmaradt Pawel káplán dokumentuma is⁵⁰. 1382-ben Kropidło Jan lemondott a szepességi prépostságról és jutalékot kapott a poznańi püspökségre⁵¹.

Jan Polonus sive Pollice – A források 1391-ben mint szepességi kanonokot említik⁵². Łomnicai Mihály fia Herman doktor lemondása után kapta meg a prebendát. Nemsokkal ezután meghalt⁵³.

Strelny Mikołaj – Sziléziai származású, 1392-1413 között volt szepességi kanonok⁵⁴. 1407-ben lektornak és káplánnak ismerték el⁵⁵, 1413-ban templomőrnek⁵⁶. A Necrologium Scepusiense szerint 1413. február 6-án halt meg⁵⁷.

45 Hradzky J., *Initia*, 345.old.

46 BP, 2.k., 1865.sz.

47 Hradzky J., *Initia*, 345.old.; Pór A., *János opuliai herceg, szepesi prépost*, Századok, 35, 1901, 438.old.; Liedtke A., *Jan zwany „Kropidło”*, Polski Słownik Biograficzny, 10.k., Wrocław – Warszawa – Kraków 1962-1964, 436.old.; Ruciński H., op. cit., 171.old.

48 Długosz J., *Vitae episcoporum Poloniae*, w: *Joannis Długossii senioris canonici Cracoviensis Opera omnia*, ed. Przewdziecki A., I.k., Cracoviae 1887, 502.old.

49 Štátny Archív Levoča, Szepesi Prépostság, 116.sz.; Magyar Országos Levéltár, DF 264230.

50 Magyar Országos Levéltár, DL 13486.

51 Liedtke A., op. cit., 436.old.

52 BP, 3.k., 226.sz.

53 Hradzky J., *Initia*, 608.old.

54 Gotkiewicz M., op. cit., 138.old.

55 Hradzky J., *Initia*, 350.old.

56 *Analecta Scepusii sacri et profani*, II.k., ed. Wagner C., Viennae 1774, 80.old.

57 Ibidem.

POLES IN THE CHAPTER OF SZEPESSÉG IN THE 14TH CENTURY

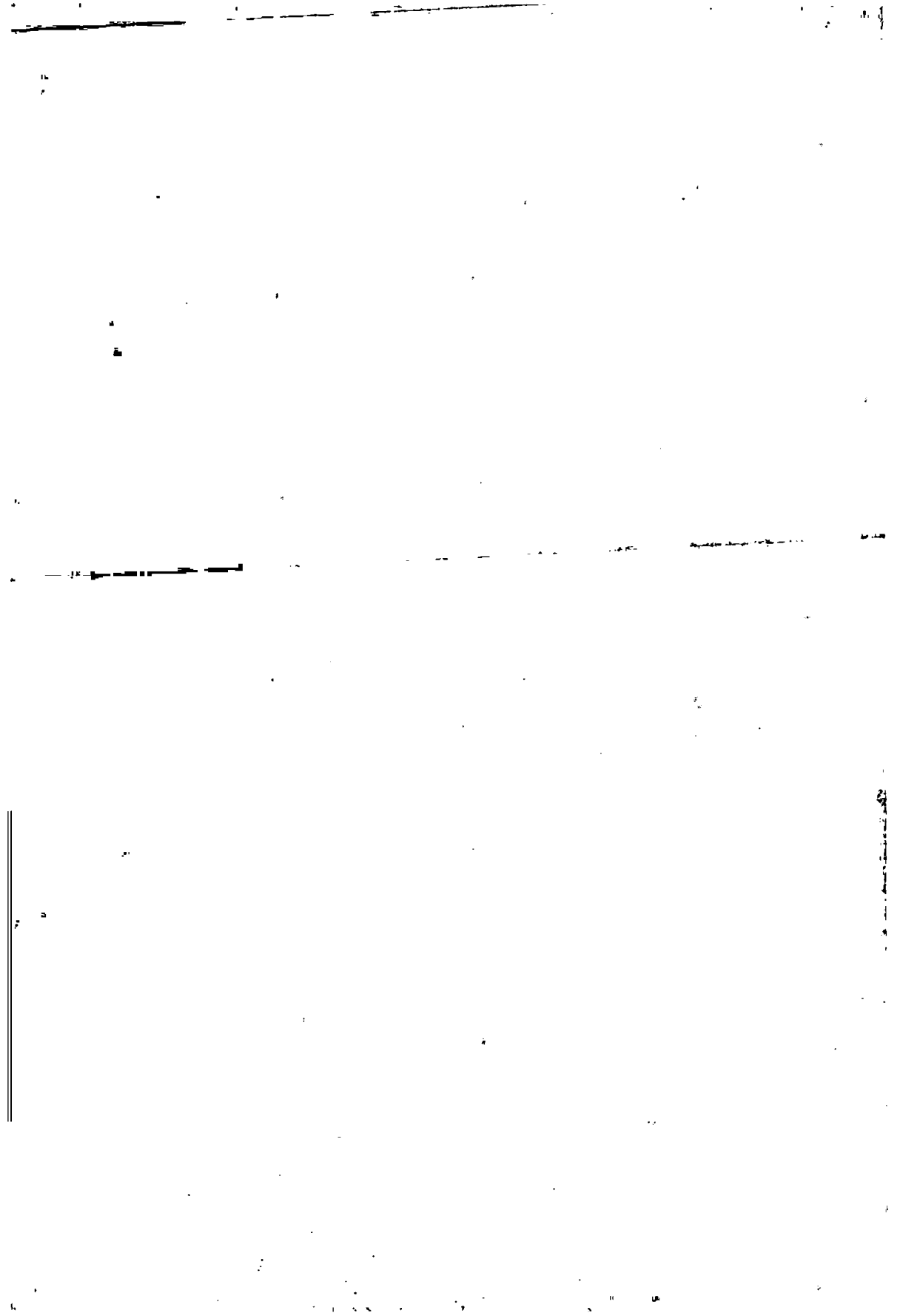
The traces of the history of the Chapter of Szepesség fade away in the remote past. Neither the time of establishing, nor the person establishing the provostship to be supplemented by a chapter later on is known. Evidently, it existed in the 13th century, as there are data from 1209 mentioning Provost Adolf. In the beginning, there were only four canons in the Chapter. The number of canons was increased to ten by Provost Lukács in 1282. Pursuant to the Statute issued by the Pope's legate Cardinal Gentilis in Buda in 1309, the number of canons was raised to sixteen, which was maintained to the end of the Middle Ages.

Rather than being subordinate to the Archbishop of Esztergom, the Provostship of Szepesség was under the direct legacy of the Holy See. Because it was a royal provostship, the king had the right to appoint the provost. From the reign of András II, the canons were authorized to elect a provost, whose election was to be confirmed by the Archbishop of Esztergom. This privilege of the Chapter was canceled under the reign of Sigismund of Luxembourg, who returned to the old tradition and appointed his candidate to head the Chapter of Szepesség. The right of appointing was awarded by King Matthias to the Szapolyai family and later, when the family had died out, the right was conferred upon the Thurzó's. From the reign of Rudolf II (1576–1608), the right to appoint the provost of Szepesség was returned to the King.

Although there is some controversy regarding the opinions in the related literature, the Provost of Szepesség in the Middle Ages was not awarded the dignity of a bishop. The reason for the misbelief stems from the fact that a Jakab Farkasfalvi is mentioned as the Bishop of Szepesség in some sources dating from the end of the 13th century. This designation appeared to be exceptional and no other provost of Szepesség was afterwards awarded the title of bishop.

The episcopacy of Szepesség was established as late as in 1776, under the reign of Maria Theresa. The bishops retained the title of the provost of Szepesség.

After a study of all available sources related to the Chapter, 9 people were found either to have been canons of Szepesség or to have received royalty as canons. Silesian prince Jan Kropidło III achieved the highest dignity in the Chapter, having been the provost between 1379 and 1382. The list presented below also shows people from Silesia. The number of people with canonical property or with royalty received after that property indicates the attention paid to the Chapter even in the neighbouring Polish Kingdom. On the other hand, it has to be added that significant support was necessary for someone who wanted to become a canon.

ERDŐ PÉTER

AZ ESZTERGOMI VIKÁRIUSI BIRÓSÁG LEGRÉGEBBI
PROTOCOLLUMA

I. A PROTOCOLLUMOK HELYE A MAGYAR VIKÁRIUSI BIRÓSÁGOK IRÁ SOS EMLÉKEI
KÖZÖTT

A középkori egyházi bíróságok tevékenységéről ma rendelkezésünkre álló dokumentumok régióként jelentősen különböznek egymástól. A *protocollumok*, illetve az azokat tartalmazó könyvek (protokollkönyvek), valamint az egyházi bírósági levéltárak Európa számos vidékén fennmaradtak¹. Magyarországon viszont szinte egyetlen egyházi bírósági protokollkönyv sem maradt ránk a Mohács előtti korból². Hazánkban az egyházi bíróságok levéltárainak a török időkben való megsemmisülése miatt a kutatás szinte kizárólag az egyes oklevelekre van utalva. Ezek ma nagyrészt a Magyar Országos Levéltárban található³. Csak ritkán fordul ezért elő, hogy egy bíróság legtöbb okmánya egyetlen levéltárban van és ott külön fondot alkot. Az oklevelek jelentős számban megvannak, de különböző levéltárakban szétszórva. Azok, melyek közülük

- 1 Vö. *The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records.* ed. DONAHUE, Charles jr. (Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History 6). Berlin, 1989. Ebben a műben bizonyos országok feldolgozása még hiányzik, így Lengyelország sem szerepel. A lengyel hivatalos bíróságok okmányainak áttekintéséhez lásd a legfőbb kiadásokat: ULANOWSKI, Boleslaw: *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta.* vol. II: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Gnesnensis et Posnaniensis (1403-1530).* vol. III, pars I: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Plocensis, Wladislaviensis et Gnesnensis (1422-1533)* (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, Tom. XVI, XVIII). Cracoviae, 1902, 1908; ROLNY, W.: *Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima.* vol. I: 1482-1489, vol. II: 1490-1498. Leopoli, 1927-1930; vö. pl.: PAWLUK, Tadeusz: *Prawo Kanoniczne wedlug Kodeksu Jana Pawla II.* I. Olsztyn, 1985. 165; ERDŐ, Péter: *Eastern Europe/Ost-Mittleuropa = History of Medieval Canon Law* ed. PENNINGTON, Kenneth - HARTMANN, Wilfried (sajtó alatt).
- 2 *Protocollumokat* Magyarországon is vezettek (vö. BÓNIS, György: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn* = ZRG Kan. Abt. 49 [1963]. 221), ezek azonban elvesztek. Az egyetlen ismert kései és nem is teljes kivétel az Esztergomi Prímási Levéltárban található. Vö. ERDŐ, Péter: *Ungarn (Kirchenprovinzen von Esztergom und Kalocsa)* = *The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records.* ed. DONAHUE, Charles, jr. (Studies in Continental and Anglo-American Legal History 6). Berlin, 1989. 127.
- 3 A magyar vikáriusi bíróságok fennmaradt okleveleinek áttekintő listáját lásd: ERDŐ: *Ungarn...* 123-158.

nyomtatásban is megjelentek, szintén nem egyházi bíróságok okmányainak külön gyűjteményében, hanem különféle kiadványokban elszórtan lelhetők fel. Északnyugat-Magyarország egyházi levéltáraiban tekintélyes számú középkori oklevél található. Az egyházmegyei levéltárak szentszéki aktákat tartalmazó fondja azonban csak az Esztergomi Prímási Levéltárban őriz 1563 előtti anyagot⁴.

A szentszéki *protocollumok* magyarországi hiánya kétségtelenül a történelmi viszontagságokra vezethető vissza. Feltehetjük azonban a kérdést, nem függ-e össze a magyarországi egyházi bíróságok sajátos jellegével is, hogy az egyházi bíraskodás dokumentumainak ez a fajtája hazánkban oly kevéssé van jelen. Sok európai ország gyakorlatától eltérően, nálunk az általános helynök és nem egy csupán a bírói tevékenységre kinevezett официális állt a püspök nevében és hatalmával eljáró rendes egyházi bíróság élén. Ezeket a magyar egyházi bírókat a pápai oklevelekben néha mégis *officialis* névvel illetik⁵. Ez a szóhasználat annak jele, hogy a Szentszék a magyar vikáriusi bíróságokat és a többi európai officiális bíróságokat egyazon intézménynek tekintette. Ez az azonosítás a kor kánonjogi irodalmában is megalapozást nyert⁶.

Egyes szerzők hangsúlyozzák, hogy a magyarországi helyzet ebben a tekintetben az olasz gyakorlathoz volt hasonló. Ezeknek a bíróságoknak a keletkezésében és fejlődésében ugyanis hazánkban mind a pápai követek, mind az itt tevékenykedő számos olasz kánonjogász fontos szerepet játszottak⁷. Feltehetjük tehát a kérdést, hogy Magyarországon is nem vezettek-e a külön bírósági protokollkönyv helyett inkább közös (vegyes) regisztert a vikárius közigazgatási és bírói működésének aktáiról. Az ilyen imbreviatúras könyvek Olaszországban jellemzőek voltak⁸, ennek a műfajnak a középkori Magyarországról származó példányai azonban nem ismeretesek.

Mégis túlzás volna a magyarországi vikáriusi bíróságokban és azok gyakorlatában csupán a megfelelő itáliai formák pontos utánzatát látni. Az Ibériai

-
- 4 Vö. ERDŐ: *Ungarn...* 124, 126; BÓNIS György: *Utmutató az esztergomi Prímási Levéltárhoz* (Levéltári leltárak 24). Bp. 1964. 235-236; PROKOP Gyula: *Az Esztergomi Prímási Levéltár = Magyarország Levéltárai*. ed. BALÁZS Péter. Bp. 1983. 272-280.
 - 5 Pl. THEINER, Augustin: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I-II. Romae, 1859-1860; II, 36 (a. 1358); *Monumenta Vaticana historiam Hungariae illustrantia. Series I.* I-VI. Bp. 1885-1891. I, 3, 37, 62, 63 (a. 1389-1390); vö. BÓNIS: *Entwicklung...* 203.
 - 6 Pl. Federicus Petruccius Senensis, *Consilia sive Responsa, Quaestiones et Placita*. Venetis, 1570. 127, n. 4; vö. TRUSEN, Winfried: *Die gelehrte Gerichtsbarkeit der Kirche* = Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Hrsg. COING, Helmut, I-VIII. München, 1973-1988. I, 481.
 - 7 Vö. TRUSEN: *Die gelehrte Gerichtsbarkeit...* 75. 482; Ders., *Gericht, Gerichtsbarkeit. III. Kanonisches Recht Lexikon des Mittelalters*. IV. München - Zürich, 1989. 1325-1326; BÓNIS György: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korban és a Beneéthy-formuláskönyv = Levéltári Közlemények* 44-45 (1974). 97-98.
 - 8 Vö. pl. DOLEZALEK, Gero: *Das Imbreviaturbuch des erzbischöflichen Gerichtsnotars Hubaldus aus Pisa. Mai bis August 1230* (Forschungen zur neueren Privatrechtsgeschichte 13). Köln -Wien, 1969; Ua., *Une nouvelle source pour l'étude de la pratique judiciaire au treizième siècle: les livres d'imbréviatures des notaires de cour = Confluence des droits savants et des pratiques juridiques. Actes du colloque de Montpellier (1977)*, Milano, 1979. 223-241. A Rota Romana protokollvezetési gyakorlatához lásd HOBERG, Hermann: *Die Protokollbücher der Rotanotare von 1464 bis 1517* = ZRG Kan. Abt. 70 (1953). 177-227.

félszigeten is az általános helynök töltötte be a püspöki bíró szerepét, így ott is inkább vikáriusi bíróságokról beszélhetünk⁹. Az itáliai intézményi formákkal való azonosság állítása helyett egyszerűen azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar vikáriusi bíróságok az egyházmegyei bíróságok „déli típusához” tartoztak.

Am Európában másutt is előfordult, hogy az официális és az általános helynök tisztségét ugyanarra a személyre bízták¹⁰. Ez az összekapcsolás pl. Lengyelországban szabállyá vált és az egyházmegyei levéltárak elrendezésében is nyomot hagyott¹¹. A XV. század második felétől fogva a főfficiális Lengyelországban egyszersmind általános helynök (vicarius in spiritualibus) is volt¹².

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk a legrégebb olyan protokollkönyvet, melyet magyar vikáriusi bíróságnál vezettek és hogy ebből bizonyos következtetéseket vonjunk le a középkori magyar vikáriusi bíróságok tevékenységére nézve. Noha a protokollkönyvek – külső alakjuktól függetlenül – nem minősíthetők kódexeknek, az általunk vizsgált írott emlék számos olyan megjegyzést tartalmaz, mely az esztergomi vikáriusi bíróság késő középkori könyvhasználatáról is értékes információkkal szolgál.

II. AZ ESZTERGOMI VIKÁRIUSI BÍRÓSÁG LEGRÉGIBB PROTOKOLLKÖNYVE

1. Külső leírás

Az Esztergomi Prímási Levéltár „Acta Consistorialia” (Acta Consist.) elnevezésű fondjában, szám nélkül, „Protocollum Annorum 1525, 1532, 1564” megjelöléssel őriznek egy vékony kötetet mint a legrégebb *protocollumot*.

A kötet (félbőr kötés, XVIII/XIX. század, 330 × 115 mm) külső címlapján címkével van ellátva. Ezen a következő szöveg áll:

„*Sacrae Sedis Strigoniensis* Protocollum Annorum
1525, 1532,
1564
Anno 1525 Iudex Demetrius
Nyás, Vicarius Generalis”

9 A püspöki bíró vikárius néven szerepel: Sínodo de Pedro Vaz Gaviao, c. 69, ed.: *Synodicon Hispanum*, dir. GARCIA Y GARCIA, Antonio. I-IV. Madrid, 1981-1991) II, 261; Sínodo de Justo Baldino, c. 1: Uo. II, 449 („nosso vigairo hou oficial”); Gonzalo de Alba, *Liber synodalis*, c. 73: Uo. IV, 164-165; stb. Vö. GARCIA Y GARCIA, Antonio: *Las constituciones del Concilio legatino de Valladolid (1322) = Ecclesia Militans. Studien zur Konzilien- und Reformationsgeschichte Remigius Bäumer zum 70. Geburtstag gewidmet*. Paderborn, 1988. I, 111-127.

10 TRUSEN: *Die gelehrte Gerichtsbarkeit...* 475, 482. Hasonló példák Svájcából: MEYER, Andreas: *Die Schweiz = The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records*, ed. DONAHUE, Charles jr. (Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History 6). Berlin, 1989. 196-197, 205-206.

11 Vö. PAWLUK 165.

12 PAWLUK 165; NOWACKI, Józef: *Archidiecezja Poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. [Poznan], 1964. 202.

A dőlt betűs szavak kisebb betűkkel vannak írva, láthatólag később fűzték őket a címhez. A kötéstáblán jobbra alul a „252” szám olvasható.

A kötet papírkézirat, kolligátum. 134 oldalból áll. Ezek közül a páratlanok számozva vannak. A kisebb, oldalszám nélkül bekötött papírlapoktól (5 foll.: 1 fol.: p. 58 és 70 után [110 × 72 + 110 × 70 mm]; 1 fol.: p. 66 után [70 × 65 mm]; 2 foll.: p. 110 után [275 × 110 mm]; 1 fol.: p. 122 után [160 × 70 mm]) eltekintve, a kézirat két különböző méretű részből tevődik össze (I. rész: p. 1-78, 300 × 110 mm [de p. 27-28: 295 × 105 mm; és p. 73-74: töredékes]; II. rész: p. 79-134, 320 × 115 mm).

Az írás (XVI. századi, kurzív) több kéztől származik, ám a kötet elején (p. 3-27: „A” kéz) és a II. részben („B” kéz) egységes.

A kézirat birtokosa keletkezésétől fogva az Esztergomi Főegyházmegye egyházmegyei hivatala (ma: Prímási Levéltár, Esztergom).

2. Keletkezési hely és idő

A kézirat 1525. január 2-től (p. 3) 1564. március 6-ig (p. 81) fokozatosan jött létre. Az I. rész végén (lásd alább, „B” egység) a különböző bejegyzések között keltezéssel ellátott formulák vagy protokollkivonatok fordulnak elő, melyeket azonban csupán egy későbbi időpontban másoltak ebbe a kéziratba. Előfordulnak olyan lapok, melyeken egy keltezett szöveg után másik, korábbi dátumot viselő szöveg következik (pl. p. 43-44: először 1526. március 1, azután 1525. június 13; p. 54-55: először 1527. május 16 [p. 54], azután 1527. január 12 [p. 55], végül 1528. június 8 [p. 55]). Az ilyen formulák közül a legrégebbi keltezése 1512. május 12 (p. 61), a legújabbé pedig 1532. november 7 (p. 76).

Az „A” tartalmi egység (lásd alább) tehát 1525. első hónapjaiban keletkezett. A „B” egység az „A” egység után, fokozatosan jött létre, ám nem folyamatos jegyzőkönyvvezetés eredményeként, hanem mint több, bizonyos mértékig véletlenszerű feljegyzés gyümölcse. Ennek az egységnek a legkésőbbi bejegyzéseit minden bizonnyal 1532. novemberében vagy nem sokkal később írták le. A „C” egység (lásd alább), vagyis a II. rész, egy csupán néhány hetes időszak alatt íródott: az első bejegyzés röviddel 1564. január 17-e előtről való (p. 85: az 1564. január 17-i bejegyzés kezdete előtt az előző jegyzőkönyv utolsó sorai állnak), az utolsó szöveg pedig az 1564. március 6-i dátumot viseli (p. 81). Lévéni szó itt jegyzőkönyvekről (lásd alább), ebben a részben a keltezés valóban a beírás napját jelenti.

Az I. rész Esztergom városában íródott (p. 3: „dominus demetrius episcopus iudex in domo solito sedet pro tribunali”, p. 76: „datum Strigonii”). A vikáriusi bíróság és az érseki kúria ugyanis ebben a városban működtek egészen addig, amíg a törökök elől 1543-ban – rövid pozsonyi tartózkodás után – Nagyszombatba át nem települtek. Ez utóbbi városban azután évszázadokig megmaradt ez a bíróság¹³.

13 Lásd pl. KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100-1900*. Esztergom, 1900. XX.

A II. rész már Nagyszombatban íródott (1564-ben: p. 79 stb.), olyan időben, amikor a bíróság is ebben a városban tevékenykedett. Az ebben a részben említett delegált bírók az Esztergomi Főegyházmegye Székeskáptalanja ismert kanonokjai a nagyszombati korszakból (pl. p. 79 és 94: „Georgius Welikynus”¹⁴).

3. Tartalom

Noha a kézirat formátum szerint két részből áll, tartalmilag három egységet kell megkülönböztetnünk, nevezetesen: „A”) a régi *protocollum*; „B”) egy különböző kivonatokat, formulákat, megjegyzéseket tartalmazó rész, melynek szövegei az egyházi perjogra vonatkoznak; „C”) az 1564-es *protocollum*. Az első két egység alkotja a I. részt, a harmadik egység pedig a II. résszel azonos. Az egyes tartalmi egységek nem pontosan úgy vannak bekötve, ahogyan a lapok helyes rendje kívánná. Az „A” egység kezdete előtt egy a „B” egységből való lap áll, a „C” egység legkésőbbi lapjai pedig a kötéskor a korábbiak elé kerültek. A kézirat tartalmilag a következőképpen épül fel:

p. 1: B/1: Kánonjogi megjegyzések. ///„digestis per ff. paragraphis per . Lege per L' liber ...per c. canon per C. magnum Codex per q. questio...di. d. dis. distinctio notantur.

Dilige decretum si desideras/glestis [!] Canonica[tum?]... x ...Precarium quandocumque placuerit potest revocari”///

p. 2: Üres. Az oldal közepén egy rövid megjegyzés áll: „Replicari... x ... de replicatione.”

p. 3-26: A/1: *Protocollum* az 1525. évből (január 2-től [p. 3] január 19-ig [p. 19]). Inc.: „Protocollon anno domini millesimo quingentesimo vigesimo quinto, indictione tredecima pontificatus domini clementis pape septimi anno secundo confectum. Ianuarius. Secunda ianuarii hora terciarum dominus demetrius episcopus iudex in domo solito residens sedet pro tribunali...”

A feliratok a peres feleket jelölik meg (pl. p. 3: „Andree pellificis contra Andream ... de Pesth”; „Anne Peczeli contra Petrum literatum de Pesth”; p. 4: „Michaelis de Pesth contra Nicolaum...Antonii”; „Luce abbatis de Paztho contra Anthonium presbiterum de eadem”; „Domine Cristine consortis Gregorii Wamos contra Nicolaum fisci executorem”; p. 9: „Fratrum predicatorum de Buda contra Gregorium Theglas”; p. 36: „Domine Agathe contra Grecos”; p. 37: „Jacobi et Salamonis Judeorum contra Gezthij” stb.). A margón keresztbe írva (függőlegesen) gyakran a peres akta természetének megjelölése áll (pl. p. 5: „de calumpnia”; p. 7: „causa remittitur”; p. 12: „inhibit processum”; p. 18: „causa prophana”; p. 20: „liquidabitur”; p. 21: „in crimine falsi”; p. 26: „interloqui”; p. 29: „Proroga-

14 Vö. KOLLÁNYI 172-172 (Velikey György).

tio”). Az egyes *protocollum*-bejegyzések szövege szinte mindig a „Comparuit” szóval kezdődik¹⁵.

- p. 27-28: B/2: Különböző, a bíróságon keletkezett bejegyzések (keltezett formulák: p. 27: 1525. október 20, 1524. szeptember 28).
- p. 29-48: A/2: A *protocollum* folytatása (februártól, az év megjelölése nélkül, de: p. 43: „1526 prima martii”; p. 44: „In dorso rote. 1525. xiiij. Junii”).

Ebben a részben az akták természetének megjelölése nem csak a margón, hanem olykor a felek neve helyett feliratként is előfordul (pl. p. 43: „composicio”; „prorogatur terminus”; p. 45: „pro exceptione dilatoria”, de ugyanott a fél nevének megjelölése is felbukkan egy címben: „Domini Mathie de Bancha”).

- p. 49-78: B/3: A bíróságon keletkezett különböző feljegyzések és megjegyzések (kivonatok, meghatározások, formulák). Inc. „De foro competentis in iure laicorum” (a p. 58 és 70 után: kisebb papírlevél hasonló feljegyzésekkel; a p. 66 után hasonlóképpen; p. 73-74: töredékes lap hasonló megjegyzésekkel).

Keltezett formulák: p. 50: 1519. december 10; p. 52: 1525. szeptember 1; 1525. szeptember 5; p. 54: 1527. május 16; p. 55: 1527. január 12, 1528. június 8; p. 56: 1528... 25; p. 59: 1526. január 11; p. 61: 1512. május 12; 1514. február 18; 1530. március 11; p. 76: 1532. november 7.

Ebben a részben a feliratok az egyes bejegyzések tartalmát jelölik meg: p. 49: „De foro competentis in iure laicorum”; „Quid est in causa concludendum”; „De publicatione depositionum testium”; p. 50: „Pro exhibicione privilegii”; „Beneficium fideiussorum”; p. 51: „De beneficio fori”; p. 52: „Barnabe Gondos contra...”; „Pro contumacia”; „Adducitur testis”; p. 53: „Pro appellatione a gravamine et libelli non admissione”; p. 54: „Quando reconvenio locum non habet”; „Incurrere excommunicationem declaravi”; p. 55: „Contumacia”; „Pro rotulo Agrien.”; p. 56: „Pro petitione apostolorum”; „Clausula pro appellatione”; p. 57: „Contra sacrilegum”; p. 58: „Compurgatores”; p. 60: „Absencia a sinodo”; „Testes contumaces”; p. 61: „Pro sententia lata”; „Qui moniti per edictum non adeunt”; p. 62: „Super collacionalis [!] litteris”; p. 63: „Forma investiendi”; „Juramentum”; „Interlocutor.”; p. 64: „De excommunicatione irrita vel nulla”; „De exceptione dilatoria vel extraiudiciali”; p. 67: „Monicio iudicis”; „Charitativum subsidium”; p. 68: „Iudex falsus”; „Iudex ordinarius”; „Citatorium”; „Sententia dicitur conformis libello petitionis”; p. 69: „Que crimina sunt deponicione suspensione vel degradacione actuali digna”; „Nota quod in libello potest fieri conclusio generalis”; „Taciturnitas”; „Pertinax”; p. 71: „Qui extestato vel intestato”; „Terragium”; „De ecclesia matrice”; Ordo Cisterciens-

15 Hasonlóan kezdődő bejegyzések a Rota Romana protokollvezetésében: HOBBERG: *Die Protokollbücher*...219, 221-222 („eadem die comparuit”).

sis”; „Falsa latinitas”; „Judex recusatur”; p. 72: „Forma juramenti...quod jurat pape episcopus”; „De statutis”; „Forma juramenti imperatoris pape”; „De tortura”; „Merita cause sunt probaciones”; „Contumax non auditur appellans”; p. 73: „De statutis”; „De sententia et re judicata”; „Pro Benedicto Sapij”; p. 75: „De thesauro ecclesie”; „Quomodo jurandum sit super iniuriam”; „Alia forma”; „Alia forma”.

p. 78: Debitorium: „... de viridi campo strigoniensi...infrascriptorum flor. debitor remansit:... x ... debet flor. ij.”.

A legfontosabb jogforrásokat a szöveg idézi (az „Extravagans xviii Johannis vigesima secundi”-t is [p. 69]). A bejegyzések gyakran kivonatok híres kánonjogászok műveiből („Johannes Andree”: p. 71, 73, 75; „Glossa”: p. 68), mindenekelőtt Panormitanustól („Abb.”, „Abbas”, gyakran, pl. p. 67, 68, 71, 72, 75), akinek írásait szinte mindig a kötet és a lapszám megadásával idézi (pl. p. 68: „Abbas In maiori volumine de foro competenti, ca. de cler..., fol. xlv”).

p. 79-84: C/1: Az 1564. évi *protocollum*, második rész (március 3-tól [p. 79] március 6-ig [p. 81]).

Nem minden bejegyzésnek van felirata; néha az új bejegyzést csak új bekezdés jelzi. A feliratok a peres feleket jelölik meg (pl. p. 79: „Dominus fiscalis contra Nagswathij questione violationis sedis”; p. 80: „Tholnay contra dominum Monozloy”; p. 81: „Domini Zay contra Thelekesy”).

p. 85-134: C/2: Az 1564. évi *protocollum*, első rész (január 17-től [p. 85] 1564. március 2-ig [p. 131]). Inc. ///”...declaravit hic non posse”.

Feliratok a fenti szisztéma szerint (pl. p. 85: „Zenassy contra dominam Dorotheam Gyerewdy”).

Az egyes protokollbejegyzések szövege igen gyakran a „Dicto die” szavakkal kezdődik.

III. A LEGRÉGIBB ESZTERGOMI *PROTOCOLLUM* VISZONYA UGYANAZON BÍRÓSÁG TÖBBI IRÁSOS EMLÉKÉHEZ

Kéziratunk első része abból az időből származik, amikor Nyási Demeter felszentelt püspök volt az esztergomi általános helynök¹⁶. Ugyanabból az időszakból, vagyis a Mohács előtti időből, ennek a vikáriusnak a neve alatt maradt fenn a középkori Magyarország legfontosabb egyházi formuláskönyve. E formuláskönyvet ma az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik¹⁷. Ez a formuláskönyv az akta-formulák gazdag választékát kínálja. A fentiekben leírt *protocollum* viszont ugyanazon bíróság üléseinek gyakorlati lefolyásába

16 Róla lásd pl. KOLLÁNYI 124; BÓNIS: *Olasz vikáriusok...* 94.

17 Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 507 (formulák az 1500-tól 1521-ig terjedő időből); vö. BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog.* Budapest, 1972. 45; ERDŐ: *Ungarn...* 129.

enged bepillantást. Eszerint 1525-ben az általános helynök személyesen vezette a tárgyalásokat. Valamivel későbbi időre vonatkozik a *protocollum* említése a helyettes bíróról („Lucas iudex surrogatus” – p. 62). A vikáriusi bíróság meglehetősen intenzíven dolgozott. 1525. január 2-án például az audienciát már délelőtt elkezdték („hora terciarum” – p. 3). Egy munkanapon olykor 4–5, más alkalmakkor azonban akár húsznál is több ügyel foglalkoztak (vö. p. 4–8: 1525. január 4-én 15 ügy; p. 12-19: 1525. január 7-én [?] 26 ügy), hacsak nem abból ered az egy napon tárgyalt sok ügy látszata, hogy a jegyző a munkanap elején elfelejtette az új dátumot felírni¹⁸.

Az I. rész második tartalmi egységének (p. 49-78) tanulmányozásakor az idézetek alapján az a kép alakul ki az olvasóban, hogy a bíróság jegyzőjének, illetve annak a személynek, aki a bejegyzéseket írta, a nagy joggyűjteményeken kívül csak Panormitanus műve volt keze ügyében. Megjegyzendő, hogy az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állományában mindmáig megvan e szerző egyházi jogi kommentárjának egy kéziratos példánya¹⁹.

A *protocollum* II. része (a „C” tartalmi egység), mint fentebb említettük, a nagyszombati korból származik. A Nagyszombatba menekült egyházmegyei hivatal gyakorlatát egy másik kéziratos *protocollum* tanúsítja, melyet ma ugyancsak az Esztergomi Prímási Levéltárban őriznek. Ez utóbbi dokumentum azonban nem bírósági protokollkönyv, hanem kinevezéseket, leveleket és más aktákat tartalmaz²⁰. Ám ugyanazokat a kanonokokat és egyéb személyeket említi, akik az általunk vizsgált *protocollum* II. részében is előfordulnak. Így a fent leírt bírósági protokollkönyv további, a történészek által még teljesen fel nem dolgozott információkkal szolgál az Esztergomi Főegyházmegyei Egyházmegyei Hivatalának és Székeskáptalanjának történetéhez a nagyszombati korszak elejéről.

Az általános helynöki bíróságon 1564-ben gyakran kanonokok elnököltek mint delegált bírók („iudices delegati”, vö. pl. p. 79), nem pedig a *vicarius generalis* személyesen. Ebben az időben is meglehetősen szorgalmasan dolgozott a bíróság. 1564. február 17-én pl. hat esetet tárgyaltak (p. 112-113), február 23-án öt esetet (p. 118-120), stb.

A bíró a tárgyalást néhány vagy akár számos *assessor* jelenlétében vezette²¹.

18 Külföldi officálisi bíróságoknál is volt példa arra, hogy egy napon 18-19 ügyet is letárgyaltak egészen a perdőntő ítéletig; vö. WEIGAND, Rudolf: *Die Rechtsprechung des Regensburger Gerichts in Ehesachen unter besonderer Berücksichtigung der bedingten Eheschließung nach Gerichtsbüchern aus dem Ende des 15. Jahrhunderts* = *Archiv für katholisches Kirchenrecht* 137 (1968). 406.

19 Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MS I. 312.

20 Esztergom, Prímási Levéltár, Archivum Saeculare, Acta Protocollaria 3, „Protocollum Olahi” (1557 kk.); feldolgozta Kollányi (id. 13. jegyz.).

21 Példák: p. 79: „Reverendis dominis Judicibus delegatis nempe Georgio...et Georgio Welikyno [vö. KOLLÁNYI 171-172] canonico ecclesie Strigoniensis pro tribunali sedentibus assidentibus reverendis et venerabilibus dominis Georgio Konyafalway [KOLLÁNYI 164] preposito [?] et canonico ac Paulo Garay [KOLLÁNYI 170]...canonico ecclesie Strigoniensis comparuit dominus fiscalis et exhibitis litteris remissionalibus domini Judicis Regni...”. P. 80: „Domino sedente assidente domino Michaelae [?]”. Uo.: „Domini Judices”. P. 81: „Coram domino surrogato assidentibus domino Georgio Welykyno et Michaelae [?]”. Uo.: „Dominis sedentibus”. P. 83: „Coram domino surrogato et assessoribus...domino Hontensi

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

Az Esztergomi Főegyházmege vikáriusi bírósága legrégebb protokollkönyvének áttanulmányozása alapján világos, hogy a XVI. század elején Magyarországon az egyházi bíróságoknál (legalábbis Esztergomban) nem vegyes, hanem tisztán bírósági *protocollumot* vezettek, mégpedig érett, abban az időben már láthatólag jól ismert és a gyakorlatban kicsiszolódott módon.

Ennek az értékes írásos emléknek a további feldolgozása, illetve tervezett kiadása remélhetőleg részletesebb és plasztikusabb bepillantást fog nyújtani hazai egyházi bíraskodásunk gyakorlatába, mint ami az eddig ismert oklevelek és formuláskönyvek alapján lehetséges volt.

Megállapítható, hogy az egyházi bíraskodás, és ezen belül is a *protocollum*-vezetés hagyományának folyamatossága az országnak a mohácsi vész utáni összeomlása idején sem szakadt meg teljesen.

Megjegyzendő, hogy a vizsgált protokollkönyv II. része a nagyszombati vikáriusi bíróság gyakorlatának kezdeteit dokumentálja, egy olyan egyházi bíróság indulását, mely az érseki székhelynek a XIX. században Esztergomba történt visszaköltözése után is fennmaradt²², és mindmáig működik.

Végül hangsúlyoznunk kell, hogy ez a protokollkönyv a közvetlenül Mohács előtti és a nem sokkal Mohács utáni időre nézve tanulságul szolgál az esztergomi egyházi bíróság gyakorlati szakembereinek könyvhasználatáról. A bíróság személyzetének keze ügyében voltak a kor nagy egyházi joggyűjteményei, sőt a Corpus Iuris Canonicebe tartozó későbbi kisebb kollekció, az *Extravagantes Ioannis XXII* is. Természetesen glosszával ellátott példányt használtak, hiszen „a glosszát” idézik is. Ioannes Andreae-ra is hivatkoznak, mégpedig – úgy tűnik²³ – *Commentaria Novella* elnevezésű fő művére, annak is a *Liber Sextus* kommentáló részére (1338-1342)²⁴. Ez a *Commentarium* az egész dekretális jogot végigmagyarázó, igen nagy hatású tudományos munka volt. Mivel a hivatkozásokban erre nincs utalás, kevésbé látszik valószínűnek, hogy a használt mű egyszerűen csak a *Liber Sextusnak* ugyanezen Ioannes Andreae *glossa ordinariájával*²⁵ ellátott példánya lenne. Inkább az a feltűnő, hogy a Ioannes

et Nogradiensi archidiacono ac Magistro Georgio Welykyno”. P. 85: „Coram domino vicario et me notario”. P. 90: „Domino Iudice sedente etc. assidentibus reverendissimo et reverendis dominis Stephano Zakalynzky [KOLLÁNYI 155-156] episcopo Scopiano, Nicolao Thelegdino [KOLLÁNYI 166-169] lectore etc. Nicolao Nowak [KOLLÁNYI 169] Nitriensi ac Joanne Dereczkey [KOLLÁNYI 162] Hontensi archidiacono et canonico... Georgio Welykyno similiter canonico ecclesie Strigoniensis”. P. 95: „Domino Iudice sedente et assidente domino lectore et Josepho Zalatheo [KOLLÁNYI 172]. P. 98: „Domino Iudice sedente, assidente eximio juris utriusque doctore domino Josepho Zalatheo”. P. 99: „Coram prefato domino Iudice et assessore predicto domino Josepho doctore etc.”. P. 100: „Domino Iudice sedente assidente reverendo Nicolao Thelegdino lectore etc. ac eximio juris utriusque doctore Josepho Zalatheo”.

22 Vö. KÉSMARKY István: *Az esztergomi érseknek mint Magyarország prímásának jogai és kiváltságai*. Bp. 1896. 52-53; ERDŐ, Péter: *Il potere giudiziario del Primate d'Ungheria*. = *Apollinaris* 53 (1980). 286-287.

23 A 70. oldalon található hivatkozás alapján („Johannes Andree, Lib. secundo sexti tituli De appellationibus cap. Legitima suspicionis causa [VI 2.15.2]”).

24 Vö. ERDŐ, Péter: *Introductio in historiam scientiae canonicae*. Romae, 1990. 90.

25 Vö. uo. 85.

Andreae művére való utalások lapszámot nem jelölnek meg, viszont a leggyakrabban hivatkozott, ennél későbbi nagy egyházi kommentárnak, Panormitanus munkájának²⁶ kijelentései mindig fólió szerinti lelőhelymegjelöléssel szerepelnek az utalásokban. Így feltehető, hogy a Ioannes Andreae gyakran idéző Panormitanust közvetlenül használták Esztergomban, de a másik, korábbi nagy műre csak másodkézből hivatkoztak. Mindez a kor színvonalán álló, de a legszükségesebbre szorítkozó könyvhasználat jele lehet.²⁷

PÉTER ERDŐ

THE OLDEST *PROTOCOLLUM* OF THE VICARIAL COURT OF ESZTERGOM

As evidenced by available documents, there is a significant regional difference in the activity of ecclesiastical courts in the Middle Ages. *Protocoliums* or protocols and ecclesiastical court archives have survived in many locations all over Europe. In Hungary, however, hardly any ecclesiastical court protocols of the pre-Mohács period have been left intact. This is obviously due to historical reasons. Nevertheless, one can ask whether the lack of this kind of ecclesiastical documents is also attributable to the specificity of Hungarian church courts. Hungarian vicarial courts and their legal practice follows the Italian patterns and the author considers them along with the vicarial courts of the Iberian Peninsula as belonging to the southern type of diocesan courts. Based on a formal and topical analysis of the oldest protocol of the vicarial court of the Esztergom Principal Diocese (*Protocolium Annorum 1525, 1532, 1564*), it can be firmly concluded that in the beginning of the 16th century, pure court protocols were taken at Hungarian church courts (at least in Esztergom) in a mature and well-established format. As evidenced by the protocol, in the period immediately preceding and following Mohács experts of the church court practice used contemporary, but only the most necessary books. The continuity of the thousand traditions related to protocol-taking was not totally broken at the time of the Mohács Disaster, as the protocol reflects the beginning of practice of the vicarial court in Nagyszombat, the beginning of a church court which has survived even after its return in the 19th century to Esztergom, and which is in existence even today. Further processing and planned publication of this precious written document will hopefully allow for presenting a more detailed and succinct picture of the practice of church courts at home than it was possible on the basis of available documents and formularies.

26 Vö. pl. uo. 103-104; NÖRR, Knut Wolfgang: *Die kanonistische Literatur*. = Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Hrsg. COING, Helmut. I. München, 1973. 380-381.

27 Hasonló színvonalú volt a könyvhasználat pl. az angliai egházi bíróságokon is; vö. HELMOCZ, Richard H.: *Cultures anglo-saxones et katinité de droit canonique: approches historiques* (előadás, elhangzott 1995. október 12-én, az Institut Catholique de Paris kongresszusán; sajtó alatt).

GLÜCK JENŐ

ADATOK AZ ERDÉLYI KÖNYVTÁRAK JUDAISZTIKAI ANYAGÁNAK MEGHATÁROZÁSÁHOZ (1800-IG)

A mai értelemben vett középkori és újkori Erdélyben a nagy európai demográfiai és szellemi mozgalmak nyomán hathatósan jelentkezett a zsidó műveltség és a héber nyelv ismerete is. A beáramlás főképp két jelentős csatornán keresztül jutott el e területre.

Természetesen a zsidó közösségek megjelenése elválaszthatatlan volt saját hagyományos kulturértékeik behozatala nélkül. Valójában a 11-16. századi Erdélyben csupán korlátozott létszámú és időszakos zsidó jelenlétről beszélhetünk. Minőségi változást jelentett Bethlen Gábor fejedelem uralkodása (1613-1629). Ez időtől a gyulafehérvári hitközség, majd több más hasonló szervezet működése megszakitatlan. A korabeli társadalmi és vallási viszonyok nyomán igen széleskörű feladatokkal rendelkeztek, beleértve tagjai kulturális igényeit is. A gyakorlatilag önkormányzattal rendelkező hitközségek legfőbb törekvése a zsinagóga, vagy legalább imaház létesítése volt. Ezekhez kapcsolódott a szentírási szövegeket tartalmazó Tóratekercek megszerzése, megfelelő imakönyvek biztosítása és az ifjúság tanulmányaihoz szükséges tankönyvek behozatala.

A többé-kevésbé megerősödött hitközségek már hittudós rabbiért versengtek, Gyulafehérvár vagy Temesvár viszonylatában hasonló léptékű vallási vezető már elengedhetetlen volt. Egy tehetős család vagy egy meggyökeresedett hitközség a vallásoktatást végző tanító alkalmazására is gondolt. Az intellektuális igények jelentkezése feltételezte megfelelő kézíratos, majd nyomtatott könyvek beszerzését is. E feladat annál sürgetőbb volt, mivel a „szent nyelvvé” váló hébert valamilyen szinten elsajátítani vallási kötelességgé vált, egyébként jiddist beszélő askenázok, illetve a latinét megtartó szefárdok részére.

Fontos megjegyezni, hogy a vizsgált időpontig (1800) az erdélyi izraeliták lényegében szellemileg nem lépték túl a középkort, és számukra teljesen idegenek voltak a zsidó felvilágosodás hírdetői, mint Baruch Spinoza és Moses Mendelssohn.

A régi és közelmúlt viharai jóvátehetetlen veszteséget okoztak a zsidó hitközségek, sőt a családok könyvállagában is. Nem kis kárt eredményezett a zsidó élet laicizálódása, ami a vallásos irodalom leértékelésével járt.

A judaisztikai művek nagyobb tömege Erdélyben a keresztény értelmiségen keresztül jutott el, amely összekapcsolódott a Nyugat-Európában jelentkező szellemi pezsgéssel. Érdeklődése a humanizmus korától a felvilágosodásig ter-

jed, sőt egyes tagjai irodalmát saját műveikkel is gazdagították. A humanizmust kezdetben elsősorban az antik görög és római kultúra iránti érdeklődés jellemzi. Fokozatosan azonban tágul tárgyköre, és már a 15. században számos helyen felfedezték az antik és középkori zsidó kultúra értékeit is. Ezek közé tartozott Philo Jaudaeus, Moses Majmonides és saját hitsorsosaitól a legújabb korig elutasított Josephus Flavius. A felismerés nem kis mértékben a reneszánsz jelentősebb nyugati központjaiban élő zsidó értelmiségiek tevékenységével kapcsolódik össze, akik között már nemcsak rabbikat találunk, hanem világiakat is, mint például Josef Ha-kohen, aki Olaszországban élt, vagy a prágai Dávid Gans.

A keresztény értelmiség érdeklődésének másik forrása a judaisztikai irodalom iránt vallási természetű. E téren első helyen kell említenünk abban az időben nagyra értékelt adatokat, amelyeket Josephus Flavius Jézus Krisztusról közölt, és amely hitvédelmi érvként szerepelt jelentőségét és személyiségét illetően a felburjánzó keresztényellenes tanokkal szemben. Nem kis érdeklődés kezdett mutatkozni az ószövetség eredeti szövegei iránt is.

Ameddig Josephus Flavius, Philo Judaeus és több más zsidó szerző valamint a szentírási szövegek Európában elismert kultúrnyelveken hozzáférhetőek voltak, más művek esetében súlyosabb kérdést vetett fel a polgárjogot még nem nyert héber és arámi nyelvek általában ismeretlen volta.

E téren alapvető kezdeményezésnek számított Johannes Reuchlin munkássága, aki Hágában 1506-ban kiadta *De rudimentis Hebraeae linguae* című, fordulópontot jelentő könyvét, amelyben igyekezett hozzáférhetővé tenni a nyugat-európai kulturkörben a héber nyelv elemeit. Tizenkét évvel később szintén Hágában látott napvilágot *De acentibus et orthographia linguae ebraicae* című műve. Annak ellenére, hogy konzervatív körök igen ellenségesen fogadták műveit, sőt igyekeztek lejáratni azokat, mindkét alapvető munkája eljutott Erdélybe. Hasonlóképpen behozták Reuchlin vitairatát is, amely *Obscurorum virorum epistolae* (Utópia, 1515) címen igyekezett ellenfeleinek érélyes választ adni.

Valójában a judaisztika iránti érdeklődés Erdélyben, valamint a tömeges könyvbehozatal a reformáció elterjedésével kezdődik meg. E mozgalom valamennyi árnyalata egyöntetűen a Szentírásban jelölte meg a hit egyetlen forrását, és elvetette a szent hagyományt. A reformáció alapelvei arra készítették képviselőit, hogy fokozott figyelemmel forduljanak a Szentírás tanulmányozása felé, beleértve az eredeti ószövetségi szövegeket is és természetesen a velük járó teljes irodalmat is.

A protestáns hegemoniát megtestesítő Erdélyi Fejedelemség (1541–1688) és vele államkapcsolatban lévő „Részek” szellemi arculatában alapvető változást jelentett a katolikus restauráció megindulása, főképpen 1700 után, midőn a románság jelentős része is elfogadta az uniót Rómával. A kiépülő magyar katolikus püspökségek, elsősorban Gyulafehérvár és Nagyvárad, mellett megjelenik a román görög-katolikus központú Balázsfalva és az egyelőre német jellegű Temesvár is.

A katolicizmus megerősödése magával hozta az ellenreformáció teljes szellemi fegyvertárát is, amelyben helyet foglaltak a judaisztika eredményei is. A

18. századi Erdély már nem volt hangos hitvitáktól, de úgy a katolikus, mint a protestáns tényezők minden rendelkezésükre álló szellemi eszközzel az iskolákban, a sajtóban, a prédikációkban és valamennyi megnyilvánulásukban kidomborították alapvető álláspontjukat, és azokat lehetőleg gazdagon alátámasztották legkülönbözőbb érveikkel.

A 18. század második felében Erdélyben is jelentkező „felvilágosodás” újabb szellemi behozattal járt. E folyamat keretében nem kis érdeklődést váltottak ki a keresztény értelmiség soraiban Baruch Spinoza és Moses Mendelssohn művei, elsősorban protestáns körökben.

Mint már jeleztük, e szellemi áramlatok nagyméretű könyvbehozattal eredményeztek, amihez természetesen a helyi szerzők művei járultak. A súlyos károk következtében sajnos e téren sem tudjuk a valódi korabeli arányokat felmérni, és csupán a ma létező közkönyvtárak állagára hagyatkozhattunk.

* * *

Az újabb kutatás Erdélyben csupán néhány középkori zsidó kéziratot tudott azonosítani. A kolozsvári akadémiai könyvtár birtokába került Timotei Cipriu gyűjteményéből két kézirat. Az egyik a napi imákat tartalmazza szépen kalligrafált betűkkel. Valószínűleg a 16. század terméke, esetleg a következő század első felében vetették papírra. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a 17. században askenáz bevándorlók révén került Erdélybe, majd végül az említett gyűjteménybe.

A másik kézirat Mózes öt könyvét tartalmazza és 1500 körül került ki a másoló kezéből. Úgy látszik, hogy utólag keresztény értelmiségi kezébe került, aki héber és latin széljegyzetekkel látta el.¹

A gyulafehérvári Batthyaneum egy héber kézirat birtokosa, amely feltehetően a 15. századból származik és a korabeli zsidó esküt tartalmazza.²

A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai gyűjteményből a helyi állami levéltárba került a „Kohélet” egy magyar nyelvű kézirat példánya, amely 1634 előtt készült és az erdélyi szombatosok szellemi terméke. Más forrásokból tudjuk, hogy judaizáló arculatuk kialakításában segítséget kaptak a Bethlen Gábor uralkodása alatt újjáalakult gyulafehérvári szefárd zsidó közösség írástudóitól. Ugyancsak szombatos eredetű a balázsfalvi kódex is, amely Dávid zsoltárainak értelmezését tartalmazza és megírása körülbelül 1626-ra tehető. Jelentős értéket képvisel Péchi Simon Pentateuchusa.³ Sajnos a szombatos irodalom termékei széles területen szétszóródtak, jelentős részben a kalocsai érseki könyvtárba kerültek.⁴

1 Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár (a következőkben: E.K.), kéziratár: mss nr. 302, 303.

2 Batthyaneum (a következőkben: Bat.) 183-II-44, 195-I-46.

3 Az év megjelölése deduktív alapon történt, tekintettel arra, hogy annak megírására 1634 után már nem kerülhetett sor.

4 Köszönettel tartozom a kalocsai érsekségnek a rendelkezésemre bocsájtott adatokért. Dán Róbert: A szombatos kódexirodalom. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1972. 194.

A könyvnyomtatás elterjedésével hosszú időn keresztül leértékelték a kéziratokat, sőt egyeseket a féltve őrzött nyomtatványok kötésére használtak fel. A Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár birtokában található egy 17. századi Tóratekercs maradványa, amelyet az említett célból használtak fel.⁵

A szebeni állami levéltár állományában szintén megtekinthető egy középkori héber kézirat, amely azonban meghatározásra vár. Sajnos sikertelenek maradtak azon kísérletek, melyek arra irányultak, hogy tisztázzák Solem Lichtenstein szaploncai könyvtára kéziratának egykori leltárát.⁶

Megemlíthetjük még a brassói Gheorghe Lebul (1774-1812) román nyelvű kéziratát, amely Josephus Flavius szövegén épült fel.⁷

A könyvnyomtatás elterjedése forradalmi változásokat eredményezett a műveltség fejlődésében. A könyvek árának fokozatos csökkenése és a példányszámok ugrásszerű emelkedése mind nagyobb olvasóközönséget biztosított, természetesen beleértve a judaisztikai műveket is. Sajnos, még megközelítő fogalmunk sincs arról, hogy végül is 1800-ig milyen mennyiségű judaisztikai könyv jutott az erdélyi érdeklődők kezébe.⁸ Ilyen körülmények között csupán az általunk felkeresett 20 könyvtár feljegyzett állományáról adhatunk számot, és a következő számadatokat közölhetjük:

<u>Megnevezés</u>	<u>Mennyiség</u>
szerző	333
cím	884
kiadás	1317
példány	1965

A fentiekből kiviláglik, hogy az olvasóközönség igen széles íróársadalom műveit vette kezébe, és később is figyelemmel volt további tevékenységére. Bizonyítékul szolgál, hogy egy szerzőre átlagban 2,65 cím, 3,95 kiadás, illetve 5,90 példány jut.⁹ Hasonlóképpen adatokkal rendelkezünk arra nézve, hogy a judaisztikai művek iránti érdeklődés időben folyamatos volt és a példányszám megközelítően lépést tartott a könyvtermelés fejlődésével, amit az alanti táblázat igyekszik tükrözni:

5 E. K. kéziratár sz.n.

6 Zsidó Híradó, 6. évf. nr. 35. 1896. X. 8. 9.

7 Transilvania, 10. évf. nr. 8. 1877. IV. 15. 96.

8 Példának hozhatjuk fel a nagyenyedi könyvtár többszörös veszteségeit.

9 Kutatásaink folyamán figyelmünk a következő főbb könyvcsoportokra terjedt ki: héber és arámi nyelvű szentíráspéldányok, rabbinikus szentírásmagyarázatok és más szerzők hasonló művei ha bizonyíthatólag az eredeti szövegek felhasználásával dolgoztak. Jegyzékbe vettük a Talmud, Kabala, Sulchan-Aruch példányait és magyarázatait. Érdeklődésünk kiterjedt a héber és arámi nyelv megismerését előmozdító kiadványokra. Hasonlóképpen jegyzékbe vettük az izraelita vallás és a zsidó történelem kérdéseit taglaló könyveket. Katalogizáltuk az 1800 előtt élt fontosabb zsidó szerzők műveit. Kutatásunk jelenlegi szakasza 1991. december 31-én fejeződött be.

Évszázad	Példányszám	%
15.	6	0,30
16.	297	15,11
17.	803	40,86
18.	775	39,44
<u>ismeretlen</u>	<u>84</u>	<u>4,27</u>
Összesen:	1965	

A megismert könyvállomány oroszánrésze ma négy nagy erdélyi könyvtárban összpontosul az alanti mértékben:

Könyvtár	Példány	%
Román Akadémiai, Kolozsvár	508	25,85
Marosmegyei (Teleki-Bolyai részleg) Marosvásárhely	378	19,23
Brukenthal Nemzeti Könyvtár Nagyszeben (Batthyaneum)	322	16,33
<u>Gyulafehérvári</u>	<u>212</u>	<u>9,26</u>
Összesen:	1420	72,26

Ez a felállás távolról sem jelent homogén állományt. Nagy részben az 1948-1989 közötti államosítási és átszervezési intézkedések nyomán jöttek létre jelenlegi alakjukban. A kolozsvári akadémiai könyvtár tulajdonképpen az egykori piarista, református és unitárius kollégiumok és a ferences rendház állományából örökölt. Az említett kolozsvári fondok mellé beszállították a balázsfalvi görög-katolikus intézmények könyveit is. Az egyes állományok leltári jelzeteit megtartották, ellenőrző lapjaikat azonban részben abc rendben egyesítették. A marosvásárhelyi megyei könyvtár Teleki-Bolyai részlege címében is viseli a birtokában lévő fő alkotó elemét, a Teleki-alapítvány és a Bolyai kollégium könyvtárát. Ide került azonban jelentős mennyiségű anyag Máramaroszigetről és több kisebb egységből. Ezekből létrehozták az úgynevezett „mixt”-csoportot. A szebeni és gyulafehérvári könyvtárak lényegében eredeti állományukra támaszkodnak.

Itt említjük meg, hogy a kolozsvári protestáns teológia könyvtárában döntő szereppel rendelkezik az egykori szászvárosi Kun-kollégium, valamint a nagyenyedi Bethlen könyvtár ide szállított része. A brassói állami levéltár judaisztikai anyaga a több száz éves Honterus gimnáziumból származik, amíg a szatmár megyei könyvtár raktárait a környék megszűnt egyházi intézményeinek anyagából töltötték fel.

Igen érdekes képet fest az egyes kiadások megjelenési helyének összevetése, amely az alanti táblázatot teszi lehetővé.¹⁰

10 A kiadói tevékenység központjait a korabeli államszerkezet szerint mutattuk be.

Ország	Kiadás	%
német államok	631	47,91
Németalföld	298	22,62
Svájc	160	12,14
olasz államok	48	3,64
Franciaország	40	3,03
Habsburg örökös tart.	32	2,42
Anglia	31	2,35
Erdélyi Fejedelemség	7	0,53
Lengyelország	6	0,45
Havasalföld	2	0,15
Moldova	1	0,07
ismeretlen	61	4,63
Összesen:	1317	-

Hiba lenne, ha az erdélyi eredetű műveket csupán az e területen megjelent nyomtatványokra korlátoznánk. Valójában a szűkös hazai lehetőségek folytán, valamint különböző országokban folytatott tanulmányaink révén a szerzők igyekeztek külföldön is nyomdatérhez jutni műveik számára. E helyzet következtében az úgynevezett „Transilvaniak” között 60 judaisztikai mű példányát találhattuk (3,05 %). Közülük 23 a 17., 37 pedig a 18. század terméke.

A fenti adatokon túlmenően levéltári források is tudósítanak könyvritkaságok erdélyi forgalmazásáról. Így például biztos tudomásunk van arról, hogy az 1548-ban Velencében nyomtatott Biblia Rabinica Magna egyik példánya a következő évszázadban eljutott Erdélybe is, sorsa azonban jelenleg ismeretlen.¹¹ Néhány évtizeddel ezelőtt a Brukenthál könyvtár még birtokában volt a Talmud 1520-1523-as velencei kiadásának. A nagy ritkaságnak számító példány végül is Jeruzsálembe került.¹²

A tanulmányozott időszakban a mai értelemben vett Erdélyben nem indult meg zsidó könyvkiadás. A helyzet magyarázatát a hitközségek rendelkezésére álló aránylag gyenge anyagi források, főképp azonban a megfelelő szellemi erők hiánya adják meg. A hívők létszáma, főképp a fejedelemségben, csekély volt, és képtelennek bizonyultak egy erős értelmiségi réteget létrehozni, annál kevésbé, valamilyen nyomdát működtetni. Ugyanakkor azonban tudomásunk van néhány dicséretes kivételtől is. Időlegesen Erdélyben működő, vagy onnan származó rabbik tollat ragadva, a szorosan vett vallási tudományok köréhez tartozó írásait külföldön tehetősebb hittestvéreik segítségével jelentették meg. Ezek közé tartozik Josef b. Meir Leipnik temesvári származású rabbi (?-1777), aki héber nyelven Az élet fája című értekezését adta ki. Hasonlóképpen megemlíthetjük Lévi b. h' r Jicak Jerusalmi temesvári rabbit (1741-

11 Országos Levéltár, Budapest. P-667/10.

12 Brukenthál Könyvtár, Nagyszében (a következőkben: B. K.) V. II. 6675.

1752), aki héberül közölte Levita ősapának fia című könyvét.¹³ Más szerzők, mint például Páneth Ezekiel gyulafehérvári főrabbi ítéletei csupán a vizsgált időszak után láttak napvilágot.¹⁴

A zsidó hitélet elképzelhetetlen az ószövetségi szentírás („Tanah”) nélkül, legyen az héber, arámi, vagy jiddis nyelven. Szintén a mindennapi élethez kapcsolódnak a különböző szövegmagyarázatok és természetesen a vallásgyakorlást elősegítő iratok. Bármilyen úton kerültek e könyvek végül is erdélyi közkönyvtárakba, beleértve a külföldi vételeket is, valamennyi példány állandó használat nyomait mutatja. Eddig hét zsidó kiadású teljes ószövetségi szentírást sikerült felfedezni. Ezek közül említésre méltó a kolozsvári akadémiai könyvtárban található, valószínűleg a 16. századból származó példány, amely az egykori helybeli református kollégium gyűjteményéből került oda. Hasonló példányt birtokol a gyulafehérvári Batthyaneum is.¹⁵ Megemlíthetjük Menachem b. Izrael által Amszterdamban 1635-ben kiadott „Biblia Hebraicat”, amely művészi kivitelével is tündököl. A példány a marosvásárhelyi megyei könyvtár Teleki-Bolyai részlegén található. Ugyanott tekinthető meg Dávid király zsoltárainak két évvel később nyomdafestéket látott teljes gyűjteménye.¹⁶

A szentírásmagyarázatok közül kiemelkedik a híres Dávid Kimhi rabbi (1160-1235) műveinek kiadása, amelyet R. Mardocheus Nathan Velencében 1523-ban „Concordantiae Hebraicae” címen bocsájtott útjára és amelyet Gyulafehérváron őriztek meg.¹⁷ Hirsch Zewi rabbi 1693-ban a németországi Fürthben héberül tette közzé Szombat ünneplése című írását.¹⁸

A zsidó hitéleti könyvek mellett – mint jeleztük – ismertté váltak zsidó világi szerzők művei is. Míg Baruch Spinoza (alias Benedictus) (1632–1677) panteista világnézete miatt szembekerült a Mózes vallást töretlenül tiszteletben tartó hittestvéreivel. Művei Erdélyben meglehetősen keresetté váltak egyes magyar értelmiségi körökben. A marosvásárhelyi könyvtár két példányban őrzi De Cartes Renatus: Principiorum philosophiae című művének mindkét kötetét, amely még életében hagyta el a sajtót Amszterdamban (1663). Ugyanott található a halála évében megjelent „Opera posthuma”, amelyet 1687-ben újra az olvasók rendelkezésére bocsájtottak, csakúgy, mint „Compendium grammaticae linguae Hebraeae”.¹⁹

Spinoza olvasottságát messze meghaladta Moses Mendelsohn (1729-1786) életműve. Csupán 1800-ig megjelent műveiből 12 könyvtárban 18 címet, 38 kiadásban és 85 példányban jegyezhetünk fel. A túlnyomóan német nyelvű

13 Singer Jakab: Temesvári rabbik a 18. és 19. században. Timisoara-Sein 1928. 9-10.

14 Az erdélyi rabbik, köztük Páneth Ezekiel főrabbi ítéletei Ramat-Ganban (Izrael) a Bar-Ilan egyetem könyvtárában tanulmányozhatók.

15 Román Akadémia Könyvtára, Kolozsvár. Ehhez tartozó műveket a származási gyűjtemény jelzetével látjuk el. Református Kollégium Gyűjteménye (a következőkben: Ref.) 107741, Bat. Á-O VII 24.

16 Marosmegye Könyvtára, Marosvásárhely, Teleki-Bolyai osztály. Könyveit szintén származási jelzettel látjuk el. Bolyai O1444, O2430.

17 Bat. A.III 3.

18 Uo. H V.22.

19 Bolyai 03031m 03600/1,2., Teleki Q 762, 762a/2,6,1576.

példányok mellett (74), magyar (8), francia (1) és latin (2) fordítás is előfordult.

A Brukenthal könyvtárban megtalálható a híres 'Abhandlung über die Evidenz in metaphysischen Wissenschaften', a berlini 1764-es kiadásban.²⁰ A legtöbb példány a „Phaedonból” található (24), valamint a „Philosophische Schriften” különböző kiadásai (30).

A humanista hangvételű, illetve a későbbi szellemi mozgalmak által létrehozott művek között ritkaságszámba mennek Reuchlin említett művei. A Batt-hyaneum polcain helyet kapott úgy a „De rudimentis Hebraicae linguae” (1506), mint a „De accentibus et orthographia linguae Hebraicae” (1518). Az előbbit a Brukenthal könyvtár is megáéának mondhatja, míg az „Obseurorum virorum epistolae” a kolozsvári akadémiai gyűjtemény leltárában szerepel, ahová az unitárius kollégiumból került.²¹

Reuchlin alapvetően tanulmányozta a kabalát is, és következtetéseit 1515-ben De arte cabalistica címen adta közre. A Teleki-Bolyai gyűjteményben szerepel első kiadása, valamint 1587-es bázeli utánnomása. Gyulafehérváron nyilvántartják a bázeli 1550-es, míg a kolozsvári akadémiai könyvtárban az 1561-es, ugyanott kiadott példányokat, ez utóbbiak közül egy a ferences, a másik pedig a piarista gyűjtemény származéka.²²

A reformáció előretörése napirendre tűzte a magyar nyelvű bibliafordítás szükségességét is, beleértve az ószövetséget is. Többek között eredménynek számít Heltai Gáspár vállalkozása, aki eredeti szövegek felhasználásával jelentette meg kiadványát (1551-1562).

A protestáns befolyás szorgalmazta a görögkeleti egyházban az ószláv liturgikus nyelv mellőzését és a román bevezetését. Ma már többé-kevésbé elfogadott, hogy az 1582-ben Szászvároson kiadott ószövetségi szentírásrészlet („Palia”) fordítói csupán a mű címében hivatkozhattak az eredeti szövegre és tulajdonképpen Heltai kiadásából táplálkoztak. Ezzel szemben a Gyulafehérváron 1651-ben megjelent román nyelvű zsoltárfordítás már joggal hirdethette, hogy „zsidó” forrásból ültették át.²³

A legkeresettebbek azon ószövetségi szentírási kiadások voltak, amelyek az érthetőbb nyelvvel párhuzamosan az eredetit is közölték, míg a jegyzetekben a héber idézetek szereplése a mű komolyságát hivatottak igazolni. A legrégebb kiadások között tartjuk számon az 1546-os bázeli kiadású Bibliát, amelyet Michael Isingearnis gondozott és amely Péchi Simon birtokából került Gyulafehérvárra.²⁴ Marosvásárhely ritkaságai közé tartozik Sebastianus Münster Zürichben 1539-ben megjelent kiadása és a „Biblia Ebraica” Párizsban 1544-

20 B. K. V-II 4338.

21 Uo. V-II 2., Bat. Q 4 II 28., R 4 IV 20., Unitárius Kollégium Gyűjteménye (a következőkben: unit.) 6497.

22 Bolyai F 571., Teleki f 208 z., Bat L V 11., Ferences Gyűjtemény (a következőkben: Fer) 30004.

23 Bottyán István: A magyar biblia évszázada. Bp. 1982. 44. Köszönettel tartozunk Neaga teológiai professzornak felvilágosításaiért.

24 Bat. G II.4.

ben kinyomtatott példánya.²⁵ Xantus Pagninus Lucensis Antwerpenben 1571-ben rendezte sajtó alá a Biblia Hebraica cum Novo Testamento című művet.²⁶

A többnyelvű kiadások közül kiemeljük Franciscus Vatabli működésének termékeit, mint például „Sacra Biblia Hebraicae, Graecae et Latinae...” (Genf, 1587), valamint az amszterdami 1616-os példányt a kolozsvári akadémiai könyvtárban (balázsfalvi hazelita gyűjtemény).²⁷ Érdekességnek számít a „Biblia Hebraica Samaritana”, amely 1628-ban Párizsban látott napvilágot és a gyulafehérvári gyűjteménybe került.²⁸

A Talmud szövege sok találgatásra adott alkalmat és hozzáférhetőségét több latin fordítással igyekeztek előmozdítani. Az Erdélybe eljutott művek közé tartozik Johannes Coccejus „Duo tituli Thalmudiei ... Sanhedrin et Maccoht ...”, amelyet Amszterdamban 1629-ben sokszorosítottak. Robertus Shrenghamus 1648-ban Londonban jelentette meg Ioma Codex Talmudieus in quo agitur de sacrificieus... című válogatását, amelyet 1696-ban Franekerben újra újtára bocsájtottak. Mindkét mű megtalálható a szebeni könyvtárban, utóbbi pedig még két példányban Marosvásárhelyen.²⁹ Gyulafehérváron tanulmányozható B. F. Dacks: „Hoc et Talmudus Babylonici Codex Succa ...” (Utrecht, 1726).³⁰

A Talmud egyes kitételei bírálatot váltottak ki, ami a könyvpiacra is megjelent. A Batthyaneum egyik Bécsben nyomtatott, rongált inkunabulum Obiectiones ad dicta Talmud címet viseli.³¹

A kabala, Istennel kapcsolatos ontológiai kérdéseket boncolván, már a 13. században bizonyos mértékig ismertté vált keresztény értelmiségi körökben. Megismerése terén további lépést jelentett Reuchlin műve, majd több zsidó szerző írásának újrakiadása. Példaként említhetjük a Kabalae denudatae... című kötetet (Frankfurt am Mayn, 1684). Ugyanakkor adták ki Sultzbachban a Liber Sohar... című művet, amelynek eredeti szerzője R. Schimeon, filii Joachai. Az előbbi a Brukenthal, az utóbbi a Batthyaneum tulajdona.³²

Az ószövetségi szentírás tanulmányozása megköveteli a megfelelő nyelvismeretet. Ennek egyik folyamánya, hogy bevezetik a héber nyelv oktatását, valószínűleg 1545-ben, és biztosan 1566-ban elsőként Kolozsvárott. A könyvtárak állományában nagyszámú nyelvészeti mű és szótár maradt fenn. Egyedül a Brukenthal könyvtárát 134 mű gazdagítja, amelyeket elsősorban a helyi főiskolások és tanáraik forgattak.

A felfokozott igények nyomán erdélyi kezdeményezésre is sor került. A legjelentősebb erőfeszítésekhez tartozik Johannes Henricus Alstedius tanítványai számára írt „Rudimenta linguae Hebraicae in usum scholae Albensis”,

25 Bolyai 02772., Teleki q 1 b-e.

26 Ref. 82239.

27 Uo. 82395., Balázsfalvi Gyűjtemény (a következőkben: Balázs) 1220, (bazilita kolostor), Piarista Gyűjtemény (a következőkben: Kat) 81194.

28 Bat. Bibl A I.1-6.

29 Bolyai 03438, 03483., B.K. V I 7123, 7124.

30 Bat. H V.20.

31 Uo. incunab 522.

32 Uo. L V.5., B. K. V II 1348.

amelyet a fejedelmi nyomda 1635-ben bocsátott ki, egyik példányát pedig Szebenben őrizték meg.³³ Jacobus Alting 1699-ben Kolozsvárott jelentette meg *Fundamenta punctuationis linguae sanctae sive dramatica Hebraica* című tankönyvét.³⁴ A mű az erdélyi könyvtárakban nyolc kiadásban is megtalálható, amelyek 1686 és 1746 között láttak napvilágot különböző európai központokban. Figyelemre méltó Kaposi-Juhász Sámuel könyvecskéje, amely 1698-ban szintén Kolozsvárott indult útjára *Memoriale Hebraicum* címen, amely a marosvásárhelyi leltárban fedezhető fel.³⁵

A külföldön megjelent művek között szerepel Komáromi Csipkés György tankönyve, a „*Schola Hebraica*” (Utrecht, 1654), amelyet egyedül a nagyváradi megyei könyvtár birtokol. A szászföldi Albertus Schultens munkássága kiterjed a nyelvészetre is. Löwenben 1737-ben útjára bocsátotta az „*Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae*”-t, majd 1743-ban Kolozsváron is kiadta. Megtalálhatók a marosvásárhelyi könyvtárban.³⁶ Amos Comenius, aki ezidőben az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó Sárospatakon működött, 1700-ban Debrecenben sajtó alá bocsátotta *Janua linguae sanctae* című művét, amelyet Szatmár-Németiben a megyei könyvtár őriz.³⁷

Az Ószövetség tanulmányozásához szükséges fogódzók közé bekerültek egyes tudós rabbik művei is. Számosan forgatták Dávid Kimhinek Jónás könyvéhez írt kommentárját, amelyet 1567-ben Párizsban adtak ki és a kolozsvári református kollégiumból az akadémiai könyvtárba került.³⁸ Isaacus Abarbanel Lusitanus (1437-1508) írta a „*Liber de capite fidei*”-t (Amszterdam, 1638), amely még két kiadásban (1684, 1698) maradt számunkra fent. Ugyanazon szerző tollából 1662-ben Bázelen napvilágot látott *Disertationes* című műve. Hannoverben 1710-ben jelent meg második kiadásban a *Commentarius in Pentateuchum Mosis* című munka. Példányai Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen és a kolozsvári akadémiai könyvtárban található.³⁹

Egyes keresztény szerzők az Ószövetség könyveit rabbik szövegmagyarázataival kísérték. Benedictus Genebrandus Ioel könyvéhez 1563-ban Párizsban függelékként hozzáfűzte Salomon Jáarki, Abraham Abba Ezra és Dávis Kimhi észrevételeit, amint a Batthyaneumban olvasható.⁴⁰ Ugyanott látható az 1675-ben Rómában kiadott három kötetes gyűjtemény, valamint a hat évvel később Amszterdamból terjesztett „*Bibliotheca Rabiniū Hebraicum*”.⁴¹

Nem egyszer keresztény szerzők rabbik műveire hivatkozva szorgalmazták álláspontjukat. Erre példa az erdélyi Hermanus von der Hardt műve, a „*De*

33 Uo. T R. XVII. 77.

34 Bolyai 01820.

35 Mixt (Teleki-Bolyai) 022659.

36 Biharmegyei Könyvtára, Nagyvárad: 207318., Teleki 0141201, 029262., Bolyai 4 163, 03181.

37 Szatmármegyei Könyvtára, Szatmár-Németi I. 793.

38 Ref 129685.

39 Bat. L VI 16, N III 2., Ref 81185, 81972, 82292, 82292., Bolyai 03506.

40 Bat. K VI 5.

41 Uo. Á-L 4, II 14-17., B. K. V VII 11.

fructu quem ex librorum Judaicorum ... percipiunt Christiani" (Jena, 1683), jelenleg a Brukenthal könyvtárban.⁴²

Az őszövétségi könyvek és egyben a zsidó műveltség európai polgárjoga nagyszámú történelmi, földrajzi stb. kérdésre is magyarázatot kívánt. Így két sorozatban birtokoljuk Johannes Jahn öt kötetes művét, a „Biblische Archäologie”-t (Bécs, 1796-1805), mégpedig a Batthyaneum és a kolozsvári akadémiai könyvtár balázsfalvi öröksége állományában.⁴³ Paulus Eberus összefoglalója a „Contexta populi Iudaici historia a reditu ex babylo-niei exilio usque ad ultimum excidium Hyerosolimae”. A mű három kiadásban (1548, 1560, 1562), hét példányban lelhető fel a kolozsvári akadémiai könyvtár református, illetve piarista eredetű gyűjteményében, a brassói levéltár Honterus anyagában és a Brukenthal könyvtárban.⁴⁴ Öt példányban tanulmányozható Johannes Fridericus Buddeus írása a „Historia ecclesiastica Veteris Testamenti ab urbe condita usque ad Christum natum” (Halle Magdeburgicae, 1715, 1719, 1726, 1729, 1749). Példányai közül négy Marosvásárhelyen, egy a kolozsvári protestáns teológiára került.⁴⁵ Említésre méltó Nicolaus Alexander Maurocordato görög nyelvű könyve, amely Bukarestben 1716-ban jelent meg A szent, illetve zsidó történet... címen. Feltalálható a gyulafehérvári, szebeni, marosvásárhelyi (2), valamint a szebeni görögkeleti román metropolita könyvtárában.⁴⁶

Korábban tekintélynek örvendett az erdélyi Adolphus Fridericus Lampe, kinek keze nyomát viseli a „Synopsis historiae sacrae et ecclesiasticae ab origine mundi ad praesentia tempora ...”. Feljegyzésre került négy kiadása (Utrecht, 1721, 1726, 1735, 1766), hat példányban. Ezek a Teleki-Bolyai gyűjteményben (3), a kolozsvári egyetemi könyvtárban (2), illetve az akadémiai könyvtár református állományában található.⁴⁷ Ugyanebbe a csoportba sorolható az erdélyi Georgius Hanner munkája, a „Lustrationem Hebraeorum” (Viterbo, 1699). Az utókornak a Brukenthal könyvtár őrizte meg négy példányban.⁴⁸

A zsidó állami és társadalmi szerkezettel foglalkozott Cornelius Bonaventura Bertramus. Művét, a „De politica judaica, tam civili quam ecclesiastica”-t Genfben sokszorosították. A marosvásárhelyi gyűjteményben megtalálható az 1579 és 1580-as kiadás.⁴⁹ Az erdélyi Peter van der Cunaeus munkái között szerepel a „De republica Hebraeorum” öt kiadásban és 11 példányban. Ezeknek tulajdonosai a kolozsvári akadémiai (4), a marosvásárhelyi (4), illetve a szebeni (3) könyvtárak.⁵⁰

A zsidó intézmények megismeréséhez alapvető szerepet játszott Xantus (Santus) Pagnini Lueensis, munkája: „Hebraearum institutionum libris 3”

42 B. K. TR XVII 354.

43 Bat. N VI 4-8., Balázs 1744.

44 Ref 125374, 114558., Kat. 85578, B. K. V 1228, 1233., Állami Levéltár, Brassó (a következőkben: Honterus) I 1660, 1376.

45 Ref 217., Mixt 019189, 02546., Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár (Prot) 23288.

46 Mixt 033635., Bolyai 02709., Bat Q 2 III 5., B K C R V, Nagyszombati görögkeleti román érsekség könyvtára szintén rendelkezik egy példánnyal.

47 E. K. 41085, 46868., Ref 7226., Bolyai 01474., Teleki 0356., Mixt 05121.

48 B. K. TR XVII 351.

49 Teleki 0645/1 d 1., Mixt 05722.

50 Ref 114634., Unit 63223, 63144, 63997., Teleki 594 Q 535., Bolyai 01913., Mixt 02641.

(Párizs, 1549), példányai a Batthyaneumban, illetve a kolozsvári akadémiai (unitárius és piarista) állományban lelhetők fel.

A zsidó élet átfogó jellemzését a híres svájci hebraista Johannes Buxtorfius és a munkásságát folytató unokája készítette el. Erdélyben nagy olvasottságnak örvendett a „Sinagoga Judaica”, amelyet kilenc kiadásban, illetve 19 példányban őriztek meg az utókor számára, kezdve az 1603-as bázeli kiadás-sal, amely a brassói levéltárban található.⁵¹ További példányai a kolozsvári akadémiai (7), egyetemi (3), marosvásárhelyi (3), a brassói levéltárban (2), a Brukenthal könyvtárban (2), a nagyváradi megyei (1), illetve a kolozsvári protestáns teológia könyvtárában vannak elhelyezve.⁵²

A jogi értekezések közül rámutatunk Johannes Seldenus írására, amelyet Londonban közölt *De iure naturali et gentium iuxta disciplinam Ebraicorum libri septem* címen. Újabb kiadásai Augsburgban (1665) és Wittenbergben (1712) jelentek meg. Az érdeklődők a Batthyaneumban, a kolozsvári akadémiai könyvtárban és a brassói levéltárban tanulmányozhatják.⁵³

A keresztény értelmiség körében a legnépszerűbb zsidó szerzők Josephus Flavius (169 példány), Philo Judaeus (34 példány) és Moses Maimonides (34 példány) voltak. Tudelai Benjámin érdekes útleírása aránylag jelentéktelen olvasóközönséget vonzott. Ezekhez járul az ismeretlen nevű alexandriai zsidó író, aki egy bölcséleti szöveg szerzője, amelyet a bukaresti bibliába (1688) iktattak be. Pédányai valamennyi nagyobb könyvtárban megtalálhatók.⁵⁴ Tömeges olvasottságuk nem haladja túl a 18. századot, midőn Moses Mendelssohn munkássága jelentkezik.⁵⁵

Nem véletlen Josephus Flavius műveinek aránylag tekintélyes tömege, mivel több erdélyi felsőbb iskolában kötelező olvasmány volt, úgy a zsidó régiségek, mint a zsidó háború. Például a Brukenthal könyvtárban található lübecki kiadása inkunábulum az ottani főiskola leltárából származik.⁵⁶ A Batthyaneum három ősnymtatványa (Verona, 1479, Velence, 1481, 1499) eredetileg didaktikai célt szolgált.⁵⁷ Hasonló célzatot tulajdoníthatunk a brassói levéltárban levő Honterus gimnáziumból származó anyagnak is. Más példányokat a tudományosság iránt fogékony személyek szereztek meg. Így például a zsidó háború 1486-ban megjelent latin nyelvű változata 1511-ben egy beszercei lelkész tulajdonát képezte, és végül a Brukenthal gyűjteménybe került.

Josephus Flavius művei közül a legnagyobb példányszámmal a kolozsvári akadémiai (45), az egyetemi (20), a Brukenthal (19), a Batthyaneum (17), illetve a marosvásárhelyi könyvtár (11) rendelkezik.

51 Honterus I. 1810.

52 Ref. 81002., Balázs 91256., Unit. 62450, 66273, 69543, 73420., Bolyai 03476., Teleki 03667, 03670., Honterus I 1681., BK V I 374, 6645., Prot. 4935., E. K. 39431, 02788, 28367.

53 Bat. L V-VI., Honterus I 580.

54 Virgil Candea: *Tratatul despre „Ratiunea dominantă”, cea dintâi operă filozofică publicată în limba română* (1688), *Viata Romanească* 3 (1963, 84-89, Balázsfalván 1795-ben újra kiadták.

55 Eugen Glück: *Operele lui Moses Mendelssohn in bibliotecile din Romania (?-1800) nyomtatás alatt.*

56 *Veturia Jugăreanu: Catalogul colestiei de incunabule. Sibiu 1969, előszó.*

57 Bat. Incunabul 329, 330, 331.

Philo Judaeus olvasóközönségének határt szabott a jóval kisebb bölcséleti érdeklődés és az erdélyi értelmiségiek döntően latin műveltsége. Így számukra a latin, vagy legfeljebb a kétnyelvű kiadás volt hozzáférhető. Nehézséget jelentett továbbá a modern nyelvekre történt késedelmes lefordítása, és így műveiből csupán egyetlen német nyelvű kiadással találkozhatunk Marosvásárhelyen, az említett gyűjteményben.⁵⁸

A legrégebb kiadás Philo műveiből a Batthyaneumban található latin fordításban *Libri antiquitatum questionum et solutionum in Genesis. De essaei. De nominibus Hebraei. De mundo opificio* (Bázel, 1523) címen. A továbbiakban összes műveit hat teljes kiadásban fedezhettük fel, amelyekből három latin szövegű, három pedig kétnyelvű: latin és görög, mégpedig hat könyvtárban és kilenc példányban.⁵⁹ Művei közül önállóan valamennyi megjelenik, elsősorban Mózes könyveinek magyarázata.

Különös érdeklődésre tarthat számot az a tény, hogy Brassóban 1555-ben kinyomtatták a Honterus-féle nyomdában (31. kiadvány) a philoi mű egy részletét „*Libellus de mercede meretricis non accipienda in sacrarium*”, görög és latin szöveggel. Egyetlen példánya a brassói Fekete Templom Könyvtárban található.⁶⁰

A középkori zsidó műveltség legnagyobb alakja Moses Majmonides volt (1135-1204). Hatása vitathatatlan a skolasztikus gondolkodókra, illetve a humanizmus egyes képviselőire. Ilyen körülmények között műveit latin fordításban az erdélyi értelmiség is igényelte. Írásai legjelentősebb számban a kolozsvári akadémiai (11), a Batthyaneumban (7), és a Teleki-Bolyai (6) könyvtárak polcain sorakoznak. Egyetlen gyűjteményes kiadását sem találtunk, viszont fő műve, a „*Misne Tora*” már az 1550-es velencei kiadástól kezdve előfordul. Szintén az aktívák közé tartozik az „*Aphorismi Rabbi Moysi medici antiquissimi ex Galeno mediearum principi collecta ...*”, a bázeli nyomda terméke (1579). Mindkettő a Batthyaneumban talált elhelyezést.⁶¹ A legtekintélyesebb rendelkezésünkre álló kiadás a „*Misna sive totius Hebraeorum juris, rituum, antiquitatum ac legum orarium systema...*”, 6 kötetben, latin-héber szöveggel, amely 1698-1703 között Amszterdamban látott napvilágot Guilielmus Surenhusius gondozásában. Gyulafehérváron (1), Marosvásárhelyen (2) sorozatban található, míg a kolozsvári egyetemi könyvtár csupán az első kötet letéteményese.⁶²

A legnépesebb csoportot a Vosius-féle „*De idolatria liber*” öt kiadása (1642, 1668, 1675, 1700, é.n.) képezi, összesen tíz példányban. Birtokosai a kolozsvári akadémiai (3), az egyetemi (2), a marosvásárhelyi (3), a Batthyaneum (1) és a Brukenthal (1) könyvtárak.⁶³

58 Bolyai 01625.

59 B. K. V I 443, 573., Ref 114695., Balázs 3346., E. K. 8461., Bat. K II 11, I-II 3, N I 13-14., Bolyai F 335., Teleki F 44 a, 44 b-45.

60 Fekete Templom könyvtára, Brassó 0941/9. Köszönöm Nussbächer kollégám segítségét.

61 Bat. N I 11-12, G 4 VII-11.

62 Uo. O II 11-16., Teleki F 208 b-c., Bolyai F 130.

63 Ref. 80730, 81101, 83041., Bat. L VI 16/2., E. K. 34664, 40809., Bolyai F 400, 418, 03099., BKV V 2.

Tudelai Benjámín „Itinerarium” című könyve csupán két kiadásban ismeretes. Az egyik Antwerpenben 1625-ben jelent meg, míg a másik 1633-ban az Elzevirek sorozatából. Három példányt őriznek a kolozsvári akadémiai könyvtárban, közülük kettő az egykori református, egy pedig a piaristák állományából származik.⁶⁴

* * *

Ha a szerzők oldaláról tekintjük az Erdélyben fellelhető judaisztikai anyagot, akkor megállapíthatjuk, hogy a legjelentősebb keresztény szerzők jelen vannak. A Buxtorfius „dinasztia” tagjai 1591-től kezdődően 18 címmel, 52 kiadásban és 116 példánnyal szerepelnek. Jelentős mértékben van képviselve Jan Leusden (1624–1699) utrechti professzor, még pedig 12 művel, 33 kiadásban és 64 példánnyal. Nem hanyagolhatók el Christianus Reineccius, Xantus Pagnini Lucensis, Johannes Henricus Alstedius és Campegius Vitringa sem.

Az erdélyi szerzők közül a legnagyobb örökséget Albertus Schultens hagyta maga után. Könyvtárainkban 12 művel, 12 kiadásban (1708-1748) és 17 példányban szerepel. A termékeny Petrus Cunaeus és Hermann von der Hardt és Adolphus Fridericus Lampe mellett még szólnunk kell az erdélyi fiatalok által írt üdvözlő versekről is. Egy-egy mű megjelenése, vagy valamelyik egyetemi kolléga életének eseménye nyomán papírra vetett üdvözlések nem egyszer a 17-18. században immár „művelt” nyelvnek számító héberül kerültek megfogalmazásra. Hasonló üdvözlések kísérték Erdélyben bizonyos eseményeket, főképp a fejedelmi udvarban. Jelenlegi ismereteink szerint számos példány található főképpen Zilahon, Székelyudvarhelyen és Marosvásárhelyen, állományuk felvétele azonban a jövő feladata.

Az erdélyi judaisztikai könyvállomány egy része helyi nyomdák terméke. Aránylag könnyen sikerült Philo Judeus brassói kiadványának megjelentetése (1555), mivel úgy a görög, mint a latin betűk rendelkezésre álltak. A héber betűk beszerzésére az első komoly kísérlet 1633 után történt, midőn I. Rákóczi György fizetést engedélyezett héber betűket kezelő nyomdászmeister számára.⁶⁵ A kiadói tevékenység azonban csupán 1635-ben Alstedius ismertett tankönyvével indult. Később további nyomtatványok hagyták el a gyulafehérvári nyomdát, mint például Tofeus Mihály püspök üdvözlő verse (1672). A nyomda működése azonban hamarosan megszakadt a II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata (1657) következtében Erdélybe behatoló ellenséges seregek pusztítása nyomán. A következő évtizedekben a haladó fejedelemség kulturális élete is megfeneklett, és csupán a század végén indul újra immár Kolozsváron a héber könyvkiadás Misztótfalusi Kis Miklós áldozatos munkássága nyomán. Első ismert terméke a „Memoriale Hebraicum” (1698).⁶⁶ A

64 Kat. 54738., Ref. 80690, 84422.

65 Dán Róbert: A nyomtatott héber könyv Magyarországon Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Bp. 1970. 23-224.

66 Bolyai 03181, 03298, 029262., Mixt 022659.

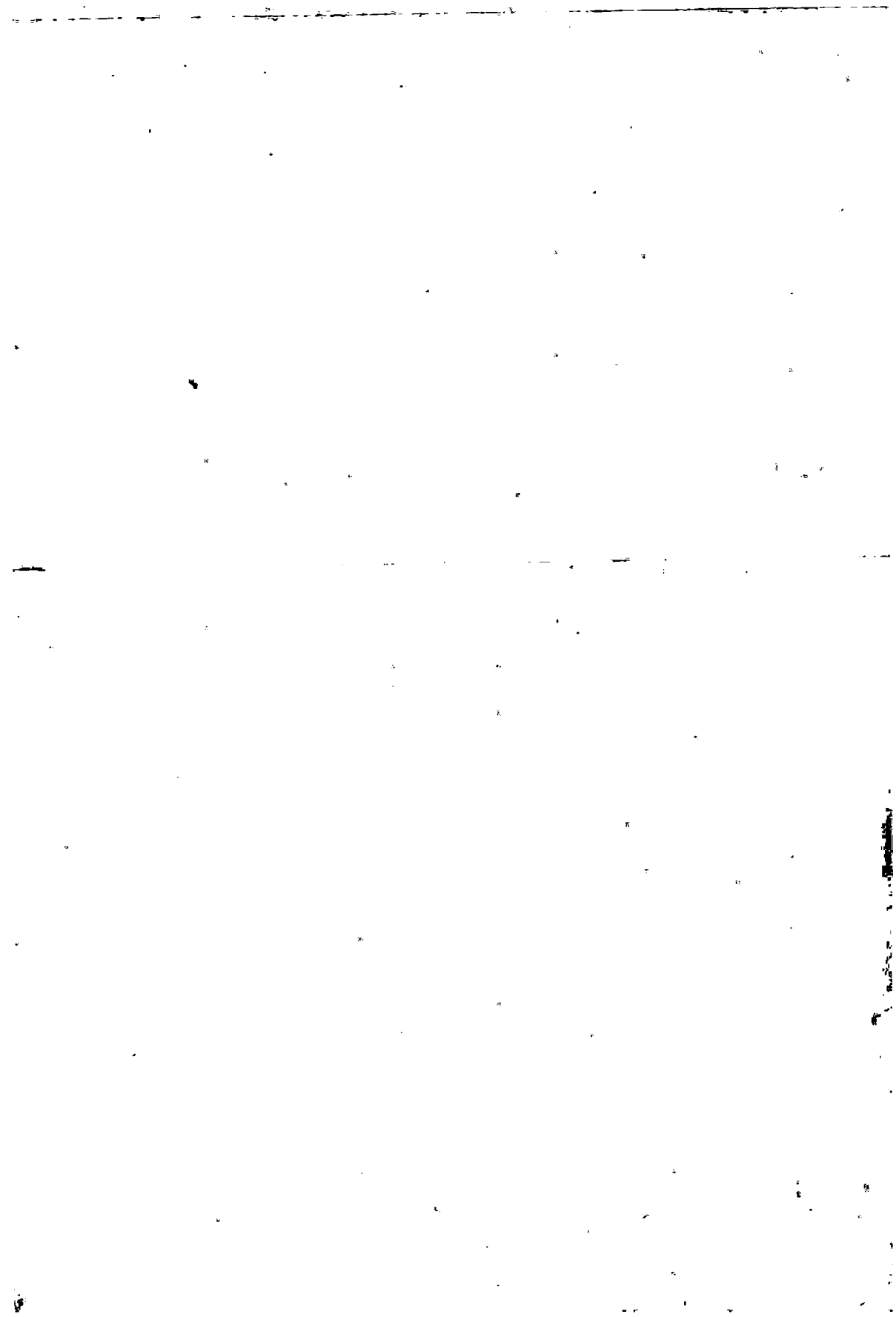
következő évszázad is napvilágra hoz néhány művet a judaisztika köréből, többek között Albertus Schultens már említett tankönyvét.

A fenti kutatások természetesen nem adhatnak választ valamennyi kérdésre. Reméljük, hogy a közeljövőben eredmények szülehetnek.

JENŐ GLÜCK

A CONTRIBUTION TO THE DETERMINATION OF THE JUDAISTIC MATERIAL IN
LIBRARIES OF TRANSYLVANIA (UNTIL 1800)

In the present confines of the Transylvania of the Middle Ages and modern history the Jewish culture and the knowledge of the Hebrew language were highly influential as a result of the great demographic and intellectual movements in Europe. Knowledge related to Judaism pertained to these territories via two major channels. On the one hand, there were the local Jewish communities which brought with them traditional, inseparable cultural values not exceeding that of the Middle Ages. On the other hand, a major part of Judaistic works entering Transylvania was communicated with the help of Christian intellectuals maintaining relations with the intellectual life of Western Europe, thus experiencing its bustling life and transferring its impact. The interest of the Christian intelligentsia taken in Judaistic literature was related to two sources: that of cultural and religious interest. The magnitude of that interest towards Judaism was evidenced by the mass import of books at the time of the expansion of Reformation in Transylvania. Later on, mainly after 1700, Judaistic works found their way into the intellectual arsenal of Catholic Restoration. Enlightenment pertaining to Transylvania in the second half of the 18th century led to the importation and dissemination of new intellectual products (by Spinoza, Baruch, Moses Mendelson). These were complemented by books of local authors often published in foreign presses due to unfavorable conditions at home (Jewish publishing in the present sense had not been present in Transylvania before 1800. After going through the Judaistic manuscripts in the Transylvanian libraries, one can come to the conclusion that the Transylvanian reader could read the works of a large community of writers. The interest towards Judaistic literature was constant and the amount of printed copies was commensurate with the advance in book production. The Judaistic material to be found in the Library of the Romanian Academy, the Library of Maros County (the Teleki-Bolyai Section), the National Library of Nagyszeben, and the Library of Gyulafehérvár contains, in addition to the works mentioned above, rare books, interpretations of the Bible, talmudistic translations, and a great number of Hebrew linguistic studies and dictionaries. As books of the Old Testament and, at the same time, the European status of Jewish culture raised a number of historical, geographical and legal questions to be answered, the Judaistic material also contains dissertations appertaining to law, governmental structure, etc. When viewed from the aspect of representation, the Judaistic material found in Transylvania also contains the major Christian authors. As for publication, a part of the Judaistic stock of books in Transylvania is the product of local presses. The present author obviously could not provide a full answer to all questions posed by his research. Further research into the given problem is necessary.

DÓKA KLÁRA

A KALOCSAI ÉRSEKSÉG BIRTOKAI A 18-19. SZÁZADBAN

A Szent István-i alapítású kalocsai érsekség az első világháborúig Bács-Bodrog megyében és Pest megye déli részein volt illetékes. A főegyházmegyében a századfordulón 131 plébánia működött, melyekhez számos filia tartozott. Mint az ország déli része, a 17. század végén utoljára szabadult fel a török alól. Bár a székvárost már 1686-ban elhagyta az ellenség, Bács megye sorsát véglegesen csak az 1697. évi zentai ütközet döntötte el, sőt a török veszély még a 18. század első évtizedeiben is fennállott.

A harcokban elpusztult és elmenekült lakosság helyére a török elől menekülő szerbek nagy tömegben telepedtek be, majd a veszély elmúltával számuk csökkenni kezdett. A haditanács maga is sok szerbet hozott az újonnan megszervezett Határőrvidékre, hogy az állandó hadsereg biztosítva legyen. A katonáskodó és menekülő, „rác” nyelvet beszélő szerbek a görögkeleti vallást követték. A török elől bujdosó, majd folyamatosan visszatelepülő magyarság a protestáns hitre tért át. A megmaradt kisszámú katolikusról a ferencesek próbáltak gondoskodni, akik a városokban (Bács, Baja, Szabadka, Zombor) alapítottak kolostorokat.

Az élet megindulásának alapvető feltétele volt, hogy a területre a föld megművelését vállaló telepeseket és őket ellátó iparosokat hozzanak. A természeti adottságoknak megfelelően az új beköltözők elsősorban a főegyházmegye sem a mocsaraktól, sem az újabb török támadástól nem veszélyeztetett, középső területein kaptak birtokokat. Köztük katolikus németek, magyarok, „illirek”,¹ evangélikus németek, szlovákok egyaránt voltak, akik az itt talált görögkeleti szerbekkel és protestáns magyarokkal keveredve etnikai és felekezeti szempontból az ország legtarkább népességét képezték.²

A kalocsai érsekség főegyházmegyében fekvő birtoka a nagyváradi püspökség, az egri főkáptalan és az esztergomi érsekség után nagyságát tekintve negyedik volt az ország egyházi javadalmi között. Mint ismeretes, e területek a legfőbb kegyúrtól, a királytól származtak, aki a 16. századtól a kamarán keresztül gyakorolta felügyeletét. A birtokokat megosztani, eladni, adóssággal

-
- 1 illirek – a 18. század elején valamennyi szerb, horvát és más délszláv nyelvet beszélő Magyarországra költöző lakost így neveztek, később csak a katolikusokat. Két csoportjukat különböztették meg: a sokácokat és bunyevácokat. Sokácok éltek pl. Bátyán, bunyevácok Csonoplyán, Szontán stb.
 - 2 Dóka K.: Nemzetiségek és felekezetek a bács-kalocsai főegyházmegyében. (Előadás, 1994. augusztus, Hajnal István Kör)

terhelni nem lehetett, jövedelmét célvagyonként kellett kezelni (pl. az érsekség működtetése, iskolák fenntartása, plébániák alapítása céljából).

A török korban az egyházi birtokok jórésze elveszett. 1686 után I. Lipót fogadalmat tett, hogy a javadalmakat hiánytalanul visszaadja, és ennek megszervezésében segítségére volt az esztergomi érsek is. A birtokviszonyok teljes rendezetlensége azonban rendkívül sok gondot okozott. 1701-ben ezért olyan rendelkezés született, hogy a helyzet tisztázása érdekében az egyházak birtokjogára vonatkozó valamennyi iratot le kell másolni, és megküldeni a kamarának.

Az uralkodó főkegyúri jogát a törvényhozás 1714-ben, 1715-ben, 1723-ban megerősítette. Az 1715. évi 16. tc. lehetőséget adott arra, hogy a király az egyházi birtokokat visszavegye, ha azokról a javadalmak nem megfelelően gondoskodnak, és a jövedelmet rosszul hasznosítják.⁴ A püspöki és érseki birtokoknál a felügyelet sajátos módja volt, hogy széküresedés esetén a kamara kezelte a területet, azok jövedelméről pontos felmérést, az épületekről, berendezésekről stb. leltárt készített. (Az elkészült statisztikák a feudális korban a birtokon folyó gazdálkodás történetének igen jó forrásai.)⁵

Jogállás szempontjából az egyházi birtokok a polgári korszakban is a kötött, vagy korlátozott forgalmú birtokokhoz tartoztak. A javadalmak nem rendelkeztek szabadon területeikkel, és legfőbb kegyúr továbbra is a király volt. Főkegyúri jogát 1867-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon keresztül gyakorolta. A birtokot megterhelni, hosszasan bérbeadni, kisebb részeit értékesíteni csak a püspöki kar és az illetékes minisztérium előzetes hozzájárulásával lehetett. Azonos elvek vonatkoztak a püspöki és a szétszórt káptalani birtokokra, melyek a királyi adományok mellett egyéni hagyatékokból is gyarapodhattak, sőt a kisebb protestáns területeket is kötött forgalmú birtokként kezelték.

A BETELEPEDÉSTŐL AZ ÚRBÉRRENDEZÉSIG

A kalocsai érsekség birtokai az általunk vizsgált időszak közepén, a 18-19. század fordulóján Bács-Bodrog és Pest megyében három mezővárosban, 17 faluban és számos pusztán helyezkedtek el. Ide tartozott Kalocsa, Bács, Hajós, valamint Bácsújfaló, Bogyiszló, Csanád, Császártöltés, Csávoly, Dérony, Duskok, Foktó, Géderlak, Kecel, Miske, Nádudvar, Sükösd, Szentbenedek, Szentistván, Szeremle, Uszod. A középkorban az érsekség területe lényegesen nagyobb volt, és gazdagságát növelte, hogy ezen az országrészen még a 16. század közepén is szinte egymást érték a falvak.

Egy török kori, 1543-ban készült összeírás szerint, melynek másolatára a 18. század első évtizedében a birtokok visszaszerzése érdekében szükség volt, a kérdéses területen 447 települést tartottak számon. Bár az elpusztult falvak

3 Kosutány I.: Az egyházi vagyon tulajdonjogának alanyáról általában s különösen Magyarországon. Bp. 1897. 80-86.

4 Erdélyi L.: Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon. Bp. 1913. 15-21.

5 Pl. Esztergomi Prímási Levéltár Acta protocollaria, 108-117. köt.

nevét alig lehet azonosítani, a listából világos, hogy több felsorolt, fontos helység nem került vissza az érsek birtokába, elsősorban Bács megyében (Roglatica, Dautova, Kollut, Novoszelo, Szonta, Rém, Obrovác, Mátéháza, valamint Bática, Pataj, Szabadszállás, Cinkota, Tetétlen stb.) 1582-ben – török adózás céljaira – újra összeírták az érintett falvakat. Ezúttal is előfordul egy sor település, mely a 18. században már nem volt egyházi birtok. (Baja, Gara, Mélykút, Borota, Zsid, Cinkota, Csömör stb.) Az 1626-ban keletkezett Pest megyei összeírásban még mindig megtalálható Bática és Pataj az érseki területek között.⁶

1662-ben Lipót császár a még török uralom alatt álló falvak birtokjogában megerősítette az érseket, és ezúttal 236 helységet sorolt az uradalomhoz.⁷ Az uralkodó rendelkezésében az ősi jogokra és a korábbi kiváltságlevelekre hivatkozott, de a birtokviszonyok kuszáltsága miatt az itteni állapotokról az adománylevelet megfogalmazó kancelláriának nem volt áttekintése. A hatalmas birtok egy sor településére, mint ősi jussra több család is igényt tartott, így a Batthyány, Beniczky, Paksy familiák. Hogy a 447 település helyett – melyet az 1543-as összeírás tartalmazott – 1662-ben csak 236 szerepel, részben annak tulajdonítható, hogy a királyi adománylevél a kisebb jelentőségű birtokokat nem sorolta fel, de feltétlenül utal a bekövetkezett pusztulásra is. 1662-ben hiányoztak olyan települések, mint Almás, Csipes, Devecser, Derta, Déva, Földvár, Füzes stb., és olyanok is, melyeknek neve a 18. századi térképeken pusztaként újra előfordul (Ács, Berkeföldje, Dokomlás stb.)⁸

Hogy mekkora volt a pusztulás és milyen rossz helyzetben volt a lakosság az érseki falvakban a 17. század utolsó harmadában, azt bizonyítja Wesselényi Ferenc nádor 1665-ben kiadott oltalomlevele is, melyben legalább az „alá s feől járó, imitt amott lappanghó, és szélliol lézengő, a falukon éleődő chanárgok zaklatássy, és egieb nyúzó fosztó katonák, hayduk quartéliozássy, s nyomorgatási, seött urak nemcsak, s azok szolgálainak alá feől járások, s giakori magh szállássok” alól kívánja mentesíteni őket.

Meghagyja, „hogy az megh nevezett kalochai érsek-érsehséghez tartozó városokra és falukra senki sem sergestül, sem magánossan hatalmasul bészállani annyival inkább ott rajtok quartélyozni az szegénységhez sarcoltatny avagy zaklatny, marháiohatt haytani, vágni vagy akármi javokban kárt tenny ne merészelliének.”⁹

A török kiűzése után a Kalocsára visszatérő érsek újra összeíratta a településeket és kiderült, hogy ekkor csak 56 falu és pusztta volt ténylegesen birtokukban. A többi vagy elpusztult, vagy más földesúrhoz került. Már a 18. század elején tisztázódott egy sor Pest megyei település birtokjoga, melyek egyébként is távol feküdtek a kalocsai központtól. Így például Babád, Cinkota a Beniczky-családé, Csömör, Csiktarcsa a Grassalkovichoké lett. Utóbbi fami-

6 Kalocsai Érseki Gazdasági Levéltár (a továbbiakban KÉGL) Jobbiztosító iratok I. 1, 64, 406.

7 KÉGL Jobbiztosító iratok I. 63.

8 Uo. I. 6. Itt és a továbbiakban a helyneveket mindig a forrásnak megfelelő helynévformában használjuk. A névmutatóban valamennyi változat kiemelve szerepel.

9 Uo. I. 53.

liával, mely a bajai uradalom földesura is volt, a 18. század végéig húzódtott el a vita, Gara, Mátéháza, Monostor stb. falvak birtoklása körül. A leghosszabb per Rémm, Borota, Zsid, valamint Hild pusztá ügyében folyt, mivel e területek Pest és Bács megye határán voltak. Az 1767-ben megkezdett határvitát csak 1795-ben zárták le. 1768-ban a területről Karpe Mihály kamarai mérnök rajzolt térképet, majd ezt 1795-ben Kronovetter Antal, uradalmi mérnök korszerűsítette.¹⁰ A per azért volt fontos az érsekség számára, mert a 8248 m. holdas Hild a birtok egyik értékes részét képezte.¹¹

Míg a bírói döntés értelmében Hild teljes egészében az érsekségé maradt, addig a 12000 holdas Szentkirályt meg kellett osztani a Paksy-családdal: annak fele Patajhoz került. Az osztozkodás oka az volt, hogy a terület Pataj felé eső részét – melyet a település lakói béreltek –, egyéb lehetőség híján 1771-ben jobbágytelkeknek osztották ki.¹² A határvonal úgy haladt a pusztán keresztül, hogy annak kevésbé használható, mocsaras részei maradtak az érsekség birtokában.

Az érseki terület Pest megyei részét a 18. század közepén Ruttkay Mihály részletes térképe szemléletesen ábrázolja.¹³ Ruttkay eredetileg a Duna e szakaszát rajzolta le, de gondot fordított a fokok, erek, mocsarak jelölésére és térképén feltüntette a településeket is. A legészakibb falu a birtokon Lak volt, tőle délre feküdt Szentbenedek, Uszód és Kalocsa mellett Foktó. A Lak melletti kanyarban volt az imsósi erdő. A Duna nagy kanyarokat képzett Fajszt, Bogyiszló, Sükösd, Csanád, Szeremle határában is, medréből pedig fokok és erek szakadtak ki. A kettő között az volt a különbség, hogy az erek természetes medrükben folytak, míg a fokokat különféle célből (pl. halastavak táplálása) mesterségesen alakították ki. Uszodnál eredt az Árpád-ér, Foktónál a Vajas fok, a kettő Miske alatt, a homoródi malomnál egyesült, és haladt ismét a Duna felé.

A legnagyobb vízállás az Őrjeg mocsár volt. Tőle keletre csak két település tartozott az érsekséghez: Kecel és Császártöltés, míg a mocsártól nyugatra eső, magasabb részeken egy sor pusztát találunk: Karácsony, Csorna, Csertő, délebbre pedig Drágszél és Morcs. Kalocsát is több pusztá és szállás vette körül, de a környező falvakra (Miske, Bática) nem volt jellemző a pusztásodás. Kiseb tavak és vízállások több község határában is előfordultak (pl. Lakon, Bogyiszlón), és a Duna menti erdőket a folyók mellékágai egészen behálózták. Leginkább látszik ez Gemenc esetében, mely a főág jobbpartján feküdt, és egy sor szigetből állt.

10 KÉGL. T. 7, 33, 200.

11 A használatos leggyakoribb mértékegységek:

– magyar hold (általában 1 200 négyszögöl)

– pozsonyi mérő – fél m. hold

– kaszás – kb. egy m. hold

– kapás – 400 négyszögöl

(vö. Fényes E.: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülmenyesen leíratik. 1-4. köt. Pest, 1851. 4. köt. 100.

12 KÉGL. T. 1.; Jobbiztosító iratok I. 406.

13 KÉGL. T. 142. (1. sz. melléklet)

Az ábrázolt birtok jórészét rétek, legelők, erdők, borították. Szántókat a nagyobb helységek határában alakítottak ki, a legtöbbet Kalocsa környékén, sőt Hajóson és Kalocsán szőlő is volt. A helységeket nehezen járható utak kötötték össze, de nem minden irányban. Miskéről nem lehetett eljutni Bátyára, Dusnokról Nádudvarra, Patajról Szentbenedekre, vagy Uszodra stb.

* * *

Az érseki székvárost, Kalocsát Lotharingiai Károly szabadította fel a török alól. A romokban heverő városba először bunyevácok költöztek, majd újra visszatelepedett néhány magyar jobbágycsalád is. A régi szabadalmakat 1691-re szerezték vissza, majd a Rákóczi szabadságharc után, 1711-től nagyarányú betelepedés kezdődött. Csáky Imre érsek mielőbb rendezni kívánta a város lakóival kapcsolatát, és ezért 1713-ban szerződést kötött. Ennek főbb pontjai a következők voltak:

- a várost árkokkal körülveszik
- iparosokat, kereskedőket hívnak Kalocsára, vásárokat tartanak
- a közutakat, hidakat rendben tartják
- robotváltságot fizetnek
- szemesterményekből, bárányból, sertésből tizedet adnak
- ünnepekre konyhai ajándékként szárnyas állatokat és gyümölcsöt szolgáltatnak
- a halászat, vadászat, nádvágás joga az uradalomé, de engedéllyel űzhető
- a város szabadon, de a földesúri tiszttel jelenlétében választ bírót, a rend fenntartására kapitányt, hajdúkat tartanak, fegyveres őrseget szerveznek
- az állatok őrzésére kondást és pásztort szegődtetnek.

Még ebben az évben – szintén szerződés útján – a város bérbe vette az érsektől Homokmégy, Kisülés, Halász, Drágszél, Hillye pusztákat, majd később Csornát, Telekpusztát, Szakmárt, Ereket, Tényt, Kőégetőt, Bóvárt stb. A bérelt területekből az arra alkalmas részeket szántó- és rétparcellákat osztottak ki a lakosok között, melyet minden gazda köteles volt rendesen megművelni, és ahhoz elegendő igásállatot tartani.

A puszták egyéb részeit legelőnek használták.¹⁴

1715-ben és 1720-ban az országos összeírás alkalmával a kalocsai érsekség birtokán összesen 14 településen találtak lakosságot. Bács-Bodrog megyében Bács kivételével jobbágyok és zsellérek seholsem éltek. A birtokhoz tartozó falvak a következő képet mutatták:

14 KÉGL Jogbiztosító iratok I. 62. – Borovszky S.: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. 1-2. Bp. é. n. 524, 527. (Magyarország vármegyéi és városai.)

1. sz. táblázat¹⁵

település neve	1715		1720	
	jobbágy	zsellér	jobbágy	zsellér
Kalocsa	71	1	88	2
Bács	29	–	61	–
Benedek	9	2	10	3
Bogyiszló	22	–	42	4
Csanád	21	–	31	12
Dusnok	11	–	21	2
Foktő	19	15	36	4
Kákony	18	–	25	–
Miske	–	–	26	–
Nádudvar	7	–	14	–
Pandúr	22	–	17	10
Sükösd	18	–	57	3
Szeremle	25	–	44	–
Uszod	13	4	15	–
Összesen:	285	22	487	40

Az 1710-es évek második felében a növekedés szembetűnő. Még inkább vonatkozik ez az 1720-as évek elejére.

1725-ben, amikor a Pest megyei helységekről újabb összeírás készült, a székvárosban, Kalocsán, már 106 család lakott. A családfők nagyobb része itt született, 26 a környező Pest megyei községekben, kilenc a megyén kívül. Utóbbiak közt kettő bácsi születésű volt, kettő Sopron megyéből, kettő a Dráván túlról, egy-egy pedig Pécsről, Szegedről, illetve a Vas megyei Jákról származott.¹⁶ Az idézett összeírás – Kalocsán kívül –, már 14 Pest megyei község adatait rögzíti előző lakhelyként.

2. sz. táblázat

település neve	jobbágy	zsellér
Kalocsa	106	–
Benedek	18	–
Bogyiszló	52	3
Csanád	49	1
Dusnok	28	–
Foktő	77	6
Hajós	70	2

¹⁵ Acsádi I.: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Bp. 1896. 11-12, 94-96.

¹⁶ KÉGL Jobbiztosító iratok I. 62.

Kákony	20	–
Lak	29	9
Miske	50	17
Nádudvar	28	–
Pandúr	26	–
Sükösd	48	–
Szeremle	26	35
Uszód	31	1
<u>Összesen</u>	<u>658</u>	<u>74</u>

A lakosság származási helyeit illetően a legnagyobb tarkasággal találkozunk. A hajósiak – az összeírás szerint –, mind idegen országból jöttek, német származásúak voltak, 16 családfő iparúzéssel foglalkozott. Volt néhány német család Nádudvaron is. Uszód, Szeremle, Csanád, Kákony, Pandúr, Bogyiszló – tehát a református falvak lakói –, igen kevés kivétellel, helyi születésűek voltak. Őseik nyilván itt laktak a 16-17. században is, és váltak protestánsná, majd az utódok a török háborúk után visszaköltöztek. Jórészt helyi származásúak voltak a foktői, sükösdi családok, míg a benedekiek Kara pusztát jelölik meg származási helyükül. Kara a község határában lévő, elpusztult falu volt, melynek lakói beköltöztek Benedekre. Lak, Dusnok, Miske katolikus lakói távolról költöztek be. Lak 29 jobbágycsaládjá között pl. Nógrád, Nyitra, Esztergom, Hont, Győr, Liptó, Trencsén megyeiek fordulnak elő, míg Dusnokon a Balkánról beköltöző bunyevácok is szerepet kaptak.

1725-ben a jobbágyok szolgáltatásai jelentős mértékben különböztek egymástól. Hajós idegenből származó lakói mentesek voltak az úrbéri terhektől. A nádudvariakkal az érsekség külön szerződést kötött. Robotra nem voltak kötelezve, csak bizonyos árendát fizettek, és egy ideig mentesek voltak a terményszolgáltatások alól is. A rendelkezésre álló halászó vizet a fele haszonért használhatták, az erdőben azonban fát nem vághattak.

Benedek, Uszod, Szeremle községek a régi urbáriumra hivatkozva szolgáltak. Robotra voltak kötelezve, pénzzel azonban nem tartoztak. Dusnok, Lak, Miske, Sükösd, Pandúr, Kákony esetében szintén szerződés határozta meg az érsekséggel szembeni kötelezettségeket. Lak és Bogyiszló lakói segítettek az aratásnál és a széna begyűjtésénél, az egyéb robotot valamennyi községben megváltották. A cenzust az ígásállatok száma szerint fizették. Ha sertéseket tartottak, makkoltatásra igénybe vehették az erdőt, a vadászat azonban mindenütt tilos volt. Az urbárium szerint szolgáló helyiségekben általános volt a gabonated, mindenütt fizettek a kisebb királyi haszonélvezetnek számító kocsmákért, mészárszékekért, Csanádon a sörfőzőért.

1726-ban volt az uradalomnak Kalocsán, Hajóson, Benedeken vendégfogadója, Pandúron sör- és pálinkafőző háza, Benedeken és Szeremlén révet tartottak fenn. A halászat 20 halásztanyán és 14 halászóvizen folyt, melyet általában bérlők kezeltek. A Duna birtokhoz tartozó szakaszán 12 uradalmi vízimalom működött.

Már a 18. század elején fontos szerepet játszottak az érseki birtok pusztái. Ezeket a környező települések lakói bérelték, akik a bérleti járandóság mellett a terményekből tizedet is adtak. A puszták – melyek bérlői között az érseki falvakon kívül más települések lakói is találhatóak –, nemcsak az érsekségnek biztosítottak jövedelmet, hanem előnyös volt a bérlet a jobbágyok számára is.

A benedekiek bérelték Terhel pusztát, Szakmár egy részét, valamint Karát, ahonnan – mint említettük –, a lakosság jórésze származott, az uszodiak Hany pusztát, Pálföldjét, Szentpál felét, Szakmár másik részét. A foktőiek bérletébe tartozott Berkeföldje, Nemespál, Nána, Köröm, Szentpál másik fele. A lakiak Gyder pusztát, a nádudvariak Halmadát, a dusnokiak Disznós, Halász, Felsőkall, Feked pusztákat, a sükösdiek Korpádot, Besnyót, Sógót, Jobbágyot, Sipsát, Szántót vették bérbé. A nem érseki falvak közül a pataji jobbágyok bérelték Nagyhartát, Karácsonyt, Böddöt, Bakodot, Péterföldjét, Ireget, Réz-telket, Tényőt, valamint az említett Szentkirály felét. A fajsziak bérlete volt 1725-ben Orosz, Kass, Bék, Kerek, a bátyaiaké Hild egy része, Akasztó jobbágyaié Ács pusztá stb.

A puszták bérlete, mely – mint látni fogjuk –, még a következő 100 évben is fennmaradt, az uradalmi gazdálkodásnak sajátos formája. A területek tulajdonjogát az érsekség megtartotta, ugyanakkor ebben a formában a folyamatos művelés és jövedelmezőség biztosítva volt. A felsorolásból az is látszik, hogy a falvak újratelepülésével a székváros elvesztette monopol helyzetét a puszták felett, mert azok más bérlőkhöz kerültek. A bérleti hovatartozást illetően a későbbiekben is sok volt a változás.

* * *

Ha a birtokok földrajzi helyzetét tekintjük, látható, hogy azok kisebb része jutott a déli, Bács megyei területre. Itt a Duna hasonlóképpen szabályozatlan volt, Bács határában a Mosztonga mocsara is nagy területet foglalt el. A bácsi síkságot – melynek csak keskeny sávja tartozott a birtokhoz –, jó talaj borította, mely a gabonától a szőlőig mindent megtermelt. A Dunát nagykiterjedésű erdők kísérték. A terület a töröktől később szabadult fel, mint a birtok egyéb részei. Később kezdődött a betelepedés, a végleges faluhatárok kijelölése, és csak ezután kötötték az első úrbéri szerződéseket is, melyek már más előírásokat tartalmaztak, mint a század elején keletkezett Pest megyei urbáriumok.

Bács megyében az érsekség Bács mezővárossal, Csávoly, Dérony, Bácsújfalu községekkel rendelkezett. A Pest megyei birtokhoz Csávoly esett a legközelebb. Lipót császár 1662-es oklevele szerint a falu már ekkor visszakerült az érsekség birtokába, bár a Grassalkovich család is igényt tartott rá. A vita végül az érsekség javára dőlt el, melynek lezajlása után a településre bunyevácok költöztek.¹⁷

17 KÉGL Jogbiztosító iratok IV. 206.

Bács 1697-ben felszabadult a török alól, de a Rákóczi szabadságharcnak is színtere volt. Várát ekkor rombolták le, és a harcok elmúltával lassan indult meg az élet. Az Újszerzeményi Bizottság 1720 körül adta vissza a várost az érseknek, majd 1724-ben¹⁸ és 1731-ben rendezték peres úton határait. A két per elsősorban a környező pusztákért folyt. Az egykor elpusztult falvakra, melyeket a végvárakból kiköltöző katonaság kezdett benépesíteni, a kamara is igényt tartott. A bírói döntés értelmében az érsekségé lett Feliti, Mandra, Klecsics és Szelencse pusztá, a kamara kapta meg Parabutit, Gajdobrát, Tovarisovát, ahol a telepítések után jelentős falvak jöttek létre.¹⁹

Eredetileg Bácshoz tartozó területen létesítették Bácsújfalut. A mérnök szabályos utcahálózatot, háztelkeket alakított ki, és a lakosság számára úgy biztosították a megélhetést, hogy bérbe kapták a 2496 holdas Szelencse pusztát, mely szántónak és legelőnek egyaránt alkalmas volt.²⁰ 1778-ban 121 jobbágy, 46 házas, 13 házatlan zsellér élt a településen, melynek határában 723 holdas érseki birtokot is kialakítottak. 1764-ig Dérony helyén pusztá volt. Ide Batthyány érsek telepített a Mosztonga túlsó partjáról származó görögkeleti lakosságot, és 1767-ig 90 1/2 jobbágytelket alakított ki. A déronyiak Klecsics pusztát bérelték.²¹

1758-ban az érsek az egyre gyarapodó Bécs várossal szerződést kötött, mely mintául szolgált a következő években a többi település viszonyainak meghatározásánál is.²² A város az érseknek cenzussal tartozott, melynek egyik részét Szent Mihálykor, a másikat Szent Györgykor adták át. Gabonából kilencedet, tizedet szolgáltatottak, kötelesek voltak jókarban tartani az érseki épületeket, évente 12 szekér szénát hordtak, fát vágtak, de egyéb robot nem volt. Az állatok után konyhai ajándékot adtak, melynek mennyiségét pontosan meghatározták. Ennek fejében a mezőváros lakói birtokba vehették a határt, az erdőben saját szükségletre fát vághattak, a megtermelt bort az év felében mérhették. Bírót választhattak, sőt kapott a város vásártartási jogot is. Az érsekség bácsi uradalmáról Karpe Mihály 1764-ben készített részletes térképet, mely már a 18. századi fejlődést ábrázolja. Balla Antal 1779-ben készült erdőterképe azt jelzi, hogy a területeket igen nagy gonddal kezelték.²³

Batthyány József érsek néhány évvel az úrbérendezés előtt, 1761-től kötött új szerződést jobbágyaival. 1761-1763 között Kalocsa, Uszod, Szentbenedek, Lak, Miske, Duszok, Bogyiszló, Nádudvar, Sükösd, Csanád, Kákony, Kecel viszonyát rendezték, majd a következő években Csávoly, Szeremle, Pandúr, Bácsújfalú és ismét Bács mezőváros került sorra. A szerződések általában magukban foglalták a puszták bérletére vonatkozó előírásokat is. Az érsek az általános rendezés keretében új szerződéseket kötött azon falvakkal is, melyek nem tartoztak a birtokhoz, de pusztáit bérelték.

18 Uo. IV. 333.

19 KÉGL. T. 49, 205, 210.

20 KÉGL. T. 49., 83.

21 Borovszky S.: Bács-Bodrog vármegye. 1-2. Bp. é.n. 1. köt. 36, 54,69, 78. (Magyarország vármegyéi és városai.)

22 KÉGL. Jogbiztosító iratok IV. 170.

23 KÉGL. T. 23, 51.

A felsorolt helységek urbáriumai általában a bácsi 1758-as mintát követték. A 20-21 pontból álló szövegben meghatározták az évente két alkalommal fizetendő cenzust, a gabona tizedet, a kilencedet, az állatok után járó természetbeni adományokat, a hosszúfuvar mértékét, az épületek karbantartására, valamint az erdők használatára vonatkozó előírásokat.²⁴

Kalocsán például az évi cenzus 3000 Ft volt. Előírták a lakosoknak, hogy a földet rendszeresen műveljék, vágják ki a tuskókat, ahol lehet, szárítsák a mocsarakat. A földesúr tisztje vigyázzon arra, hogy mindenkinek jusson föld, és anak arányában fizesse adóját. A határban és a környéken az utakat tartsák rendben, őrizték meg a város rendjét és a határjeleket. A fuvarozási kötelezettség itt annyit jelentett, hogy a szállítást Pestig ingyen voltak kötelesek elvégezni, azontúl pedig pénzt kapnak érte. Az erdőben a makkoltatás és vadászat tilos volt. Tűzifát gyűjthettek, de épületfát az uradalmi tiszttól kellett kérni. Szigorúan tilalmazták a gyümölcsfák kivágását, melynek ebben az időszakban már nagy számban voltak az ártéri erdőkben.

A többi Pest megyei faluval 1763. január 1-én kelt a szerződés, melyben hasonló normákat követtek. Általában az érsekség törekedett az egységesítésre. Ilymódon nem volt robot Szentbenedeken, Uszódon sem, ahol korábban tartoztak bizonyos munkákkal. Nem volt szó aratásról, a rétek kaszálásáról, szénagyűjtésről.

Rendszeres robotról csak az uradalom déli részén szólnak a néhány évvel később megkötött szerződések. Pandúron a favágás és fuvar mellett heti egy nap volt a robot, Szeremlén évi 24 nap, sőt az 1765-ben kelt új bácsi szerződés szerint már itt is kellett évi 12 napot teljesíteni.

A puszták után a bérlők meghatározott bérleti díjat fizettek, valamint kilencedet és tizedet adtak a terményekből. Ha több falu bérelt egy pusztát, területüket pontosan elkülönítették, függetlenül attól, hogy kinek milyen termékenységű rész jutott. A vonatkozó bérleti szerződések nemcsak a járandóságot, hanem a gazdálkodás módját is előírták. Nagyharta esetében például meghagyták a kishartaiaknak, hogy a szántókat műveljék, de lehetővé tették a szőlőtelepítést, sőt a megtermelt bort – egyéb lehetőség híján –, Kalocsán értéke-síthették.²⁵ A foktőiekkel közösen bérelt Zasztón csak marhák legeltetésére, kaszálásra, nádvágásra volt lehetőség. Az erdőben még tűzifát is csak a tiszt engedélyével vághattak, és tilalmazták a halászatot, teknősbéka fogást is.

A fajsziak által bérelt Orosz pusztára írtás volt, melynek folyamatos szántásáról, rendbentartásáról a bérlőnek különösen gondoskodni kellett. Halász pusztán is művelni kellett a szántókat, külön figyelmet fordítva a határjelek megőrzésére. A bátyiaiak Hild általuk bérelt negyedén szántani és vetni voltak kötelesek, és szigorúan tilalmazták, hogy a bérletből saját területükhöz elszántsanak.²⁶

Az akasztóiak Ács és Ökördi pusztákon művelték a szántókat, a legelőkön pedig a szerződés szarvasmarhatartást írt elő. Lehetőséget kaptak a szőlőtele-

24 KÉGL Jogbiztosító iratok V. 12.

25 KÉGL. T. 193.

26 Uo. T. 33.

pítésre, elvileg a makkoltatásra, halászatra, csík és teknősbéka fogásra, ha ezért külön díjat fizettek.

A bérleti szerződésekkel az érsekség azt kívánta elérni, hogy a puszták művelésében elért eredményeket megtartsák, a szántók, írtások ne menjenek tönkre. A puszták bérbeadása ugyanakkor jelezte, hogy az érsekségnek nem volt anyagi ereje azok megműveltetéséhez, fizetett munkaerő alkalmazásához, robotban pedig ezt megoldani nem lehetett. Nem alkalmaztak azonban bér-munkát ebben az időben a falvak lakói sem, hanem a területeket – a jobbágytelkekhez hasonlóan –, egymás között felosztották, és minden család sajátját művelte.

Voltak az érsekségnek azonban olyan kisebb pusztái is, melyeket nem adott bérbe, hanem házi kezelésbe gondozott. Ezeket erdők, rétek, nádasok borították, melyek művelése nem kívánt túl sok munkaerőt (pl. Várszeg, Imsós), vagy Kalocsa környéki, az érsekséget közvetlenül ellátó földterületek voltak (pl. Kőégető, Kisdrágszél), melyek egész termésére szükség volt.²⁷

AZ ÚRBÉRRENDEZÉSTŐL A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁSIG

Bár Mária Terézia úrbéri rendeletének megjelenésekor a jobbágyok és az érsekség viszonyát friss szerződések szabályozták, ennek ellenére az úrbérrendezés már Batthyány érsek idejében megoldódott. Bács mezővárosban és a Pest megyei községekben 1770-1771-ben került sor a rendezésre, de Bácsújfalun, Csávoly, Dérony falvakban is lezárult már az 1773-as esztendőben. Ha az 1761-1765-ben megkötött szerződéseket és a Mária Terézia féle urbáriumot összehasonlítjuk, látható, hogy a jobbágyok helyzete korábban jobb volt, mint az úrbérrendezés után. A sok puszta, a tőrületbőség miatt nem okozott gondot a majorsági gazdálkodás lassú és szakaszos kialakulása, minimális volt a robot és az érte fizetett váltságdíj sem adott okot a panaszra. Nem vezették be egyelőre az urbáriumot Bácsújfalun, ahol telepítési szerződés volt érvényben, és ehhez tartották magukat még Szentistván új telepesei is.

Az úrbérrendezés idején a falvak egy részében a földeket és pusztákat a faluközösség évenkénti kiosztással két, vagy három nyomásban művelte. A földesúri tisztek általában csak arra felügyeltek, hogy mindenki annyit kapjon, amit igásállataival meg tud művelni. A területek kimérésekor ilyen esetekben csak nyomásonként határozták meg a jobbágyokat illető szántóterületek nagyságát és az egyes parcellák kijelölésénél megmaradtak a faluközösség jogai. Előfordult, hogy a mocsaras, árvizes területen nem lehetett végrehajtani a rétek kimérését, és a területet a begyűjtött széna mennyisége szerint jelölték ki. A soványabb Pest megyei határokon öt kaszás rét adott egy köből szénát, míg Bács megyében ennél kevesebb. Ha a falvak határában nem volt elegendő terület, a szántók és rétek kiosztásához parcelláztak a szomszédos pusztákból,

27 Uo. T. 155.

legelőt azonban csak bérelni lehetett. A telkek megállapított nagyságát illetően a következő adatokat találjuk:

3. sz. táblázat²⁸

település neve	egész telek	
	szántó m. hold	rét kaszás
Kalocsa	25	12
Benedek	30	12
Bogyiszló	30	12
Csanád	28	12
Császártöltés	30	12
Dusnok	28	12
Sükösd	28	12
Szentistván	30	12
Szeremle	30	12
Uzod	30	12
Foktő	30	12
Hajós	30	12
Kecel	30	12
Lak	30	12
Miske	26	12
Nádudvar	28	12
Bács	34	22
Bácsújfalú	32	22
Csávoly	34	22
Dérony	32	22

Mint a felsorolásból látszik, a telkek a bácsi részen nagyobbak voltak, mint Pest megyében. Kisebb területek álltak rendelkezésre Miske, Nádudvar, Dusnok térségében, ahol a viszonylagos hiányt fokozta, hogy nem voltak puszták sem.

Úrbérrendezéskor több falu határáról készült új felmérés. Kecelen Kronovetter Antal uradalmi mérnök a határ rendezés előtti és utáni állapotát örököltette meg,²⁹ Hajóson a három nyomásban kimért szántókat rögzítette.³⁰ Balla Antal Csávoly 92 egész, illetve 184 fél telekre felosztott határáról készített térképet,³¹ és több dokumentumon tanulmányozhatjuk, hogyan osztottak ki

28 KÉGL Birtokátadási iratok 1817

29 KÉGL. T. 8, 16.

30 Uo. T. 25, 26, 27.

31 Uo. T. 18.

egyes puszták területéből a falvak jobbágyainak (pl. Zasztóból a foktőieknek, Istvánmegyéből a Kákonyiaknak, Nána, Hajnik, Pálföldje területéből az uszodiaknak).³²

A rendezés végrehajtása után 1771-1773-ban készült a Pest megyei falvakról többé-kevésbé egységes úrbéri összeírás, melyet a mintegy 10 évvel későbbi, Bács megyei adatokkal egészítettünk ki.

4. sz. táblázat³³

település neve	házak száma	telekszám	jobbágy	zsellér	
				házas	háztalan
Kalocsa	558	179 5/8	–	193	–
Benedek	59	29	59	4	4
Bogyiszló	178	58 7/8	–	32	7
Dusnok	178	57 1/2	159	13	–
Császártöltés	104	42 5/8	82	26	1
Foktó	203	45 3/4	141	65	13
Hajós	192	75 1/2	?	?	?
Kákony	69	33	?	1	–
Kecel	213	77 1/8	26	11	–
Lak	64	21 1/2	51	9	10
Miske	132	78 3/4	125	7	5
Nádudvar	141	81	?	?	?
Pandúr	42	?	42	–	4
Sükösd	178	59 5/8	158	30	5
Szeremle	148	?	61	67	16
Uzod	122	25 3/4	77	44	12

Bács	?	81 3/4	256	57	4
Bácsújfalú	?	?	192	–	–
Csávoly	71	74 8/4	68	13	–
Dérony	?	30	160	–	–

Mária Terézia úrbéri rendelete az érsekség falvaiban a jobbágyok sorsának nehezebbé válását hozta. Az évi 52 nap ígás, illetve 104 nap gyalogrobot telkenként kötelező volt, a zsellérek pedig – az előírások értelmében –, 18, illetve 12 napot robotoltak. Lehetőség volt arra, hogy a robotot pénzzel meg-

32 Uo. T. 14, 21.

33 Az árvizes Pandúron és Szeremlén a telkeket nem mérték ki. – KÉGL Úrbéri összeírások 1773.

váltsák, amire Kalocsa, Foktó, Csanád, Kákony, Nádudvar, Hajós, Kecel, Bogyiszló, Bács estében került sor,³⁴ ahogy a hiányzó adatok is mutatják. A váltságdíj összege gyalogrobotnál 20, igásnál 30 krajcár volt, ami megfelelt egy kőműves, vagy ács napszámnak.

Az 1725-ös Pest megyei összeírással összevetve látszik, hogy a zsellérek száma megnövekedett. 1725-ben csak Miskén élt nagyobb számú zsellér, 1773-ban azonban Kalocsán, Foktón, Bogyiszlón, Dushokon, Csanádon, Szeremlén, sőt sokan telepedtek le Bács mezővárosban is. A zsellérek zöme házzal rendelkezett, néhol kisebb szőlőterülettel, és általában igásállattal. Bár jobbágytelkük nem volt, de a bérelt puszták használatából nem voltak kizárva.

* * *

Az érsekségi falvakban 1785 körül került sor a II. József-féle kataszteri felmérésre. A fennmaradt térképlapok azt mutatják, hogy a területen sok volt a vízállás és mocsár, melyek elsősorban a Dunából, Pest megyében viszont az Órjeből is táplálkoztak. A Duna-ágak számos szigetet zártak körül, melyeket rendszeresen elöntött az árvíz. A folyó többször változtatta medrét, az egyes mellékágak időnként kiszáradtak vagy bennük csak állóvizek maradtak hátra. Az 1785-ben felmért, Duna és Sugovica által közrezárt Pandúr sziget területe pl. 3103 hold volt, melyből 1924 holdat borított erdő, míg a többi részt mocsár, nádas, halászóvíz.³⁵ A Duna a szigeten nagy kanyart képzett.

A folyó elhagyott medrei félkör alakú övzátonyok formájában elsősorban az erdőket hálózta be, aminek Szeremle környékén még a 19. század közepén is szép példáit találjuk.³⁶ Itt a Nagy-Duna és Baracsikai-Duna között az elhagyott medrek összesen hat földnyelvet zártak körül, amiről a Hatsziget erdő nevét kapta. A legmélyebb, egész évben víz alatt álló meder a Paptava volt. II. József mérnökei hasonló felszíni formákkal és vizekkel találkoztak a Kalocsához tartozó Hattyason, ahol nem voltak erdők, de az alkalmanként vízzel megtelt fokok és elhagyott medrek a Vajas és a Duna árvizét ide-oda szállították.³⁷

A jellegzetes képződmények úgy jöttek létre, hogy a Duna élesen kanyargott, lerakta hordalékát, és olykor régi medrét elhagyva a domború oldal felé tolódva keresett magának utat. Az éles kanyarokban a folyót nagy erdők kísérték. Ilyen volt Laknál a már említett Imsós, Fajsznál a Várszeg erdő, Szentistvánánál a Koppány, Cserta, Szeremlénél az Erósalj, Gyűrűsalj stb.³⁸

A Pest megyei elöntések egy része – mint említettük –, nem a Dunából, hanem az Órjeg mocsarából származott. Miske határában a 952 holdas közös legelőn a mocsárba torkolló fokok és erek haladtak keresztül, melyek közül az egyiknek Kanász fok volt a neve.³⁹

34 KÉGL. T. 77.

35 Uo.

36 Uo. T. 647.

37 Uo. T. 13.

38 Uo. T. 58.

39 Uo. T. 63.

A vizek tájat átalakító munkájában az emberi tevékenység is segített. Bajánál a Sugovica hajdan kis fok volt, melyet a város lakói mélyítették ki, hogy legyen elegendő élővízük. A beavatkozás Szeremle és környékének vízrajzi viszonyait megváltoztatta.⁴⁰ A település alatt a Duna három nagy kanyart képzett, melyek közül az említett Pandúr szigetét a megye az 1760-as években átvágatta.⁴¹ Munkájuk azonban nem állta ki az árvizek próbáját.

A Duna e szakaszán többször is pusztított az árvíz. Az 1770. évi éppen ezen az átvágáson a Pandúr szigetre tört be, és az idézett Ruttkay-féle térképen még jól látható községet elsodorta. A Duna-medreket illetően a szigeten visszaállt a régi állapot. A lakosság a Duna túlsó partjára telepedett át, Istvánmegye pusztá területére. Néhány év múlva a szintén fenyegetett Kákony lakói is ide költöztek. A három település lakóiból 1805-ben létrejött Szentistván község, mely később fontos uradalmi központ lett.⁴²

1773-ban átköltözött Szeremle is, melyet a Duna hasonló módon fenyegetett. A hagyományos állattartással, főleg sertés és szarvasmarhatenyésztéssel foglalkozó település lakói a magasabban fekvő, korábbi szállásokon találtak otthont, mely kezdetleges töltésekkel a Dunától védhető volt.⁴³

Az 1775-ös árvíz Lak községet sodorta el, melynek lakói ekkor a Dunától távolabb fekvő Géder dombra költöztek. Mint jeleztük Géder (= Gyder) korábban a községhez tartozó pusztá és szállás volt, mely az állattartásban játszott szerepet. 1806-ban hagyták el régi lakóhelyüket a csanádiak is, és a Dunától négy km távolságra költöztek, ahol 1808-ban már templomuk is állt.⁴⁴ 1805-ben a Csanádtól északra fekvő Sükösd lakói változtattak helyet. Az új település utcái rendezettek, egyenes vonalúak voltak, ami a parcellázás eredménye.⁴⁵ A falu szélén uradalmi major épült, melyhez a környék egyik legfontosabb vendégfogadója is tartozott.

Az átköltözött lakosok számára nemcsak a házak építéséhez kellett telket biztosítani, hanem ki kellett mérni számukra a jobbágytelket is. Az árvízről veszélyeztetett, elhagyott falvak helyét nem szántóként, vagy belterületként, hanem más módon hasznosították. Ósükösd területén a Gulyajárás nevű részen legelőket alakítottak ki, és az állattartás számára major épült.⁴⁶ Pandúr szigeten, mely később a vízrajzi viszonyok megváltozása következtében Alsó- és Felsőpandúrra tagolódott, erdőgazdálkodás folyt, és a kialakult nádasokat Szentistván és Szeremle lakói bérelték.⁴⁷

A települések átköltöztetése és a vízjárta területek kevésbé jövedelmező hasznosítása természetesen nem volt megoldás, a lakosságnak védekeznie kellett az árvizek támadásai ellen. Kisebb-nagyobb helyi beavatkozások után a

40 Báráth J.: Szeremlei vallomások. In: Cumania 11. Kalocsa, 1989. 340.

41 Borovszky, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye i.m. 1. köt. 38.

42 Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 1. Kalocsai főegyházmegye. Össz.: Dóka K. Bp. 1994. 75-76.

43 KÉGL. T. 47.

44 Dóka K. i.m. (1994.) 57.

45 KÉGL. T. 152.

46 Uo. T. 227.

47 Uo. T. 248.

Duna e szakaszán Tolna megyében indultak meg a rendszeres vízimunkálatok, ahol az 1770-es években a kamara mérnöke Böhm Ferenc tevékenykedett. Bár a nagy folyó esetében az adott technikai feltételek mellett problematikus volt a természet rendjébe gyökeresen beavatkozni, a Tolna megyében folyó Sió és Sárvíz szabályozási munkák indokoltá tették a dunai védművek megépítését. 1825-1830 között sor került a balparti töltésekre is. 1825-ben Géderlakot, Szentbenedeket, Uszódot már az új töltés védte. Ezzel elzárták a mocsarakat tápláló fokokat és csökkentették a halászóvizek jelentőségét. Géderlakon a problémát úgy oldották meg, hogy két nagyobb vízállást tápláló fokot nyitva hagytak, és a Duna-töltés azokat megkerülte.⁴⁸

1829-ben a Kalocsa-Bátya-Fajsz közti szakaszon robotban építettek gátat az érseki és bajai uradalom jobbágyai, azonban ezt az 1830 évi jegesár – a foktői uradalmi malmot is elsodorva –, tönkretette.⁴⁹ Az 1838. évi dunai árvíz e vidéken is meghaladta a korábbi maximumokat, melynek következtében a rendszeres szabályozást napirendre tűzték. A sok ágra szakadt, kanyargó folyón a jég torlódását csak a meder igazításával lehetett elkerülni. 1839-től a polgári forradalomig több átvágás létesült, melyek hatásaiban nagymértékben befolyásolták az érsekség birtokait. Az ásások keresztül haladtak az uradalmi területeken, erdők, legelők az új és régi meder által közrefogott szigetekre kerültek, sőt több erdőbirtok a folyó balpartjáról – az átvágások kifejlődése után – a jobbpartra helyeződött át.

Paks és Ordas között átvágták az imsósi kanyart, mely érseki terület volt, és így a legközelebbi, birtokhoz tartozó községtől, Géderlaktól még távolabb került. Hasonló volt a helyzet a fajszi igen éles kanyar levágásával is, ahol a Várszeg érseki erdő helyeződött a túlsó partra. Szeremlétől e szabályozással a Gyűrűsalj erdőséget vágták el.⁵⁰ Érintette a munkálat a Pandúr szigetet is, melynek területe a korábban is munkába vett Duna-kanyar sikeres átvágásával megnövekedett. A Duna kérdéses szakaszának szabályozása azonban ekkor még nem zárult le, de a továbbiak már a polgári forradalom után időszak történetéhez tartoznak.

* * *

Az általunk vizsgált időszakban a kalocsai érsekségen háromszor volt hosszabb ideig széküresedés. 1784-1787-ben, 1817-1822-ben, 1891-1905-ben. 1784-ben Patachich Ádám halála után viszonylag fejlett, jól szervezett birtok került átadásra. 1775-től rendszeresen tartottak gazdasági üléseket, alkalmaztak mérnököt, uradalmi ügyészt, 1780-ban Olearius Vilmos számvevő utasítást adott az erdők szakszerű kezelésére, melyben Mária Terézia vonatkozó rendelkezéseit adaptálta. Hogy a leltározás, a vagyon felmérése gyorsan elkészült, az elsősorban az ő érdeme.

48 Uo. T. 123.

49 KÉGL. Prefektusi iratok 151/1830.

50 KÉGL. T. 59.

1784-ben „Összeírás a falvakban lévő jobbágytelkekről és egyéb címen birtokolt úrbéres területekről” címmel állított össze egy kimutatást, melyben az úrbéres, bérelt területeket és a maradványföldeket vette számba. Az egész birtokon ekkor 1075 jobbágytelek, 85 bérelt telek és 5074 m. hold maradványföld volt, a következő megoszlás szerint.⁵¹

5. sz. táblázat⁵²

település neve	jobbágytelek	bérelt telek	maradványföld m. hold
Kalocsa	180 1/2	2	895
Benedek	30	2	–
Bogyiszló	54 7/8	4 1/8	–
Csanád	50 3/4	–	–
Császártöltés	43 7/8	1/4	17
Dusnok	60	–	–
Hajós	65 1/8	10 3/8	309
Foktó	42 1/4	3 3/4	110
Kákony	33	–	–
Kecel	77 1/8	3 1/8	797
Lak	22 5/8	1/8	45
Miske	91 1/4	–	–
Nádudvar	79 3/4	2 1/4	1081
Sükösd	63 7/8	–	1737
Szeremle	16 5/8	3 7/8	–
Uszod	26 3/4	14 1/4	–
Bács	61 3/4	28 1/4	43
Csávoly	84 1/4	6 1/4	–
Dérony	24	6	40
Összesen:	1075	85	5074

A maradványföldeket általában pénz ellenében, bérletként használták, viszont Sükösdön, ahol az ilyen terület a legnagyobb volt, kilencedet és tizedet adtak utána.

Kizárólag uradalmi területeket jegyzett fel a számvevő Kalocsán, Szakmáron, Miskén, de felsorolása nem tekinthető teljesnek. Tíz helységet említ, ahol az allodiális földeket pénz fizetése után a jobbágyok használták: Császártöltés, Dusnok, Foktó, Kecel, Lak, Miske, Sükösd, Bács, Dérony. A falusiak által

51 KÉGL Jogbiztosító iratok VI. 561.

52 A kákonyiak telkeinek egy részét az állandó árvizek miatt osztották ki Istvánmegye pusztán, a későbbi Szentistván területén.

bérelt mészárszékek 22 községben és pusztán voltak, ezen kívül az uradalom 30 kocsmát és vendégfogadót, két sörfőzőt, három pálinkafőző házat tartott fenn.

A számvevő összeírásából érdekes kép bontakozik ki a birtokon folyó gazdálkodásról is. Dusnok, Foktó, Hajós, Miske, Benedek, Uszod, Sükösd kivételével ekkor már a robotot pénzben megváltották, sőt a váltságdíj beszedését, kezelését maga a község vagy egy-egy személy vette bérbe.

A puszták kezelésében még mindig a bérleti forma volt a döntő. Kilencedet, tizedet, bérleti díjat adtak a patajiai Szentkirály, Bödd-Bakod, Zasztó, Nagyharta, az akasztóiak Ács, a bátyaiak Hild, a fajsziak Orosz, Bóvár, Bék, Halász, a miskeiek Csala, a nádudvariak Szántó pusztákról, míg Kélest, Gyarmatszigeetet, Banyaszigeetet, Kasst egy-egy gazda hasonló feltételek mellett bérelte. A kishartaiak Nagyharta után csak tizeddel tartoztak. Csak bérleti díjat szedett az uradalom Kerek, Pálföldje, Nemespálháza, Hajtófok, Farkassziget, Szalma-híd, valamint Bács megyében Szelencse pusztáért. A pusztákat a lehetőségeknek megfelelően legelők, rétek és szántók formájában hasznosították, a bérlő gazdáknak pedig már egyfajta korai vállalkozók jelentek meg.⁵³

Az 1784-1787. évi széküresedéskor volt az említett II. József kori kataszteri felmérés, így a kamara nem fordított külön gondot a térképezésre. Ezzel szemben, Kollonich László halála után 1817-ben a részletes birtokleírás mellett a méréseket is elrendelték.⁵⁴

* * *

Az 1817-ben készült általános felmérés szerint a birtok a kalocsai és bácsi uradalmakra oszlott, és a kalocsaiban – Kalocsa, Hajós és Szentistván központokkal –, három kerület volt. A kalocsai kerülethez tartozott a székvároson kívül Foktó, Uszod, Szentbenedek, Bogyiszló, Dusnok, Lak, valamint 26 puszta és szállás. A hajósihoz Miske, Kecel, Császártöltés, Nádudvar, Hajós, hét puszta és egy szállás, a bácsi uradalomhoz pedig Bács mezővárost, Déronyt, Bácsújfalut és az általuk bérelt pusztákat sorolták.

A falvakban az érsekség egyedüli birtokos volt. A lakosok általában elegendő szántóval, réttel, legelővel rendelkeztek, de szőlő csak Kalocsán, Hajóson, Kecelen, Császártöltésen, Bács és Dérony helységeiben volt. A gazdálkodásban a legnagyobb gondot a fejletlen infrastruktúra és az értékesítés problémája okoztak. A környék legnagyobb piaca Baján volt, az uradalmi települések közül pedig Bács, Kalocsa, Hajós rendelkezett vásártartási joggal, melyek vásárain a mezőgazdasági termékek iparcikkért, esetleg pénzért cseréltek gazdát. Így a robot pénzbeni megváltása – mely a jobbágyoknak a személyi szabadságot ugyan biztosította –, sok nehézségbe ütközött, mivel az összeget elő kellett valahonnan teremteni. Nem volt egyszerű a termények eladása az érsekség

53 KÉGL. T. 266.

54 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) E 85. Kamarai levéltár, Ecclesiastica 1817-1821. 21. kútfő

számára sem, ami az allodiumok kialakulását akadályozta, és életben tartotta a puszták bérleti rendszerét. A településeket és a vásártartó helyeket összekötő utak még a 19. század első felében is siralmas állapotban voltak, így az érdemi kereskedelem elsődlegesen az állatok eladására korlátozódott mind az érsekség, mind a jobbágyság részéről. Ezzel magyarázhatjuk az állattartó allodiumok nagy számát és az úrbéresek nagy állatállományát is.⁵⁵

1817-ben az érseki településeken összesen 1190 5/8 jobbágytelket tartottak nyilván, bár Bácsújfalun még mindig nem került sor a felmérésre. Az úrbérendezés óta a telkek száma lényegesen nem változott. Az adatok összevetéséből látszik, hogy az egyes falvakban a meghatározott számú telken a korábbinál lényegesen több jobbágycsalád osztozott, tehát erős telekaprózódás tapasztalható. A jobbágyoknál is lényegesebben nőtt a házas zsellérek száma, de a házatlan zsellérek itt sem jelentettek komoly tényezőt. Összesen 339 ilyen család élt a birtokon, köztük 102 kalocsai lakos volt. A növekedés azzal magyarázható, hogy az adott faluhatáron kívül a puszták járultak hozzá a népesség eltartásához. Az 1817. évi állapotot az alábbi összesítés szemlélteti:

6. sz. táblázat

település neve	telekszám	jobbágy	zsellér	
			házas	házatlan
Kalocsa	180 1/2	610	592	102
Foktő	46 1/2	160	189	9
Uzod	26 3/4	119	103	3
Benedek	30	102	40	2
Lak	22 3/4	74	65	3
Dusnok	60	246	39	–
Bogyiszló	54 7/8	229	68	12
Hajós	65 1/8	210	131	7
Miske	91 1/4	189	50	–
Nádudvar	79 3/4	173	59	10
Császártöltés	44 7/8	79	80	15
Kecel	77 5/8	198	190	30
Szentistván	49 3/4	?	150	34
Csávoly	89 1/2	215	30	6
Csanád	48 1/4	?	190	60
Sükösd	66 7/8	308	18	11
Szeremle	15 1/2	65	249	10

Bács	70 1/2	250	148	11
Dérony	72	209	34	14
Bácsújfalú	?	?	?	?
Összesen:	1190 5/8	3436	2425	339

A lakosság kevés földdel rendelkező rétege állattartásból élt. A bérelt pusztákon mód nyílt a legeltetésre, az erdőkben – bizonyos ellenszolgáltatásért –, a makkoltatásra, de a rétek hiányára sem panaszkodtak sehol sem a lakosok, mert a szükséges szénát mindenütt elő tudták teremteni. Az állattartásban a bácsi uradalom községei vezettek. Értékesítési szempontból a szarvasmarhatartás volt a legfontosabb. Ahol sok volt az erdő, virágzott a sertésenyésztés, az ártéri községekben sok volt a ló, a magasabban fekvő, homokos talajjal borított helyeken pedig a juhászat volt a döntő. A kalocsai kerületben ugyanakkor egyetlen juhot sem tartottak. Az állatok településenkénti megoszlása a következő:

7. sz. táblázat

település neve	ló	szarvasmarha	juh	sertés
Kalocsa	2300	3200	–	600
Foktó	475	400	–	331
Uzod	250	700	–	300
Benedek	252	205	–	–
Géderlak	125	261	–	23
Dusnok	300	700	–	350
Bogyiszló	410	570	–	500
Hajós	402	805	400	278
Miske	500	400	600	–
Nádudvar	1645	1600	? 1590	–
Császártöltés	350	350	600	–
Kecel	–	1305	–	2874
Szentistván	421	668	572	371
Csávoly	669	625	2513	105
Csanád	448	465	476	207
Sükösd	600	758	1509	416
Szeremle	319	220	–	67
Bács	625	1074	4340	2911
Dérony	821	781	1890	1420
Bácsújfalú	1037	1093	2212	376
Összesen:	10344	16225	19586	9845

Az uradalmi birtok nagyságát a kalocsai érsekség esetében is nehéz meghatározni. A települések határában az erdőkön kívüli majorsági terület összesen nem érte el a 3000 magyar holdat. Szántók csak Kalocsa, Szentistván, Csávoly, Sükösd és Dérony helységeikben, rétek Szentistvánon és Sükösddön, szőlők Kalocsán, Császártöltésen, Bács mezővárosban és Déronyban voltak. Az erdők több, mint 50 ezer holdat, a puszták kb. 30 ezer holdat tettek ki, sőt a Bács megyeiek nem voltak felmérve. Ezekkel együtt a birtok nagyságát kb. 95 – 100 ezer magyar holdra tehetjük az 1817. évi széküresedéskor. A megoszlásról az alábbi adatsort állíthatjuk össze:

Községekben:	szántó	rét	szőlő
Kalocsa	500 hold 77 □	–	10 kapás
Császártöltés	–		200 kapás
Szentistván	130 hold	274 kaszás	–
Csávoly	827 hold 1000 □	–	–
Sükösd	112 hold	48 kaszás	–
Bács	71 hold	–	578 kapás
Dérony	922 hold	–	320 kapás
Összesen:	2562 hold 322 □	322 kaszás	1108 kapás
erdők	55 hold 178 □		
házi kezelésű puszták	2166 hold 513 □		
bérelt puszták	17599 hold 520 □		
közösen használt puszták	12 hold 348 □		
Összesen:	87291 hold 1033 □		

A fel nem mért területekkel együtt kb. 100 ezer magyar hold.

Kalocsán az érsek igen sok épülettel rendelkezett. A bevezetőben említett csoportosítás szerint ezek első része vendégfogadó, bormérés, mészárszék, sörfőző és más gazdasági létesítmény, másik része a tisztek és egyéb alkalmazottak lakása, a harmadik pedig kegyúri épület volt. Kőégető pusztán létesítettek állattartó allodiumot, mely átlag 500 tehén és 400 juh számára volt berendezve.

A három nyomásban művelt szántókat Telekpusztán alakították ki, és 1815-től Malomszigeten is szántóföldi majorságot létesítettek. Volt a határban 75 hold elkülönített legelő, és szőlőterület is. A réteket azonban nem mérték fel. A jobbágyok Kőégetőn és Kisdrágszállán akkora területet kaszáltak, mely 90 öl szénát adott. Az érseki épületekhez 54 holdas kert és egy gyümölcsös is tartozott, ahol 354 fát számláltak.

Szentbenedeket dél felől mocsaras legelő határolta, és viszonylag kevés volt a legeltetésre alkalmas terület az árvízjárta Géderlak helységeiben is. Benedeken az uradalom vendégfogadóval, kocsmával rendelkezett, ezen kívül jövedelme származott a halászatból és a dunai rév használatából is. A határban 120 holdas tölgyerdő volt.

Géderlakon 1773 óta a zsellérek száma hétszeresére növekedett, Dusnokon viszont a jobbágyok száma nőtt. Itt az érsek 1200 holdas erdőt birtokolt, de tágasak voltak a falusiak legelői is. Bogyiszló határából a Doromlás, Dokomlás, Taplós, Góga, Karasz, Hátfő nevű erdők, melyeket széküresedés alkalmával többször is felmértek, 6800 m. holdat foglaltak el.⁵⁶

A kalocsai kerülethez tartozó nagyszámú pusztát részben bérbe adták, részben pedig házilag kezelték. A bérbe adottak összes terjedelme 16 174 m. hold 520 négyszögöl, a másik csoporté pedig 2166 m. hold 513 négyszögöl volt. A házi kezelésű puszták között Bakod 1645 hold 513 négyszögöles szántóit, a 421 hold terjedelmű kőégetői réteket és az imsósi 100 holdas nádist említhetjük. A bérbe adottak között 100 holdnál nagyobbak voltak az alábbiak:

– Banyasziget	191 hold	794 □
– Bödd	1568 hold	102 □
– Gyarmatsziget	393 hold	983 □
– Izsák	1505 hold	–
– Kass	169 hold	–
– Kerek	160 hold	–
– Kisberek	140 hold	1024 □
– Nagyharta	5802 hold	10 □
– Orosz	834 hold	
– Szentkirály	4799 hold	600 □
– Zasztó	150 hold	–

A birtok másik központjában, Hajóson szintén sok uradalmi épület volt (vendégfogadó, mészárszék, pálinkafőző, malom, magtár, tisztartó, kasznár, kertész-ház stb.) Az állattartó telepen 300 tehén volt, melyek ellátásához a major körül hat kaszás rétet alakítottak ki. Két erdőkerület – Fácános és Morcs erdő – összesen 720 holdat tett ki, szántóval és szőlővel azonban az uradalom nem rendelkezett.

Semmiféle allodium nem volt Miskén, Nádudvaron és minimális mennyiségű szőlő, illetve rét Császártöltésen és Kecelen is. Utóbbi két falu volt az érsekség legkeletibb és legmagasabban fekvő helye, melyek már az Órjeg mocsarán túl települtek. A határ száraz és homokos volt, alkalmas a szőlőtermelésre és a juhászatra.

A birtokterülethez hét terjedelmes pusztá (Kall, Csala, Szántó, Ács, Ökördi, Hild, Kéles, Farkassziget) tartozott, melyek együttesen 13733 m. holdat tettek ki. Ebből 1425 holdat teljes egészében bérbe adtak, a többit pedig az érsekség és a bérlő közösen használta. Kéles pusztá 4120 holdján juhászatot létesítettek, ahol felmérés alkalmával az összeírók 6493 juhot, 620 tehenet találtak. A majorban juhászlakásokat, istállókat, szénagyújtót, vendégfogadót építettek. A

56 KÉGL. T. 84-94.

legelő mellett az uradalom kezelte a 120 holdas erdőt, a szántókat azonban bérbe adták.⁵⁷

Hasonló módon hasznosították a szomszédos Hild pusztát is, melynek területe szintén jórészt legelő volt (8.220 hold). Külön istállókat ugyan nem építettek, mert a kélesi juhokat itt legeltették, épült azonban juhászház, vendégfogadó, szénagyűjtő. A szántóföldeket itt is bérbe adták, a termés egyötöde és census fejében.⁵⁸ Egész puszták bérbeadására ott került sor, ahol a terület jórésze szántóból állt (pl. Kall 904 hold, Csala 6515 hold, Ács 4600 hold, Ökördi 2072 hold).⁵⁹ Az igen terjedelmes szántókat nem lehetett volna robotban megművelteni, már a nagy távolságok miatt sem. Különösen nem olyan esetekben, mint Ács és Ökördi, melyek a birtokhoz nem tartozó Akasztó határában voltak. E puszták – mint a korábbiakban említettük – elpusztult falvak helyén alakultak ki, melyek területét ugyan visszaadta a 18. század elején az uralkodó, de nem került sor betelepítésükre.⁶⁰

A harmadik kerületi központban, Szentistvánon fejlett gazdálkodás alakult ki. Bár, mint jeleztük, a település ebben a formában csak a 19. század első évtizedétől létezett, Baja város közelsége és az általa biztosított piaci lehetőség elősegítette növekedését. Ide tartozott Aligvárta pusztája, a két régi település Kákony és Pandúr helye, valamint Rezét, Cserta, Koppány erdők.⁶¹ Épült a település határában vendégfogadó, sör- és pálinkafőző, mészárszék, több uradalmi kocsmá, téglavető és egy sor lakás az alkalmazottak számára. Az erdők terjedelme 5.600 holdat, a kákonyi szántóké 130 holdat tett ki, melyhez 274 kaszás rét tartozott. Ez volt a birtok egyetlen községe, ahol valamennyi művelési ág képviselve volt. A jövedelmekhez tartozott a halászat,⁶² a nádvágás, a malmok bérlete is.

Csávolyon a kegyúri épületeken kívül vendégfogadót, mészárszéket, kocsmát építettek. A határban volt egy forrás, melynek vizét rétek nedvesítésére használták fel. Az allodiumhoz tartozó szántó – három nyomásban – 872 5/6 holdat tett ki, tehát Csávolyon volt az uradalom községi szántóinak fele.

Mint a korábbiakban elmondottakból nyilvánvaló, a birtok legvizesebb területei Sükösd, Csanád és Szeremle határában voltak, ahol az uradalmi birtok csak az erdőkre korlátozódott. A sükösdi erdő 2400 holdat,⁶³ a gemenci, pürebölyi 3440 holdat, a Szeremle határában található pedig 5600 holdat tettek ki.⁶⁴

Az 1817. évi állapot bemutatásánál szólni kell végül a bácsi uradalom néhány épületéről is. Bács mezővárosában évente négy vásárt tartottak, ahol lehetőség nyílt a termékek értékesítésére, mert különben a következő piac hét mérföldre (kb. 50 km) Újvidéken volt. Az erdőterületet – mint korábban említ-

57 Uo. T. 50, 120.

58 Uo. T. 33.

59 Uo. T. 113.

60 Borovszky, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye i.m. 1. köt. 31.

61 KÉGL. T. 133, 134.

62 A halászat bérlője a pesti Rottenbiller család volt.

63 KÉGL. T. 95-97.

64 Uo. T. 128, 129, 127.

tettük –, 1779-ben Balla Antal mérte fel,⁶⁵ és 10.221 hold 526 négyszögölesnek találta. Fontosabb részei voltak: Debelák, Gay-Guvnistye, Vranják, Pakau, Széplak. 1817-ben az erdők éppen friss telepítésűek, 20-25 évesek voltak, szántófölddel az uradalom nem rendelkezett. Üres telkek voltak a pusztákon, melyeket a jobbágyok béreltek. Az érseki birtokhoz 71 holdas gyümölcsös tartozott, 2000 fával, és mint jeleztük, volt szőlőbirtok is.

Déronyban szintén volt szőlő, 322 holdas szántó és csaknem 3000 holdas erdőterület. A környező pusztákon az állatok számára külön legelőt is fenntartottak.⁶⁶ Bácsújfalu lakossága összesen évi 100 napot robotolt, és azt főként kaszálással teljesítette. Kialakítottak ugyanis a határban egy uradalmi szántót, azonban ezt csak rétként hasznosították.

A bácsi birtokhoz Rét, Klecsics, Szelencse puszta is tartozott, melyet részben a jobbágyok béreltek, részben pedig közösen hasznosítottak oly módon, hogy a legelőket az uradalom állatai számára tartották fenn, a szántókat pedig – különféle ellenszolgáltatásokért – a környékbeli falvak lakói művelték. Ezek együttes nagysága 1817-ben meghaladta a 10.000 m. holdat.

Az egyes területeken a gazdálkodást – az idézett felmérés szerint – a tisztartó irányította. Mellette főbb tisztviselők voltak – Kalocsán – a jegyző, ügyész, számvevő, de a cselédek és az állattartásban foglalkoztatottak ellátására alkalmaztak uradalmi orvost, bábát is. Az erdőben volt műszaki személyzet, dolgoztak ezen kívül erdő- és mezőőrök, a robot megváltása miatt minimális számú hajdú, azonban a csekély szőlőtermeléshez nem volt érdemes kulcsárt és uradalmi vincellért foglalkoztatni. Az uradalom nem szólt bele a falvak határában folyó termelésbe, továbbra is meghatározta azonban a pusztákon a művelési ágakat, sőt az uradalmi legelők kialakításával csökkentette a bérleti rendszer túlsúlyát is.

Az 1817 után elrendelt általános felmérés elsősorban egyes erdőkre és eddig meg nem határozott pusztákra irányult. Eredményeként nemcsak a pusztai birtokviszonyok tisztázódtak, hanem az érsekséghez tartozó erdőterület is „megnövekedett”. Az új felmérés nyomán Kalocsa határához tartozónak állapították meg a 127 holdas Morcs erdőt,⁶⁷ és újra felmérve a Géderlak és Szentbenedek közti mocsaras területet, Benedekhez, a korábbi 120 hold helyett 145 holdat, Lakhhoz pedig 466 holdas erdőbirtokot csatoltak.⁶⁸ A korábban 120 holdasnak mért keceli erdő terjedelmét újabban 197 holdnak állapították meg.⁶⁹

* * *

Már a középkortól általános gyakorlat volt, hogy az érsekséghez, püspökséghez tartozó birtokoktól elválasztották a (fő)káptalani területeket. Ez megtör-

65 Uo. T. 51.

66 Uo. T. 98.

67 Uo. T. 115.

68 Uo. T. 123.

69 Uo. T. 118.

tént a kalocsaiak esetében is, de a lassú újjátelepedés, az összefonódó birtokrészek miatt – szemben más püspökségekkel – a török korszak után a szétválasztást csak elkésve hajtották végre. 1832-ben az osztozkodásról elvi döntés született, majd a következő években az érseki és főkáptalani birtokokat elválasztották egymástól. Összesen hat község és néhány puszta lett a főkáptalané, a többi megmaradt az érsekség birtokában. Megkapta a főkáptalan a Kalocsától északra fekvő, Duna menti településeket, Uszódot, Szentbenedeket, Géderlakot, másrészt a keleti, homokos területen épült Császártöltést, Kecelt és Dusnokot.⁷⁰

Bár két viszonylag összefüggő területről volt szó, azonban a szétválás, a határvonalak pontos elkülönítése bonyolult folyamat eredménye volt. Elsősorban a pusztákkal adódtak problémák még olyan esetekben is, ahol a falu a főkáptalanhoz tartozott. Dusnok esetében például a Lenes erdő és Borsoshát lett főkáptalani, a többi puszták és majorok (Izsák, Sipsa, Halász, Kass stb.) érsekiek maradtak. A Császártöltéshez tartozó Csala és Polgárdi közül az egyik főkáptalani, a másik érseki terület lett. Hasonlóan az Uszod mellett Banyasziget főkáptalani, Pálföld, Nána érseki. A Szentbenedekhez tartozó Szilágy, a Géderlak melletti Péterföld szintén a főkáptalan birtokába került, míg a többi környékbeli puszták és lakott helyek érsekiek maradtak. A nem érseki falvak bérletei közül a főkáptalanhoz került Ács és Ökördi, Bátyáról Orosz, de az általuk szintén bérbevett Kereki puszta az érsek birtoka maradt. Főkáptalani lett a Géderlaktól északra fekvő, az említett Duna szabályozással levágott imsósi erdő is.⁷¹

* * *

1822-ben Kalocsán Klobusiczky Pétert iktatták be az érseki székbe, aki csaknem a polgári forradalomig töltötte be tisztét. Sok lényeges változás ezalatt nem következett be a birtokon és különösen kevés az érseki falvak életében. Néhány tűzvészt ugyan feljegyeztek a krónikák (pl. Szeremle 1826, Foktó 1832, Bogyiszló 1847), és ekkor vonult le az 1830-as árvíz is. 1826-ban Bács városát újra felmérték és telkeket osztottak ki az újonnan betelepődőknek.⁷²

1836-ban itt is kihirdették az úrbéri törvényt, amely a közösen használt legelők elkülönítésére lehetőséget adott volna. Végrehajtásával kapcsolatban csak annyi történt, hogy Kalocsa város és az érsekség új szerződést kötöttek, melyet a betelepődők nagy száma, és új telkek parcellázása egyébként is indokolt.⁷³ Az utolsó úrbéri összeírások – az 1846-1848 közti időszakból – az érseki falvak vonatkozásában a következő képet mutatják:⁷⁴

70 Uo. T. 294.

71 KÉGL Jogbiztosító iratok VI. 467.

72 KÉGL. T. 157, 158. – Borovszky, Bács-Bodrog vármegye i.m. 1. köt. 35-36.

73 KÉGL Jogbiztosítási iratok VI. 475.

74 KÉGL Úrbéri összeírások 1846-1847.

8. sz. táblázat

település neve	telekszám	jobbágy	zsellér	
			házas	háztalan
Kalocsa	215 5/8	1380	805	82
Bogyiszló	62 3/4	232	142	11
Csanád	50 3/4	198	81	17
Hajós	75 6/8	198	198	121
Foktó	47	159	260	35
Miske	85 3/4	196	90	16
Nádudvar	84	199	64	48
Sükösd	71 5/8	317	66	63
Szentistván	53 1/4	152	130	50
Szeremle	16 3/4	82	343	12
Bács	120	187	101	80
Bácsújfalu	100 1/4	236	67	30
Csávoly	92 2/8	204	65	18
Dérony	72 2/4	213	50	33
Összesen:	1148 1/2	3953	2462	616

Ha összevetjük az 1817. évi adatokkal e táblázatot, viszonylag kevés változást tapasztalunk. A telkek száma alig emelkedett, ami alól – az említett parcellázások miatt –, csak Kalocsa és Bács volt kivétel. A telekaprózódás viszont megállt: a jobbágycsaládok száma alig változott, sőt néhol még csökkenés is tapasztalható. A legnagyobb növekedéssel ezúttal is a házas zsellérek esetében találkozhatunk, főként olyan községekben, melyek szántóként hasznosítható pusztákat béreltek. Ezt a képet mutatta az érsekség kalocsai és bácsi uradalma, amikor kitört az e területeken is változást hozó polgári forradalom.

AZ URADALOM A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A kalocsai érsekség és a főkáptalan egymáshoz kapcsolódó birtokain a polgári forradalom után a gazdálkodást a fejlődés általános tendenciái befolyásolták. Egyre nagyobb volt országosan az igény a gabonatermelésre, így az érsekség és a főkáptalan a várható haszon érdekében igyekezett területeit növelni, azokon mind intenzívebb gazdálkodást folytatni. Újult erővel folyt a vízszabályozás, nem elég sikerrel, de megindult a termények elszállítása érdekében az út- és vasúthálózat kiépítése.

A sajátos pusztai gazdálkodás, az 1848-ban megszüntetett robot eddig is csekély igénybevétele miatt a megrázkódtatás sokkal kisebb volt, mint más területeken. Az úrbéri szabályozás a pusztákon lévő uradalmi birtokot elvileg nem érintette. Azonban, ha a jobbágyok állataikat – egyéb megoldás híján –, a

pusztákon legeltették, az elkülönítést itt is végre kellett hajtani, ami elől az uradalom nem is zárkózott el.

A falvak jobbágyfelszabadítás előtti állapotáról Fényes Elek leírása tájékoztat, melyből az érseki és főkáptalani birtok vonatkozásában csaknem teljes adatsor állítható össze.⁷⁵ (Lásd 9. sz. táblázat!)

A szántóterülettel is rendelkező puszták közül Fényes Elek érdeemesnek tartotta megemlíteni a következőket:

Érsekség: Bakod (500 h.), Bék (199 h.), Doromlás (500 h.), Drágszél (500 h.), Farkassziget (283 h.), Halász (190 h.), Hild (12 000 h.), Kass (300 h.), Kereki (280 h.), Kis- és Nagyberke (464 h.), Marcsa (150 h.), Nagyharta (5 400 h.), Nagynána (127 h.), Szalmahid (54 h.), Szelencse (2 700 h.), Szentkirály (12 000 h.), Szücsök-Kaszáló (100 h.), Várszeg (4.000 h.), Zasztó (400 h.)

Főkáptalan: Ács (400 h.), Csala (6 600 h.), Ökördi (2 200 h.)

A felsorolás szerint e puszták 40 147 holdat jelentettek az érsekség, 12 860 holdat a főkáptalan számára. A falvak határában mindkét birtokos csekély területekkel rendelkezett, és ezalól ismét két kivétel volt: a pusztákkal összeépült Kalocsa és Szentistván. Fényes adatai a pusztákon lévő erdőket és legelőket nem tartalmazzák, de látható, hogy a jobbágyok 33 084,5 hold szántót, 21 127 hold rétet birtokoltak, 4 320 hold szőlőt műveltek. A főkáptalani falvakban az úrbéres szántók területe 16 442 hold, a réteké 5 897 hold volt.

Az egyéb rovatba kerültek az utak, vizek, nádasok, a nádudvari maradványföldek, a hajósi községi erdők, valamint olyan, más rovatba be nem sorolható területek, mint a szentistváni kukorica, bab, kender, burgonyaföldek (105 h.).

Fényes Elek adatai hiányaik ellenére azért fontosak, mert először adnak viszonylag teljes képet a faluhatár nagyságáról. A szerző röviden, de érdekes stílusban összefoglalja idézett művében a községre vonatkozó legfontosabb jellemzőket is. A „vizes” községekben például érdekesen számol be a földművelés, állattartás mellett az ártér hasznosításáról is. Bogyszlórol a következőket írja:

„Mind szántóföldje, mint rétje felette termékeny volna, hanem a Duna gyakori árja rongálja, melly a határnak csak 1/4-ét tartja menten. A holt Dunában sulyom terem, mit Pest v(ár)megyében alig ismernek; Debrecenben tavasszal egyedüli csemege, a pátogatott kukoricával együtt.”

Érdekes adalékok találhatók a kataszteri munkálatok során készült határleírásokban, melyek alapján a földek osztályba sorolását, jövedelmezőségét állapították meg. A dokumentumok készítői községenként és dülönként haladtak, fő forrásuk a települések lakóitól kapott információ volt. Érdekes, hogy a sík és viszonylag egységes területek még egy-egy pusztán, vagy faluhatáron belül is különféle minőségi kategóriába tartoztak. A már többször idézett Hild pusztá termékeny szántói a Határdülőben, más néven Árpahegyen feküdtek, melyekről a következőket olvashatjuk:⁷⁶

75 Fényes E., i.m. – A hiányzó adatokat a „Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjöveldelme. Pest, 1865.” című kiadványból vettük.

76 KÉGL Jobbiztosító iratok VI. 710.

9. sz. táblázat: Úrbéres és uradalmi területek a falvak határában a 19. század közepén

Érseki birtok

település neve	összterület		Úrbéres				Uradalmi		
	m. hold	szántó	rét	szőlő	szőlő	erdő	szántó	rét, legelő	egyéb
Kalocsa	62 176	5280	2640	1775	4670	600	23 865	15846	7500
Bogyiszló	5 840	1620	2220	–	2000	–	–	–	–
Miske	4 893	2382	1104	324	844	–	–	26	12
Foktő	4 913	1410	811	–	1892	550	–	–	250
Sükösd	6 510	2061	1260	126	1132	1505	84	–	342
Csanád	2 346	1421	609	–	116	200	–	–	–
Nádudvar	9 413	2296	984	364	2303	–	–	–	3466
Hajós	8 047	2502,5	1109	553	1842,5	900	–	500	640
Csávoly	10 964	3196	2183	412	4337	–	712	–	124
Szentistván	4 214,5	1590	636	349	1166	–	168,5	–	305
Szeremle	7 000	615	1400	–	2000	1385	–	600	1000
Bács	23 419	4441	3440	332	2003	12 145	–	–	1058
Bácsújfalu	5075	1870	908	–	1152	1105	–	–	40
Dérony	9221	2400	2023	85	2610	1757	–	–	346
Összesen:	164031,5	33084,5	21237	4320	28 067,5	20 147	24 855,5	16 958	15 272

Főkáptalani birtok

település neve	összterület		Úrbéres				Uradalmi		
	m. hold	szántó	rét	szőlő	szőlő	erdő	szántó	rét, legelő	egyéb
Császártöltés	9 738	2372	538	1500	(1797)	1800	–	–	(1731)
Dusnok	(11 340)	1680	720	–	(2817)	(664)	–	(1798)	(3661)
Kecel	26 000	9660	3260	1600	9151	1248	–	–	1081
Lak	(5 367)	752,5	273	–	(1112)	40	(1558)	(1132)	–
Szentbenedek	2 330	950	695	–	400	200	40	25	20
Úszod	2 262,5	1027,5	411	–	638	–	–	–	186
Összesen:	57 037,5	16441,5	5897	3100	15915	4412	80	3381	7811

„A szántóföldek a legjobbak közé tartoznak a községben, rendes háromévi vetésforgás mellett első évben 1/3 részben tiszta, s 2/3 részben kétszeres búzával; második évben 1/4 részben árpa, s 3/4 részben zabbal vettetnek, harmadik évben tiszta ugarnak hagyatnak és trágyáztatnak.

A kaszálóknak emeltebb része csak nagyobb Duna vízállásnak van kitéve, attól hamarabb megszabadul, édes, szelíd füvet terem, s így a legjobbak, – laposabb része vegyes füvet nyújt, és a középszerűek közé tartozik.”

A hildi „domb” alján legelők, gyengébb minőségű szántók és mocsarak helyezkednek el:

„A legelőnek egy része sűrűbb és szelidebb minőségű füvet terem – olvashatjuk a kataszteri határjárásban –, mely azonban nyáron kiszárad szokott, és ez a középszerűek közé, más része homokos dombokból áll, mely csak tavasszal és ősszel nyújt ritka mezőt, nyáron pedig kialszik, – és ez a rosszabbakhoz tartozik ...

A szántófield két évi vetés forgás mellett első évbe rozssal vettetik be, – második évbe tiszta ugarnak hagyatnak, nem trágyáztatnak, miszerint középszerűek közé tartozik ezen községbe.”

A felső-hildi Sumpfen Morast „ingoványos, mocsáros, és zsombékos hely, mely savanyú, sásas szénát terem. Ha az üdő engedi, kétszer kaszáltatnak. A legrosszabbak közé tartozik.”

Igen érdekesek az erdőleírások is, melyek közül a gemencit említhetjük. A másfél ezer holdas erdőterületet – mint említettük –, a vizek behálózták, és a következő öt egységet (dűlőt, erdőrészt) alakították ki:

- Hosszútó környéke
- Körös Görönd környéke
- Nagy Forgó melléke
- Külső Major sziget
- Belső Major sziget.

A Nagy Forgó mellékéről kataszteri felmérés alkalmával a következőket írták:⁷⁷

„Fekszik az Öreg Duna, Hosszútó széle, és Fás Duna közt. Az erdő egy része emeltebb fekvésű, kevert kemény és lágú fákból áll, elegendő sűrűségű, hatvan évi forgás mellett tuskóra vágva kezelik, és így a jobbak közé tartozik. Egy része alacsonyabb jegenyével kevert fűzfákkal borítva, szinte elengedő sűrű, és hatvan évi forgás mellett tuskóra vágva használtatnak, és a középszerűek közé számítatnak. Egy része alacsonyabb fekvésű, tisztán fűz fákból áll, ritkásabb, s valamint a fentebbi, hatvan évi turnus mellett tuskó vágásra használtatnak, és a rosszabbak közé tartozik. Az egész erdő fekvése szerint kisebb-nagyobb mértékben ki vagyon téve a Dunai víz áradásnak. Van itt haszon vehetetlen úgynevezett Nagy For-

77 Uo. VI. 682.

gói tó, Nagy Forgói és Szudár fok, Geczanyi mocsáros hely, mellyek közül némelleyek igen ritkán száradnak ki, és mitsem teremnek.”

Haszontalan volt a Kis Forgói fok is, mely szintén nem töltötte be eredeti funkcióját, nem halastavakat táplált, hanem csak az árvizet szállította.

A táj hajdani képéről és az itt élők egykori gazdálkodási viszonyairól sokat elárulnak a helynevek, melyek legnagyobb mennyiségben a legalább dülőkig részletes, 19. század közepén keletkezett kataszteri térképen maradtak fenn.⁷⁸ Megőrizték a helynevek a régi vízfolyások emlékét, melyek között még most is megkülönböztették az időközben funkciótlaná vált fokokat és ereket. (Például a *Vajas-fokot*, *Hattyas-fokot* Kalocsán, *Árpás-fokot*, *Pandúr-fokot* Drágszélen, a *Terheli* eret Géderlakon, a *Malomeret* Szakmáron. Foktó falu, Alsó- és Felsőerek pusztá neve szintén e víznevekből származik. Az ártéren nőtt fűzest, fozótos erdőt e vidéken „malát”-nak hívták (pl. *Nagy-malát* Foktón, *Malát-sziget Szeremlén*), a náddal, zombékkal borított vízállási hely elnevezése pedig „palé” volt (pl. *Iván-palé*, *Kákás-palé* Alsómégy pusztán, *Kerek-palé* Alsóereken). A kezdetleges töltések mögött visszamaradt vízállás neve a Duna e szakaszán „kobolya” alakban fordul elő (pl. *Cirók-*, *Koszó-*, *Mátyás-kobolya* Foktón, *Hajma-kobolya* Felsőereken). A kiemelkedéseknek „porong, győr” volt jellegzetes helyi elnevezése (pl. *Tátos-göröng* Szeremlén, *Homokgyőr* Kalocsán, *Kozmai görönd* Dusnokon), míg a tanya építésére alkalmas kiemelkedéseket „szállás”-oknak nevezték függetlenül attól, állt-e rajtuk ház (pl. *Andrásszállás* Szakmáron, *Angyalszállás* Géderlakon).

Az egykori állatvilágra utaló nevek közül azok maradtak fenn legtovább, melyek a lakosság ártéri életvitelében (halászat, vadászat) szerepet játszottak (pl. *Csik-rét* Alsómégyen, *Potyos-tó* Szentbenedeken, *Szárcsa-sziget* Felsőereken, *Vadas* Foktón, *Szarvas-sziget* Kalocsán, *Nyulas* Szentkirályon stb.) A régi állattartás főbb vonalaiban feltérképezhető a legelőkre vonatkozó helynevekből. A szarvasmarha rideg tartására utalnak az olyan dülőnevek, mint a *Barom-állás* Foktón, *Öreg-állás* Felsőereken, *Csordakút* Rézteleken, *Keserüteleken*, *Gulyajárás* Sükösdön. Külön legelőjük volt a bikáknak (pl. *Bikahát* Drágszélen, *Bika-tó*, *Bika-fok* Géderlakon), és néhol a borjaknak is (pl. *Borgyúlegelő* Foktón, *Borgyúkút* Szentbenedeken).

Mivel a szántóföldek térnyerésével a ló- és sertéstartás szorult ki először a legelőkről, ezért itt kevesebb névvel találkozunk. A hosszú ideig legelőnek használt Csorna pusztán volt *Csikós*, *Csikójárás*, Foktón a *Csikólegelő*, de például Szentbenedeken már a *Lóakó*, Géderlakon az *Akalos*, *Zakalos* elnevezés arra utal, hogy a legelőkről kiszorult állatokat istállókba, aklokba szorították. A sertés legeltetésre, makkoltatásra jellemző kifejezések legtovább a Bács megyei erdőbirtokon maradtak fenn, a sík vidéken velük csak a más célra nem használható árkok, gödrök esetében találkozunk (pl. *Kanász-fok* a miskei le-

78 A 18. századi térképek ilyen szempontból kevésbé fontosak, mert a közösen bérelt pusztákon, a csak dülők szerint meghatározott szántókon a tulajdonviszonyok nem tették szükségessé a földdarabok külön-külön megnevezését. – Dóka K.: Térképgyűjtemények az egyházi levéltárakban. Bp. 1992. 298-299. /Levéltári Módszertani Füzetek 15./

gelőn, *Disznós-palé* Dusnokon). Mint jeleztük, a nyirkos legelők nem voltak alkalmasak általában a juhok számára, így a juhászattal kapcsolatos helynevek vidékünkön elsősorban a keletebbre eső falvakban és pusztákon (Kecel, Császártöltés, Kéles) fordultak elő.⁷⁹

Az érseki uradalom területén az 1853-as úrbéri pátenssel elrendelt tagosítás, a földesúri és volt jobbágybirtok elkülönítése 1856-ban kezdődött meg, amikor az alapelveket a gazdasági bizottmány 1856. február 4-iki ülésén rögzítették. Meghatározónak tekintették az 1820. évi uradalmi birtokhatárokat, amikor széküresedés alkalmával – mint mondtuk –, a birtok kiegészítő felmérésére sor került. Mindazon földeket, melyek 1820 óta kerültek az úrbériséghez, vissza kellett adni. Gondot okozott a rét-illetőség meghatározása, mivel a vizes, nyirkos talajon nem került sor mindenütt felmérésekre az úrbéres és uradalmi területeken. Az általános előírások szerint nem tartoztak itt sem az úrbériséghez az iparszerű földek (kender- és káposztaföldek, kukoricások), melyek váltságdíját földben kellett megadni. Általában az érsekség arra törekedett, hogy a községi szántók növelése érdekében ne pénzhez, hanem földterülethez jusson.

A vízállásos, homokos földek, melyek nem tartoztak az úrbériséghez, az érsekség birtokában maradtak, mindazon mocsarakkal és vízállásokkal együtt, melyek sorsáról véglegesen a vízszabályozás után kívántak dönteni. Az előírások értelmében a volt jobbágyoknak járó erdőrészek helyett legelőket adtak, mivel ilyen terület nem volt elegendő, és a rendezett, vágásokra beosztott erdőket nem kívánták megbontani. A szőlődézsma egyelőre megmaradt. Az 1848 óta épült zsellérházak külön egyezség tárgyát képezték, viszont a legelők tartozékainak tekintették az itt épült karámokat, aklokot, marhaállásokat stb.⁸⁰

Mivel az érseki uradalom gazdasági ereje nem a falvak határában, hanem a pusztákon koncentrálódott, és a településeken alig volt vitás terület, néhány kivételtől eltekintve nem adódtak különösebb problémák. Már 1856-ban megkötötték a szerződést Hajós községgel, ahol a legelők és volt uradalmi területek cseréjére került sor a tagosítás érdekében.⁸¹

1857-ben megegyeztek az érsekkel a foktőiek is. E településen nem volt erdő, a jobbágyok a fajzás helyett egy dunai szigetet birtokoltak. Ezt az uradalom visszavette, de a falu az idézett bizottsági döntés értelmében nagyobb legelőterületet kapott. Az érsekség igényt tartott a Dunapartra is, ahol a Duna Gózhajózási Társaság kikötőt épített, de a partvonalat töltéssel mielőbb meg kellett erősíteni.⁸²

Elhúzódott a rendezés ügye Csanádon és Nádudvaron, ahol az említett döntés szerint a közlegelőre ültetett szőlőt és erdőt ki kellett irtani, mert az uradalom a területre igényt tartott. Csanád új beosztás szerinti felmérése így

79 Kuczy K.: A Kalocsa környéki földrajzi nevek vizsgálata. Kalocsa, 1980. 81-96.

80 KÉGL Gazdasági Bizottság jegyzőkönyvei 1856. febr. 4.

81 KÉGL. T. 187.

82 Uo. T. 186.; Mérnöki iratok 689/1851.

csak 1866-ra készült el.⁸³ Nádudvaron a terjedelmes maradványföldek megváltása nehezítette a szerződés megkötését.

Lassabban haladtak a munkálatok Szentistvánon és a Bács megyei községekben is, ahol helyenként még új mérésekre is szükség volt. Szentistvánon a 747 holdas uradalmi birtok a Duna partján és szigetén egységes területet alkotott. Ide tartozott a Cserta, Koppány erdő, a Pandúr-sziget kis része, valamint szántásra alkalmas dűlők Csanád határánál. Az uradalmi és paraszti területek elkülönítése azt is magával hozta, hogy a közös gazdálkodás felszámolása jegyében a Koppány erdőben megszűnt a makkoltatás.⁸⁴

Három egységben maradt meg az érsekség sükösi területe. A csanádi határ irányába esett itt is a szántóterület, melyen a hajdani vízállások nyomai – a térképeken is jól kivehető – mélyedésekben maradtak meg. Külön egységet képzett a Gulyajárás dűlő, melynek egy része – a vízszabályozás után –, a legeltetést megszüntetve szántóparcellákat alakítottak ki. A harmadik egység az említett vendégfogadó és környéke volt, ahová nagy kiterjedésű kert tartozott.⁸⁵

A jobbágyfelszabadítás után az érseki és káptalani birtok nagyságáról első sorban az említett kataszteri felmérésből nyerhetünk adatokat. A kataszteri ideiglen munkálatai itt egybeestek a tagosítással, és a felmérések 1850-től kezdődtek meg. Az állami adózás céljából végzett kataszteri munkát nem bízták idegen mérnökre, hanem a két birtokon jórészt Kober József uradalmi mérnök végezte el. Az ő érdeme elsősorban, hogy viszonylag gyorsan értek el eredményeket. Már 1873-ra elkészült „A kalocsai érsekség ingatlan birtokai mennyi- és minőségének kimutatása” című összesítés, mely szerint a birtok területe 84 940 kh 95 négyszögöl (= 117 306 m. hold 630 négyszögöl) volt, és művelési ágak szempontjából a következő képet mutatta.⁸⁶

10. sz. táblázat

művelési ág	terület		
	m.hold	négyszögöl	%
szántó	22 307	925	19,01
belsőség, kaszáló	15 185	346	12,94
szőlő	1 582	–	1,35
legelő	19 975	382	17,03
erdő	36 570	62	31,18
nádas	4 349	872	3,71
művelés alá nem eső terület	17 336	443	14,78
Összesen:	117 306	630	100 %

83 KÉGL. T. 175.

84 Uo. T. 565.

85 Uo. T. 227.

86 Kuczky K.: A kalocsai érseki gazdasági levéltár kéziratok térképeinek kartográfiai névtára. In: Bács-Kiskun Megye Múltjából 11. sz. Kecskemét, 1992. 340.

A táblázatból látszik, hogy a 40 % körüli országos átlagnál kevesebb volt a szántók és 5-6 %-kal több az erdők részesedése. A sík területnek megfelelően viszonylag sok volt a rét és legelő. Az újjászervezett birtok a kalocsai, hajósi, szentistváni és bácsi kerületekre oszlott, egyenként 28 807 kh 914 négyszögöl, 20 669 kh 1124 négyszögöl, 19 443 kh 907 négyszögöl, 16 016 kh 350 négyszögöl területtel. Ha a négy kerületet külön-külön vizsgáljuk, differenciált kép bontakozik ki.

11. sz. táblázat

művelési ág	Kalocsai	Hajósi	Szentistváni	Bácsi	Összesen %
	k e r ü l e t				
szántó	34,44	16,42	11,59	10,65	21,17
rét+kert	22,68	12,57	2,35	4,69	13,05
szőlő	–	–	2,42	–	0,47
legelő	10,39	30,91	16,79	10,37	20,74
erdő	12,07	22,21	44,55	63,09	29,23
nádas	3,99	3,95	4,64	1,25	3,68
művelés alá nem eső terület	7,43	13,94	17,66	9,96	11,66
<i>Összesen:</i>	100	100	100	100	100

Az összeírásból világosan látszik, hogy a szántóföldi gazdálkodás elsősorban Kalocsa környékén kapott fontos szerepet, de így is messze elmaradt az említett országos átlagtól. A keletebbre eső, Hajós környéki pusztákon és eközségekben a legelők voltak túlsúlyban, a bácsi kerületben pedig az erdőgazdálkodás vezetett. A legtöbb használhatatlannak ítélt vízborítás, Szentistván környékén volt, csaknem 20 %-át foglalva el a mezőgazdaságilag hasznosító területnek.⁸⁷

A gabonakonjunktúra hatására az 1870-es évektől a legelők egy részét feltörték, így a szántók aránya jelentős mértékben megnövekedett. A falvak széles határa és a viszonylag gyér településhálózat azonban nem tette szükségessé minden terület felszántását, így az állattartásra alkamas legelők és bizonyos mértékben még az erdők nagysága 1885-ben is valamivel az országos átlag felett maradt.⁸⁸

87 Dóka K.: Változó tájak, átalakuló gazdaságok. /Az egyházi birtok képe a 18-19. századi felmérések tükrében/. Kézirat, 1993. 278-279.

88 A kincstári, közalapítványi, továbbá az egyházi és szerzetesi nagyobb birtokok területének és művelési ágak szerinti megoszlásának kimutatása. Bp. 1895. 85.

12. sz. táblázat

művelési ág	terület		
	k.hold	négyszögöl	%
szántó	29 300	1 170	33,51
kert	119	282	0,15
rét	6 980	390	7,98
szőlő	21	330	0,02
legelő	13 432	1 074	15,36
erdő	25 929	1 188	29,66
nádas	4 166	380	4,76
művelés alá nem eső terület	7 483	93	8,56
Összesen:	87 433	107	100 %

A szántók területét gyarapította az említett Duna-szabályozás, a nádasok felszámolása és az árterek kiszáradása is. A terület az 1870-es években a korábbi külterjes állattartásból felzárkózott a modernnek tekintett gazdaságokhoz.

Mint jeleztük a jobbágyfelszabadítást és a kataszteri felmérést megelőzően az érseki birtokon a főkáptalannal való osztozás után három mezőváros, 11 község és számos pusztát hoztak létre. A kataszteri rendezés következtében a puszták egy része önálló adóközség lett, más részüket községekhez csatolták. Kalocsához sorolták Szücsök-Kaszálót, Nánát, Szalmahíd, Pálföld, Öregberke, Kisberke, Morcs, Sástó pusztákat, illetve szállásokat.⁸⁹ Nagyharta és Szentkirály érseki része Felsőszentkirály néven közös adóközséget alkotott. Egyesítették Bakod, Bödd és Csepeg pusztát, sőt néhány év múlva ide csatolták a Foktó melletti Zasztót is. A csepegi részt az 1850-es években még félkör alakú, egykori folyóágak szeltek át, azonban a pataji töltések megépítésével a terület folyamatosan kiszáradt és az uradalom egyik fontos gazdasága lett.⁹⁰

Várszeg Bóvár-szigettel, Drágszél Hattyas pusztával, Telekpuszta Malom-szigettel, Halász Kassal, Szántó Izsákkal, Farkasszigettel egyesült, Sumár és Aligvárta pusztákból Újaligvárta lett.⁹¹ Hild adóközséghez csatolták Sipsa, Kall, Érsekhalom stb. területét, Szeremléhez Rét pusztát, viszont önálló adóközséggé vált a tőle elválasztott és a vízszabályozás után a Duna tulsó partjára került Taplós területe.

89 KÉGL. T. 278.

90 Uo. T. 172.

91 Uo. T. 165, 194, 201, 215.

Önálló adóközség lett még Gyarmatsziget, Kőégető, Csorna, Kerek, Kéles, Gemenc, Rezét, Pandúrsziget is.⁹² Nem lettek viszont önállóak – még az adózás szintjén sem – a bácsi birtok pusztái: Tercsanik, Debelák Bácsához, Klecsics Déronyhoz, Szelencse Bácsújfaluhoz került.⁹³

Egy-egy puszta életében a jobbágyfelszabadítás kevés változást hozott abban az esetben, ha azt csak pénzért bérelték. A polgári forradalom után legfeljebb a bérlő személye változott meg, ha az érsekség így találta megfelelőnek. A pénzért és terményjáradékért bérelt területen a kilenced és tized hivatalosan megszűnt, azonban a terület megműveléséről gondoskodni kellett. Mivel az érsekség a napszámosok fizetését nehezen tudta volna előteremteni, a részesművelésen alapuló rendszerek különböző formái alakultak ki, csak most már a termés tulajdonosnak járó részét nem kilencednek, és tizednek nevezték. A korábban robotban művelt, saját kezelésű puszták szintén e sorba kerültek, hacsak meg nem tudták oldani a bérmunkások beállítását.

Az 1860-as években a pusztákon nagyarányú építkezések kezdődtek, melyek közül a legtöbb Kunszt József érseksége idején (1854–1866) ment végbe. Építkeztek a bérlők is, rendszerint a számukra is nehezen előteremthető bérleti díj fejében, rendbehozták a korábbi időszakból örökölt létesítményeket, majorokat, istállókat.

1867-ben, amikor Haynald Lajost iktatták be az érseki székbe, a székvárosban lévő és a kegyúri létesítményekkel együtt összesen 315 épület volt a birtokon.⁹⁴ Az ekkor kelt összeírás tanúsága szerint a puszták új épületei tiszték, béresek, cselédek, juhászok, erdészek házai, az állatok számára marhaállások helyett létesített istállók, gabonátárolók, szérűk, pajták voltak. Főként a lakóházak száma növekedett meg. A nagyobb majorokban építettek iskolákat (Bödd, Érsekhalom, Kéles, Józsefháza), korszerűsítették az utak melletti vendégfogadókat.

A böddi majorban a felsoroltakon kívül szekérszín és faragóműhely, Kall pusztán lépcsőszín, Hilden kovácsműhely, Józsefszálláson nyíró szín, Hajóson a falun kívül présház, uradalmi pince és bormérés is volt. Kunszt József építette például az érsekalmi majort, mely a következő épületekből állt: tisztik, iskola, cselédházak, cséplőpajta, birka- és ökoristálló. Az ő idejében került sor a kélesi belmajor teljes kialakítására, melyhez tisztik és cselédházak, tanítóház, magtár, birkaúsztató, birkaistálló, akol tartozott. Ebben az időszakban került sor Karácsony major, Öregberke, Csorna, Újaligvártá, Kass puszta, Pörböly térségében is építkezésekre.

Több épület rendeltetése megváltozott. A hildi, már kicsinyek bizonyult vendégfogadóban tisztik lakást létesítettek, és mellette új kocsmá épült. A legeltető juhászok veszített jelentőségéből, ezért a juhászbojtárok házaiba béresek költöztek.⁹⁵ A szentistváni volt erdészházban lakott az uradalmi mérnök, akit

92 KÉGL. T. 179, 209, 213.

93 KÉGL. Kataszteri iratok. Kivonat a kalocsai és bácsi érseki uradalmak kataszteri birtokíveiből. 1880. k.

94 KÉGL. Birtokátadási iratok 1867.

95 KÉGL. T. 198.

a birtok déli részein folyó munkák miatt ide kellett költöztetni, a sükösi ispán üressé vált házát pedig vendégfogadóvá alakították át.

Az 1850-es, 1860-as térképeken gyakran találjuk a feliratot: „gazdaszatiilag beosztva”. Ez annyit jelent, hogy az uradalmi mérnök, aki megfelelő mezőgazdasági ismeretekkel is rendelkezett, a birtokrészeket művelési ágak szerint elkülönítette, és a szántóterületeken – mint más vonatkozásban említettük –, táblákat (vetőket) alakított ki. Ahol erre lehetőség volt, a táblák azonos nagyságúak voltak, hogy a vetéscsergő könnyebben összeállítható legyen. Szép példáját látjuk ennek Újaligvárta térképén, ahol a szántókat hat, egyenlő táblára osztották,⁹⁶ vagy a házi kezelésben lévő Kőégető pusztán, ahol 20 kisebb egységet alakítottak ki.⁹⁷

A felmérések alapján jól megfigyelhető a művelési ágak változása is. Csornán, Ósükösdön, Hilden, Kélesen, a legelőkből újabb részeket törtek fel, és a nagyobb majorok közelében sor került a rétek felszámolására is (pl. Kőégetőn, Szántópusztán, Külbogyiszlón). Helyenként találkozunk erdőirtásokkal is a szántók területének növelése érdekében. A Bácsához tartozó Debelák pusztán eredetileg 1249 hold 656 négyszögöl erdő és 409 hold vízállás, mocsár volt. A kiírtott területen kezdetben szarvasmarhákat legeltettek, számukra akol épült, 10 év leforgása után azonban a pusztán már táblákra osztott szántókat, kiépült majorokat találunk.⁹⁸ A korszerűsítést a mezőgazdasági termékekre való egyre nagyobb igény, a piaci lehetőségek kibővülése inspirálta. Mindez azonban olyan anyagi- és munkaerő-ráfordítást igényelt, amit az érsekség nem tudott biztosítani. Megoldást ezúttal is a bérleti rendszer kiteljesedése hozott.

* * *

A jelzett gazdasági váltás csak úgy tudott végbemenni, hogy folytatódott a területen a vízszabályozási munkálatok, melyek az érseki és főkáptalani területeket egyaránt érintették. Az 1850-es évek egyik fontos dunai építkezése a bogyiszlói átvágás volt, mely az évtized közepére készült el. A 8 km hosszú új meder a Dunát 23 km-rel rövidítette meg. A munkát, mely az érsekség számára kevéssé volt előnyös – a Tolna megyei vízszabályozások tették szükségessé. A Sió, Kapos, Sárvíz szabályozása ugyanis csak akkor lehetett sikeres, ha befogadjuk a vizet akadály nélkül el tudta szállítani.⁹⁹ Az átvágással Bogyiszló község teljes határa – Küldoromlás kivételével –, a túlsó partra került. Tolna megyében az egyesült Sió, Kapos, Sárvíz csatornát a Taplói-Dunába vezették, és a folyószabályozás után a Duna mellett új töltések is épültek. Mivel a Sárvizet és Siót szabályozó Nádorcsatorna Társulat e kérdések megoldását nem tartotta feladatának, ezért Duna-védőtöltési és Csatornázási Egylet néven új

96 KÉGL. T. 165.

97 Uo. T. 212.

98 Uo. T. 180, 181.

99 Dóka K.: A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772-1918) Bp. 1987. 133.

társulat alakult, mely később Szakszárd-Bátai Ármentesítő Társulat néven folytatta működését. Az érsekség Bogyszló község területéből 71 k. holdat átadott a társulat céljaira,¹⁰⁰ de az erdők esetében sem itt, sem a gemenci, vagy koppányi szakaszon nem járult hozzá a területek ármentesítéséhez. Így a töltések a birtokhatárra, és nem a Duna partjára kerültek. Kunszt József érsek tiltakozásának köszönhetjük a gemenci ártéri erdőt.

1893-1898 között Sükösd, Csanád, Koppány térségében vágták át a Dunát, ami az érseki birtokot szintén érintette. A munkálatok céljaira csaknem 300 holdat sajátítottak ki, és azok elvégzésével újabb erdőrészek (Koppány, Rezét, Veránka, Cserta) kerültek a folyó túlsó partjára.¹⁰¹

Az érseki és főkapitalani birtokon a Duna bal partján – mint láttuk –, már korábban is töltések védték. A folyamatos szabályozás egyik következménye volt, hogy a folyó vízszintje árvízkor a korábinál jobban emelkedett, és a töltések magasítására állandóan szükség volt. 1850-ben Klasz Márton készített tervet a balpart teljes ármentesítésére, de egyelőre nem történt intézkedés. 1862-ben Kalocsán jeges árvíz pusztított, mely kárt okozott más településeken is. Ennek elvonulása után – egyelőre a vármegye irányításával –, töltés-erősítési munkába kezdtek, melyekbe 1869 után az érsekség és a főkapitán is bekapcsolódott. 1871-ben megalakult a Pest Megyei Sárközi Ármentesítő Társulat, melynek északi határa Dunapataj-Kiskörös, a keleti Kecel-Császártöltés-Baja vonalon húzódott.

A töltések 1875-ig a Dunapataj-Kalocsa szakaszon épültek meg, amikor ismét jeges árvíz pusztított a környéken. Bár a társulat igyekezett a védelmet egészen Szentistvánig megszervezni, Kalocsától délre a víz ismét károkat okozott.¹⁰² A társulat élére ekkor a minisztérium kormánybiztost helyezett, és irányításával a töltést déli irányban meghosszabbították. A sükösd-csanád-koppányi átmetszés után végrehajtották a szükséges korrekciókat, de a folyamatos magasításra, a szelvények kibővítésére a következő évtizedekben is szükség volt.¹⁰³

A vízszabályozáshoz e szakaszon is hozzátartozott a töltések mögött maradt belvizek levezetése. Elsősorban a volt fokok és erek medrének felhasználásával csatornákat létesítettek, melyek zsilipeken keresztül haladtak át a töltéseken. A legfontosabb a Karaszi-csatorna volt, mely e kanyargós vízfolyás medrében haladt és a sükösdi erdők, legelők vizét is összegyűjtötte.¹⁰⁴

Újjáépült töltések védték Szeremle községet. Itt nemcsak a Duna partján volt védmű, hanem a település határában körtöltést is létesítettek. Az 1884-ben készült térképen jól látható, hogy a folyóparti töltés elzárta a Duna mellékágait és lehetőséget adott a környező balparti területek kiszáradására. A szeremlei határ legmélyebb részén, a Paptavában, már nem volt mocsár, de ezzel szemben a jobbparton, az említett szeremlei átvágással kizáródott Gyűrűsalji

100 KÉGL Jóságigazgatóság iratai 3/79/1883.

101 KÉGL. T. 621.; Jóságigazgatóság iratai 1641/1898.

102 KÉGL Vízszabályozási iratok 1875.

103 Móder F.: A Pest-megyei Sárközi Ármentesítő Társulat huszonkét éves története 1872-1894. Kalocsa, 1896.

104 KÉGL. T. 583.

erdőben, melyet nem védett a bátai töltés, víz állt a kobolyákban és nádasok alakultak ki.¹⁰⁵

A balparti területek komplex belvízlevezetési tervét 1869-ben szintén Klasz Márton dolgozta ki, és végrehajtása ismét a Sárközi Ármentesítő Társulat feladata volt. 1873-ban indult meg az építkezés, amikor a csatorna Kalocsa-Csertő-Miske felé haladt. Miskén a legelő legmélyebb részén vezették keresztül, majd a Homoród-patak és Vajas-fok medrének felhasználásával Dusnoknál érte el a Dunát. 1886-tól a munkálatokat a főkáptalani birtokok irányában terjesztették ki; a 62 km hosszú főcsatorna Ács pusztától indult, mellékcsatornái 110 km hosszúak voltak. Ehhez csatlakoztak a 25 km-es halom-maloméri és a 64 km-es hajós-csanádi csatornák. A Vajas dusnoki torkolatába 1898-ban zsilipet építettek.¹⁰⁶

A munkálatok nyomán csaknem 20 000 holdat mentesítettek, és 38 000 kh, korábban rétként és legelőként használt terület vált szántóföldi művelésre alkalmassá. Az Órjeg vonalán vezetett Dunavölgyi Főcsatorna építése – mely a terület mai képét meghatározta –, csak a jelen században indult meg.¹⁰⁷

* * *

A 19. század második felének viszonyait vizsgálva röviden szólni kell a főkáptalani területekről is. A székvárostól északra fekvő községekben az érseki birtokkal egyszerre ment végbe a tagosítás, hiszen sok volt az egymással határos terület. A rendezést viszont nehezítette az 1862. évi árvíz, mely Kalocsán kívül Szentbenedeken és Géderlakon okozott jelentős károkat. 1863-ban Szentbenedek le is égett, az 1875-ös jegesár pedig Uszodot érintette.

A géderlaki határt 1859-re rendezték. Ide tartozott Péterföld, Pusztalak, Terjel major, sőt 1858-tól Marcsa puszta is, ahol birtokcsere történt.¹⁰⁸ Szentbenedek és Uszod határában összefüggő káptalani birtok volt, melyhez Újmajor, Kenyértelék, Biskó és a tágas Szilágy puszta is tartozott.¹⁰⁹

Az imsósi erdőt közigazgatásilag Ordas községhez csatolták, Ács és Ökördi puszta pedig Akasztó tartozéka lett. Adózás szempontjából Ácsból önálló adóközség alakult, melynek területét 1860-ban Kecel rovására növelték meg.¹¹⁰ Orosz pusztát közigazgatásilag Bátyához csatolták,¹¹¹ ahol a főkáptalan mellett az érsekség és több világi földesúr is birtokos volt.

A távolabbi Kecelen, melyhez a 18. század vége óta Bánegyháza, Demeter, Csöngöd puszta tartozott, 1859-ben mérték fel a községi szőlőket, majd 1860-tól Bánegyházánál történtek birtokcserek a Soltvadkerthez tartozó Csábor pusztával.¹¹²

105 Uo. T. 567.

106 A magyar vízszabályozás története. Szerk.: Ihrig D., Bp. 1973. 229-231.

107 Lupkovics B.: A Pestvármegyei Dunavölgy Leccapoló és Öntöző Társulat munkálatai és jövő feladatai. Bp. 1914.

108 KÉGL. T. 217.

109 Uo. T. 294:1.

110 Uo. T. 267, 282.

111 Uo. T. 270:1-2.

112 Uo. T. 208, 275.

Császártöltésen Csalapuszta, Dusnokon Borsoshát, Gémes, Garáb és a határban lévő Lenés erdő volt jelentős főkáptalani terület. Mindkét településen az 1860-as évek közepén került sor az úrbéri szerződés megkötésére. Dusnok határát érintette a dunai töltések építése, de még inkább belvízlevezetés, mivel – mint említettük –, a Vajas medrében haladó csatorna itt nem érte el a Dunát.

A múlt század végén a területre a fokozatos kiszáradás volt jellemző, mely érintette a főkáptalani birtok legértékesebb részét, az erdőt is. Ennek nagysága összesen 5798,7 kh volt, és a következőképpen oszlott el az egyes birtokrészek között:

– Dusnok – Lenés	1 262,5 kh
– Szentbenedek	495 kh
– Ordas – Imsós	470 kh
– Császártöltés – Csala	3 571,2 kh

A csalai erdő a Duna-Tisza közti homokon nőtt, benne akác és nyárfák voltak, de fenntartását az aszály veszélyeztette. A többi erdőt eredetileg ártérinek tekintették, de gyakorlatilag csak az imsói őrizte meg ezt a jelleget. A Lenés erdőben szil, kőris, tölgy, nyár és fűzfák voltak, de a vízszabályozás óta a tölgy lassabban nőtt. Az 1879. évi törvény értelmében a főkáptalani erdőkben 1885 óta nem volt üzemterv.¹¹³

1885-ben az állandó kataszter nyomán a birtokot 24 045 hold 824 négyszögölnek mérték fel, melynek művelési ágait az alábbi összesítés szemlélteti:¹¹⁴

13. sz. táblázat

művelési ág	terület		%
	k.hold	négyszögöl	
szántó	5 310	581	22,13
kert	19	1 395	0,08
rét	2 523	733	10,49
legelő	6 715	695	27,93
erdő	5 532	597	23,01
nádas	1 200	557	4,99
<u>művelés alá nem eső terület</u>	<u>2 734</u>	<u>1 066</u>	<u>11,37</u>
Összesen:	24 045	824	100,5

1895-ben, amikor az ország mezőgazdaságáról átfogó statisztika készült, a főkáptalan 100 holdnál nagyobb birtokait 25 486 kh-nak találták, ahol – szemben a 10 évvel korábbi állapottal –, a legelők feltörése miatt a szántóföldek kerültek előtérbe. Részesedésük az össz-területből 29,44 %, míg a legelőké 25,89 %, az erdőké 21,86 %, a réteké 8,57 % volt. Mint az adatok mutatják a

113 Újváry G.: A kalocsai székesfőkáptalan erdőgazdaságának leírása. Kalocsa, 1940.

114 A kincstári közalapítványi ... birtokok i.m. 89.

legelők még mindig a terület 1/4 részét tették ki, az állattartás – úgy tűnik – vesztett jelentőségéből. Csak 132 ló, 1 123 szarvasmarha, 1 089 sertés, 3 509 juh volt a birtokon. A juhek száma mindössze 15 db-ot tesz ki 100 k. holdan-ként, ami országos összehasonlításban is csekély állatsűrűségre utal.¹¹⁵

* * *

Az érseki birtokon a leírt vízszabályozási munkák nemcsak a szántók-réteglegélők arányát változtatták meg, hanem befolyásolták az erdők fejlődését is. Ahogy a főkáptalani területeken láttuk, a töltésekkel védett erdőknél a folyamatos száradás a növénytakaróban is megmutatta hatását. A fűzfa e talajokon nem maradt meg, és lassabban nőtt az ártéri viszonyokhoz szokott tölgy is.

A Duna jobbpartjára került erdőknél nem következtek be ilyen változások, de ezek kezelése igen sok nehézséget jelentett. A birtokrészeket csak kompon lehetett megközelíteni, bonyodalmas volt a kivágott fa elszállítása, az őrzés, az állandó felügyelet. A Duna szabályozás befejezése után ezért az ártéren maradt erdőkben nagyarányú építkezéseket kezdtek, erdészházakat, majorokat alakítottak ki, ahol az erdőkben dolgozók elszállásolására volt lehetőség. A szárazzá vált területeken a kivágott tölgy- és fűzfa helyére cser, nyárfa, a homokra akác került. A korszerűsítést jelzi, hogy minden nagyobb erdőségnél létesítettek faiskolákat és vadaskerteket, fácánosokkal gondoskodtak az állatállomány pótlásáról.¹¹⁶

A kalocsai és bácsi területeken az 1879. évi erdőtörvényt 1880-1887 között hajtották végre. A legtöbb üzemterv 1885-ben készült el. A Pest megyei Duna-szabályozás miatt először a bácsi uradalomban állították össze ezeket a dokumentumokat,¹¹⁷ majd folyamatosan sor került a Bogviszló környéki, a gemenci, a szerelmlei erdőkre.¹¹⁸ Az előírásoknak megfelelően elkészültek a Csanád, Koppány, Rezét erdők üzemtervei is, melyeket az utolsó jelentős dunai átvágások után a századfordulón – az új helyzetnek megfelelően – korszerűsítettek.¹¹⁹ Az üzemtervek összeállítása időben egybeesett az 1879-ben megkezdett új kataszteri felméréssel, mely az állandó kataszter része volt. Az új mérés lehetővé tette, hogy az erdőbirtokokat külön kezeljék itt is a gazdaság egyéb részeitől. Az 1880-as évek végén külön erdőkatasztert készítettek, melyben 25 996 kh 1 116 négyszögöl területet írtak össze, az egész birtok 30,30 %-át.¹²⁰

Haynald Lajos halála után, az 1891. évi széküresedéskor újra összeírták az érsekség ingó- és ingatlan vagyonát. E kimutatások szerint a művelési ágak megoszlása az egyes adóközségekben a következő képet mutatta:¹²¹

115 A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1-5. Bp. 1897. 2. köt.

116 KÉGL. T. 569:1.

117 Uo. T. 526.

118 Uo. T. 538, 561, 568.

119 Uo. T. 541:2, 596, 600.

120 KÉGL. Kataszteri iratok, erdőkataszter

121 KÉGL. Birtokátadási iratok 1892.

település neve	szántó		kert		rét		legelő		erdő		nádas		művelés alá nem eső		összesen	
Kalocsai kerület																
Kalocsa	655kh	1361 □	95kh	677 □	296kh	821 □			143kh	978 □	11kh	62 □	26kh	1162 □	1229kh	281 □
Felsőszentkirály	3699kh	992 □	22kh	343 □	456kh	1267 □	1114kh	377 □			1890kh	1285 □	592kh	91 □	7775kh	1155 □
Csorna	822kh	991 □	21kh	1259 □	52kh	485 □	1904kh	1199 □					86kh	373 □	3135kh	1552 □
Bödd-Bakod	1849kh	465 □	15kh	1384 □	326kh	488 □	303kh	1319 □			84kh	1490 □	35kh	1146 □	2615kh	1292 □
Gyarmatsziget	95kh	1381 □			137kh	115 □	2kh	762 □					2kh	1247 □	238kh	305 □
Telekpuszta	435kh	1041 □	1kh	477 □	51kh	880 □	25kh	789 □	1009 □				74kh	63 □	588kh	1059 □
Kőégető	545kh	714 □			41kh	83 □	154kh	190 □					79kh	631 □	820kh	18 □
Ujdrágszél	1387kh	20 □	12kh	956 □	351kh	1104 □	302kh	314 □					128kh	675 □	2181kh	1469 □
Zasztó	80kh	1561 □				1334 □							1kh	633 □	83kh	328 □
Várszeg	301kh	425 □	5kh	1573 □	69kh	1350 □	3kh	158 □	1508kh	773 □	2kh	18 □	335kh	834 □	2226kh	331 □
Bogyiszló	910kh	734 □	17kh	1202 □	718kh	75 □	146kh	141 □	2251kh	888 □	81kh	647 □	440kh	166 □	4565kh	633 □
Külbogyiszló	856kh	1107 □	5kh	1189 □	107kh	58 □							178kh	1491 □	1148kh	645 □
Taplós	6kh	1096 □	1kh	1348 □	1kh	340 □	4kh	131 □	209kh	628 □			70kh	677 □	293kh	1020 □
Halász	500kh	259 □	2kh	901 □	9kh	1046 □	3kh	1204 □					21kh	87 □	537kh	297 □
Szántó	2277kh	905 □	23kh	1193 □	520kh	259 □	16kh	698 □		746 □			756kh	594 □	3851kh	338 □
Kerek	124kh	1231 □											1kh	1360 □	152kh	540 □
Miske	32kh	203 □		257 □									1kh	814 □	35kh	1274 □
Foktő	4kh	1079 □	1kh	1060 □	2kh	660 □	1kh	694 □	21kh	46 □		413 □	413kh	1303 □	445kh	445 □
	14589kh	1165 □	228kh	1019 □	3168kh	314 □	3981kh	1556 □	4391kh	265 □	2309kh	106 □	3256kh	507 □	31924kh	82 □
Hajósikerület																
Hild	2798kh	143 □	67kh	1536 □	1105kh	121 □	2668kh	1448 □	1364kh	1035 □	394kh	1339 □	132kh	36 □	8531kh	558 □
Kéles	686kh	249 □	10kh	216 □	171kh	992 □	1419kh	971 □	951kh	449 □	26kh	788 □	77kh	1298 □	3343kh	163 □
Veránka	55kh	18 □	3kh	176 □	442kh	1500 □	1kh	207 □	666kh	1440 □			715kh	1412 □	1884kh	1553 □
Kékhegy	413kh	416 □					615kh	641 □	596kh	581 □			8kh	16 □	1632kh	1404 □

település neve	szántó		kert		rét		legelő		erdő		nádas		művelés alá nem eső		összesen									
Gemenc			1258	☐	30kh	673	☐	495kh	1529	☐	1741kh	1283	☐	2kh	833	☐	643kh	718	☐	2914kh	1494	☐		
Csanád			1339	☐													109kh	1577	☐	110kh	1316	☐		
Sükösd	6kh	146	☐	1387	☐			10kh	163	☐	241kh	1095	☐				133kh	36	☐	391kh	1227	☐		
Nádudvar				77	☐													h	431	☐		508	☐	
Hajós	189kh	670	☐	10kh	1249	☐	250kh	1348	☐	121kh	1207	☐	215kh	191	☐	61kh	1083	☐	57kh	609	☐	906kh	1557	☐
Józseftelek	632kh	1487	☐	168	☐			325kh	714	☐	254kh	1449	☐				3kh	566	☐	1216kh	1180	☐		
	4780kh	1539	☐	94kh	1006	☐	2000kh	1434	☐	5658kh	478	☐	6032kh	1123	☐	485kh	943	☐	1881kh	299	☐	20933kh	1362	☐

Szentistváni kerület

(Új) Aligvártá	438kh	322	☐	6kh	615	☐				2kh	724	☐							19kh	493	☐			
Csávoly-Józsefháza	871kh	984	☐	26kh	518	☐				531kh	85	☐	602kh	507	☐							28kh	1523	☐
Szentistván				5kh	754	☐																		
Rezét	281kh	1232	☐	9kh	960	☐	13kh	957	☐	121kh	778	☐	9302kh	416	☐	302kh	1503	☐	630kh	488	☐			
Pandursziget	731kh	305	☐	14kh	28	☐	257kh	1216	☐	245kh	753	☐	5635kh	858	☐	470kh	470	☐	2028kh	221	☐			
Szeremle	986kh	107	☐	4kh	804	☐	159kh	116	☐	12kh	773	☐	325kh	60	☐	56kh	961	☐	388kh	1207	☐			
	3308kh	1350	☐	66kh	486	☐	430kh	689	☐	912kh	1515	☐	7865kh	241	☐	829kh	1334	☐	3095kh	732	☐			

Bácsi kerület

Bácsújfalú	717kh	227	☐	3kh	973	☐													2kh	886	☐			
Dérony	1257kh	274	☐	5kh	1168	☐	338kh	856	☐	21kh	330	☐	172kh	157	☐	2252kh	607	☐	679kh	840	☐	185kh	232	☐
Bács	3479kh	6	☐	61kh	1574	☐	525kh	728	☐				698kh	946	☐	5455kh	480	☐	344kh	1058	☐	239kh	923	☐
	5453kh	507	☐	71kh	515	☐	863kh	1584	☐	21kh	330	☐	870kh	1103	☐	7707kh	1087	☐	1024kh	298	☐	427kh	472	☐
VÉGÖSSZEG	28131kh	1351	☐	460kh	1456	☐	6463kh	821	☐	21kh	330	☐	11423kh	1450	☐	25996kh	1116	☐	4648kh	981	☐	8660kh	470	☐

Birtokkerületenként a megoszlás %-os aránya az alábbi képet mutatta:

15. sz. táblázat

művelési ág	Kalocsai	Hajósi	Szentistváni	Bácsi	Összesen %
	k e r ü l e t				
szántó	45,72	22,84	20,05	33,19	32,78
kert	0,71	0,45	0,40	0,43	0,55
rét	9,92	9,55	2,60	5,25	7,53
szőlő	–	–	–	0,13	0,02
legelő	12,47	27,03	5,52	5,29	13,32
erdő	13,75	28,82	47,65	46,88	30,30
nádas	7,23	2,32	5,03	6,23	5,42
művelés alá nem eső ter.	10,00	8,99	18,75	2,60	10,09
Összesen:	100	100	100	100	100

Fenti összeállítás világosan jelzi, hogy a természeti és gazdasági tényezők valamennyi kerületben a szántók arányának emelkedését hozták magukkal. Mint az előzményekből következik, e gyarapodás Kalocsán a rétek, Szentistvánon a legelők feltöréséből származik. A bácsi kerületben a termőföldek növelése céljából erdők irtására került sor, a hajósiban pedig az eddig haszon nélküli mocsarakat, vízállásokat, futóhomokos területeket igyekeztek meghódítani.

Az állattartás itt is elvesztette korábbi jelentőségét. A 85 ezer hodos birtokon az 1895. évi mezőgazdasági statisztika szerint csak 4 084 szarvasmarha, 502 ló, 3 243 sertés, 10 504 juh volt, azonban ez sem egyenletes megoszlásban. A teljes állomány 75 %-át, a sertés és szarvasmarha-állomány 75 %-át, a juhek 40 %-át a Bács megyei falvakban tartották, és jelentős volt a juhászat Kalocsa határában is.¹²²

A termények értékesítését és az egész terület fejlődését akadályozta, hogy az infrastruktúra még a század végén is elmaradott volt. Az 1853-1854-ben megépült Kecskemét-Félegyháza-Szeged közti vasúti fővonal a vidéket elkerülte. Az 1890-es években a birtok déli részét – Bács, Bácsújfalú, Dérony helységeket – a Baja-Zombor-Palánka vonallal összekapcsolták, és 1885-ben Kiskőrösön keresztül, mellékvonalon Pest és Kalocsa között lett összeköttetés. Több vasút sem a birtokon, sem közelében nem volt, és a székvárosból egyik birtokközpontot sem lehetett megközelíteni. Miske, Hajós, Nádudvar kapcsolatok nélkül maradt, és a főkáptalani falvak közül egyiknek sem volt vasútja.¹²³

Adva volt a dunai szállítás lehetősége. A már említett foktői mellett Baja közelében is volt kikötő, ami leginkább a búza továbbításához jelentett megoldást, de a termést a kikötőig a rossz utakon el kellett szállítani. Az egyre

122 A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája i.m. 2. köt.

123 Tomanić J.: Magyar Szent Korona országainak vasutai 1845-1904. Bp. 1905. Kecelt a vasút megközelíti.

jobban fejlődő Baja és maga a székváros – egyéb lehetőségek híján –, a birtok termékeinek fő piaca lett.

Befejezésül érdemes megvizsgálni – az általunk vizsgált időszakon túl – az 1919-ben készült összesítést, mely az egész érseki területről utoljára ad teljes képet. Ekkor már csak 82 000 hold volt a birtok, melynek 40 %-a volt az erdőgazdaság, újabb 40 %-a bérlet, és csak 20 %-ot tudtak megtartani házi kezelésben.¹²⁴

16. sz. táblázat

művelési ág	erdő	bérlet	házi kezelés	összesen	%
szántó	479kh 763 □	20365kh 1580 □	9644kh 1411 □	30490kh 554 □	37,25
kert	20kh 389 □	16kh 686 □	56kh 916 □	95kh 1491 □	0,12
rét	191kh 244 □	2329kh 31 □	2506kh 252 □	5026kh 527 □	6,14
szőlő	420 □	1087 □	62kh 551 □	63kh 458 □	,08
legelő	1084kh 446 □	6172kh 466 □	6536kh 1168 □	13793kh 480 □	16,86
erdő	23651kh 536 □	12kh 522 □	16kh 1088 □	23680kh 546 □	28,94
nádas	135kh 1371 □	454kh 104 □	356kh 838 □	946kh 713 □	1,16
művelés alá nem eső	5406kh 165 □	1652kh 969 □	676kh 133 □	7734kh 1257 □	9,45
Összesen:	30968kh 1134 □	31006kh 145 □	19855kh 1557 □	181830kh 1236 □	100

A művelési ágak megoszlása a szántóterületek újabb kiterjesztését mutatja, melynek ebben az időszakban már a Duna menti mocsarak, nyirkos rétek és legelők sem szabtak határt. Különösen a Pest megyei, Magyarországon maradt részeken tartották a szántóföldi gazdálkodást egyedül hasznosnak és megélhetési forrásnak, nem fejlesztve az ipart, a közlekedést, vagy a mezőgazdaság egyéb területeit. A természet átalakítását követően végbement egyoldalú váltás e birtokrészen hosszú időre meghatározta nemcsak a táj arculatát, hanem az itt élő lakosság sorsát is.

124 KÉGL Kataszteri iratok 1919.

Az előforduló helynevek és azok mai megfelelői

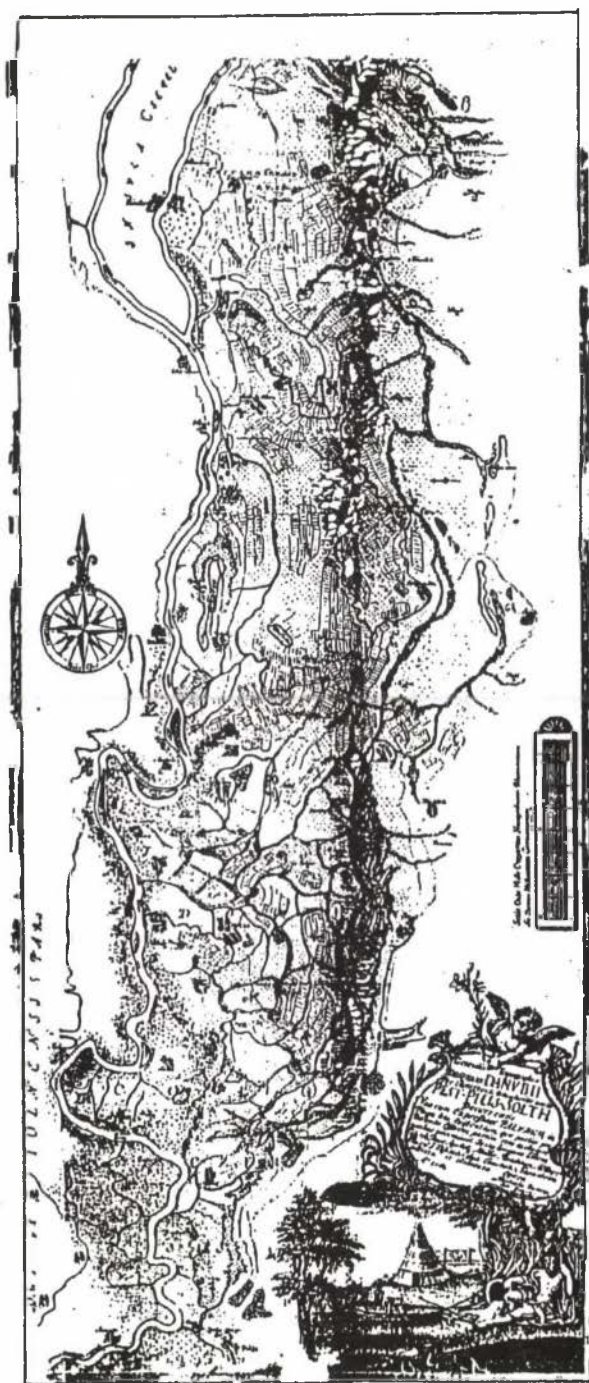
Ács	Akasztó
Akasztó	
Aligvárta	Baja
Almás	Kalocsa
Alsóerek	Szakmár
Alsómégy	Homokmégy
Alsópandur	Baja
Babád	
Bács	Bač (Szerbia = Sz.)
Bácsújfalú	Selenče (Sz.)
Baja	
Bakod	Dunapataj
Bánegyháza	Kecel
Banyasziget	Uszod
Báta	
Bátya	
Bék	Dusnok
Benedek	Dunaszentbenedek
Berkeföldje	Kalocsa
Besnyő	Sükösd
Biskó	Dunaszentbenedek
Bogyiszló	
Borota	
Borsoshát	Dusnok
Bóvár	Fajsz
Bödd	Fajsz
Cinkota	Budapest
Csábor	Soltvadkert
Csala	Császártöltés
Csanád	Érsekcsanád
Császártöltés	
Csávoly	
Csepeg	Szakmár
Cserta	Baja
Csertó	Kalocsa
Csiktarcsa	Nagytarcsa
Csipes	Kalocsa
Csonoplya	Čonoplja (Sz.)
Csorna	Szakmár
Csömör	
Csöngöd	Kecel
Dautova	u.a. (Sz.)
Debelák	Bač (Sz.)
Demeter	Kecel

Dérony	Deronje (Sz.)
Derta	Kalocsa
Déva	Kalocsa
Devecser	Kalocsa
Disznós	Dusnok
Dokomlás	Bogyiszló
Doromlás	Bogyiszló
Drágszél	
Dunapataj	
Dusnok	
Eger	
Erek	Szakmár
Erdősalj	Szeremle
Érsekhalom	
Esztergom	
Fácános	Hajós
Fajsz	
Farkassziget	Bogyiszló
Feked	Dusnok
Félegyháza	Kiskunfélegyháza
Feliti	Bač (Sz.)
Felsőerek	Szakmár
Felsőkall	Hajós
Felsőpandur	Baja
Felsőszentkirály	Dunapataj
Foktő	
Földvár	Kalocsa
Füzes	Kalocsa
Gajdobra	u.a. (Sz.)
Gara	
Garáb	Dusnok
Gay-Guvnistye	Bač (Sz.)
Géderlak	
Gemenc	Öcsény
Gémes	Dusnok
Góga	Bogyiszló
Gyder	Géderlak
Gyarmatsziget	Kalocsa
Gyűrűsalj	Szeremle
Hajnik	Szakmár
Hajós	
Hajtófok	Bogyiszló
Halász	Fajsz
Halmada	Nemesnádudvar
Halom	Homokmégy
Hany	Uzod

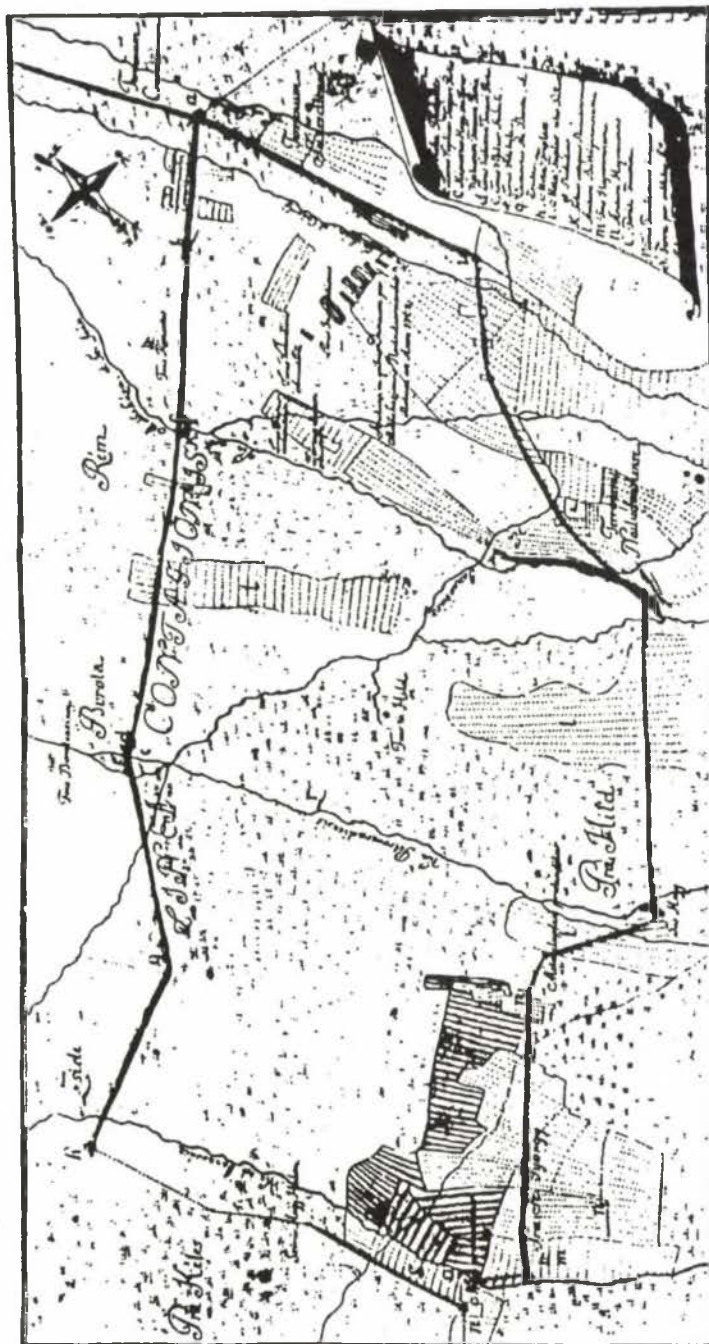
Hátfő	Bogyiszló
Hatsziget	Szeremle
Hattyas	Kalocsa
Hild	Hajós
Hillye	Homokmégy
Homokmégy	
Homoród	Miske
Imsós	Ordas
Ireg	Dunapataj
Istvánmegye	Baja
Izsák	Dusnok
Ják	
Jobbágy	Sükösd
Józsefszállás	Hajós
Józseftelek	Sükösd
Kákony	Baja
Kall	Hajós
Kalocsa	
Kara	Dunaszentbenedek
Karácsony	Kalocsa
Karasz	Fajsz
Kass	Dusnok
Kecel	
Kéles	Jánoshalma
Kenyértelek	Dunaszentbenedek
Kerek	Dusnok
Kereki	Bátya
Kisberke	Kalocsa
Kisdrágszél	Kalocsa
Kisharta	Harta
Kiskörös	
Kisülés	Kalocsa
Klecsics	Deronje (Sz.)
Kollut	Kolut (Sz.)
Koppány	Baja
Koprád	Sükösd
Kőégető	Kalocsa
Köröm	Foktő
Külgogyiszló	Nemesnáduddvar
Küldoromlás	Fajsz
Lak	Géderlak
Lenes	Dusnok
Malomsziget	Kalocsa
Mandra	Bač (Sz.)
Marcsa	Géderlak
Mátéháza	Baja

Mélykút	
Miske	
Monostor	Bátmonostor
Morcs	Hajós
Nádudvar	Nemesnádudvar
Nagyberke	Kalocsa
Nagyharta	Harta
Nagynána	Uszod
Nagyvárad	Oradea (Románia)
Nána	Uszod
Nemespál	Foktő
Nemespálháza	Kalocsa
Novoszele	Novoszele (Sz.)
Obrovác	u.a. (Sz.)
Ordas	
Orosz	Bátya
Ósükösd	Sükösd
Ökördi	Akasztó
Öregberke	Kalocsa
Pakau	Bač (Sz.)
Paks	
Palánka	Bačka Palanka (Sz.)
Pálföld(je)	Szakmár
Pandur	Baja
Paptava	Szeremle
Parabuti	Ratkovo (Sz.)
Pataj	Dunapataj
Pécs	
Péterföld(je)	Géderlak
Polgárdi	Császártöltés
Pörböly	Alsónyék
Pusztalak	Géderlak
Rém	
Rét	Szeremle
Rezét	Baja
Réztelek	Kalocsa
Roglatica	u.a. (Sz.)
Sástó	Szakmár
Sipsa	Hajós
Sógó	Sükösd
Sumár	Baja
Sükösd	
Szabadka	Subotica (Sz.)
Szabadszállás	
Szakmár	
Szalmahid	Kalocsa

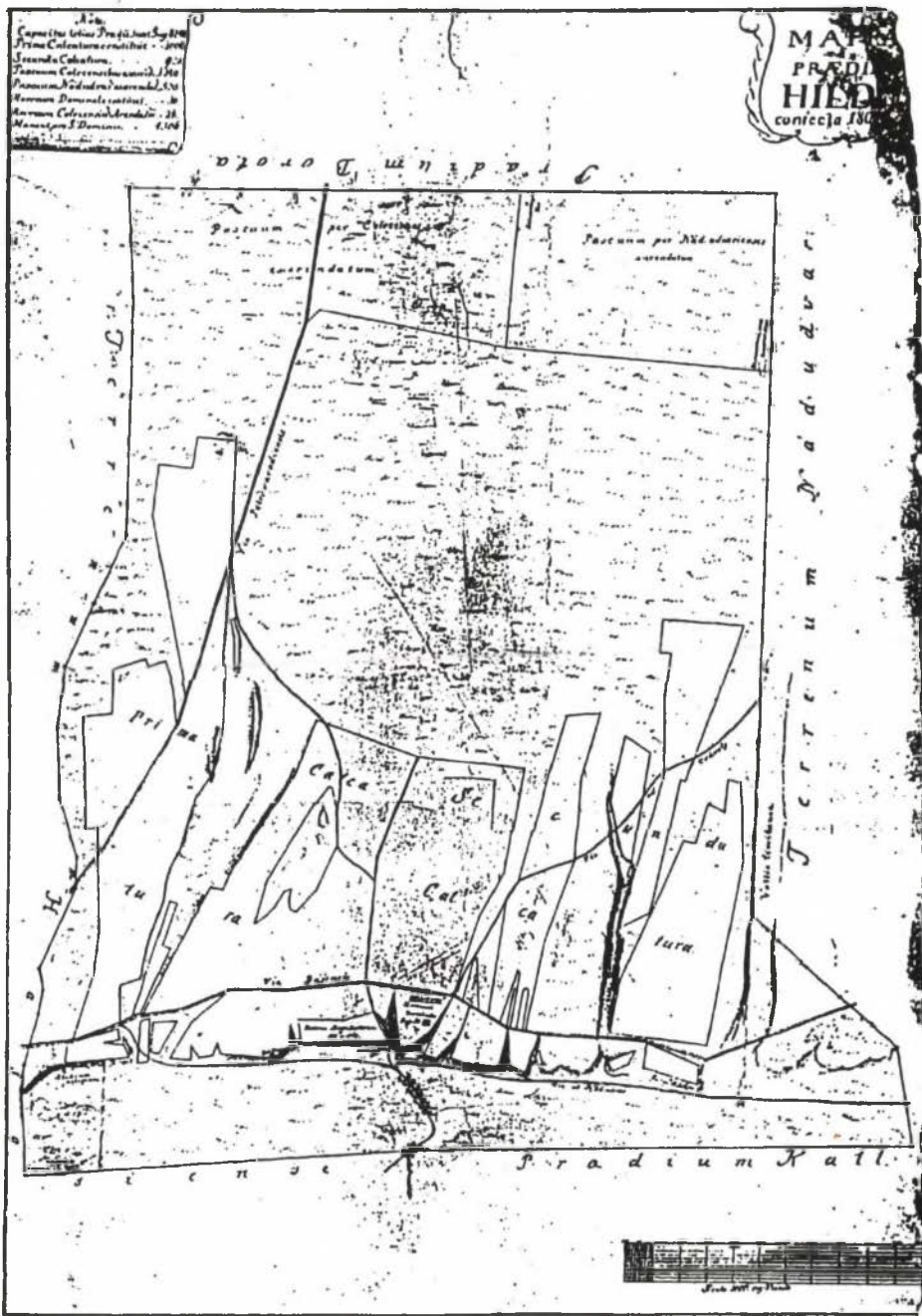
Szántó	Nemesnádudvar
Szántó	Hercegszántó
Szeged	
Szekszárd	
Szelencse	Selenča (Sz.)
Szentbenedek	Dunaszentbenedek
Szentistván	Baja
Szentkirály	Dunapataj
Szentpál	Uzod
Széplak	Bač (Sz.)
Szeremle	
Szilágy	Dunaszentbenedek
Szonta	Sonta (Sz.)
Szücsök-Kaszáló	Kalocsa
Taplós	Bogyiszló
Telekpuszta	Kalocsa
Tény	Kalocsa
Tercsanik	Bač (Sz.)
Terhel	Géderlak
Tetétlen	Dunatetétlen
Tovarisova	u.a. (Sz.)
Ujaligvárta	Baja
Ujmajor	Dunaszentbenedek
Uzod	
Várszeg	Fadd
Veránka	Érsekcsanád
Vranyák	Bač (Sz.)
Zasztó	Foktő
Zombor	Sombor (Sz.)
Zsid	Borota

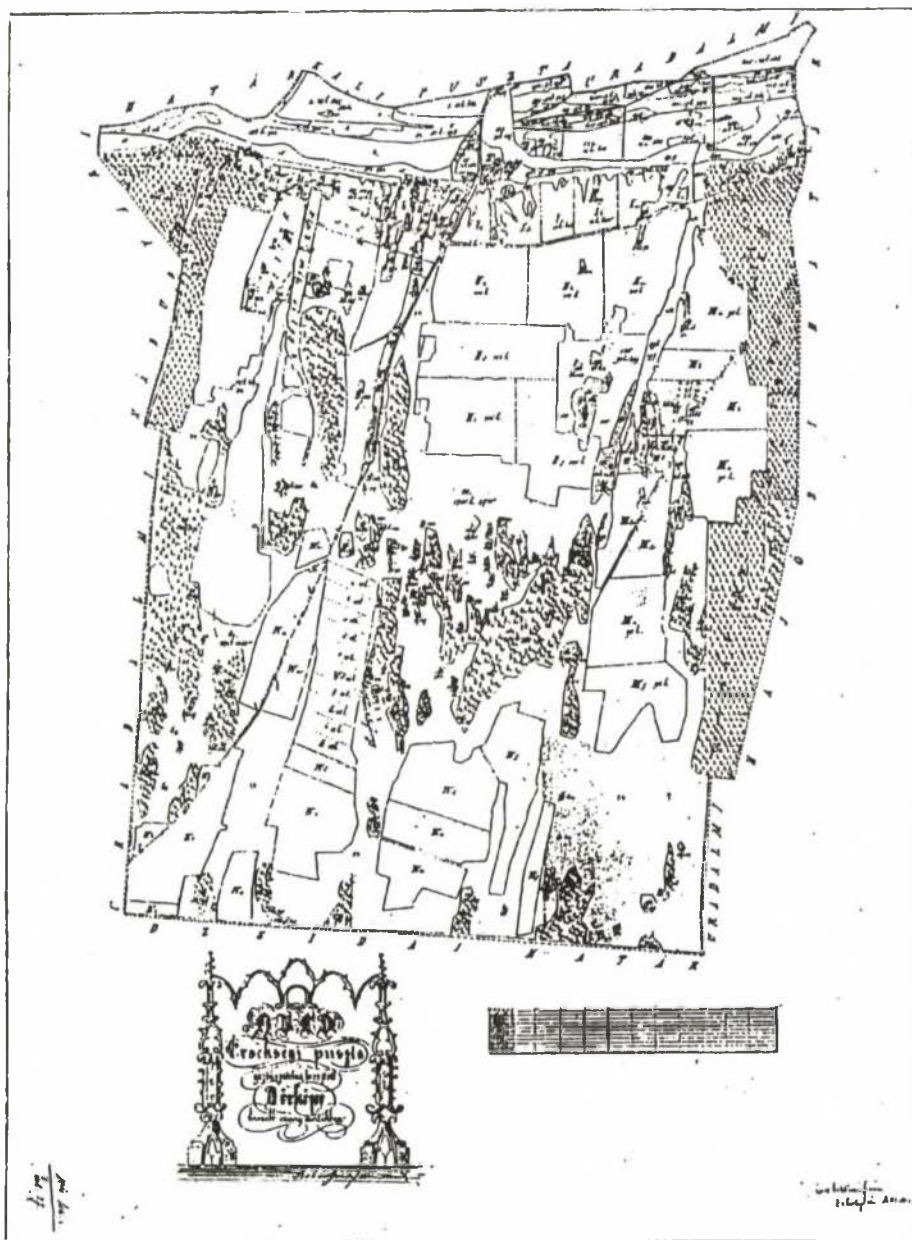
1. Ruttkay Mihály: A Duna Pest megyei szakasza 1764. (KÉGL. T. 142.)

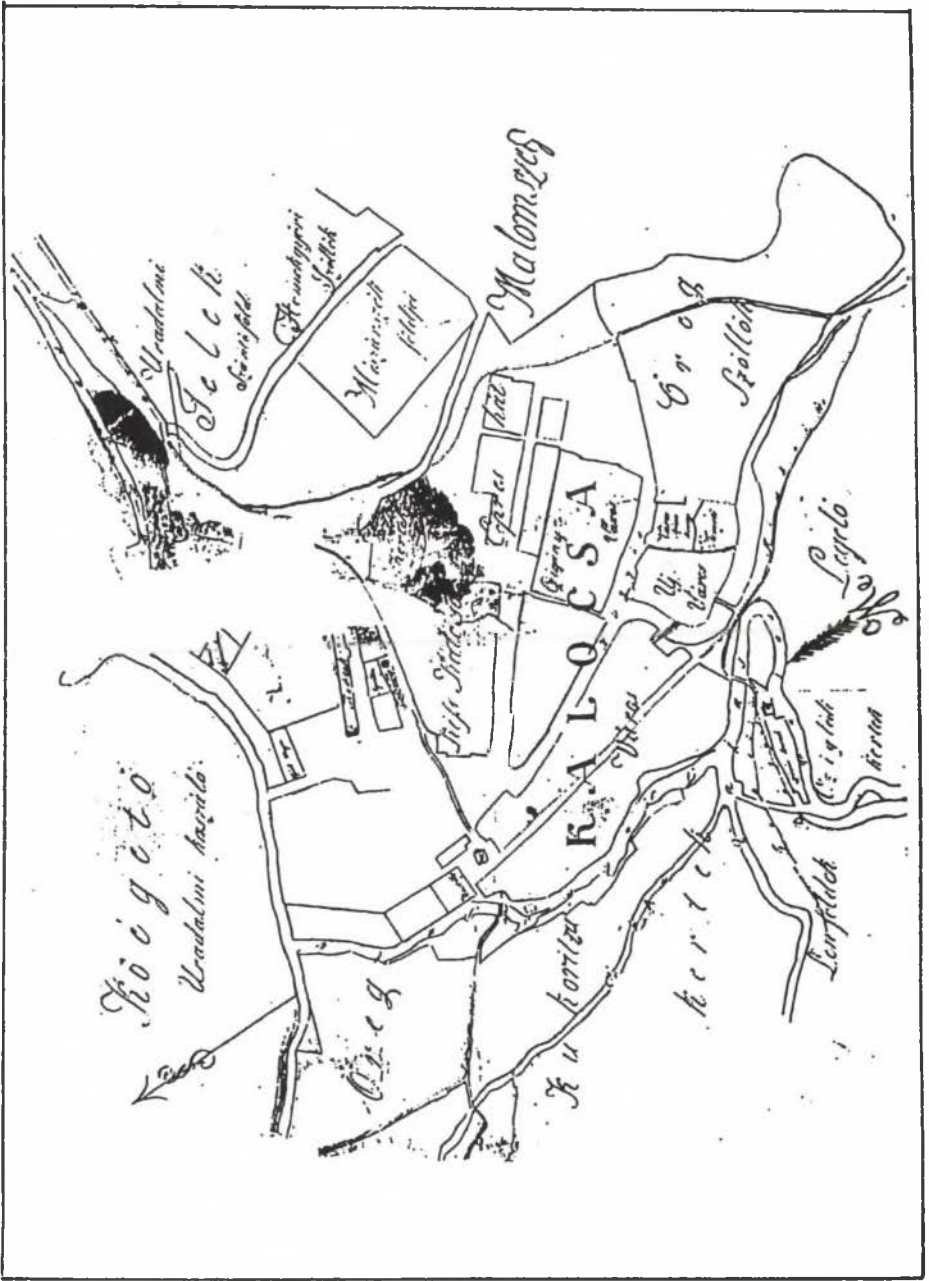
2. Karpe Mihály: Hild érseki puszta és Rém, Borota (Batthyány birtok) határtérképe 1768/1795 (KÉGL. T. 7.)

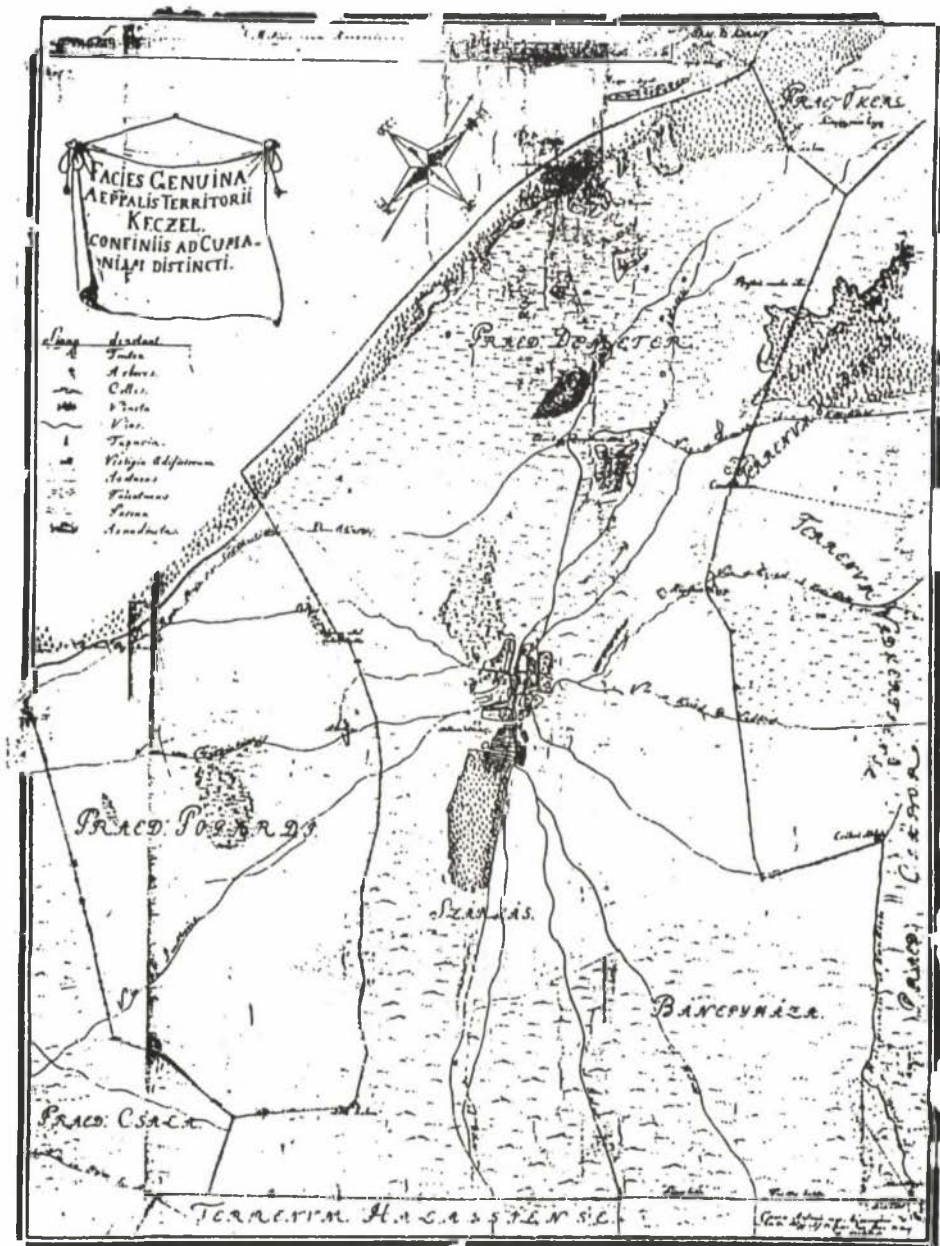
3. Szerző nélkül. Hild mezőgazdasági térképe a 19. század elején (KÉGL. T. 33.)

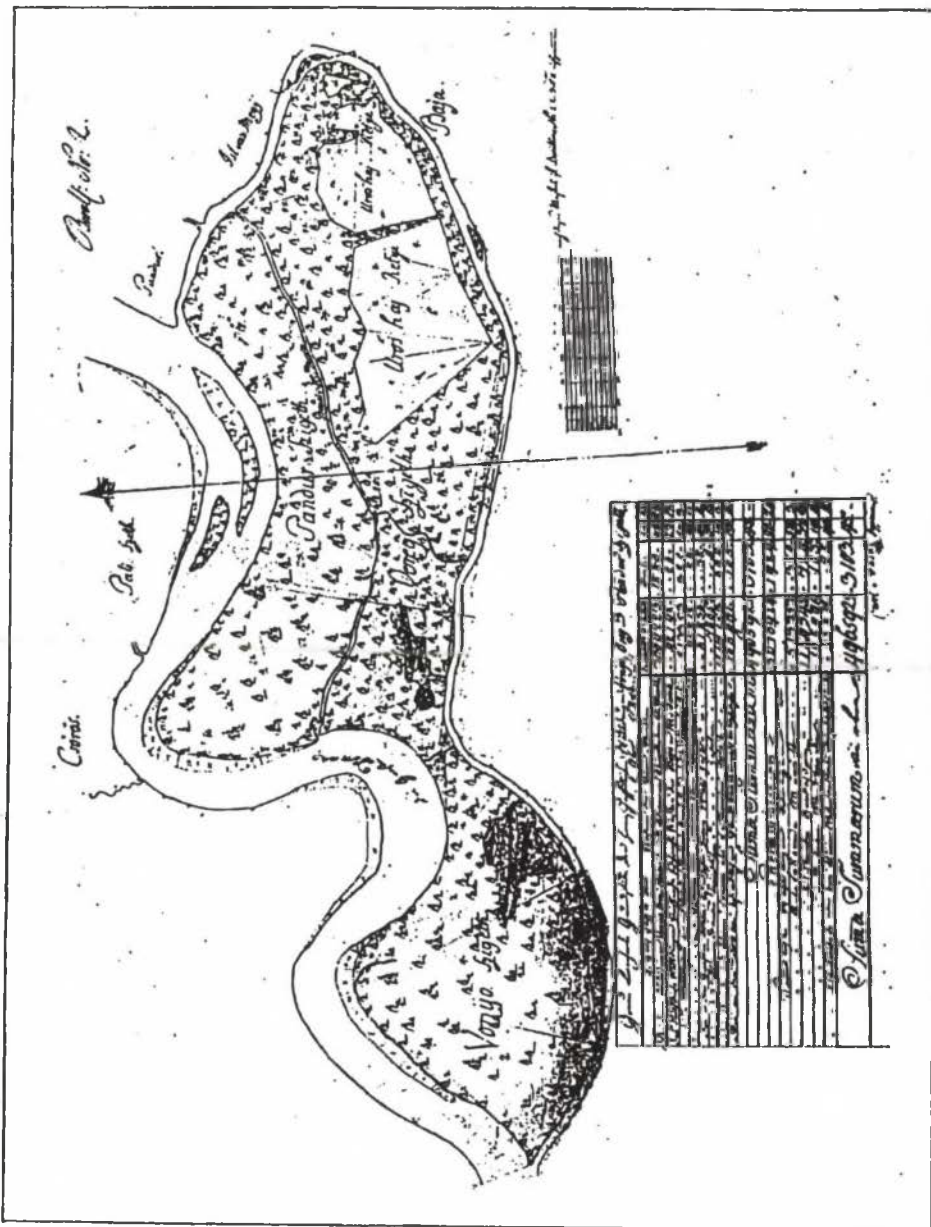
4. Kober József: A hildi gazdaság térképe a 19. század második felében (KEGL. T. 200.)

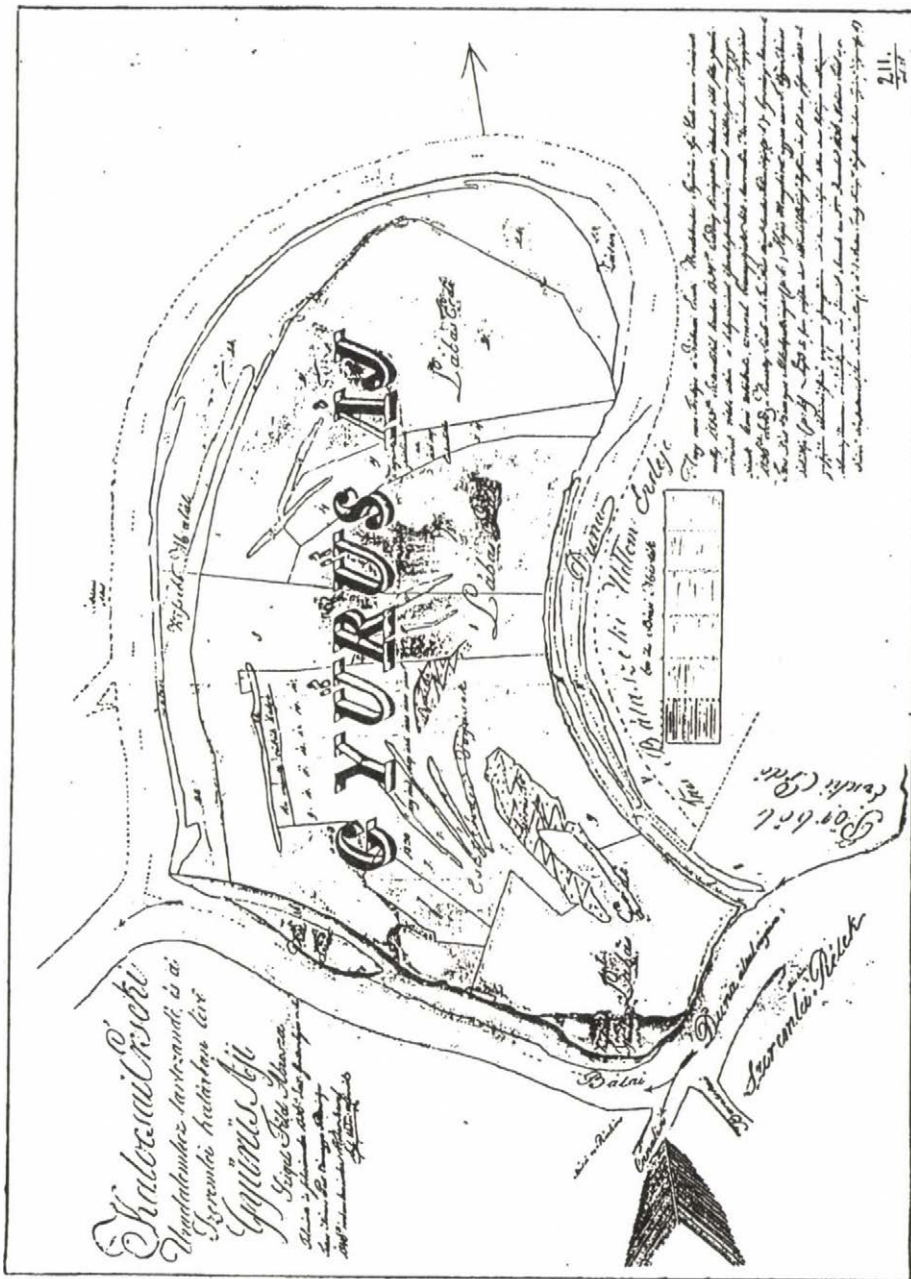
5. Szerző nélkül. Kalocsa érseki székhely a 19. század közepén (KÉGL. T. 155.)

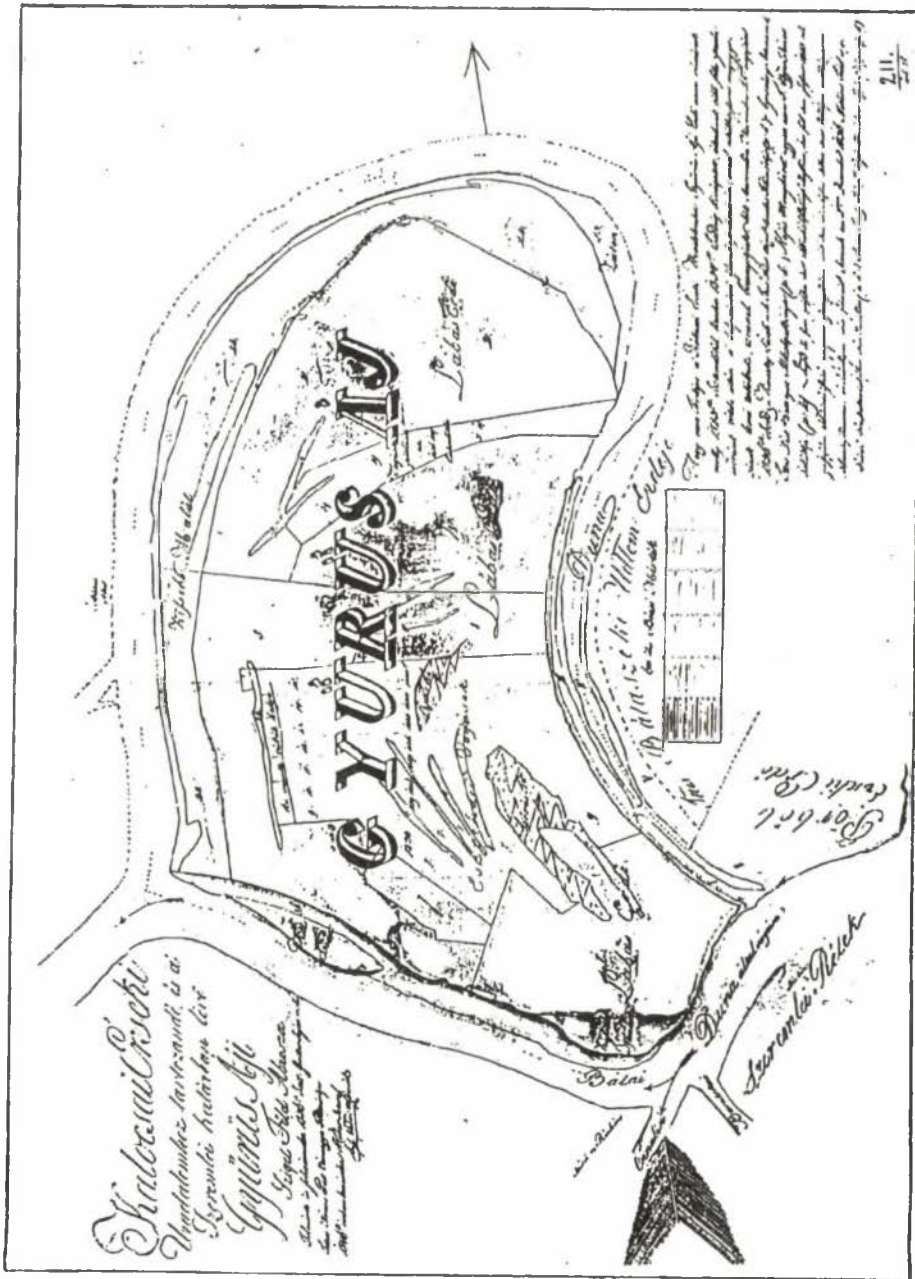
6. Kronovetter Antal: Kecel és a hozzácsatolt puszták térképe 1780 (KÉGL. T. 8.)

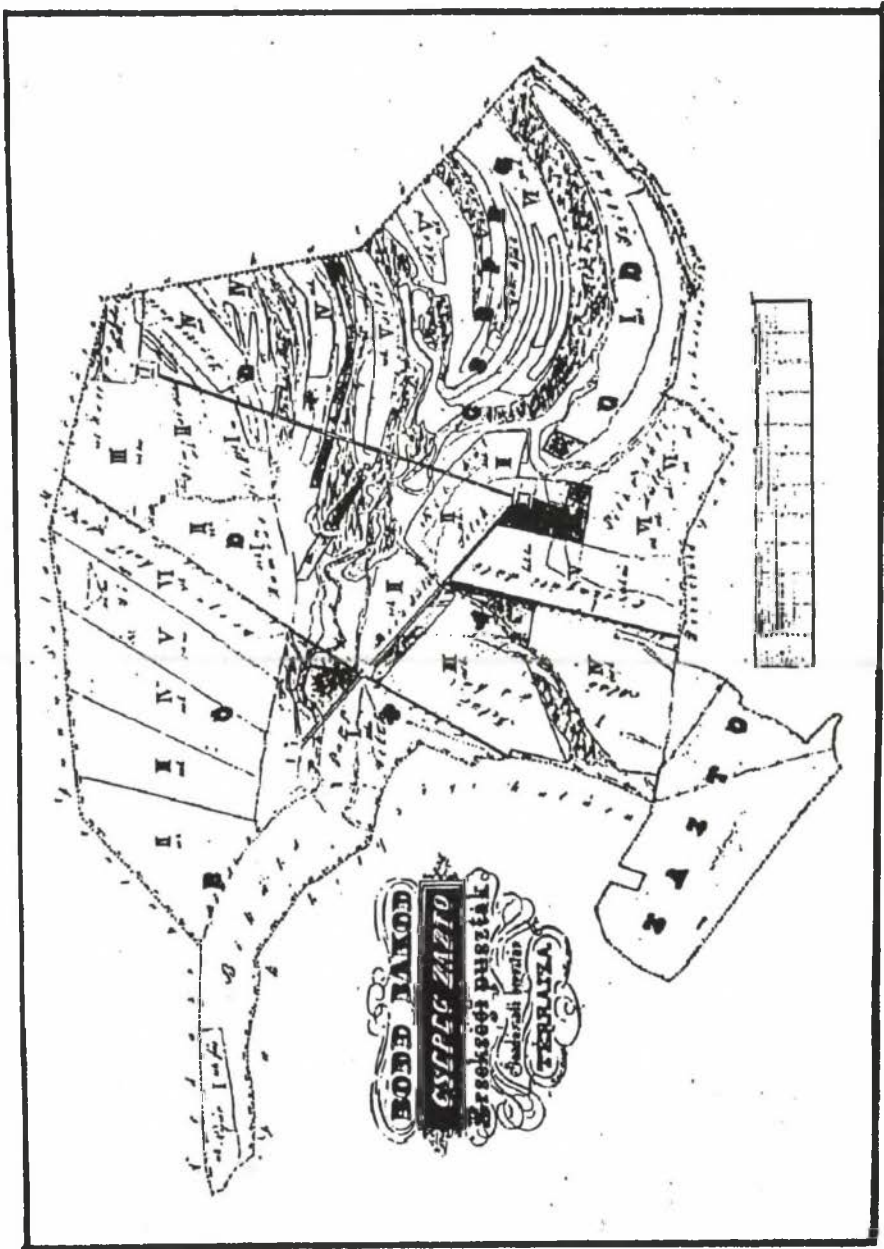
7. Justi von, Karl: A Pandúr-sziget II. József-kori térképe 1787 k. (KÉGL. T. 77.)

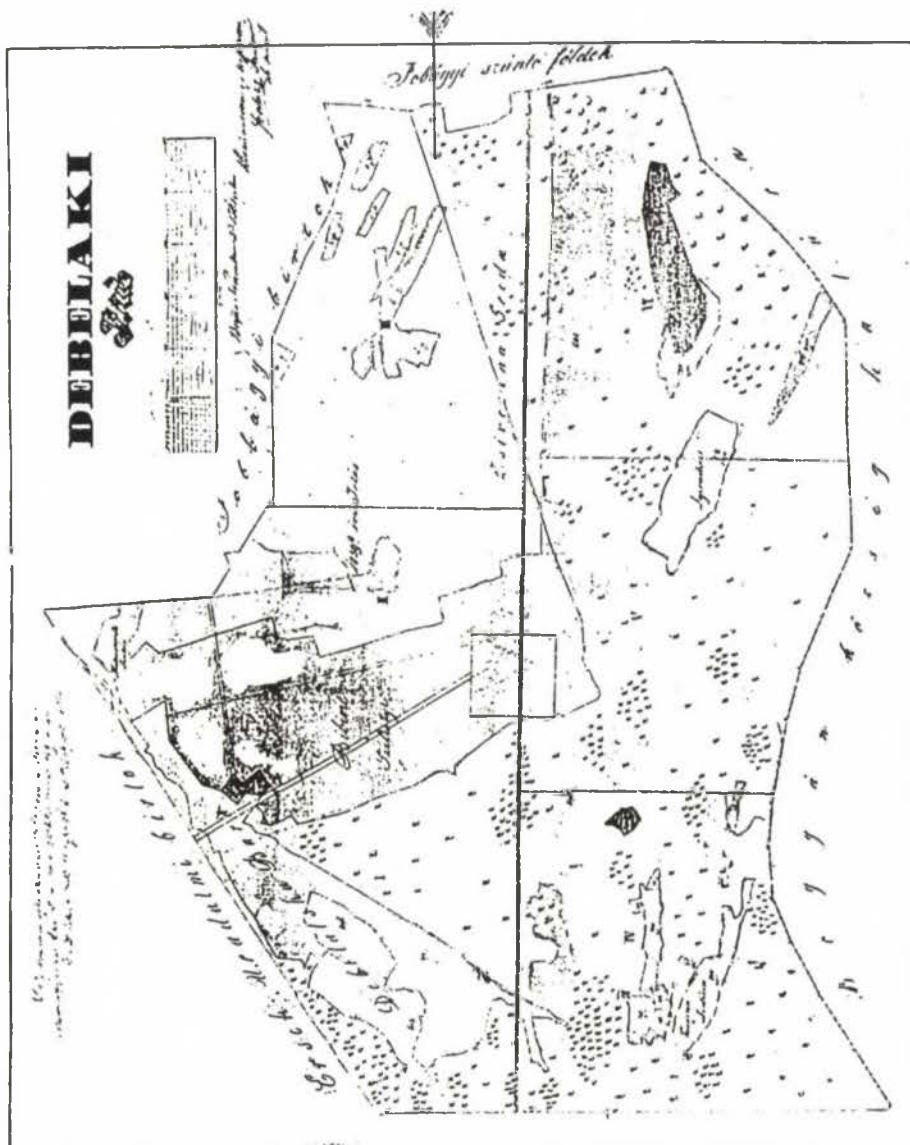
10. Kober József: A Győrújfalú erdő Szeremle határában, a Duna átvágásával 1846. (KÉGL. T. 59.)

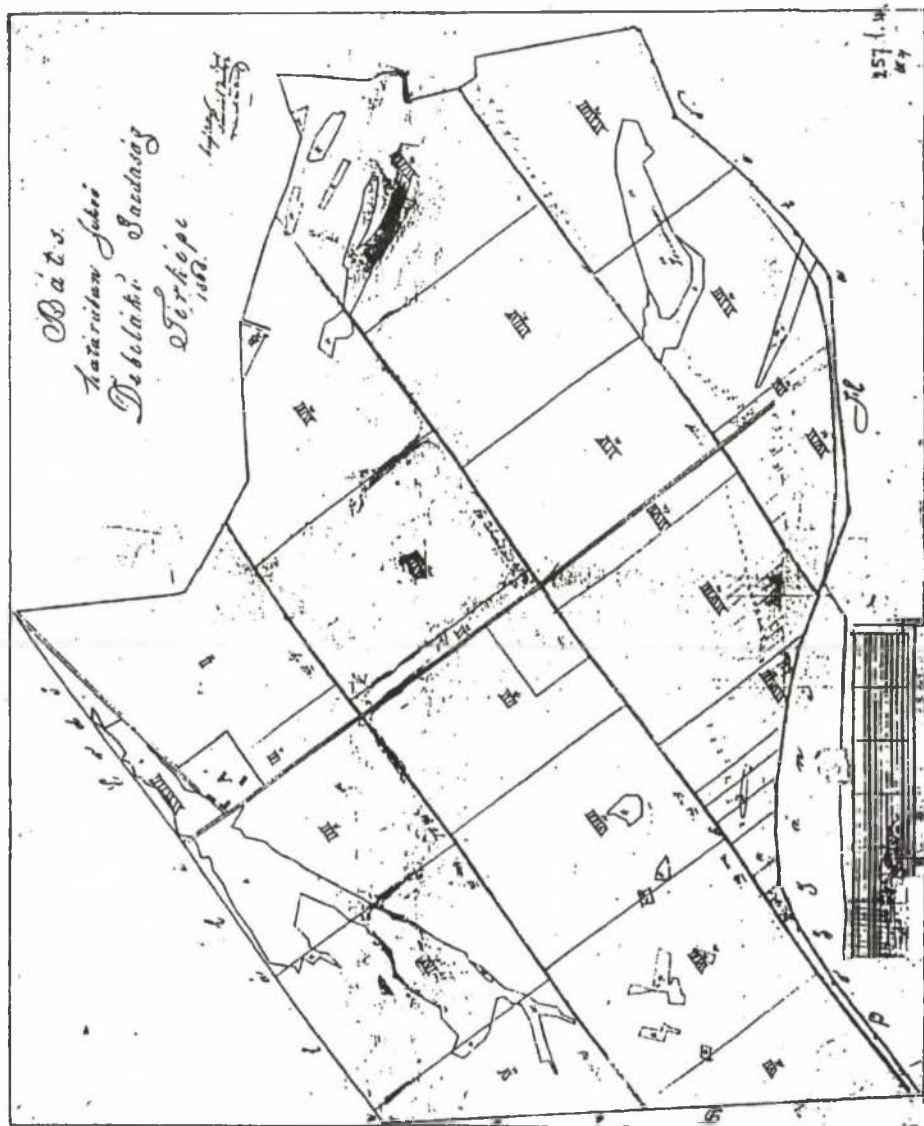
10. Kober József: A Gyűrűsalj erdő Szeremle határában, a Duna átvágásával 1846. (KÉGL. T. 59.)

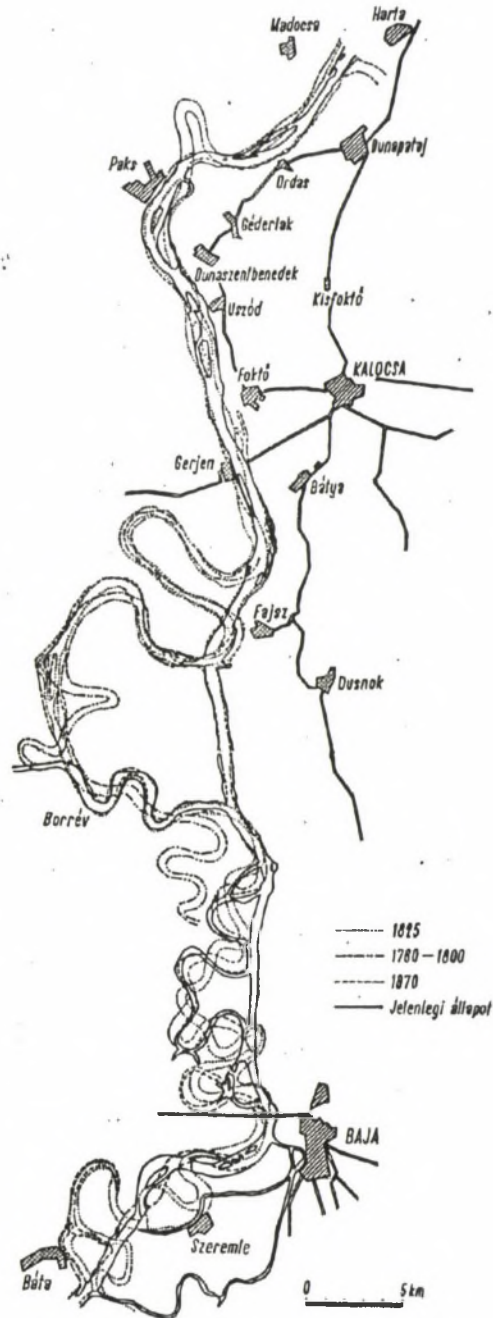
11. Kober József: Bödd-Bakod, Csepeg, Zasztó pusztai gazdaság 1860 k.
(KÉGL. T. 172.)

12. Szakáts Sándor: Irtásra kijelölt erdők Debélák pusztán 1859. (KÉGL. T. 180.)

13. Tomsich Mátyás: A debeláki gazdaság a kiirtott erdő helyén 1868.
(KÉGL. T. 181.)

14. Szerző nélkül. A Duna mederváltozásai a Dunapataj-Szeremle közti szakaszon. (A magyar vízszabályozás, i.m. 240. p.)

KLÁRA DÓKA:
THE POSSESSIONS OF THE ARCHBISHOPRIC OF KALOCSA IN THE 18-19TH
CENTURIES

The Archbishopric of Kalocsa founded by King St. Stephen besides the country town was in possession of 3 market-towns, 17 villages and many wastes in Bács-Bodrog and Pest-Counties at the turning of the 18-19th centuries. In the Middle-Ages this land was densely populated, but in the Turkish wars destroyed villages – the memento of which was cherished by the wastes – only partially succeeded to rebuild. The archbishopric possessions were joined up with 6 communities and some wastes that reduced the land along the Danube (Uszod, Dunaszentbenedek, Géderlak) and on the sand-drifts between the Danube and the Tisza (Kecel, Dusnok, Császártöltés). The surface took 87 000 cadastral yokes after the emancipation of serfs and stood as forth among the ecclesiastical lands after the possessions of the Episcopacy of Nagyvárad, Chapter of Eger and the Archbishopric of Esztergom.

Its cultivation was advanced by many plains that were suitable for agriculture and forests more on the nationwide-average, latter growing in the catchments of the Danube. The remaking of nature, the regulation of the Danube hardly influenced on the life of the possessions. After the draining not only the arable land increased, but a part of the forests dried up, too, even the agricultural units being connected with cutting through the river's bends also got over to the opposite banks.

Abundantly possessing land the local people and the manor itself strove after the extensive development of the agriculture; there was no industry and the proper infrastructure also couldn't be shaped.

KÓHEGYI MIHÁLY

ADATOK MADARAS EGYHÁZTÖRTÉNETÉHEZ (1789–1835)

Külföldi szerzők műveiben – különösen a Magyarországról elkerült német történészek és helytörténészek esetében – gyakori jelenség, hogy eltúlozzák a kétségtelenül meglévő, az itt élő nemzetiségek elmagyarosítására irányuló törekvéseket.¹ Ezen általános, és most is fenntartott véleményem ellenére olyan egyedi jelenségről kell most szólnom, melyben határozottan tetten érhetők ezek a törekvések.

Ismeretes, hogy 1526-ban a török katasztrofális vereséget mért a magyar csapatokra, és elfoglalta az ország középső részét. 1541-től kezdve mintegy 150 éven át az ország három részre szakadt. Középen a török megszállta terület éket hasított az ország testébe, és magába foglalta az egykori fővárost, Budát is. Az észak részeket a Habsburgok uralták, míg keleten és délkeleten, a Partiumban és Erdélyben viszonylag függetlenebb, a töröknek csak adóval tartozó fejedelemség jött létre. (A viszonyok természetesen bonyolultabbak, de a további megértéshez ennyi elegendő.)²

A Bácska területe 150 éven át a török fennhatósága alá tartozott. Lakói elmenekültek, a délről felszivárgó rácok megtelepedése ellenére is csak gyéren lakott a vidék. Buda visszafoglalása után (1686) még másfél évtizedig váltakozó sikerű harc folyt a területért. A dúló, fosztogató sereg nyomán lakatlanná vált a táj.³ A 18. század elején magántelepítéssel próbálta a kalocsai érsek benépesíteni a Bácskát, de ezt természetesen csak a birtokában lévő községek

- 1 Diplich, Hans – Hockl, Hans Wolfram: *Wer Donauschwaben*. Wien, 1950.; Lehmann, Michel szerk.: *Der Donauschwabe und sein geistiges Profil*. Stuttgart, 1969.; Senz, Ingomar: *Die nationale bewegung der ungarländische Deutschen vor dem Ersten Weltkrieg*. München, 1977.; Weidlein, Johann: *Zum Beginn der Madjarisierung des dörflichen Deutschtums. Südostdeutsche Rundschau*, 1944. 651-657.; Weidlein, Johann: *Frage der Madjarisierung*. In: *Wir Donauschwaben*, Wien, 1950. 222-228.; Weidlein, Johann: *Madjarisierung der Deutschen in Ungarn und in Deutschland*. Schorndorf, 1955.; Weidlein, Johann: *Zur Geschichte der Namensmadjarisierungen*. *Südostdeutsches Archiv*, 1967. 177-192.; Weidlein, Johann: *Pannonica. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze zu Sprach- und Geschichtsforschung der Donauschwaben und Madjaren*. Schorndorf, 1979.; Weidlein, Johann: *Hungaro-Svebica. Gesammelte Beiträge zur Geschichte der Ungarndeutschen und der Madjaren*. Schorndorf, 1981.; Senz, Josef Volkmar: *Geschichte der Donauschwaben*. München, 1987.
- 2 Az ismereteiket bővíteni óhajtóknak a következő bibliográfiákat ajánljuk: I. Tóth Zoltán: *Magyar történeti bibliográfia. 1825-1967*. 1-4. Bp. 1950. – Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. 1-3. Bp. 1951.
- 3 Acsády Ignác: *Magyarország Budavár visszafoglalásának korában*. Bp. 1886.; Kreutel, Richard – Spies, Otto: *Leben Osmans*. Bonn, 1954.

esetében tehetette.⁴ Hajósra 1722-ben a Duna felső folyása mellett lévő és Württemberghez tartozó Bussenböl, Dietelhofenböl, Zwiefaltenböl, Ohnlingenböl, Ottenweilerböl, Bremelauböl és Wiegendorfból érkeztek ide németek.⁵ Két évre rá (1724) Nemesnádudvar kapott Felső-Ausztriából, Bajorországból (Pustín, Tittelhof), a Pfalzból, Württembergből, sőt még Franciaországból is telepéseket.⁶

Amikor ez a magánföldesúri kezdeményezés befejeződött, az állam vette kezébe a telepítéseket.⁷ Elsőnek Csátalja népesedett be 1729-ben.⁸ A többi község csak Mária Terézia, vagy II. József alatt kapott lakókat.⁹ A közvetlenül az osztrák birodalomból telepített németek ideáramlása 1790 körül lezárult, helyette – a még gyér számban létrejövő községekbe – a szomszédos településekről költözött át kisebb-nagyobb csoportokban a két nemzedéknyi idő alatt túlnépesedett, gazdasági erőben megizmosodott lakosság.¹⁰ Így történt ez Madaras esetében is.

A lakatlan pusztát Esterházy Pál 1712. augusztus 1-jén kelt nádori adományával Osztroiczky János és fia, Imre megyei főjegyző birtokába került.¹¹ A család azonban eladósodott, és 1740 táján zálogba adta a pusztát Latinovics Péter Bács megyei alispánnak 17 000 forintért. Visszaváltani már nem volt erejük. Ezért a zálogon felül 6 000 forint ráfizetéssel Latinovics Péter és neje megvásárolták a birtokot, és arra 1751. július 5-én adományt nyertek.¹² A határ területe 19 888 kis holdat tett ki, és közvetlenül a Latinovics család borsódi jószágá mellett feküdt.¹³ A megszerzett pusztát, mivel Borsódról megművelni nehezen lehetett, Latinovics János és Péter a keletről szomszédos, német telepésekkel benépesített Almás községnek adta bérbe. A Királyi Kama-

4 Dél-Magyarország betelepítésére általában Bodor Antal: Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Bp. 1914.; Csetri Károly: Bácska lakossága a legrégibb időktől a XIX. század végéig. Bp. 1936.; Flach, Paul: Goldene Bácska. München, 1953.

5 Flach, Paul – Paul, Josef: Siedlungsgeschichte von Hajós, einer schwäbischen Gemeinde an der nördliche Grenze der Batschka. München, 1976. 119.

6 Petróci Sándor: Pest megye újiatelepülése 1711-1760. In: Pest megye múltjából. Budapest, 1965. I. 95-153.; Richter, Georg: Die Geschichte von Nemesnádudvar. In: Das Jahrbuch der Ungerndeutschen. Stuttgart, 1980. 92-98.; Schwedt, Herbert: Nemesnádudvar-Nadwar. Leben und zussammenleben in einer Ungarndeutschen Gemeinde. Marburg, 1990. 7.; Heckenberger Péter: Nádudvar-Nemesnádudvar. Egy észak-bácskai község történelme és településtörténete. Kalocsa, 1991. 59-68.

7 Zorn Antal: Német betelepülések és mai Bács-Kiskun megye területére a XVIII. és XIX. században. Bács-Kiskun megye múltjából. X. 325-389.

8 Ottenthal, Adam: Heimatbuch Tschatali-Csátalja. 1-2. Erlensee, 1988.

9 Horváth János: Bácska benépesedése a török hódoltság után. A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve (Ezentúl: BTTÉ) 1905. 7-15.; Iványi István: A bácskai kamarai puszták állapota és beépítése 1763-ban. BTTÉ 1911. 123-153.; 1912. 17-26., 61-87.; Feldtänzer, Oskar: Joseph II. und die Donauschwäbische Ansiedlung. München, 1990.

10 Schilling, Rogerius: Ansiedler der Deutschen in Rumpfungarn. Bp. 1928.; Hatvani Dániel: Rémi krónika. Bp. 1976.; Hellenbarth Maria: Katymár. Ein ungarndeutsches Dorf in der Nord-Batschka. Schwäbisch-Gmünd, 1980.

11 Dudás Gyula: A bácskai nemes családok. BTTÉ 1893. 51-154.

12 Országos Levéltár (ezentúl: OL) Latinovics család levéltára, szám nélküli.; Bakács István: Családok, testületek és intézmények levéltárai. Bp. 1953.

13 Dudás Gyula: A borsódi és katymári Latinovics család története. BTTÉ 1899. 139-171.

ra birtokának községe nevében Piukovics Péter írta alá a szerződést 1785 május elsején. A bérleti díj felét (185 forintot) Szent Mihálykor, másik felét 1786 Szent György ünnepén voltak kötelesek fizetni.¹⁴ A bérlet lejártának évében Latinovics Péter özvegye (Bernyákovics Anna) és a gyerekek a birtok egymás közötti felosztását határozták el. A választott bírák el is különítették a testvérek részeit, és ezt írásba foglalták.

A felosztás azonban hiába történt meg, mert életbe sohase lépett. A fenti okmány kelte után alig két héttel a bíróságnak bemutatták Latinovics Péter 1780. május 5-én kelt végrendeletét, melynek 3. pontja világosan kimondja, hogy „az örökösök ... és pedig István, János, József és Péter testvérek, még atyjuk halála után se osszák fel egymás közt Madaras pusztát, vagy annak felosztásához hozzá ne járuljanak. Ha pedig valamelyikük a közös birtoklást nem akarná elfogadni, vagy felosztására törekednék, zárják ki az örökségből.”

Igaz ugyan, hogy az özvegy és a testvérek „az elhamarkodott rendelkezés” betartását a „megváltozott idők körülményeire tekintve” lehetetlennek tartották, de a végrendelet egyértelmű kikötését nem teheték hatálytalanná. Áthidaló megoldásként csupán abba egyeztek bele a választott bírák, hogy egy évig maradjon széttagoltan a birtok. „Az év letelte után azonban a közös osztozkodású urak úgy egyeztek meg, hogy az egész és teljes Madaras-pusztá benépesíttessék, a betelepített birtokot pedig az atyai végrendelet kikötésének megfelelően együttesen kezelik és kormányozzák. A jövedelmet, vagyis a földesúri és regálé járadékokat is a lefektetett felosztás alapján egyenlő részben időről-időre az osztozkodó urak egymás között felosztják és kiosztják.” Az oklevél 1786. október 29-én kelt Borsódon.¹⁵

Madaras tehát végső soron Latinovics Péter előrelátásának köszönheti újratelepülését. Ha ő nem tiltotta volna meg fiainak a terület felosztását, úgy ma négy, lélekszámban jóval kisebb falucska állana a területen, ha egyáltalán sor került volna a benépesítésre.

A testvérek komolyan vették a telepítést, hiszen saját érdekükről volt szó. Nem várták meg az év leteltét, hanem 1787. június 11-én szerződést kötöttek Szalay István ügynökkel, aki kötelezte magát, hogy Madaras praediumba megfelelő számú telepest szerez, kiosztja a jövevényeknek a telkeket, és a munkát még ebben az évben befejezi. A Latinovics testvérek minden egyes kiosztott telepes telek után két forint harminc krajcárt, a határban lévő sessioért egy forintot fizetnek ezért az ügynöknek. A kiosztás Quits Antal földmérő (geometra) úr utasítása alapján történt. A felosztáshoz szükséges segéderőket a Latinovicsok állták, élelmezésükről azonban Szalay István maga gondoskodott. Ugyancsak az ő dolga volt az urbárium négy példányban történő összeállítás, valamint a térkép elkészítése és kiigazítás alá vetése.¹⁶ Ez a térkép sajnos nem maradt ránk. Az ún. II. József-féle térkép, mely Magyarország első

14 OL Latinovics család levéltára, 1785. évi iratok 13.; Kóhegyi Mihály: Die Magyarisierung der Gemeinde Madaras in Südungarn. Gerhard Seewan szerk.: Minderheitfragen in Südosteuropa. München, 1992. 181-186.

15 OL uo., 1786. évi iratok 20. A felosztás vázolata is ehhez az irathoz van csatolva.

16 OL uo., 1787. évi iratok 20.

hiteles felmérése, azonban világosan mutatja, hogy a falu a Katymárról Bácsalmásra, Katymárról Kunbajára, Bajáról Bajmokra, illetve Borsódról Madaras pusztára vezető utak által alkotott szabálytalan négyszög alakú területre települt.¹⁷ Maga a falu szabályos mérnöki pontossággal kimért téglalap alakú település, a bácskai sváb községek iskolapéldája, hiszen itt nem kellett egy korábbi utcarendszerhez igazodni. A Katymárról Bácsalmásra, illetve Bácsborsodról Bajmokra vezető országutak találkozásánál, a falu közepén áll a templom. A két, igen széles főút négy szabályos negyedre osztja a falut. A mellékutcák (tizedek) derékszögben metszik egymást.

A telepítés lázas ütemben folyt. A Szalay Istvánnal kötött szerződés után alig egy hónappal már „recenter impopulatum praedium”-nak, azaz újonnan benépesített falunak nevezik az okmányok Madarast.¹⁸ A község pecsétjének címerében egy túzok áll, csőrében nádbuzogányt, vagy búzagalászt tart.¹⁹ Körrirata: „Sigillum Possessionis Madarass. 1787.” Tehát Madaras község pecsétje. 1787. Ez utóbbi a telepítés évét jelenti.

A számban gyorsan gyarapodó lakosság 1789 tavaszán írt levelében kérte a kalocsai káptalant, hogy lelkipásztort küldjenek részükre, vagy legalább egy ferences barátot, aki magyarul, németül és tótul tud prédikálni, és a szent gyónást meghallgatni. A plébánia felépítését vállalni nem tudják, mert nagyon szegények – ezt a földesúrtól kérik –, de a plébános ellátását biztosítanak (Függelék 1. szám). Ekkor már 293 pár lakik a községben, és 868 lélek a párokon kívül.²⁰ A Helytartótanácsnak is írtak ebben az ügyben, mert az leírt a kalocsai érseknek, és kérte, hogy a Latinovicsok által telepített új községben létesítsen plébániát, hiszen már 300 ház készen áll, és a teljes felépítéskor talán 400-ra is rúghat majd számuk.²¹ Átmenetileg a katymári plébános és káplánja járt a mintegy öt kilométerre fekvő faluba, de a plébános már nagyon öreg volt, a káplán beteges, így hát ez a megoldás nem lehetett jó. A világi és egyházi hatóságok csakhamar intézkedtek, mert 1789-től Nagy Imre a madarasi plébános.²² Nem maradt itt sokáig, mert 1792-ben már Körmendi István plébános ír levelet a kalocsai káptalanhoz, melyből megtudjuk, hogy a községben 2169 lélek él. Ebből 1308 a német, akik nem tudnak magyarul. A svábok a 40 kilométerre fekvő, régebben telepített Hajósról (1722) és Nemesádudvarról (1724) jöttek, tehát a kalocsai érsek birtokáról. A szlávok (228 fő) leginkább Nyitra és Pest megyéből települtek át. A plébános a magyarosítás híve volt. Állásfoglalása szerint havonta egy prédikáció németül és szlávul éppen elég.²³

17 Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár. II. József-féle felvételek másolatai, Coll. XV. Sectio 33. Madaras természetesen még nem szerepel az 1783-ban készült térképen.

18 Iványi István: Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. Szabadka, 1889-1907. II. 54.

19 D[udás] Gy[ula]: A Bács-Bodrogh vármegyei községek régi pecsétjeiről. BTTÉ 1898. 161-165.

20 Kalocsai Érseki Levéltár (ezentúl: KÉL), Madarasi plébánia iratai, H. CXIV. 233. A levélben nincs keltezés, de a felzeten a kalocsai aula valamelyik tagja rávezette az érkezés (iktatás) dátumát: 1789. március 20.

21 KÉL uo. szám nélkül.

22 KÉL uo. szám nélkül. Egy 1789. április 24-ei kimutatáson szerepel a neve.

23 KÉL uo. szám nélkül. A levél 1792. július 5-én kelt.

Véleményének igazságtalanságát egyértelműen mutatják az arányszámok: német 60,3 %, magyar 29,2 %, szláv 10,5 %. Az új plébános 1803-ban a havi egy német, illetve szláv nyelvű prédikációt is sokallta. Arra hivatkozott, hogy erre külön engedélyt kell kapnia Kalocsától. Miller János, Hofgeshandt Vilmos, Schorer [Scherer] Sebestyén és Milles József, nem voltak restek, és ékes góbtűkkel levelet írtak ügyük érdekében az érseknek (Függelék 2. szám). A plébános arra hivatkozott, hogy a faluban mindössze 225 német van (47 pár és 174 lélek). Ha ez a szám fedí a valóságot, akkor a németek fogyása ijesztő, hiszen 1792-ben – tehát 11 évvel ezelőtt –, még 1308-an voltak. Pesthy Frigyes országos felméréseinek kérdőpontjaira a községi előljáróság azt válaszolta 1864-ben, hogy az 1787-es megtelepedés után négy évvel a községet terhelő nehéz úrbéri gyakorlat miatt a tótok egy része kivándorolt.²⁴ Nagyon is lehetségesnek tartjuk, hogy a németek esetében is ez történt.

Az itt maradtak sérelmei nem nyertek orvoslást, mert amikor 1822-ben, Klobusiczky Péter személyében új érsek került a kalocsai főegyházmegye élére, a madarasiak rögvést előálltak kérésükkel (Függelék 3. szám). Levelükben megírták, hogy a faluban 270 német van és három éve hallottak utoljára német prédikációt, azóta pedig nem, holott magyarul nem értenek.²⁵ Kérelmük nyomán a Kalocsai Szentszék elrendeli a madarasi német nemzetiségű hívek panaszának kivizsgálását, akik német nyelvű istentiszteletet és szentbeszédet kérnek. Az ügy kivizsgálásával a helybéli plébánost bízzák meg, nem mást, mint a 19 éve itt szolgáló Korsós Józsefet, aki időközben (1820) kerületi esperes lett! A vizsgálat fő szempontjait is megadják: mennyien beszélnek jól a magyar nyelvet, és mennyien nem?²⁶

A felettes hatóság parancsát nem vehette semmibe az esperes. Összehívta a bírót és az előljáróságot, akik elutasították a németek kérését. Válaszlevelében (Függelék 4. szám) előadja, hogy nem 270-en vannak, mint azt a madarasi németek levelükben állították, hanem csak 259-en. Eredetileg ugyan németek voltak, de az öregek (értsd: első telepések) csaknem mind meghaltak, az itt felserdült fiatalok már annyira elmagyarosodott, hogy maga a plébános sem beszél különbül magyarul, mint ők. Alig tudna 10-12 olyan lelket összeszámlálni a községben, akik nem tudnak magyarul, és azok is mind újonnan beházasodott személyek, de ők is kezdenek már magyarul tanulni. Emlékezteti a szentszéket, hogy egyszer már kiküldték vizsgálatra Terszhanszky Imre esperest, aki megállapította, hogy a németek kérése megalapozatlan. A négy évenként szokásos kánoni vizsgálat alkalmával is megjelent a németek küldöttsége főtisztelendő Csáby úr előtt, de ő megmondta nekik, hogy alkalmazkodjanak a haza törvényeihez, és gyakorolják a magyar nyelvet. A nemes uradalom – és nem a helybéli esperes –, parancsolta meg az iskolamesternek, hogy valamennyi gyereket magyarul tanítsa. „Ezért most teljesen felesleges lenne akár

24 Kóhegyi Mihály – Solymos Ede: Észak-Bácska földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratos Helységnevtárában. Baja, 1973. 52.

25 KEL uo. szám nélkül.

26 KÉL Madarasi plébánia iratai 125/1822. A nehezen olvasható latin fogalmazvány kelte: 1822. január 29. Szentszéki utasítás.

az iskolában, akár a templomban német nyelven valamit is elkezdni, és azt, amit eddig hazánk nyelvéért építettünk, ily módon lerontani.” Ez utóbbi mondat világosan és egyértelműen elmondja a lényegét, s teljesen megvilágítja a célt is: a lakosságot minél előbb magyarrá kell tenni.²⁷

Korsós József plébános felterjesztését a kalocsai érseki Szentszék igen gyorsan, vélhetően a levél megérkezése utáni első ülésén megtárgyalta (1822. március 5.). Másnap már értesítette is a plébánost a döntésről: a németek kérését elutasítják „a mai állapotok mellett”. Egyúttal kérik, hogy Korsós József tegyen jelentést, miképpen fogadták a németek ezt a döntést.²⁸ A jelentés nem maradt ránk, legalább is az Érseki Levéltárban nem találtuk. A Szentszék azonban érezhette, hogy álláspontja merev, nem méltányos és megértő, hiszen a szomszédos vegyesajkú községekben (Katymár, Gara, Bácsbokod, Bácsborsód, Bácsalmás) felváltva volt magyar, német és bunyevác istentisztelet, és a jelekből ítélve az érsekség gondot fordított arra, hogy ezekbe a falvakba a Bácskában született és három nyelven beszélő plébánosokat nevezzen ki, vagy ha a plébános valamelyik nyelvet nem beszélte, akkor egy németül, vagy bunyevácul – lehetőleg mindkét nyelven tudó –, káplánt küldött segítségül. A Szentszéknek az az utasítása, hogy a madarasi plébános jelentse a lakosság hangulatát, világosan utal az egyház aggodalmára. Még nyilvánvalóbbá teszi ezt a kerületi esperesnek írt levél, melyben azt kérik, hogy jelentse, milyen arányban vannak a madarasi németek a magyarokhoz viszonyítva. Az Antunovich János esperesnek szóló levél, valamint a – bizonyára tanulságos – válasz nem maradt ránk, csak egy kis feljegyzés, mely az esperes levelének szentszéki megtárgyalását adja hírül.²⁹

A madarasi németek tudomásul vették – mi mást tehettek volna –, a Szentszék döntését, de nem nyugodtak bele. Hét évvel később újfent levelet írtak, s sérelmük orvoslását kérték az érsektől. (Lehet, hogy a levelet személyesen a bérmakörúton levő érseknek adták át.)³⁰ Ebben arra hivatkoznak, hogy a németek létszáma napról-napra növekszik. Jelenleg már 54 házban 74 pár lakik, és lélekszámuk 315 (Függelék 5. szám).³¹ Nincs adatunk arról, hogy kaptak-e választ Madaras németjei, és ha igen, akkor ez mit tartalmazott. Kovács József plébános, 1835-ben egy érseki körlevélre azt válaszolja, hogy Madarason 3516 magyar és 170 német lakik, és az érsek rendelkezése alapján a szentbeszédet magyar nyelven kell tartani (Függelék 5. szám).³² A németek száma tehát tetemesen megfogyatkozott, olyannyira, hogy egy 1837-ben kiadott statisztikában Madaras már szintiszta magyar faluként szerepel.³³

27 KÉL uo., 279/1822. Korsós József válaszlevele.

28 KÉL uo. 279/1822. Csak a nehezen olvasható piszkozat maradt ránk.

29 KÉL uo., szám nélkül. Külsőn: Letárgyalva, Kalocsa 1822. július 31. napján.

30 Nincs közvetlen adatunk arról, hogy a levél keltének napján (1829. július 11.) Madarason járt volna az érsek, de azt tudjuk, hogy 1828. május 28-án a zombori kerületben bérmált. (Kapocs Nándor – Kőhegyi Mihály: *Historia Domus Bejensis I. 1690-1860*. Baja, 1991. 361.). Könnyen lehetséges, hogy a bácsalmási esperesi kerület falvainak lakóit a rákövetkezendő évben részesítette ebben a szentségben.

31 KÉL Madarasi plébánia iratai, szám nélkül.

32 KÉL uo., 473/1835. Keltezése: 1835. április 23.

33 Fényes Elek: *Magyar Országunk s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota*

FÜGGELÉK 1.

Külzet tetején:

1789 március 20.

Madarasi katolikusok kérelme a szerzetesek közül egy helyi káplán hozzájuk helyezéséért.

Jelentve a Konzisztoriumon 1789 marc. 20.

Külzet alján:

Az

Nagyméltósága Kalocsai Nemes Káptolonhoz nyuitandó.

Alázatos instantiájok

Belől irt Madarass Helységhe Lakossainak

Irattatott Horváth Ignác Helységbe notariusza által.

Belül:

Nagy Méltóságú Nemes Káptolom!

Alább is meg irt Tettes Nemes Bács Vármegyében lévő Madaras Helységnek Birája Esküttyei, és Lakossai Közönségessen a következő punctumokra való nézve alázatosan folyamodunk a Nagy Méltóságú Nemes Káptolom eleibe: tudnyailik elsöben is,

lő Valamint hogy ujonnan szállított több Helységekben is amidön az lakosok annyi számúiak meg szaporodttanak, Helyben helyezettett Lelki Pásztor nélkül mindenkor tanátsos volt, hogy ne lennének ahoz képpest Madarass Helysége is mély alázatossággal azon essedezvéen, hogy Helyben helyezettett Lelki Pásztor szerzetesek közül tsak egy Barátott³⁴ Lelkünk vigasztalására kívánna, öly modban, és rendben, hogy Magyarul, Németül gyontatást, Praedikálást szükség képpen meg tehesse, nem külömben Tötul az gyontatást, Praedikálást is ha lehetséges lehet: melly Lelki Pásztorunkat ezen zür zavar üdőben, és Háborunak ideiben³⁵ Istent ditsérni Szent Egy házunkban minden némű Áitatoságnak köteles végben vitelével (:tsak ugy mint Administratornak:) állandonak lenni kívánnánk, mert tagathatatlan szegénységünkhöz képpest is szük

statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836-1839. II. 63.

34 A török uralom alá került magyarországi területeken a hagyományos egyházi szervezet csakhamar megszűnt. A paphiány óriási méreteket öltött, amiben a protestantizmus terjedésének is komoly szerepe volt. A válságos helyzetben csak szerzetesek szolgálatainak igénybevételével lehetett valamelyest enyhíteni. A Bácska megmaradt katolikus híveit ők pásztorolták. Ez az állapot az 1730-as évekig tartott, amikor a kalocsai érsek egymás után világi papokkal látta el a plébániákat. Szorult helyzetben azonban még évtizedekig igénybe vette a bajai ferences barátok segítségét. Kőhegyi Mihály: Adatok Baja 14-17. századi egyháztörténetéhez. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön – külföldiek Magyarországon. Bp. – Szeged, 1993. 159-169.

35 II. József török elleni háborújára céloz. 1789 márciusában egy sereg vonult át Bács megyén a futaki táborba. A mintegy 200 000 katona élelmezését, szállítását elsősorban a megye községeinek kellett ellátni. A madarasiak erre utalnak levelükben.

Eszteendőkhöz képesten annyira meg gátoltattunk, hogy Tisztelendő Plébános Urat lakásának elegendő alkalmatossága végett mostansággal éppen föl nem válhattuk, mind addig még nem az Tettes Nemes Familia Földes Uraink Plébániát föl nem állították.³⁶

2ö Jövendőbeli Administrator Lelki Pásztorunknak pedig Bötsüetel élelmére való nézve Sumássan kész pénzben /:a mint is ö Fölsége Királyi Kegyes Resolutioja szerént több Helyeken is vagyon:/ el rendelt fizetését Eszteendőnként meg adni mindenkor magunkat ajánljuk, és nem mástul függvén Administrator Lelki Pásztorunk hanem egyenesen az Nagy Méltóságú Kaptolontul.

3ö Administrator Lelki Pásztorunk számára való Botsüetes Hajlékot már meg is szereztük, méglen az Ur Isten naprul napra többet fog segíteni Bennünket minnyajunkat.

4ö Az Kattymári Tisztelendő Plébános Ur öregsége, és mostani Tisztelendő Kaplányának is gyakorta való egészségtelensége miatt ezekutánn Madarassi ennyi számú népnek 293. pár Lelkeknek, Párokön kívül pedig 868. Lelkeknek mostanyi nálunk tett Conscriptio szerént, azon gondolkodunk, hogy a reánk következő Husveti Gyónásban is elegendő képpen az szolgálatott talán talán meg sem tehetik. Mind ezekért midőn mély alázatossággal essedeznénk Nagy Méltóságú Nemes Káptalonnál, hogy nekünk nyelveket tudos alkalmatos Lelki Pásztor alázatos kérésünkre mennél hamarább kegyelmessen rendelni méltóztattnék. Melly Kegyes Resolutioját a midőn ohaitva váránk, és vennénk, szerentsés hoszszas Éltekért Fölséges Ur Istent állandoan imádni meg nem szününk, még Élünk.

Nagy Méltóságú Nemes Káptalomnak.

Alázatos térd, fő haitó Szolgái
Madarass Helységnek Birájai,
és Lakossai Közönségessen

FÜGGELÉK 2.

Külzetén:

1803 január 14.

Madaras kéri, hogy tartsanak német prédikációt.
Felolvasva a Konzisztóriumon 803 május 13-án.

Belül:

Magas nemes tisztelendő Konzisztórium,
Tiszteletreméltó Kegyelmes Urak!

A magas tisztelendő Konzisztórium minden bizonnal nem veszi rossz néven keresztény katolikus gyermekeitől, hogy kénytelenek egy kegyes kéréssel

36 Madaras a Latinovics család tulajdonában volt. – Itt kell megjegyeznünk, hogy a latin nyelvű leveleket Kapocs Nándor, a német szöveget Rákóczi Katalin fordította magyarra.

zavarni, annál is inkább, mert Nagy Imre tisztelendő úr, Madaras községben teljesítette a kötelességét, és az evangéliumot, minden hónapban egyszer a prédikációt is elmondta német nyelven; utóda, Körmendi István, ha nem is mindig meghatározott vasárnapokon, de mégis minden ünnepen szintén így cselekedett; mivel a mostani tisztelendő lelkész Korcsocs [Korsós] József nem tart német nyelven [istentiszteletet], kénytelenek voltunk – mi katolikus keresztények – megkeresni őt, hogy legalább minden harmadik, vagy negyedik héten német prédikációt tarson Madaras községben, ahol 41 [német] család él, és a húsvéti gyónást 174 öreg és fiatal végezte el, összesen pedig 225 keresztény katolikus lélek él itt. Korcsocs [Korsós] József lelkész úr azt válaszolta, csak magyarul fog beszélni, és csak meghatározott utasításra fog németül prédikálni. Kérésünket csak akkor teljesíti, ha a magas tisztelendő Konzisztórium erre engedélyt ad. Ezért a legalázatosabban kérjük a magas tisztelendő Konzisztóriumot, hogy kegyes kezét tegye keresztény katolikus gyermekeinek fejére, és tisztelendő urunknak adja meg az engedélyt, hogy minden harmadik, vagy negyedik vasárnapon németül prédikálhasson. Miközben nem szűnünk meg a legalázatosabban kérni Istenünket, hogy a kegyes döntést elősegítse.

Madaras, 1803. január 14.

A legalázatosabb katolikus
keresztény gyermekei
Miller János,
Hofgeshand Vilmos,
Schorer Sebestyén,³⁷
Miller József az egész német
gyülekezet nevében.

FÜGGELÉK 3.

Külzetén:

Megkapva [kézhez véve] 822 jan. 23.

A madarasi németek folyamodványa azért: hogy a templomban, nemzetiségük arányában saját nyelvükön is tartsanak istentiszteletet.

Jelentve: 822 január 29. napján.

Tekintetes
Kalocsai Káptalan
Nagyságos Kegyelmes Uraknak
egy alázatos kérés

Belül:

Tekintetes Káptalan,
Nagyságos Kegyelmes Urak!

37 A Schorer, esetleg Schörer név helyes olvasata Scherer. Az aláírások nem saját kezűek, azokat ugyanaz a kéz írta – vélhetően a jegyző -, mint a levelet.

Mivel Madaras községben a gyermekek sem az iskolában nem tanulnak németül, sem a templomban az istentiszteleteket nem tartják német nyelven, kénytelenek lennének egy német tanítót felvenni, de a község nem tud két tanítót eltartani; ami pedig az istentiszteletet illeti, mivel a németség elszaporodott – 42 ház, 60 házasság [család], az özvegyek nélkül, összesen 270 lelket számlálunk -, szükséges, hogy az istentiszteletek, az evangélium, a prédikációk arányosan németül is elhangozzanak, amivel a tisztelendő urunk is egyetértett; három évvel ezelőtt hallottunk német prédikációt, azóta pedig nem, magyarul pedig nem értünk.

Ezért a legalázatosabban kérjük a tekintetes Káptalant, mivel mi katolikus keresztények is szeretnénk a hitben erősödni, és gyermekeinket is istenfélelemben felnevelni, kegyesen rendelje el, hogy Madaras községben az istentisztelet német nyelven tartassék meg a lakosság arányának megfelelően. Mely kérést a legalázatosabban megismételjük, és maradunk a teljes német hitközség nevében a legalázatosabb szolgálói.

Madaras, 1822. január 22.

FÜGGELÉK 4.

Külzetén: 279/822.

Érkezett 822. március 4.

Belül:

Főtisztelendő éneklő-kanonok és általános káptalani helynök úr, legkegyelmesebb Uram!

A kérvényre, melyet plébániám német hívei a tisztelendő Szentszékhez intéztek, amelyben először az evangélium nyelvükön történő felolvasását, továbbá német beszédeket kívánnak, alázatosan a következőket válaszolom: ők mindenképpen eredetiek [t.i. német származásúak], de nem annyian, mint azt kérvényükben állították, 270-en, hanem – az én jobb és a lelkek összeírásából vett számításom szerint – 259 lélek, és nagyobb részük már madarasi utód; öregjeik csaknem mind kihaltak, és a fiatalság, amely itt serdült fel, már annyira elmagyarosodott, hogy én sem beszélek jobban magyarul, mint ahogy ők beszélnek ezt a nyelvet. A németeknek ezt a kérvényét, miután összehívtam községünk bíróit, ismertettem velük, és valamennyien, velem együtt – aki pedig a dolgot lelkiismeretesen, mint lekipásztor adom elő –, visszautasították; mivel teljességgel felesleges lenne a templomban most már valamilyen német nyelvű isteni szolgálatot kezdeni, mert már az összes német jól tudja és beszél a magyar nyelvet: alig tudnánk 10-12 olyan lelket összeszámlálni községünkben, akik nem tudnak jól magyarul, s ezek mind olyanok, akiket nem régen, mint új házasságokat idehozottak, s akik már elkezdtek magyarul tanulni. A tisztelendő Szentszék egyszer már elintézte ezt a dolgot, amikor Terszhanszky Imre esperes urat szent-székileg kiküldte, hogy tudakolja meg a madarasi németek számát, s ő azt megállapította, jelentette is, és a németek – különben

megalapozatlan – kérését elutasította. A kánoni vizsgálat alkalmával is megjelentek a németek ezen kérésükkel főtisztelendő Csáby úr előtt; de itt sem értek el semmit, már akkor megmondták nekik, hogy alkalmazkodjanak a haza törvényeihez, kis számukkal mind az iskolában, mind a templomban gyakorolják magukat a magyar nyelvben. Így a nemes uradalom megparancsolta, hogy a német tanítóval és iskolamesterrel szemben valamennyi gyermeket egyenlőképpen magyarul tanítsák. Ezért már most teljesen felesleges lenne akár az iskolában, akár a templomban német nyelven valamit is elkezdni, és azt, amit eddig hazánk nyelvéért építettünk, ily módon lerontani. Míg ezt hivatalosan és alázatosan főtisztelendő uraságodnak jelentem, kegyeiben és jóindulatába ajánlottan maradok és vagyok
Madarason, 822. febr. 24-én

főtisztelendő uraságodnak
engedelmes szolgája

Korsóss József s.k.
kerületi esperes
és madarasi plébános

FÜGGELÉK 5.

Külzetén:

A

Fő Méltóságú Kalocsai Érsek ő Excellentiája
Klobusitzki Klobusitzki Péter Ur, Leopold Rendi Keresztje Vitéze Cs. K. Valóságos Titkos Tanácsos, és a Hét Személyű
Törvény Szék Köz Bírójához, Kegyelmes Fő Lelki
Pásztorunkhoz
Alázatos könyörgése
a benti írt Madarasi Német Kösségnek.

Belül:

Fő Méltóságú Kalocsai Érsek
Kegyelmes Fő Lelki Pásztorunk!

Minekutánna mi alább meg irattak Madaras Helységének Németh Lakossai ezen Helységnek meg szállítása idejéül az ennek előtte való Nagyon Tisztelendő Helybéli Plébános Uraktól, az Madarasi Anya-Szent-Egy-Házban Németh nyelven Evangelium olvasását, Praedicationokat és egyéb Lelkünk üdvösségére szolgálato Tanításokat meg nyertünk volna; nem tudhattuk az okát miért? A mostani Nagyon Tisztelendő Esperes és Helybéli Plébános Korsos Josef ur, azon Lelkünk örömetül bennünket meg fosztott légyen, sem Evangeliumot sem Praedicationot, sem pedig Tanításokat Német nyelven tőle nem

hallunk, sőt a mi több a Tanítónak is meg tiltotta, hogy az oskolában a Gyermekünket Németül ne tanítsa, és valóban a Német Gyermek ha Anyai nyelvükön tanulni akartak, az oskolából ki igazítottak, hol ott ehez sem Nygon Tlendő Plébános Urnak sem Tanitójának jussa nem volna, mint hogy a Fölséges Királyunknak az a kegyes parantsolatja, hogy minden Falusi Oskolákban a Gyermek Deák, Magyar és Német nyelven tanuljanak.³⁸ Ennek ellenkező esetiben az a következés lészen, hogy az Gyermekünk minden Lelki fegyver nélkül föl nőnek, utoljára a Barmokhoz hasonloká lesznek; de mellette mind Nygon Tlendő Plébános ur Bére, mind pedig Tanitójáé tölünk Esztendönként meg kívántatik, és pedig sulyos mértékel, a többi között az ugy nevezet stolát már 6 Esztendöktül fogva pengő pénzben, azon menyiségben, a mind az Tekintetes Nemes Kalocsai Káptalan Kegyes meg határozást válto pénzben kiadni méltoztatott; mint egy erőltette rajtunk meg veszik. Arra való nézve mély alázatossággal esedezünk Excellentiádnak kegyes szine előtt, méltoztassék meg rendelni, hogy ezentul az Anya Szent egy Házunkban, az Evangelium olvasása, Praedicatiok, szent mise alatt az Énekek, Hirdetések és Tanítások Német nyelven tartassanak. Excellentiád által kegyessen meg rendelendő Vasárnapi, és egyéb ünepnapokban, anyival is inkább, mint hogy a Németek száma naponként szaporodik a mind ez a mái napig 54 Házban 315 Lélek vagyon, pár pediglen 74. – Mely alázatos könyörgésünk után magunkat hogy ez Atyai pártfogásában ajánlottak csokolván föl szentelt kezeit maradunk holtig

Excellentiádnak

Alázatos Szegény Szolgái és Hivei Madarasi Német Kösség.

Költ Madarasson Julius 11-kén 829

Mint hogy a Madarasi Németség az egész Madarasi Kösséggel egy aránt az köz terhet huzák, az egész Madarasi Kösség a főntebb ki tett, kívánságukért alázatossan esedezik.

Költ mind fölyöbb.

Kisspál Jozsef Bíró

az Esküttek és az

egész Madarasi Kösség.³⁹

38 Az 1777-ben bevezetett Ratio Educationis a német nyelv tanulását helyezte előtérbe. A madarasi németek ennek a rendelkezéseit aligha ismerték, kérvényüket minden bizonnal a jegyző írta.

39 Az utolsó bekezdést a község előjárósága írta támogatva a madarasi németek kérését. Az irat jobb oldalán a falu viaszpecsétje látható.

FÜGGELÉK 6.

Külzeten:

Jelentés a madarassi plébánián használt nyelvekről
az 1835. évben

Belül:

Jelentés

az 1835. április 23-án 473. Hat. szám alatt kiadott Körlevél következményeként a madarassi plébániáról.

Madarass Plébánián

Hány és milyen nyelv van

Magyar és német

Mennyi hívő van? Mindegyik nyelv külön száma?

Magyar 3 616
Német 170
Összesen: 3 786

Vannak-e németek, akik értik a magyar nyelvet? Ha így van, közöltessék ezek száma külön, mindkét nemzetiséget illetően.

Minden német ért és beszél magyarul.

A nagyméltóságú új érsekünk és főpásztorunk mit rendelt el a kánoni vizsgálat alkalmával a beszédekkel illetően, milyen nyelven és milyen rendben kell tartani?

Hogy mindig csak magyar beszédek kell tartani.

Korsós József s.k.
helyi plébános által

MIHÁLY KÓHEGYI

A CONTRIBUTION TO THE ECCLESIASTICAL HISTORY OF MADARAS
(1789–1835)

Foreign authors often tend to overestimate the importance of the undoubtedly extant tendency to integrate into the Hungarian nation the nationalities living in the area. Notwithstanding the author's general opinion restated above, the present study is an account of an event which is a reflection of the tendency mentioned. Madaras, as any other settlement of the Bácska Region, had become unpeopled during the Turkish invasion, and resettlement began as a primarily German population from the Austrian Empire started to inhabit the area in the reign of Maria Theresa. The inhabitants quickly increasing in number turned to the Chapter of Kalocsa for a pastor in 1789. The vicar appointed in the same year to serve for Madaras was an adherent of integrating nationalities to the extent that he provided the German population (accounting for 60.3 % of the inhabitants) and the Slavic population (10.5 %) with German and Slavic service only once in a month. The German settlers protested against this and turned for support to their Archbishop in 1803. However, no remedy was found and although much of the German and Slovak population left the area because of the hardships of the village related to villein socage those remaining contacted the newly appointed Archbishop of Kalocsa for help in 1822.

The way in which the case at hand was handled can be judged from the fact that the man appointed by the Ecclesiastical See to investigate the complaint submitted was the local parson. His response throws light on the point in question and provides a clue to the parson's aim: to turn the population of Madaras into a Hungarian population as soon as possible. The Ecclesiastical See must have realized the rigidity of their stand in rejecting the request of the German-speaking people: service in the surrounding villages was held, in turns, in Hungarian, German and Croat. It appears that the archiepiscopacy did pay attention in these villages to appointing parsons who were born in the Bácska Region and could speak three languages. In case a parson could not speak one of the languages, a chaplain with a good command of the other language(s) was sent to assist the parson. In the case of Madaras, however, the archiepiscopacy of Kalocsa was content with rejecting the request and asked for a report on the current feelings of the people of Madaras. Being discontent with the decision made by the Ecclesiastical See, the inhabitants of Madaras repeated their request addressed to the archbishop seven years later. The future of that request is unknown to the author. One thing, however, is certain: the vital statistics issued in 1837 lists Madaras as a location consisting of a purely Hungarian population.

ADRIÁNYI GÁBOR

A SZOCIÁLIS KÉRDÉS A NÉMET ÉS A MAGYAR KATOLIKUS EGYHÁZBAN 1891 ELŐTT

Németországban¹ az ipari forradalom Angliához viszonyítva csaknem három generációs késéssel érkezett.² 1850-ben még a lakosság 55 %-a földműveléssel foglalkozott és a 2,9 millió munkavállaló közül csupán csak 100 – 120 ezer dolgozott valamilyen gyárban. Ipari állammá Németország csak 1870 és 1900 között lett, amikor az 5,5 millió önálló munkavállaló számának változatlan megtartása mellett az ipari munkások száma 80 %-kal, 14,1 millióról 25,4 millióra emelkedett.³ Hogy Németországban az ipari munkásság problémáinak eleinte kevés figyelmet szenteltek, annak oka azonban nemcsak az említett fáziseltolódás volt, hanem az is, hogy a német politikát és társadalmat a század elején és közepén két olyan kérdés foglalkoztatta, amely Angliában már rég megoldódott: politikai liberalizmus harca a fejedelmi abszolutisztikus restauráció ellen az általános polgári jogok érdekében – a rendi társadalom Németországban 1848-ig nagyjában, 1919-ig pedig részleteiben fennmaradt –, valamint a német nép államegysége.⁴ Mint ismeretes, a német-francia háborút lezáró új Német Birodalom megteremtése 1870-ben, majd annak törvényhozása nyitotta meg azokat a szédületes lehetőségeket, amelyek a fentebb vázolt fejlődéshez vezettek.

- 1 (Németország alatt a tárgyalt korszakban elsősorban a Német-Római Szent Birodalom jogutódját, az un. Német Szövetséget (1814-1870) kell érteni, amelyhez 35 fejedelemség és négy városállam, mintegy 300 szuverén terület tartozott.)
- 2 (A kérdés irodalma, mely a 2. világháború után a kutatás középpontjában áll, szinte áttekinthetetlen. Katolikus standardmunkák, amelyek bőséges irodalmat is hoznak:
– Gottschalk, Wilfried – Karrenberg, Friedrich – Stegmann, Franz Josef: Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland (= Deutsches Handbuch der Politik, 3). München – Wien, 1969.;
– Henning, Friedrich Wilhelm: Die Industrialisierung in Deutschland 1800-1914. Paderborn, 1976.;
– Monzel, Nikolaus: Die katholische Kirche in der Sozialgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. München – Wien, 1980.;
– Rauscher, Anton (kiadó): Der soziale und politische Katholizismus. Entwicklung in Deutschland 1803-1963. 1-3. (= Geschichte und Staat 250-252.) München, 1982. (A 2. kötetben rendkívül tanulságos: Roos, Lothar: Kapitalismus, Sozialreform, Sozialpolitik, 52-158.;
– A Katolikus Társadalomtudományi Intézet (Zentralstellen der katholischen Sozialwissenschaften, Mönchengladbach) Kirche und Gesellschaft c. eddig több mint 200 füzete.)
- 3 (Henning, 33. Egyedül Poroszországban 1846 és 1861 között a gépek száma csaknem hatszorosára emelkedett, Gottschalk, 69.)
- 4 (Roos, 56-57.)

Engels 1854-ben közzétett munkájában⁵ az angol munkásosztály helyzetéről a jelenkort illetően ugyan jó helyzetrajzzal szolgált, de az ipari forradalom előtti állapotokat idillikus képével teljesen meghamisította. A jeles marburgi államjogász, Bruno Hildebrand hiába cáfolta meg azonnal Engels állítását. Tézise, hogy az általános nyomorért a gátlástalan kapitalizmus, az ipar a felelős, szinte a mai napig közfelfogássá vált. A tömegnyomor, az ún. pauperizmus ugyanis már jóval az iparosodás előtt rányomta bélyegét az egész német társadalomra. Ennek fő oka a népesség robbanásszerű megsokszorozódása volt.⁶ Míg Németországban 1780-ban 21 millió ember élt, addig 1825-ben már 28 millió, 1850-ben 35 millió és 1875-ben 43 millió.⁷ Az agrár- és korai ipari termelés ezzel a népességszaporulattal nem tudott lépést tartani, az elszegényedés egyre nagyobb méreteket öltött, főként, mivel egyidejűleg az agrártermékek ára emelkedett, a munkások jövedelme, a reális bérek pedig csökkentek. 1880-tól kezdve már a lakosság proletárrá válásáról is lehet beszélni, amelynek természetes velejárója volt, hogy a házasársak, az asszonyok, sőt, a gyermekek is kenyérkeresetre, munkára kényszerültek.

A katolikus egyház ezzel a fejlődéssel szemben egyelőre tehetetlen volt. Az 1803-as, ún. szekularizáció, nemcsak az ezer éves birodalmi egyház végét jelentette, hanem műkincseinek, vagyonának és kb. évi 22 millió aranyforint jövedelmének teljes elvesztését is.⁸ A mindenéből kifosztott egyház a felvilágosult államok politikai befolyása alá került és csaknem ötven évig tartott, míg új belső strukturáját, szervezeteit és lelkipásztori koncepcióját kiépíthette. A szociális kérdés helyes megítélésében azonban zavarta az imént felvázolt pauperizmus is: a katolikus egyház – mint az egész társadalom –, már az ipari fejlődés előtt is a szegénységhez, mint kortünethez hozzá volt szokva és jó ideig tartott, míg a növekvő elszegényedés és a rohamos ipari fejlődés között okozati összefüggést fedezett fel.⁹

Adam Heinrich Müller (1779-1829) és Franz von Baader (1765-1841) professzorok voltak az első német katolikusok, akik a szociális kérdésre felhívták a figyelmet.¹⁰ Müller az angol Adam Smith-szel foglalkozva már 1808-ban drezdai előadásában a dolgozó tömegek nyomoráról beszélt és követelte a munkás megbecsülését egy olyan társadalmi rend keretén belül, amelyben a munka és a tőke egymással egyensúlyban áll. Például javasolta a munkások számára takarékpénztárak felállítását (az első osztrák takarékpénztár „Erste Österreichische Sparkasse” léte is az ő nevéhez fűződik. Franz von Baader, már az első, 1835-ben megjelent írásában¹¹ felismerte, hogy a szociális kérdést

5 (Die Lage der Arbeiterklasse in England.)

6 (Henning, 17-18.)

7 (Uo.)

8 (Schäfers, Michael: *Rerum novarum – Ergebnisse der christlichen Sozialbewegung von unten*, in: *Concilium* 27, 5 (Okt. 1991), 351-359. Itt: 352.)

9 (Roos, 57.)

10 (Részletesen Stegmann, 337-340.)

11 (Über das dermalige Missverhältnis der Vermögenslosen oder Proletaires zu den Vermögen besitzenden Klassen der Sozietät in betreff ihres Auskommens, sowohl in materieller als in intellektueller Hinsicht, aus dem Standpunkte des Rechts betrachtet. München, 1835. Újra nyomtatva: Franz von Baader: *Gesellschaftslehre* (kiadta: Hans Grassl). München,

egyedül jótékonykodással nem lehet megoldani. Szükségesnek tartotta, hogy egy megújított rendi társadalom keretén belül a munkásság saját érdekképviseletet alkosson.

Ez az un. romantikus társadalomkritika azonban egyelőre hathatós eredményt nem tudott elérni. Hibája volt, hogy a tőke és a munka viszonyából származó osztálykülönbségeket, mint szociális problémát, ugyan helyesen értelmezte, de a megoldást nem egy új társadalmi rend megteremtésében, hanem a régi rendi társadalom keresztény megreformálásában kereste. Új utakra 1837-ben az első igazi német szociálpolitikus, Franz Joseph von Buss (1803-1878) lépett.¹² A badeni Parlamentben ekkor mondott beszédében nemcsak a munkáskérdés egész társadalmi horderejét tárta fel, hanem annak megoldására egy részletesen kidolgozott programot is előadott. Ennek lényege abban állt, hogy az állam a munkás védelmére egy egész törvényhálózatot alkot, s míg az állam a maga részéről egy aktív munkaügyi, piaci politikát folytat, hogy az agrár-, az ipari-, és pénzgazdálkodás között egyensúlyt biztosítsa, addig a munkásság jogot nyer érdekei biztosítására saját szervezeteket, így takarékpénztárakat és betegsegélyzőket is létesíteni.

A liberalizmus politikai diadala és térhódítása 1848 után nem engedte sem Buss elképzeléseit megvalósítani, sem a katolikus szociálpolitikát kibontakoztatni. Az utódok, mint a rajnai Reichsperger fivérek (Peter-Franz Reichsperger és August Reichsperger) ugyan már Marx előtt az ipari proletariátus helyzetét helyesen elemezték, de sem ők, sem pedig az Adolf Kolping (1813-1865) által felállított és mindenütt, így még Magyarországon is elterjedt katolikus legényegyletek, sem pedig más, mint a fiatal plébános, Wilhelm Emmanuel Freiherr von Ketteler (1811-1877) által propagált nézetek nem tudtak lényeges változást hozni.¹³ A politikailag falhoz szorított német egyház a szociális kérdésben még mindig elsősorban vallási kérdést látott és ezt egy pasztorális, lényegében karitatív programmal vélte megoldhatni.

A fordulat 1863-ben következett be. Ferdinand Lassalle (1825-1864), aki mint szenvedélyes szociálpolitikus irataival és beszédeivel már országos hírnévre tett szert, 1863 márciusában egy röpiratával¹⁴ elérte, hogy német földön az első önálló munkáspárt („Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein”, Lipcse) megalakulhasson. Mint ismeretes, pártja később, 1875-ben, a Bebel és Liebknecht által létrehozott Szociáldemokrata Munkáspárttal, a későbbi Szociáldemokrata Párttal egyesült. Lassalle pártalapítása a katolikus egyházat állásfoglalásra kényszerítette. A Frankfurter Katolikus Nagygyűlés azonnal, még 1863 nyarán a szociális kérdést napirendjére tűzte és Ketteler, aki 1850-ben mainzi püspök lett, hozzáfogott a Lassalle által felvetett problémák alapos tanulmányozásának. Munkáját, amelynek címe „A munkáskérdés és a kereszténység” volt, 1864-ben hozta nyilvánosságra.¹⁵ Írása nagy szenzációt keltett és

1957. 235-252.)

12 (Részletesen Stegmann, 347-349.)

13 (Uo. 349-350; 342-345. – Roos, 67-74.)

14 (Offenes Antwortschreiben an das Zentralkomitee zur Berufung eines allgemeinen deutschen Arbeiterkongresses in Leipzig.)

15 (Die Arbeiterfrage und das Christentum. Mainz, 1864. Neudruck: Kettelers Schriften, 3

több nyelvre lefordítva az egész katolikus egházban ismertté vált. Ketteler, miközben Lassalle tételeit bírálta, egy katolikus szisztematikus szociálpolitika és szociálreform alapjait vetette meg. A szociális kérdés ökonómiai és politikai okait, összefüggéseit ugyanis messzemenően felderítette, az egyetemes eszmecserébe pedig a szakszervezeti fogalom több variánsát is belevitte.

A szociális kérdés Kettelert később sem hagyta nyugton. Vele több tanulmányban is foglalkozott.¹⁶ Újabb felismeréseinek lényegét a Fuldai Püspök-kari Konferenciának 1869-ben egy terjedelmes referendumban nyújtotta át.¹⁷ Véleményét tízezer munkás előtt Offenbachban is kifejtette.¹⁸ Megállapította, hogy a modern ipar rendszerét a közeljövőben semmi sem fogja helyettesíteni, ezért nem az ipart kell megváltoztatni, hanem az ipar működésének módszerét. A munkásnak részesednie kell az ipar áldásaiban, ez pedig csak úgy történhet, ha a munkapiacon uralkodó hatalmi rendszert megváltoztatjuk. Ezzel kapcsolatban az angol „Trade Union” nyomán kifejti a munkásosztály szakszervezeti, sőt sztrájkolási jogát is. Ketteler másik nagy felismerése – a munkásosztály jogai mellett –, hogy az állam a munkások védelmében és érdekében széleskörű szociális törvényhozásra köteles. Az állam adta meg az iparosodás teljes szabadságát, az államnak kell tehát ennek túlzásait, vadhatásait is lenyesni. Ketteler az állam ezirányú feladatait konkrétan is felsorolja, pl. a gyermekmunka megtiltását, a munkaidő szabályozását és korlátozását, az egészségre ártalmas munkahelyek bezárását, a kárt szenvedett munkások kártalanítását és így tovább. A mainzi püspök minden köntörfalazás nélkül püspöktársai lelkére beszélt: „Az egyház képtelen a Jézus Krisztusról ráruházott feladatot, millió és millió hívőt az üdvösségre vezetni, ha a szociális kérdést ignorálja és ehelyett a lelkek szokásos pasztorációjával foglalkozik”. Azaz, mint kifejtette, a szociális kérdés magát a depositum fidei-t, vagyis a keresztény hitet érinti. Éppen ezért az egyháznak saját szociális programmal kell fellépnie. Ezt Ketteler a püspöki kar számára hét pontban fogalmazta meg:

1. Az egyház a különféle munkásmozgalmakat és -szervezeteket támogatja.
2. Az egyház a papképzésnél a szociális és nemzetgazdasági tanulmányokat előírja.
3. Ipari plébániákon csak szociális téren képzett papok működhetnek.
4. A munkások kapjanak egy olyan lelki vezetőt, mint a tanoncifjúság számára Adolf Kolping volt.
5. Minden egyházmegyében legyen a munkáskérdés számára egy központi iroda és vezető.
6. A munkásoknak legyenek saját sajtótermékeik.
7. Az évenkénti Katolikus Nagygyűlések („Katholikentage”) foglalkozzanak hivatalból a szociális kérdéssel.

(kiadta: J. Mombauer). Kempton – München, 1911. Valamint Sämtliche Werke und Briefe (kiadta: E. Iserloh), I. Mainz, 1977.)

16 (Stegmann, 383.)

17 (Kettelers Schriften, III. 145-166.)

18 (Erre 1869. július 25-én az Offenbach melletti un. Boldogasszony-réten (Liebfrauenheide) került sor, a beszéd: uo. III. 184-214.)

Ketteler átütő javaslata ahhoz vezetett, hogy az egyház a szociális kérdéssel rendszeresen kezdett foglalkozni és hogy Németországban, elsősorban az iparvidékeken –, munkásegyletek keletkeztek, amelyek egy központi lapot is kiadtak („Christlich-Soziale Blättern”). Ketteler elképzelései bizalmas munkatársán, Christoph Moufang (1817-1890) mainzi teológiai tanáron keresztül Rómába is eljutottak. Moufang a 19. századi megújódott német katolicizmus egyik oszlopa,¹⁹ 1864 óta a szociális kérdéssel politikai síkon is foglalkozott és Ketteler javaslatára IX. Piusz pápa az Első Vatikáni Zsinat konzultorának nevezte ki. Moufang 1869 januárjától júliusáig tartózkodott Rómában és mint az un. egyházpolitikai bizottság (Commissio politico-ecclesiastica) tagja négy zsinati dekretum-tervezet kidolgozásában vett részt.²⁰ Elutazása előtt azonban a bizottság számára a szociális kérdéstről egy un. votumot, szakvéleményt dolgozott ki, amelyhez két tervezett dekretumot és egy 18 kérdést tartalmazó kérdőívet is csatolt.

Votumában francia szociáletikusokra támaszkodva követelte a kommunizmus, szocializmus és korlátlan gazdasági liberalizmus elítélését kívül egy keresztény szociálpolitikai program kidolgozását, így többek között a munkáskérdés egyházi felkarolását, nehogy a munkástömegek hitetlen, sőt egyházellenes vezetők kezébe kerüljenek. Moufang tervezete a szociális kérdéstről 20 fejezetből, az egyházi karitásról szóló dekretum-tervezete pedig 7 fejezetből állt. A bizottság Moufang iratát átdolgozva egyetlen dekretumba tömörítette, amelynek címe: „Decretum de pauperum operariorumque miseria sublevanda” volt, azaz dekretum a szegények és a munkások inségének megszüntetéséről. Ebben Moufang sok javaslata megtalálható, de a szöveg sokat vesztett erejéből, mert a bizottság a szociális kérdést, mint az egyházpolitikai problémák egyikét, erősen leszűkítette. A dekretum 1869. október 3-án a zsinati, un. irányító bíborosi bizottság elé került, a zsinat maga azonban nem is foglalkozott a tervezettel. Utólagos megítélés szerint talán jobb is volt, mivel a szöveg fogyatékosága és kiforratlansága az egész katolikus szociális etikát tévútra vezethette volna.

A szociális kérdés feldolgozása Németországban a politikai katolicizmuson belül folytatódott. A Centrum Párt a szociális kérdést 1871-ben hivatalosan programjává tette; egy egész sor katolikus politikus foglalkozott vele és az évenkénti Katolikus Nagygyűlések is nagy figyelmet szenteltek a munkáskérdésnek. Így az 1882-es frankfurti gyűlés határozata alapján egy év múlva a katolikus délnémet és osztrák szociálpolitikusok külön szervezetet („Freie Vereinigung katholischer Sozialpolitiker”) alapítottak és a csehországi Haid kastélyban programpontokat dolgoztak ki („Haider Thesen”).²¹ Németországban 1889-ben már 168 katolikus munkásegylet, 51 inasegylet és 26 munkásnői, valamint 37 ifjómunkás szervezet működött és összesen 60 ezer tagot szám-

19 (Götten, Josef: Christoph Moufang. Theologe und Politiker 1817-1890. Mainz, 1969.)

20 (Lenhart, Ludwig: Regens Moufang und das Vaticanum, in: Jahrbuch für das Bistum. Mainz, 5 (1950), 400-441. és Gatz, Erwin: Das Erste Vatikanische Konzil und die soziale Frage, in: Annuario Historiae Conciliorum, 3-1,2 (1971), 156-173., a szóbanforgó dokumentumokkal.)

21 (Steger, 389-390.)

lált.²² A Genf-Lausanne-i püspök, Gaspard Mermillod (1824-1892) érdeme volt, hogy 1885-ben a német-osztrák szervezetet („Freie Vereinigung katholischer Sozialpolitiker”), az 1870-ben alapított francia bizottságot („Conseil des études de l’oeuvre des cercles catholiques d’ouvriers”) és a római szociális kört („Circolo dei studi sociali ed economiche”) egy svájci szervezetbe, az un. Freiburgi Unióba („Union catholique d’études sociales et économiques à Fribourg, Suisse”) tömörítette. Mint ismeretes, ez utóbbi később Mermillod vezetése mellett azokat a szempontokat dolgozta ki, amelyek a „Rerum novarum” enciklikában részletes kifejtést is nyertek.

Magyarországon az egyház a munkás- és szociális kérdésben sokáig nem foglalt állást. Csak akkor, amikor a Szociáldemokrata Párt elődje, az Általános Munkásegylet 1869-es első tömeggyűlésén az egyházi rend mellett az egyházi vagyon eltörlését is követelte, majd pedig a most már Frankel Leó (1844-1896) vezetése alatt álló 1876-os és az 1879-es pesti munkásgyűlés általános egyházellenes és antiklerikális követelésein kívül XIII. Leó pápát a kommunizmust és szocializmust elítélő „Quod apostolici muneris” (1878) kezdetű enciklikája miatt személyesen is megtámadta, emelte fel Simor János bíboros-hercegprímás – jóllehet tompított hangon –, tiltakozó szavát. 1879. március 20-án Simor a Szent István Társulat gyűlésén a kor tévedéseiről („a keresztény hitet magánügynek kiáltva az állami, társadalmi életet keresztény hit nélkül akarják megszervezni”) beszédet mondott és ezzel kapcsolatban a magyarországi szocialisták követeléseire az egyháznak a társadalomból való kiszorítására vonatkozóan is kitért.²³

Simornak Kürschner Jakab (1852-1929),²⁴ az Általános Munkáspárt vezére válaszolt és szemére vetette a prímásnak, hogy azért fél a magyar katolikus egyház a szocializmustól, mert attól tart, elveszti vagyonát. Simor és a püspöki kar a szocialista-szociáldemokrata kézbe került magyar munkásmozgalom vádjait szó nélkül hagyta. A külföldi és belföldi fejlemények hatására azonban Simor 1885. március 19-én a Szent István Társulatban mondott beszédének fő témájául ismét a munkáskérdést, mint a „nemzeti és társadalmi fennmaradás” kérdését választotta.²⁵ Ebben hangoztatta, hogy nem elég, mint még 15 évvel korábban is, tudományos előadásokat tartani róla, hanem tenni is kell valamit megoldása érdekében. Annak veszélye fenyeget, hogy a munkás azt követi, aki neki, neki jobb életet ígér – még akkor is, ha ez csaló, vagy szédelő –, és elhiszi, hogy az államhatalom megszerzésével teremthet magának jogot, igazságot és paradicsomot a földön. A már Magyarországon is jelentkező válság okát Simor a korlátlan gazdasági liberalizmusban látta. Ez ugyanis nem szab gátat a nyereségvágynak és a munkást és munkáját árúcikknek nézi. Az állam – fejtegette Simor –, nem oldhatja meg a kérdést, mivel valláserkölcsi

22 (Aretz, Jürgen: *Katholische Arbeiterbewegung und christliche Gewerkschaften. Zur Geschichte der christliche-sozialen Bewegung*, in: Rauscher uo. 2. 159-214, itt: 164.)

23 (Salacz, Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918.* (= *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae*, 2.) München, 1974. 173-174. Nyomtatásban: *Religio*, 1979. márc. 22. és *Új Magyar Sion*, 10. évf. (1879), 241-245.)

24 (Magyar Életrajzi Lexikon, 1. Bp. 1967. 1037.)

25 (Megjelent: *Új Magyar Sion*, 16. évf. (1885), 161-170.)

problémáról van szó, az egyház pedig egymaga nem oldhatja meg, mivel a társadalomban izolálva van és befolyása csekély. Kiút a kényszerhelyzetből – Simor szerint –, abban áll, hogy a társadalom visszatér a keresztény elvekhez, a munkaadó és munkavállaló közötti viszonyt a valláserkölcsi elveknek, elsősorban az igazságosságnak és szeretetnek kell irányítaniok.

Összehasonlítva a mondottakat a német katolikus társadalomkritikával megállapíthatjuk, hogy Simor – aki különben eszmefuttatását a párizsi katolikus sajtó, a „L’Univers” februári számaiból vette –, 1885-ben még ott sem tartott, ahol Ketteler 1869-ben és nézetei inkább a rég tulhaladott romantikus államjogászok, Müller és von Baader századeleji felfogásával egyeztek. És még ez a tompított hang sem talált a magyar püspöki karban és klérusban visszhangra. Esterházy Miklós Móric (1855-1925), az újkori katolikus megújulás egyik vezéralakja, a Freiburgi Unio („Union de Fribourg”) 1887. október 8-12. között tartott negyedik évgyűlésén Fribourgban arról számolt be, hogy Magyarország a szociális törvényhozás terén egyetlen előrelépést sem tett, a klérus semmiféle megértést nem mutat a szociális kérdés iránt, annak ellenére, hogy a primás a közelmúltban irányt mutatott.²⁶

Hogy a püspöki kar miért merült hallgatásba, arra a kortörténet adja meg a választ. A 19. század második felének egyházpolitikájára az volt a jellemző, hogy a püspöki kar a radikálisan liberális, tehát helyenként egyházellenes államvezetés ellenére is a kormányt és a kormánypártot támogatta. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a felvilágosult jozefinizmus még az egyházon belül is igen sokáig éreztette hatását és egy vallásos megújulásra, mint pl. Németországban az ún. vallásos romantika volt, Magyarországon nem került sor. A püspökök az eljövendő liberális korszak veszélyeit – amelyekre már az 1848-as forradalom is felhívta figyelmüket –, ugyan jól látták, de kilátásuk arra nem volt, hogy győzzenek felette. Az egyházban nem volt meg a belső erő, de hiányoztak az öntudatos katolikus tömegek is. Ehhez járult még az a körül-

26 („Für Ungarn bedauert Graf Esterházy, dass die soziale Gesetzgebung keinerlei Fortschritte macht. Die Sonntagsruhe wird auf dem Lande eingehalten. Was die Antisemiten betrifft, so sind sie eine politische Partei, die sich lediglich auf die Gewalt stützt, der Klerus bringt kein Verständnis für die soziale Frage auf, trotz der schönen Anweisungen, die ihm der Primas von Gran erst kürzlich gab. Übrigens ist das Haupt der Regierung, Herr Tisza, Kalviner”, Lugmayr, Karl: Zur Erinnerung an die „Freiburger Vereinigung”, in: Jahrbuch der Österreichischen Leo-Gesellschaft (kiadta: Oskar Katann), Wien, 1927, 196-233, itt: 210.

A cikk azonban nem emlékirat, hanem az unio 1887-es negyedik évgyűlésének dokumentációja a jegyzőkönyvekkel és iratokkal, így a pápának készített memorandummal együtt. A gyűlésen elejétől végig Esterházy Miklós Móric is részt vett és az emlékiratot szintén aláírta. Közismert, hogy ez az emlékirat, amelyet a gyűlés több tagja személyesen adott át XIII. Leó pápának az évgyűlés egyéb irataival együtt, jelentős lépés volt a „Rerum novarum” enciklika megjelenése felé. – Mermillod az évgyűlésen október 12-én ezzel kapcsolatban azt is mondta, hogy az unio ismételten kívánatosnak tartja, hogy a pápa ebben a fontos kérdésben, a tőke és a munka harcában állást foglaljon. A Szentatya ugyan már többször gondolt arra, hogy egy körlevelet írjon, de a bölcsesség magasabb szempontjai kényszerítették, hogy tervét elodázza. Ennek problémája ugyanis abban áll, hogy hogyan lehet az igazságosság és a szeretet között a pontos határvonalat meghúzni. Uo., 218.

Az évgyűlést Mermillod 1887. június 1-én hívta össze és arra október 8. és 12. között Fribourgban (Svájc), a püspöki palotában került sor. Gergely Jenő datálása (A politikai katolicizmus Magyarországon 1890-1950. Bp. 1977. 8.) hibás.)

mény is, hogy a liberálisok a nemzeti érdekek szószólói voltak. Mögöttük állt az egész magyar nemzet. Így azután a püspöki kar már az 1860-as évek elején arra kényszerült, hogy politikailag a liberális tábor felé közeledjék. Erre a francia példa is ösztönözte. A kiegyezés 1867-ben valóban liberális vezetés alatt jött létre és a Szabadelvű Párt egészen 1905-ig megtartotta uralkodó szerepét. Ugyancsak jelentős szerepet játszott a püspöki kar magatartásában az a tény is, hogy az egyház vagyonát és társadalmi privilégizált helyzetét – mégha a katolicizmus hivatalosan államvallás nem is volt –, csakis a kormánypárttal egyetértésben tudta megtartani. Így természetesen szó sem lehetett egy katolikus politikai ellenzék, mint pl. egy Néppárt megalakításáról. Már 1871-ben azt mondta Haynald Lajos kalocsai érsek: „Egy ultramontán párt alapítása Magyarországon egyértelmű volna az egyházi vagyon államosításával”.²⁷ Még az egyházpolitikai küzdelmek korában is, 1888-ban Simor prímás azt hangoztatta, hogy nem szabad a kormány ellen „szisztematikusan opponálni”.²⁸ A magyar püspöki kar, mégha a kormányhoz való viszonya nem is volt mindig feszültségmentes, a német és osztrák főpásztorokkal ellentétben, mint Reuss herceg bécsi német követ 1883-ban Bismarcknak jelentette,²⁹ a kormánnyal szemben mindig loyálisan viselkedett.

1873-ban az akkori budapesti német főkonzul így jellemezte a magyar katolikus egyházat: „Az ultramontanizmus még nem jutott vezető szerephez. Oka röviden az, hogy a püspöki kar, amely óriási földbirtokkal rendelkezik és a felsőházban az arisztokráciával egy érdekközösséget alkot, mindig is nemzeti-gondolkodott és már csak azért is, hogy vagyonát mentse, a kormánnyal jó kapcsolatot tartott. A főpásztorok többé-kevésbé liberális gondolkodásúak voltak, úgy érezték és egyébként is úgy éltek, mint az ország mágnásai.”³⁰ Még 18 évvel később is, 1891-ben így emlékezett meg az akkori főkonzul a nemrég elhunyt Simor és Haynald bíborosokról: „Az alsópapságban jelentkező intranzigens szellemet erős kézzel megfékezték. Inkább hazafiak voltak, mint római papok, inkább magyar mágnások, mint egyházi tisztségviselők. Mindig tudtak az állam és egyház között egy modus vivendit találni.”³¹

Ezek után érthető, hogy a püspöki karnak semmi kedve sem volt a szociális kérdés szellőztetésével saját helyzetét megingatni, és még akkor is, amikor kifejezetten vallásos dolgok, hitbeli érdekek, mint az egyházi házasság forogtak kockán – mint a kulturharc idején – és még XIII. Leó pápa a magyar püspököknek írt intelmét³² is, amelyben egyházas szellemre buzdította őket, semmibe vette.

27 (A budapesti német főkonzul 1872. április 20-án kelt jelentése Bismarck kancellárnak, ld.: Adriányi, Gabriel: *Fünzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895-1945*. Mainz, 1974. 25.)

28 (Die Presse, 1888. augusztus 3.)

29 (Adriányi, 24, 30. lábjegyzet.)

30 (A jelentés 1873. július 2-ről szól, szó szerint idézve: Adriányi, 26.)

31 (Jelentés 1891. november 11-ről, Adriányi, 25.)

32 (Quod multum diunque”, Acta Leonis XIII. tom. 2. Brügge, 1887. 218-228. Magyarul: Szentséges Atyánknak, XIII. Leó pápának beszédei és levelei (Szerk. Prohászka Ottokár). Bp. 1891. 250-260.

Mint a latin felirat is mutatja: „Epistola encyclica ad Episcopos Hungariae de Ecclesiae

THE SOCIAL ISSUE IN THE GERMAN AND HUNGARIAN CATHOLIC CHURCH
BEFORE 1891

As compared with England, the industrial revolution arrived in Germany almost three generations later. Germany became an industrial state only between 1870 and 1900. The reason for lack of attention to the problems of industrial workers in Germany can be attributed, aside from the above delay, to the fact that the German politics and society of the beginning and middle of the century were obsessed with two problems solved in England a long time ago: the struggle of the political liberalism general civil rights against princely absolutist restoration and the unity of the German state. Mass poverty (pauperism) had been a typical feature of the whole German society well before industrialization. It was primarily caused by the abrupt multiplication of the population. Beginning in the 1800-s, an increasing proletarianisation can be observed. At that time, the Catholic Church seemed incapable of doing anything against this trend and it took quite a long time to recognize the causal relation between increasing poverty and rapid industrial development. Professors Adam Heinrich Müller (1779-1829) and Franz von Baader (1765-1841) were the first German Catholics to call attention to social problems (establishing savings banks for the workers and a corporate system for the workers within the feudal system). This so-called 'romantic social criticism' could not produce any significant results. The first real German social politician, Franz Joseph von Buss (1803-1878) opened new ways in 1837. The political triumph of liberalism and its domination following 1848 did not allow either for Buss to realize his ideas or for Catholic social policy to develop. A politically cornered German Church saw the social question primarily as one related to religion and intended to solve it basically with a pastoral program based on charity. The turn in 1863 was due to Ferdinand Lasalle who managed to have the first workers' party organized. Lasalle's forming a party forced the German Catholic Church to take a stand: in 1864, the work by the bishop of Mainz, Ketteler, entitled *The Workers Issue and Christianity* was published and became known all over the German Catholic Church. Ketteler's understanding that the working class is entitled to its own rights, the state is bound to provide extensive social legislation in the workers' interest and defense made him declare on several occasions that the Church ought to have its own social policy. Thanks to his activity, the German Church started to deal with social issues on a regular basis, workers' associations came to life which even issued a central paper of their own. With the help of his colleague, Christoph Moufang, Ketteler's ideas found their way to Rome. It was him who prepared in 1869 a specialist's opinion concerning the social issue for the Board on Church Policy as consultant of the First Vatican Council. However, the Council did not discuss the plan prepared by the Board and entitled *Decretum de pauperum operariorum que miseraria sublevanda*. The social issue was further dealt with in the framework of political Catholicism: the Centrum Party declared the social issue to be part of his official program in 1871. In Hungary, the Church did not declare its position regarding the workers and social issue. Only when the General Workers Association formulated its general anticlerical requirements in their actions in 1876 and 1879 did Cardinal

Hungaricae necessitatibus" – ünnepélyes pápai enciklikáról van szó, mely Budavára kétszázéves felszabadítását a török hódoltság alól alkalmul véve előbb a Szentzsék és Magyarország szoros viszonyát évszázadokon át elemzi, majd azokra a téves koreszmékre tér ki, amelyek már Magyarországon is elterjedtek, mint a racionalizmus, naturalizmus, vagy a szocializmus. Ezek kapcsán – írja a pápa –, az egyházra sérelmes törvények láttak napvilágot, ezért az egyház feladata odahatni, hogy ezeket visszavonják. A pápa ezután részletezi az egyházi házasság szentségét és jogát, az egyházi oktatást – egyetemet és iskolákat –, a püspökök lelkére kóti az egyházú papképzést, a papoknak az egyházi feyelmet és a hívek egyházú pasztorációját. Végül a magyar egyházat a Magyarok Nagyasszonya és Szent István védelmébe ajánlja. – Mint a tartalomból is kiderül, ez a pápai enciklika a magyar kulturharc bevezetőjében sokkal több volt, mint egy felhívás a magyar püspökökhöz, hogy katolikus társadalmi egyesületeket alakítsanak. Vö. Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903-1923. Bp. 1977. 9.)

Prince Primate János Simor express his protest. Comparing Simor's argumentation influenced by the French Catholic press with German social criticism one can come to the conclusion that in 1885 Simor was not even where Ketteler had been in 1869, and his views complied with those of the far obsolete romantic state legislators like Müller and von Baaden back in the beginning of the century. And even this subdued tone remained unnoticed by the Hungarian episcopate and clergy. The reason for the episcopate remaining silent can be attributed to the history of the era. Characteristic of the Church policy of the second half of the 19th century was the support by the episcopate of the government and the ruling party despite of the radically liberal and therefore often anticlerical state leadership. The Church was short of internal power and, at the same time, available determined Catholic masses were scarce. In addition to this, the liberals advocated national interests and enjoyed the support of the nation. The attitude of the episcopate was also influenced by the fact that it could preserve its property and social privilege only by maintaining solidarity with the ruling party. Therefore the possibility of forming a Catholic political opposition was out of question. It can be understood then that by raising the social question the episcopate was reluctant to shake its position and refrained from action even when strictly religious matters and interests were at stake.

RISKÓ MARIANN

A KÁRPÁTALJAI GÖRÖGKATOLIKUS EGYHÁZ KÁLVÁRIÁJA
1944-TŐL A LEGALITÁS VISSZANYERÉSÉIG A
VISSZAEMLEKEZÉSEK TÜKRÉBEN

Nem könnyű feladat Kárpátalja második világháború utáni történetét elemezni, különösen nem az, ha a görögkatolikus egyház sorsáról van szó. Ám annál izgalmasabb, mert még élő forrásból, az egyház kálvária-útját megjárt lelkészek visszaemlékezéseiből meríthet a kutató. Sőt, kutatását szenvedélyessé teszi az, hogy a feltárt tényanyaggal csak újabb bizonyítást nyer a ma már sokszor megbélyegzett szovjet birodalmi politika félelmetesen gátlástalan, embertelen arculata.

1989. december 13-án megjelent a szovjet kormány rendelete, amely visszaállította jogaiba Kárpátalja görögkatolikus egyházát. Igaz, máig sem rehabilitálva a sztálini évek koholt vádjai alól. Ellenben 1990 tavaszán a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye mégis felszámolhatta négy évtizedes illegális működését, és újra nyilvánosan bizonyíthatta létjogosultságát. És máris számba kellett vennie a hosszú jogfosztottságból eredő veszteségeit: a megöregedett papság igencsak megrikult sorait, a hívők megfogyatkozott számát, az elfoglalt templomokat, az államilag eltulajdonított ingatlanokat. Emellett az alig-hogy visszanyert szabadságot máris más veszély fenyegette: a Kárpáton túli – és ugyancsak legalitást nyert – ukrán görögkatolikus egyházmegyék Rómáig terjedő lépésekkel kísérleteztek, hogy megszüntessék a ruszin (rutén) és magyar, szlovák és román híveket összefogó munkácsi egyházmegye önállóságát és azt beolvassák az ukrán görögkatolikus egyházba. Sok minden múltott és múlik tehát ma is a munkácsi egyházmegye püspökségének magatartásán: úgy diplomáciai érzéken, mint hitbuzgalmi tevékenységén. Az új egyházbizomány törvény kimondta ugyan a lelkiismereti szabadságot, de az elmúlt négy évtizedes erőszakos ideológiai agymosás, a hiteles történelem- és hittanoktatás hiánya megtette a maga léleknyomorító hatását, sok esetben törölve a lakosság nemzeti, vallási identitástudatát. Így ma Kárpátalján még mindig sokan nem tudják, mit kezdjenek a visszakapott szabadsággal. Részben ők azok, akik a kutatásra inspiráltak. Elsősorban óértük fontos a múlt maradéktalan feltárása, megértése, mert a tudatlanság a világtörténelem során mindig könnyen manipulálható tömeggé degradálta az embereket a hatalom kezében. A múlt ismerethiánya miatt a kárpátaljai lakosság ma is könnyen játékszerré válhat abban a harcban, melyet az állami vallás minden előnyét kihasználó ortodox egyház indított a megrendülni látszó hatalmi pozícióhelyzete védelmében, és a

helyi vezetés pilátusi „mosom kezeim” állásfoglalása csak tovább odázza az áldatlan helyzet megoldását.

Kutatásomra inspirálóan hatottak gyermekkori emlékeim is: a szülők kitérő, vagy megtagadott válaszai egy-egy halkán kimondott név hallatán; a tágabb családi körben, csukott ajtók, lefüggönyözött ablakok mögött megtartott csendes misék, amelyek valahol az üldözött őskeresztények titkos összejöveteleinek hangulatát idézték. És 1990-ben lehetővé vált, hogy választ találjak a gyerekkorból hozott kérdésekre.

Rendhagyó e szakdolgozat megírása, mivel főleg nem írott forrásokból, hanem élő párbeszédemből gyűlt össze a súlyos, leleplező tényanyag Kárpátalja egyik legsötétebb történelmi korszakára vonatkozóan. Dolgozatom szűkreszabott keretei miatt nem közelíthettem meg témámat a teljesség igényével. Ráadásul a múlt sok-sok tanúját már nem szólaltathattam meg: meghaltak, nem érve meg, hogy egy összefoglaló tanulmány foglalkozzék vértanúságuk történetével. Céloom tehát a munkácsi egyházmegye szenvedéstörténetének rövid elemzése, illetve egy élethű korrajz körvonalazása. És ebben a legilletékeesebbek tanúvallomásai voltak segítségemre: Lelekács Jánosé, aki az elítélt papok legfiatalabbjaként került a Gulág táborába; dr. Ortutai Elemér teológiai tanára, aki hét évet töltött a vorkutai szénbányában; Holovács József segédpüspöké, a ma újonnan megszervezett szeminárium rektoráé; Bendász István kanonoké, aki még az 1991. augusztus 13-án bekövetkezett halála előtt kézbe vehette a már könyvformájában megjelent naplóját. Őt év a szögesdrót mögött címmel, amely titokban íródott börtönévei alatt. Bendász kanonok érdeme ugyancsak, hogy az elítélt, majd szülőföldjéről életfogytiglanul száműzött és 1983-ban elhunyt Chira Sándor püspök az utókorra hagyta az egyházmegye felszámolásának történetét, amelyet a kanonok jelenlétében és meggyőző kérésére jegyzett le a Kazahsztáni Karagandában 1958-nyarán.

S mert a történelmi múlt nem annyira történéseivel, mint azok üzenetével értékes az utókor számára, nem hagyhatom említés nélkül azt a példaértékű magatartást, melyet kivétel nélkül minden fentebb említett lelkész tanúsított párbeszédeink során. Ahogy a gyűlölet vagy a bosszú leghalványabb jele nélkül vallottak szelíden, tárgyilagosan a megélt üldöztetésről, megaláztatásról, kegyetlenkedésről, csodálatos, követendő példáját statuálták annak, hogyan kell – és lehet! – rendíthetetlen hittel, emberi tartással, nemes lélekkel felülemelkedni a megátalkodott, embertelen gonoszságon, és a holnapba nem romboló, hanem építő szándékkal tekinteni. Ez az az üzenet, amelyet ők hagynak az utókorra, s amelyet én is szem előtt tartottam kutatásom és e munkám megírása közben.

A KÁLVÁRIA KEZDETI STÁCIÓI

1944 októberében Iván Petrov tábornok alakulatai néhány nap alatt elfoglalták Kárpátalját, és – holott a londoni emigráns kormány megbízásából húsz tagú delegáció érkezett Husztra, hogy újra létrehozza a területen a csehszlovák adminisztrációt – a valódi hatalom a Vörös Hadsereg kezében összpontosult,

amely nemcsak a helyi kommunista párt létrejöttét szorgalmazta, de szovjetbarát többséget igyekezett teremteni a helyi előljáróságokban is. Október 27-én a Petrov sereg elérte Ungvárt.

Az orosz hadsereg közeledtére hat pap kivételével¹ a görögkatolikus papság nem hagyta el kijelölt helyét, és lélekben felkészült a legrosszabbra. A munkácsi egyházmegyének ekkor 350 papja és – a kápolnákon kívül – 320 temploma volt. A hívek lélekszáma 450 ezret tett ki, ebből 28 ezer magyar, 16 ezer román, 3 ezer szlovák és a többi, a többség, ruszin nemzetiségű volt.² Az egyházmegye saját szemináriummal, női és férfi tanítóképzővel, árvaházzal, kollégiummal, valamint levéltárral rendelkezett.³

A kommunista állam leplezetlen terjeszkedési ambíciói és félelmetes számításai megmutatkoztak már a megszállás utáni első napokban. A szovjet katonai vezetés felszólította a görögkatolikus püspököt, Romzsa Tódort, mint Kárpátalja legnagyobb vallási felekezetének fejét, hogy jelenjen meg azon az ünnepi gyűlésen, amelyet az új ungvári előljáróság rendez a győztesek üdvözlésére a városi moziban, és itt nyilvánosan jelentse ki, hogy Kárpátalja papsága és népe a Csehszlovákiától való elszakadást kívánja.⁴ Az egyházmegyei hivatal tiltakozását a katonai vezetés azzal utasította el, hogy náluk a tiltakozás ismeretlen fogalom. Minden bizonnyal más fogalmak is hiányoztak az akkori szovjet vezetés ismerettárából. Jól példázza ezt a következő lépésük is: az ünnepi gyűlést megelőzően a helyi lap egy néhány soros hírt közölt, miszerint Romzsa püspök bejelenti, hogy egyházmegyéje támogatja Kárpátalja Szovjet Ukrajnához való csatlakozását.⁵ Az említett rendezvényen a végül mégis felszólaló püspök beszédében persze semmi hasonló nem hangzott el. Mindez azonban mitsem változtatott a rendezvény jól megtervezett kimenetelén. Az est záróaktusaként az ünnepi gyűlés elnöke bejelentette, hogy az egybegyűltek nevében ezennel táviratot intéz Benes Eduárdhoz, a Csehszlovák Köztársaság elnökéhez. A gyanútlan közönség lelkes tapsviharba tört ki, ám néhány pillanattal később, a táviratszöveg folytatása a hallgatóság általános megrökönyödését váltotta ki: „Kárpátalja népe kéri Önt, Elnök úr, hogy minket a Csehszlovák Köztársaság kötelékéből méltóztassék kiengedni.”⁶ Az arcátlan és gátlástalan önkény felismerése bénítóan hatott. A mélységesen döbönt csendet csak a katonai zenekar által megszólaltatott szovjet himnusz törte meg.⁷

November 19-én Munkácson megtartotta alakuló konferenciáját a területi kommunista párt, nov. 25-26-án pedig a konferencia értelmében összehívott Nemzeti Tanács 600 küldötte elfogadta azt a proklamációt, amely kimondta Kárpátalja kilépését a Csehszlovák állam kötelékéből, valamint csatlakozását Szovjet Ukrajnához. A Benes-kormány 1945. június 29-én írta alá a terület

1 Böőr György, Király István, Német Sándor, Marina Gyula, Petráscevs Nikefor és Medvigy Ágoston. – Bendász István: Öt év a szögesdrót mögött. Bp. 1911. 14.

2 Ortutai Elemér: A kárpátaljai görögkatolikus egyházzal. Hatodik Síp. 2. sz. 1990 június.

3 Uo.

4 Chira püspök emlékiratai. Bendász kanonok levéltára.

5 Chira püspök emlékiratai.

6 Uo.

7 Uo.

átengedéséről szóló okmányokat. Ám a szovjet katonai hatóság tisztában lehetett azzal, hogy Kárpátalján, ezen a mélyen vallásos emberek lakta vidéken, a kommunizmus világmegváltó eszméje nemigen fog kiváltani lelkes – és főleg tömeges – támogatást. Márpedig e stratégiaileg fontos terület tartós és szerves beolvasztásához a nagy birodalomba valamiképpen meg kellett nyerni a lakosság többségét. Ha másképp nem, hát kihasználva annak erős hitbuzgalmát. S mivel a területileg legnagyobb felekezete a görögkatolikus volt, kézenfekvőnek tűnt az ötlet, miszerint a keleti rítusú katolikusokat csak át kell téríteni a pravoszláviára, mire egy csapásra megszűnik a Vatikán befolyása, valamint a Nyugatra való orientáltság, és a munkácsi egyházmegye a kijevei metropolita, illetve a moszkvai patriárka irányítása alá kerülve, az új állam kezes, szolgálalkú kiszolgálója lesz, akár az egész nagy, orosz pravoszláv egyház.

Így 1944 novemberétől a püspöki palota gyakori vendége lett Tyulpánov ezredes. 1945 januárjában felszólította a püspököt, hogy tisztelegjen a felszabadító sereg vezérénel. Petrov tábornok, szovjet győzteshez méltónak tartotta, hogy csak másodsorra fogadja a püspököt. S miután felvetette Kárpátalja Szovjet Ukrajnához való csatlakozását, a dicséret és ígéretek özöne fenyegetésekbe és megfélemlítésbe csapott át. A higgadt, diplomatikus választ a püspök kíséretében lévő Chira Sándor kanonok fogalmazta meg: e kérdésben dönteni kizárólag a cseh és a szovjet kormány illetékes.⁸

Chira Sándor papi jelleme és magatartása megedződött már a cseh hatóságok által támogatott ortodox propagandával szembeni szellemi harcban, amikor széles körű missziós munkát fejtett ki. Teológiai végzettségét Budapesten szerezte, 1920-ban Ungváron szentelték pappá.⁹ 1924-ben az ungvári püspöki szeminárium rektorát helyettesítve szerezte meg az egyháztörténet és kánonjog professzori címét.¹⁰ Mint tehetséges szónok hamarosan az ungvári katedrális kedvenc prédikátora lett. Kieszközölte az ungvári börtön foglyainak lelki vigaszban való részesülését; rendszeresen látogatta a francia és belga bányákban dolgozó ruszin vendégmunkások ezreit. 1934-ben megkapta a kanonoki címet, ugyanakkor a szeminárium rektorává, valamint a teológia professzorává nevezték ki.¹¹ 1943-ban munkássága elismerésül az Apostoli Szentszék Chira Sándort kinevezte pápai prelátusnak, ami akkoriban ritkaságszámba ment a ruszin papság körében. A szovjet bevonuláskor Chira Sándort a püspöki konsistorium már jó ideje tanácsadóként tisztelte. 1944 végén Chira kanonok diplomáciai érzéke és vaslogikája hiúsította meg a katonai hatalom mindazon próbálkozásait, hogy csorbát ejtsenek a fiatal püspök tekintélyén a hívek szemében. Romzsa püspök pedig, felkészülve a legvégtetesebb támadásra, amelyik püspöki rangjánál fogva érhetne a nyilvánvalóan egyházellenes beállítottságú hatalom részéről, a Szentszék engedélyével 1944. december 19-én inpectore felszentelte Chira Sándort püspökké.¹² Hósi tett volt abban a hely-

8 Uo.

9 Bishop Alexander Chira. Fearless witness of Christ. Byzantine Leaflet Series No 42. Pittsburgh, 1988.

10 Uo.

11 Uo.

12 Bendász István kanonok levéltára.

zetben vállalni a püspöki tisztséget, de tétovázás nélkül vállalta a munkácsi egyházmegye védelmét a hatalom üldöztetéseivel szemben. És azok már 1945-ben érezhetővé váltak. Első lépésként államosították az egyházi-, parokiális- és felekezeti iskolai vagyont, betiltották az iskolai hittanoktatást (1948-tól már minden formájában büntették a hittanoktatást). A templomot az egyházközség az államtól jókora összeg fejében bérbe vehette; a parokiális lakokból kezdték kitelepíteni a papokat, horribilis jövedelmi adókat vetve ki rájuk, és azokat könyörtelenül be is hajtván rajtuk.¹³ A vegyes vallású falvakban, ahol akár 10-20 pravoszláv család élt – és nem volt templomuk –, megkapták a görögkatolikus templomot, arra való tekintet nélkül, hogy hány katolikus hívó kívánta azt megtartani. Így: Ugocsában Tizsasásváron; Beregben Cserhalomban, Maszáralfván, Nagylucskán, Beregrákoson és más kárpátaljai falvakban jártak el ily módon.¹⁴ Emellett előszeretettel használva a „nép ellensége” bélyeget, megkezdték az „unitus” lelkipásztorok lassú, de módszeres tisztogatását. Demjanovics Pétert, rahói parochust még 1944 végén azzal tartóztatták le, hogy a Magyar Felsőház tagjaként pártfogolta a fasiszta rendszert. A bírósági tárgyalás során egy rahói tanító vallomása szerint a parochusnak volt egy „minden kommunistát akasztani kéne” kijelentése is. A halálbüntetés így vált megfélemlíthetetlen ítéletté. Demjanovics Pétert 1945-ben végezték ki tarkónlövésrel az ungvári börtönben.¹⁵ Ugyancsak a Felsőház tagja volt dr. Fenczik István teológiai tanár, akinek felajánlották a majdani kárpátaljai ortodox egyház püspöki címét, ha ünnepélyesen „visszakéredzkezik” úgymond ősei hitére. Kereken elutasította a júdászerepet, ezért – további „puhítás” céljával – börtönbe vetették. Több hónapi kitartása láttán a bíróság – az idővel szokványossá vált –, „nép ellen elkövetett árulás miatt”-i váddal halálra ítélte. Az ítéletet 1945-ben hajtották végre az ungvári börtönben.¹⁶ Ugyanez évben ítélték el még néhány görögkatolikus lelkészt, a halálbüntetést több-kevesebb évi kényszermunkával helyettesítve: Szkiba János Teofán bazilita szerzetest és Kabáczy Rudolf Rezső lelkészt nyolc-nyolc évre ítélték, aminek letöltése után rokkantan tértek haza; Fedelec Ciril és Ortutai Jenő, akiket tíz-tíz évre ítélték, nem éltek túl a Gulág táborok megpróbáltatásait, rabságban haltak meg.¹⁷

Ám az NKVD nemcsak Kárpátalján tevékenykedett és gyűjtött tapasztalatokat az egyházlikvidálás terén. 1946. március 8-10-én az NKVD által megírt forgatókönyv szerint lezajlott a lembergi zsinat, amelyik felszámolta a négy galíciai görögkatolikus egyházmegyét (lembergi, sztaniszlavi, drogobicsi és premisleit), lévén, hogy a görögkatolikus papság közel nyolcvan százaléka aláírta az ortodoxiába való önkéntes belépést.¹⁸ Ezek a lelkészek elsősorban ukránok voltak, másodsorban papok és csak harmadsorban voltak katolikusok – állapítja meg róluk Bendász István kanonok. Ráadásul az NKVD-nek itt sikerült a bebörtönözött püspök helyébe „felszenteltetnie” egy új – és „szófogadó” – püspö-

13 Bendász i.m. 14.

14 Uo.

15 Bendász István kanonok levéltára.

16 Marina Gyula: Ruténsors. Kárpátalja végzete. Toronto, 1977. 83.

17 Bendász István kanonok levéltára.

18 Bendász István tanúvallomása 1991. március 17.

köt: dr. Kosztelnik Gavril személyében, ily módon szolgáltatva a hivatalos és törvényes keret látszatát. A nép igazságtétele nem késett túl soká: 1948. szeptember 20-án egy ismeretlen tettes a lemergi katedrális bejárata előtt lelőtte a 46-os zsinat főszervezőjét.¹⁹

1946-ban a munkácsi egyházmegye felszámolásához a galíciaiakkal egyidejűleg hiányoztak a feltételek: nem voltak aposztata papok. Kárpátalja egyetlen városi ortodox temploma 1945-ben Ungváron volt, amelyet ortodox ukrán emigránsok építettek a két világháború között a cseh hatóságok szívélyes jóváhagyásával. Ugyanis, mint azt egy fentebbi utalás is mutatja, a vallási megosztottságot már a cseh kormány is erőteljesen szorgalmazta a Trianon után megszerzett Kárpátalján, hathatós támogatást nyújtva a bolsevizmus elől menekülő keletgalíciai ortodoxoknak.²⁰ Ám az NKVD messze túlszárnyalta a cseh kormány hajdani módszereit. 1946 telén az ungvári püspöki palotában katonai küldöttség jelent meg azzal a kéréssel, hogy ideiglenesen elfoglalhassák az ungvári várat, és – a törvényes eljárás látszatára most is nagyon ügyelve – a legszigorúbb jogi keretek közt megkötendő átvételi szerződést ígérték.²¹ A történelmi ungvári várat 1775-ben Mária Terézia Bacsinszky András püspöksége alatt adta át a munkácsi egyházmegyének papnevelde gyanánt. Így lett a vár évszázados papi generációk Alma matere.²² Most viszont az Alumneum és a Konviktus épületeit javasolták ideiglenesen a szeminárium számára. Már ismerve a szovjet katonai vezetés stílusgyakorlatát, a püspöki hivatal nem ellenkezett az átköltözés miatt. Katonák szállították át a holmit a legmesszebbmenő szívélyességgel, ám mihelyst kiürült a vár, jellemző módon a helyi lapok már közölték is, hogy a várban megnyílik Kárpátalja történelmi és tájismereti múzeuma.²³ Ezt követően a múzeum a várat „300 éves csuhás reakció” színhelyeként említette, és Kárpátalját mindmáig az orosz, ortodox Kijevi Rusz tartozékként mutatja be. Röviddel a vár kiürítése után az egyházmegye utolsó kispapjait is elparancsolták az Alumneumból és Konviktusból a püspöki palotába. Azonban a papnevelés tovább folyt, Chira Sándor irányította azt legálisan egészen 1949-ig, letartóztatásáig. Ez idő alatt 23 teológus vált pappá, majd – püspök híján – ugyanannyi maradt felszentelés nélkül.²⁴

1946-47 folyamán folytatódott a püspöki hivatal megkörményezése. Chira Sándor papírra vetett visszaemlékezéseiben kitér arra a hat órányi kihallgatásra is, melyre 1946 augusztusában került sor a SZMERZS nevű hírhedt kémelhárító különítmény által lefoglalt lakáson.²⁵ A kémelhárítás emberei szakszerű kíméletlenséggel és kitartással faggatták a kanonokot úgy püspöke, mint paptársai felől, ám nem tudtak mit kezdeni a csiszolt, művelt elme adta könnyed, mégis bölcs válaszokkal. Végül felajánlották, lépjen kémszolgalatukba, és tudakolja ki püspökétől, milyen úton-módon érintkezik Rómával. A

19 Rozsnov, Georgij: Uram, ezek mi vagyunk. Ogonyok, 1989. 38. sz. szept.

20 Erdélyi István: Kárpátalja. New York, 1984. 14.

21 Chire püspök emlékiratai.

22 Pirigy István: A magyarországi görögkatolikusok története. 2. köt. Nyíregyháza, 1990. 59.

23 Chira püspök emlékiratai.

24 Holovács József tanúvallomása 1990. nov. 28.

25 Chira püspök emlékiratai.

kanonok határozott elutasító magatartását követően szabadon engedték, újabb kihallgatásra itt többé nem került sor. Ez eset után Chira Sándor hozzátartozói az ország elhagyását javasolták. A válasz azonban tántoríthatatlan volt: „Pap vagyok, itt a helyem, itthon, híveimmel. Legyen meg Isten akarat.”²⁶ Nemcsak hozzátartozói, de paptársai sem tudtak püspökké szenteléséről. Még kevésbé az NKVD vagy a helyi hatóságok, ám minden bizonnyal tisztában lehettek a püspöki consistoriumban betöltött tanácsadói szerepével. Nem lehetett ugyanis véletlen, hogy pont őt kereste fel az a fenteb említett dr. Kosztelnik, aki egy évvel korábban már oly nagy szolgálatot tett az NKVD-nek a lembergi zsinat során. A Chira Sándor által lejegyzett párbeszéd, mely közte és a galíciai aposztata között zajlott le 1947. augusztus 27-én, a hagyományos Munkács-Csernekhegyi Nagyboldogasszony napi búcsú vigiliáján, jól jellemzi az aposztata papok gondolkodás- és magatartásmódját. Amikor a kanonok megkérdezte látogatóját, hogy teológiai doktor létére nem érzi-e megszegve-nítőnek csatlakozni a köztudottan alacsonyabb szinten képzett ortodox pópákhoz, amaz azzal vágott vissza, hogy majd a görögkatolikus papok fölemelik azokat. Chira ellenvetésére, hogy szerinte a pópák fogják lerántani magukhoz az áttért katolikus papokat, Kosztelnik gúnyosan vetette oda, nem látja-e a kanonok, mekkora nagy hatalommal áll szemben, amelyik, lám, a görögkatolikus papság lakásait is elveszi; és a vértanúság amúgyis amolyan középkori, nem modern gondolat. „És az örök élet, doktor úr?” – hangzott az újabb kérdés az aposztata felé, de a válasz csupán egy lesajnáló kézlegyintés volt. Másnap a szakadár pap mégis katolikus módra, lila epikefáliónnal a fején, vörös övvel díszelve prédikált a munkácsi zárdában Róma, a pápa ellen.²⁷ A búcsú napját megelőzően a Kijevből érkezett egyházügyi felelős úgy Romzsa püspöknek, mint Chira kanonoknak megtiltotta nemhogy az ünnepen való részvételt, de a helyszínen való pusztá megjelenést is, lévén, hogy a baziliták csernekhegyi kolostorát már tavasz óta pravoszláv szerzetesek uralták (a földszinti részt; az emeleten a pravoszláv apácák kaptak helyet).²⁸ Hogy hogyan hatott Kosztelnik ünnepi szónoklata a hívekre, másnap mutatkozott meg, egy Munkács környékelbeli faluban, ahol érett paradicsommal dobálták meg autóját.²⁹ Azonban Kosztelnik agitációs tevékenysége és aknamunkája mégsem maradt teljesen eredménytelen. Az említett búcsú napján kíséretében már megjelentek az első aposztata jelöltek: Kontratovics Iréneusz és Danielovics István személyében,³⁰ akik egy erős lánc első meglazult, majd kihullott láncszemei lettek.

26 Byzantine Leaflet Series. No. 42.

27 Chira püspök emlékiratai.

28 Holovács József tanúvallomása 1990. nov. 28.

29 Chira püspök emlékiratai.

30 Uo.

1946-47 folyamán folytatódott az NKVD alattomos hadjárata az „unitusok” ellen. Bendász István kanonok – és Kárpátalja történetének megszállott kutatója – jegyzeteiben 12 elítélt pap neve szerepel a meghurcoltak listáján e rövid két év alatt.³¹ Mindegyikük vádiratai a koholt vádak széles skáláját mutatják. Így: Rabár János magyarkomjádi parochus esetében, akit 1947. augusztus 5-én ítéltek el 5 év börtön, 5 év szabadságvesztésre, kitiltván Kárpátalja területéről, a vádirat – lánya tanúsítása szerint – szovjetellenes, magyar fasisztaként bélyegezte, mivel mindig magyarnak vallotta magát, mindamellett apja görögkatolikus esperes és – ami főbenjáró bűnnek számított –, országgyűlési képviselő volt.³² A mindössze 23 éves Lelekács Jánost 1,5 hónappal felszentelése után tartóztatták le azzal, hogy elmulasztotta jelenteni a hatóságoknak annak az állítólagos szovjetellenes csoportnak a létezését, melyet a tanító barátja szervezett, és amelynek tagja volt úgymond Lelekács apósa is, Iváncsó Gyula görögkatolikus lelkész, akit ekkor már egy hete fogságban tartottak e titkos szervezetben való működésének vádjával. Utóbbit „hazaárulás” címén 25 évre, előzőt pedig „állampolgári kötelességmulasztás” miatt ítéltek el 10 évi kényszermunkára.³³ Az elítéltek közül többen soha többé nem láthatták viszont otthonukat: az 1946-ban elítélt Durnevics Tódor és Ilniczky Sándor; az 1947-es elítéltek közül dr. Hadzsega Gyula és Keselya János.³⁴

Ám az NKVD-nek be kellett látnia, hogy ez a néhány koncepció per nem eredményezett igazi áttörést, és ameddig áll az egyházmegyei hivatal, addig a kárpátaljai görögkatolikus papságot és híveit a pravoszláviára kényszeríteni meddő próbálkozás – tehát radikálisabb lépésre van szükség. Így érkezett el 1947. október 27-e, amikor egyenes támadást intéztek a püspök ellen. Előző nap folyamán Romzsa püspök a Munkács-járásbeli Beregszőlősön járt, ahol megáldotta a falu felújított templomát. A nyugodtan lezajlott ünnep másnapján a nyílt országúton a püspök és kísérete lovaskocsijába teljes sebességgel beleszaladt egy katonai teherautó. Csak a Munkács felől közeledő postakocsi mentette meg a sebesülteket attól, hogy a merénylők ott helyben vasdorongokkal be is végezzék gyilkos tettüket. Az ismeretlen tettesek megfutamodtak a színhelyről, a sérültek pedig rövidesen a munkácsi kórházba kerültek súlyos, ám nem életveszélyes állapotban. Egyedül a súlyos koponyatörést szenvedett kocsis esetében voltak már tehetetlenek az orvosok: sérüléseibe belehalt. A könnyebb sérüléseket szenvedett két fiatal teológus, valamint Bereznai János lelkész néhány nap múlva elhagyhatták a kórházat. Bacsinszki Dániel, Ungvár-Ceholnyai parochus, aki súlyos koponya-, lapocka-, borda- és lábtörést szenvedett – és többnyire eszméletlen volt –, megosztotta püspökével a kis betegszobát. Ramzsa püspök állkapocstöréssel és sérült lábbal viszont néhány nap múlva már a gyógyulás útján volt, amikor az NKVD embere, előre kiter-

31 Bendász kanonok levéltára.

32 Kárpáti Igaz Szó

33 Lelekács János tanúvallomása 1991. április 15.

34 Bendász kanonok levéltára.

velt módon bejutott hozzá, és ciánkálit lélegeztetett be a beteggel, így oltva ki 1947. november 1-én a munkácsi egyházmegye utolsó legális püspökének életét.³⁵

Az ápolószemélyzet egyik bazilita-rendi apácája 1990 novemberében úgy döntött, hogy súlyos titkát nem viszi magával a sírba, hanem közzéteszi azt a helyi lapban. Így tudhatta meg a közvélemény, hogy az 1947 őszen lezajlott ördögi színjátéknak ki állt a háttérében, és hogy annak dr. Bermann, a kórház akkori főorvos volt az egyik főszereplője. Ugyanis ő távolította el az odaadó bazilita-rendi nővéreket a beteg mellől annyi időre, hogy gyilkosa – akit a főorvos a napokban vett fel ápolómunkára könyörületesség címén úgymond, mint árvát – a közelébe férközhessék. Egyikük sem számolt a másik beteg, Bacsinszki lelkész jelenlétével, hiszen ő többnyire eszméletlen volt. Ám csodálatos módon mégis eszméleténél volt a gyilkosság pillanatában, s bár nem állt módjában megakadályozni a gáztettet, a késve érkezett apácáknak viszont elsuttogta a látottakat. Dr. Fedinec, a beteget kezelő orvos, akit azonnal riasztottak, felismerte, hogy a gyors halált ciánmérgezés okozta. Másnap viszont az Ungvárról érkező korbonctani orvosokkal együtt aláírta az általuk kiállított halotti bizonyítványt, melyben agyvérzés szerepelt a halál okaként. A fentebb említett apáca vallomásából világlik ki az is, hogy dr. Fedinecet haláláig nyomasztotta az elhallgatottak terhe.³⁶

A püspök halálhíre leírhatatlan megdöbbenést keltett Kárpátalja szerte. Tartva a lakosság esetleges tüntetésétől az Egyházügyi Hivatal és a közbiztonság őrei mindent elkövettek, hogy a lakosságot lehetőleg félreinformálják úgy a püspök tetemének Ungvárra való szállítását, mint temetését illetően. A püspök még holtában is veszélyes maradt számukra. November 2-án a tetem átszállítását húzták-halasztották. Csak késő este, miután értesítették az ungvári katedrális köré összegyűlt, türelmesen várakozó sokaságot, hogy csak másnap reggel várható a püspököt szállító kocsit – és a közbiztonság őrei megnyugodva konstatálták, hogy a falvak népe már hazatér, az esti jószágetetés pedig le is köti őket –, az éj leple alatt, titokban indították útnak a teherkocsit. Ám az Ungvár-Munkácsot összekötő országút mentén lévő postahivatalok személyzete szinte percről-percre tájékoztatta környéke lakosságát a vértanút szállító kocsit haladásáról. Így a katedrális harangtoronyában már jóval annak megérkezése előtt meghúzták a harangokat. A megérkezés híre futótűzként terjedt, és minden fondorlat ellenére a katedrális hamarosan megtelt a hívek tömegével.³⁷

Ezt megelőzően Ágáfonov, az egyházügyi felelős, többször felkereste Chira kanonokat, és lázasan siettette a temetést, ám minduntalan rendíthetetlen és száraz feleleteket kapott: nem rablógyilkost, hanem az ország talán utolsó görögkatolikus püspökét fogják temetni, és azt az egyház előírásai szerint fogják véghezvinni: egyik nap az ún. papi temetése zajlik majd, és csak más-

35 Hogyan halt meg Romzsa püspök? Tefila bazilita-rendi nővér tanúvallomása. Kárpátaljai Ifjúság, 1990. 45. sz. nov. 10.

36 Uo.

37 Chira püspök emlékiratai.

nap, november 4-én lesz eltemetve a püspök gyászmise keretében.³⁸ Ám Ágáfonov ezután is jelentkezett. Ezúttal a temetés helyét tudakolta. Válaszul megmutatták neki a katedrális alatti kriptát, amit Ágáfonov meglepedéssel nyugtázott. Ma már tudjuk, miért. A városi temetőhöz képest innen sokkal könnyebb volt eltüntetni a holttestet, az orgyilkosság egyetlen és holtában is veszélyes koronatanúját, hiszen a ciánmérgezés köztudottan hosszú évtizedek múltán is jól kimutatható. Röviddel a temetést követően a koporsót a kriptá falába befalazó kőművest arra kényszerítették, hogy bontsa fel újra a falat, miután a koporsót máig ismeretlen helyre szállították, és minden bizonnyal megsemmisítették.³⁹

A székeskáptalan három tagja: Chira Sándor, Kohutics Tivadar és Choma Viktor, az ungvári katedrális parochusa úgy döntöttek, hogy a püspök halála után egy káptalan kívüli személyt választanak az egyházmegye élére káptalani vikáriusnak, mégpedig Murányi Miklós püspöki irodaigazgató személyében.⁴⁰ A választás eredményét – az előírtaknak megfelelően – bejelentették Ágáfonovnak is, aki leplezetlen meglepetéssel fogadta a hírt, ugyanis meg volt győződve arról, mondta, hogy Chira kanonok veszi át a vezetést.⁴¹ Ebben a hiszemben Ágáfonov minden bizonnyal már kész volt egy soronlévő támadó hadműveletre, ami az egyházmegye ellen irányult volna, de amelyiket a kanonok személyén keresztül számított véghez vinni. A püspök halálával ledőlt a schizmális utolsó és legfontosabb bástyája, ám a makacs, hitvalló papok között nem árt még egy kis tisztogatást végezni, vélte az ördögi gépezetet a háttérből irányító NKVD. Antonicin István, Csubáti József és Dubiczki András galíciai görögkatolikus papok még a háború elején a bolsevizmus elől menekültek ki szülőföldjükre előbb Németországba, ahol sikertelenül keresték az elhelyezkedés módját, majd Kárpátaljára jöttek, ahol Romzsa püspök befogadta őket.⁴² Ám amitől menekültek, 1948-ban utolérte őket: mindhármukat letartóztatták, és a már szokványossá vált koholt vádak alapján 25 évi kényszermunkára ítélték őket.⁴³ Bendász István feljegyzéséből kiderül, hogy a „tisztogatások” kezdetétől 1948 végéig az egyházmegye 32 papja lett letartóztatva és elítélve.⁴⁴ Az elrettentő példa hatására 33 pap az illegális menekülés útját választotta, Magyarországon, illetve Szlovákiában találva menedéket.⁴⁵

1948 decemberében, amikor Murányi Miklós, Chira Sándor és az akkor nemrég szentelődött Szemedi János a káptalani lakások ügyében mentek tárgyalni a „szektások referenséhez” (a római- és görögkatolikusok voltak a szektáriánusok kategóriájába osztva), az akkor Kijevből érkezett vallásügyi felelős, Vulychovij, türelmét veszítve kijelentette, nincs más választásuk, mint a pravoszlávia felvétele, ugyanis a szovjet hatóságok a görögkatolikus egyházat

38 Uo.

39 Uo.

40 Uo.

41 Uo.

42 Uo.

43 Bendász István kanonok levéltára.

44 Bendász i.m. 14-15.

45 Uo. 15.

nem regisztrálják.⁴⁶ (A református pásztorok ekkor már regisztrálva voltak, a római katolikus papok regisztrálása pedig folyamatban volt.) A lelkészek kategorikusan elutasították hitük megtagadását. Ezt követően Ungvárra rendelték minden görögkatolikus papot és egyházgondokot, és mindegyikük előtt megismételték a fentebbi felszólítást, azonban egyetlen pap, sem egyházközség nem volt hajlandó a schizmálásra.⁴⁷ Pedig a folytatást már sejtették.

ISTEN VAGY AZ ÁLLAM SZOLGÁLATÁBAN?

A nyílt támadás nem késett soká. Az NKVD – tovább lépve – majdnem egyidejűleg, 1949. január 26. táján Kárpátalja szerte letartóztatta a városi papokat, megintcsak felszólítva őket az aposztáziára.⁴⁸ De mert ezt mindannyian újfent megtagadták, ők lettek a most már nyilvános katolikus egyházüldözés első áldozatai. Egyedül a nagyszőlősi parochust, Karcub Pált nem tartóztatták le, bár a legkategorikusabban megtagadta az aposztáziát. Csak-hogy ez esetben a biztonsági emberek kezét saját propagandájuk kötötte meg: az állam által többszörösen „hősnyának” nyilvánított feleség, valamint 16 kiskorú gyermek mellől nem vállalták elhurcolni az apát, illetve a férjet. Megelégedtek azzal, hogy február 8-án elvették templomát, átadták azt az államvallásnak, papi működését pedig betiltották.⁴⁹

Az első januári letartóztatásokat februárban követte még tizenkettő, közülük február 10-én Chira Sándor püspöké is, bár püspöki rangjáról továbbra sem tudtak sem a hatóságok, sem az NKVD.⁵⁰ Ezután két hónapi szünet következett. Ám egyáltalán nem eredménytelenül. Február 16-án a Területi Tanács VB elnöke írásban értesítette a munkácsi görögkatolikus egyházmegyei hivatal vezetőjét, Murányi vikáriust arról, hogy a püspöki palotát és a katedrálislist a pravoszláv egyház rendelkezésére kell bocsájtania.⁵¹ Az okmány pontos másolata megvan Bendász kanonok gyűjteményében, amiből kiderül, hogy Murányi Miklós az eredeti példányt a következő szignóval látta el: „Tudomásul vettem: 16. II/49. Káptalani vikárius.” Másnap, február 17-én az ungvári hatóság 13 képviselője őrség kíséretében megjelent a püspöki irodában, lefoglalta és azonnali hatállyal át is vette a katedrálislistát és a püspöki palotát, irodájával, levéltárával, könyvtárával és lakosztályaival együtt, ahol két papi család is lakott: Ortutai Eleméré és Kótyuk Ferencé 4-4 kiskorú gyermekkel, akiket szintén még a nap folyamán kíméletlenül kilakoltattak és sorsukra hagytak.⁵² Akár a vár elfoglalásakor, úgy most a püspöki palota és a katedrális esetében sem történt hivatalos átvétel. Bár jegyzőkönyv mégis készült, amint kiderül Bendász István személyes levéltárából. Néhány évvel ezelőtt a kanonoknak

46 Uo.

47 Uo.

48 Uo. 16.

49 Uo. 16.

50 Chira Sándor emlékiratai.

51 Bendász kanonok levéltára.

52 Hatodik Síp. 1990. 2. sz. június.

kalandos úton – és egyetlen éjszakára – sikerült megszereznie és lemásolnia az eredeti jegyzőkönyvet, amelyet az említett napon állítottak össze. A jegyzőkönyvnek, amelyik az egyházi kegytárgyak hosszú listáját tartalmazza, az az egyetlen „szépséghibája”, hogy az első lapján a hatósági káderek után feltüntetett Szemedi János lelkész neve az utolsó lapról az aláírások közül hiányzik.⁵³ Ily módon vetettek véget – egy-kis híján – a háromszázéves jogfolytonosság-nak. 1775-ben Mária Terézia a munkácsi egyházmegye székhelyét azzal helyezte át Ungvárra, hogy a jezsuita rend feloszlatásával itt felszabadultak az egyházmegyei központ számára szükséges épületek. Így lett a rend templomából – némi átalakítással – a székesegyház, a rend kollégiumából pedig a püspöki rezidencia.⁵⁴ Egészen 1949-ig. Ez időtől kezdve 1989 decemberéig tart a munkácsi egyházmegye teljes jogfosztottságának korszaka, ami megmásíthatatlan, félremagyarázhatatlan tényként vonul be a történelembe. Ám mai napig vitatott kérdés a Murányi vikárius ún. feloszlató rendeletének hitelessége:

„Krisztusban szeretett Testvéreim!

1949. február 16-án a hívők kérésére a katedrális templomot Uzgorodon és az egyházmegye vezetőségének épületét a pravoszláv egyház rendelkezésére bocsátottuk. Ennélfogva a görögkatolikus egyház tevékenysége megszűnik s ezzel vikáriusi tevékenységem is véget ér. Így a káptalan is megszűnt létezni.⁵⁵

Uzgorod, 1949. Február 18.

Murányi Miklós”

Ortutai Elemér teológiai tanár határozott véleménye szerint e rendeletet valóban a vikárius fogalmazta meg, aki a szovjet hatalom évei alatt már jól kiismerhette az állambiztonsági emberek félelmetes gátlástalanságát, cselszövéseit, és keserű döntését abban a hiszemben hozta, hogy pont ezektől mentheti meg maradék papságát, mert az NKVD ezen túl nem használhatja fel nevét a papok megtévesztése, „megdolgozása” céljából.⁵⁶ Holovács József segédpüspök is osztja e véleményt.⁵⁷ Bendász kanonok ellenben azt állítja, hogy minden pap tisztában volt azzal, hogy hamisítványt kap kézhez. Ő maga is megkapta a posta által kikézbesített rendeletet. Csak feltételezhető, hogy évekkel később, 1957 nyarán, amikor Bendász István együtt élt és pasztorizált a Kazahsztáni Karagandában száműzetésüket töltő Murányi Miklóssal valamint Chira püspökkel,⁵⁸ beszélgetéseik során szóba került a feloszlató rendelet megszületésének mikéntje is. Ugyanis 1991 őszén, amikor kiderült, hogy a rendelet kapcsán eltérő a lelkészek véleménye, visszakérdezni, tisztázni a kérdést már lehetetlen volt: úgy a koronatanú: Murányi Miklós, mint Bendász kanonok már nem voltak az élők sorában. Ám bárkitől származott a feloszlató rendelet, az egyházmegye sorsa 1949 elején megpecsételődött. A téli letartóztatások, a 25 évi

53 Bendász kanonok levéltára.

54 Pirigyí i.m. 2. köt. 59.

55 Bendász kanonok levéltára.

56 Ortutai Elemér tanúvallomása 1991. október 13.

57 Holovács József tanúvallomása 1991. október 13.

58 Bendász i.m. 16.

kényszermunkára elítéltek, a papi családokkal szembeni eljárások végül több esetben megtették a kívánt hatást. Januárban ketten, februárban már harmincan, márciusban harmincegyen aposztatáltak.⁵⁹ A sorsdöntő esemény 1949 folyamán tartott, sőt egészen 1950. július 27-ig – amikor megszületett az utolsó kényszeredett aláírás – összesen 129 görögkatolikus pap fogadta el az államvallású pravoszláv egyházzal való együttműködést, jegyzi fel a precíz kutató, Bendász István.⁶⁰ Templomaikat automatikusan átregisztrálták schizmatikussá, anélkül, hogy becsukták volna. Így a legtöbb esetben a híveknek fogalmuk sem volt arról, hogy ők már pravoszláv templomba járnak és maguk is azzá lettek, erre csak jóval később eszméltek rá.⁶¹ Murányi Miklóst, mivel végig kitartott hite mellett, 1949. június 24-én letartóztatták és azonnal Kijevbe szállították, az NKVD központi börtönébe, a „Korolenkára”, ahol 2 év, 3 hónap és 5 napon át várt az ítéletre, melyet 1951. szeptember 29-én közöltek vele: 10 év munkatáborban töltendő szabadságvesztés.⁶² Közben 1949-50 folyamán folytatódott azon paptársai letartóztatása, akik szintén hűségesen kitartottak hitük, esküjük mellett. Templomaikat vagy bezárták, különböző raktárakká változtatva azokat, vagy átadták az államvallás használatára. Mindössze negyvenhét fiatal lelkész esetében – akik már a szovjet rendszer évei során, 1947-ig Romzsa püspök által szentelődtek pappá – tekintettek el a vádemeléstől.⁶³ Megelégedtek azzal, hogy templomaikat elvették és megtiltották hivatásuk gyakorlását, ezt követően pedig az elkövetkező 40 éven át sorozatos zaklatásokkal adták tudtukra, hogy a KGB minden lépésüket számon tartja.⁶⁴

A megpróbáltatások legszélesebb skáláját a számtalan és eredménytelen „megdolgozás” után végül is letartóztatott lelkészek állták ki. Az NKVD a végsőig nem adta fel, hogy rávegye őket a hittagadásra, mert sokkal eredményesebbnek látta a több százezer kárpátaljai görögkatolikus hívő pravoszláv hitre való áttérítését papjaik által – akikhez ragaszkodnak és hallgatnak szavukra –, mint idegen pópák közreműködésével. Ezért a letartóztatásokat követő kihallgatások általában nyájas modorban indultak, miközben újra és újra elhangzott, hogy az aposztázia anyagi jóléttel, magasabb papi ranggal jár, stb. A rábeszélés hiábavalóságát látva a biztonságiak hangneme gúnyszerűbbé, majd egyre fenyegetőbbé vált, sőt a papi családok emlegetésével zsarolóvá is. Nem fizikai bántalmazást alkalmaztak, hanem az idegörlés taktikáját: sorozatosan ismétlődő, több órás éjszakai kihallgatások után nappal sem hagyták pihenni áldozataikat. A kimerítés, a megfélemlítés és a megtörés volt a cél. Ha végül mégis csődöt mondott minden lélektani hadjárat, maradt a raffinált vádemelés. És soha nem lehetett tudni, melyik kérdés vagy válasz vezet a süllyesztőbe.

Ortutai Elemérrel, aki kitartóan elutasította úgy vallása megtagadását, mint a nyájasan felkínált leningrádi katedrát, megtévesztő jóindulattal közöl-

59 Bendász István tanúvallomása 1991. március 17.

60 Uo.

61 Bendász kanonok levéltára.

62 Bendász i.m. 16-17.

63 Bendász kanonok levéltára.

64 Holovács József tanúvallomása 1990. november 28.

ték, hogy megszüntetik az ellene indított eljárást, mert nem találták bűnösnek, ám távozása előtt még válaszolnia kell a jegyzőkönyv utolsó kérdésére: 1944 októberétől valóban minden nap misézett-e? Készséggel elismerte és gyanútlanul aláírta a későbbi vádemeléshez szükségeset: támogatta a fasisztákat, hiszen misézet december 6-án, Horthy Miklós névnapján, január 30-án, Hitler hatalomátvételének napján, március 15-én is, a fasiszta magyarok nemzeti ünnepén.⁶⁵ Visszatérő vádpontok voltak ezek sok paptársa esetében is. Így Bendász István kanonokéban is (1990. június 17-én emelték kanonoki rangra), aki titokban vezetett naplójában lejegyezte meghurcoltatása történetét, benne a kihallgatások menetét is. Innen derül ki, hogy az NKVD nem leplezte igazi célját: nem a papok megsemmisítésére törekszik, hanem pont ellenkezőleg, nagy szüksége van a görögkatolikus lelkészekre, hiszen a gyónás által nemcsak arról van tudomásuk, mit tesznek az emberek, hanem arról is, hogy mire gondolnak; csak hogy nem holmi Istent, hanem az államot szolgáló, hűséges papokra van szükség.⁶⁶

A bírósági tárgyalások többnyire a BTK hírhedtté vált 54-es paragrafusának negyedik és tizedik pontja alapján szovjetellenes agitáció és propaganda címen ítélték 25 évi kényszermunkára a tántoríthatatlan hitű lelkészeket. 1944-50 folyamán 130 görögkatolikus papot ítélték el koncepciós perek nyomán, Gulágtáborokba küldve őket, akár számtalan politikai elítéltet.⁶⁷ Bendász Istvánt előbb a karagandai internáló táborba, majd a Szibériában lévő dubokáni és omszki rézbányákba szállították;⁶⁸ Ortutai Elemért az Uraltól északra lévő vorkutai szénbányába száműzték;⁶⁹ a mindössze huszonöt éves Lelekács János ekkor már második évét töltötte a csukotkai Kolimán...⁷⁰ Zsetvai Fedort – aki 1886-ban született –, 1949-ben szintén 25 évre ítélték. Büntetését e szavakkal fogadta: „Köszönöm a tisztelt bíróságnak! Ugyanis én már csak öt-hat évet vártam a jó Istentől.” 1951-ben meghalt a kazahsztáni Aktászban.⁷¹

Az elítéltek munkatáborai messze voltak egymástól, több ezer kilométerre, ám ettől függetlenül a kíméletlen és kegyetlen bánásmód, a büntető eljárások csakúgy, mint a papokkal szembeni magatartás ugyanaz volt mindenhol. Sőtétzárka-büntetés járt egyformán minden táborban a munkamegtagadásért, a kártyáért, a misézésért és annak kellékei őrzéséért. Ez utóbbi büntetés veszélye ellenére minden katolikus pap nap mint nap misézett. (A pravoszláv pópák – mert azok is voltak a munkatáborokban – nem miséztek, mert saját bevallásuk szerint, feletteseik megtiltották nekik, hogy teljes papi ornátus és misekelelék nélkül misézzenek.⁷²) Karagandában a katolikus papok magatartása láttán sok pravoszláv hívőben megszűnt a beljük nevelt katolikusság iránti gyűlölet. Ortutai Elemérnek megrendítő módon egy zsidó foglyot sikerült megmentenie

65 Uo.

66 Ortutai Elemér tanúvallomása 1990. november 28.

67 Bendász kanonok tanúvallomása 1991. március 17.

68 Bendász kanonok levéltára.

69 Bendász i.m.

70 Ortutai Elemér tanúvallomása 1990. november 28.

71 Lelekács János tanúvallomása 1991. április 15.

72 Bendász kanonok levéltára.

az öngyilkosságtól, amikor a misézés miatt ötnapi sötétzárka büntetését töltve, egyetlen éjszakára bezárták hozzá a kétségbeesett fogolytársat. A rendkívüli helyzetben a héber nyelvű Ószövetségből vett idézettel a katolikus papnak sikerült áhítatot ébresztenie, majd közös imára, és végeredményben, az életben maradásra készítenie zsidó sorstársát.⁷³

Nem kímélte a sors Chira Sándor püspököt sem. 1949 februárjában az ungvári börtönből átszállították Kijevbe, az NKVD központi börtönébe, ott folytatva a kimerítő kihallgatásokat.⁷⁴ Járt-e a Vatikánban, miről beszélt a pápával, milyen pápai enciklikákat ismer, mit jelent a pápai preláthus cím és azt miért kapta, miért nem írta alá a Csehszlovákiától való elszakadást kimondó proklamációt – ezekkel és hasonlókkal ostromolták a püspököt hosszú heteken át.⁷⁵ Az ellene felhozott vádpontok a következők voltak:

1. Mint aktív katolikus misszionárius évtizedeken át propagálta a katolicizmust, elmélyítette a hívekben, és a hatalomváltás után továbbra is igyekezett táplálni bennük az antikommunista szellemet.
2. Külföldi kémszervezetekkel tartott fenn kapcsolatot.
3. A burzsoá Keresztény Néppártnak volt a tagja.⁷⁶

Azonban mindez semmisnek lett volna nyilvánítva abban az esetben, ha Chira Sándor elfogadja a kijevi metropolita valamint a moszkvai pátriárka fennhatóságát. Ezesetben pravoszláv püspökként térhetett volna vissza szülőföldjére.⁷⁷ De mert mindvégig töretlen hittel ragaszkodott vallásához, 1949. augusztus 6-án a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának⁷⁸ különbizottsága szovjetellenes agitáció és propaganda vádjával 25 évi munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre, vagyonekobzásra, valamint öt esztendei polgári jogvesztésre ítélte. A rá szabott büntetést Tájsetben, majd a komorovói és omszki érc-, illetve szénbányában töltötte.

A történelem törvényszerű sodrása azonban megakadályozta, hogy úgy a püspök, mint hűséges paptársai letöltsék a reménytelenül hosszúra szabott büntetéseket.

AZ ESKÜ MINDVÉGIG KÖTELEZ...

1956-ban Sztálin halála után Hruscsov amnesztiát hirdetett minden politikai fogoly számára, ami az internált katolikus papokra is vonatkozott. Akik túléltek a borzalmat – többnyire megromlott egészséggel –, hazatérhettek családjukhoz. Kálváriájuk azonban ezzel még nem ért véget. Papi hivatásukat nem gyakorolhatták nyilvánosan, a görögkatolikus egyház törvényen kívüli státusa továbbra is érvényben maradt. Polgári foglalkozást kellett választaniok, ami „priuszuk” miatt csak hosszas utánajárás során sikerült. A Legfelsőbb

73 Bendász i.m. 96.

74 Ortutai Elemér tanúvallomása 1990. november 28.

75 Chira Sándor emlékiratai.

76 Uo.

77 Uo.

78 UO.

Bíróság a legtöbb esetben csupán egy igazolást adott ki az egykori elítélteknek, miszerint „bizonyíték hiánya miatt a büntetőjogi eljárást megszüntetik” ellenük.⁷⁹ Bendász Istvánt még a kolhozba sem vették fel dolgozni, végül nagynehezen sikerült munkát találnia a beregszászi levéltárban.⁸⁰ Lelekács Jánost is félve vették fel munkásként az ungvári makarónigyárba, ahol 9 éven át dolgozott, miközben rendszeresen elrejtették a káderlapját a biztonsági emberek razzái során.⁸¹ Ezzel egyidejűleg megkezdődött a „földalatti egyház” működése annak ellenére, hogy a KGB árgus szemmel figyelte a görögkatolikus lelkészek minden lépését.

1956 májusában Murányi vikárius, szeptemberében pedig Chira püspök is hazatérhetett szülőföldjére, ahol titokban folytatták lelkipásztori munkájukat.⁸² Ezért még ugyanezen év karácsonyán újra letartóztatták a püspököt, újabb ötévi kényszermunkára ítélték, és 1957. január 23-án – az időközben letartóztatott Murányi Miklóssal együtt – végleg kitiltották Ukrajna területéről.⁸³ Ezúttal a kazahsztáni Karagandába kerültek.

Röviddel ezután Bendász Istvánt figyelmeztette egyik paptársa a börtönből, hogy menekülnie kell, mert az NKVD a letartóztatására készül. Volt felsőveresmarti hívei éppen akkor szerveztek egy csoportot a közép-ázsiai szűzföldekre, s így Bendász István titkon elhagyta velük Kárpátalját. Aztán egy alkalmas pillanatban leszakadt a csoporttól, Karagandába utazott, ahol csatlakozott a száműzött Chira püspökhöz és Murányi vikáriushoz. 1957 májusát írták ekkor.⁸⁴ Két éven át segítette Bendász István püspököt lelkipásztori munkájában. A háború után a Karagandába internált volgai német katolikusok tartottak nagy igényt e misszióra. A helyi rendőrség természetesen itt is szigorú felügyelet alatt tartotta a lelkészeket. 1957 augusztusában Murányi vikárius lehetetlennek és reménytelennek látszó lépésre szánta el magát: egészségi állapotára hivatkozva kérvényezte hazatérése engedélyezését. Legnagyobb meglepetésére kérését teljesítették, s nemsokára a száműzött sorsot felcserélhette otthon maradt paptársai nehéz helyzetére. Bendász Istvánt 1959. március 16-án tartóztatták le Karagandán. A kihallgatást végző tiszt felkínálta neki a szabadulást: hazaengedi Kárpátaljára, ha megígéri, hogy soha többé nem jön papi munkát végezni Karagandára. Az ajánlatot elfogadta, így került haza, ahol kis idő múltán az ő esetében is egymást követik a beidézők, kihallgatások, házkutatások.

A püspök esetében nem vonták vissza a szülőföldről való kitiltási ítéletet. Tovább folytatta hát papi hivatásának gyakorlását, minduntalan kijátszva a rendőrség éberségét, az éj leple alatt misézve, és gyóntatva, keresztelve, esketve és temetve. Titkos és áldásos tevékenysége hírére sok internált német telepedett meg a növekvő városkában. Később a jól titkolt kitközség tovább bővült litván, lengyel és ukrán politikai száműzöttek jóvoltából. Majd több mint

79 Lelekics János tanúvallomása 1991. április 15.

80 Bendász István tanúvallomása 1991. március 17.

81 Lelekács János tanúvallomása.

82 Byzantina Leaflet Series. No. 42.

83 Bendász István tanúvallomása 1991. március 17.

84 Bendász István fia, Bendász Dániel tanúvallomása 1991. október 23.

húszévi próbálkozás után, 1977-ben kapta meg a hivatalos elismerést és regisztrációt, és az akkor 81 éves Chira Sándor hivatalos engedélyt kapott arra, hogy a karagandai római katolikus hitközség lelkipásztora lehessen. Egy évvel később már saját temploma volt, 1982-ben egészsége megromlott. 1983. május 26-án bekövetkezett halála előtt, az Apostoli Szentszék engedélyével a püspök felszentelte a munkácsi egyházmegye püspökeivé Szemedi Jánost, Szabó Konsztantint és Holovács Józsefet, akik nagy titokban jártak nála Karagandában. Két hónappal később Holovács Józsefnek sikerült kijátszania a hatóságok által állított akadályokat, s így a püspök temetésén a munkácsi egyházmegye lelkipásztorainak nevében ő egyedül hajthatott fejet. Az Állambiztonsági Bizottság kárpátaljai főhivatala 1989. április 28-án rehabilitálta Chira Sándort.

BEFEJEZÉS •

1989 végén lepattant a bilincs. Új remény éledt. A kárpátaljai görögkatolikus egyház, úgy tűnt, végre megszabadult az üldöztetés és az alattomos lesbenállás nyomasztó terhétől, megkezdődhetett az örömteli visszaszámlálás. Azonban rövidesen kiderült, hogy úgy a görögkatolikus egyház törvényen kívül helyezéséről szóló törvény, mint most a törvényes státusz helyreállítása esetében a kormányrendelet csupán a hatóságok magatartását szabhatja meg, csak a hivatalokat utasíthatja feltétlen engedelmessegre s a törvény betartására. Az emberi lélek felett nincs hatalma, mert az eleve más törvényeknek engedelmeskedik. Ahogyan nem sikerült rendeletileg végleg megtagadtni, kiirtani Kárpátalján a görögkatolikus vallást, úgy most sem lehet keresztültünni csupán csak hatósági intézkedés útján az úgymond igazságos, békés visszarendeződést. És egyáltalán lehet-e teljes értelemben vett visszarendeződésre számítani? Kárpátalján a XX. század utolsó évtizedében egy merőben új történelmi helyzet állt elő. Túlságosan terhes a jelen ...

Ha egy összeomlott rendszer olyan társadalmi berendezkedést hagy hátra súlyos örökségként, ahonnan tartósan számúzték a keresztény mentalitást, a becsület és tisztesség, az emberi méltóság és megbecsülés fogalmait, emellett hosszú évtizedeken át tudatosan hamis eszményeket bálványoztak, akkor az e rendszerben született nemzedéknél teljesen hasztalan apellálni a keresztény szeretetre és belátásra, a tisztességtudatra és nemeslelkűségre. Hogyan, honnan teremjenek elő, amikor ezeket a leváltott – és még mindig le nem tűnt – hatalom oly eredményesen kitörölte a társadalom tudatából és stílusgyakorlatából? Ráadásul önmagára nézve komoly veszélyt látva – és jogosan! – a művelt és szabad gondolkodásban, a kommunista diktatúra mindent megtett annak érdekében, hogy minél engedelmesebb és szűkebb látókörű, primitív igényű és minden intézkedésre éljenzéssel reagáló tömeget teremtsen. Itt is, Kárpátalján, az európai műveltség iránt egy emberöltőnyivel korábban még oly nyitott régióban.

Ezután érthető, hogy amikor elhangzik a hatóság felszólítása, hogy az egymással szembenálló ortodox és görögkatolikus egyházak rendezzék viszonyukat, statuáljanak keresztényi magatartást a templomok kérdésében: ahol a

görögkatolikusok vannak túlsúlyban, a templom kerüljön az ő tulajdonukba, ahol számottevő mindkét felekezet, ott tartsák felváltva szertartásaikat, akkor elemi erővel – és esetenként nyers brutalitással – törnek fel a hosszú évtizedek szülte feszültségek.

A kommunista állam, fokozatosan szolgálatába állítva az ortodox egyházat, teljesen megváltoztatta annak küldetését, arculatát, magatartását. A harcos ateizmus végül harcos ortodoxiát eredményezett, amely paradox módon nem az ateista meggyőződés ellen lép fel támadólag, hanem pont a testvéri egyházzal szemben. Úgy tűnik, a több évszázados keresztény egyházzakadás keserű gyümölcse itt, Európa földrajzi szívében, e maroknyi Kárpátalján érik be. És történik mindez akkor, amikor az ökumenikus mozgalom szele megéri a végre Kárpátalját is. Ám az ortodox egyház következetesen távol tartja magát tőle, mert e lelki síkon való együttműködéstől is félti hatalmi pozícióját. Ezért nem nyújt békejebbot a testvéri görögkatolikus egyháznak. Ezért hallgatja Isten ígését szabad ég alatt a görögkatolikus hívek nagy része, miközben egykori templomuk csukott ajtaja mögül az ortodox hívek kísérik őket figyelemmel, minden hitet megcáfoló ellenségeskedéssel és gyűlölködéssel. A szembenállás e megtévedt áldozatai mégsem tesznek jó szolgálatot az államvallásnak. Ha évekig az íratlan tilalom és üldözés tartotta távol az emberek tömegét a templomtól, akkor most e látványos gyűlölködés annál nagyobb taszító erővel hat rá.

Az ortodox egyház eközben töretlen erővel igyekszik jogalapot teremteni megrendülőben lévő pozíciójának. Így 1991 májusában az egyház Cirillt és Metódot is – a mai értelemben vett – pravoszlávoknak nyilvánítva, látványosan megünnepelte a pravoszlávia Kárpátalján való fennállásának 1100. évfordulóját. Téve mindezt dacára annak, hogy a két görög hittérítő szerzetes bizonyítottan jóval az 1054-ben bekövetkezett egyházzakadás előtt halt meg.

Ám pont az a harc, melyet az ortodox egyház folytat 1990 óta a templomok és a hívek megtartásáért, a legékesebb bizonyíték arra, hogy a pravoszlávia félelmei Kárpátalján nem alaptalanok. A minden időkből hagyományörző faluközösségek ugyanis jól megőrizték a 40 évvel korábbi eseménysorozat emlékét, és ma az egyszerű földművelő ember bölcsesség- és igazságérzetével állnak ki elhurcolt papjaik védelmére és szorgalmazzák azok visszatérését, avagy görögkatolikus paptársaik kinevezését templomaikba. A fiatalabb generáció pedig, amelyben az elmúlt időszakban csökkent ugyan a hitélet intenzitása, nem volt látványos, de soha nem szűnt meg teljesen; amely már belátja, hogy eddig hamis értékeket fogadott el valódiaknak, ösztönösen támogatja az apai hitvallást. Ösztönösen, mert a tudatos meggyőzéshez egyelőre hiányzik a hittanvelés és a hiteles történelmi ismeret. Más a helyzet a városokban, ahol a templombajárás íratlan tilalmát sikeresebben foganatosította a kommunista hatalom, ráadásul a tudatos és erőteljes betelepítés és asszimilációs folyamat megtette a maga hatását. A szomszédos galíciai megyékből és a keletebből érkező betelepülők tömegei pravoszláv kulturkörből kerültek ide Kárpátaljára, s ha nem is gyakorolták vallásukat, csakis saját egyházukban képesek gondolkodni. Közben a nemzeti öntudatuktól megfosztott ruszinság egy része, amelyik a múlt rendszerben is látogatta a pravoszláv templomot, mint az ortodox

vallást, hogy ellenségének tartja saját ruszin honfitársát, aki megőrizte görögkatolikus hitét és ragaszkodik is hozzá. A különbség csak az, hogy az utóbbi nem erőszakkal kívánja bizonyítani jogát apái templomához. A görögkatolikus papság szelíd türelemre és kitartásra buzdítja a gyakran kesernyés csalódással küzdő híveit, fáradhatatlanul bizonygatva, hogy az erőszak csak újabb erőszakot szülhet, és a szeretetteljes alázat, ha nem is eredményez feltétlen megértést és engedékenységet, azonban álhatatos gyakorlása megtéréshez és végeredményben a kedélyek lecsillapításához vezet. Az eddigi mérleg: a nyilvántartott 159 görögkatolikus egyházközségből 77 gyakorolhatja hitét újra a saját templomában; 1991. október 13-án Szemedi püspök végre ismét görögkatolikus misét celebrálhatott az ungvári katedrálisban – a mindezt hosszú hónapok idegőrlő huzavonája után. A terület többi városában azonban továbbra is áldatlan a helyzet: a görög templomokat kizárólag az államvallás birtokolja. A hatóságok pedig ódzkodnak a salamoni döntés meghozatalától. 1992-t írunk. A jelen mindaddig múlttal terhes marad, amíg nem lépünk túl rajta kölcsönös megértéssel, engedékenységgel, őszinte kézfogással. Megromlott emberségünk helyreállítása nem egyszerű, hosszú idő kell ahhoz, hogy megtisztítsuk az évtizedek alatt reáakódott hamisságtól. A görögkatolikus papság és a hívek számára erőt kölcsönző jelkép püspökünk címere, melyen a háborgó tengeren hánykódó csónakban ülő tanítványokhoz a kitártkarú Krisztus szól biztatóan: „Ne féljete! Én veletek vagyok! „Erőt ad és hitet erősít. Hiszen a totalitárius, ateista rezsím lám, a múltté, az üldözött, megbéklyózott, meggyalázott egyház viszont él. Ha felemás helyzetben is, de él. És hogy újabb megpróbáltatások elé néz? A jövő azé, aki bele tud illeszkedni Isten terveibe.

MARIANN RISKÓ

THE TRIBULATIONS OF THE SUB-CARPATHIAN GREEK CATHOLIC CHURCH FROM 1944 TO THE PRESENT DAY (1992) AS REFLECTED IN REMINISCENCES

It is not an easy task to perform an analysis of the history of Sub-Carpathia after the second world war, especially in the case of the history of the Greek Catholic Church. On the other hand, it is an exciting undertaking because research can rely on living resources, the priests' reminiscences of the stations of the Cross of the Church. Moreover, the investigation becomes a passionate one because the evidence explored provides confirmation of the unrestraint and inhumanity of the much condemned politics of the Soviet Empire.

An Act of 13th December, 1989 by the Soviet Government ordered the reinstatement of the Sub-Carpathian Greek Catholic Church. The rehabilitation with respect to the false accusations of the Stalin era has, however, not been enforced up to the present day. On the other hand, the Uniate Diocese of Munkács was allowed to put an end to its four decades of illegal operation in the spring of 1990 and it had a chance to justify its existence once again. This provided an opportunity to assess the losses resulting from the many years of outlawry: the aged and scarcely available clergy, the diminishing congregation, the occupied churches, and the property owned by the state. In addition, the newly regained freedom had to face another threat: the Transcarpathian Ukrainian Uniate dioceses also regaining legacy only recently tried to take measures reaching as far as Rome in order to cancel the independence of the diocese of Munkács made up of a congregation uniting Ruthenians, Hungarians, Slovaks and Rumanians, and to merge it with the Ukrainian Greek Catholic Church. That is, much depended and still depends upon the behavior

of the episcopate of the diocese of Munkács. The new legislation concerning the Church states the freedom of religion, the brutal ideological brain-wash of the past four decades and the lack of authentic teaching of history and religion has, nevertheless, had its destructing impact on the soul leading, in many cases, to a loss of national and religious identity of the people. As a result, many in the Sub-Carpathia, still do not know what to do with this freedom. In part, it is these people who provide the motivation to carry out research. It is first of all these people for whom a full exploration and explanation of the past is important because, in the course of world history, it was ignorance that let the power reduce people to a mass that is easy to manipulate. With a lack of knowledge of the past, the people of Sub-Carpathia can easily become a playtoy in the war declared by the Orthodox Church taking full advantage of a state religion in order to defend a shaking ruling position, whereby the "I'm-washing-my-hands" attitude of Pilate on part of the local government does nothing but postpone a resolution of an impossible situation.

The creation of this piece of work is unconventional in that it is based not on written resources but rather it accumulates substantial and revealing evidence relating to the darkest period of Sub-Carpathia relying on recordings of live dialogs. Due to the confines of available space, the present paper could not aim at a complete description of the subject matter. Many a witness cannot be included to bear testimony to the past: they are dead, unable to see an overall study dealing with the history of their martyrdom. The objective therefore is to briefly analyze the history of sufferings of the diocese of Munkács and present a true picture of the period. The most authentic characters contributed to this enterprise: *János Lelekács*, who was sent to the Gulag camps as one of the youngest of the sentenced priests; *dr. Elemér Ortutai*, a teacher of theology who spent seven years in the coal mines of Vorkuta, suffragan bishop *József Holovács*, rector of the newly established seminar, prebend *István Bendász*, who had the chance of taking in his hands a copy of his diary "Five Years Behind the Barbed Wire" that was written secretly during his years of imprisonment. It is also thanks to prebend Bendász that bishop *Sándor Chira*, who deceased in 1983 after being sentenced and exiled for life from his motherland, could bequeath to succeeding generations the history of eliminating the diocese which he wrote down at the persuasion and in the presence of the prebend in the summer of 1958 in Karaganda, Kazakhstan.

As historical past is precious for the succeeding generations not so much owing to the events which took place but rather in view of the message it carries with it, mention must be made of the exemplary behavior during the interviews of all of the above priests. The way they related the story of their persecution, humiliation, the cruelty, all retold in a subdued and unbiased tone, provided a true example of how one must - and can - disdain the wicked inhuman evil with a firm belief, human attitude and a noble heart, and also view the future with a constructive, rather than a destructive mind. This is the message they bequeath to succeeding generations.

SZÜCS MÁRTON - KOVÁCS JÓZSEF

HALOTTAK HALLGATÁSA

Requiem 40.000 1944-ben ártatlanul kivégzett bácskai magyarért

ELŐSZÓ

Az 1944. év október-november havában vérferteteg zúdult Bácska szelíd rónáira. Ennek a vérzivataroknak legkevesebb 40.000 magyar esett áldozatul. Ezeknek legnagyobb része teljesen ártatlan volt, minden komolyabb ok nélkül esett áldozatul a vérszomjas bosszúnak. Ugyanis: aki bűnösnek érezte magát a szerbek bántalmazásában 1941 és 1944 között, azok idejekorán elmenekültek, és így a kegyetlen bosszú az itthonmaradt, teljesen ártatlan magyarokat sújtotta. Teljesen alaptalan, sőt hamis, egyes politikusoknak és áltörténészeknek az az állítása, hogy ezek a lemészárolt magyarok mind fasiszták, azaz háborús bűnösök voltak. Ennek a téves állításnak a legfényesebb cáfolata az adorjáni és temerini tömegmészárlás. Adorjánon válogatás nélkül terelték össze a falu férfi lakosságát és a Tiszába lövöldözték őket válogatás nélkül. Hasonlóan Temerinben is, ahol a saját kezükkel megásott tömegsírba lövöldözték a férfiak nagy részét.

Ennek az írásnak az a célja, hogy rámutasson a meggyilkolt magyarok 95 %-ának az ártatlanságára. A szerzők eleve tiltakoznak az ellen, hogy ezt az írást bárki is bosszúra-sarkallásnak minősítse (hisz ennek semmi értelme sem lenne), tehát az egyedüli és kizárólagos cél rámutatni arra, hogy a lemészároltak legnagyobb része teljesen ártatlan volt.

BEVEZETÉS

Az adatgyűjtést végző munkatársaknak igen sok és nagy nehézségekkel kellett megküzdeniök. Ugyanis az adatgyűjtést kénytelenek voltak a legnagyobb titokban végezni, mert a mészárlásokat a politikusok és az államvédelmi szervek igyekeztek eltitkolni, elhallgatni, elejét venni minden ilyen irányú nyilatkozatnak és csírájában elfojtani az adatgyűjtést. Tehát a legnagyobb titokban kellett dolgozniok.

Egy másik nehézség onnan adódott, hogy a legtöbb bácskai helységben az agyongyötört, majd lemészárolt magyarokról nem vezettek semmiféle, vagy

csak nagyon hiányos nyilvántartást (így például Csúrogon, Zsablyán, Újvidéken, Szenttamáson, Zomborban, Szabadkán stb.). Ezeket az adatokat a statisztikában „kb” (körülbelül) jelzéssel láttuk el. A második csoportba azokat a helységeket soroltuk, ahol a helybeliek pár tizednyi pontossággal tudták csak megállapítani az áldozatok számát. Ezek a „mp” (megközelítőleg pontos) jelzést viselik. A harmadik csoportba tartoznak azok a kisebb helyiségek, ahol pontosan megállapították a kivégzettek számát, ezek a „p” (pontos) jelzést viselik. Végül a negyedik csoportba sorolhatók azok a szerencsés helységek, amelyek áldozatok nélkül vészelték át az eseményeket. Ezek közé tartoznak: Nemesmilitics, Kispiac, Kishegyes stb., (a közelebbieket lásd az e helységek adatainál; de részben még ide sorolhatók Ada és Martonos is, ahol a tervezett bosszú nem nyerhetett szabad folyást és csak igen korlátozott keretek közé szorult.

A statisztika a veszteségekről

Kimutatás az 1941 és 1944 között elesett és kivégzett szerbekről és zsidókról, valamint az 1944. év végén megtorlásul lemészárolt ártatlan magyarokról.

Az összesítő kimutatás oszlopai: 1. a helység neve, 2. 1941-ben a honvédek bevonulásakor elesett szerb ellenállók száma, 3. az internálásban elpusztultak száma 1941–1944 között, 4. az újvidéki kémelhárítóban kiszerveettek száma, 5. a razziák folyamán kivégzettek száma, 6. az összes áldozatok száma 1941–1944. 7. a megtorlásul lemészárolt ártatlan magyarok száma 1944 végén.

	1	2	3	4	5	6	7	8
Régi magyar nevek	Helység	Bevon.	Internálás	Kémelh.	Razz.	Össz.	Megtorl.	Jegyz.
	Ada	17	–	–	2	19	16	p.
	Adorján	–	–	–	–	–	58	p.
	Aleksa Šantić	–	46	3	–	49	–	
	Apatin	–	–	–	–	–	300	mp.
	Bács	–	3	–	–	3	–	
Bácspalánka	B. Palanka	–	–	5	–	5	300	kb.
	B. Topolya	70	–	–	–	70	360	mp.
	B. Breg	–	3	–	–	3	–	
	B. Brestovac	–	–	1	–	1	–	
	B. Gracac	–	–	–	–	–	240	p.
	B. Monostor	–	1	1	–	2	?	
	B. Petrovac	1	–	9	–	10	?	
Bácsszőlős	B. Vinogradi	–	–	–	–	–	12	p.
Bácsföldvár	B. Gradište	7	–	7	–	14	70	p.
Péterréve	B. Petr. Selo	4	–	6	–	10	600	mp.
	Bajmok	8	25	–	–	33	80	p.

	1	2	3	4	5	6	7	8
Régi magyar nevek	Helység	Bevon.	Internálás	Kémelh.	Razz.	Össz.	Megtorl.	Jegyz.
	Bajsa	-	-	-	-	-	-	
Óbecse	Bečej	7	-	40	206	253	500	kb.
	Beli Manastir	-	-	2	-	2	?	
	Bezdan	-	-	-	-	-	183	p.
	Bodjani	-	-	-	-	-	8	mp.
	Bogojevo	-	-	-	-	-	20	p.
	Bolman	-	-	2	-	2	?	
Tiszakálmánfalva	Budisava	-	-	-	-	-	10	p.
	Bukin	1	-	-	-	1	?	
	Crvenka	13	-	-	-	13	?	
Csantavér	Čantavir	-	-	-	-	-	10	p.
	Čonoplja	-	-	-	-	-	17	p.
	Čurog	15	-	26	765	806	3.000	kb.
	Darda	-	-	1	-	1	?	
	Deronje	-	-	2	-	2	?	
	D. Sv. Ivan	2	-	3	-	5	?	
	Doroslovo	-	-	-	-	-	10	p.
	Dubasevice	-	-	3	-	3	?	
	Đurđevo	1	-	??	212	244	?	
Györgyén	Djurdjin	-	-	-	-	-	?	
Feketics	Feketić	1?	10	-	-	14	?	
Ó Futak	Futog	-	-	6	-	6	?	
	Gložan	-	-	3	-	3	?	
Boldogasszonyfalva	Gospodinci	-	-	23	-	78	?	
	Gardinovac	1	-	1	38	40	?	
Horgos	Horgoš	22	-	-	-	22	60	p.
	Kač	-	-	1	-	1	?	
Kanizsa	Kanjiza	13	-	-	-	13	75	p.
	Kelebija	4	-	-	-	4	?	
	Kisač	-	-	6	-	6	?	
Kabol	Kovilj	-	-	15	-	16	8	
	Kruščić	-	-	-	-	-	1	p.
	Kula	49	-	3	-	52	500	mp.

	1	2	3	4	5	6	7	8
Régi magyar nevek	Helység	Bevon.	Inter-nálás	Kém-elh.	Razz.	Össz.	Meg-torl.	Jegyz.
	Kulpin	-	-	1	-	1	?	
	Kupusina	-	-	-	-	-	10	p.
	Lalić	-	-	1	-	1	?	
	Lok	-	-	-	46	46	28	p.
Kishegyes	Mali Idoš	1	-	-	-	1	-	p.
Martonos	Martonoš	-	-	-	-	-	24	p.
Mohol	Mol	13	-	-	-	13	600	mp.
	Mosorin	2	1	1	179	183	72	p.
	Nadalj	-	-	2	-	2	?	
Újvidék	Novi Sad	159	-	67	868	1094	10.000	kb.
Pacsér	Pačir	16	-	-	-	16	200	mp.
Palics	Palić	20	-	-	-	20		
	Parage	-	-	2	-	2	?	
	Pivnica	-	-	1	-	1	?	
	Plavna	7	-	-	-	7	8	
	Popovac	-	50	4	-	54	?	
	Rastina	2	-	-	-	2	?	
	Sokolac	2	2	-	-	4	?	
Zenta	Senta	52	21	5	-	78	87	p.
Szilvás	Silbaš	1	3	-	4	?		
Szóreg	Sirig	100	-	-	-	100	?	
Szivác	Sivac	-	-	5	-	5	74	p.
Zombor	Sombor	-	-	11	-	11	5650	kb.
	Sonta	-	-	-	-	-	3	p.
Szenttamás	Srbobran	92	12	21	3	128	2000	kb.
	Stapar	-	-	4	-	4	?	
Ómorovica	St. Moravica	1	-	1	-	2	-	p.
	Stepanićevo	1	-	-	-	1		
Szabadka	Subotica	147	15	18	-	180	7000	kb.
	Sv. Miletić	-	-	-	-	-	-	p.
	Svilojevo	-	-	-	-	-	4	p.
Sajkás	Šajkaš	8	-	4	-	12	?	
Sove	-	-	4	-	4	?		
	Tavankut	-	-	-	-	-	16	
	Telečka	-	-	-	-	-	-	p.

	1	2	3	4	5	6	7	8
Régi magyar nevek	Helység	Bevon.	Inter-nálás	Kém-elh.	Razz.	Össz.	Meg-torl.	Jegyz.
	Temerin	3	30	–	39	72	400	kb.
	Titel	2	–	6	52	60	54	p.
	Tornjoš	–	–	–	–	–	–	p.
Tóthfalu	Totovo Selo	–	–	–	–	–	10	p.
	Tovariševo	1	–	1	–	2	?	
	Trešnjevac	–	–	–	–	–	13	p.
	Turja	–	–	5	!	5	?	
	Vajska	–	–	–	–	–	8	
	Vrbas	5	–	3	–	8	10	p.
	Vilovo	–	–	1	63	64	?	
	Zmajevo	1	–	1	–	2	–	p.
	Zmajevac	–	–	1	–	1	?	
Zsablya	Žabalj	–	–	29	581	610	2000	kb.
Hódság	Odžaci	–	–	–	–	–	183	p.
összesen: 876	219	404	3130	4629	34905			

Összesített kimutatás az 1941–1944 között Bácskában eltűnt szerbekről és zsidókról:

a) a honvédség bevonulásakor elesett	2 142
b) a deportálás közben meghaltak	401
c) az újvidéki kémelhárítóban kiszervezett	134
d) az 1942-i razziában kivégeztek	3 417
összesen életüket veszítették	6 094
e) gyűjtőtáborba vittek	7 865
f) kényszermunkára vittek	2 116
g) kényszermozgósítottak	1 677
összesen meghurcoltak	11 658

Forrásmunka a 2–6. oszlopokhoz: Zločini okupatora u Vojvodini, 1. köt. Novi Sad, 1946.

A 6. és 7. oszlop összehasonlításakor szemmel-láthatóan kitűnik, hogy mennyivel több magyart kínoztak meg, mint szerbet.

Ada

Az adai szerbek még az orosz katonák bevonulása előtt a magyarok megtizedelésére készülődtek. Már kiválogatták a kivégzendő magyarokat, minden tizediket a sorból, de éppen akkor megérkeztek az orosz katonák és ezek megmentették a kivégzésre szánt magyarok életét. Ezután Gere Vincze plébános – hogy megmentse híveit –, egyességet kötött az illetékes orosz parancsnokkal. Ebben elvállalta, hogy az adai magyarokkal felépíti a régi jugoszláv hatóságok részéről 1941-ben lerombolt tiszai hidat, illetve ideiglenes hidat épít annak a helyébe. Az orosz parancsnok pedig garantálta az adai magyar lakosság életét és vagyonbiztonságát. Az adai plébános egyébként a partizánok előtt is igen népszerű volt, mert 1941 és 1944 között „népkonyhát szervezett a zentai Szt. Teréz plébánián és ennek keretében ingyenes ebédet biztosított a rászoruló nincsteleneknek, beleértve a szerbeket is. Így az adai magyarok szinte áldozatok nélkül úszták meg a változást, és csak alig egy pár embert végeztek ki.

Adorján

Nem sokkal az orosz katonák megérkezése után – 1944. október 21-én –, Radaković kanizsai szerb vezető irányításával Kanizsáról egy csapat partizán jött Adorjánra. Itt összedobolták a falu lakosságát. Radaković jól ismerte Adorjánon Firányi plébánost, félrehívta és a fülébe súgta: ha életben akar maradni, akkor minél előbb a lehető legészrevétlenebbül tűnjön el. Firányi plébános félreosont a másik utcába és eszeveszetten elrohant a plébánia felé és odaérve a kapun keresztül ugrott be. Közben az összes férfiakat válogatás nélkül a Tisza partjára terelték és a Halász utca végénél a Tiszába lövöldözték őket. Egyesek azonban szemfülesek voltak, és a Tiszára kísérés közben valamelyik közbeeső ház nyitott kapuján át kereket oldottak. Így sikerült megmenekülnie néhány férfinak. Radaković 56 ártatlan adorjáni férfit mérsároltatott le. Ezek ártatlanságát a bíróság is megállapította, és a tömeggyilkos Radakovićot „parancstúlteljesítésért”, vagyis 56 ártatlan ember meggyilkolásáért elítélte egy évi, azaz 12 hónapi kényszermunkára. A helyettese Knježević pedig 6 hónapi kényszermunkát kapott.

Az adorjáni kivégzettek névsora és életkora:

1. Apczi Lukács 33	10. Borsós József 22	19. Körmöczi Simon 40
2. Bakota Antal 44	11. Dukai Lajos 38	20. Laczkó Antal 52
3. Bánszky Miklós 38	12. Dukai Lukács 45	21. Ladóczki István 62
4. Bicskei János 32	13. Gandis Vilmos 30	22. Lengyel Pál 39
5. Bicskei József 45	14. Horváth Gyula 40	23. Magda Péter 37
6. Bicskei József 19	15. Kis Orbán 25	24. Milutinovits Gyula ?
7. Bicskei István 38	16. Kocsis János 63	25. Nagy János
8. Bognár Sándor 36	17. Kovács Ferenc 27	26. Németh János 18
9. Borsós István 22	18. Körmöczi Gyula 23	27. Pásztor János 32

28. Pásztor József 34	38. Sindeles István 30	48. Vajda Károly 31
29. Pörzsölt József 33	39. Szabó Ferenc 44	49. Vajda Miklós 23
30. Radák Mihály 69	40. Szabados Pál 34	50. Vörös Ferenc 36
31. Remete József 38	41. Szecei Jakab 39	51. Zöldi Ferenc 29
32. Rózsa Ferenc 24	42. Szecei Lukács 56	52. Filiszter Kelemen 39
33. Sarnyai István 44	43. Sziveri Ferenc 19	53. Kocsis Zoltán 38
34. Sándor István 42	44. Takács Pál 36	54. Balassa István 27
35. Sándor Géza 35	45. Tandari István 46	55. Csanádi Imre 32
36. Sándor Lukács 24	46. Vajda István 66	56. Gazdag Albert 50
37. Sátai János 61	47. Vajda Jakab 42	

20 év alatt 3, 21–30 év között 12, 31–40 év között 25, 41–50 év között 10, 51–60 év között 1, 60 év felett 3 fő.

Apatin

Apatinban lehetetlen megállapítani az áldozatok pontos számát. Egy részüket Zomborba vitték, ott előbb alaposan megkínozták, majd kivégezték őket. A kínzás kedvelt módja volt, hogy az ártatlan foglyokat mezítláb élő parázson futtatták. Ott főkínzójuk Žika Lozić volt. A többi magyart foglytáborba vitték, és ott az éhségtől és a járványoktól úgy hullottak, mint ősszel a légy. Voltak olyanok is, akik szerencsésen átvészelték az éhséget és a járványt. Hazaérkezéskor a hozzátartozók örömben nagy lakomát csaptak. Ezt a megszabadultak kiehézett gyomra nem bírta el és belehaltak a lakomába. Nagyon szerény és szabad becslések szerint kb. 300 ember pusztult el összesen különböző okokból.

Bač (Bács)

Bácson a bácsiak nem tudnak áldozatokról, kivéve egy bíróságilag halálraítéltet.

Bačka Palanka (Palánka)

Palánkáról nincsenek megbízható adatok. Állítólag 200–300 ártatlan magyar mészároltak le.

Bačka Topola (Topolya)

Itt 360 ártatlan magyart fogdostak össze, alaposan megkínozták, majd kivégezték őket.

Bački Vinogradi (Bács-Szőllős – Királyhalom)

Itt több magyar lakost összeszedtek. Közülük 12-t kiválasztottak, ezeket elhajtották és többé nem tértek vissza otthonukba. Valószínűleg ismeretlen helyen kivégezték őket.

Bačko Gradište (Bácsföldvár)

Itt 70 ártatlan magyart szedtek össze és a Gyöngysziget táján a Tiszába lövöldözték őket.

Bačko Petrovo Selo (Péterréve)

Péterrévén több mint 600 ártatlan áldozata volt a vérengzésnek. Többek között elfogták Takács Ferenc plébánost és igen megkínózták. Nemiszervét naponként izzó vassal részletenként égették le. November 19-én – Szt. Erzsébet napján – összedobolták a falut: mindenki köteles volt a templom elé jönni. A plébánost – aki alig bírta vánszorogni –, a templom falához kísérték, ott agyonlőtték. A többi lemészároltat részletekben szedték össze, egyik csoportot a másik után. A csoportot az iskola épületébe zárták, ott 3 napig kínozták őket (a falak csupa véresek voltak a kínzásoktól), majd a Tiszára kísérték őket és ott agyonlövöldözték. Ezután kitakarították az iskolát, összeszedték a véres szalmát, amin a megkínzottak feküdtek, és friss szalmát hoztak. Új csoportot szedtek össze, és előlről kezdték a kínzást és a kivégzést. Így követték a csoportok egymást. Mindez azért történt, mert 1941-ben a honvédek bevonuláskor egy királyi szerb csendőr ellenállt a bevonuló honvédeknek és elesett a velük vívott harcban. A szerb csőcselék az elesett egy csendőrért 600 ártatlan magyar végzett ki élükön a plébánosukkal.

Bajmok

Amikor 1944 őszén (október közepén), az orosz csapatok elfoglalták a helységet, nyomukban a partizánok is megszállták a falut. Ezek már az első éjszakán összeszedtek 78 ártatlan magyart és két svábot. Hosszú kínzás után a főút mellett a vályoggyödröknél agyonlövöldözték őket és két tömegsírba földelték el. Kegyetlen vérszomjuk jellemzője Czibell Károly esete. Jómódú kisparaszt volt, akit megtettek bírónak. Senkit sem bántott, akit csak lehetett, igyekezett védeni, de a kémelhárítók munkáját nem volt módjában befolyásolni. Az oroszok bevonulása előtt a csendőrök figyelmeztették: „Bíró úr, jöjjön velünk, mert bajba kerül!” Mire Czibell: „Minek mennék, hisz én senkit sem bántottam! Nincs miért menekülnöm, nem vagyok bűnös!” A visszavonuló csendőrök mégis magukkal vitték. Czibell valamelyik szomszéd faluban elhagyta őket és hazagyalogolt Bajmokra. Vesztére. Azonnal elfogták, és eleve nem megnyúzták.

Bajsa

E helységben nagy vita folyt a becsületes, jóérezésű szerbek és a csőcselék között. Ezek az utóbbiak nagyarányú magyarmészárlást akartak csinálni. Azonnal elfogták Németh Béla plébánost. Őt akarták elsőnek kivégezni. Kikísérték a falu végére és megásatták vele a saját sírját. Mielőtt azonban a plébánost kivégezték volna, felülkerekedtek a jobbérezésű, becsületes szerbek,

és hazaengedték a plébánost, akinek a rémületen kívül nem esett más baja. De megakadályozták továbbá a tervezett magyarmészárlást is. Így Bajsa megúszta a változást áldozatok nélkül, hasonlóan Nemesmileticshez és Kispiachoz, ahol a legbecsületesebb szerbek védték meg a magyarokat a vérszomjas csőcseléktől.

Bečej (Óbecse)

Az események becsei megfigyelői nem tudtak pontos adatokra szert tenni, de a megkínzott és halálragyötört magyarok számát 300–500 közé teszik. Köztük első helyen Petrányi Ferenc apátplébánost kell említeni. 1944. október 9-én hurcolták el elsőként. Kimondhatatlanul megkínzották. Az állkapcsát teljesen szétroncsolták. A hasán partizánok táncoltak. 8, de főként egy zomborkörnyéki Zorka nevű partizán nő kegyetlenkedett vele. Belső szerveit kitaposták. Amikor behalt sérüléseibe – október 14-én –, hogy leplezzék gaztettüket, holttestét kidobták egy emeleti ablakon, és azt mondták, hogy öngyilkos lett. Kocsit hívtak és kivitték a temetőbe, de azt megengedték a kocsisnak, hogy a templom előtt megálljon a holttesttel. Az egyik partizán nő az apátúr kínzása folytán idegbetegséget szerzett és lázálmaiban gyakran gyötörte a megkínzott plébános emléke. Később a becsei hívek szép emléksírt emeltek teteme fölé. Az 1980-as évek vége felé ismeretlen kezek eltüntették a sírfeliratról az apát úr nevét.

Bezdan

1944 október utolsó vasárnapján orosz csapatok vonultak be a faluba. Pár nap múlva – november 3-án – partizánok is jöttek az oroszok után, majd reggel 9 óra körül összedobolták a falut: férfiakat, nőket egyaránt, mindenki jöjjön a futballpályára. Az összegyűjtöttekből kiválasztottak 122 férfit, akiknek ásót, vagy kapát kellett hozniuk. Ezt a 122 férfit megfelelő partizánórság kíséretében kihajtották az isterbáci erdő szélén levő tanyához, itt pajtákba zárták őket, néhányat pedig elhajtottak gödröt ásni. A tanyán az egyik jólelkű partizánőr megkérdezte a gazdasszonytól: „Van-e rokona a pajtában levők között?” Az asszony: „Az onokaöcsém ott van!” Az ór: „Kár, hogy ott nincsen hátsó kijárat, mert ott kiengedtem volna; de itt nem lehet!” Mikor a gödröket ásó részleg elkészült a munkájával, akkor az örök elküldték a tanya lakóit: „Most menjetek el egy órára, mert nekünk itt most dolgunk van!” Ezután átkísérték a pajtában levőket is a gödrök szélére, majd sortűzet nyitottak a mit sem sejtő emberekre. A lemészároltak között volt egy 13 éves fiúcska is (a gyepmester fia). El akarták választani az apjától, de a gyermek ragaszkodott az apjához, és nem akarta elhagyni. A kivégzést irányító vadkegyetlenségű, vérszomjas partizán nőt Bojkának hívták. Ezt mondta az apját elhagyni vonakodó gyermekre (szabad fordításban): „Lőjétek agyon a kölyköt is, a gonosznak még az írmagját is ki kell irtani!” És agyonlövötte a fiút is. Ezután Bojka elővette a harmonikáját és az ártatlanul megölt, védtelen magyarok tetemei fölött diadaléneket énekelt. Ezután fehérlovas futárt küldtek a futball pályán maradt parti-

zánokhoz a következő hírral: „Gotovo je!” (Kész!) Erre az ott levő partizánok az asszonyokat a plébánossal együtt kiküldték a tanyákra, a meghagyott 500 férfit pedig a két káplánnal bekísérték Zomborba, a Krónich-palotába. Az idő 14 óra volt. A partizánokat nemsokára bolgár katonák váltották fel. Ezeknek a parancsnoka megengedte a lemészároltak exhumálását. 1945. március 28-án felnyitották a tömegsírt. A megölt áldozatok kezeit tizenötösével vastagabb dróttal összekötözték és így végezték ki őket.

Már előbb – még november 18-án –, a községházán is találtak a pincében és az utcákon még összesen 41, részben ismeretlen holttestet, valamint a folyócsatorna vizében még 20 holttestet. Frolich György földművest a határban leszállították a kocsijáról és ott helyben agyonlőtték. Schmidt József apját akarta megmenteni, azért azt mondta, ha édesapját kiengedik, akkor elárulja egy – az erdőben levő ellenséges rádióleadó helyét. Persze ezt csak azért találta ki, hogy az apját megmentse. Szörnyen megkínózták és rettenetesen megcsónkítva végezték ki.

Amíg a november 3-i kivégzések tartottak, a szomszéd falu – Monostorszeg lakói – fosztogattak a faluban és kirabolták a magára hagyott házakat.

A kivégzetteket a Bezdáni Rkt. plébánia Halottkönyvébe az 1944. év végén, illetve az 1945. év elején jegyezték be. Ez a mészárlás nem a helybeli szerbek lelkén szárad, hanem a partizán csapatok vezetősége felelős érte, elsősorban a Bojka nevű partizánnő lelkén szárad a 180 ártatlan ember kivégzése.

Ezek névsora az előbb említett Halottkönyv 242–254. oldalain található:

Csapó Ferenc 33	Amrein István 45	Nagy József 42
Fejes Sándor 35	Takács Simon 24	Balla János 44
Kanizsai János 16	Fatay László 30	Martalics István 45
Midlinszki István 40	Magyar István 21	Brettréger János 29
Kedves János 46	Szakács Kálmán 30	Mári Ferenc 39
Molnár Sándor 37	Hettyei Mihály 25	Flesz József 17
Macskál Károly 52	Knoll Mihály 37	Kiss János 43
Bosnyák János 35	Limburger József 48	Szarka István 18
Kalmár Péter 29	Csapó József 23	Hódosy Bálint 20
Pócz János 17	Kiss János 32	Gyórfy János 43
Bálint István 32	ifj. Csapó Ferenc 19	Kelsek Gyula 16
Sípos Imre 40	Miovác Mihály 18	Horváth János 44
Hummel József 26	Zezula Sándor 20	Braun József 38
Fitza József 42	Midlinszki József 19	Nagy Antal 21
Szingler Ferenc 31	Szkerlesz Imre 38	Sziklika Mihály 20
Kubik Pál 45	Varga Ferenc 33	Hettyei József 20
Balla Imre 37	Mári József 29	Spolarits János 52
Lovász Sándor 30	Varga Ferenc 47	Baron M. 52
Pampulik József 18	Lang Péter 28	Elmer Antal 24
Ifj. Kiss János 17	Kiss István 18	Közseggy Gyula 27
Mazák János 18	Óberreiter György 19	Libis István 35
ifj. Schmidt József 22	Virág János 28	Szántó József 40
Flesz Mihály 53	Kiss János 30	Bodrogvári Ferenc 39

Midlinszki Ferenc 18	Braun Jakab 53	Lengyel György 49
Szabó József 44	Nagy János 22	Mafer Pál 33
Kiss Lajos 31	Kedves Sándor 43	Koller László 22
Kiss Imre 20	ifj. Mária Ferenc 13	Kleer Géza ?
Varga László 25	Neveda János 19	Zarubeszki Gyula 48
Csépes Jenő 37	Sipos József 24	Szabó Imre 44
Kisbéri György 20	Szekszindler Simon 18	ismeretlen ?
Németh János 17	Leiffer János 53	Flesz Ferenc 54
Hummel Rudolf 48	Veiner Sándor 45	Stein István 51
Magyar József 43	Sípos K. József 17	Stein Ádám 45
Zsámboki István 43	Kovács György 51	

Összesítő kimutatás életkor szerint:

20 éven aluli: 25, 21–30 éves: 24, 31–40 éves: 22, 41–50 éves: 19, ismeretlen korú: 3, összesen: 102 fő.

Foglalkozás szerint:

tanuló: 10, tisztviselő: 2, tanító: 1, kereskedő: 7, iparos: 11, munkás: 10, földműves: 17, napszámos: 12, vendéglős: 5, hajós: 5, kupec: 1, gypmester (dögész): 1, ismeretlen: 23

Bogojevo (Gombos)

A gombosiak 20 ember kivégzését tartották számon. Főleg hazatérő, leszerelt, vagy szökevény honvédek voltak. Főleg a sztapáriak szedték össze és gyilkolták meg őket. Dögkerten földelték el a kivégzettek tetemeit, de egyes pusztai kutakba is dobáltak holttesteket.

Budasava (Kisdi Vásárhely)

Aránylag kevés embert végeztek ki, mindössze kb. tizet tartanak számon.

Crvenka (Cservenka)

Itt is tudnak aránylag csekély számú magyarról, akiket a változásokor kivégeztek.

Čantavir (Csantavér)

A csantavériek is aránylag elég kevés áldozattal úszták meg a változást. Megközelítőleg 10 jobb módú embert végeztek ki.

Čonoplja (Csonoplya)

Itt 17 tekintélyes magyar esett áldozatul a változásnak. Eredetileg 200 embert szedtek össze és kínoztak meg, de végül is csak a Farkas nevű bírót végezték ki tizenheted magával, a többi megkínzottat hazaengedték.

Čurog (Csúrog)

A magyar királyi honvédség bevonulása után Csúrogon igen erős partizán mozgalom alakult ki, amelyet a razziával sem sikerült megszüntetni. Ezért a kémelhárítás továbbra is kereste a partizánokat és támogatóikat. Egy alkalommal kb. 20 gyanús személyt szedtek össze a honvédek, köztük a görögkeleti pópát is, akinek a fia partizán volt, de elmenekült. A gyanúsított szerbeket ki akarták végezni, de Dupp Bálint rkt plébános védelmére kelt a szerb pópának, és nem akarta engedni, hogy kivégezzék. A pópa mellé állt: „Ha őt kivégzitek, akkor engem is végezzetek ki!” Zavar keletkezett, ideges telefonálgatás, de végül is Dupp Bálintot elrángigálták onnan, a pópát pedig a többi gyanús szerbvel együtt kivégezték. A csurogi szerbek ezért nagyon nagyra becsülték Dupp plébánost. 1944-ben az oroszok bevonulásakor a magyarokat mind összeszedték, nagy részüket kivégezték, a többieket megfosztották vagyonuktól és gyűjtőtáborba vitték, ahol az éheztetéstől és a fertőző járványoktól ott pusztultak el, úgy, hogy a 3.300 magyar katolikusból és 200-nyi protestánsból csak pár százan maradtak meg. Körülbelül 3.000-en elpusztultak, részben Csúrogon, részben Bački Jarakon vagy a többi gyűjtőtáborban. Dupp Bálint plébánost azonban megkímélték néhány magyarral az első tisztogatáskor nem esett semmi baja. Ám rövidesen jelentkezett a meggyilkolt pópa fia, aki őrnagyi rangban volt a partizánoknál. Ez összehívta a községi népbiztosság tagjait és „szemet-szemért, fogat-fogért” alapon követelte tőlük Dupp plébános kivégzését. A csurogiak egész éjjel vitatkoztak az őrnaggal és nem támogatták Dupp védelmében. Végül is az őrnagy elvitte a plébánost Újvidékre, ott háborús bűnösnek nyilvánította, majd visszahozta Csúrogra és ott a partizánjaival fejbélövette a templom falánál. E munka szerzőjének munkatársai éveken át kutattak a csurogi túlélők után, hogy részletekhez jussanak, de egyetlen ide valót sem sikerült találniuk, és a Dupp plébánosra vonatkozó adatokhoz a Dupp plébánost pártoló és annak kivégzése ellen tiltakozó csurogi szerb vezetők révén jutottak el.

Doroslovo

Aránylag kevés emberveszteséggel úszták meg a változást. Mindössze 10 embert végeztek ki, köztük Hajdú kántortanítót, akit a templom falához állítottak és ott lőtték agyon. Az egyik újtelepes magyar – aki dobrovoljac földet kapott –, nem akarta otthagyni, ezért végezték ki. Továbbá néhány leszerelt, vagy szökött katonát is kivégeztek.

Durđevo (Sajkásgyögye)

A sajkásgyögyei szerbek is igen vad vérengzést csaptak Durdevón. Itt ugyancsak pár magyar család élt, és ezek még idejekorán elmenekültek, így nem esett bajuk. Ezért a szerbek dühe elsősorban a ruszinok ellen irányult, akiket lojalitással vádoltak a magyar hatóságok iránt. Ezért igen sok ruszint kivégeztek (többek között Manojlović iskolaigazgatót). Kegyetlen megkínózták a ru-

szin görögkatolikus papot – Bösörményi Michaelt, akit elevenen megpatkol-
tak és megpatkolt lábbal gyalog hajtottak Újvidékre, ahol kegyetlen kínzások
között kivégezték. Ezután többszáz ruszint kivégeztek. A felbőszült szerbek
még a saját fajtabeliek közül is sokat kivégeztek, olyanokat, akiket királpárti-
aknak tartottak. Az egyik idős nénikét, akit „Baba-Kata”-nak (Kati néninek)
hívtak, szintén kivégezték. Neki ugyanis egyik szerb siheder 1943-ban olyan
parancsot adott, hogy mérgezze meg azt a két fiatal magyar tanítót, akik a
szerb tagozaton szerb gyerekeket tanítottak nagy odaadással és szeretettel és
Baba-Katonánál voltak koszton és kvártélyon. Az öregasszony visszautasította a
parancs végrehajtását. Ezért 1944-ben a partizánok kegyetlenül kivégezték.

Gunarason

Senkit nem végeztek ki.

Horgos

Itt 60 embert végeztek ki, a többek között Virágh plébánost is, azért, mert
tábori misét mondott a katonáknak és prédikációjában hálát adott istennek,
amiért végre elmentek ezek a „bocskorosok”. A 83 éves Virágh plébánosról
sokáig tárgyaltak, hogy mit csináljanak vele. Egyes jobbérzésű, becsületes
szerbek szabadon akarták engedni, mivel már meglehetősen öreg volt. Ám a
vérszomjas csürhefelfogásúak ellene szegültek és a plébános kivégzése mellett
döntöttek. A mai Birkacsárda közelébe hajtották őket és a nemzetközi út
melletti 7-es számú km kő közelében megásatták velük a sírjukat. Igen sekély
sírt ásattak, úgy, hogy egyik-másik meggyilkoltnak a keze, vagy a lába kilát-
szott a sírból. A kutyák jártak oda és kaparták ki a tetemeiket. Pár nap múlva
eltűntek onnan a tetemek, és máig sem tudni, hogy az elvetemült gyilkosok,
vagy a kivégzettek hozzátartozói helyezték-e másik sírba a tetemeiket, és hogy
hol van ez a sír. Virágh plébános kivégzésekor a legenda szerint látomás volt.
A kivégzéskor egy kereszt fénylett fel a halálraszánt plébános mögött, és a
plébános alakja eltűnt a felfénylő keresztben.

Ennek a vérontásnak az volt az oka, hogy 1941-ben Horgoson 30 szerb
dobrovoljacot kivégeztek, mert szembeálltak a bevonuló honvédekkel, és
most minden elesett dobrovoljacért bosszúként két horgosi magyarnak kellett
meghalnia. – A kivégzők közül sokan rút halállal haltak meg. A kivégzések
után két héttel a kivégzések vezetője felakasztotta magát a szelevényi erdőben,
de a többi hóhér közül is sok öngyilkos lett.

Kanjiža (Kanizsa)

Itt 75 embert kínoztak meg és végeztek ki. Ezek közül 22 volt a városbeli, a
többiek a tanyavilágban szedték össze. A városbeliek közt voltak Bagi Antal
vendéglős, Szabó Dénes, Berecz István, Medgyesi ..., Vitéz Ferenc, Szecsei ...,
Kis Miklós, Szilágyi János stb. A szerbek itt is ki akarták végezni az összes
magyar férfit, de Ugranov Milan – akinek magyar felesége volt –, a kivégzések

ellen foglalt állást, modván: „Ki fog akkor dolgozni, ha kivégezzük a magyarokat?” Így aránylag csak kevés embert végeztek ki.

Kula

Több mint 500 magyar embert végeztek ki, főleg értelmiségieket és jómódúakat (tanárokat, tanítókat, orvosokat, tisztviselőket, gazdag iparosokat és kereskedőket meg vagyonosabb földbirtokosokat. Érdekes, hogy a plébánost életben hagyták és igen megbecsülték. Ugyanis 1941-ben a honvédség bevonulásakor tartott ünnepségen jelen volt a káplánjaival a plébános is. Amikor egyes szónokok gyaláználni kezdték a szerbeket, a plébános káplánjaival tüntetőleg elvonult.

Kupusina (Bácskertes)

Itt a rétben lőtték agyon 10 hazatérő leszerelt katonát.

Lok (Sajkáslak)

A sajkásiakat nagyrészt az orosz pravoszláv pópa védelmezte és mentette meg sokak életét. Ugyanis a honvédek a pravoszláv templom ikonjait leszerelték és átvitték a katolikus plébániára, és ott átadták Quintus Fábían káplánnak. Ő átvette az ikonokat, majd hamarosan visszaadta azokat a pravoszláv hitközség embereinek. Ezért a szerbek a magyarok nagy többségét nem bántották és megvédték a katolikus templomot is. Azért mégis kivégeztek 28 embert, akiket nagy magyarnak tartottak.

Mali Idos (Kishegyes)

Egy orosz tisztnek köszönhető, hogy Kishegyesen nem végeztek ki senkit. Ugyanis az ottani szerbek többszáz magyart összeszedtek, hogy kivégezzék azokat. Egy emberséges orosz tiszt azonban közbeavatkozott: „Lássuk, mit vétettek?” Előálltak a szerbek az első magyarral: „Ez turáni vadász volt!” Az orosz azonban megkérdezte: „Jó, jó. De kit ölt meg?”. A válasz: „Senkit”. Mire az orosz: „Mehet haza!” – és elengedte. Így volt ez az összefogdosottaknál, az orosz tiszt nem engedett kivégezni egyetlen kishegyesi magyart sem.

Male Pijace (Kispiac)

A kispiaci szerbek is összeültek megbeszélni a magyarok kivégzését. Milosev Zivo kispiaci szerb a királyi Jugoszláviában vad magyargyűlölő volt, és sok bajt okozott a magyaroknak. Ezért 1941-ben Martonosra vitték vizsgálati fogságba. Itt az általa bántalmazott magyarok egyike – id. Galgóczi Pál – bicskával nyakonszúrta és megsebesítette Milosevet. Később ennek hatására ez belátta a kölcsönös gyűlölködés értelmetlenségét és az előbb említett gyűlésen védelmébe vette a kispiaci magyarokat. Az ő hatására nem végeztek ki senkit sem az összefogdosottak közül.

Martonos

1944. október 8-án orosz katonák vonultak be Martonosra. Október 11-én a helybeli szerbek egy felfegyverzett csoportja feldúlta és kifosztotta a rkt. plébániát, elvitték az irattárat, a könyvtárat, a bútorok nagy részét összetörték, feltörték a pénztárt 17.840 pengő készpénzt (az épülő kispiaci templom értékének a kétharmad részét). Werner Mihály plébánost is magukkal hurcolják. Rövidesen összefogdostak még 24 polgárt.

A Martonosi Rkt. Plébánia anyakönyvében is nyoma van az esetnek, a Matr. Defunct. 1945. év első tétele előtt.

1. Bárány Ferenc földműves	13. Ózsvár Péter munkás
2. Fejős Ferenc rendőr	14. Püspök János földműves
3. Forró Lajos hentes	15. Sáfrány Kálmán rendőr
4. Gruik János rendőrvezető	16. Sörös János községi bíró
5. Holló Ferenc asztalos	17. Sörös Sándor rendőr
6. Horváth Gergely rendőr	18. Szabó Antal rendőr
7. Horváth Miklós napszámos	19. Szarapka Péter földműves
8. Józsa Károly szabó	20. Takács László kosaras
9. Kéri János rendőr	21. Török István földműves
10. Koncz István napszámos	22. Török János halász
11. Lendvai Antal munkás	23. Varkulya Pál rendőr
12. Nagy Gábor közs. pénztáros	24. Werner Mihály apátplébános

1944. november 21-én, több mint egyhónapi állandó kínzás és gyötres után, éjjel teherautóra rakják a plébánost és társait, majd elhajtának velük a Tisza mellett kiásott lövészárkok mellé vitték őket, habár nem csináltak semmi olyasmit, ami halálos büntetést érdemelt volna. Legtöbbjük teljesen ártatlan volt, más részük 1941-ben sértette meg a szerbeket, de semmi esetre sem olyan mértékben, hogy az halálbüntetést érdemelt volna. Például Holló Ferenc esete: Mikor az utolsó német katona is elment a faluból, Holló az udvaron volt és megjegyezte a feleségének: „Csak nem jönnek tán vissza?!” Meghallotta ezt szerb szomszédja és feljelentette, hogy visszavárja a németeket. Ezért tartóztatták le és végezték ki. – Józsa Károlynak, aki szabómester volt, Čongradac Duško konkurrens szabó szorgalmazására azt rótták fel bűnül, hogy ruhát varrt Fehér Mátyás községi főjegyzőnek és ezért mészárolták le. – Varkulya Jánost azért végezték ki, mert rendőr volt és figyelmeztetett egy szerbet, hogy a járdán nem szabad talicskát tolni. Hasonlóan Fejős Ferencet, Horváth Gergelyt, Kéri Jánost és Szabó Antalt. Ezek mind szelíd emberek voltak, és nem bántottak senkit, csak a családjuk fenntartása végett mentek el rendőrnek.

Némely foglyokat nem bántalmaztak, míg másokat rettenetesen megkínóztak, főleg Werner Mihály plébánost, akinek nemi szervét éretlen suhancok naponta harapófogóval marcangolták. Sörös Sándor rendőrnek a puskacső célgömbjével felszaggatták a bőrét, „szíjat hasítottak belőle”, úgy, hogy nem is bírt járni és a kivégzésre is hordágyon vitték. A foglyoknak valamelyik jobb érzésű szerb megsúgta, hogy az éjszaka kivégzik őket (ugyanis partizán-külö-

nítmény érkezett a faluba a kivégzések fedezésére. Ezért Werner Mihály apát-plébános társait a végveszélyben feloldozta bűneiktől. Lendvai Antal azonban megrögzött istentelen ember volt és nem fogadta el a feloldozást, hanem szidalmazta a feloldozó papot.

A martonosi magyarok mészárlásának értelmi szerzője Putnik Živojin, Grubanov Mita, Beljin Đurica, Čongradac Ljubomir, Milo nevű mészáros stb. voltak, végrehajtói pedig Petrić Duško, Bajić Svetozar és fia Miloš, Krstin Vlajko, Kojić Dragomir és még sokan mások a fiatalok közül. Közülük az egyik fiatalember szívbjait kapott a kivégzés rémes látványának hatására. Ugyanis a lemészároltak között voltak olyanok is, akiket nem ölt meg mindjárt a golyó és sírva könyörögtek hóhéraiknak: lőjjék őket agyon, ne temessék el őket élve. Ez a mészárlás is nyilvánvalóan háborús bűn volt az adorjáni, a temerini, a moholi és a bezdánihoz hasonlóan, habár sem értelmi szerzőit, sem végrehajtóit nem vonták felelősségre a gyilkosságokért.

Egyes felelőtlen elemek Martonoson is nagyarányú tömegmészárlást terveztek. A tiszaparti komphoz hajtották munkára a férfilakosságot, hogy ott egy bizonyos munka elvégzése után a Tiszába lövöldözzék őket. A kompnál orosz katonák is voltak.

Az egyik – Laskovitz nevezetű – martonosi polgár, aki az 1. világháború után hadifogoly volt a Szovjetunióban és ott jól megtanult oroszul, beszédbe elegyedett az orosz tiszttel. Az megkérdezte tőle: „Miért olyan szomorúak?” Laskovitz elmondta neki mi vár rájuk estére. Erre az emberséges orosz tiszt szigorúan megtiltotta a martonosi fegyveresek szerb parancsnokának, hogy bármit is ártsanak az ott dolgozó magyaroknak. Estére jelentéstételre rendelte: jelentse, hogy minden magyar sértetlenül hazatért, különben őt löveti agyon.

Mohol (Mol)

Moholon nagyon sok szegény földnélküli magyar volt. Ezek mindig nagyon szerettek volna földhöz jutni. Így már a királyi Jugoszláviában is – amikor földet ígértek nekik jutalmul – több, tíz katolikus család áttért a jutalomföldért a pravoszláv (görögkeleti) hitre. Ezeknek a szegényeknek a föld utáni vágyát használták ki lelketlen nyilaspárti agitátorok 1941 után és földet ígértek mindazoknak, akik belépnek a nyilaskeresztes pártba. A föld utáni vágy többszáz moholi magyart arra hajtott, hogy beiratkozzék a pártba. Nem csináltak semmit, nem bántottak senkit, csak éppen földet akartak. Vesztükre: föld helyett halált kaptak. 1944 októberében megközelítőleg 600 magyart kivégeztek a vérszomjtól dühöngő moholi szerbek és partizánok.

A letragikusabb sors Varga Lajos plébánost érte. Isten ügyéért küzdő lelkes pap volt, aki politikával sohasem foglalkozott. Mégis letartóztatták és a többi elfogott magyarral együtt kegyetlenül megkínozták. Mielőtt megkezdődtek volna a kivégzések – előzőleg már híre ment ezeknek. A plébános édesanyja befolyásos szerbek révén kieszközölte, hogy a kivégzés előtt megegyeszen láthassa fiát. Átkísérték hát a fogdából a 10 perc járásra levő plébániára. Az agyonkínzott plébános ezt a rövid utat majd egy óra alatt bírta csak megtenni.

Kezéről és lábáról a körmök mind le voltak tépdesve, arca és feje kegyetlenül kékre-zöldre verve, keze és lába tele volt fáslikkal. Amikor a plébános meglátta édesanyját, fájdalmában sírvafakadt: „Jaj, anyám, miért is akartál engemet mégegyszer látni?!” Arra gondolt ugyanis, hogy milyen fájdalom marcangolhatja édesanyja szívét, amikor így látja őt. De másrészt arra is gondolt, hogy mennyi kínjába és szenvedésébe került átvánszorogni a fogdából a paplakig, és mennyit fog még szenvedni, amíg visszajut oda. Még azon az éjjelen a Tiszába lövöldözték őket: megközelítőleg 600 ártatlan embert.

Mosorin (Mozsor)

A magyarokat mind összeszedték és a Backi Jareki gyűjtőtáborba internálták őket, csak a Jakobecz-családot és Szekeres-Juhászt hagyták meg Mosorinban. A többit elhajtották és megtiltották nekik, hogy valaha is visszatérjenek Mozsorba. Előbb azonban 1944. november 2-án 60 embert a legnagyobb kínzások között kivégeztek. Kövess István plébános néhány kíséreléssel elmenekült. Ez a plébános nem állt éppen hivatása magaslatán: nem tudott ellenállni a sátán kísértésének és elragadta a kapzsiság ördöge. Gazdag szerb és zsidó családokat jelentett fel a csendőröknek. Ezeket elhurcolták, értékeiket (ékszereiket és pénzüket) pedig Kövess plébános eltulajdonította és elrejtette. Ezért az ottani szerbek nagyon gyűlölték őt és fenték rá a fogukat. Sikerült is nekik megtudniok, hogy a plébános Jánoshalmára menekült. Elmentek hát érte, és visszahozták Mozsorba, úgyszintén a vele élő mozsori bábaasszonyt és annak édesanyját. Őket is megkínózták. Kövess a kínzások alatt bevallotta, hogy az összegyűjtött kincseket a templom oltára alá rejtette. Erre a szerbek a templomot földig lerombolták, a temetőt pedig felszántották. Kövess plébánost pedig – Szt. Lőrinczhez hasonlóan – rostélyon, elevenen megsütötték 1944. november 12-én és vele együtt a bábaasszonyt és annak édesanyját is kivégezték.

A lakosságot összeszedték és élelem és ruha nélkül elhajtották. Egyik asszony egy frissen sült cipót és egy darab disznósajtot akart magával vinni, de elvették tőle és visszadobták az udvarba. A helyszínen kivégzett áldozatok száma így 72-re emelkedett.

Novi Sad (Újvidék)

Az első szovjet és partizán csapatok 1944. október 22-én érkeztek Újvidékre. Fogadásukat egy Olimpia nevű szerb pap készítette elő. Elsőnek egy szovjet őrnagy érkezett autóval pár partizán kíséretében. A szláv lakosság nagy tömegben várta a nagytemplom és a városháza közötti téren. Az őrnagy kikászálódott az autóból és ebben a percben megérkezett egy orosz katonai teherautó is, rajta pár orosz katona és partizán. A tisztet felemelték a teherautóra a kezében szorongatott ötliteres boroskorsóval együtt, amit magával hozott a város átvételére. A tömeg elámúlt, mindenki azt leste, mit fog mondani az őrnagy. Váratlan dolog történt. Az őrnagy felemelte a korsót a szájához, nagyot húzott a tartalmából, aztán azt mondta: „No, zdravstvutye!” S ezzel az átvétel és az üdvözlő beszéd be volt fejezve.

Azon az éjszakán már megkezdődött a terror. Akinek valami személyes ellenségeskedése volt magyar szomszédjával, az leszámolt szabadon. Húsz év előtti jelentéktelen sérelmeket halálos módon bosszultak meg. A szerb csőcselék kedveskedni akart a bevonuló szovjet szabadítóknak, így hát a bevonulás után utat mutattak nekik a magyar családok házaiba, hogy ott vannak „bárisnyák”. Sok szerencsétlen magyar asszony és leány menekült ki azon az éjszakán lakásának ablakán a sötétségben keresve menedéket a szovjet katonaság elől. A menekülő asszonyok sikoltozásától, apák és férjek átkozódásától volt azon az éjszakán hangos a magyarlakta „telep”.

A szerb lakosság, mint felszabadítót ünnepelte a hordát, hiszen egy pohár pálinkáért hajlandók voltak agyonlőni akárkit, akit csak megmutattak nekik. Elmentek megkeresni a házigazda ellenségeit és a helyszínen agyonlőtték. Kezükbe került három fiatal magyar repülő, akiket Újvidékről helyeztek ki 1944 nyarán Temerin községbe. Visszamaradtak Temerinben, mert ott megnősültek és feleségükkel maradtak, talán abban reménykedtek, hogy azok majd megvédik őket. A három magyar pilótát egy partizán nő lőtte agyon a temerini temetőben.

Még október 23-án megkezdődött a telepen élő magyar férfilakosság összefogdosása. Géppisztolyos partizán katonák éjjel hurcolták el a lakásokból a magyar férfiakat, rendszerint egy helybeli haragos útmutatása és vezérlése alapján. A feljelentő a legtöbbször részt vett az elhurcolásban. Közben részeg csőcselék járta a magyar lakásokat fasiszta bujkáló katonák keresésének ürügyével. Persze szorgalmasan raboltak, hisz ez volt a főcél. Mindent elvittek, ami megtetszett nekik.

A városi csőcselék azonban új fogást talált ki. Nappal járták a házakat és kikémlték, hol vannak fiatal lányok és asszonyok. Azokhoz aztán éjjel odakalauzolták a szovjet katonákat; ellenszolgáltatásul ők közben raboltak a katonák védelme alatt, mert ezekbe a partizán járőrök soha nem merte belekötni.

A magyarokat a dunai téli kikötőbe vitték, ahol annakidején a magyar folyamórság tanyázott. Ez volt a központja a további öldökléseknek, likvidálásoknak. Itt napokig elfeledkeztek mindennemű ellátásról, vízről, élelelről. A túlélők elbeszélése szerint túlnyomó részt felnőtt férfiak voltak, de akadtak közöttük 14–15 éves fiúk is, akik levették őket és mint ilyeneket nyilvánították őket „veszélyes fasisztáknak”. Mindjárt az első éjszakán kezdetét vette a magyarság rendszeres irtása. De akkor még csak pár jelesebb magyar végeztek ki. Ezeket elszóltották és elkísérték a sötét éjszakába. Október 25-én egy partizán tiszt jelent meg egy szakasznyi – láthatóan részeg – partizán kíséretében. A kezében egy névsor volt, elkezdte annak felolvasását. Kiválasztottak kb. 300 embert, különállították őket. A partizánok közrefogták a védtelen társaságot és eltűntek velük az éjben. Negyedóra múlva géppisztolyok sortüze hallatszott, majd hirtelen teherautók motorját kezdte túráztatni valaki.

Egyik ottlevő ismerősöm szerencséjére, még 1944 nyarán az amerikai bombázók széjjelverték a vasútállomás melletti villanytelepet. Villanyvilágítás tehát nem volt sehhol. Ez a sötétség mentette meg ismerősömet. Az ő nevét is felolvasták a névsorban. Mikor a nevét hallotta, a félelemtől nem tudott megszólalni. Nem jött ki hang a torkán. A partizántiszt megismételte a nevét,

mikor senki nem jelentkezett, továbbment, mintha mi sem történt volna. A nevét sohasem olvasták többé. Sem a bevittekről, sem az elhurcoltakról, akiket megöltek, nem készítettek névsort. A tiszt által felolvasott lista alapján végezték ki még annak idején a lakásukból elhurcolt magyarok összeszedését. Ezeket a listákat valószínűleg a bosszúálló feljelentése alapján állították össze. Ismerősömet 1944. október 24-én este 11 óra tájban hurcolták el és a hadisziló getre vitték. Csak reggel látták, hogy vannak vagy 3–4 ezren. Este 9 óra tájban kiszóltattak kb. száz embert, és elkísérték őket, nem is messzire. Negyedóra múlva a géppisztolyok sortüze hallatszott. Dermedt rémület ülte meg a szívüket, most már tudták, milyen sors vár rájuk, de fegyvertelenek, és védtelenek voltak géppisztolyos hóhéraikkal szemben. Valamennyien azért maradtak szülőföldjükön, mert ártatlanok voltak. Soha senkinek se vétettek és nem félték a felelősségrevonástól. Itt azonban nem volt ítélet, sem vád, mégcsak felelősségrevonás sem. Nyilvánvalóvá vált, **NEM AZÉRT LIKVIDÁLJÁK ÖKET, MERT BŰNÖSÖK, HANEM AZÉRT, MERT MAGYAROK.**

Este megint megismétlődött az előző esti jelenet. Most azonban egy kis változattal. A partizántiszt mosolygott: ezek pedig hazamennek. És tényleg aznap este nem hallatszott sortűz. Pedig egy sem ért haza a kiszóltottak közül. Csak a negyedik nap kaptak először kenyeret és vizet.

A szigeten az első hét leforgása alatt 1.500 személyt tüntettek el. Egy részüket a Dunába szórták, másik részüket a vágóhíd mögött elterülő dunai árterületen, a Káty község felé vezető országút és a Duna között elterülő „Shanghai”-nak nevezett területen hantolták el. Az itt készült futóárkok lettek tömegsírhojai.

A partizánok a városban összeszedték a magyar férfiakat és egy részét a szigeten agyonlövöldözték, másik részét munkára hajszolták. Útközben ezek közül is sokat megöltek, köztük két ferencrendi szerzetest is: p. Keresztes Krizosztom házfőnököt és p. Kovács Kristófot. A szerzetesházat is feldúlták. Az oroszok bevonulása előtt Svrika Ferenc belvárosi esperes-plébános áttelefonált Krizosztom atyának, hogy mit csináljanak: meneküljenek-e, vagy maradjanak? Azon a napon rengeteg hívó jött össze a templomban a szentmisére és ennek hatására a páter azt telefonálta vissza az esperesnek: marad a híveivel, nem hagyja el őket. A többi ferences közben elmenekült, de hogy Krizosztom atya a házfőnök ne maradjon egyedül, például Kovács Kristóf is vele maradt. A partizánok, amikor szedték össze a magyar férfiakat, a ferences rendházat el akarták kerülni, de a szomszédban lakó magyar cipész felhívta a figyelmüket, hogy ott is vannak férfiak. Így a partizánok elcipeltek a két páter is a többi magyar férfiúval. Útközben Irig környékén agyonverték őket.

Újvidéken az összes áldozatok számát több mint 10.000-re becsülik, ami összehasonlíthatatlanul magasabb a razzia során kivégzett szerbek számánál.

Odžaci (Hódság)

Megközelítőleg 180 áldozat esett áldozatul a hódsági vérengzésnek.

Pačir (Pacsér)

Pacséron – bosszúból az 1941-ben elesett szláv ellenállókért –, elhatározták, hogy 200 magyar végeznek ki. Kijelöltek egy határrészt, és ott a földeken dolgozó magyarokat összefogdosták és kivégezték. Elfogták és lezárták Kovács József plébánost is. Szerencséjére éppen akkor jött oda egyik volt szerb osztálytársa, aki meglátta és megkérdezte: miért van ott? Kovács: „Nem tudom miért fogtak el. Semmit nem csináltam, senkit sem bántottam!” Az osztálytársa visszament Szabadkára, onnen illetékes vezetőkkel visszajött és hamarosan szabadon engedték a plébánost. Egy katolikus bunjevác azt róttta fel neki bűnül, hogy prédikációiban gyakran hivatkozott Szűz Máriára, a Magyarok Nagyasszonyára (Kovács ugyanis nagy Mária-tisztelő volt). De a többiek életükkel fizettek.

Plavna (Palona)

Plavnan, Vajszkán és Bodaniban a sokácok összesen 24 személyt szedtek össze a három helyséből Novotny József palonai plébánossal (36 éves volt), a közeli erdőbe kísérték és ott kivégezték őket.

Senta (Zenta)

Zentán igen sok ártatlan magyart összefogdostak. Ezeket egy Tisza-melletti épületben kínozták, majd november 9-ről 10-ére virradó éjjel a híd lábánál közülük 87-et a Tiszába géppisztolyoztak. A közismertebbek voltak: Halász Sándor munkás; Vass Nándor vendéglős; Süle Reno, Hagymás Rozikának az édesapja, Hangya ..., Szorcsik Péter, Molnár Gábor Béla földműves, Tóth Miklós, Tóth Mihály, Szabó Imre, Boros Géza földműves, Guelmino János, tiszttartó; dr. Felsőhegyi András ügyvéd; dr. Ferenci Antal ügyvéd; ifj. Tóth Mihály földműves, Janek Aladár munkás, dr. Bas Lajos, Kalmár István földm., Piszár Istvánné szül. Borsó Mária, Piszár Péter fdm., Kulics István vendéglős és még sokan mások.

Senta – Gornji Breg (Felsőhegy)

Felsőhegy megúsza áldozatok nélkül.

Sombor (Zombor)

1944. október 20-án magyar kémelhárítók Patarčić szerb vezetőnél megtalálták a zomboriak „fekete listáját”, azon azok szerepeltek, akiket kivégzésre szántak. Ezen az első helyen Stantić Gellért és Holló Illés kármelita atyák álltak. Értesítették a listán szereplőket, és azok legnagyobb részt elmenekültek. Mégis igen sokakat összefogdostak és kivégeztek, kit a lóversenytéren, kit a Dunába, kit a csatornába öltek. Az orosz és a partizán csapatok 1944. október 20-án vonultak be Zomborba és azonnal megkezdték a magyarok

kínzását és gyilkolását. Az áldozatok egyik gyűjtőhelye a Krónich-palota volt. Onnan vitték éjszakánként tehergépkocsikon az összekötözött foglyokat a lóversenyterre, itt lelövődzték és tömegsírba földelték őket. Gyakran előfordult, hogy a halálraszántakat csak megsebesítve temették el élve, és még másnap is hallatszottak a hörgések és jajgatások a be nem takart gödrökből. Itt kb. 2.500 magyart végeztek ki. A gyalogsági laktanyán (ami inkább csak elosztó volt), kb. 200 embert végeztek ki. Az egyik szomszéd községből származó henteslegény – aki hamarjában partizánna lett –, saját bevallása szerint 3.000 fogoly kivégzésénél vett részt. Zomborban november 10-ig kb. 5650 ártatlan magyart végeztek ki. A megkínzottakat gyakran izzó, tüzes parázson futtatták mezítláb. Dr. Sugár István törvényszéki bírót is eltették láb alól: lement a boltba bevásárolni és többé nem jött vissza. A nyugtalankodó rokonokat a legdurvábban elutasították.

Sonta (Szond)

Mindössze 3 ártatlan ember fizetett életével.

Srbobran (Szenttamás)

A partizánok kivonulása után a szerbek teljesen szabadon végezheték ki a nekik nem tetsző magyarokat: szabad gyilkolást engedélyeztek a szerbeknek. Akik nem akarták személyesen meggyilkolni a nekik nem tetsző személyt, azok számára „panaszládát” tettek ki a községháza elé, amelyben közölhették sérelmüket egy levélben, a feljelentett magyarokat aztán ezek alapján összeszedték és minden kivizsgálás vagy kihallgatás nélkül kivégezték, legtöbbször teljesen ártatlan, vagy jelentéktelen panaszok alapján. Például a királyi Jugoszláviában egy szerb földműves áttette a mezsgyekarót magyar szomszédja kárára. 1941-ben a magyar visszatette a mezsgyekarót eredeti helyére. 1944-ben a szerb ezért feljelentette, és kivégeztette. A kivégzettek száma igen bizonytalan, hisz minden szerb szabadon gyilkolhatott és gyilkolt is, senki sem tartotta nyilván a kivégzéseket. A legszerényebb becslések szerint jóval ezren felül van, legvalószínűbben kétezer, de egyesek 3.000-re teszik a kivégzettek számát, talán némileg túlzóan. A kivégzések és a szabadgyilkolás két napig tartott. A temetőben három helyen ástak tömegsírokat, de voltak tömegsírok még a fűrésztelepen is, meg a zárda helyén is. Egy 8 éves kislány véletlenül és észrevétlenül szemtanúja volt a tömegmészárlásnak. Odahaza elmesélte, hogy mit látott. Véletlenül a szomszédok is meghallották. Másnap a kislányt is elvitték, és kivégezték.

A kivégzésekről nem vezettek semmiféle nyílvántartást. Bármelyik szerb szabadon gyilkolhatta az ártatlan magyarokat. Erre csak egy példa: 1941-ben a magyar honvédek bevonulásakor egy szerb fiatalember szembeszállt a bevonulókkal és elesett a honvédekkel vívott tűzharcban. Anyja véres bosszút esküdött minden magyar ellen. 1944-ben a fordulatkor a vérszomjas és bosszút lihegő asszony minden magyart megölt, aki a háza felé tévedt, kit baltával, kit pisztollyal, kit késsel, kit bottal. Elvakult bosszújában egymaga legalább negyven ártatlan magyart végzett ki.

Stara Moravica (Ómoravica)

Az összes magyar férfit összeszedték és kényszermunkára vitték Kishegyesre, de nem öltek meg senkit.

Subotica (Szabadka)

Szabadkára október 10-én vonultak be az oroszok és a partizánok. Azonnal megkezdték a magyar lakosok összefogdosását. Hajnalban mentek ki dzsippel a kiszemelt áldozatokért a partizánok és velük volt egy orosz katona is. Azt mondták, hogy a kiszemelt magyart csak tanúnak viszik. El is vitték őket, kit a palicsi úti kaszárnyába, kit a belügyesek „sárga házába”. A vesztőhely a zentai úti temetőben volt. Itt tömegsírokba lövöldözték bele a halálraszántákat, minden bírósági tárgyalás és ítélet nélkül. Öt nagy tömegsírba ásták el a lemészároltakat. A kivégzés idejére légiriadót rendeltek el, hogy a lakosság elbújjon és ne lásson semmit, ne tudjon a kivégzésekről. A kivégzéseket Starković Blaško szervezte és ő felelős az ártatlanul kivégzett 7.000 ember haláláért. Pár év múlva lehetett érdeklődni az eltűntek után. Akiket „ártatlanul” végeztek ki, azok ártatlanságáról hajlandók voltak igazolást kiadni. Sok hozzátartozó a gyilkosok iránti gyűlöletből nem kért igazolást a meggyilkolt hozzátartozója ártatlanságáról, ám erre is ráfizettek, mert akik nem tudták igazolni a kivégzettek ártatlanságát, azoknak elkobozták minden vagyonát. A kivégzettek között nagyon sok volt az átutazó. Ezeket a vasútállomáson fogták el. Aki nem tudta magát igazolni, azt teketória nélkül kivégezték. Főleg a magyar nemzetiségű, bácskai származású leszerelő honvédek, vagy honvéd katonaszökevények fizettek így rá.

A Szabadkai Ferences Rendháznak is volt egy áldozata: Fleisz Ferenc szerzetest is a partizánok tüntették el.

Svetozar Miletic (Nemes-Militics)

Itt a magyarok és a szerbek között jó kapcsolat volt. 1941-ben a honvédek bevonulásakor a helybeli magyarok nem engedték, hogy a szerbeknek bántódásuk essen. 1944-ben viszont a szerbek keltek a magyarok védelmére. Így nem esett áldozat.

Svilojevo (Szilágy)

Mindössze 4 embert végeztek ki.

Tavankút

Összesen 16 személyt végeztek ki, legtöbbjüket a tanyavilágból szedték össze, jónéhányat Mérgepusztáról. A kivégzettekről nem készítettek jegyzéket.

Telečka (Bácsgyulafalva)

A magyar férfiakat összeszedték és internálták, de később sértetlenül hazakerültek, senkit sem végeztek ki.

Temerin

Illés Sándor: „Sirató”, Szépirodalmi K., Bp. 1977. könyvéből vettük át az adatokat. Munkatársaink – a még élő szemtanúk, illetve a túlélők – nyilatkozataiból megállapították, Illés nem költői kitalált eseteket írt le, hanem a puszta valóságot, ezért a könyv adatait hiteles adatként vettük át. Az idézet végén szereplő számok a könyv oldalszámát jelzik, ahonnan az idézetet vettük.

1. A Nagy Istvánok esete (79. old.)

„Kiáltották kétszer is: „Nagy István”. Ő meg a bolond, mert az volt mindig, kilépett a sorból. Mondták neki, hogy álljon oda a többiekhez. Meg az a másik Nagy István is, mert Temerinben öt Nagy István van legalább. Az a másik is odaállt, mert ki tudja, melyiküket hívták, szólították. Hát aztán álltak ott, majd elhajtották őket. Sose láttam többé. Mi bűne volt? Mert magyar katonaként szolgált? A hazát szolgált...”

2. A pénzhamisító Feri bácsi sorsa (87–89. old.)

„A szerbeket hatalmába kerítette a tébolyult vágy: gazdagnak lenni, milliomosnak. „Tudnék én ezres bankókat is gyártani, csak ahhoz francia papiros kell, az meg pénzbe kerül.” A szerb szédelegve ment el. Bekapta a horgot. Estére egyik barátjával tért vissza: „Mennyi pénz kell?” „Mennyi pénzetek van?” Volt nekik 30–30 hold földjük. Jó föld. Azt eladatta velük Feri bácsi. A pénzzel pedig szépen hazaköltözött Temerinbe. Egy éjszaka felzörgettek. „Ki az?” A szerbek voltak. „Mit akartok?” Azt szerették volna tudni, készült-e már hamis ezres. Azért jöttek, osztozni. Bújdosó Ferei bácsi azt kiáltotta nekik vissza: „Ha még egyszer idemerészkedtek, feljelentelek benneteket és a börtönben rohadtok meg!” A szerbek elkotródtak, bizonyára fogcsikorgatva. Vad düh feszült bennük, hiszen Feri bácsi szélhámossága koldusbotra juttatta őket ...

Gyilkosa, az egyik szerb, elmondta halálos ágyán, mi történt vele. Amikor a magyar és a német csapatok visszavonultak Bácskából, s néhány napig zavaros volt a helyzet, fellángolt a bosszú tüze is. A törvényen kívüli állapotot használták ki a lóvátett emberek. Ismét bezörgettek, s akkor a zörgetésre Feri bácsi kénytelen volt kinyitni a kaput, beengedte a látogatókat a szobába. A szerbek nekirontottak, betömték a száját, összekötözték és a kocsiderékba dobták. Amikor már kinyitották a nagykaput is, a zajra felébredt Feri bácsi fia. „Ki van itt?” kapott a vasvilla után. A szerbek őt is lerohanták és az apja mellé dobták a kocsiderékba, majd befedték őket szalmával. Aztán elrobtak az éjszakába ...

A továbbiakat így mondta el: „Egy ideig hajtottunk, csapkodtuk a lovakat, mert féltünk, hátha visszajönnek a magyarok... Kiértünk a csurogi útra, úgy határoztunk, hogy nem visszük tovább. Bújdosónak meg kell halnia. Sose tudja

meg senki, hogy ki végzett vele. Lecibáltuk a kocsirol és betuszkoltuk egy szárkúp alá. Nyöszörgött. Valamit mondani akart, de nem vettük ki a szájából a törülközőt. En gyújtottam meg a szárkúpot az öngyújtómmal. Amikor már égett, belöktük a lángokba a gyereket is. Hogy tanú ne maradjon. Ott pusztultak el, elevenen elégték...

3. A zsidóösszeíró (101–109. old.)

Hódi Béla aljegyző volt... Ó volt az anyakönyvvezető... A háború után 12 évet ült. ... Tudom, miért jött, el akarja mondani, hogy ártatlanul. Hogy semmiről sem tehet. Bizonyos, hogy igaza van a saját szempontjából. De valóban nem tehet semmiről?

„Elmondom én neked, hogy tudjad, mert ezeknek el se mondom. Én voltam az anyakönyvvezető. Eichard Jóska meg a főjegyző. Egyszer kiszól nekem: Béla, légy szíves, kérlek, írd össze a zsidókat. Hát gondolom, valami készül. De hogy mi, azt honnan tudtam volna?

Nézem, remeg a feje, roncs lett belőle. Tizenkét esztendő. Rettenetesen sok. Szigorított. Soha könnyítés, látogatás, és hetenként kétszer csak kenyér és víz. Nincs beszélő, nincs kihez szóljon. Újságokat nem kap, nem tud semmit a külvilágról, 12 esztendeig. Azért, mert ő írta össze a zsidókat...

„Hányszor eszembe jutott: mi lett volna, ha megtagadom? Lejátszottam szinte naponként a börtönömben. Visszaszólom Eichard főjegyzőnek: Nem írom össze a zsidókat! Eichard felhúzza erre a szemöldökét. Mi az Béla? Megtagadod a parancsot? Amit a felsőbb szervek kérnek? A katonság! Itt van, főhadnagy úr, mondd meg akkor neki! És én odaállok:

Főhadnagy úr, nem írom össze a zsidókat. Én nem vállalom ezt! Mert ez gyalázat! Nekem ezek a zsidók a barátaim. A Schossberger fiúkkal jártam iskolába. Együtt fociztunk a Guszmann Jóskával. A Cilcertől kölcsönkértem és ő szívesen adott. Még most sem adtam meg neki. Én ezt nem vállalom. A főhadnagy lassan előhúzza a revolverét: Akkor én magát letartóztatom. Jöjjön velem! És én megyek. Bezárnak, ütnek, vernek, rúgnak. De nem érzem a fájdalmat. Semmit sem érzek és boldog vagyok. De nem így történt...

Úgy történt, hogy Hódi Béla meghajolt: „Igenis, főjegyző úr, kérlek szépen. Rögtön elkészítem a listát” ... Egy óra múlva elkészült a lista...

Amikor Hódi átadta Eichard főjegyzőnek a zsidók névsorát két példányban, az az egyiket kiszolgáltatta egy csendőrfőhadnagynak... Lehet, hogy ez egyéni akciója volt a főhadnagynak. Sosem találták meg a főhadnagyot. Eichard sem tudta a nevét. Nem emlékezett, vagy nem akart rá emlékezni? Pedig puhították a börtönben, azt hiszem. A bíróság halálra ítélte, de mégis elkerülte az akasztófát, felesége friss kifliben arzént csempészett be neki a börtönbe.

A főhadnagy a lista birtokában egyenesen Amann Antal autóbusz vállalkozóhoz sietett. Nagy autóbusza járt akkoriban Amannak Temerin és Újvidék között. Dúsgazdag ember volt. Német. A legnagyobb buszt nyomban lefoglalta és a piactérre vezényelte. Két csendőr állt a busz mellé lábhoz tett fegyverrel. Tíz csendőr pedig megindult a lista alapján összeszedni a zsidókat. Olyan is akadt, aki mutatta az utat és a házat. Őt utcát fésültek végig, minden utcára

két csendőr jutott, a falu végénél kezdték és befelé jöttek, maguk előtt terelve a rémült embereket, öregeket, gyerekeket, és síró asszonyokat.

Senki sem tudja máig sem, hogy került a zsidók közé Kmetovits József felesége. Jóska mészégető volt, nazarénus, jó ember, rendes magyar, aki szerb asszonyt vett feleségül. Lehet, hogy a csendőrök valamelyikének nem tetszett az asszony, begyűjtötték hát őt is. Kiabált, rimánkodott, térdre vetette magát a csendőrök előtt, de nem volt kegyelem. Vitték a buszhoz.

A férje véletlenül éppen arra járt. Mi az a nagy sírás-rívás, jajveszékelés? Viszik a zsidókat. Ejnye, ez nem jó! Jobb innen minél tovább! Menne is sietve, de ahogy a kíváncsiságtól ösztönözve odakapja a fejét, mintha ismerős arcot látna a buszban. Képzeldődik? Mégsem, hiszen int is felé. Nem hallja a hangját, de a szája mozgásából érti, mit kiált: segíts, Jóska! A felesége!

Kmetovits rohan Eichard főjegyzőhöz. Az cinikusan felhúzza a vállát. Nem tehet semmit. Őt meg sem kérdezik. Felsőbb parancs! Kmetovits elrohan, egyenesen a postára, ahol a bátyja postamester. Szigorú parancs: senki sem telefonálhat este négy óráig. Temerin el van vágva a külvilágtól. De ha az öccse feleségéről van szó, akkor nem érdekes a parancs. Hívja a postamester Fernbach Péter főispánt Újvidéken. Fél órába telik, míg valahol eléri. Elmondja gyorsan, mi történt. A Főispán kéri, kapcsolja vele össze a csendőrparancsnokságot. Elkésett. Az autóbusz már elindult. Hova, merre ment? Zsablya, Csúrog felé! Telefonon Gospodincire a szomszéd községbe: állítsák le a buszt, szabadítsák ki a zsidók közül Kmetovits Józsefnét ...! Gospodincin kiszabadították...

Kmetovitsné összeesett az úton, két szerb asszony vitte be a legközelebbi házba. Ápolgatták, őrizték, míg a férje érte nem érkezett. Taxival jött a busz után, s egyenesen az újvidéki kórházba vitte a feleségét, aki évekig nem heverte ki a szörnyű izgalmakat... Ő meséle később, az öreg Guszmann, a mellén az ezüst vitézségi éremmel nyugalomra intette a halálbusz utasait. Akár egy ősz, bölcs pátriárka olyan volt közöttük...

A kép rettenetes. Zsablya. Tisza-part. A zsidókat sorba állítják. Az egyik őrmester felszólítja őket, szedjék le értéktárgyaikat, dobják földre óráikat. A felszólításra az öreg Guszmann leakasztotta ezüst vitézségi érmét és az őrmester lába elé dobta. Megvetéssel. Doberdón szerezte, egy századot tartott vissza géppuskásként, fél napig. Most már nincs rá többé szüksége. Eddig sosem viselte, csak néha nézegette önnepnapon, amikor emlékezett. Emlékezett és várta a magyarokat... A lánya, Marcsa, Hebron szépséges rózsája lehúzta újjáról a briliánsgyűrűt, amit tizennyolcadik születésnapjára kapott, és a vízbe dobta: „Nem lesz a tiétek!” kiáltotta eltorzult arccal. Az őrmester nyomban lőtt. Ő volt az első áldozat: Guszmann Marcsa. Soha olyan szép lányt nem ismertem... Aztán sortűz. Csend. Fosztogatják a hullákat, majd a vízbe vonsolják...

„Mondd, tehetek én erről? Ha megtagadom, megölnek. Ugye, hogy megölnek, mert azok mindenkit megöltek. Mondd, hogy megölnek!”

4. A hazug feljelentés (110–115. old.)

November eleje volt. A falun rémület ült. A kapuk, ablakok zárva. De ez zörgetett, ököllel verte az ajtót. A mama kiszaladt és kinyitotta. Aztán köténye

csücskét az arcához kapta, mert ideges lett. Mit akar nálunk ez a fegyveres ember? Kit keres?

Esteledett már, vígasztalan őszi sötétség borult a falura. Villany nem volt, mert az újvidéki villanytelepet szétbombázták. Petróleum lámpát kellett gyújtani ... Apám már vetkőzni kezdett, mert szeretett korán lefeküdni. Mit is csinálhatna villany nélkül?

Hallotta, hogy jön valaki csizmába, katonás léptekkel. Abban a pillanatban már berúgta az ajtót az ismeretlen és ráfogta apámra a revolvert. Annak a félelem verejtékezett az arcán. Lélekzetet is alig kapott. A mama behozta a pislákoló petróleumlámpát és állt tanácstalanul az idegen mögött.

„Te vagy Illés András?” – kérdezte szerbül az ismeretlen és megcélozta apámat. – „Én vagyok!” – mondta apám ércesen, mert még nem fogta fel a veszély nagyságát. A mama közben megkerülte a jövevényt, és csendesen lerakta a lámpát az asztalra.

„No, ha te vagy, akkor búcsúzz el az életedtől. Meghalsz!” – intett felé a pisztollyal.

„Nem vétettem én senkinek se” – szepegett apám hangja, olyan volt, akár a kisgyerek. Félábszárig érő gatyában állt. A gatyá csíkos barhentinből készült. A mama varrta. „Kicsoda maga?” – apám ezt szerbül kérdezte. A mama csak tekingett rájuk, mert ő nem tudott egy szót sem szerbül. Aztán, amikor látta, hogy valami baj van, harciasan az idegen elé állt: „Mit akar vele? Öregember ez mán!” Aztán sírva fakadt. Patakozott a könnye. A szerb ridegen „Ne bőgji!” – De a mama csak sírt. Egyre erősebben rázta a zokogás. És ez apámra is hatott. Összecuklott s a divány sarkába dőlt. Az idegen azonban nem lágyult meg. Ő határozott céllal jött hozzánk: agyonlőni apámat. Mit akar ez a síró asszony itt? Félretolja, ismét célbaveszi apámat, aki erre bátran feláll és kidülleszti a mellét, mint aki várja a lövést. Hósi póz. De semmi értelme. Közben rászól a mamára: „Ne sírj! Menjen a fenébe ez a hülye! Nem érdekel engem már az élet sem! Ha meg kell halni, hát végezzen velem gyorsan! Hajde!” – fordult a szerb felé: „Ubi me!” Az idegen nézett rá átható tekintettel. Tetszett neki ez a kiállás, ez a színészi póz. Apám folytatta: „Lehet, hogy már a gyerek se él. Akkor én minek élek? Te várd meg, ha mégis hazajönne! Mondd el neki” ...

Az idegen érthetett magyarul. A szavak mintha megrendítették volna. De neki feladata van, nem érzékenyedhet el ... Apám hozzá fordult: „Halálom előtt, remélem, még egyszer ihatok egy pohárral? Úgy talán könnyebb lesz. A halálraítéltnek mindig meghallgatják utolsó kívánságát!” – Az idegen csak intett. A mama szaladt ki a pincébe, hozta a bort. De útba ejtette a kamrát is. Hozott egy nagy darab sonkát, szárazkolbászt, szalonnát, zöldpaprikát meg paradicsomot rakott mellé. Megszegte a friss, házisütésű kenyeret. Azt mind az asztalra rakta és a széket is megtörölte a kötényével. Apám felhúzta a nadrágját és a kabátját. Leült. Az idegen tovább nézte. „Tartson velem!” – mondta apám könnyedén és szelt egy darab szalonnát ... Az idegen nézte, aztán ő is leült. Éhes lehetett. Letette a pisztolyt óvatosan, maga mellé az asztalra, ahol a kenyér állt. Szelt ő is a szalonnából, és enni kezdett. A mama közben töltögetett a poharakba. A hóhér megkóstolta a saját termésű rizlinget. Ízlett neki. Szódát kért. Az is volt. Futott vele a mama. „Egészségedre!”

emelte fel a poharát, de nem várta meg, amíg a hóhéra is a pohárért nyúl. Felhajtotta a maga borát... Az idegennek ízlett a bor. A hóhér letette az üres poharat, a mama gyorsan odaugrott és ismét megtöltötte. A partizán újból ivott. Aztán kenyeret szelt és kolbászt evett mellé. Az is nagyon ízlett neki. Amikor a harmadik pohárral emelte a szájához, koccintott apámmal. Az áldozattal. A hóhér és az áldozat. A mama meg repdes körülöttük, mint egy anyamadár, vijjogva, rémülten, féltőn, hogy megmentse a párját. Vajon megmentheti? Kínálja a sonkát is. Hoz tele üveg szódát. Aztán leszalad a pincébe, mert kiürült az üveg. Friss bort hoz fel...

Aztán egyszerre csak megszólal a hóhér: „Ki vagy te? Mondd, ki vagy? – „Senki” – mondja apám dühösen. „Paraszt vagyok”. – „Magyar vagy?” – „Az vagyok, magyar, és az is maradok halálomig.” A hóhér bólintott. Erti ő ezt. Aztán azt kérdezte: „Van ellenséged?” – „Sose volt nekem ellenségem.” – Alkoholmámor, rettegés úszott a szobában a cigarettafüsttel. Apámban felbuzgott a vér. Az asztalra ütött: „Hát akkor induljunk! Ne várjunk tovább!” kiáltotta és felállt. „Hová?” – kapott a pisztolyához a szerb. – „A halálba. Végezzen velem. Nincs nekem időm ilyesmire!” – Anyám felsikoltott: „Krisztusom, mit csinálsz?” – Az idegen értette. Bambán nézett hol apámra, hol a mamára. Aztán hirtelen felugrott. Széttárta a karját, és megölelte apámat. Megcsókolta az arcát, jobbról is, balról is: „Nem lesz neked semmi bajod, tudod! Én megvédelek” mondta tiszta magyarsággal. Csak azt mondd meg nekem, ki a te haragosod!” – „Nincs nekem haragosom!” – válaszolta apám. „Sose volt. Nem bántottam én soha senkit. Végezz velem! Ártatlan embert gyilkolsz meg!” – „Ne félj – mondta az idegen a mamának – nem bántom én az uradat! Látom, hogy igaz ember. Így csak az igazak tudnak viselkedni. És megkérlek, ne haragudj rám, amiért bejöttem hozzátok. Vad vagyok. Partizán. Négy éve az erdőben élek. Valaki vádaskodott. Az urad nevét mondta. Én nem tudom, ki volt.”

5. A szétválogatás (140–147. old.)

– Mama, hogy is volt az akkor? Az előbb mesélted. A templomudvarban...

– Borzasztó volt az, fiam. Mindenki odament, az egész falu, sorba állították az embereket. Négyes sorokba, fiatal, öreget, mindegy volt. Aztán gyűttek a szomszéd községekből a szerbek, meg egy ember listával, s szólították őket. Egyszer csak apád is hallja: Illés András...

„Illés András” – szólította valaki, egy érces hang a sor túlsó végén, és apám kilépett. Miért szólították, mit akarnak tőle? Nem tudja. Tegnap dobos járta végig a falut, minden sarkon megállt és harsány hangon kihírdették: „Holnap minden férfi jelenjen meg a templomudvarban! Kocsival, lóval, akinek van...” És jöttek az emberek, a kocsit az utcán hagyták, a lovak istrángját ledobták, ők meg beálltak a sorba. Négy hosszú sort tett ki a riadt férfiak serege. Voltak fiatalok is közöttük, hetyke legények, de idősek is, mint az apám, aki akkor 57 esztendő volt. Jöttek még a tanyákról is. Mert a tanyákat küldönc járta végig, minden udvarra bekiáltott. Az öreg Pásztor András csak legyintett! „Menjen hozzátok a fene! Gyertek ki, ha nagyon akartok valamit!”

Álltak négy hosszú sorban, és egy férfi, egy idegen, papírról olvasta a neveket. Illés András! Apám kilépett, mutatták, hogy hova álljon! A kerítés mellett egy kis fa a tanítóházak udvara felől, az alá. Álltak ott már többen is akkor.

Amikor elfogyott a listáról a név, bejött három bejűszos ember. Zsablyaiak, vagy csúrogiak lehettek. Végigmentek az embesor előtt, mindenkinek a szemébe néztek, kutatták a vonásait. Amelyik ismerősnek tűnt, annak intettek, hogy álljon ki. Azokat keresték nyilván, akik részt vettek a temerinek közül a partizánvadászatban. De hol vannak már azok, merre járnak, ki tudja? Aztán csakhamar hoztak még egy listát, arra már csak ceruzával voltak felfirkantva a nevek. Arról olvasták: „Nagy István”. Hárman léptek ki egyszerre. Temerinben sok Nagy István van ... Hát most melyik az igazi? Melyiket keresik? Aki felírta a nevet, az nincs itt, pedig csak ő tudná megmondani, hogy ki álljon félre a három közül. ... Egy ideig csend, azután az egyik szerb int, hogy menjen mind a három a fa alá. Az igazi Nagy István azóta már árkon-bokron túl van, ha bűnös. De talán bűnös, mert akkor nem keresnék.

„Kocsicska János” – hangzik fel ismét. Újabb csend. Egyszer csak megszólal egy magyar: „Kocsicska, miért nem jelentkezel?” Egy ijedt kis ember kiugrik a sorból: „Ne pofázz, te marha. Én nem János vagyok, hanem István! A János a bátyám, fogságban van!” – „Mindegy!” – ragadják gyorsan nyakon. „Kocsicska, Kocsicska, egyre megy!” Kocsicska a fa alá ballag, közben káromkodik ... Végzetes dolog, ami itt történik! Rettenetes dolog, de ki rendelte el? Ki intézkedik? Kinek a lelkén szárad?

Három magyar kommunista érkezik lihegve. Ők erről nem tudtak. Vitatkoznak. Egyikük, Szabó János, akit a faluban mindenki csak Nyiszomnak ismer. Nyiszom szabónak. Tegnap óta ő a párttitkár. De őt nem kérdezték. Micsoda dolog ez? Félrehívják, elmagyarázzák neki, minden szempár rajta csüng. Látni: semmit sem tehet.

Nyiszom megnézte a kiállított embereket. Intett apámnak: „Andris, te nem jó helyen állsz itt!” – „Ideállítottak!” – Nyiszom odament az egyik fegyvereshez, aki civilben ácsorgott a templom falánál. Vállat vont. Nem bánja, menjen apám, de állítson helyette másikat a csoportba. Nyiszom ...

Nyiszom elszaladt közben telefonálni. Újvidéket hívta, de Újvidék nem válaszolt, siket volt a telefon. Mit tegyen, szaladt vissza a templomudvarba. Akkorra már felsorakoztatta a fegyveres a civil embereket. Apám csoportja indult elsőnek: irány Újvidék. Mögöttük kisebb csoport, irány egyelőre bizonytalan. Azokhoz még három fegyveres férfi csatlakozott. Partizán? Vagy csak civil? Zsablyai? Csúrogi?

Vonul a menet, az elől lépkedő fegyvere a községháza előtt álljt vezényel. Utána bemegey tanácskozni. De kivel? Nyiszom is utána fut. Arca sápadt. Verejtékes. A fegyveres kijön, felemeli a kezét, a menet elindult Újvidék felé. Az első csoport. Amikor a postánál járnak, vissza-visszapillantanak a hátsó sorban menetelők. Hol van a másik csoport, a kisebb. Azok miért nem jönnek? azok merre mentek a községházától? Haza? Vagy a városháza felé? Vagy? Vagy rettenetes még rágondolni is, a vásártér felé vezető út visz a temetőbe is. De miért mentek volna a temetőbe? És ők hova mennek? Velük mi lesz?

Késő éjszaka volt már, mire Újvidékre érnek. Csendesek már az utcák, mintha kihalt volna a város. Gyér villanyfény. A házakban azonban mécses pislákol. – A Limán felé kanyarodnak. A Limán a Duna-part. Rémtület ül a szivekben. Megismétlődne az újvidéki mészárlás? Visszaadják a kölcsönt? Ez rettenetes. Ezek jámbor, egyszerű magyar parasztek, akiknek semmi közük sem volt Újvidékhez. – „Mindenki forduljon a Duna felé!” – adták szájról szájra a parancsot. Az emberek a Duna felé fordultak. Hallották, hogy mögöttük leállítanak egy géppuskát. Néhány százan lehettek ott, akik a halált várták. A tüzelésre azonban nem érkezett parancs. Előtt kirakatták az emberekkel a holmijukat. Mindenki mindent dobjon maga elé a földre! Öngyújtók, bicskák, dóznik koppantak. Apám nem dobta a földre, a csizmája szárába dugta. Nem adta oda! Dacos volt, elszánt és dühös. És ártatlan, mint valamennyien.

Aztán ismét csend. Éjszaka. Előttük a félelmetesen hömpölygő folyam. Szemben csak sejlik a sötétben Pétervárad magas tornya a bástyafalakkal.

A néhány száz magyar ember szíve olyan hangosan dobogott, hogy szinte hallatszott. Tenyerek izzadtak. Valakiből feltört a sírás. Mikor hangzik fel a gépfegyver ugatása mögöttük? Iszonyatos így várakozni.

Ekkor motorzúgás törte meg a várakozás rémületes csendjét. Autó ajtaja csapódott, valaki futni kezdett feléjük, hallották a hangját is, oroszul kiáltotta, azt kérdezte, ki a parancsnok.

A fegyveres civil előállt és jelentkezett, hogy milyen alakulat és milyen század – kérdezte tőle az őrnagy. „Nem alakulat és nem század”. Ő zsablyai. Ezeket a magyarokat hozta ide Temerinből. „Miért hozta ide? Mit akar velük?” – „Kivégzésre sorakoztattam fel őket. Fasiszták, magyarok.” – „Mutassa az ítéletet! Halálos ítéletüket mutassa!” – rikoltozta az orosz. Aztán egyetlen mozdulattal kitepte a civil kezéből a fegyvert, majd elküldött a partizánok parancsnokáért. Az megjött és éktelen dühbe gurult: „Magánakció! Gyalázatos banda! Kik a társaid?” – A szerb azt mondta, hogy azok Temerinben maradtak. A többiekkel ott végeznek!” „Letartóztatni mindegyiküket!” – adta ki az utasítást a partizánkapitány. – Ezeket az embereket átveszitek, fordult a katonáihoz. „Listát készítetek róluk! A hajuk szála sem görbülhet meg! Most pedig menjünk Temerinbe a többiekért!”

Az orosz ezredes és a partizánkapitány elrobogott Temerin felé. (Az ottmaradtakat elhajtották az ingyiai vasútállomás építésére.)

6. A tömegmészárlás (170–173. old.)

A mama bejön, megérinti a vállam. „Szlovák Pista van itt!” – Bólintok, jól van. Őt várom. Ő a tanú. Velem akar beszélni, hogy mint hiteles szemtanú elmondja annak a másik csoportnak a történetét. Azét a másik csoportét, amelyiket nem Újvidék felé hajtottak akkor délután, hanem a vásártér felé...

...belép a halottas szobába Szlovák Pista és megáll a ravatal mellett. Ránézek, szemében rettenet, szinte tébolyult félelem. „Menjünk ki az udvarra!” – mondom. „Nem, jobb lesz itt. Itt senki sem hallja. A halott mellett mondom el. De csak akkor adhatja tovább, ha én már így fekszem kinyújtva, mint Andris!”

„A vásártér felé indult a mi csoportunk. Két puskás ember kísért bennünket, a Tényi kocsmánál két géppisztolyos csatlakozott hozzájuk. Nem tudtuk,

hova megyünk, de aztán megsejtettük: nem a vásártérre hajtanak bennünket, hanem a temetőbe. Mert ott van a vásártér a temető mellett... És mire odaértünk, már nem is lépkedtünk, csak botladoztunk, rogyadoztunk, egymásba kapaszkodtunk. Amikor áttereltek bennünket a temető nyitott kapuján, én magam is sírva fakadtam.”

Szinte szavanként, darabonként szakadt ki belőle az emlékezés arra a rettenetesre, ami ott történt. Kísérőik a szomszéd házakból ásót, csákányt szereztek, és megparancsolták nekik, hogy a kápolna melletti füves térségen ássák meg a saját sírjukat.

„Már alkonyodik, de még mindig nem kész a gödör. Kísérőik, akik ismeretlenek voltak, nógatják őket, sietnének, néha rettenve kapják fel a fejüket, mintha autó motorja zúgna. De nem az... Nógatják az embereket dühös szóval, amikor nem használ, puskatussal, s egy lövés is eldörren. Akit ér, annak már nem kell ásni. Erre kissé meglendülnek, majd tessék-lássék dobálják ki a földet az árokból. Sós vérszag, keserű puskaország, nyöszörgés, egyik lelőtt társuk halálvergődése, a faluból kihallatszik a lovak nyerítése... A falu hallgat sötéten, egyre komorabb ez a sötétség, mert közeledik az alkonyat.

„Húztuk az időt, ahogy csak lehetett. Én arra gondoltam, nekik kellene rohanni ásókkal, nekik a cudaroknak, akkor talán megmenekülünk. De nem volt erőnk, semmi erőnk sem volt. Tekintgettünk a temető kapuja felé, hátha jön a kegyelem...”

De nem volt kegyelem. Kitől is hozhattak volna kegyelmet, hiszen ítélet sem volt tulajdonképpen. Bosszú Újvidékért? A szablyai, a csúrogi razziákért? A zsidókért? De ilyen vakul, ostobán, embertelenül? Öreg magyar parasztok ássák könnyektől ázó arccal az árkot, a saját sírjukat, öreg magyar parasztok, akik sohasem politizáltak... Az egyik fegyveres elég mélynek találta az árkot és elkiáltotta magát: „Levetközni!” Egymástól elfordulva vetik le a ruhájukat, szemérmüket takargatják.

„Én is vetkőztem a többiekkel. Gondosan, kupacba raktam a ruhámat, ahogy mindig, lefekvés előtt. Összehajtogattam a nadrágomat, rá a kabátot, legfölül az inget. Egyik fegyveres azonban belerúgott a ruhakupacokba, összehordta aztán egy nagy halomba... Valaki meggyújtotta, ropogva kezdett égni, mert tele volt itatva zsírral. A füst köhögtetett bennünket. Odatelereltek mindannyiunkat a gödör mellé, úgy, meztelenül. Én behúnytam a szemem. Hallottam, hogy recsegni kezd a géppisztoly. Iszonyatos kiáltások harsantak, jobbról is, balról is, aztán elrúgtam magam, és zuhantam, zuhantam a sötétségbe. De nem fájt semmim...”

Nyöszörgés, sikolyok, volt, aki a fiát hívta, mások az Istenhez fohászkodtak, de kegyelmet egyikük se kért. Mert egyikük sem volt bűnös.

„Aztán csend lett, süket csend. Azt hittem, ez a halál. Kinyitom a szemem, véresen rángatózó emberek meztelen teste alatt fekszem. A gödör legalján. Megpróbálok kiszabadítani magam. Feltérdelek. Kilátok a sírból, mert nem mély. A fegyveresek pálinkát ittak a kápolna előtt, egyikük harmonikázott. Nem volt rajtuk egyenruha...” Itták a pálinkát a kápolna melletti alkonyatban.

„Kilestem a legjobb alkalmat és kiugrottam a gödörből, s úgy meztelenül, mások véréből mocskosan futni kezdtem a temetőben, cikcokban a sírkeresz-

tek között. Hóhéraink fegyverek után kaptak, de mire az első sorozat felhangzott, én már egéruat nyertem. Hallottam, hogy füttyül körülöttem a golyó, de mindegy volt akkor nekem. Hiszen már a halálból jöttem vissza. Aztán mire a temető végére értem, elhallgattak a fegyverek. Nem törődtek velem. Úgy látszik, nem volt kedvük a sötétedő temetőbe üldözőbe venni...”

Nem üldözték Szlovák Pistát, hanem a gödrökhöz mentek és elföldelték a még nyöszörgő embereket. Ruhájukat, ami nem égett el, elásták egy másik gödörbe, hogy minden nyomot eltüntessenek. Aztán szedték a lábukat, mert ki tudja, merre szalad az a meztelenül futó ember, felverheti a falut és nyakukba hozhatja a partizánokat. A lovakat összeszedték már a szomszéd községbeliek. És elhajtották őket. Kiürültek az utcák, csend volt a templomudvarban, csak a tanácsháza előtt állt egy fegyveres partizán. Fülelt az éjszakában. Hallotta a fegyverropogást is, de hát háború van. Láttá azt is, hogy a csürogiak, zsabylaiak kiszabadítják a szerszámukba gubancolódott lovakat és elhajtják a kocsikat mind egy szálíg. Látták a temeriniek is a résnyire nyitott ablakokon, de senki se mert megmoccanni. A réműlet éjszakája volt ez.

7. Az internálás. (241–242. old.)

A németeket mind internálták. Járekon volt a tábor. A falu akkor már elmenekült. Oda vitték a mamát is, futva kellett megtennie az utat a lágerig.

Azért vitték a mamát, meg azt a sok utcabeli asszonyt is vele, mert nemcsak a környékbeli németek voltak a lágerben, bevittek oda néhány székely családot is. Éhezették őket. Az egyikük kisfia, öt éves lehetett, kiszökött mindennap, s bezörgetett a kapukon. Mindenki adott neki valamit, ami volt a háznál. Egyszer észrevették az örök. Fülön csípték és maguk előtt hajtották, megparancsolták neki, mutason rá a házra, ahol élelmet kapott. A gyermek szepegve mutatta meg: „Ez tejet adott! Jó néni volt! Éhes volt a kistestvérem, aztán meg is halt!” – Így mentek házról házra járva és szedték össze az asszonyokat és férfiakat. A mamát is, mert ő mindenkinek adott, ha kértek tőle!

8. Az állítólagos haza engedés (252. old.)

(Megjegyzés: az I. csoportot – amelyben az író apja is volt, kényszermunkára hajtották az ingyijai vasútállomásra. Ott történt:)

Történt egy napon, hogy apámat hívták a vasútépítők: „Gyere, Andris, nem köll ott neked dolgozni, csak ülsz majd a hűvösön!” Kiment velük. Este azzal fogadták: „Jártak itt a katonák, keresték az öregeket, hogy hazaküldjék őket!” Milyen szerencsétlen is ő, kesergett. Másnap hiába hívták, nem ment. És később mesélik neki: „Kár, hogy nem gyütté, András, most meg kint jártak s ott keresték az öregeket. Kettőt el is vittek, azok már otthon vannak azóta!”

Apám sírt. A mama meséli, amikor hazajött, nyomban azokat kereste, akiket kiemelték közülük. Az öregeket. „Azt hiszed, megtalálta őket? Azok haza se jöttek! Ki tudja, merre, hova vitték őket? Szegény apád is úgy járt volna, ha ott van akkor...!

(Megjegyzés: Az író hiteles adatokat gyűjtött össze a szemtanúk, illetve a túlélők adatai alapján. Az írónak csupán egyetlen adatával nem tudok egyetérteni. A 23. oldalon az 5. pontban említett orosz őrnagy és újvidéki parti-

zánkapitány kiment Temerinbe megmenteni a temetőbe hurcoltakat. Elkés-tek. Keresték a gyilkosokat, de nem tudták megtalálni őket. Ez hihetetlenül hangzik. Valószínűleg nem is keresték komolyan, vagy nem is akarták megtalálni őket. Ha komolyan akarták volna megtalálni őket, akkor biztosan meg is találták volna. A bezdáni tömegmészárlókat sem büntették meg, míg az adorjáni tömegmészárló nevetségesen enyhe büntetést kapott.)

Titel

Itt 54 ember esett a bosszú áldozatául.

Tornjos (Tornjos)

Szerencsésen megúszta a változást egyetlen áldozat nélkül.

Totovo Selo (Tótfalu)

Október elején egy hajnalban a magyar csendőrök elhagyták a falut. Parasztszekerekre mentek el. A plébános, Szabó Dénes és a káplánja nyugtalanul figyelték az elvonulást és beszélgettek, tanácskoztak: menjenek-e, vagy maradjanak? A káplán úgy vélte: „Ő itt született, itt is marad, lesz, ami lesz!” A plébános is maradt. Vesztére. Hamarosan megérkeztek a partizánok is. Főleg bánáti szerbek voltak a soraikban. A plébánost azonnal elvitték Kanizsára, ugyanis volt bérese feljelentette, hogy a leventék közül bezavarta a templomba azokat is, akik nem akartak bemenni. A plébánost Kanizsán borzasztóan megkínozták. Keresztekét vágta ki a bőrből (combjairól), sebeit pedíg állandóan sózták és ecetelték. Egy Cseszkó nevű szemtanú-túlélő vele volt bezárva. Ez kiszabadulása után a plébániára ment és ott beszámolt az esetről. Azt mondta: „A plébános úgy szenvedett, mint Krisztus a kereszten!” A nemi szervét is rettenetesen megkínozták. Október 20-án még 10 embert fogtak el és november 21-én kivégezték őket.

Trešnjevac (Oromhegyes)

Idézet az Oromhegyesi Plébánia „Historia Domus”-ából: (1944. október eleje)

„Beállt a rendkívüli állapot. Felelőtlen elemek garázdálkodtak és gyilkoltak stb. Senkinek az élete nem volt biztonságban. Átvonuló orosz katonák be-bevágódtak a faluba és mentek tovább. A felelőtlen, bosszúálló elemek tovább működtek, a lakosok közül elhurcolták embertelen körülmények között a következő ártatlan személyeket:

1. Sóti András
2. Czérna András
3. Gyalús D. Lajos
4. Csépe Antal
5. Kosányi Ferenc

6. Gajda József
7. Törtei Ferenc
8. Sarnyai Mihály
9. Újvári Vilmos
10. Bús György
11. Bakota Ferenc

Ezek soha nem tértek vissza, mert a vérbosszúállók kegyetlen kínzások után kivégezték őket. Október 31-én brutálisan megölték még két gazdálkodót a zentai országyúton:

12. Domonkos Gyulát és

13. Bata Józsefet, csak azért, mert magyarok voltak. Talán tehet valaki arról, hogy milyen nemzetiségűnek született? November 2-án temették el őket a helyi temetőben.

Az 1941-ben elmenekült dobrovolyac lakossága visszajött. A plébános a plébánia javadalmához tartozó kerthelyiséget és a rajta épített lakóházat még 1941-ben megvásárolta (csak nem volt ideje szabályosan átíratni), s a lakóházat a kántornak adta lakásul. ... Amikor 1944-ben a volt tulajdonos visszajött, kártérítést követelt, pedig abban az időben rendes áron ki lett neki fizetve minden. De hát 1944-ben ő szerb volt, mi pedig magyarok, és azt csináltak velünk, amit akartak. Törvény nem volt, de ha lett volna is, az ő malmukra hajtotta volna a vizet, mert az ő kezükben volt a fegyver. A plébános a dobrovolyácnak kártérítésként készpénzben és természetben fizetett 2.000 Pengőt, 1 drb tehenet borjúval, 1 drb másféléves magdisznót, 1 db 161 kg-os hízott sertést, 10 q morzsolt kukoricát, 25 kereszttherét. Az egész kártérítés 5–6 ezer Pengőt ért. Ha hozzávesszük, hogy az összes készpénzt elvitték az orosz katonák, ez igen súlyos anyagi megpróbáltatás volt.”

(Megjegyzés: Ez a „Historia Domus”-ba leírt megsarcolás az itteni magyarságnak a szerbek részéről igen divatban volt, és még örülhetett is a módosabb magyar, hogy csak ilyen megsarcolással úszta meg a változást, és az nem került az életébe.)

Titov Vrbas (Óverbász)

A változás 10 magyar életébe került. Ezek között volt a kántortanító, akit a templom falánál lóttek agyon.

Zmajevo (Ókér)

Megúsztta a változást egyetlen áldozat nélkül.

Žabalj (Zsablya)

Az orosz csapatok és a partizánok bevonulásakor azonnal megindították a magyarok elleni megtorlásokat. Összeszedték az összes magyart azonnal, és legnagyobb részüket ott a helyszínen azonnal kivégezték a legvadabb, legkegyetlenebb módon. Jónéhányat a szerbeknek nem tetsző magyarok közül a

falusi WC-be fojtottak, másokat agyonverték, halálra botoztak, napirenden voltak a körömlaszagatások, a bőr tüzes vassal való égetése, szíjhasítás a bőrből stb. A kivégzetteket a dögtemetőben földelték el. Egy apának nyolc fia volt. Elsőnek az apát végezték ki, és a fiainak díszlépésben kellett kísérni apjukat a kivégzőhelyre. A legkisebb fia 13 éves volt és megtagadta a díszlépést. A hóhérok kegyetlenül ütötték, verték, de a serdülő gyermek hősiiesen kitartott, és a kegyetlen ütlegek dacára sem verte a díszlépést. Ezután koruk szerinti sorrendben kivégezték a gyerekeit, és a megmaradtaknak szintén „díszlépésben” kellett kísérni a kivégzőhelyre sorbakerülő testvérüket. A legkisebb mindvégig megtagadta dacosan a díszlépést és ezért minden alkalommal külön megkínozták. Mikor őt magát kísérték, hősiiesen leköpködté a hóhérait. Ezért azok kegyetlenül kiverték a fogait. A kevés számú életben hagyottat Bački Jarekra szállították. Minden ingóságukat és ingatlanukat elkobozták, csak a ruhájukat vihették magukkal. Akinek kocsija, vagy lova volt, annak megengedték, hogy Jarekig kocsin mehessen, de ott elvették a kocsiját és a lovát. A gyűjtőtáborban is kegyetlenkedtek, éhezették őket. Sokan éhenhaltak, másokat járványbetegségek vittek el. Egy öreg német internált volt megbízva, hogy egy talyigával reggelenként szedje össze a halottakat. Naponta 20–30 holttestet szedett össze és temetett el. Az örök is igen vadak és kegyetlenek voltak. Tél közepén az internáltakat a legnagyobb hidegben gyalogoltatták Jarekról Gajdobrára. Közöttük volt egy asszony is, aki martonosi származású volt és jóval a razzia után – 1943-ban – telepítették Zsablyára. A férjét azonnal kivégezték, őt pedig 10 hónapos kislányával internálták. A legnagyobb hidegben gyalogoltatták át Jarekról Gajdobrára. Gyengén voltak öltözve és fáztak a nagy hidegben. Egy alkalommal gyaloglás közben a kislány fejéről leesett a kendő. A kegyetlen és vérszomjas kísérő partizán nem engedte meg az anyjának, hogy felvegye a kislánya kendőjét, mondván: „Fölösleges neki, legalább hamarabb megdöglik!”

Alapos becslések szerint a zsablyai magyarokból legkevesebb 2.000-en pusztultak el, legnagyobb részüket még Zsablyán kivégezték, de nagyon sokan pusztultak éhen vagy járványban a táborokban is.

A vérzivatarban kivégzett papok és szerzetesek:

1. Berger Antal, Tavankút
2. Dupp Bálint, Csúrog
3. Göncöl Pál, Irig
4. Kövess István, Mosorin
5. Novotny József, Plavna
6. Petrányi Ferenc, Becse
7. Plank Ferenc, Szivác
8. Szabó Dénes, Tótfalu
9. Takács Ferenc, Pecellő
10. Varga Lajos, Mohol
11. Virág István, Horgos
12. Werner Mihály, Martonos

Ferences szerzetesek:

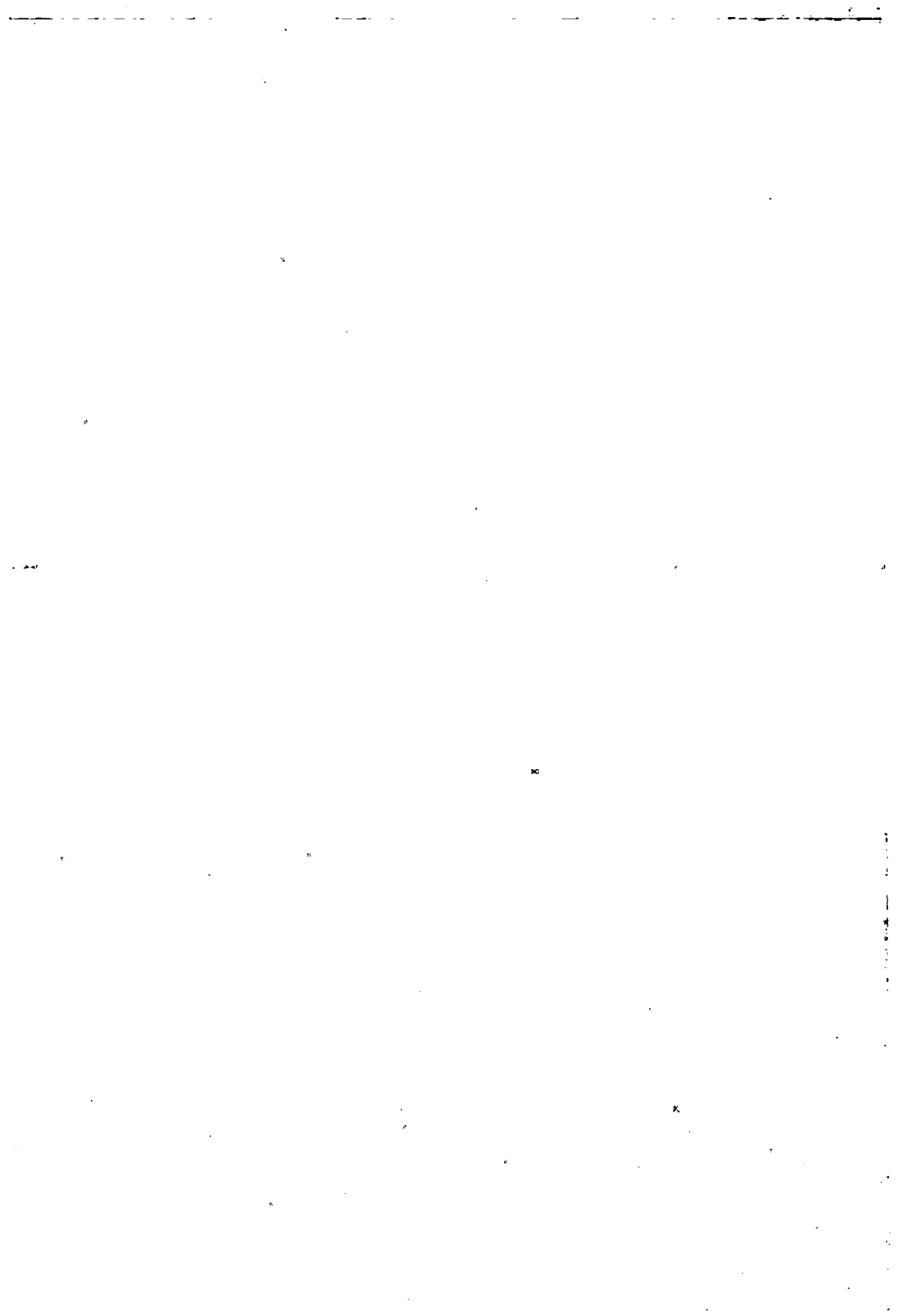
1. Keresztes Krizosztóm, újvidéki rendház
2. Kovács Kristóf, újvidéki rendház
3. Fleisz Ferenc, szabadkai rendház.

Itt kell megjegyezni, hogy igen sok ártatlan kántortanító is áldozatul esett a vérvíztartóban (Doroszló, Överbász stb.)

MÁRTON SZÚCS – JÓZSEF KOVÁCS

THE SILENCE OF THE DEAD

The only objective of the study based on illegal collection of data by the authors tending the folk in Backa is to emphasize the innocence of the majority of Hungarians executed in the fall of 1944. The staggering description of executions reducing to one-tenth the number of the Hungarian minority population living in Yugoslavia is provided according to settlements. The sad events of these lawless times point to cruelest and most extensive massacre where the antagonism between the Hungarian and the Serbian population had previously been manifest. At the same time, these "cold days" also provide evidence for good coexistence of a Hungarian and a Serbian neighbor or community, which could save lives. Special attention is paid in this historical document to the behavior of the priests and monks of the Hungarian Catholic Church in these days of the Second World War.

MÉSZÁROS ISTVÁN

A SZEGEDI „BAJSZOS PÜSPÖK” JELENTÉSEI 1952-BEN

Az 1951. évi 1. törvény alapján szervezték meg a hírhedt Állami Egyházügyi Hivatalt (ÁEH), amely 1951 májusában kezdte meg működését. Célja a kommunista pártközpont egyházpolitikájának (azaz egyházkorlátozó – egyházüldöző programjának) kíméletlen érvényesítése volt: az egyházak irányítása, felügyelete, ellenőrzése, illetve a megtorlás, ha ellenállás mutatkozott. Az elkötelezett kommunistákból álló szervezet élén a központi hivatal állt (Budapest, Pasaréti u. 59.), ez igazgatta egyrészt az összes megye és város tanácsának egyházügyi előadóját, főelőadóját, másrészt a katolikus püspökök mellé küldött egyházügyi megbízottak munkáját. Ez utóbbiak neve hivatalosan: „az Állami Egyházügyi Hivatal megbízottja”, a korabeli köznyelvben: „bajszos püspök”.

A budapesti szalézi Majthényi-ház Mindszenty-gyűjteményében, a 207. sz. dossziében megtalálható a csanádi püspök, Hamvas Endre mellé Szegedre delegált egyházügyi megbízott, Prazsák Mihály 1952 folyamán készített számos jelentésének és levelének eredeti példánya. A jelentéseket az Állami Egyházügyi Hivatal illetékes csoportvezetőjének, Miklós Imrének küldte Budapestre, a leveleket Békés, illetve Hajdú-Bihar megyei egyházügyi főelőadóknak. A csanádi püspökség ugyanis Csongrád, Békés és Hajdú-Bihar megyék területét foglalta magában. Egyházszerkezeti szempontból ide tartozott a nagyváradi egyházmegye hazánkba nyúló része is.

Ezekből az iratokból – közülük néhányat közlünk – világosan kitűnik a „bajszos püspök” bectelen, szégyenteljes tevékenysége. Nyilván ugyanígy dolgoztak a többi katolikus püspökségen is e „kommunista komiszárok”.

Irodájuk volt a püspöki székházban, munkaidejüket ott töltötték; irányították az egyházmegye területén levő megyei és városi egyházügyi előadók munkáját. Szoros kapcsolatban álltak a helyi városi, megyei kommunista pártbizottságokkal, valamint a helyi Államvédelmi Hatóság (ÁVH) különítményével is.

Legfőbb feladatuk a püspök és a papság „kézbentartása” volt. Lényegében ők szabták meg az ordinárius és az egyházmegye vezetőségének egyházkormányzati tevékenységét, ők intézték a papok elhelyezését, diszpozícióit; ők figyelték, kik a „reakciós” papok, kik a „békepapok”; ők szemelték ki, kiket kell az ÁVH-nak letartóztatásra javasolni.

Legfőbb segítőjük, készséges kiszolgálójuk, minden tekintetben alárendeltjük a püspöki vikárius volt. A püspöki székház papjai között igyekeztek nézeteltéréseket támasztani, közöttük hamis információkat terjesztani. Velük is, a

püspöki palotában ügyeiket intéző papokkal is gyakran „elbeszélgettek”. Plébániáikon is felkeresték az egyházmegye papjait, saját hatalmuk éreztetésével megfélemlíteni, kiszolgáltatottságukat bennük tudatosítani, őket egymás ellen ugrasztani törekedtek. Különös gondjuk volt a papságra jelentkező fiatalok megzavarása, távoltartása.

A „bajszos püspökök” saját besúgókkal rendelkeztek: minden papról – a püspöktől a legfiatalabb újmisési lelkészig – naprakész „káder-anyaguk” volt.

Prazsák Mihály, a csanádi főpásztor „bajszos püspöke” – bőbeszédű jeleneiből, azok fogalmazásából, helyesírásából is következtetve –, nem lehetett erős értelmi képességekkel megáldott. Viszont mélyen elkötelezett párthűséggel, kommunista fegyvelemmel, kellő hatalom-tudattal teljesítette pártfeladatát. Nem riadt vissza – nyilván így tettek a többi püspök mellett hasonló feladatot ellátó funkcionáriusok is –, a tisztességtelen ténykedésektől sem.

Például javasolta: a Mátraházán pihenő kimerült Hamvas püspököt „jó volna kisebb-nagyobb dolgokkal állandóan zaklatni, ugyanis azt látom, hogy eléggé meg vannak rongálva az idegei, és nem ártana még jobban tönkretenni.” Ebédidő alatt a távollevő vikárius szobáját átkutatta; a papságra jelentkezők kérvényeit is ő véleményezte, ezekről a városi párttitkárt is tájékoztatta. Az egyik jelentkezőt lebeszélte, a másikat javasolta, mert beteg, „nem soká fogja bírni”, a harmadikat is felvette, „mert ez elég izgága természetűnek néz ki”, éppen ezért „jó volna ilyen a teológiára”. Helyeselte a papok engedetlenségét, mert „a püspök tekintélyét rombolják”; a papok letartóztatásához indokul „több érdekes dolognak is ki kell jönni”, hogy profán vétségek miatt elítélhetőek legyenek. A papjai számára vidéken fogadóórát tartó püspök – ajánlja – látogassa meg valaki a városi, megyei tanácsból, aki „egy hosszú elbeszélgetéssel elvenne tőle egy csomó időt.”

Az egyik jelentéséhez 26 dokumentumot mellékelte. Ezek olyan iratok voltak, amelyeket papok, egyházközségek, világiak, képviselőtestületek küldtek a püspökhöz. Az írók-küldők aligha gondolhatták, hogy leveleiket nem csupán a püspök, hanem a budapesti ÁEH-központban Miklós Imre is szorgalmasan olvassa.

Egy árulkodó elszólás: Prazsák Mihály püspökkari körlevélről ír, „amit a püspökök készítenek fent, illetve aláírnak a Központban”. Tehát az Állami Egyházügyi Hivatal budapesti központjában fogalmazták meg a körlevelet, a püspökök csupán aláírták.

Jelentéseit, leveleit „bajszos püspökünk” saját maga gépelte le három példányban: egyiket a szegedi pártbizottságra, a másikat a Központba juttatta el, a harmadikat magánál tartotta. Mindegyik irat élén ott a jelzés: „Szigorúan bizalmas!” Alábbi szövegközlésünk az eredeti helyesírást követi.

Prazsák Mihály szóhasználatában a „Központ” az Állami Egyházügyi Hivatal budapesti központját, Miklós Imre csoportvezetőt jelentette; a püspöki hivatalt, a püspöki székházat „aulá”-nak nevezte; s az „elvinni”, „eltüntetni” szavak értelme: letartóztatni, börtönbe zárni.

1952. július 5.

Miklós Imre csoportvezetőnek, Állami Egyházügyi Hivatal, Budapest

Jelentem, hogy június hó 26-tól mióta itt vagyok az alábbi események történtek velem és a klérussal kapcsolatosan, illetve az alábbiak a tapasztalataim.

Megérkezésemkor, Gregor elvtárral együtt beszélünk a püspökkel és megmondtam neki, hogy most már én maradok itt végleg. Ő közben elmondotta, hogy a Központban szabotálónak nevezték, mert nem készítette el időben a dispoziációs tervezetét, amit aztán igyekezett is gyorsan elkészíteni és felküldeni. Ugyan akkor ígérte, hogy máskor ilyen nem fog vele előfordulni, mert nem akarja, hogy szabotálónak nevezzék. Bár állandóan hivatkozott a nagy elfoglaltságára és arra, hogy ki van merülve, de el megy hónap szabadságra és reméli nem fogják zavarni és itt majd minden rendbe jön. Közben megkérdeztem tőle, hogy kifogja helyettesíteni, ugyan is kíváncsi voltam, hogy, hogyan beszél a Szécsiről és szinte lelkendezve magyarázta, hogy Szécsi mindent nagyon jól el tud végezni és nyugodtan megy el. Bár lehetett látni rajta, hogy ez után a kijelentései után gondolkodóba esett, ugyan akkor esti sétájára Szécsivel ment bár nem ez lett volna a soros.

Majd Gregor elvtárs kérte tőle, hogy Budai László nevű papot mentse fel papi tevékenysége alól, amit Gregor elvtárs jelentett is, a püspök bele is ment minden ellenkezés nélkül, de egyelőre csak szabadságotatja.

A püspök most szabadságon van Mátraházán. Szerintem jó volna kisebb nagyobb dolgokkal állandóan zaklatni, ugyan is azt látom, hogy eléggé meg vannak rongálva az idegei és nem ártana még jobban tönkre tenni. Ugyan is most arra számít, hogy milyen jól fog pihenni, mint ahogy mondta is.

Pataky titkár is most van szabadságon, a püspök magával akarta vinni, de kimentette magát és így szüleinél van Pesterzsébeten. Ugyan akkor az Esztergomi titkárt vitte magával a püspök.

Későbbiek folyamán beszéltem a Szécsivel és felhívtam a figyelmét a legbecsületesebb munkára és az egyezmény szigorú betartására. Persze a legnagyobb készségét nyilvánította és ígérte, hogy mindig a legjobban fog dolgozni és ahogy mondja eddig még nem volt vele semmi baj és kezdettől fogva benne van a papi békebizottságba, illetve mozgalomba. És hogy minden gyűlésen részt vett és rész fog venni és mindig felszólalt és felfog szólalni és aktívan kíván dolgozni ezen a vonalon. Majd hivatkozott arra, hogy már elmúlt egy éves vicarius és hát mindig a legjobban ment minden nála.

Egyébként úgy látom fél tőlem, mert tudja, hogy ott voltam mikor győrben le lett váltva a Gergyesi, ő pedig igen félti ezt a magas beosztását. Persze jobb lenne ha csak káplán volna valahol. Persze megpróbálta velem is azt a magatartást tanúsítani, ami jellemzi őt, mint ahogy szokott olyan magas lóról beszélni, de mikor jól a szemébe nézek neki szemlátomást lehet látni hogyan csökken a gögje. Ez a megnyilvánulása az első két napban volt tapasztalható nála, most ugy látom az a politikája, hogy szeretne a bizalmamba férközni.

Majd később megkérdezem tőle, hogy hányan jelentkeztek a teológiára felvételre és kértem tőle a kérvényeket. Ő 5-6 főt mondott, de azt mondja, hogy ezt Langmár tudja biztosan. Később beszéltem Langmár irodaigazgatóval, és ugyan csak felhívtam figyelmét hasonlóképen, mint Szécsinek, aki szintén a legjobbkat ígérte. De meg kell jegyezni, hogy talán még életemben nem találkoztam ilyen dörzsölt alakkal. A végtelenségig nagy diplomáciai érzéke van, úgy beszél, hogy nagyon nehéz valamibe is bele kapaszkodni.

Majd kértem tőle a jelentkezők kérvényeit és azzal adott ide 3 drb.-ot, hogy nincs több. Ebéd idő alatt pedig egy kicsit szét néztem az irodájában és 4 drb. kérvényt találtam. Erről persze a mai napig sem szóltam neki, de majd lassan összegyűlnek az ilyen dolgai ami esetleg ütőkártyaként szolgálhat.

A jelentkezőkkel kapcsolatban egy jelentést már írtam Rudas elvtársnak. Ugyan így Zombori elvtársnak is leadtam a jelentkezők névsorát, adatait és körülményeit. Ugyan ilyen vonatkozásban tájékoztattam a Békéscsabai agit. prp. titkár elvtársat július 2-án mikor ott voltam. Ugyan is volt egy Kevermesi jelentkező és ez a község az Ő hatáskörükbe tartozik. De ez a jelentkező eddig még nem is jött be úgy mint a többi 30-án, mikor a felvétel volt. Ennek a kérvényét nem adta ide az igazgató. Ennek a neve Kallós József, 1932-ben született Kevermes. Bár ennek a jelentkezésével lehet még számolni, mert ez kiskorától fogva papnövendék volt Kőszegen, majd a győri bencésekhez került és ott is érettségizett.

Kiss Valter a másik jelentkező. 1923-ban születet Bécs-ben. 1937-ben jött haza, apja 1925-ben jött haza. A vasútnál dolgozott 1943 óta mint forgalmi tiszt, ahonnan 1951 április 2-án fegyelmi uton elbocsájtották, mert a vasuton szállított bort a kirakodó munkások meglopták és berugtak, közben ő is „ivott egy pohárral belőle” mondja ő. Apja Párttag az Autójavító NV.-nál, ő is ott dolgozik mint számlázó és szakszervezeti bizalmi, az előtt Párttag volt, de elvesztette a könyvét azt mondja.

Ez a tag a Párt segítségével és közbelépésével visszavonta jelentkezését. Persze most nagyon meg van ijedve, hogy elküldik az üzemből és nagyon kért, hogy segítsék rajta. Zombori elvtárssal beszéltem és hát természetesen most egyenlőre nem volna helyes elbocsájtani.

Ugyan csak itt említem, hogy mikor Kiss Valter bent volt az aulában visszavonni jelentkezését, találkozott az aulában Csajkai vagy Csajtai valami ilyenféle nevű MÁV. felügyelő, vagy valami magasabb rangbeli személlyel, aki a Békéscsabai vasútnál teljesít szolgálatot mint vasuti nyomozó. Ezek nagyon jól ismerték egymást és igen melegen üdvözölték ölelgették egymást. Ezzel a Csajta nevű vasutassal én már előbb beszéltem és kérdeztem tőle, hogy kit keres és minek jött. De igen látszat rajta, hogy hazudik és így kíváncsi voltam mit akarhatott ez az illető. Ő ugyan is azt magyarázta, hogy családi ügyben jön Bodnár igazgatótól tanácsot kérni.

Majd később megtudtam, hogy Békéscsaba II. (Erzsébethely) ahonnan Dr. Udvarhelyi Béla plébános fel lett függesztve és helyébe Gyüre László s. lelkész került, onnan hozott egy szinte tiltakozó szövegű majdnem kétoldalas iratot, amiben az egyházközség-tanács tagjai igazságtalannak tartják Udvarhelyi leváltását, mert ez kényszerítő okokra történt stb. stb. Ugyan akkor írják, hogy

Udvarhelyi most is tart szertartásokat, mert a Gyüre László igen kivan merülve stb.

Ezt a részt azért irtam le, mert Udvarhelyi tagadja, hogy nem csinál semmit és ha jól emlékszem a püspök is nagyon védi, azt hiszem valahol együtt voltak egy bérmálásnál. Legalább is Gregor elvtársnak ezek szerint hazudik az Udvarhelyi és igen jól tudja magát leplezni, de most leleplezték magukat. Másik az, hogy ez az Udvarhelyi igen jó szervező lehet legalább is ebből az iratból az tűnik ki és Bodnár igazgató is ezt állítja aki egyébként teljesen elítéli és kérte is, hogy tegyük valahová onnan. Szerintem is valahová el kellene költöztetni ha már most úgy sem végez hivatásos papi ténykedést egyenlőre.

Ezt a vasutas ügyet pedig azért fűztem bele, mert sok mindent hallottam már a feleségemtől is, hogy milyen klerikális befolyás alatt áll a legtöbb vasutas és úgy látszik ez így van ország szerte, mert ezt mindenütt meglehetősen találni a vasutnál. Szerintem jó volna központilag bele nézni a vasut életében ilyen vonatkozásban és egy kis rendet teremteni ezen a téren, mert szerintem még is csak türhetetlen állapot, hogy magasrangu MÁV. tiszt, vagy tisztok, pláne ez az illető komoly beosztásban van és talán az ő nyomozati jelentésétől függ egy-egy dolgozónak a létkérdése, egyben a papok jelentéseit kézbesíti és hozza viszi a frisebbnél frissebb híreket. Ezt az ügyet Békéscsabán megfogom nézni még Gregor elvtárs távol lesz.

A másik teológiára jelentkező Juhász Tibor 1926-ban született Szegeden, apja MÁV. főintéző volt. Ez már egyszer volt teológián itt szegeden 1948/49-ben, de itt hagyta mert nem jött ki a jezsuitákkal, most Budapest-en az Állami Kordélyos Vállalatnál dolgozik mint tisztviselő. Ez volt 1945-től 48-ig színész is. Ezt elutasították azzal, hogy a Püspökkarnak van egy olyan határozata, hogy aki már egyszer volt szemináriumban és önként elhagyta nem vehető vissza. Bár ez az illető bizik abban, hogy ide azért vissza veszik, mert nem másik szemináriumba akar menni és akar beszélni a püspökkel is. Véleményem az, hogy ha még is fel kell venni valakit, akkor inkább ezt, mert ez elég izgága természetűnek néz ki és azt hiszem jó volna ilyen a teológiára. Persze ez csak egyéni véleményem.

Egy másik jelentkező Renkey Miklós (ezelőtt Rack volt a neve) 1930-ban született Szegeden, apja itt volt városi tanácsnok. 1950/51-ben elsőéves növendék volt, közben tüdőbajt kapott és egy évig beteg volt most újra kéri felvételét. Felvételét elfogadták, de az orvos még többszöri vizsgálati leletet kér a szanatoriumtól ahol volt és most is kezelés altt kell neki lenni. Azt hiszem ez sem fog jönni, vagy ha jön is nem soká fogja birni, mert igen betegül néz ki.

Ezek szerint tényleges jelentkező volt Renkey Miklós, aki beteg. Kiss Valter, aki visszavonta jelentkezését. Juhász Tibor akit elutasítottak. Kalló Józsefnek jött be a kérvénye, de nem jelent meg a felvételen.

Bodnár igazgatóval is beszélgettem többször és úgy látom kezd egy kicsit árulkodni. Ugyan is kérdeztem tőle, hogy miért van olyan kisebbségi érzésben a Szécsivel és Langmárral szemben. Elmondotta, hogy másképpen nem is tudna létezni és muszáj neki így viselkedni, mert beosztott. Továbbá elmondotta, hogy eleinte igen féltékeny volt rá Langmár és nem adott neki semmiféle munkát és kérte a püspököt, hogy helyezze ki plébánosnak, mert így nem tud

boldogulni. A püspök azt válaszolta, hogy a Langmár már 3 püspököt kiszolgált ezzel a természetével és ő nem próbálja meg, hogy megváltoztassa, továbbá elmondotta, hogy teljesen Langmár irányítja a püspököt is és minden úgy történik, ahogy Langmár akarja. Ugyan akkor Szécsire annyit mondott, hogy ez szeret lógni, nem csinálni semmit. Ugy látom ügyesen kisebb dolgokra később fel lehetne használni.

Általában az aula hangulata csendes, nincs nagy, szinte semmi mozgás alig-alig jön be néha egy-egy pap ezekkel rendszerint beszélnek. Sok pap most van szabadságon.

A hittanárokkal kapcsolatban az a javaslatom, hogy itt legalább is ne kapjon egy sem hitoktatási engedélyt, mert szegeden mind össze 139 gyerek jelentkezett hittanoktatásra ezeknek az oktatását pedig el tudják látni a plébániák is. A hittanárokat pedig valahol értékeesebb helyen kellene felhasználni, nem pedig hagyni itt lógni őket és ez mellett megadni nekik a fizetést.

Magammal kapcsolatban pedig azt akarom közölni, hogy az egészségi állapotom nem kielégítő még mindig, mert még mindig van a nyakamon vagy 6-7 kisebb, nagyobb kelés szerű tünetem, amik már elmulóban vannak, de különösen a múlt héten és a hét elején igen beteg voltam. Az orvos azt rendelte, hogy fekédjek és az általa kiirt orvossággal kezeljem, de ezt képtelen vagyok végrehajtani. Ugyan csak nagyon gátolnak ezek a kiszállásokban mert rendszerint 2-3 kelésnek a teteje nyitott és tele megy piszokkal. Bekötni, leragasztani pedig az orvos rendelkezése szerint nem szabad. Szóval, ezen a téren is nagyon meg vagyok lőve.

Ugyan akkor még mindig nincs lakásom. Ne haragudjatok, de én nem vagyok pap és nem azért nősültem meg, hogy a feleségem több mint 600 kilométerre legyen tőlem. És azt hiszem ez a munkánknak a rovására megy. Bár én nem vagyok pesszimista és nem vagyok elkeseredve, mert Zombori elvtárs vette kezébe az ügyet, hogy lakást kapjak és bizom benne hogy hamarosan lesz. De itt az a baj, hogy mielőtt ide kerültem nem lett ez komolyan megindítva Miklós elvtárs is ígérte, hogy majd kapsz egy szép tiszára nyíló lakást és mindenféle jót mondatok. Engem ez nem is érdekelt, mert tudtam és tudom, hogy miért kellett nekem ide jönnöm és bizom abban, hogy helyre tudom hozni a dolgokat, de természetesen kiegyensúlyozott élet mellett. Nem járt el helyesen Kövesi elvtárs mikor megkértem ennek a kérdésnek a lebonyolítására, mert legalább egy butorozott szobát szerzett volna, mert így ez elég költséges a Központnak mert már több mint egy hete Szálló-ban lakom. Én természetesen eddig nem érdeklődtem butorozott szoba után, ami nyilvánvaló nem is felelne meg, mert háztartást is akarunk vezetni, de ha nem lesz más megoldás már a költség megtakarítása szempontjából, akkor ilyet fogok szerezni egyelőre.

Miklós elvtárs ezt az utolsó részt amit irtam ne úgy vedd mintha vádolnálak, vagy felelőségre vonnálak, csupán a tényeket irtam le és biztos vagyok, hogy megértesz ha bele képzeled magadat az én helyzetembe.

1952. augusztus 24.

Miklós Imre csoportvezetőnek, Állami Egyházügyi Hivatal, Budapest

Jelentem, hogy mellékelten megküldöm a csanádi egyházmegye papjainak betűrendes névsorát, külön a volt nagyváradai egyházmegyéét is. Egyben jelentem, hogy a névsor a legújabb disponálások szerint van készítve, bár lesz még rajt változás, mert a másodszer felküldött dispoziációs tervezet még nincs jóváhagyva, az esetleges változásokat külön fogom jelenteni.

1952. szeptember 12.

„Röszler elvtárs”-nak, a Hajdu-Bihar Megyei Tanács egyházügyi főelőadójának, Debrecen

Mellékelten megküldöm Neked az őszi bérmálások rendjét. Egyben értesítelek, hogy f. hó 23-ra terveztem egy debreceni kiszállásomat, kérlek tartózkodj ezen időpontban székhelyeden. Arra kérlek még, hogy ha csak egy mód van rá kérjél egy gépkocsit a Tanácstól egy napra. Igen hálás lenne egy alapos ellenőrzést végezni azon a területen.

Én erre a találkozásra alaposan fel fogok készülni, kérlek Te is szedd össze tapasztalataidat, hogy lehetőleg jól összetudjuk hangolni munkánkat. Egyben értesítelek, hogy Sopsich János volt csanádi püspöki irodaigazgató, Debrecen Szent Anna 25 szám alatt lakik, bár valószínű tudsz már erről. Jó lesz ezt a tagot figyelemmel kíséreni, hogy mennyiben van összeköttetése az aulával, és egyébként is mit ténykedik.

Egyben kérlek gyűjtsd össze tapasztalataidat a dispoziciókkal kapcsolatban. Ugyan is arról van szó, hogy nem akarnak engedelmeskedni a volt nagyváradai papok Hamvasnak. Eddig még ez mondjuk jó is volt, mert a püspök tekintélyét rombolták. Eddig én sem igen nyultam bele ebbe a kérdésbe, de most már igen kezd elmérgesedni ez a kérdés és a hiveket az állami feladatok elvégzésétől vonják el, ugyan akkor a hangulatot ellenünk fordítják, mert úgy állítják be a kérdést, hogy nem a püspök, hanem mi helyezzük őket. Bár tulnyomó részben azok nem engedelmeskednek, akiket nem mi kívántunk helyezni.

Kérlek nézd meg, miért nem akar menni Marosvári Pál lelkész Biharkeresztesre és miért akar ide menni Székely Imre segédlelkész. Marosvári f. hó 10-én megkapta az utasítást, hogy menjen ki Biharkeresztesre. Lehetőleg úgy vizsgálj a dolgokat, hogy mennyiben van köze a dispoziciók szabotálásában dr. Udvarhelyi Bélának aki B. csaba Erzsébethelyen van még, de Biharkeresztesre kellett volna neki menni, de ezt megtagadta és most ezért fel van függesztve. Az a tapasztalatom, hogy Békés megyében Udvarhelyi felforgató politikája érvényesül, kíváncsi vagyok, hogy a Te területeden mennyiben van ennek a tagnak befolyása. Ez igen lényeges kérdés, mert Udvarhelyi már rengeteg disznóságot művelt és már a papok csodálkoznak, hogy miért nem vitték el. Persze eddig Udvarhelyi lényegében az egyházkormányzatot szabotálta, de most már a dispoziciókkal kapcsolatban szabályos szerveszkedést végez az egyházképviselőtagok és a reakciós hivek között és lázít az állam ellen, a Párt

ellen. Ugy vizsgálód a kérdést, hogy valószínű Udvarhelyi hamarosan le lesz tartóztatva és vele kapcsolatban több érdekes dolognak is ki kell jönni.

Egyben értesítelek, hogy f. hó 18-ig az oktatási osztályra megküldi a püspök a hitoktatók névsorát. Kérlek jól vizsgáljátok át őket. Marosvári Pálnak semmi esetre sem adjatok hitoktatósi engedélyt.

Kedves Rösztler elvtárs, ha esetleg valami oknál fogva nem tudnák menni Hozzád akkor időben értesítelek „K” vonalon.

1952. szeptember 14.

Miklós Imre csoportvezetőnek, Állami Egyházügyi Hivatal, Budapest

Dr. Udvarhelyi Béla Békéscsaba II. Erzsébethely volt plébánosával kapcsolatban a következőket jelentem:

Mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy Udvarhelyi elve, politikája érvényesül az egész, volt nagyváradi egyházmegyében. Udvarhelyi ügye f. év március óta huzódik és már annyi disznóságot csinált, hogy a papság csodálkozik miért nem vitték már el. Különösen azok a Csanád egyházmegyes papok nyilatkoznak róla elítélően akik közelebbről ismerik. Ugyan csak nagyon elítélően nyilatkozott róla Cili, gyulai lelkész a Békésmegyei béke titkár. De most maga a püspök is haragszik rá, mert több ízben nem hajtotta végre utasítását. Hamvassal több ízben beszéltem a nagyváradi egyházmegyes papok helyzetével kapcsolatban és különösen Udvarhelyivel kapcsolatban és sikerült eléggé kielezni köztük a helyzetet. Hamvas is azt mondta, most már nem fog velük játszani. Erre fel függesztette fel Udvarhelyit, ugyan csak kilátásbahelyezte Gyüre László segédlelkésznek Udvarhelyi káplánjának a felfüggesztést és Gyüre is felfüggesztettnek tekintendő, mivel nem hajtotta végre Hamvas rendelkezését, hogy foglalja el új helyét Tótkomlóst.

Udvarhelyi egyébként nagy tudással és szervezőképességgel rendelkezik. Három doktorátusa van, amire állandóan hivatkozik, ugyan csak hivatkozik demokratikus ténykedéseire. Ugyan akkor tudását és szervezőképességét államrendszerünk és Pártunk ellen használja fel. A reakciós papokat és reakciós híveket teljesen maga mellé állította és az utóbbi időben, hol nyíltan, hol a háttérből irányítja embereit. Ezt az irányítási formát a csatolt iratok is bizonyítják. Mióta fel van függesztve az aulába beküldött iratok mind az ő fogalmazásai, de egyházi személy részéről csak Gyüre írta alá. Itt az aláírások összehasonlítására is felhívom a figyelmet, mert Gyüre aláírását is több helyen hamisította. Kovrig Gyulának irt névtelen levél is az ő fogalmazási stílusának felel meg.

Kovrig Gyula ellen akinek el kellene foglalni Udvarhelyi helyét, úgy ellene lázította a reakciós papokat és híveket, különösen az egyházképviselő testületi tagokat, hogy Kovrig nem mert bemenni a plébániára, bár ott járt, hogy átvegye. De ebben igen nagy szerepe van Domanek Pál B. csabai esperesnek is. Ugyan is az esperes megkapta az utasítást, hogy vegye át a plébániát és ezután adja át Kovrignak. De Domanek nem volt hajlandó ezt végre hajtani. Kovrigot Domanek úgy fogadta, mi a fenének jött ide. Jobb volna ha maradna ott ahol van, mit tolakszik itt. Kovrig tudta, hogy Domanek megkapta az utasítást a

püspöktől, hogy adja át neki a plébániát és erre többször hivatkozott. De Domanek nem volt hajlandó teljesíteni így sem a püspök utasítását. Persze ez egy eléggé éles szó váltást, szinte veszekedést váltott ki Kovrig és Domanek között. Ugyan akkor Gyüre és Udvarhelyi azt üzenték Kovrignak, hogy nincs idejük átadni a plébániát. Ekkor Kovrig kérte Domaneket, hogy adjon mellé valakit aki elmegy vele, hogy átvegye a plébániát. Domanek ajánlotta káplánját Varga Ferencet, de ez nem ment el, mondván, hogy ehhez neki semmi köze. Kovrig persze egyedül nem mert elmenni.

Kovriggal f-hó 12-én beszéltem és a fentieket valamint a következőket mondta még el. Beszélt Dr. Marosi Endrével aki Kovrignak lenne a káplánja és ez azt mondta neki, hogy nem hajlandó vele egy fedél alatt lenni. Ugyan csak hire ment annak, hogy Domanek Békésszentandrásra kerülne, ahol igen ellenségesen fogadnák a Tanácsnál és a Pártnál. Egyébként a reakciók várják Domaneket. Domaneket általában igen ellenségesen fogadnák, mert még a kocsmában is Domanekkel kapcsolatos nótát dalolnak, pl. Végazember Domanek lábát ide be ne tegye, mert ha bejön ki lesz verve ... stb.

Egyébként Domanek egyszer már belement, hogy elmegy nyugdíjba, de utánna ezt meggondolta és akkor abba egyeztek meg, hogy cserél Borbással a békésszentandrászi plébánossal. De utóbb azt mondta inkább meghal mint elmenjen. Persze hírért vette annak is, hogy a Tanácsnál úgy beszélnek róla, hogy ha még is Békésszentandrásra kerülne, akkor hamarosan kitörik a nyakát. Az én javaslatom az, hogy most már ragaszkodni kell ahhoz, hogy menjen csak Domanek Békésszentandrásra, mivel már egyszer belement úgy is belement. És itt legalább jó kezekbe kerül. Bár sokkal jobb lenne Udvarhelyivel együtt eltüntetni minél előbb, mert Udvarhelyi után ő következik, mint legnagyobb reakció.

Felsorolom Udvarhelyi legközelebbi kapcsolatait, amiről konkrétan tudok és akik mindenben Udvarhelyi utasításait követik: először Domanek Pál esperes, másodsor Gyüre László káplán, bár ez áldozat mert hülye, de mindent úgy csinál ahogy Udvarhelyi mondja neki. Harmadik dr. Marosi Endre, aki majdnem olyan mint Udvarhelyi, negyedik Marosvári Pál akinek Biharkeresztesre kellene menni, mivel Udvarhelyi nem megy ide, de Marosvári sem akar ide menni. Jelenleg dr. Marosi Endre van Biharkeresztesen, de ez is beirt az aulába, mikor megtudta, hogy Udvarhelyi nem foglalja el Biharkereszttest, hogy ő is ott hagyja helyét, mert beteg.

Ez az ember teljesen egyhuron pendül Udvarhelyivel az élen és szervezik a reakciók hiveket. Akiken keresztül izgatnak Pártunk és államrendszerünk ellen és azt hiesztelik, hogy a kommunisták csinálják a diszpozíciókat. Ezek a tények egyébként kitűnnek a csatolt iratokból is.

Közvetlen civil aktiváikat a következőket tudom megnevezni: Tóth Lajos egyházközségi gondnok és Kiss József világi elnök. Ezeknek egyébként aláírásaik is szerepelnek a felküldött iratokon. Ugyan csak közvetlen aktivájuk még Csajka Antal vasutas, aki a Békéscsabai vonalfőnökség kereskedelmi nyomozója. Ez a vasutas hozta be személyesen a 102/1952 számú csatolt iratot. Ezt a vasutast különösen meg kell nézni közelebről, mert ezen a részen igen össze van fonódva a vasut a klérussal. Nagyon sok egyház képviselőtestületi tag vasutas és elég sok vasutasnak a fia kispap, vagy a testvére pap.

Udvarhelyiről még annyit tudok, hogy ez 5 évig a multban bíró volt és már mint felnőtt, meglett ember ment el papnak. Ezt Bodnár igazgató mondja, Bár Pintér vicarius azt mondja, hogy csak jegyző volt a bíróságon. Kovrig még annyit mondott Róla, hogy a felszabadulás után sokáig bujkált majd egy évig Udvarhelyi, mert félt, hogy letartóztatják. Udvarhelyi egy időben járt Szarvason Fetzcer esperesnél is, hogy szerezzen neki munkakönyvet, illetve protezsálja be őt a szarvasi kertészetbe. Fetzcer persze igen megvolt ijedve és nem tett semmit ebben az ügyben és azóta nagyon haragszik Udvarhelyi Fetzcerre. Udvarhelyi valószínű szeretett volna elhelyezkedni civil vonalon is, vagy ki tudja miért akart ide beférkőzni.

Még annyit akarok megjegyezni, hogy ez az Udvarhelyivel kapcsolatos ügy sokáig ugynézett ki, hogy csupán egyházi vonalon nem akarnak engedelmessékedni, de az utóbbi időben igen elmérgesedett már ez az ügy. Most már jó volna pontot tenni ennek a végére és Udvarhelyivel együtt legalább Domanekot is eltüntetni. E hó 15-én kiutazom Békéscsabára és alaposan kivizsgálom még ezt a kérdést, amiről jelentést küldök majd.

1952. szeptember 16.

„Békésmegyei Tanács VB. Egyházügyi főelőadó elvtársnak”, Békéscsaba
(Közli, hogy szeptember 27-én és 28-én, október 4-én, 5-én és 12-én hol lesz bérmlás.)

Egyben értesítelek, hogy a püspök október 11-én Békéscsabán fogadónapot tart Domanek Pál esperesnél. Itt főleg a környékbeli papokat fogadja de jó lesz figyelni kik mennek még hozzá civilek. Ugyan csak azt is, hogy melyik papok mennek hozzá. Az sem ártana, ha a tanácstól valaki meglátogatná és egy hosszú beszélgetéssel el venne tőle egy csomó időt.

Kérem az elvtársat, hogy ennek a változásnak figyelembe vételével kezeljék a bérmlás ügyét. Tehát előre értesíteni kell a helyi Pártszerveket és a Tanácsokat. Ugyan csak kérjenek jelentést az érdekelt tanácsoktól a bérmlással kapcsolatban. A jelentésben a bérmlással kapcsolatos mozgósításon legyen a súlypont. Egész biztos nagy apparátust vet be a klérus a mozgósításba, mert a délelőtti bérmlásokon a püspök mond szent beszédet. Ugyan csak ki kell térni a jelentésben a bérmlás ellensúlyozására rendezett akciók, ha van ilyen, aminek kellene lenni, eredményére is.

1952. szeptember 16.

„Hajdu-Biharmegyei Tanács VB. Egyházügyi főelőadó elvtársnak”, Debrecen

Kedves Rösler elvtárs! Értesítelek, hogy f. év október 19-én vasárnapi bérmlás előtt, 18-án szombaton a püspök fogadónapot tart, a debreceni főplébánián. Jó lesz figyelni melyik papok mennek hozzá, ugyan csak azt is, hogy civilek közül kik mennek hozzá. Valamint azt is, hogy milyen mozgósítást végez a klérus, egész biztos nagy felhajtás lesz, mert a püspök mond majd szent beszédet. Ugy kell figyelemmel kísérni ezt a kérdést, hogy erről jelentést kell készíteni.

1952. szeptember 22.

Miklós Imre csoportvezetőnek, Állami Egyházügyi Hivatal, Budapest

Jelentem, hogy Békéscsaba-Erzsébethely át lett adva Varga Ferenc káplán-nak. Az átadási, illetve átvételi jegyzőkönyvet mellékelem. Ha figyelmesen átolvassátok világosan lehet látni milyen befolyása van Udvarhelyinek még most is. És azt, hogy Domának mennyire benne van ebben az ügyben. Domának teljes egészében támogatta Udvarhelyi politikáját és most is támogatja.

Gyüre László nem foglalta el új helyét Tótkomlóst, hanem valószínű együtt utazott el Udvarhelyivel. Udvarhelyi állítólag Miskolcra ment egy nagybátyyához, Vizer nevühez, aki szintén pap ott. Udvarhelyi állítólag erdei munkát akar vállalni.

A gyomai plébánia átadása most már megy valahogy. Tudniillik Budai László plébános akinek át kell adni a plébániát, kirabolta a pénztárt és Bodnár volt irodaigazgató addig nem akarta átvenni még nincs ez rendezve. Bodnár kint járt Gyomán és Budai visszafizetett 1.000 forintot és így megegyeztek az átadásban. Bár ez eléggé zajos átadás volt Bodnár szerint, mert Budai ügyvédet is hozatott az átadáshoz. Egyébként Budai sirt az átadásnál, hogy így elbánt vele a püspök. Persze egész biztos minket vádol. Lényeg, hogy most már ha ez az átadás megtörténik, illetve Bodnár kimegy innen akkor megoldódik ezzel kapcsolatban Dr. Marosi Endre, biharkeresztesről való távozása, Hutai Lajos Mezőpeterdről való távozása és Marosvári Pál debrecenből való távozása. De ez az ügy valószínűleg elhúzódik még ebben a hónapban. Annál is inkább, mert Hutai állítólag beteg. Bár lehet, hogy ez is azért beteg, mert kell neki menni.

Most még külön akarom azt jelenteni, hogy ma beszéltem a Párt Bizottságon Pamuk elvtárral az agit. prop. titkárral a békekölcsönjegyzéssel, kapcsolatban. Azt kéri, hogy a püspökkel irassak egy körlevelet Szegedi viszonylatban. Nem tudom mennyiben volna ez helyes mikor központi körlevél megy ki ezzel kapcsolatban. Bár úgy egyeztünk meg, hogy majd megmutatom neki a körlevelet, amit a püspökök készítenek fent, illetve aláírnak a Központban. Szerintem nem helyes külön variációkat csinálni.

A Szociális Otthonnal kapcsolatban is beszéltem vele és úgy egyeztünk meg, hogy egy olyan papot teszünk oda akit lelehet majd járatni minél előbb és így csak idővel lesz ott pap. Bánhegyi Tibor alsóvárosi káplánra gondoltunk, hogy ez menne ide. Ezt ismerik arról, hogy nagyon szereti a nőket. Lényeg az, hogy abban egyeztünk meg, hogy békepapot, legalább is olyat nem akarunk oda tenni akinek „nincs semmi” a füle mögött és akkor az évekig ott lenne.

Ezt a kérdést az értekezleten nem vetettem fel, mert mielőtt eljöttem nem tudtam beszélni az agit. prp. titkárral. Lényeg az, hogy itt nem igen tetszik az elvtársaknak, hogy ide papot kell tenni. Annál is inkább mert most már megnyugodtak az Otthon lakói, mivel régen nem jár be hozzájuk pap. Még annyit akarok hozzáfűzni ehhez, hogy jobb lesz ezt az ügyet a Kölcsönjegyzés után lebonyolítani. De jó volna Miklós elvtárs ha erre vonatkozólag megírnád a véleményedet.

Még azt akarom jelenteni Miklós elvtárs, hogy az agit. prop. titkár elvtárs mondja nekem, hogy az ÁVH.-án azt mondták neki, hogy én a papoktól doboz-

ból vettem el a cigarettát, és hogy ez nem hejes. Az helyes ha vigyáznak az emberre, mert esetleg megbotlik valamiben, de mindjárt tisztáztuk, hogy hogyan vettem el cigarettát, úgy, hogy megkináltak és elfogadtam. Én azt hiszem, hogy ezt megcsinálta más is már nem is egyszer, mert én ma is megkináltam cigarettával a titkárt is, ugyan akkor a Várkonyitól fogadtam el cigarettát és őt is megkináltam később és ő is elfogadta. Én ebben nem találok semmi különöset. Persze az lehet, hogy ki van szinezve ez a dolog és nem a valóságnak megfelelően van beállítva. Én ebben a kérdésben teljesen nyugodtnak érzem magam és attól mindig nagyon tartózkodtam és tartózkodom, hogy senkinek, nem még papnak lekötelezettje legyek.

Ugyan csak fel vetődött az a kérdés, hogy nem igen keresem fel az ÁVH.-át. Ez igaz. Kétszer voltam náluk, kétszer kerestem Kelemen elvtársat nem találtam, akkor azt az ügyet amit akartam elintéztem náluk nélkül is és azóta nem voltam. Erről a kérdéstről már az ÁVH.-val való kapcsolatáról beszélgettem Varga elvtárral is, Ő is azt mondta, hogy el kell járni hozzájuk, sajnos én még nem tapasztaltam, hogy valamiben segítettek volna. Ezt nem kell nekem külön megmagyarázni, hogy miért nem segítenek, mert ezzel teljesen tisztában vagyok. De viszont nem tartom soknak a velük való kapcsolatot, mert amit én tudok ők azt mind tudják, de rendszerint sokkal többet. Persze el fogok menni hozzájuk, hogy ne legyen kifogás. Lehet, hogy rosszul fogom meg ezt a kérdést, de kérdezétek meg akármelyik elvtárstól, hogy mi a véleményük az ÁVH.-val való kapcsolatáról. Én ugrasztani, vagy valótlant nem fogok mondani nekik, mert ez egyáltalán nem volna helyes, de hát miről beszéljek velük ha a mi vonalunkkal kapcsolatban mindent tudnak, rendszerint előbb mint én. Legjobb esetben felesleges beszélgetéssel fogjuk eltölteni az időt.

Meg mondom miért írom ezt így le, azért, mert ismerem azt a tagot aki nekik szokott ezzel kapcsolatban jelenteni, ez ugyancsak szokott nekünk is jelenteni (Gallyas János volt pap) és valószínű még a Pozsgai is jelent nekik. No és ez a két ember nekünk is mindent elmondanak amit tudnak. Persze nem sokat tudnak ezek sem, mert azt tudják a papok is, hogy ők milyen emberek.

Én egyáltalán nem akarom az ÁVH.-nak az információját lebecsülni, mert én eléggé ismerem ezt a vonalat, sőt meg akarom köszönni, hogy vigyáznak rám is. Ez kötelessége is minden kommunistának, hogy vigyázzanak egymásra és figyelmeztessék egymást. Kedves Miklós elvtárs ezt az ÁVH.-val való ügyet azért írom le, hogy tőlem is tudjatok róla, mert egész biztos jelentették nektek már.

Még egyszer ki akarom hangsúlyozni, hogy nyugodtnak érzem magam és ismerem a szegedi papokat annyira, hogy leakarják járítani az embert és bizony nagyon masszívnak kell lenni velük szemben ilyen téren. Egyszer már jelentettem, hogy malac vásárlással akartak befűzni. Hasonló eset már most is történt. Pl. kérdezem a vicerektort, mivel ilyen bevásárló, hogy mennyibe kerül a krumpli és hát azonnal felkinálta a szolgálatát, hogy majd ő vesz nekem. Vett is krumplit behozták az aulában. Itt is van 2 mázsa és azt mondja akár mikor elvihetem. Persze megköszöntem neki a fáradozását, de kihangsúlyoztam előtte, hogy én csak érdeklődtem a krumpli ára után. Ilyen emberek ezek.

Vagy egy másik eset, a múlt héten lent jártam a kazánházban javították a kazánt és megakartam nézni, hogy mennyi szénük van, mivel Zombori elvtárs érdeklődött a tüzelőjük után. Ugyan akkor ott a műhelyben láttam, hogy a gépész csinál egy plédobozból szemetes lapátot és én is közbe vettem, hogy nekem is kell venni egyett, mert már tönkre ment ami van. Erre fel a mai nap a portás be hoz egy szemetes lapátot, hogy ő csinált egyet nekem. Én egyáltalán nem csodálkozom ezen a taktikán, de egy szemetes lapátnál, de akár minél is többet ér a becsületem.

Persze ezek igen apró szinte jelentéktelen dolgok, de még is komoly háttérük van. Ezeket mind azért említettem meg, hogy lássátok milyen dolgokra is képesek. Vagy még azt, hogy nagyon sokszor hívtak már halászlé evésre, de sosem mentem el. Vagy az, hogy nagyon sokszor hívtak már motorcsonakázni a feleségemmel együtt, de még sosem mentünk el, mindjárt hozzá is teszem, hogy sosem fogunk el menni.

Egész biztos van minden megbizottnak ilyen vagy hasonló esete. Én legalább is sosem fogom elfelejteni, mikor először kerültem ide és felhívtátok a figyelmemet, hogy mennyire kell vigyázni velük, mert mindenáron azon vannak, hogy lejárassák az embert. Lehet, hogy a többi elvtársak nem szoktak nektek ilyet megírni, de és én azt hiszem ez is szükséges, legalább van miből tanulni. Bár semmiségnek tűnik az ilyesmi, de ezek mégis igen komoly dolgok a mi funkcióinkban.

ISTVÁN MÉSZÁROS

REPORTS OF THE DEPUTY OF THE STATE OFFICE OF CHURCH AFFAIRS IN THE YEAR 1952

The ill-famed State Office of Church Affairs started its operation in May, 1951, pursuant to Act 1 of 1951. Its purpose was the merciless implementation of ecclesiastical policy - that of restriction and persecution - of the central bureau of the communist party in the form of managing, supervising and controlling it, and avenging resistance wherever it occurred. The organization of true communists was headed by the Central Bureau that was managing, on the one hand, all the administrative personnel on ecclesiastical matters of each county and town and, on the other hand, the operation of the deputies assigned to Catholic bishops.

The 207 folder in the Mindszenty collection of the Salesian Majthényi House in Budapest contains originals of a number of reports and letters written during 1952 in Szeged by Mihály Prazsák, deputy on church affairs delegated to the bishop of Csanád, Endre Hamvas. He sent those reports to division head of the State Office of Church Affairs, Imre Miklós, while the letters went to county chief officials on church affairs in Békés and Hajdú-Bihar.

These documents clearly indicate a dishonest and shameful activity of the deputies. Obviously, these "communist commissars" performed the same actions in the rest of Catholic episcopacies. They had an office in the bishop's residence to work in: they directed the work of the administrative personnel on ecclesiastical matters all over the county and the towns belonging to the diocese. They were tightly connected to the local communist party committees of a town or a county, along with the divisions of the State Security Authorities.

Their main task was to "control" the bishop and the clergy. In fact, they determined the activity of the ordinary and of the ecclesiastical government of the leaders of the diocese; they managed the allocation of the clergy; they kept an eye on the "reactionist" priests and the

"peace" priests; and they determined who was to be recommended to be arrested by police authorities.

Their primary helper and ready-to-serve servant was their absolute subordinate episcopal vicar. They tried to confront priests of the episcopal residence and disseminate false information among them. They often had a "discussion" with them and with the priests appearing in the episcopal residence doing their business. They often visited the priests of the diocese in their parsonage, trying to frighten them by letting them feel their power, to make them realize their defenselessness, and to make them each other's enemy. They paid special attention to disturbing and reducing the number of would-be priests. They had their own denunciators: they had on file an up-to-date "information package" of each priest, from the bishop to the youngest, first service priest.

Judged by the elongated reports, their orthography and style, Mihály Prazsák, the deputy assigned to the bishop of Csanád, may not have been a highly intelligent person. However, he was a deeply faithful member of the party fulfilling his party commission with the communist's discipline and due sense of power. He would not refrain - as did most probably the other fellow officials with similar functions relative to the rest of Hungarian bishops - from dishonest deeds. The published documents provide ample evidence of that. These documents throw light on the previously unknown depths of an inhuman era in ecclesiastical history.

MOLNÁR ANTAL

A 85 ÉVES P. LUKÁCS LÁSZLÓ SJ KÖSZÖNTÉSE*

Ha egy történész, bárhol a világon, közel 20000 oldalnyi forráspublikációt tesz közzé igen magas színvonalon – az nem csak hazája historiográfiájának válik rendkívüli jelentőségű alakjává, hanem munkássága a nemzetközi történetírásban is megkerülhetetlen mérföldkő marad. S ha mindez olyan korszakban történik, amikor a részdiszciplína (koraújkori katolikus egyháztörténet) művelése az adott országban teljesen lehetetlenné válik, akkor a fenti megállapítások még inkább érvényesek. Esetünkben pontosan ez a helyzet: 1948 után Magyarországon a katolikus egyháztörténetírás tulajdonképpen megszűnt. S míg művelődés-, társadalom-, vagy éppen kormányzattörténet ürügye alatt középkortörténezeink egyháztörténeti témákkal is foglalkoztak, addig a katolicizmus története évtizedeken át szinte tabu-téma maradt a gazdaságtörténeti problémákra és függetlenségi harcaink históriájára koncentrááló koraújkori kutatásokban. Érthető okokból a hivatalos ideológia sokkal inkább megtűrte – ha nem is támogatta – a protestáns egyháztörténetet, s a katolikus egyház (kiváltképp a jezsuiták) csakis az elnyomó Habsburg hatalom és a retrográd eszmék kiszolgálóiként tűnhettek fel az általában forrásidegen és igen egyoldalú történeti munkákban.

1948: kulcsfontosságú év a magyar történettudomány történetében. Az ekkor történt változások évtizedekre meghatározták a hazai történetírás irányát, amely többek között az egyháztörténeti kutatások végét jelentette. A politikai változások miatt pontosan ebben az évben kezdte meg egy 38 éves magyar jezsuita középiskolai tanár történeti kutatómunkáját Rómában: Lukács Lászlónak hívták. Az egybeesés nem véletlen, de mégis szimbolikus jelentőségű. Volt olyan magyar pap-történész, aki a stafétabotot átvette itthon elhallgattott kollégáitól, s a munkát a történelem adta kitűnő lehetőséget felismerve folytatta és folytatja hihetetlen munkabírással majd félévszázada. A magyar szakmai köztudat az 1960-as évek végén figyelt fel a külvilág zajától visszavonulva dolgozó jezsuita történész munkásságára, az 1970-es évektől kezdve egyre intenzívebbé váltak a hazai történészek látogatásai, az 1980-as években ez már igazi munkakapcsolatokat is jelentett. Páter Lukács hatalmas életműve és szeretetreméltó lénye nem ismeretlen tehát a történészszakmában, mun-

* Szerkesztőségünk e tanulmánnyal köszönti a Rómában élő s dolgozó kiváló jezsuita egyháztörténészt.

kásságáról és a hazai historiográfia szempontjából igen fontos római magyar jezsuita történész-műhely működéséről azonban összefoglaló ismertetés mindmáig nem jelent meg, sőt P. Lukács több kiadványáról még recenziót sem olvashatunk itthoni folyóiratainkban. Írásommal ezt a hiányt igyekeztem pótolni.¹

Lukács László 1910. október 27-én született Mecenzéfen (Abauj-Torna vm.) Lukács Gyula géplakatos és Bisztike Matild második gyermekeként. Gyermekekorát Kápolnásnyéken (Fejér vm.) töltötte, ahol édesapja édesanyjuk halála (1918) után egyedül nevelte a három testvért. P. Lukács ebből a Fejér megyei kis faluból hozta magával a természet és a mezei munka szeretetét, amely a római évek alatt is elkísérte, s a rendház kertjének művelése, parkjának rendbentartása évtizedeken át egyik legfontosabb kikapcsolódását jelentette. Az apa a nehéz körülmények ellenére gondoskodott a jó képességű fiú taníttatásáról: 1921-től Szekszárdon, majd a jezsuiták híres pécsi Pius gimnáziumában végezte középiskolai tanulmányait. Érettségi után egy ideig dolgozott, majd 1931 szeptember 9-én felvételt nyert a jezsuita rendbe. Ettől kezdve 15 éven keresztül tanult, így készülve a jezsuita pap-tanári hivatására. 1932-33-ban novicius a budapesti Manrézában, majd retorikát hallgatott ugyanott. 1935-től 1937-ig Szegeden és Budapesten filozófiát, majd (egyévi diákothoni prefektuság után a Piusban) Szegeden négy éven át teológiát tanult a rendi főiskolán. Közben 1941. június 22-én szentelte pappá a szegedi fogadalmi templomban Glattfelder Gyula csanádi püspök. Egy év harmadik próbáció után 1943-tól 1946-ig a szegedi egyetem történelem-földrajz szakán végzett tanulmányokat. Első tudományos munkája a Hermann Egyedhez írt doktori értekezése², amelyben rendtörténeti források alapján vázolta egy alig ismert XVIII. századi jezsuita hitszónok, Szabó István pályáját, s a Budapesti Egyetemi Könyvtár egy kéziratban anoním prédikációskötetéről megállapította, hogy az Szabó István ünnepi beszédeit tartalmazza. 1947-ben került Kalocsára, a rend gimnáziumába, hogy a felkészülés hosszú éveit után végre szeretett jezsuita tanárainak nyomdokaiba léphessen.

A történelem azonban közbeszólt. Egy tanévet taníthatott, amikor 1948 őszén élete teljesen váratlan fordulatot vett. Ebben az évben a rend hazai vezetői ugyanis már világosan látták, hogy a politikai helyzet miatt magyarországi működésük hamarosan ellehetetlenül. Ezért 1948 őszén P. Borbély István tartományfőnök elkezdte a fiatalabb rendtagokat külföldre küldeni. A jezsuiták (köztük igen sok növendék) külföldre szökése egészen 1949 nyaráig folytatódott, s ennek során a határokon kívül élő rendtagok száma majd 150-re

1 Az eddig megjelent rövidebb méltatások közül a leghasználhatóbb a Balázs Mihály által összeállított életrajz és az azt követő bibliográfia. In: Lukács László: A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus. Szeged, 1989. 132-137. p. Az életrajzi adatokat a személyes beszélgetések mellett a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltárának anyaga, továbbá az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában elhelyezett Lukács László – hagyaték (OSZKK Fond 366) alapján állítottam össze. Itt mondok köszönetet Dr. Fülep Katalinnak, az OSZKK tudományos főmunkatársának, a hagyaték rendezőjének és gondozójának munkám során nyújtott önzetlen segítségért. A továbbiakban csak bibliográfiai jegyzeteket alkalmazok.

2 Szabó István S.I. élete és szónoki munkái (1695-1753). Szeged, 1946. Kézirat.

gyarapodott. A nagyszabású akció kockázatosságát jelzi, hogy 14 rendtagot fogtak el a magyar hatóságok, akik tiltott határátlépés kísérletéért súlyos börtönbüntetést szenvedtek. Ennek a veszélyes „értékmentő” rendi politikának köszönhető, hogy P. Lukácsot, a fiatal történelemtanárt, 1948 őszén tartományfőnöke Rómába küldte. November 5-én indult Budapestről P. Héjja Gyula társaságában a veszélyes útra, s nem mindennapi kalandok és súlyos megpróbáltatások után november 21-én értek Rómába.

Az Örök Városban a rend központjában, a kúrián kapott szállást és munkát: a jezsuita rend római levéltárának lett P. Josef Teschitel levéltárigazgató mellett másodlevéltárosa. Ezzel a már 38 éves jezsuita szerzetes életében gyökeresen új korszak kezdődött: a fájdalmasan megszakadt rövid tanárkodás után a rendi történetírás legfontosabb forrásörző intézményében dolgozhatott. P. Lukács igen nagy érdeme, hogy ezt a páratlan lehetőséget felismerte és a kezdetektől fogva igen céltudatosan fáradozott rendi megbízatásai mellett a magyar vonatkozású források összegyűjtésén és közzétételén, valamint, látva saját erőinek végességét, munkatársak szervezésén Rómában és Magyarországon egyaránt. Nem ő volt az első a XX. századi magyar jezsuiták közül, aki nagyszabású forrásgyűjtést végzett, hiszen a századelőn P. Szittyay Dénes több száz kötetre valót másolt hazai és külföldi levéltárakban³, s a két háború között P. Gyenis András szervezett munkaközösséget a jezsuita források közlésére és feldolgozására⁴ – azonban eredményességben, céltudatosságban és színvonalban P. Lukács valamennyi elődjét felülmúlta.

1948-tól nyolc éven át dolgozott a rendi levéltárban, s ezalatt páratlan anyagismeretre tett szert. A rendezés és a kutatók kiszolgálása mellett igen hamar hozzálátott a magyar vonatkozású források másolásához. „Én ittartózkodásom első percétől erkölcsi kötelességemnek tekintetem, hogy minden szabadidőmet erre szenteljem. Sok minden mellett az a tény, hogy Rómában lehetek huzamosabb ideig, és hogy a Társaság levéltárába szabad bejárásom van, elemi erővel kényszerít erre a munkára. Véték volna ezt az egészen kivételes alkalmat fel nem használni.” Ezeket a gondolatokat 1952 januárjában írta P. Reisz Elemér viceprovinciálishoz címzett levelében. Az érdemi anyaggyűjtést alapos tájékozódás után 1950-ben kezdte el. Először csak az első nagyszombati alapítás történetét kívánta feldolgozni, de rövidesen gyűjtését az egész XVI. századi hungarika anyagra kiterjesztette. Fáradhatatlanul másolta levéltárak dokumentumait, 1951 szeptemberétől kezdve pedig hozzálátott a Vatikáni Levéltár anyagának átfésüléséhez. A feladat méreteit látva érlelődött meg benne a felismerés, hogy munkatársak nélkül egymaga alig tudja befejezni a munkát. Mivel ezekben az években viszonylag sok magyar jezsuita élt külföldön, ezért a rendi vezetés is könnyű szívvel bocsájtott munkaerőket az eredményesen dolgozó történész rendelkezésére.

3 Szittyay Dénes forrásmásolatait a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (Ms 23-30) és a Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára (C 82/1-18.) őrzik.

4 Ennek a munkának az eredménye a Jezsuita Történeti Évkönyv három és a Kiadványok Jézustársasága magyarországi történetéhez 38 kötete.

Első munkatársnak a Chieriben teológiai tanulmányait végző Polgár Lászlót szemelte ki. Polgár 1950 elején kereste fel őt levélben s Szántó Istvánról írandó diplomamunkájához kért segítséget. Ez adta az ötletet P. Lukácsnak, hogy a végzős teológus-hallgatót a történezmunka ügyének megnyerje. Következő évben személyesen is felkereste Chieriben, beszélgetéseik eredményeképpen született meg a jezsuita rend magyarországi történetének feldolgozására vonatkozó tervük. Ők ketten az anyaggyűjtés és előkészítés munkáját vállalták, amely alapján egy jó tollú történész megfelelő színvonalú szintézist tud majd készíteni. Az „Archivium Historicum Provinciae Hungariae S.J.”, vagyis egy történeti apparátus összeállítása több részfeladatot tartalmazott. Először is össze kell gyűjteni a levéltári dokumentumokat és azokat közzé kell tenni. Ezzel párhuzamosan szükség van a rendi névtárak alapján egy életrajzi repertórium összeállítására, a magyar jezsuiták műveinek, illetve a rendről szóló magyar vonatkozású munkák teljes bibliográfiájára, végül az egyetemes rendtörténeti Synopsis⁵ mintájára egy magyar kronológia megírására. P. Polgár 1954-ben tudott munkához látni, az éves egyetemes rendtörténeti bibliográfia összeállítása és a történeti intézet könyvtárának vezetése mellett ő is csak fél munkaidőben foglalkozhatott a magyar rendtörténettel. Mivel P. Lukács a XVI. századi anyagot ekkorra már jórészt összegyűjtötte, így P. Polgár a XVII. század elejére vonatkozó levéltári anyaggyűjtést és a magyar rendtörténeti bibliográfia összeállítását kapta feladatul. P. Lukács bővíteni kívánta munkaközösségüket, így megpróbálta P. Aratót és P. Bielecket is bevonni, akik azonban más rendi elfoglaltságaik miatt erre nem tudtak vállalkozni. Az Ausztriában élő P. Óry Miklós kezdettől fogva „kültagnak” számított, s maradandó értékű Pázmány-kutatásaival valóban nagy szolgálatot tett a magyar történetírásnak. Hasznos munkatársat nyertek a magyar páterek P. Szilas László személyében. Ő is – miként annakidején P. Polgár – disszertáció-ügyben vette fel P. Lukáccsal a kapcsolatot 1953-ban. Témájához (Alfonso Carillo erdélyi tevékenysége) 1954-ben személyesen végzett anyaggyűjtést P. Lukács útmutatásai alapján. Tanulmányainak befejeztével 1963-ban került a rend történeti intézetébe (Institutum Historicum Societatis Jesu), ahol fontos megbízatások után 1993-ban annak igazgatója lett. Itt kell végül szólni P. Fejér Józsefről, aki rövid eegenhoveni tanárság után 1958-ban kapott diszpozíciót a jezsuiták római levéltárába, s legendás anyagismeretével és szolgálatkészségével évtizedekig segítette P. Lukács és minden ott dolgozó magyar kutató munkáját.

P. Lukács és P. Polgár hangyaszorgalommal végzett munkájának hamarosan meglett az eredménye. 1955-re P. Polgár elkészült a magyar rendtörténeti bibliográfiával, amelyet két év múlva sikerült publikálni⁶, 1956-ban pedig kiadásra készen állt az összegyűjtött forrásanyag XVI. századi része. Ekkor a történeti intézet vezetősége felajánlotta a magyar forrásoknak az intézet sorozatában (Monumenta Historica Societatis Jesu) való közzétételét. Az 1957-es

5 Synopsis historiae Societatis Jesu. Lovanii 1950.

6 Ladislaus Polgár S.I. : Bibliographia de historia Societatis Iesu in regnis olim corona hungarica unitis (1560-1773). Subsidia ad historiam S.I. vol. 2. Romae 1957. 184 p.

igazgatóváltás azonban ezeket a terveket keresztülhúzta, tehát más megoldás után kellett nézni. A két történész végül kénytelen volt gyűjtését különféle adományokból összegyűlt pénzből, ún. rotaprint eljárással, kötetenként 100-100 példányban kiadni⁷. Az anyagi alapok bizonytalansága a közzétételt igen lelassította: a három kötetet nyolc év alatt sikerült csak publikálni. Az első két kötet még kettejük neve alatt jelent meg, míg a harmadikat már csak P. Lukács neve jegyezte, P. Polgárt ugyanis a provinciális 1963-ban a bibliográfiai munka miatt felmentette a magyar rendtörténeti kutatások alól. A magyar forráskiadványok rövid bemutatására alább még visszatérek.

A magyar történeti kutatások mellett Lukács László kezdettől fogva érdeklődéssel fordult a rend pedagógiai tevékenységének múltja felé. Első kutatási területe a jezsuitáknak a papnevelésben betöltött szerepe volt. Ennek vizsgálata során jutott el Giovanni Delfino bécsi nuncius és Antonio Possevino jezsuita diplomata ezirányú szervező tevékenységének felismeréséhez. Első tanulmányában a Habsburg – birodalomban felállított három pápai szeminárium (Bécs-1574; Prága-1576; Graz-1577.) alapításának körülményeit tanulmányozta kiadatlan vatikáni források alapján és rámutatott Delfino bécsi nuncius kiemelkedő szerepére az intézménytípus meggyökerezésében.⁸ Következő, hasonlóképpen igen alapos írásában Antonio Possevino diplomáciai utazásai során megfogalmazott és megvalósított szeminárium-terveit veszi sorra svédországi utazásától (1578) az olmtüzi és braunsbergi alapításokon (1579) át a vilniusi és kolozsvári pápai szemináriumok létrehozásáig (1583-1584).⁹

Első írásai rögtön felhívták rá a szakemberek és a történeti intézet vezetőinek a figyelmét. Ennek köszönhető, hogy 1956-ban igen komoly megbízást kapott, amely egész későbbi tudományos munkájára nézve meghatározó jelentőségűnek bizonyult. Ebben az évben alakult meg ugyanis egy nemzetközi szaktekintélyekből álló bizottság, amelynek feladata a jezsuita oktatásügy alapidokumentumának, a Ratio studiorumnak az új kritikai kiadása lett volna. A bizottság elnöke Miguel Batllori, a történeti intézet akkori igazgatója, tagjai pedig Ricardo García Villoslada és François Dainville, a jezsuita oktatásügy két kiváló ismerője voltak. Rajtuk kívül szükség volt még valakire, aki a levéltári munkát végzi el – erre a feladatra jelölték ki a rend vezetői P. Lukácsot. Ez a gyakorlatban azt is jelentette, hogy a kúriáról átköltözhetett az írók házába, (ahol ma is lakik), s ezután kizárólag a történész munkának szentelhetette az idejét. A feladat nem volt könnyű: a bizottság ugyanis gyakorlatilag nem működött, így a levéltári munkával megbízott P. Lukács kénytelen volt teljesen egyedül, minden segítség és támasz nélkül hozzákezdeni a hatalmas vállalkozáshoz. Rövidesen ráébredt arra, hogy a Ratio studiorum megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a végleges változat megfogalmazását (1599) meg-

7 Documenta romana historiae Societatis Iesu in regnis olim corona hungarica unitis. Vol. I. (1550-1570), Romae 1959. 400 p.; vol. II. (1571-1580), Romae 1965. 549 p.; vol. III. (1581-1586), Romae 1967. 696 p.

8 Die Gründung des Wiener Päpstlichen Seminars und der Nuntius Giovanni Delfino (1573-1577). = Archivum Historicum Societatis Iesu (a továbbiakban: AHSI) 23 (1954) 35-75. p.

9 Die nordischen päpstlichen Seminarier und P. Possevino (1577-1587). = AHSI 24 (1955) 33-94. p.

előző félszázados előkészítő munka feltárása. Ezért módszeresen összegyűjtött és kiadott minden olyan dokumentumot, amely a XVI. századi jezsuita oktatásügyet érintette.¹⁰ A hatalmas anyag alapján az évek során tisztázni tudta a jezsuita oktatási rendszer kialakulásának alapkérdéseit, így hétkötetes forrásközlésével és tanulmányaival az európai neveléstörténeti szakirodalom egyik klasszikusává vált.

Első ezirányú publikációja a Francisco Borgia rendfőnök idején P. Gerónimo Nadal által összeállított *Ratio studiorum* szövegkiadása és ismertetése volt.¹¹ Ez az iskolai szabályzat különösen is nagy jelentőségű, mivel az egyes iskolák rendszabályai és tanrendje után ez az első általános érvényű előírás a jezsuita tanintézetek számára. Rendkívül fontos az ezt követően napvilágot látott tanulmánya a jezsuita kollégiumoknak mint renden kívüli fiatalokat képző tanintézeteknek a létrejöttéről.¹² Ebben az írásában tárta fel azt a folyamatot, ahogyan maga a rendalapító Szent Ignác, majd később utódai szembesülve a kor kihívásával egyre nagyobb teret engedtek az általános oktató-nevelő munkának a rend összetevékenységén belül. Szent Ignác kezdetben elzárkózott a képzés előtt álló jelöltek felvételétől és különösen az iskolai tanítástól. Később ezen az elképzelésén kénytelen volt változtatni, mivel a jelentkezők közt kevés megfelelően képzett és lelkileg alkalmas felnőtt akadt. A Jézus Társaságába felvett fiatalok számára szükséges volt a régi egyetemek mellé (régiben vett) kollégiumok felállítása, ahol a skolasztikusok nyugodtan foglalkozhattak tanulmányaikkal (Párizs, Coimbra, Padova, Leuven, Köln stb.). Idővel az előadások egy részét is ezekben a kollégiumokban hallgathatták a növendékek, hogy ezáltal a tanulmányi idő lerövidüljön. A rendalapító a skolasztikusok számának rohamos növekedésével szeretett volna a fiatal rendtagok képzésére kollégiumokat alapítani, azonban ehhez nem talált anyagi jötevőket. Emellett a német és indiai tapasztalatok azt mutatták, hogy az iskolai tanítás egyúttal kitűnő missziós eszköz is. A szükségletek és tapasztalatok alapján a fiatal rend végül nem tért ki a kihívás elől: 1548-ban a szicíliai Messinában megnyílt az első új típusú kollégium, az ún. „collegium externorum”, amely több, mint 200 renden kívüli fiatal számára biztosított tanulási lehetőséget. Ezzel indult el a jezsuita iskolák diadalútja, amelyeket maga Szent Ignác is igen fontosnak tartott. A rendalapító halála után azonban a Társaságon belül komoly viták keletkeztek az iskolák sorsa felől. A rendtagok egy része (elsősorban a spanyolok) az új típusú kollégiumokban a rendi alkotmánytól való eltérést láttak, és ezek óriási sikere miatt a másik rendháztípus, a „domus professa” elhalásától tartottak. Ez utóbbiban négyfogatalmas rendtagok éltek és apostoli munkát

10 Monumenta Paedagogica Societatis Iesu. Vol. I. (1540-1556), Romae 1965. 683 p. (Monumenta Historica Societatis Iesu -a továbbiakban: MHSI- 92); vol. II. (1557-1572), Romae 1974. 1037 p. (MHSI 107); vol. III. (1573-1572), Romae 1974. 694 p. (MHSI 108); vol. IV. (1573-1580), Romae 1981. 887 p. (MHSI 124); vol. V. (1586, 1591, 1599), Romae 1986. 470 p. (MHSI 129); vol. VI. (1582-1587), Romae 1992. 533 p. (MHSI 140); vol. VII. (1588-1616), Romae 1992. 712 p. (MHSI 141).

11 De prima Societatis Ratione studiorum sancto Francisco Borgia praeposito generali constituta (1565-1569). = AHSI 27 (1958) 209-232. p.

12 De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis (1539-1608). = AHSI 29 (1960) 189-245. p., 30 (1961) 3-89. p.

végeztek, kizárólag adományokból tartották fenn magukat. Mivel a kollégiumok ezzel szemben komoly alapítványi tőkével rendelkeztek, ezért a két intézmény körüli viták egy új „szegénység-vitát” is eredményeztek. A kor követelményei azonban egyértelműen a kollégiumoknak kedveztek: Szent Ignác halálakor 56 kollégiummal szemben mindössze 2 „domus professa” állt, s ez az arány később sem javult. A kérdés csak a 6. általános rendi gyűlésen (1608) nyert végső megoldást, amely hozzájárult a „collegium externorum”-ok felállításához, s csupán annyit kötött ki, hogy jövedelmükből néhány jezsuita növendék ellátását biztosítsák.

A fent ismertetett tanulmány csak egyik eredménye Lukács László pedagógia-történeti munkásságának. A szívós munkával összegyűjtött hét kötetnyi forrásanyag alapján gyakorlatilag a jezsuita oktatásügy első fél évszázadának szinte minden részlete ismertté vált. A források alapján kirajzolódnak az olvasó szeme előtt a rend vezetőinek tanügyi elképzelései, az elegendő számú és képzett tanárok hiányából fakadó nehézségek, a konviktusok körüli bonyodalmak, a papnevelésben vállalt munka kezdetei, az északi pápai szemináriumok létrejötte, a „minta-kollégium”, a Collegio Romano és társainak szabályzatai és tanrendjei, a helyi eredmények és tapasztalatok, stb. Az utolsó három kötet képet ad arról a hatalmas munkáról, amely során a Társaság pedagógiai szakemberei megalkották a Ratio studiorum végleges (1599) változatát. Az első változat ugyanis már 1586-ra elkészült, amelyet az összes provinciának megküldtek véleményezésre. Ennek szövegét 1591-ben a rendi és iskolai tisztségek, megbízatások szerint szabálycsoportokra tagolva tették közzé (az 1586-os változat tananyag szerint haladt). Az új változat hasonló revíziók és véleményezés után 1599-ben nyerte el végleges formáját. Az utolsó kötet emellett felvázolja a Ratio studiorummal kapcsolatos későbbi rendi határozatokat és a helyi adaptáció kérdéseit (1616-ig). Nem szabad elfelejtenünk a forráskiadás mintaszerűségéről sem, amely méltán sorakozik a nagy hagyományú „Monumenta” sorozat többi kötete mellé. Nem csak a filológiai pontosságú szövegkiadást kell itt említenünk, hanem az igen világos latinsággal megfogalmazott bevezetéseket és regesztákat, a minden apró részletre kiterjedő tárgyi és szövegkritikai jegyzeteket és a mintaszerű mutatókat is.

A „Monumenta Paedagogica” közzététele mellett P. Lukács 1965-ben újabb fontos rendi megbízást kapott: tagja lett annak a hat tagú bizottságnak, amelynek feladata volt az un. „gradus-kérdés” tanulmányozása és a *Congregatio Generalis*ra (1965-1966) való előterjesztése. A Jézus Társaságában ugyanis a kezdetektől fogva három különböző fokozat (gradus) létezett a rendtagok számára: teljes jogú rendtagoknak (*professi*) azok számítottak, akik letehtették a hármass szerzetesi fogadalmuk (szegénység, tisztaság, engedelmesség) mellé a negyediket (engedelmesség a pápának az apostoli küldetést illetően) is; a kisebb képzettségű papok számára hozta létre az alapító a *coadjutor spiritalis* fokozatot, amelynek birtokosai – mint nevük is mutatja – a négy fogadalmass rendtársaikat segítették (általában a gyakorlati lelkipásztorkodás területén) s ugyanakkor a vezető funkciókból és a döntéshozatalból ki voltak zárva; a harmadik fokozat (*coadjutor temporalis*) a más szerzetekben is ismert segítőtestvéreket illette meg. A negyedik fogadalmat azok tehtették le, akik elegendő (*sufficiens*) theológiai képzettséggel rendelkeztek, míg a *coadjutor spiri-*

tualisok számára a grammatika mellett elegendő volt némi jártasság a kazuisztikában. P. Lukács egy teljes éven át tanulmányozta a jezsuita papok közötti különbségtétel történetét, s kutatásai a gradus – rendszer anakronisztikus voltát mutatták ki.¹³ A különbségtétel a XVI. közepén Itáliában – tekintve az egyházi oktatás és a papság képzettségének igen alacsony színvonalát – teljesen ésszerű volt, hiszen valóban kevés jelentkező rendelkezett elegendő teológiai képzéssel. A század végére és különösen a XVII. század elejére azonban az egyházi viszonyok megváltoztak, s a rend papjainak egyre nagyobb része végzett hosszabb-rövidebb teológiai kurzust. Ennek ellenére arányaiban egyre kevesebben kapták meg a negyedik fogadalom lehetőségét. A tanulmány kimutatta, hogy ez a tendencia elsősorban P. Gerónimo Nadal és híveinek tevékenységéhez köthető, akik az elegendő jártasság helyett a kiemelkedő (*conspicuuus*) teológiai tudás szükségességét hangsúlyozták. Ez a tendencia a XVII. század folyamán fordult meg, és a régi Társaság utolsó rendfőnökének kormányzása idején már a papok 95%-a letehetette negyedik fogadalmát. Annál érdekesebb, hogy a rend visszaállítása (1814) után a diszkriminatív szellem újra felerősödött, s a XX. század közepén a jezsuita papság kétharmadának kellett beérnie a coadjutor spiritualis fokozattal. P. Lukács alapvető, a jezsuita rend aktuális problémáira is választ kereső írása –érthető okokból– csak 1773-ig követi nyomon az eseményeket, mondanivalója (az értelmetlenné vált diszkrimináció eltörlésének szükségessége) azonban így is teljesen nyilvánvaló. A kérdéssel foglalkozó bizottság nem minden tagja osztotta P. Lukács nézeteit, így már a cikk megjelentetése sem ment egykönnyen, s a commissio végül a megkülönböztetés megtartása mellett foglalt állást. Ennek következtében a kérdést sem a 31. (1965-1966), sem a 32. (1974-1975) általános rendi gyűlés nem oldotta meg véglegesen.

A rendi megbízások mellett Lukács László nem mondott le a magyar vonatkozású források gyűjtéséről sem. Ezek közzétételére 1967-ben váratlanul új lehetőség nyílt. A történeti intézet vezetősége újból felajánlotta a magyar forráskiadvány felvételét a „Monumenta” sorozatba. Ez a „Documenta Romana...” anyagának kiegészített újraközlését s az 1586 utáni anyag publikálását jelentette. Az új sorozat első kötete 1969-ben látott napvilágot, az utolsó (a negyedik) 1987-ben.¹⁴ Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a Monumenta Antiquae Hungariae négy vaskos kötete gyakorlatilag átírta a XVI. század második felének művelődéstörténetéről alkotott képünket azáltal, hogy feltárta annak katolikus komponensét is. A római egyházi levéltárak, elsősorban a jezsuiták archívuma és a vatikáni levéltár mellett magyar vonatkozású dokumentumokat (összesen 1529-et) közöl még bécsi, müncheni, kölni, wolfenbütteli, milánói, pozsonyi és természetesen magyarországi forrásgyűjtő intézményekből. A kötetek súlypontja az első nagyszombati kollégium, az erdélyi kollégiumok, a znióváraljai és sellyei rendház, a Collegium Hungaricum (1580-tól Germani-

13 De graduum diversitate inter sacerdotes in Societate Iesu. = AHSI 37 (1968) 237-316. p.

14 Monumenta Antiquae Hungariae. Vol. I. (1570-1579), Romae 1969. 1041 p. (MHSI 101); vol. II. (1580-1586), Romae 1976. 1072 p. (MHSI 112); vol. III. (1587-1592), Romae 1981. 915 p. (MHSI 121); vol. IV. (1593-1600), Romae 1987. 616 p. (MHSI 131).

cum et Hungaricum) történetének dokumentumain van, s ezeken keresztül a magyarországi katolikus megújulás első korszakát mutatják be. Részleteiben ismerhetjük meg Oláh Miklós esztergomi érsek és Draskovich György győri püspök reformtevékenységét, Báthory István és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmek egyházpolitikáját, Antonio Possevino és Alfonso Carillo erdélyi tevékenységét, Szántó István fáradozásait a magyar katolikus egyház talpraállítása érdekében stb. A szoroson vett katolikus egyháztörténeti adatok mellett a dokumentumok számos új irodalomtörténeti, művészettörténeti, történeti néprajzi vagy éppen gazdaság-, társadalom- és politikatörténeti adattal gazdagítják ismereteinket. Elég legyen itt csupán a magyarországi protestantizmus múltjára vonatkozó új információkat említeni, hiszen a jezsuiták levelei, beszámolóí sok esetben közölnek eddig ismeretlen adatokat protestáns prédikátorokról és egyházi intézményekről.

A magyar jezsuitákról készítendő proszopográfiai adatgyűjtést P. Lukács már az első forráskiadási tervekbe felvette. Ennek összeállítása ugyanis nélkülözhetetlen volt a rendtörténeti forrásokban való eligazodáshoz. A jezsuita rend ebből a szempontból is igen szerencsés forrásadottságokkal rendelkezik: a kezdetektől a feloszlatásig szinte hiánytalanul fennmaradtak a rend ausztriai rendtartományának (ide tartoztak a magyar rendházak is) névtárai. A rendi katalógusoknak összesen négy típusa létezik. Az első az úgynevezett *catalogus brevis*, amely évente tájékoztat az egyes rendházak személyi állományáról. Emellett háromévente került összeállításra a *catalogus triennalis*, amelynek három része van: az első tájékoztat a rendtagok személyi adatairól és addigi pályafutásáról, a második a személyek képességeit és tulajdonságait értékeli, a harmadik pedig a rendházak anyagi helyzetéről informál. Mivel a *catalogus triennalis*ok igen terjedelmesek és természetüknél fogva sok ismétlődést tartalmaznak, kiadásukról eleve le kellett mondani. Az éves névtárak publikációja viszont nem tűnt lehetetlen vállalkozásnak, ugyanakkor az egyes rendtagokról készítendő *curriculum vitae* lehetőséget nyújtott a triennalisok legfontosabbnak tartott adatainak feldolgozására is. P. Lukács 1978 és 1995 között tette közzé a rend osztrák rendtartományának éves katalógusait tizenegy kötetben,¹⁵ mellette három kötetben publikálta provincia tagjainak (kb. 20000 személy) életrajzi adattárát¹⁶. A katalógus-kötetek évenként közlik a rendházak személyi állományát, majd felsorolják a más provinciákban tartózkodó, az elbocsájtott és elhunyt rendtagokat. Az első két kötet a „*Monumenta*” sorozata-

15 *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu*. Vol. I. (1551-1600), Romae 1978. 828 p. (MHSI 117); vol. II. (1601-1640), Romae 1982. 800 p. (MHSI 125); vol. III. (1641-1665), Romae 1990. 855 p.; vol. IV. (1666-1683), Romae 1990. 834 p.; vol. V. (1684-1699), Romae 1990. 844 p.; vol. VI. (1700-1717), Romae 1993. 903 p.; vol. VII. (1718-1733), Romae 1993. 891 p.; vol. VIII. (1734-1747), Romae 1994. 865 p.; vol. IX. (1748-1760), Romae 1994. 898 p.; vol. X. (1761-1769), Romae 1995. 652 p.; vol. XI. (1770-1773 et index), Romae 1995. 335 p.

16 *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773)*. Pars I. (A-H), Romae 1987. 624 p.; pars II. (I-Q), Romae 1988. 625-1316 p.; pars III. (R-Z), Romae 1988. 1317-1916 p.; a jezsuita névtárak szerkezetének kialakulását külön tanulmányban tisztázta: *Le catalogue-modèle du Père Laínez (1545)*. = *AHSI* 26 (1957) 57-66 p.

ton belül látott napvilágot, ezek végén ott találjuk a bennük szereplő rendtagok életrajzi adatait is, így ezek a személyek a háromkötetes életrajzi lexikonban már nem szerepelnek. A többi kötet sokszorosítva és sajnos igen kis példányszámban jelent meg. Az összesen tizennégy kötetes munka nem csak rendtörténeti szempontból óriási jelentőségű: nincs ugyanis még egy olyan kora újkori társadalmi csoport Magyarországon, amelyről ilyen színvonalú, teljesnek mondható proszopográfiai adattár állna rendelkezésre. A katalóguskötetek kiaknázása és felhasználása még nem történt meg, pedig a rendtagok életrajzi adatain túl számos egyéb szempontból is elemezhető az ott összegyűjtött adatok. Egyrészt kitűnő lehetőséget nyújtanak egy szerzetesrend és egy értelmiségi csoport proszopográfiai és szociológiai vizsgálatára. Másrészt alapul szolgálnak az egyes rendházak lelkipásztori és kulturális tevékenységének feltárásához, hiszen a rendtagok beosztásából megismerjük az iskola volumenét és az egyes intézmények (könyvtár, gyógyszerár, nyomda stb.) működését. Az egyháztörténet szempontjából nagyon fontosak a hitszónokokra vonatkozó információk (pl. milyen nyelven prédikált), a népmiszionáriusok adatai (a rendház vidéki kisugárzása) és a vallásos társulatokat érintő közlések. Mivel a kötetek az összes magyar (és osztrák) rendház adatait hozzák, így lehetőséget kínálnak az összehasonlító elemzésre és a fentebb említett egyház-és művelődéstörténeti problémák átfogó bemutatására.

Az 1960-as évek végétől egyre több hazai történész figyelt fel Lukács László munkásságára. Míg az 1950-es években csak két itthon élő rendtárssal, P. Holovics Flóriánnal és P. Petruich Antallal állt szakmai kapcsolatban, a politikai enyhülés a magyarországi kapcsolatok felélesztését is magával hozta. 1968-ban járt először újra itthon, s Rómában is egyre több magyar kutató kereste fel, hogy munkájához segítséget és eligazítást kapjon tőle. P. Lukács és P. Fejér anyagismerete és segítőkészsége hamarosan legendás hírűvé vált szakmai körökben. Hosszú lenne felsorolni mindazokat, akik az elmúlt évtizedekben kapcsolatban álltak vele és segítségét igénybe vették. Csupán néhány név ízelítőül: Benda Kálmán, Holl Béla, Jakó Zsigmond, Klaniczay Tibor, Mészáros István, Staud Géza, stb. De nem csak elismert tudósoknak, akadémikusoknak állt rendelkezésére, hanem a hozzá forduló kezdőket éppoly (ha nem még nagyobb) szeretettel támogatta első szárnypróbálgatásaik során. Hihetetlen segítőkészségét, a más munkája iránti empátiáját, odafigyelését e sorok írójának is számtalanszor volt alkalma megtapasztalni itthon és Rómában egyaránt.

A szakmai kapcsolatokból az 1980-as évek elejére igazi tudományos együttműködés született. 1982-ben keresték fel a szegedi egyetem fiatal irodalomtörténészei, és P. Lukács kezdeményezésére rövid időn belül munkatársi gárda szerveződött a magyar vonatkozású jezsuita források kiadásának folytatására. A közös munka első eredménye 1987-ben született meg: Balázs Mihály és Monok István kiadásában látott napvilágot az északi pápai szemináriumok magyar hallgatóinak névsora.¹⁷ A következő fontos lépést a hódoltsági és

17 Balázs Mihály, Monok István: Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai. Adalék a jezsuita iskoláztatás kezdeteihez. Szeged, 1990. 75 p. (Peregrinatio Hungarorum 7.)

erdélyi jezsuita missziók forrásainak publikálásának megkezdése jelentette.¹⁸ A kötet anyaga a hazai történelemszakma számára szinte ismeretlen világot tett hozzáférhetővé. A jezsuita missziós dokumentumok nem csak a misszió megszervezésének, működésének, művelődési kisugárzásának és politikai kapcsolatainak történetét mutatják be, hanem felbecsülhetetlen értékű forrásai a hódoltsági népiségtörténetnek, a népi kultúra és népi vallásosság múltjának is. A kötet ékes bizonyossága annak, hogy a hódoltság történetének kutatása milyen bőséges anyagot nyerhet az egyházi forrásokból. A szegedi kapcsolat lehetőséget kínál tehát a lukácsi életmű magyarországi folytatására. Ennek bizonyítéka a felsoroltak mellett a Monumenta Antiquae Hungariae nyomdában levő ötödik kötete (1601-1606), amely immár részben a szegedi munkatársak fáradozásait dicséri. P. Lukácsnak egykori Alma Materéhez, a szegedi egyetemhez fűződő szoros kapcsolatát egy igen magas hivatalos elismerés, a díszdoktorrá való avatás (1988) tette még meghittebbé. A doktortrá-avatási ünnepségen felolvasott, s később a források közlésével kiegészítve könyv alakban is napvilágot látott előadása egy történeti közhelyet cáfol meg.¹⁹ Dokumentumok hosszú sorával bizonyítja, hogy a magyar jezsuiták nem a Habsburgok iránti feltétlen hűségük miatt maradtak meg az osztrák rendtartomány keretében, hanem szándékuk ellenére a politikai helyzet miatt nem engedték meg a rendfőnökök a magyarországi rendházak leválását. A rendtartományi gyűlések aktáinak és a hosszú tervezeteknek a segítségével ismerhetjük meg azt a kemény küzdelmet, amelyet a magyar rendtagok folytattak (sikertelenül) az önálló magyar provincia megteremtéséért.

Itt kell megemlíteni az 1985-ben franciául, 1987-ben átdolgozva magyarul napvilágot látott alapvető Pázmány-tanulmányt.²⁰ P. Lukács már első magyar vonatkozású tanulmányait is egy XVI-XVII. századi nagy magyar jezsuitáról, Káldy Györgyről írta, ahol az életrajz több fontos állomásának bemutatása mellett bebizonyította, hogy Káldy nem használta fel Szántó István Biblia-fordítását saját fordításához.²¹ Most ismét egy homályos probléma megvilágítása érdekében látott munkához. Az írás kiadatlan források alapján tisztázza a későbbi bíboros-primás életrajzának kevésbé ismert vagy éppen ismeretlen részleteit. Elemzi Pázmány nehézségeit grazi tanársága és magyarországi missziós küldetése alatt a rendi cenzúrával, bizonyítja a Pázmány-ellenes rágalom hamis voltát, bemutatja Forgách Ferenc esztergomi érsek mellett

18 Balázs Mihály, Fricsey Ádám, Lukács László, Monok István: Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. Vol. I/1. (1609-1616), Szeged, 1990. 255 p. ; vol. I/2. (1617-1625), Szeged, 1990. 256-551. p. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 26/1-2).

19 A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649-1773). Szeged, 1989. 139 p. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25).

20 Autour de la nomination de Péter Pázmány au siège primatial d'Esztergom (1614-1616) – Pázmány est-il resté jésuite après sa nomination? (Szabó Ferencsel közösen) = AHSI 54 (1985) 77-148. p.; Jezsuita maradt – e Pázmány mint érsek? In: Pázmány emlékezete halálának 350. évfordulóján. Szerk.: Lukács László és Szabó Ferenc. Róma, 1987. 197-267. p.

21 Káldi György, a bibliafordító. = Katolikus Szemle 7 (1955) 129-133. p.; Ujabb adatok Káldi Bibliafordításának történetéhez. In: Káldi György Társaság Civitas Dei évkönyve 1 (1956) 7-24. p.

töltött éveinek több fontos részletét, végül érseki kinevezésének körülményeit. A tanulmány végén a szerző rámutat, hogy Pázmány nem csak lélekben, hanem jogilag is jezsuita maradt haláláig.

Az 1989-es év nagyon fontos változást hozott a magyar rendtartomány életében: a jezsuita rend ismét működési engedélyt kapott Magyarországon. Az újrakezdés nehéz munkájából P. Lukács is ki akarta venni a részét. Hazajött és hozzáfogott a megmaradt és szétszóródott levéltári és könyvtári anyag összegyűjtéséhez és rendszerezéséhez. A magyar provincia központjában, a részben visszakapott pesti rendházban 1991-től kezdve négy nyáron át dolgozott idős kora ellenére fiatalokat is megszégyenítő munkabírással, az ő munkájának eredménye a szépen rendezett könyvtár és levéltár. Ugyanakkor a tudományos munkát sem szakította félbe. A rendezési munkák mellett hozzálátott a jezsuita rendtörténetírás egyik nagy adósságának törlesztéséhez: Anton Socher XVIII. századi osztrák jezsuita történetíró munkájának kéziratban maradt második részének sajtó alá rendezéséhez. Az első kötet 1740-ben látott napvilágot a rend megalapításának bicentenáriuma.²² A második kötetből mindössze egyetlen kéziratos példány maradt fenn Pannonhalmán a Paintner-gyűjteményben.²³ A kéziratot P. Petrich gépelte át, ennek a majd 900 oldalnyi gépiratnak az eredetivel való összeolvasását végezte el P. Lukács, amelynek eredményeképp a szöveg (a szükséges jegyzetanyag összeállítását után) sajtóra kész állapotban van. A Rómában töltött téli hónapok sem telnek munka nélkül, P. Lukács a tőle megszokott rendkívüli szorgalommal készíti új forráskiadványát. A rend római levéltárában az egyes provinciák anyaga mindig a rendfőnöknek az adott rendtartományhoz írt leveleinek másolatát tartalmazó regisztrumkötetekkel kezdődik. Az osztrák rendtartomány esetében a regisztrumok (a félköteteket is számítva) 23 kötetet tesznek ki, anyaguk 1573 és 1757 között teljesnek mondható.²⁴ Nem szorul különösebb bizonyításra ezen forrás jelentősége, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy 1600 után a beérkező leveleket (igen kevés kivételtől eltekintve) kiselejtezték. A rendfőnök válaszlevelei a rendtartomány történetének mintegy a vázát adják, személyi ügyektől kezdve a rendházak alapításán, missziószervezésen, iskolaügyön át az egyházpolitikáig vagy a rendi cenzúráig minden fontos gyakorlati problémát érintenek. P. Lukács a jezsuita generálisok válaszleveleinek magyar vonatkozású részeit másolja, amely munkához az óriási türelem mellett igen komoly paleográfiai felkészültség is szükséges, mivel a sok javítás és a fogalmazványjelleg miatt a regisztrumok olvasása rendkívül nehéz. A forrásgyűjtemény eddig 1720-ig készült el, az anyag kiadása történettudományunk igen nagy nyeresége lenne.

P. Lukács László idén 85 éves. Kevés tudósnak adatik meg, hogy elkezdett nagyszabású vállalkozásait teljesen befejezheti és életműve lezárt egészet al-

22 Antonius Socher S.I.: *Historia Provinciae Austriae Societatis Iesu. Pars prima. Ab exordio Societatis eiusdem ad annum Christi 1590.* Viennae 1740. 440 p.

23 Antonius Socher S.I.: *Historia Societatis Iesu Provinciae Austriae. Pars secunda. Ab anno 1591 in annum 1619.* 595 p. Kézirat. Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, 118. C. 28.

24 Jelzetük: *Archivum Romanum Societatis Iesu, Austria* vol. 1-14. (összesen 23 kötet a félkötetekkel együtt).

kot. P. Lukácsnak ez megadatott, hiszen valamennyi nagy sorozatát be tudta fejezni. Ő mégsem szemléli mindezt elégedett tétlenségben, hanem túl a nyolcvanon új munkát keres és talál, s ha Isten is úgy akarja, ezt is elvégzi. „Úgyan ki olvasná el utánam ezt a macskakaparást” kérdezi olykor nevetve, és (egyik méltatója szavaival élve) a mentés jókedvével dolgozik tovább íróasztalánál a számítógépbe írva a klasszikus latinsággal megfogalmazott mondatokat. P. Lukács kétségtelenül jelenség a magyar történetírásban. Nem történésznek, hanem tanárnak készült, a történelem viharai miatt mégis historikus lett, azok között is az egyik legkitűnőbb. Páratlan életművet alkotott, amelyhez foghatót a jövő történészgenerációi valószínűleg nem fognak már létrehozni. Tudása mellett szeretetreméltó egyéniségével, derűjével és szolgálatkészségével mind a rendben, mind a szakmában osztatlan szeretetet és megbecsülést vívott ki magának. Sajnos egyre fogynak közülünk a hozzá fogható nagy történészek és kitűnő emberek. 85. születésnapján azt kívánjuk, hogy hosszú éveken át tanulhassunk tőle, élvezhessük megnyerő egyéniségét, közvetlen modorát és finom humorát.

Kedves Laci Bácsi, Isten éltesse még nagyon sokáig!

ANTAL MOLNÁR

GREETINGS TO REV. LÁSZLÓ LUKÁCS SJ ON HIS 85TH ANNIVERSARY

Catholic ecclesiastical historiography in Hungary after 1948 practically disappeared. While historians dealing with the Middle Ages disguised as the cultivation of cultural, social, or governmental history could touch upon ecclesiastical subjects, research into the history of Catholicism for decades remained a taboo area in early modern history. A Jesuit high school teacher, László Lukács, who arrived in Rome because of political perturbations, started his research into history exactly in 1948. Hungarian fellow researchers started to pay attention to his work as late as the end of the sixties. Visits paid by Hungarian historians to Rome became more frequent from the seventies and a working professional relation between Rev. Lukács and the Hungarian researchers was established in the eighties. The formation of the Jesuit historians' community in Rome was begun when Rev. Lukács became deputy archivist of the archive of the Roman Jesuit Order. In addition to his engagement in working for the order, from the very beginning he was consciously collecting and publishing resources related to Hungary. In the course of his eight years spent on exploring the archive, he collected materials embracing all of 16th century Hungary. At the same time, he began browsing through the materials of the Archive of the Vatican. In order to accomplish the undertaking beyond his strength, he tried to include colleagues from Rome and Hungary (Revs. László Polgár, Miklós Öry, László Szilas, József Fejér). As a result of the research efforts, Rev. Polgár succeeded in compiling a bibliography of the history of the Hungarian Order by 1955, which he managed to publish two years later. By 1956, the section on 16th century of the collected resources was ready for publication, albeit in a small number of copies owing to the amount of money collected from donations. Aside from research into Hungarian history, László Lukács took an early interest in the past of the pedagogical activity of the order (the role of Jesuits in bringing up priests). As his writings soon attracted the interest of specialists and the leadership of the Historical Institute, he was presented a major commission in 1956, which appeared to be decisive for all of his later activity. The international committee aimed at republishing the critical issue of the basic document of Jesuit pedagogical matters, *Ratio studiorum*, turned to Rev. Lukács requesting him to undertake the enormous archiving task, who considered it indispensable to study the preparatory work of *Ratio studiorum* during the preceding half a century. He therefore scrupulously collected and published all documents concerning

matters of Jesuit teaching in the 16th century. On the basis of the vast material collected he was able to clarify basic issues related to the formation of the system of Jesuit teaching and the publication of the superb seven-volume resource and the related studies made him a classic in the literature on the history of European pedagogy. In addition to publishing *Monumenta Pedagogica*, Rev. Lukács received another important assignment in 1965: he became a member of the committee on the study of the so-called "gradus" issue and the submission thereof to the *Congregatio Generalis* (1965-1966). Rev. Lukács spent a year on the history of the differentiation between Jesuit priests and his studies showed the anachronism of the gradus system. Not all members on the related committee shared Rev. Lukács's views so he already had problems with publishing his paper, and finally the commissio decided to retain the differentiation. In the meantime, he had another opportunity to publish resources related to Hungary in 1967. Once again, leaders of the Historical Institute suggested that the publication of the Hungarian resource be included in the *Monumenta* series. This meant the supplemented republication of *Documenta Romana...* and the publication of the materials after 1586. In fact, the four thick volumes of *Monumenta Antiquae Hungariae* presented a modified picture of the history of civilization in the second half of the 16th century in that it explored the Catholic component. Data of the history of the Catholic Church in the strict sense were supplemented by documented facts related to the history of literature, arts, folk-lore, or to society, economy and politics, thus contributing to our knowledge of the time. Rev. Lukács included in his early publication plans prosopographical data collection regarding Hungarian Jesuits. This collection appears to be indispensable for an orientation among the resources of the history of the order. As a result, his work was issued between 1978 and 1995 in eleven volumes as annual catalogs of the Austrian dominion of the Order along with the three-volume bibliographical archive of the members of the province. The fourteen-volume work is important not just from the point of view of the history of the Order: there is no other layer of the Hungarian society in early modern history with a complete prosopographical database available on this high level. Exploration and utilization of the catalogs has, however, not yet taken place, notwithstanding the fact that the data compiled are suitable for analysis not only from the aspect of the members' bibliography but also from other angles. Active scientific cooperation between Rev. Lukács, who visited Hungary for the first time in 1968, and the specialists at home developed by the early eighties. This is documented by the common publication in 1987 of the list of Hungarian participants in the seminars of the Pope, which made available to the Hungarian community of historians a world so poorly recognized. This Szeged connection provides an opportunity to continue in Hungary the work initiated by Lukács. The close relation between Rev. Lukács and the University of Szeged was further confirmed by awarding him the title of honorary doctor in 1988. In 1989, when the Jesuit Order was reinstated in Hungary, Rev. Lukács returned home and started to collect and systematize the available data scattered around in archives and libraries. He did not stop doing scientific research either: he started to prepare for publication the second part of the manuscript written by the Austrian Jesuit history writer Anton Socher in the 18th century. In the archive in Rome, he collects data related to Hungary from the registers containing copies of the letters of the superiors written to the given dominia. This year, Rev. Lukács is 85 years old.

BOHDAN CYWIŃSKI

A KATOLIKUS EGYHÁZ SZLOVÁKIÁBAN A KEZDETEKTŐL 1948-IG¹

ELŐSZÓ

Nem ismeretes magyar nyelvű összefoglalás a szlovák egyháztörténelemről. A hiátus annál is égetőbb, mert arról a területről van szó, amely a történelemtanárnak oly megszokott Nagy-Magyarország északi részét jelenti, arról a területről, ahol a helyi lakosság 900 éven át békében egymás mellett élt, leszámítva – a kezdet? – az utolsó száz év viharos történetét. Előtanulmányként közöljük Bohdan Cywiński esszéjét, aki pártatlan (pártatlanabb?) szempontból tanulmányozza a kérdést. Cywiński kötete először 1982-ben jelent meg Rómában, azóta kiadták Lengyelországban és megjelent olaszul is. A szlovákokról szóló tanulmány csak egy része könyvnek, melynek tárgya az egész Kelet-Közép-Európai térség katolikus jellegű nemzeteinek (így: lengyelek, litvánok, ukránok, beloruszok, csehek és szlovákok egy fejezetben, magyarok, Erdély – külön fejezetben –, horvátok) története, esszészzerű feldolgozásban, hiánypótló és úttörő mű a maga nemében.²

Miért közöljük ezt az esszét? Nem elég a *magyarellenes propaganda* külföldön?

Célunk nem más, mint annak ismertetése, milyen nehéz helyzetet teremt történetírásunk egy jóindulatú külföldi, egy barát számára, aki igazságot kell tgyen két veszekedő nemzet között. És nem tud, hiszen az egyik nemzet nyelvét nem ismeri, tehát csak olyan irodalmat tud használni, amely anyanyelvén (lengyelül), anyanyelvéhez közelebb álló nyelven (jelen esetben szlovákul) és világnyelveken (angolul, franciául) jelent meg e témában. Célunk ugyanakkor az, hogy anyanyelvünkön megismerjük azt, hogy a legnagyobb jóindulat mellett, és tárgybeli tévedésekkel tarkítva – (sic! jelzettel utalunk a nagyobbakra), hogy gondolkodnak rólunk mások, hátha tanulhatunk ebből.

Bohdan Cywiński a krakkói ZNAK folyóirat egykori szerkesztője, azóta is munkatársa, a Szolidaritás mozgalomnak Mazowiecki későbbi miniszterelnök mellett második embere, Jaruzelski puccsa idejében épp vendégelőadón külföldön. Egyetemi tanárként működött a svájci Fribourghban. A nyolcvanas évek végén visszatért hazájába, ahol folytatja trilógiára tervezett tanulmánykötetének írását. Jelenleg Kijevben, a domonkos rend által alapított Szent Tamás Filozófiai Teológiai Főiskola egyháztörténelem professzora. Családjá a mai Belorussziából ered, ő maga varsói, a volt Orosz-Lengyelországban a század végén hasonló élményben részesültek az iskolások, mint amit Felső-Magyarország lakóinak tulajdonít Seton-Watson nyomán a szerző: az iskola hivatalos tanítási nyelve orosz volt, a lengyel használatát büntették.

1 Ez az esszé részlet Cywiński, B, *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie środkowo-wschodniej, I. Korzenie tożsamości*, Róma 1982. c. kötetéből, 172–194.

2 Az olasz változat: *Il secolo della difficile prova. Storia contemporanea della Chiesa nell'Europa centro-orientale. Vol. I. Le radici dell'identità*, CSEO Bologna, 1983. Megjelent a sorozat második kötete: Id., *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie środkowo-wschodniej, II. „... i was prześladować będą”*, Lublin-Róma 1990. 250 l. – A lengyelországi kiadás 1994-ben jelent meg (I–II. kötet).

Ne rójuk fel a lengyel szerzőnek, hogy a trianoni határokat visszavetíti a IX. századba, és annak a történetét írja meg – nem szaktörténész módjára –; azt se rójuk fel, hogy a történetietlen „Szlovákia” kifejezést használja – nem tesz mást, mint vesz egy ma ismert politikai fogalmat, alkalmazza a szlovák nemzet által önmagára használt kifejezést. A nemzet fogalom használata is árnyaltabb elemzést kíván, de talán elegendő új szempontot találnunk, ha egyeztetjük az itt kapottakat a magyar nyelvű történetírással (azt mondanám rögtön: nemzeti apológiával, mert hiszen Kelet-Közép-Európában minden nemzet így fogja fel a történetírást). Egy területnek ugyanis egy története van, bárhány nyelven művelik is azt.

Historia est magistra vitae. Ezen a területen is. Nem érthetjük meg a mai szlovákiai helyzetet, ha nem értjük meg ennek közvetlen történelmi előzményeit.

Igen fontos annak tudatosítása, hogy a szlovák „nemzeti történelem első dátuma a *nyugati szlávok által lakott terület első templomának felszentelése a nyitrai fejedelmi székén, a félig legendás Pribina herceg államocskájának fővárosában, 830. évben*”. Egész „Nyugat-Szláviáé,” beleértve a mai lengyel, cseh területeket. Továbbá: a középkor második felének kulturális fejlődése, ill. a török idők alatt a rendi magyar államiség, súlyponttal a nemesség jelenléte a mai szlovák területeken, mindezek *gazdag késő-közép- és újkort teremtettek Észak-Magyarországon, helyesebben: Észak-Hungáriában*. S ne vegyük rossz néven a szlovák szempontú igaz megállapítást: a nemesi-rendi Magyarország intézményeinek el-, ha akarjuk: visszaköltözése (ez már nem áll a nagyszombati egyetemre), szegényítette, provinciálisabbá tette a Felvidéket. Már amennyiben arra gondolunk, hogy ez esetleg külön ország, nem egy a délivel. – Lehet, hogy történetírásunk kritériumainak nem felel meg a megfogalmazás, de a magyarság is csak egy *nemzetiség* volt a soknemzetiségű Habsburg-monarchiában, a nemesi nemzet történetírása ezt másképpen tudatosította bennünk. S ha az utóbbi két évszázad magyarosításával kapcsolatosan töredékesek is a lengyel szerző ismeretei, a kérdést inkább vessük fel így: ki tehet erről? Vajon a magyar történetek miért nem publikálnak idegen nyelveken? Vajon más meg fogja-e írni helyettünk, meg fogja-e ismertetni helyettünk a magunk álláspontját? Különösen, ha nyelvünket Európa-szerte nehéznek, megtanulhatatlanul nehéznek tartják!?

Vajon történetírásunk foglalkozott-e már a XIX. századi felvidéki szemináriumok oktatási tevékenységével vagy a főpapkinevezésekkel?

A nemzeti önsajnálattal, önostorozással, a „magyar lélek”, „szlovák lélek”, „lengyel lélek”, stb. romantikájával nem jutunk messzire. Az ilyen megfogalmazás tudatlanságról tanúskodik. Az egy-nyelvbe zárt kultúra – főleg, ha körülhatárolt, szűk, és hamar belakható, nem olyan nagy mint pl. *Franko-főntia*, a franciául beszélők több tucatnyi országa –, elégtelen, annál is inkább, mert eredetének tanulmányozásához már eleve meg kell tanulni legalább latinul és németül, mert forrásaink minimum ezen a nyelven találhatók.

Terméketlen a magyar-szlovák, magyar-román, magyar-horvát, stb. szembeállítás is. Ne szabadljuk szét azt, ami egy volt! Egyszer már megtettük: Hungáriát lefordítottuk Magyarországra, és kiebrudaltuk belőle a magyart anyanyelvüknek nem valló, de hungarus tudatú honpolgárokat. Nincs magyar-szlovák ellentét, redukcionista történetnézet van, amely szemlélethatárát az anyanyelvre szorítja le. Nincs nemzethalál! Ha van, azért van, mert nemzethalál képzetével viaskodva belesodortattuk magunkat két világháborúba, és az abortusz holocaustjába.

Az igazság az egész, az igazság a teljes. Az elvesztett teljességet keressük-kutatjuk. Európát ne csak mondjuk, tegyük is: tanulva nyelveket, megismerve a külföldön rólunk kialakított képet, feltéve magunknak kérdéseket, amelyeket magyar nyelven író történészeink fel sem tesznek, hiszen természetesen tűnnek dolgok, amelyek egy másik, egy harmadik nézőpontból nézve nem természetesek.

Vajon eszünkbe jutott-e már valaha, hogy Hungáriát megcsonkítva, magunkat is kiűztük abból? Hogy talán ez az úttévesztésünk oka? Hogy a belügyet óhatatlanul külügyvé tettük, és mindaddig nem találjuk meg helyünk Európában, míg nem békéltünk meg – önmagunkkal? múltunkkal? szomszédainkkal?

Kimeríthetetlenül gazdag a Duna-mente népeinek kapcsolattörténete, számtalan új szemponttal gyarapíthatjuk ismereteinket, ha nem cenzúrázzuk saját gondolatainkat mi, óhatatlanul nacionalista, mert a nemzeti apológiában felnőtt történelemnézet örökösei.

A Szerkesztőség

Az 1968. évi prágai puccs és kommunista hatalomátvétel megpecsételte a szlovákiai katolikus egyház sorsát is. Ennek az egyháznak ez idő tájt hat egyházmegyében (Nyitra, Nagyszombat, Besztercebánya, Rozsnyó, Szepesség és Kassa) közel 2,5 millió római, továbbá háromszázezer görögkatolikus híve volt, Eperjes székhellyel. Mindkét szertartású katolikus egyház a szlovák lakosság több mint 80%-át egyesítette. A fennmaradó tízegynéhány százalék legnagyobb része a közel 400 éve gyökeret vert evangélikus egyházhoz tartozott.

A csehek és szlovákok nemzeti karaktere eltér egymástól, és ez különösen is kitűnik e két nemzet katolikus egyházához tartozó közösségek történetét tanulmányozva. A két nép egy törzsből nőtt ki, rokon egymással és szinte konfliktus nélkül élt együtt a történelem során, nyelvük is rendkívül közel áll egymáshoz. Mindez kevésnek bizonyul a két nemzet és helyi egyház ezeréves politikai, társadalmi és kulturális történetének tanulmányozása kapcsán. Az egyháznak a nemzetbe és annak történetébe való belegyökerezése és az általa teljesített feladatok mértéke olyannyira különbözik a két nép esetében, hogy ma az egyházzól alkotott kép gyökeresen elüt egymástól. Ismét – mint a többi esetben is – a szlovákiai katolikus egyház helyzetének sajátosságát legtávolabbi történeti gyökereinek tanulmányozása után tudjuk megérteni, majd pedig az 1948. évet megelőző mintegy ötven év részletesebb elemzéséből.

Szlovák nézőpontból a nemzet kezdetei a IX. század első feléig nyúlnak vissza, a nemzeti történelem első dátuma a nyugati szlávok által lakott terület első templomának felszentelése a nyitrai fejedelmi széken, a félig legendás Pribina herceg államocskájának fővárosában, 830-ban. Néhány évvel később ez az állam elbukik és átadja helyét a nagymorva birodalomnak, ide érkeznek a század hatvanas éveiben Szent Cirill és Metód, a szlávok apostolai. Nyitra püspöki székhellyé válik. A következő néhány évtizedben megszűnik a nagymorva állam, megszűnik a nyitrai püspökség, elveszik az, ami a szlováki államiság európai történetének kezdetét jelenthetné. Amikor 1007-ben (sic!) létrejön Esztergom székhellyel a magyar egyházszervezet, területe egész Dél-Szlovákiára kiterjedt (Északon hegyek vannak, ez idő tájt kétségkívül lakatlanul). Ez azt jelenti, hogy ezeken a földeken ekkorra már hagyományosan a X. században megalakult magyar államhoz tartozik.³ A szlovák történelem következő 900 éve Szent István Koronája politikai keretei között íródik, és a szlovák katolicizmus ugyanazon folyamatokat és történelmi eseményeket éli át, mint a magyar katolicizmus.

A XIX. században megjelenő „szlovák kérdés” és annak viharos története, különösen a szlovák-magyar konfliktus hevessége, arra a történetietlen szemléletre vezetnek, amely szerint a szlovákok századokon át az „idegen” magyar államban éltek volna, folyamatos üldöztetések közepette. A történelmi valóság más. Szlovákia – „Felső-Magyarország” – valójában csak etnikai szempontból

3 L. Hrusovsky, Fr., *Zarys dziejów Słowackich do 1918 roku*, in: *Słowacja i Słowacy II*, Kraków 1938, 23.

különbözött az állam többi részétől. A magyar állam keretébe tartozva, annak megalakulásától kezdve, Szlovákia nem törekedett saját metropóliára – azonos starttal indult. A főegyházmegye központja földrajzilag közel esett – Szlovákia földrajzi fekvése megővta azt a távolesó periféria helyzetétől. Így egész területének története már az Árpád-házi királyok idejében az állam történetének szerves része, még inkább az az Anjouk korában. Noha semmiféle politikai jellegű önállóság nem mutatható ki, a szlovák területeken a késő középkorban intenzív civilizációs és kulturális fejlődés figyelhető meg.⁴ A várak sűrű hálózata és a köröttük létrejövő városok mind erről tanúskodnak. A fejlődés fénypontja a XIV. és XV. század. Ennek a periódusnak a végén Szlovákia elszenvedti a cseh husziták betöréseit, a huszita eszmék azonban nem hatnak különösebben a helyi lakosság körében. Az európai kulturális áramlatok ugyanakkor Mátyás király idejében a bratislavai (sic!) egyetem alapításához vezetnek. Rövid ideig való fennállása azonban csak a kor humanista körei kulturális törekvéseinek hírnöke, nem pedig a kulturális fejlettségnek.

Szlovákiának a magyar államban betöltött szerepe rendkívüli mértékben megnövekszik a mohácsi katasztrófa után. Dél-Magyarországnak a törökök által való elfoglalása következtében a főváros átköltözik Pozsonyba – a mai Bratislavába. A Habsburg-Magyarország területe 150 éven át szinte kizárólag a szlovák területtel azonos.

A XVI. században érkezik meg Szlovákiába a reformáció hulláma. A németek által sűrűn lakott városokban felvirágozik az evangélikus hitvallás, kisugározva a vidékre is. A következő mintegy száz évre Szlovákia protestáns országgá válik.⁵ Erre az időre esik a cseh befolyás erősödése is. A következő század ellenkező hullámot hoz – a XVII. századtól megindul a rekatolizáció, az ellenreformáció. A szlovák kultúra történetében ez új, az előzőnél mélyebb hatást jelent. Kiváló szerepet játszik ebben Pázmány kardinális, egy magyar ember, aki életművét éppen a szlovák vidéken alkotja. Itt tartja meg az összmagyarországi zsinatokat a trentói rendelkezések bevezetése jegyében, itt térnek meg a befolyásos főnemesek – főként szlovák származásúak, de ebben a korszakban egyre inkább törekszenek a magyarosodásra. 1635-ben itt alapítja meg a nagy-szombati egyetemet, valamivel később pedig a jezsuita akadémiát Kassán. A jezsuiták rekatolizációs erőfeszítései az írott szlovák nyelv megteremtésére vezetnek (a korábbi protestáns hullám inkább a cseh nyelvet hozta be). A magyarországi katolikus egyház története Szlovákiában íródik, meggyorsítva annak kulturális fejlődését.⁶ Csak a hegyes északkeleti Szlovákia fejlődése késik meg, amelyben a nem túl számos és fokozatosan elmagyarosodó nemesiség, a helyi lakosságot kizsákmányolva, sajátos helyi és zárt hegyilakó társadalom kialakulását okozta, amely népi betyárhistóriákban keresi a megoldást a

4 Uo. 40–46. L. még: Seton-Watson R.W., *Národnostny otázka v Uhrach*, Brno 1913, 40. skk.

5 L. Hrusovsky, i. m. 76.

6 Az ellenreformációnak a szlovák kultúrára tett hatásáról l. Hrusovsky, i. m. 59–66; Seton-Watson R.W., i. m. 64; Rekem J., *Selected chapters from the Slovak cultural history*, in: *Slovak Studies IX*, Róma 1969. 17; Hodža, M., *Federation in Central Europe*, London 1942. 208–209.

Habsburg-hivatalnoki-nemesi társadalmi berendezkedés által fölvetett problémákra.⁷

Szlovákia kulturális fellendülése megtorpan a törököknek a korábbi magyarországi területekről való kiűzésével, a XVII. század második felében. A szlovák területekre zsúfolt magyarság szétköltözik a visszaszerzett dél-magyarországi területekre, felélénkül a kapcsolat az erdélyi magyarokkal. A szlovák területeken végig vonul Rákóczy Habsburg-ellenes felkelése, amely lényegében a protestánsoknak a katolikusokkal folytatott vallásháborúja volt (sic!). Ennek elbukása után már semmi sem fékezi a katolikus Magyarország újjáépítését a történeti határok között. Szlovákia fokozatosan provincializálódik, Bratislava elveszíti korábbi jelentőségét Pest javára. 1777-ben oda helyezik át a nagyszombati egyetemet is. És bár Mária Terézia törődött az egyházi kérdésekkel, és újjászervezte a szlovákiai egyházat: a nyitrai püspökség mellé újakat létesítve a Szepességben, Rozsnyóban és Besztercebányán,⁸ Szlovákia egyháziilag is provinciális marad, a magyar területeken lévő Esztergom főegyházmegye és metropólia alá rendelve.

A XVIII. század második fele a Habsburg-Monarchia népei számára a nemzeti különállóság tudatosulását hozta. A hivatali nyelv németesítése császári parancsának ellenszegülnek magyarok és csehek. Majd a magyarok hasonló tiltakozást tapasztaltak meg a horvátok, románok, szerbek és szlovákok részéről, saját nemzeti nyelvük védelmében.

A szlovákok nyelvi ébredése a XVIII. század kilencvenes éveire esik. A szlovák irodalmi nyelvet Antoni Bernolák katolikus pap vezette be, aki a Szlovák Tudós Társaság megalapítója, melyben mintegy 500 személy csoportosult, természetesen főleg a papság részéről.⁹ A nyelvi és kulturális megújulás legkiválóbb személyisége az egy nemzedékkel fiatalabb Ludovit Stur lelkész lesz. A szlovák irodalmi nyelvet a közép-szlovákiai nyelvjárásokra alapozza – ez fog győzni a későbbi nemzeti irodalomban. A negyvenes években általa alapított szlovák kulturális társaság, általa használt politikai és irodalmi nyelv, végül a nemzeti gondolatot tudatosító vasárnapi iskolák alkották részeit a nemzetet tudatosító munkának. Mindezt az új társadalmi-eszmei minőség megjelenése tette lehetővé: a szlovák különállóság érzése a történetileg és kulturálisan közelálló, de etnikailag és nyelvileg idegen magyarsággal szemben, amely egyre tudatosabban kívánta magát magyar nemzetnek nevezni.

A szlovák kulturális és nemzeti különállás tudatosulásával párhuzamosan a szlovák-magyar kapcsolatok történetébe új elem nyomul be, amely a történeti szükségszerűség erejével egyre erősebben árnyékolta be annak múltját is. A nemzeti közösségek korábbi periódusaiban a gyengébb nemzet számára tagadhatatlan jótett az erősebb nemzet kulturális életében való részvétel lehetősége. Természetes jelenségnek tudható a vezető és civilizációs szempontból élénkebb társadalmi rétegek részéről a kulturálisan gazdagabb nemzet nyelvének, gyak-

7 L. Hrusovsky, i. m. 76.

8 Uo. 80.

9 Uo. 84; l. még: Zubek T.J., *The Bernolak school*, in: *Slovak Studies I*, Róma 1961. és: Prazak, i. m. 33.

ran vallásának is elsajátítása. Amikor azonban az idők folyamán az idegen – vagy legalább valamilyen arányban együtt, de idegen címke alatt létrehozott – kultúrában a saját különállás érzése is beérik, a helyzet homlokegyenest megváltozik. Az, ami idáig ajándék volt, kényszerűséggé, a részvétel lehetősége kulturális elnyomássá változik és a saját gyengébb nemzet autonóm fejlődése lehetőségeinek beszűkülésévé.¹⁰

A nemzeti különállás tudata nem érik be egyszerre az egész társadalomban – különösen abban, amely az eredeti etnikai jelegét csak a legszegényebb és leginkább elmaradt rétegekben őrizte meg. Az új tudat előbb csak az elitet jellemzi, amely tiltakozik az ellen, ami az egész számára még természetesnek tűnik, de nem boldogítónak. Ezért a nemzeti különállás ébresztői annak a nemzetnek a valóságtól elszakadt doktrínér értelmiségei, amelynek a nevében fellépnek. A jövő azonban mégis nekik fog igazat adni.

A XIX. század a szlovák kultúra számára a magyarral való szimbioziszból való kiszakadást jelenti. A század első felében ez a folyamat természetes és konfliktusmentesen zajlott le. E korszak szlovák nemzeti ideológiáját romantikus historicizmus jellemzi, a saját nemzet kezdeteinek kutatása, szentimentális pánszlávizmus és a valamely politikai következtetésektől való távolságtartás, valamint a korszaktól elválaszthatatlan nép iránti elfogultság, amely idealizálta a szláv jellegű helyi sajátosságok bármilyen megnyilvánulását.

A Népek Tavaszának szellője a szlovák elit hirtelen politizálódásához vezetett. Magyarország függetlenségének (sic!) a pesti országgyűlés (sic!) általi kikiáltása láttán a szlovákok saját gyűlésükön követelik saját autonómiájukat a magyar állam keretei között. Saját tartománygyűlést kívántak, a szlovák nyelv bevezetését a hivatalokba és a főiskolákba. Ez a program süket fülekre talált úgy Pesten, mint később Bécsben.¹¹ Jelentősége abban áll, hogy megnyilvánul a szlovák politikai akarat. Hasonló, talán kisebb jelentőségű a szlovák önkéntesek szembeszállása Kossuth magyar fölkelésével (sic!) szemben.

A hatvanas évek nem kedveztek ugyan a magyaroknak, de fényesebbek a monarchia más nemzetiségei számára, lényeges haladást hoztak a szlovák kérdésben is. Ennek mértéke nem a jogi-politikai rendelkezések, hanem az alapvető munka eredményei – a társadalom áldozatkészségéből létrehozott két első szlovák gimnázium, a kulturális társulat – Matica Slovenska –, és 1870-ben az első szlovák kiadó, a Spolok Sväteho Vojtecha – Szent Adalbert Társulat.¹²

Az 1868-as (sic!) osztrák-magyar dualista kiegyezés a szlovák kérdést azonban a magyarok hatáskörébe utalta. Ez erőszakos, idővel egyre erőszakosabb magyarosítással járt. Az egységes magyar nemzet programja, az általánosan használt és kötelező magyar nyelvvel, kíméletlen harchoz vezetett a szlovák elemmel és annak önálló kultúrájával. 1874-ben bezártak hármat a létező négy szlovák gimnáziumból, két évvel később likvidálták a Matica Slovenskát. Az

10 L. e témához: Macartney C.A., *Hungary and Her Successors*, London 1968. 3. kiadás, 91.

11 L. Seton-Watson R.W., i. m. 118.

12 L. Hrusovsky, i. m. 96–97; Buc B.S., *A time of hopes and trials*, in: *Slovak Studies I*, Róma 1961. 85–94.

államellenes pánszlávizmussal szembeni harc jellegével a Matica helyébe, annak elkobzott társadalmi alapítványi javaiból, létrehozták a Felső-Magyarországi Kulturális Szövetséget, amely a szlovák nemzeti tudat fejlődését volt hivatott megakadályozni.¹³ A kilencvenes években magyarosították a földrajzi neveket, 1898-ben pedig különös tartalmú körlevelet bocsátottak ki, melynek címzettjei: tanárok, hivatalnokok, állami alkalmazottak. Ebben ajánlották a saját vezetéknev magyarosítását néhány éven belül.¹⁴ Ez az egész magyarosítási akció párosult mindannak megvetésével, ami szlovák, ami kifejeződött Gróf Tisza miniszterelnöknek a budapesti „szabadelvű” körökben népszerű kijelentésével: „A szlovák (sic!) – nem ember!...”

A szlovákok nemzeti létének hátrányára két alapvető, magyarosító hatású folyamat volt megfigyelhető. Az egyik a városiasodás, amely miatt a magyar városokban állást kereső paraszt elveszítette eredeti nyelvét, a másik, a veszedelmesebb, az iskola. A szlovák elem irtása 1879 után oda vezetett, hogy az oktatásban való részesedés ára a nemzeti érzelmekről való lemondás vagy annak eltitkolása volt. Így az 1893-94-es években a szlovák területek tanulóinak csak 3%-a vallotta meg a szlovák nyelvet anyanyelvként.¹⁵ A budapesti főiskolákból eltávolították azokat a hallgatókat, akik nyilvánosan megvallották szlovák anyanyelvüket. Ugyanígy az elmagyarosított szlovákok, az ún. magyarónok számának növekedése megfigyelhető volt úgy a falusi lakosság soraiban, mint a felvilágosodott körökben. A szlovák elem így – a természetes szaporodás magas mutatói ellenére – fokozatosan csökkent, a született vagy megtért magyarok számához képest. A szlovákok aránya, akik 1880-ban az egész állam lakosságának 13,5%-át tették ki, a világháború küszöbén csak 10,7% volt.¹⁶

A századokon keresztül békésen élő szlovákok számára éppen a nemzetnévelésért vívott folyamatos harcnak ez az 1868-1918 közötti ötven éve jelentette az együvé forrás legfontosabb történelmi élményét. Így nem is kétséges, hogy a katolikus egyház helyzetét ebben a nemzeti ügyben való állásfoglalás hosszú időkre megszabja: a nemzetbe gyökerezés alapvető tényezője lesz-e vagy lelkiileg idegen intézménnyé válik-e.

A katolikus egyháznak a szlovák nemzeti kérdésben való magatartása több fázison ment át. Az ébredő nemzeti tudat kezdetén ott van Bernolák atya és papi tudományos társulata. A saját értelmiségtől megfosztott nemzetek történelmében a lelkészek rendkívüli kulturális aktivitása igen tipikus, találkozunk vele Erdélyben, Horvátországban, Litvániában és az ukrán nemzeti mozgalomban. A szlovák kultúra történetében a két felekezet lelkészei – katolikusok és protestánsok egyaránt – jelentős szerepet játszottak. A XIX. század első felében a protestánsok vezetnek.¹⁷ A szlovákiai evangélikus egyház szerepének

13 L. Hrusovsky, i. m. 98–99; valamint Heck R. – Orzechowski M., *Historia Czechosłowacji*, Wrocław 1969, 261.

14 L. Seton-Watson R.W., i. m. 204.

15 L. Heck, Orzechowski, i. m. 260.

16 L. Macartney, i. m. 33.

17 L. Seton-Watson H., *Eastern Europe between the Wars, 1918–1941*, Cambridge 1945, 42; Hrusovsky, i. m. 88; Batowski H., *Zarys dziejów słowackich w ostatnim dwudziestoleciu*

nincs magyar párhuzama (a magyar protestantizmust elsősorban a református egyház képviselte). A szlovák evangélikusok természetes módon a csehek felé tájékozódtak, ami a szlovák kultúra fejlődésének korábbi stádiumában kétségtelenül hasznos jelenség volt. A szlovákiai katolikus egyház a magyarországi katolikus egyháznak intézményileg alig körülbástyázott része volt, teljes mértékben Esztergom főegyházmegye alá tartozott és természetes módon Szlovákiát inkább összeforrasztotta Magyarországgal. Az önálló szlovák kultúra és nyelv javára ennek keretei között csak a lelkipásztori eredményességgel lehetett érvelni, ami ezen felül történt az a szlovák vagy a szlovákbarát papság egyéni magatartásán, jóindulatán múlott, nem pedig – mint az evangélikusoknál – az intézményesített egyházban uralkodó hangulaton. Így a Népek Tavasza idejében a nemzeti törekvések élére az evangélikusok kerülnek. A protestáns lelkészek rendkívüli aktivitásáról tanúskodik a XIX. századi szlovák írók listája: 178 személy közül 74 lelkész, 38 katolikus pap, 25 tanár ill. az oktatásügyben dolgozik, 11 hivatalnok. A többi foglalkozást 30 író képviseli.¹⁸

A század közepén a katolikus egyházban megjelenik Besztercebánya kivételes formátumú püspöke, Stefan Moyses.¹⁹ Kiemelkedő személyiség, kapcsolatban áll a megújuló horvát mozgalommal, velük együtt szembefordul a pesti (sic!) parlament magyarosításával a Népek Tavasza előestéjén, 1850-ben nevezik ki püspökké, ezen a poszton rendkívül aktívan támogatja a szlovák kulturális autonómia ügyét. 1860-ban a szlovák delegáció élén Bécsben találjuk, átadja a császárnak azt a kérelmet, amely a szlovák hivatali és oktatási nyelv bevezetését sürgeti Szlovákia területére. Szlovák tannyelvű katolikus gimnáziumokat alapít, majd másokkal együtt megalapítja a Matica Slovenskát, elsőként ő áll annak élén. Egész működésének 1868 kiegyezése (sic!) szükségszerűen határt szab, mégis elmondható, hogy Stúr mellett ő a szlovák nemzet egyik legnagyobb XIX. századi ébresztője. Példája megmozgatja a katolikus papságot, amely a következő évtizedekben egyre nagyobb számban és egyre eltökéltebben aktivizálódik ezen a téren.

A szlovák nemzeti lét legnehezebb időszakában a katolikus egyház kiélezett nemzeti harcok területévé válik. Moyses püspök aktivitása Budapest és Esztergom számára intő példa volt, hogy a jövőben ne nevezzenek ki nemzetilag tudatos szlovák papokat valamely főpapi székre. A szlovák egyházmegyéket ettől fogva magyarok, vagy kipróbált „magyarónok” kapják meg. Gyakran fékezik ők a szlovák katolikus intézmények fejlődését. A Matica Slovenskát ezek tevőleges támogatásával oszlatták fel, a Szent Adalbert Társulat megalapítását az érseki jóváhagyásért folytatott tizenhárom éves küzdelem előzte meg, pedig az első katolikus kiadóról van szó, amely a nép javára kívánt tevékenykedni. A szlovák nemzeti ügynek kedvező papok rendszerint a legrosszabb plébániákat kapják. A szemináriumok a magyarosítás különösen is fontos intézményeivé válnak: a magyar professzorok megpróbálnak „magya-

(1918–1937), in: *Słowacja i Słowacy II*. Kraków 1938. 125.

18 L. *Slovenská Vlastveda III. Spoločnosť*, L. Novak (szerk.), Bratislava 1945. 313.

19 Hrusovsky, i. m. 93–102. L. Hurban-Vajansky S., *Život Stefana Moyses*. Turc. Sv. Martin 1935. monográfiáját.

rón” papokat nevelni, egyre gyakoribbá válik a szlovák nemzeti kultúra iránti érdeklődés, vagy a szlovák nyelv használata miatt a kispapok eltávolítása. Az egyik egyházmegyében a püspök betiltja a Cirill és Metód neveket kereszteléskor, mert e szentek tiszteletét államellenes és pánszláv agitációnak fogja fel.²⁰

Mindezen intézkedések ellenére a katolikus egyház marad az egyetlen hely, amelyben a szlovák nyelvnek polgárjoga van. Minden, a szónoklat és a lelkipásztorkodás nyelvének magyarosítására vonatkozó állami rendelkezés dacára a 916 szlovákiai katolikus plébániából 754-ben (82%) kizárólag a szlovák nyelv volt használatos, 105-ben (11%) magyar, a többien mindkettő.²¹ Mi több, a plébániák fenntartottak – a kormány politikájával szöges ellentétben – népiskolákat, az egyetlen olyan típusú iskolát, amelyben 1879 után tanítási nyelv maradhatott a szlovák nyelv. Ezeknek az iskoláknak a száma 1874-ben 1971-re növekedett, majd az állami intézkedések hatására csökkent, 1905-ben 241-re.²² A katolikus egyház volt végül a szegényes szlovák nyelvű sajtó legfontosabb kiadója – természetesen vallási területen mozgott. Ily módon a katolikus plébániák fokozatosan a szlovák nemzeti mozgalom helyi – és a lakosság számára legközelebbi – központjaivá váltak. Ebben a helyzetben a szlovák-magyar harc frontja az egyházon keresztül vonult: míg a magyar püspökök sorozatosan magyarosító beszédeket mondtak és ilyen szellemű körleveleket adtak ki, a szlovák plébánosok és káplánok a nép vezetőivé növekedtek fel, sok esetben vállalva kiállásuk nehéz körülményeit, elveszítve a plébániákat, fizetve vég nélkül a büntetéseket, elszenvedve a letartóztatásokat és bebörtönzéseket.

A szlovák papság nemzeti tevékenysége az idők során egyre dinamikusabbá vált, a századfordulón pedig nyílt politikai harc formáját öltötte.

A XIX. század vége a nemzetileg tudatosult csekély számú szlovák értelmiség számára a politikai magatartás kikristályosodását hozta. A korábbi pánszláv jellegű álmódosítás átadta a helyét két politikai koncepciónak. Az egyik Szlovákia autonómiájára törekedett a magyar állam keretei között, a másik Szlovákiának Csehországgal való szövetségét hirdette meg, a föderaliztikusan átszervezendő Habsburg-Monarchia állami keretein belül.²³ Az aktív szlovák politika lehetőségei a magyar parlamentben minimálisak voltak. A kivételesen konzervatív magyar választási törvény szellemében a szlovák népességnek alig 6,1%-a rendelkezett szavazati joggal, az egyes választások során ismétlődő helyi visszaélések pedig gyakorlatilag beszűkítették ezeket a szerény kereteket is. A Katolikus Néppárttal való együttműködésnek köszönhetően a papság által szavazóurnáknok irányított szlovákoknak sikerült mégis megszerezni egy szimbolikus parlamenti képviselőt.

20 Az egyházon belüli magyarosításra L. Hrusovsky, i. m. 100; Macartney, i. m. 92; Zacek, i. m. 190; Zawiliński R., *Słowacy, ich życie i literatura*. Warszawa 1899. 59. és 82–83. Legtöbb anyagot a katolikus egyházon belüli magyarosító erőfeszítésekre és az azzal való szembezállásra l. Seton-Watson R.W., i. m. passim, különösen 174, 183, 196, 215, 231–232, 248–249, 302–303, 424–427.

21 L. Seton-Watson R.W., i. m. 427.

22 Uo. 424.

23 Uo. 202. L. még: Batowski, i. m. 123–122., és Hrusovsky, i. m. 102.

Ez odáig vezetett, hogy a követek körül önkéntesek nagyobb száma csoportosult, köztük a többséget a katolikus papok tették ki. Ez lett aztán a Szlovák Néppárt²⁴ törzsgárdája – a később „ludákok” néven híresé vált csoport tagjai, akik a két világháború közti időszak politikájának vezető pártjává lettek. Vezetőjük Andrej Hlinka plébános, aki a szlovák autonómia kompromisszum nélküli követelése miatt két és fél éves börtönbüntetést szenvedett, magyar püspökével pedig éles ellentétbe került. Az egyházi konfliktus két éves hercehurca és a Vatikánba való fellebbezés után Hlinka teljes győzelmével végződött, aki rendkívüli népszerűsége miatt szert és a szlovákok legkiválóbb nemzeti politikusává vált, évtizedekre.²⁵

A világháború kitörésekor a szlovák közvélemény túlnyomó része a ludákokat és azok vezetőjét, Hlinkát támogatta. Így – a főpapság „magyarón” politikája ellenére – a szlovákiai katolikus egyház a nemzeti mozgalom leghatalmasabb intézményévé vált, plébániahálózata széles társadalmi hatást tudott kifejteni. Ezzel a rendkívül értékes örökséggel, a társadalom bizalmának birtokában lépett be az egyház a nemzet történetének új szakaszába.

Ez a szakasz tényleg új volt és nagy ismeretlent hozott magával. 1918 őszén, néhány hét alatt, megszűnt az az államiság, amely Szlovákiára is kiterjedt 900 éven át. Ezzel együtt nemcsak az intézményes struktúrák estek szét, de elementek azok az emberek is, akik biztosították annak eddigi létét. A magyar idők 16 500 állami alkalmazottjából csak 108-an kívántak megmaradni a csehszlovák szolgálatban.²⁶ A magyar fennhatóságtól való szabadulás egyben szegényedést is jelentett. A hazai hivatali értelmiség létszáma: 500 fő.²⁷

Szlovákia, a Csehországgal kötött államszövetségben az összehasonlíthatatlanul gyengébb partner szerepét vállalta. Magáról a szövetségről hozott döntést a társadalom feje fölött hozták meg – részben az amerikai szlovák emigráció, részben hazai politikusok kis csoportja, a csehszlovák eszme szószólói, elsősorban evangélikus értelmiségiek. Ezt a döntést másképpen nem lehetett meghozni, de ennek felülről való meghozatala nem lehetett következmények nélkül az új államiság fejlődésére.

A szlovák politikusok alapvető követelése volt Szlovákia autonómiája az új államkeretben. Ezt a követelést a pittsburghi egyezmény fogalmazta meg, amely a csehszlovák államot két egyenrangú partner föderációjaként fogta fel. 1918 őszén Turócszentmártonban, a szlovák népgyűlésen azonban a végső politikai megfogalmazás kevésbé volt egyértelmű.²⁸ Végeredményben ez a követelés, amelyet a kvalifikált szlovák politikai és adminisztratív káderek hiá-

24 L. Vnuk F., *Slovakia's six eventful months*, in: *Slovak Studies* IV, Róma 1964. 76.

25 Hlinka életrajzát tanítványa írta meg, I. Sidor K., *Andrej Hlinka*, Bratislava 1934, továbbá sok más szlovák publikáció. Hlinkának a magyar kormánnyal és Parvi püspökkel való konfliktusáról részletesen ír Seton-Watson R.W., i. m. 356–376.

26 L. Lettrich J., *History of Modern Slovakia*, New York 1955.

27 L. Srobar, *Osvobođenje slovensko*, Praha 1928. 159. skk.

28 A cseheket kötelező, a két nemzet által törvénybe foglalandó föderációs alkotmány kérdése, a pittsburghi egyezmény és a turócszentmártoni nyilatkozat értelmezése szüntelen vitára adott okot a csehek és a szlovákok között. Erre vonatkozóan hatalmas az irodalom. L. Batowski, i. m. 128–134.

nyában bizonyosan nehéz lett volna realizálni, nem lett végrehajtva. A hatalmi központ Prága lett.

A prágai centralizáció és a cseh domináció látható jele volt a Szlovákiába érkező számos hivatalnok és tanár, akik a saját megszokott módjukon és „civilizációs” felsőbbségük kimutatásával láttak neki munkájukhoz. A hazai kezdeményezések megvetése és az egész szlovák értelmiségnek bizonytalan, titkos magyarónokként való kezelése a helyi lakosságban szükségképpen ellenérzést keltett, akik szemében az egész háború utáni változás csak annyit jelentett, hogy a szlovákokkal ellenséges magyar – hivatalnok vagy tanár – helyébe a szintén idegen és irritáló cseh lépett.

A cseh liberálisok szemében a hatalom központosítása kétségtelenül megkönnyítette az új állam felépítését, a legkisebb ellenállás irányába vezető úton. Ugyanebben a szellemben hozott másik intézkedés a szlovákok nemzeti létének a tagadása, és az „egy csehszlovák nemzet” doktrínáját tették hivatalossá. Ennek a tézisnek a hamissága magától értetődő, ha figyelembe vesszük a csehek és szlovákok mentalitásának és történelmi tapasztalatainak hatalmas különbségét, a két nemzet intézményeinek mesterséges egyesítésére törekvés pedig az egész két évtizedes periódusban kötelező volt, és az új állam további gyengeségét okozta, mely részben annak elbukásához vezetett 1939-ben.

A szlovákok számára az autonómia követelésének teljesítetlensége a legfontosabb nemzeti törekvés keresztülhúzását jelentette, a fennálló helyzetben pedig a prágai centralizációs törekvések határozott ellenzéke szerepébe szorította őket. Ennek az ellenzéknek a történelme éppen a két világháború közti szlovák történelem fő sodra. Különös mértékben hat ez a szlovákiai egyház legújabbkori történetére is.

Abban a nagy káoszban, amely 1918 őszén a magyar államiság megszűnése után keletkezett Szlovákiában, az egyház maradt az egyetlen stabil intézmény, amely mindig jelen volt a társadalomban, akkor is, amikor minden más eltűnt, vagy új és ismeretlen struktúrák léptek helyébe. Természetes módon megnövelte ez a létező egyházi struktúrák körül található katolikusok konszolidációját, a plébánosok tekintélyét. A plébánosokét, mert ők maradtak meg majdnem kivétel nélkül korábbi állomáshelyükön. A főpapság másként viselkedett. 1919 elején kiderült, hogy a hat egyházmegye élén egyetlen egy püspök maradt csak a helyén. Az öt további püspök közül egy meghalt a háború időszakában, a többi püspök elmenekült Budapestre. Hasonlóképpen viselkedett a világi papság vezető része is. A helyükön maradó prelátusok közül nagyrészt „magyarónok”, akik Szlovákiának Magyarországtól való elszakadását rövid ideig tartó állapotnak tekintették.²⁹

A cseh hivatalnokoknak a szlovák területeken való megjelenése éles egyházellenes harc kezdetét jelentette. A Prágából érkezett jövevények nézőpontjából tekintve a katolikus papság a magyarpárti orientáció legerősebb bástyája volt. Valamilyen mértékben ez így igaz, jelentős szerepet játszott ugyanakkor a csehek hagyományos beállítottsága, akik a katolikus egyházban saját államisá-

29 L. Macartney, i. m. 114; és Seton-Watson R.W., *The New Slovakia*, Praga 1924. 69–70.

guk ősi ellenségét látták. Végeredményben egyrészt mindaz, ami katolikus, a magyar idők ártalmas maradványaként tűnt fel, másrészt pedig – huszitizmusnak neveztek mindent, ami az új rendet jellegezte. A földreform elvette az egyháztól a földbirtokokat, ezek átmentek állami kezelésbe. Sok fontos társadalmi, kulturális és karitatív intézmény, amelyet az egyház vezetett, így elveszítette anyagi alapját. Legélesebb volt a harc az iskoláért. Itt is két különböző felfogás ütközött. Amennyiben Cseh- és Morvaországban az iskolaügy az osztrák időkben állami volt, Szlovákiában a katolikus egyház a háború előtti időszakban – nagy társadalmi erőfeszítéssel – saját átfogó elemi iskolahálózatot teremtett (közel 1500 egységgel), és tízegynéhány gimnáziumot.³⁰ A csehszlovák állami rendelet laicizálta a gimnáziumokat, az egyházi birtokok szekularizálásával és a tanítókat kötelező új szigorú előírásokkal megnehezítette a felekezeti elemi iskolák fenntartását. A szlovák lakosság szempontjából ez annak a társadalmi erőkből létrehozott iskolaügy elleni intézkedéseként jelentkezett, amelyet a magyarosítással folytatott harcban sikerült létrehozni.

A cseh antikatólikus politika az új köztársaság első éveinek több más doktrinér elvakultságát is okozta. Andrej Hlinka, a szlovák katolikus közvélemény vezetője, 1918 őszén kifejezetten elkötelezte magát a csehszlovák állameszme mellett, és fellépett Csernoch hercegprímás, esztergomi érsek ellen, mintegy százfőnyi papságot csoportosítva maga mellett, akik az új állameszme hívei voltak.³¹ Ez az iniciativa nem találkozott az új prágai hatalom tetszésével, akik szlovák részről egyedül a nyugat-szlovákiai evangélikusokat vonták be az új kormányzati és alkotmányozó munkába. Hlinkával és az általa aktivizált katolikus ludákokkal nem kerestek megegyezést.

Prága antikatólikus kurzusának élessége, egyben a szlovák autonómia igények elutasítása Hlinkát és híveit az oppozícióba sodorta. Sikertelen maradt a közvetlen szlovák intervenció a versailles-i békekonferencián. Hlinka néhány hónapra cseh börtönök vendége is lett.³² Nem csökkentette ez népszerűségét a szlovákok körében. A Néppárt, amely Szlovákia autonómiáját továbbra is határozottan követelte, rövid időn belül a legerősebb politikai párttá fejlődött. Hlinka jelszava – „Istenért és a Hazáért”, valamint szociális érzékenysége: katolikus szolidaritás, agrár-demokrácia és keresztény-szociális munkásmozgalom, természetesen szíves támogatásra talált a szlovák papság részéről. Lényeges mozzanat 1921-ben a három szlovák püspök – Vojtassak, Blahy és Kmetko – kinevezése a Szepességbe, Besztercebányára és Nyitrára. Mindhárom püspök a ludák mozgalommal tartott kapcsolatot.

30 L. Delattre P., *Les luttes présentes du catholicisme en Europe Centrale*, Paris 1930, 97–106; Macartney, i. m. 114; Seton-Watson R.W., *The New Slovakia*, 38. és 70.; Vnuk, i. m. 15.

31 L. Batowski, i. m. 136–143.

32 Hlinka bebörtönzésének oka prágai engedély nélküli versailles-i útja (a lengyel hatóságok adtak neki útlevelet), és így nemzetközi fórumon lépett fel a szlovák ügyben. Franciaországból a rendőrség távolította el, Mitov cseh börtönébe került. A börtönnaplóban feljegyezte: „ha Szlovákia autonómiájának eszméje nem győz, a csehszlovák köztársaság nem marad hosszú ideig életben.” Ez a – sajnos prófétai – mondat a szlovákok politikai revizionizmusának kezdetét jelenti az éppen csak létrehozott versailles-i politikai renddel szemben. L. Sidor K., *Meditazioni di Hlinka a Mirov*, Città del Vaticano 1942. 44.

Az intézményes egyház és a ludák politikai párt kapcsolatai az egész húsz-
éves periódusban oly erősek, hogy nehéz volna demarkációs vonalat kijelölni
köztük, még történeti visszatekintésben is. Még kevésbé lehetséges ez az
elhatárolás a korabeli szlovák katolikusok tudatában – és éppen ez ad egyfajta
választ az egyház helyét illető kérdésre az új társadalom életében. A vallási és
nemzeti-politikai szféra összekapcsolódása két szinten is fennállt; az intézmé-
nyes és az eszmei szinten. Az első közülük, a politikai párt, amely a szlovákok
nemzeti törekvéseit fejezi ki, egyben annak megvalósításáért folytatott csökö-
nyös harcot, katolikus párt volt, létezésének kezdeti időszakában kifejezetten
klerikális jellegű.³³ Az egyház továbbá olyan intézmény volt, amely teljes mér-
tékben támogatta a nemzet politikai mozgalmát és messzemenőleg hitelt adott
neki. Fontosabb és tartósabb volt az eszmei szint, amelyben Hlinka jelszava a
nemzeti és felekezeti azonosságot összhangba hozta.

A ludákok politikai győzelme, amelynek legkifejezőbb választási sikere
1925-re esik, a prágai kormányzatot az eredetileg agresszíven antikatolikus
politika felülvizsgálatára készítette. A Szlovákiával való kapcsolatok normali-
zálása vezetett főként Prága és a Vatikán „modus vivendi”-jének megkötésére
is. Ez az egyezmény, 1928-ban, előnyösen hatott a szlovákiai egyház fejlődésé-
nek lehetőségeire. Az egyházmegyéek határainak megvonása, az üresedésben
lévő püspöki székhelyek betöltése új kinevezésekkel, a szlovák szerzetesi tarto-
mányok felállítása (piaristák 1930-ban, jezsuiták 1931-ben),³⁴ katolikus teoló-
giai fakultás létesítése a bratislavai egyetemen, amelyet idáig a magyar befo-
lyás megakadályozott³⁵ – mindez új fejlődési lehetőségeket nyújtott az
egyháznak. A húszas évek egész Csehszlovákiában a papi hivatások súlyos
válságát hozták, 1930 után azonban előnyére változik meg a helyzet, különö-
sen a szlovák szemináriumok telnek meg ismét kispapokkal. Kedvezően alakul
a katolikus kulturális élet is. Blaha püspök a háború után reaktivált feleke-
zetközi Matica Slovenska alelnöke. A Szent Adalbert Társaság 1930-ban fenn-
állásának 60 éves évfordulóját ünnepli. A közzétett statisztikák szerint fennál-
lása alatt a kiadó hétmillió szlovák könyvek adott ki, a tagság létszáma az
1914. évi 34 000-ról a jubileumi év 90 000-ére növekedett. Végül megnövekszik
a katolikus sajtó jelentősége, amely a harmincas években húsznál több újságot
és folyóiratot ad ki. A Slovak, a ludákok napilapja a legnagyobb szlovák újság-
gá válik.³⁶

Szlovákia kétségkívül gyorsított civilizációs fejlődésen ment keresztül, a
társadalom is átalakult. Megnövekedett a szlovák értelmiség létszáma. Az
autonómia hiánya, a cseh bürokrácia uralma, a „csehszlovák nemzet” fenntar-
tott fikciója egyre elviselhetetlenebbé vált.³⁷ Növekedett a politikai feszültség. A

33 A Katolikus Néppárt jellemzésére ld. a fent említett munkákat: Batowski, 166–171; Lett-
rich; Vnuk 77–78. L. még: Kirschbaum J.M., Slovakia. *Nation at the crossroads of Central
Europe*, New York 1960, 57. és 174, valamint Mikus J.A., *Slovakia between two World
Wars*, in: *Slovak Studies I*, Róma 1961. 101.

34 L. Cieszyński N.L., *Roczniki Katolickie*, Poznań X (1932) 133–134.

35 L. Seton-Watson R.W., *The New Slovakia*, 75.

36 Cieszyński, i. m. X (1932) 131–132; 142; XII (1934) 160–161.

37 Culena K, *Pohlady na dnesok*, Bratislava 1944, 115–116. szerint a szlovákok részvétele a

néppártban szélsőséges tendenciák mutatkoztak, amelyek Szlovákia politikai státusát teljes mértékben felül kívánták vizsgálni, megszakítani a kapcsolatot a csehekkel, közeledni az egyik szomszédos katolikus államhoz – Magyarországhoz vagy Lengyelországhoz.³⁸ A ludákok idősebb nemzedéke, Hlinkával az élen, határozottan a csehszlovák eszmét képviselték és – autonómiáért küzdve – elhatárolta magát a szeparatista tendenciáktól. A szlovák politikusok ifjabb nemzedéke, amelynek az egyházzal való kapcsolata sokkal lazább volt, és új értelmiségi tudattal rendelkezett, a szeparatizmustól nem határolta el magát. A kor szelleme felébresztette bennük a fasiszmus, mint a politikai szerveződés radikális formája iránti érdeklődést.³⁹

Csehszlovákia politikai helyzete egyre nehezebbé vált, a szudétanémetek növekvő problémája fenyegette az állam területi egységét. A Szlovákiában tapasztalható centripetális tendenciák fokozták a veszélyt, de Hlinka nagy tekintélye megfékezte az ifjabb nemzedék radikalizmusát.

A csehszlovák köztársasági eszme iránt lojális Hlinka a müncheni egyezmény előtti hetekben halt meg. A pártban helyét átvette Józef Tiso prelátus – másformátumú politikus, a csehellenes radikális vonal képviselője. Határozottan kiállt a szlovákok azonnali, önálló nemzetként való elismeréséért, pedig az autonómia elismerése alig néhány nappal előzte meg a müncheni diktátumot, valamint a Szudéta-vidék elcsatolását Németország javára. Ebben a helyzetben ez volt a legnagyobb lehetséges csapás a csehszlovák államra. A szlovák autonómiát elérték, de ilyen helyzetben kényszerítették rá Prágára. Szlovákia – még nem egészen tudatosan – eszközzé vált Hitler kezében.

Szlovákia további politikai története ennek a választásnak lett a következménye. Mindenesetre osztotta Kelet-Közép-Európa történelmének logikáját az 1938–1944. években. Az autonóm Szlovákia a maga szerény módján hasonlónak vált a fasiszta államokhoz. Az első intézkedés volt az egypártrendszerre való áttérés – a Szlovák Nemzeti Egység pártjának törzse a Néppártból és az elszakadás többi hívéből alakult meg, a többi párttól megvonták a működési engedélyt. Paramilitáris, egyenruhába öltözött szervezetek keletkeztek: Hlinkagárdisták, Hlinka-ifjúság. Az évek sora alatt megálmodott szlovák parlamentbe egylistás választásokat írtak ki.

Hamarosan láthatóvá váltak a szlovák autonómia politikai következményei. Dél-Szlovákia jelentős részét, német nyomásra, át kellett adni Magyarországnak. Amikor 1939 márciusában megszüntették Csehszlovákiát, a Berlinbe hívott Tiso alternatívája: vagy a teljes szlovák terület átengedése Magyarországnak, vagy önálló szlovák állam kikiáltása, német ellenőrzéssel.⁴⁰ Az utóbbi mellett döntött, s ezzel eldőlt Szlovákia helye a második világháborúban.

központi csehszlovák hivatalokban 1938. évben az egyes reszortokban így alakult: az egyesítési minisztériumban – 11,7%, az igazságügyminisztériumban – 8,3%, a többi hivatalban az alkalmazottak kevesebb mint 5%-a; a belügy-, az iskolaügyi, az ipari, közlekedési és közmunkáltatási minisztériumokban pedig az alkalmazottaknak kevesebb mint 1%-a.

38 A két szeparatista elképzeléshez és azok viszonyához a ludákok idősebb és ifjabb nemzedéke között l. a fent idézett munkákat: Macartney, 140–145; Seton-Watson H., 177; Seton-Watson R.W., 43–45; Vnuk, 59–60.

39 L. Kirschbaum, i. m. 64.

Ez a hely előbb biztonságosnak tűnik. Szlovákia az 1944. évig kívül marad a hadi eseményektől és békét tud biztosítani polgárainak. Amikor azonban 1943-ban megfordul a hadiszerencse, óhatatlanná válik a szlovák állam összeomlása – a jövőt a korábbi csehszlovák államiség nyújtja, amelynek londoni kormánya, melyet elismertek a nyugati kormányok, megszerzi magának a szovjet támogatást is. A háború utáni jövő iránti aggodalom mobilizálja az antifasiszta és antiludák ellenállást Szlovákia-szerte – a demokratikus „csehszlovákisták” szövetséget kötnek a kommunistákkal és azok vezetésével felkelést indítanak 1944. augusztusában. Néhány hétig háború dúl az országban. Tiso behívja a német segítséget – a felkelést több tízezer áldozat árán leverik. Három hónappal később a szlovák területre megérkeznek a szovjetek – Tiso kormánya elmenekül a németekkel együtt. Tagjait a háború után az amerikaiak visszaadják a csehszlovák népbíróságoknak.

A második világháború alatti szlovák szexonállam történetének ismerete szükséges ahhoz, hogy megértsük a szlovákiai egyház és társadalom kölcsönös kapcsolatát az 1945. év előtti drámai korszakban. Két szempontot kell figyelembe vennünk. Az első: a szlovák társadalom támogatása Tiso atya államának, a másik, az egyház összefonódásának kérdése ezzel az állammal.

Szlovákia autonómiájának kívánalma és az a társadalmi méretű bizalom, amelyet az érte harcoló Néppárt élvezett, jelentősebb volt a harmincas évek végén, mint bármikor a történelem folyamán. A széles közvéleményben a privilegizált cseh bürokrácia iránti ellenszenv ugyanúgy megnyilvánult, mint a Prága által értelmetlenül megtagadott nemzeti önazonosság elismertetése. A katolicizmus elismertetésének kívánalmát pedig úgy fogták fel, mint a meghatározott erkölcsi-társadalmi rend vallási tartalmát és koncepcióját, egyben a katolikus Szlovákia eszméje széles tömegekben terjedt el. Szlovákia nemzeti autonómiája, később, az „önálló” államiség, amelyet a leginkább sajátos, évtizedek óta ismert Néppárt vezetett, a pap által vezetett állam, sok ambíciónak kellett megfeleljen, egyben megalégedést, sőt lelkesedést keltett. A szélesebb politikai háttér, és azok a mechanizmusok, amelyeknek ez az államiség létét köszönhette, az első szakaszban bizonyára minimális mértékben tudatosultak a szlovák közvéleményben. A provinciális szemlélet későbbi korrekciói és a fenyegetettség növekedő érzése az ellenszenv élet vagy a németeknek, vagy – ellenkezőleg – a kommunistáknak irányították, mely utóbbiak megbontották az ország békéjét és magukkal vonták az ellenséges szovjet hadsereget. Az önálló szlovák állam kritikája – úgy tűnik – alig történt meg a szlovák társadalomban. A széles katolikus tömegek számára éppen ez az állam volt az, amely ha tökéletlen, mégis valóságos gyümölcse volt is annak, amiért legalább két nemzedék óta harcoltak.

Hogy alakult tehát az egyház kapcsolata a szlovák állammal? A kiindulópont Hlinka pártjának és programjának, Szlovákia autonómiájának elfogadása. A párt vonalvezetésének kiéleződését, Tiso hatalomátvételét viszont már tartózkodóan fogadták.⁴¹ Bizonyos szerepet játszott itt a XI. Pius pápa által

40 L. Seton-Watson H., *East European Revolution*, London 1950.

41 Elismeri ezt Heck és Orzechowski is, i. m. 394. A hivatalos marxista történetírásban a

hangsúlyozott mértékletesség az egyházi személyeknek a politikai életben való részvételét illetően. Tiso vezető szerepét a pártban, majd az államban, a Vatikán messzemenő tartózkodással fogadta. Végül a független szlovák köztársaságot elismerte a Szentszék, Bratislavába érkezett az első pápai nuncius.⁴² A párt és az állam politikai rendszerének fasizálódása, a hitleri Németországgal való szoros szövetség, valamint az egyre messzebbmenő alárendeltség ez utóbbi diktátumainak, a hierarchia ellenállását is kiváltotta – túl friss volt a *Mit brennender Sorge* náciellenes enciklika emléke, és túl sokat lehetett már tudni Hitler egyházüldözéséről.

A Führerrel való flört fékezése nem állt az egyház hatalmában. Egyrészt azért, mert ez a flört éppen a szlovák állam létezésének politikai logikájából fakadt: Németország szatellit-állama volt, másrészt, tekintettel a megreformált párt feletti egyházi befolyás határozott csökkenésére, melyben vezető szerepet kezdtek a fasiszmus által megígézt fiatal politikusok, akik az egyház által képviselt szellemi irányzattal kevésbé szimpatizáltak.⁴³ Az szlovák államról alkotott egyházi vélemény súlypontja annak ideológiai célkitűzései megítélésére került.

Ez az ideológia határozottan vegyes volt. Összekapcsolódott benne a katolikus szociális tanítás iránt nemegyszer deklarált hűség, bizonyos, a fasiszmus javára tett engedményekkel, s ez kizárt bármilyen következetes magatartást. Maga az államfő tudatában volt rendszere eszmei kétértelműségének. Az 1939. júliusában elfogadott alkotmány előszava a szlovák államot katolikus alapra helyezte: „A szlovák nemzet, a Mindenható Isten oltalmát élvezte századokon át mindazokon a területeken, amelyeket nemzeti fejlődésére kapott, erre építette, Isten segítségével, mely minden hatalom és jog forrása, a független szlovák államot.”⁴⁴ Egyidejűleg a politikai döntéseket egyre nagyobb mértékben függetlenítették a párt fasizálódó frakciójától. 1940-ben Tiso el akarta határolni ennek befolyását, alapvető személycserét hajtott végre. Eközben kijelentette: „A lelki ügyekben meg kívánjuk és meg is kell tartanunk bizonyos szabadságot... Mi, katolikusok, nem kell hogy elfogadjunk semmilyen idegen tant, mert megvan a magunk rendszere... Így a katolicizmus is teret kell kapjon a közéletben... vezetnie kell politikánkat... minden más politika gengszterpolitika volna.”⁴⁵ Ez a magatartás ugyanakkor heves német intervenciót váltott ki, amely Szlovákiának „politikai katolicizmust” vetett a szemére, továbbá az ideológiai vonalvezetés ingadozását. Végeredményben az állam ideológiája és gyakorlati politikája továbbra is vegyes maradt, bár – amint még az akkori rendszer legélesebb kritikusai is elismerik – a fennálló viszonyok szöges ellentétben voltak azzal, amilyenek uralkodtak a fasiszta államokban. Az állam fennállásának kezdetétől, egészen a felkelés kitöréséig, Szlovákiában nem volt egyetlen politikai kivégzés sem.⁴⁶

szlovák állam politikai rendszert „klero-fasisztának” nevezték.

42 L. Mikus J.A., *La Slovaquie dans le drame de l'Europe*, Paris 1955. 171–172; valamint Kirschbaum, i. m. 271–272.

43 L. Kirschbaum, i. m. 64; Vnuk, i. m. 29. és 95.

44 Idézet Kirschbaum után, i. m. 150.

45 Uo. 281.

Az a kérdés, amely a politikai rendszer éles kritikájáig vitt az egyházi hierarchia részéről, a zsidókérdés volt. 1940-42-es években Szlovákiában egymás után hozták a zsidótörvényeket, 1942-ben pedig kb. 55 000 zsidót deportáltak a lengyelországi és németországi koncentrációs táborokba. A zsidók üldözésével többször szembeszállt Kmetko, Skrabik és Vojtassak püspök.⁴⁷ Ugyanebbe az irányba mutattak az egymást követő vatikáni intervenciók.⁴⁸ Kivételesen bátor magatartást tanúsított Kmetko nyitrai püspök, amit XII. Pius *ad personam* érseki kinevezéssel jutalmazott.

Az egyháznak a háborús években a szlovák államhoz való kapcsolatát általában jellemezte ennek elfogadása, egyben az arra tett erőfeszítés, hogy erősítse annak katolikus ideológiai elemét, és fellépjen a fasizmus irányában tett legkirívóbb engedmények ellen. Ez a magatartás – mint gondolom – abból a katolikus Szlovákia eszméből fakadt, amely annyi szlovákot motivált ennek az államnak az elfogadására, amely bár kettős volt ideológiai rendszerében, de – emlékezzünk, az egyetlen önálló állam Szlovákia történelme során.

A katolikus egyháznak a történelem során a szlovák társadalomba való belegyökerezése megfigyelhető mindenekelőtt a népi vallásosságban. A szlovák kultúra lokális, falusi típusú, ez kedvezett a kereszténység meggyökerezésének, majd pedig a trentói reformok után a megerősödésnek. Az ellenreformáció és az azzal kapcsolatos XVII. századi rekatolizációs akció – Csehországban és Magyarországon mély eszmei konfliktusok közepette, amelyek a nemzeti és vallási tudat ütközéséből adódtak – Szlovákiában kevésbé volt fájdalmas, ugyanakkor alapvető struktúrává vált a helyi kultúra fejlődésében és megvetette az alapját a szlovák kulturális önállóság későbbi tudatosulásának. A másfajta társadalmi szervezetet nélkülöző nép számára a két felekezet, a katolikus és az evangélikus, a kulturális autonómia-törekvések intézményes kereteivé váltak. A katolicizmus nagyobb és egyre növekvő társadalmi jelentősége kivételes szerepet juttatott a katolikus plébániáknak. Amikor a XX. században a rugalmas evangélikus értelmiség megnyitotta Szlovákiát a cseh befolyás előtt, a magyarosítástól megszabadult katolikus egyház az egyetlen erőként maradt porondon a hazai kultúra szolgálatában. Ezt a kultúrát nagymértékben segítette: a szlovák értelmiséget az egyház nevelte fel. A katolikus egyház lelki hatására született meg végül az önálló nemzeti létért folytatott politikai harc alapvető intézménye, a néppárt. Ennek a pártnak az ideológiai egyértelmősége – már korai történetében is a szlovákok jogát hangoztatva a politikai autonómia és teljes működési szabadságot a katolikus egyháznak, mint a nemzetet szellemileg formáló legfontosabb intézménynek – megkönnyítette a katolicizmus ill. az egyház további szimbiózisát a társadalom alapvető törekvéseivel.

A társadalmi tudatban, úgy a katolikusok széles tömegeiben, mint magának a papságnak a soraiban, a vallási és a politikai szféra különbözősége ennek következtében elmosódott. Ez a párt klerikális jellegét, az egyház átpolitizálá-

46 Uo. 175.

47 Első alkalommal a kormányhoz írt levélben, már 1941. okt. 7-én.

48 L. Rhodes A., *The Vatican in the Age of the Dictators, 1922–1945*. London 1973. 347.

sát is jelentette, veszélyesen leszűkítve a szellemi horizontot és elmosta a közélet keresztény értékeinek sorrendjét. Ennek a veszélynek a nagysága a harmincas években nyilvánult meg, amikor a fasizmus veszélyeztette az ideológiát, és a csehszlovák állam léte ellen irányuló politikai gyakorlat nélkülözte korábbi erkölcsi alapját. A politikailag aktivizálódott szlovákiai egyház, belefeledkezve a cseh „huszitizmussal” folytatott harcba, nem volt képes időben észrevenni nem csupán az egész nemzetet fenyegető politikai csapdát, hanem a fasizmussal való kollaboráció szellemi hamisságát sem. Nem tudta magát távolságban tartani ettől, sőt mi több, abban bízott, hogy Hitler politikájának futóhomokján képes lesz felépíteni a katolikus társadalmi rend alapjait. A kijózanodás csak túl későn, 1941-ben történt, már nem volt esély bármit helyrehozni politikai kategóriák szerint. Így a háború végén a szlovákiai egyház politikai nehézségekbe ütközött még Benes visszatérő csehszlovák kormányával szemben is, nem beszélve a megérkező szovjet politikai hatalomról. Mélyebb kategóriákban – a nemzettel való lelki szövetség szintjén – az ország fasizálódása ellen fellépő legkisebb ellenállás a püspökök és a papság részéről lényegesnek bizonyult: tanúskodott arról, hogy a politikai helyzettel szemben törekszik megtartani erkölcsi önállóságát, és így hűség marad a hagyományos szlovák jelenséghez: az egyház és a nemzet szövetségéhez, és ezt a szövetséget mintegy újra megkötötte. A jövőnek kell megmutatnia, hogy ez a kötelék elég erősnek mutatkozik-e a jövő megpróbáltatásai láttán.⁴⁹

Lengyelből fordította: Somorjai Ádám OSB

BOHDAN CYWIŃSKI

THE CATHOLIC CHURCH IN SLOVAKIA.
FROM THE BEGINNINGS UNTIL 1948

Here is presented the Hungarian translation of the Slovak History of the Polish author. The original version is published in Rome: *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie środkowo-wschodniej, I. Korzenie tożsamości*, 1982. Reprinted in Warsaw, 1994. An Italian translation is published in Bologna: *Il secolo della difficile prova. Storia contemporanea della Chiesa nell'Europa centro-orientale. Vol. I. Le radici dell'identità*, CSEO 1983.

There exists no History of Slovak Church in Hungarian, the first draw offered here is from the Polish point of view, based on Bibliography in Slavonic and Western European languages. Because Slovakia was part of the Kingdom of Hungary for one thousand years, there is a lot of sources in Latin, German and Hungarian too, but Cywinski wanted to present an essay of the History of the Churches in several Eastern European Countries, consulting literature in languages which were known by him.

After a short overview of the History of the beginnings and the first ninehundred years, the author deals mostly with the History of the awakens of national feeling in the nineteenth century, and the History of the Church in Slovakia in the twentieth century.

49 A fejezet a továbbiakban Kárpátaljával foglalkozik: 194–198 old. A háború utáni tíz év összefoglalása már megjelent a második kötetben, az azutáni időszakról szóló történetet most írja a szerző, a trilógia harmadik kötetében. – A ford. megj.

ÚJ ALAPÍTVÁNY AZ EGYHÁZTÖRTÉNETI KUTATÁSÉRT:
HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY (HEHA)

Ez év elején, 1995. január 6-án tett alapítványt Horváth Tibor jezsuita, a miskolci Fényi Gyula Jezsuita Gimnázium igazgatója, a torontói székhelyű METEM International megalapítója, a METEM hazai létrehozásának legfőbb előmozdítója, a magyar egyháztörténeti kutatás elősegítésére.

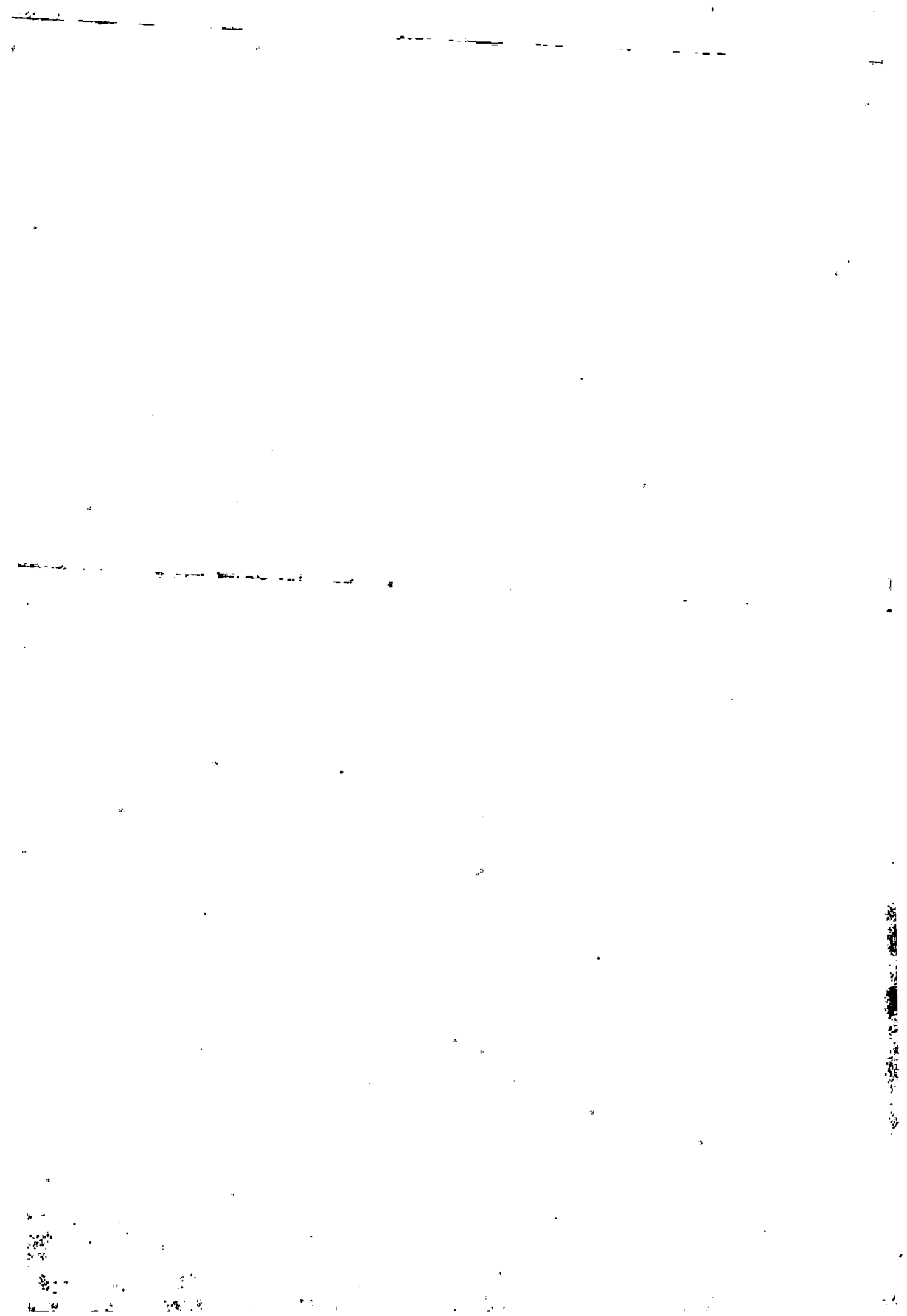
Az Alapítvány célja: *a magyar egyháztörténeti kutatás újraindításának támogatása, szervezése, anyagi eszközökkel történő elősegítése, felekezeti megkülönböztetés nélkül.* Az Alapítvány

- támogatja az egyetemi-főiskolai egyháztörténeti oktatás-kutatás, újraindítását, tanszékek, intézetek létrehozását
- elősegíti a *határon túli kisebbségi* magyarok lakta területek egyháztörténeti kutatásának fejlesztését, eredményeinek mihamarabb történő megjelentetését.
- támogatja és segíti a magyar történelem során *külföldi emigrációba* került magyarok által a világon bárhol létrehozott egyházak, egyházi szervezetek, egyletek, iskolák múltjának feltárását és publikálását
- ösztöndíjak, egyedi támogatások révén segíti a hazai kutatók szakmai továbbképzését és kutatásaik folytatását *külföldön, belföldön* egyaránt
- elősegíti az egyházi jellegű múzeumi, könyvtári, levéltári és bármi hasonló jellegű gyűjtemények létrehozását, kiállítások, katalógusok készítését, valamint a fenti gyűjtemények anyagainak rendezését, feltárását, restaurálását
- elősegíti időszakos és alkalmi kiadványok, könyvek, folyóiratok megjelentetését, amelyek a jelzett téma tudományos eredményeit, vagy azok forrásait teszik közzé
- támogatja a Magyar Egyháztörténeti Vázlatoknak, mint az egyetlen jelenleg működő magyar egyháztörténeti folyóiratnak a megjelentetését.

Az alapítvány székhelye: Szeged. Címe: 6720 Szeged, Dugonics tér 12. Az Alapítvány élén három tagú kuratórium áll:

dr. Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát, a Kuratórium elnöke, dr. Somorjai Ádám OSB, Pannonhalma-Róma, és dr. Zombori István, Szeged.

Az Alapítvány bírósági bejegyzésére 1995. ápr. 18-án került sor.
A.M.D.G.

egyéb források alapján végigkíséri a II. Komnenosz császárhoz feleségül adott királylány életét, aki új hazájában az Eiréné nevet kapta. Példás családi életet élt, számos gyermeket nevelt fel, majd kolostori életformára rendezkedett be. A várost, bizáncot a romjaiban is impozáns Panktokrátor kolostorral és számos más épülettel gazdagította.

A kötetben három dolgozat is Skóciai Szent Margitról szól, és mindhárom igyekszik szétosztani azt a legendát, hogy a 11. században élő, Skóciában nagy tiszteletnek örvendő királyné anyai ágon Szent István magyar király unokája lenne. A szerzők (Vajay Szabolcs, Rónay Gábor, Geoffrey Barrow) megállapítják, hogy Margit anyját, Agathát rokoni szálak fűzték IX. Szent Leó pápához és II. Henrik német-római császárhoz. Az árpádházi királyokhoz annyi kapcsolat kötötte, hogy Salamon király német feleségének unokatestvére volt.

T. Mérey Klára A bosnyák ferences misszió szerepe Tolna 18. századi újratelepítésében és a ferences rend kisugárzása ugyanott a század végén című előadása már későbbi korszakba, egy déldunántúli mezővárosba kalauzol. A település a török kiűzése után romokba hevert. A beköltöző lakosok közt magyarok, németek, horvátok voltak, akik lelki ellátásához Boszniából költöztek be ferences papok. Kolostoruk kezdetben egy romos templomban működött, majd 1757-re újat építettek. A rendet 1788-ban II. József feloszlatta, tagjai a plébániákra, illetve magánkáplánként a főúri udvarokba kerültek.

Rendkívül érdekes problémával foglalkozik Mihályi Gilbert Az esztergomi főegyházmegyes Bóhm Király, a katolikus magyar emigránsok apostola az Egyesült Államokban *1892-1907) című előadása. A szakirodalomban sokat olvashatunk a 19-20. század fordulóján a kivándorlásról, azokról az emberekről, akik kalandvágyból, vagy megélhetési gondoktól hajtva az Új-Világban kerestek boldogulást. Kevésbé foglalkoztak azonban a kutatók azzal a kérdéssel, hogyan gyakorolhatták a kivándorlók vallásokat, voltak-e papjaik, templomaik. Mint a szerző leírja, az Erie tó partján fekvő Cleveland a magyarországi emigráció fontos központja volt. A Felvidékről kivándorolt szlovákok már korábban lépéseket tettek saját istentiszteleteik megszervezésére, melyek nem voltak mentesek a nacionalista ideológiától. A kint élő magyarok kérésére az esztergomi főegyházmegyes Bóhm Károly költözött 1892-ben Clevelandba, aki egyházközséget alapított, templomot, iskolát épített számukra.

A hagyományoknak megfelelően az esztergomi konferencián érvényesült az ökumenikus jelleg. Erre két példát is említhetünk. Földvári Sándor Eger szerepe a kárpátaljai görög katolikus kultúrában című előadása szemléletesen mutatta be, hogy a római katolikus püspöki, majd 1804-től érseki székhely kulturális értékeivel, könyvtárával, iskoláival mennyire kisugárzott környékére, az „Európára néző ablakot” jelentette e terület számára. A görög katolikus papok 1776-ig, az ungvári képzés megszervezéséig kizárólag Egerben tanultak, és a magas színvonalú szeminárium a későbbiekben is fontos szerepet játszott. A kérdés boncolgatása azért is érdekes, mert – mint közismert – 1771-ben az első magyarországi görög-katolikus egyházmegye, Munkács központtal, Eszterházy Károly egri püspök tiltakozása ellenére jött létre, és még évtizedekig viták folytak az egriek juriszdikcióját illetően.

Kormos László az európai hírű debreceni tudós püspök, Budai Ézsaiás göttingeni kapcsolatairól számolt be. A püspök fiatal korában a Református Kollégiumban szerzett ismereteit bővítendő utazott e fontos egyetemi központba, és folytatta tanulmányait. 1794-ben itt írta meg disszertációját „commentatio de causis culturae” címmel, majd hazatért Debrecenbe. 1817-ben, mint a Kollégium teológiai tanárát, a Tiszántúl református püspökét európai megbecsülésre érdemes munkáiért díszdoktorrá avatta a göttingeni egyetem.

A nem egyháztörténeti előadások sorát R. Várkonyi Ágnes Konföderációs tervek a 17-18. századi Magyarországon című referátuma nyitotta meg, melyben a szerző a török ellenes szövetségek problémakörével foglalkozik. Érdekes előadást tartott Kubassek János Almásy Lászlóról, a Szahara magyar kutatójáról, Sztáray Zoltán Haraszty Ágostonról, akit a 19. század közepén meghonosító kaliforniai szőlőkultúra atyjaként tartottak számon.

Megemlíthetjük végül e körben Dóka Klára Vándorlegények Európában című előadását, mely nem egy-egy híres személyiség szerepével és kapcsolataival, hanem a céhes kézműiparhoz kötődő segédek sajátos tanulási formájának, az ún. vándorlásnak gazdasági és kulturális jelentőségével foglalkozik. Igyekszik nyomon követni a 18-19. század vonatkozásában a magyarországi mesterlegények külföldi útjait, és szól a magyar városokat felkereső külföldiekről is, akiknek egy része letelepedett és Magyarországon talált új otthonra, más részük viszont tovább vándorolt itt szerzett ismereteivel és élményeivel.

* * *

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az 1994-ben rendezett esztergomi konferencia és az előadások szerkesztett változatát magában foglaló kötet változatos tematikájával, összefoglaló jellegű és egy-egy kérdést feldolgozó beszámolóival sok új ismeretet ad. Külön ki kell emelni a külső formájában is szép könyv arányos szerkezetét, az eligazodást elősegítő idegen nyelvű összefoglalókat, és az igen szemléletes fekete-fehér képanyagot.

Horváth Erzsébet

UNGHVÁRY SÁNDOR

A MAGYAR REFORMÁCIÓ AZ OTTOMÁN HÓDOLTSÁG ALATT
A 16. SZÁZADBAN
(Budapest, 1994. 363 p.)

Egy könyv recenzióját nem szokás a szerző életútjának felvázolásával kezdeni, de most mégis kivételt kell tegyünk, mert csak ennek ismeretében ítéltethetjük meg a szerző teljesítményét, illetve így válnak érthetővé azok a korlátok és kötöttségek, melyek között műve megszületett.

Unghváry Sándor Nagykőrösön született, s itt is érettségizett. Debrecenben szerzett történelem tanári oklevelet 1935-ben, majd még ebben az évben

megvédte bölcsészdoktori disszertációját, melyet Nagykőrös török kori településtörténetéről írt. 1938-1940 között Kaposváron és Pécsen tanított. 1939-ben jelent meg nagy vihart kavarázó munkája *A hungarizmus élete és bukása, Mit láttam az Andrássy-úti nyilasházban?*, melyben a pángermanizmus hazai epigonjait leplezte le. S mivel egyre inkább ezek kerültek uralomra, kénytelen volt kissé távolabb húzódnia a fővárostól. Így került Kolozsvárra, ahol az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület – közismertebb nevén az EMKE – igazgatója lett. 1945 után a román szocialisták rágalmhadjáratba kezdtek az erdélyi magyar értelmiség legjobbjai ellen, egy koncepcióssal perrel Unghváry Sándort is öt évi fegyházbüntetésre ítélték. Szinte csodával határos módon, kalandos körülmények között 1947-ben sikerült megszöknie Szamosújvári börtönéből. Hőesés és zajló jég közepette gázolt át a Szamoson, és sok megpróbáltatás után jutott el Debrecenbe.

Innen Ausztriába szökött, ahol 1948 és 1950 között a menekültek között tevékenykedett, s a fiatalok számára megszervezte a továbbtanulásukhoz nélkülözhetetlen Magyar Kollégiumot, melynek igazgatója lett.

1950-ben az Egyesült Államokba költözött, ahol teológiát kezdett tanulni, melynek végén református lelkészi képesítést és magiszteri fokozatot szerzett. Az 1970-es években különböző egyetemeken vendégprofesszorként tartott előadásokat, többek között a magyar reformáció történetéről. Most magyarra fordított könyve – erre gyanakszom – ezekhez az előadásokhoz készült.

Az amerikai diákoknak rendszerint Európáról is csak halvány fogalmak vannak, Magyarországról jó, ha egyáltalán hallottak. Vajmi nehéz lehetett egy olyan ember dolga, aki egy távoli ország történetét – s ezen belül a református egyház kialakulását – akarta megértetni hallgatóival. Óhatatlanul olyan kérdésekkel is hosszasan kellett foglalkoznia, melyek egy magyar átlagember számára világosak, köztudottak. Feladatát úgy oldotta meg, hogy egyes személyek (Dévai Bíró Márton, Szegedi Kis István, Károli Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Bornemissza Péter, Méliusz Juhász Péter, Dávid Ferenc) tevékenysége köré csoportosította mondanivalóját. Ez azonban elkerülhetetlenül ismétlésekhez vezetett. Ugyanakkor nem mélyülhetett el a kiemelkedő, a magyar reformáció korai történetében döntő jelentőségű prédikátorok, életművében, tevékenységében. Korlátozta munkáját, hogy az Egyesült Államokban szinte hozzáférhetetlenek a magyar irodalomtörténeti és egyháztörténeti folyóiratok, bár jegyzeteiből kitűnik, hogy – bizonyára magyar barátai segítségével – mindent megtett az újabb irodalom megszerzéséért. A szerző könyve 1989-ben jelent meg az USA-ban. Nyilvánvalóan ennél néhány évvel korábban íródott. Ennek következtében az utóbbi két évtized magyar kutatási eredményeire már nem támaszkodhatott.

Az általánosításokon túl nem mentes a könyv apróbb történeti félrehallásoktól, sőt tévedésektől sem, melyeket egy hazai lektor – nyilván a szerzővel megbeszélve – kigyomlálhatott volna. Csakhogy ne feledjük, halott szerző könyvéről van szó. Ez a tény természetesen akarva-akaratlan a recenziót is megkötöti. Néha a más valianon lévők értelmetlen és bántó leszólása, becsmérése is felfedezhető. Ma már nemcsak az egyetemes történetírás emelkedett felül a felekezeti elfogultságon, hanem a magyar is ott tart, hogy szerves egészként

tudja bemutatni a XVI–XVII. századi műveltség katolikus, illetve protestáns elemeit.

Mindent összevetve Unghváry Sándor könyve nem a hazai protestáns történetírás kimagasló teljesítménye, és nem tükrözi mindenben jelenlegi színvonalát és állásponítját, ám az Egyesült Államokban minden bizonnyal missziót teljesített és teljesít, hiszen vele és általa ismerheti meg egy távoli ország küzdelmét, vergődését az ottomán hódoltság alatt.

Kőhegyi Mihály

PÁLYÁZAT

A **Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány** (HEHA) pályázatot hirdet külföldi és belföldi tanulmányi ösztöndíjra az 1995-ös évre.

A pályázaton részt vehetnek azok a felsőfokú tanintézetekben tanuló **hallgatók**, illetve mindazon **szakemberek**, akik a magyar egyháztörténet bármely területével, témájával foglalkoznak.

A pályázat különösen fontos, támogatandó témának tekinti az egyháztörténeti vonatkozású **repertóriumok**, **bibliográfiák**, **monográfiák** készítését, a magyar egyházak belföldi és külföldi kapcsolatait, a határon túl kisebbségben élő egyházak sorsát, az emigrációs magyarság egyházi szervezetét, a kommunista diktatúra idején meghurcolt egyházi személyeket vizsgáló és feltáró kutatásokat.

Támogatni kívánja az egyházi múzeumok gyűjteményeinek feldolgozását, a fontos és értékes műtárgyak restaurálását, az egyháztörténeti muzeológia és restaurálás szakmai fejlesztését.

Indokolt esetben elősegíti a külföldi és belföldi konferenciákon való részvételt, valamint arra érdemes szakmunkák megjelentetését.

Az Alapítvány a pályázóktól rövid, írásos beadványt vár, vázolva eddigi tudományos ténykedésüket, és a megvalósítandó kutatási feladatot, az ahhoz kért összeggel.

A pályázaton a legfontosabb a kiírási feltételeknek való megfelelés. A pályázó külföldi állampolgár is lehet.

A pályázatok értékelése folyamatosan történik, az eredményről a pályázókat írásban értesítik.

A pályázati anyagokat az **Alapítvány Kuratóriuma** részére: **6720 Szeged, Dugonics tér 12.** kell elküldeni. Kérjük írják rá a borítékra a pályázati felelős, Dr. Zombori István nevét is.

METEM-könyvek

Sorozatszerkesztők:
Somorjai Ádám OSB és Zombori István

1. **Szabó Ferenc S. J.:** A teológus Pázmány. A grazi „theologia scholastica” Pázmány életművében, Róma, 1990. 356. old. ára: 398 Ft
2. **Sólymos László Szilveszter – Várszegi Imre Asztrik:**
Pannonhalmi főapátok. 1. Kreuzs Krizosztom (1856–1885), Kelemen Krizosztom (1929–1950), Budapest, 1990. 370 old. ára: 280 Ft
3. **Udvardy József:** A Kalocsai Főszékeskáptalan története a középkorban, Budapest, 1992. 152. old. ára: 180 Ft
4. **Csapodi Csaba:** Gróf Zichy Nándor élete és politikája Budapest, 1993. 160. old. ára: 200 Ft
5. Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla) Szerk.: Somorjai Ádám Budapest, 1994. 206. old. ára: 300 Ft
6. **B. Murádin Katalin:** Faragott kőszószékek Erdélyben Budapest-Kolozsvár, 1994. 168. old. ára: 350 Ft
7. **Elmer István:** Börtönkereszt Budapest, 1994. 224. old. ára: 350 Ft
8. **Fülöp Éva Mária:** A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949) Budapest, 1995. 252. old. ára: 400 Ft
9. **Gerics József:** Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban Budapest, 1995. 318. old. ára 550 Ft
10. **Reisner Ferenc:** A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertórium (1887–1944) Budapest, 1995. 178 old. ára: 250 Ft
11. **Boba Imre:** Morávia története új megvilágításban Budapest, 1996.
12. **Orbán Gyula József:** Friedensbewegung katholischer Priester in Ungarn, 1950–1956 Budapest, 1996. 380 old.
13. **Rónay Jácint:** Napló Budapest-Pannonhalma, 1996, 400 old.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Scholarly manuscripts related to Church history in Hungary, academic comments on books, articles, – photocopies of unpublished documents and sources, – related to the Church's history in Hungary and in Hungarian linguistic communities with correct references, double-spaced and typewritten, are invited and should be submitted in two copies to the Editor:

Zombori István, Szerkesztő, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, Szeged, Dugonics tér 12, H-6720 Hungary. Tel.: (011)+36+62+323+714. fax (011)+36+62+323+813.

References should be included in text within parenthesis and arranged as this example (Gabriel, 1986, p. 15). All references should be listed alphabetically at the end of the manuscript, author, title, year, place, publisher, and should be arranged as in the following examples:

Book:

- 3 Gabriel, Astrik, L. 1986. *The University of Parish and Its Hungarian Students and Masters During the Reign of Louis XII and François I.* Frankfurt am Main: Verlag J. Knecht.

Article:

- Fraknói, Vilmos. 1902. „Vatikáni levéltár és a római magyar intézet.” *A katolikus Magyarország 1001-1901.* Edited by János Kiss, János Sziklay. Budapest: Stephaneum, I. pp. 425-429.

Every contributor should include with his/her manuscript a short abstract limited to 250 words and a short introduction about him/herself.

Author will receive 3 complimentary copies of the issue in which his/her article appears and 50 separatum

Any comment on method and observation about METEM project, request for information about advertising, sponsorship, bequeath, supporting Patron-, and Director-membership in METEM-International should be sent to the General Editor: Rev. Dr. Tibor Horváth, S. J., METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ont., Canada M45 2R5. Tel.: (416) 922-2476. If no answer, please call (416) 922-5474 and leave a message. Fax. (416) 922-2898

7. ÉVFOLYAM

1995

3-4. SZÁM

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI
VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1989

A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
FOLYÓIRATA

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Megjelenik 1993-tól évente négy számmal, két kötetben. A második Vatikáni Zsinat szellemében értett Egyház Magyarországon és egyéb magyar nyelvű közösségekben megélt hit történetével kapcsolatos tudományos tanulmányokat, forrásokat és módszertani kérdéseket közöl magyarul, angolul és más, a magyar történelemmel kapcsolatos nyelven.

Essays in Church history in Hungary, a scholarly review, appears beginning with 1993 twice a year with four issues. It publishes studies in Hungarian, English, French, German, Spanish, Italian, Rumanian and Slavic languages, dealing with events, parishes, persons, institutions, monuments, Church activities and writings, as well as photocopies of unpublished documents and sources related to the Church's history in Hungary and to Hungarian linguistic communities.

Megrendelhető: Pannonhalmi Főapátság Könyvszolgálat.

Pannonhalma, 9090. Tel.: 96/470-022. Fax: 96/470-011.

Előfizetés, Tagság díj: 600 Ft.

Subscriptions and membership:

In Hungary: 600 Ft.

Outside of Hungary:

Individual: Can\$ 20.00 or 18 DM; Institutions: Can\$ 30.00.

Subscriptions and remittances should be sent to

METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ontario, Canada

M4Y 2R5.

Checks should be made payable to *METEM*.

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI
VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

1995/3–4

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
Pannonhalma–Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**
Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY
Szeged

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap
és a Soros Alapítvány támogatásával jelent meg

FŐSZERKESZTŐ – GENERAL EDITOR
SZÁNTÓ KONRÁD

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – BOARD OF EDITORS

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Dóka Klára, Érszegi Géza,
Horváth Tibor, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Szabó Ferenc,
Szántó Konrád, Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;*
AUSTRIA: Galambos Ferenc; CANADA: Bonkáló Ervin, Vlossák Rudolf;
GERMANY: Adriányi Gábor
ITALY: Kiss Ulrich, Lukács László, Somorjai Adám, Szilas László;
USA: Gabriel L. Asztrik

Felelős szerkesztő – Responsible Editor
ZOMBORI ISTVÁN

Felelős kiadó – Managing Publisher
VÁRSZEGI ASZTRIK

METEM 1995.
ISSN 0865–5227

Nyomás és kötés az
 KIADÓ ÉS NYOMDA
munkája
Felelős vezető: Fonyódi Ottó

TARTALOM – CONTENTS

VÁRSZEGI Asztrik	Lectori salutem	5
------------------	-----------------	---

TANULMÁNYOK

RÓNAI Zoltán	Compostella és a magyarok <i>Compostela and the Hungarians</i>	11
ÉRSZEGI Géza	De cappella tempore Ludovici I regis Hungariae constructa <i>Request to the Pope to Sanction the Building of The Louis I (The Great) of Hungary Chapel</i>	27
MÉSZÁROS István	Népszokásokra vonatkozó adatok a 16. század végéről <i>Folk Customs in the Light of Facts Collected at the End of the Sixteenth Century</i>	35
KOLTAI András	A győri egyházmegye 1579. évi szombathelyi zsinata <i>The Synod of Diocese Győr in Szombathely, 1579.</i>	41
GLÜCK Jenő	Nagyvárad forrásai a magyarországi görögkeleti parókiák történetéhez (1793–1847) <i>Sources of the History of Some Greek Orthodox Parishes in Hungary (1793-1847) Kept in Nagyvárad</i>	61
DEÁK Ágnes	Lady Blennerhassett és Haynald Lajos érsek barátsága <i>The Friendship between Lady Blennerhassett and Archbishop Lajos Haynald</i>	83
LAKATOS Andor	Haynald Lajos közéleti és politikai tevékenysége <i>Lajos Haynald's Public and Political Activity</i>	97
SZECSKÓ Károly	Dr. Szmrecsányi Lajos egri érsek <i>Dr. Lajos Szmrecsányi, Archbishop of Eger</i>	151

MÓDSZER, ADATTÁR, SZEMLE

AZ EGYHÁZTÖRTÉNETI KUTATÁS INTÉZMÉNYEI RÓMÁBAN

KRESTEN Otto	A római Osztrák Kultúrintézet Történeti Intézete <i>The Institute for History of the Austrian Cultural Institute in Rome</i>	159
ŽABOKLICKI Krzysztof	A lengyel történészek Rómában Fraknói Vilmos idejében és a Lengyel Könyvtár megalapítása <i>Polish Historians in Rome in Vilmos Fraknói's Time and the Foundation of the Polish Library</i>	171
ESCH Arnold	A római Porosz Történeti Intézet 1888–1936 <i>The Prussian Historical Institute, Rome, 1888–1936</i>	179

BEKE Margit	Das Päpstliche Ungarische Kirchliche Institut in Rom <i>The Pontifical Hungarian Ecclesiastical Institute in Rome</i>	185
SZILAS László	A Pápai Gergely Egyetem Egyháztörténelmi Kara <i>The Faculty of Ecclesiastical History of the Pontifical Gregory University</i>	205
KOVÁCS Elisabeth	Bibliotheca Pontificum – a modern pápaság-történet alapvetése és alapvonásai	211
Dr. SZARVAS Béla	A szórványban élő katolikus magyarság pasztorációja Olaszországban <i>Pastoral Care for the Hungarian Diaspora in Italy</i>	237
GLÜCK Jenő	Nemzetközi judaisztikai ülés Kolozsvárott 1995. október 24–26. <i>A Conference on Jewish Studies in Kolozsvár (Cluj)</i>	243

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

ÓNODY Olivér: O culto dos santos Húngaros no Brasil e a história da igreja católica romana húngara no Brasil (Ism.: Somorjai Ádám OSB)	245
FÜLÖP Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848-1949) (Ism.: Kóhegyi Mihály)	252
Nagyváradí schematizmus 1995. (Ism.: Merényi-Metzger Gábor)	254

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM
ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY
1995/3-4

LECTORI SALUTEM

A Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (MEV) az egyetlen magyar működő egyháztörténeti folyóirat – az anyaországon belül és kívül – amely felekezeti megkülönböztetés nélkül igyekszik a magyar nép története folyamán létrejött egyházak sorsát feltárni és az utókor számára megörökíteni. Tevékenysége felöleli a határon túli, kisebbségben élő magyarság múltját éppúgy, mint a világ bármely részén létrejött magyar emigráns egyházak történetét.

A kezdeményezés az 1980-as években Torontóban született, Horváth Tibor SJ indította el, de mindez nem valósulhatott volna meg a lelkes torontói magyar közösség áldozatos szellemi és anyagi támogatása nélkül. A Torontói METEM International segítsége, bátorítása és az önszerveződés tapasztalatainak átadása nélkül az 1989-ben indult folyóirat aligha élte volna meg hetedik évfolyamát, különösen úgy, hogy mindez egybeesett Magyarországon a rendszerváltással. Hét évfolyam – tíz kötet – már komoly múlt egy tudományos periodika életében.

Úgy véljük, a legkevesebb amit tehetünk, hogy név szerint is megköszönjük torontói támogatóinknak fáradságos munkájukat, szíves segítségüket, bízva abban, hogy a közreműködésükre a jövőben is számíthatunk. Isten áldása legyen rajtuk és folyóiratunk további évfolyamán.

Ad multos annos
Pannonhalma, 1996. május 15.

VÁRSZEGI ASZTRIK
felelős kiadó

LECTORI SALUTEM

Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (Mev), Essays in Church History in Hungary is actually the only interdenominational periodical, inside and outside of Hungary, which tries to present the history of all the Churches emerged during the history of the Hungarian people in order to pass it on to the future and promote a systematic reflection on them. It includes the past of the Hungarian minorities living outside of the borders of Hungary as well as the history of the churches formed by the emigrant Hungarians spread over the whole world.

The project was initiated by Tibor Horvath, S. J., professor of Systematic Theology at Regis College, Toronto, Canada, in 1984 and supported by the community of St. Elizabeth of Hungary Parish in Toronto, by the Founding directors of the METEM International Society of Toronto for Hungarian Church History. Thanks to the Metem International that the Essays published for the

first time in 1989., the year of the inauguration of the new regime in Hungary continued to exist over seven years giving 10 volumes to the interested readers. Seven years, ten volumes, a respectful history in the life of a professional academic publication. It is an uncommon achievement.

We think that what we can do now, is to list and name all our Torontonians supporters. We hope that their number will increase and we apologize if we missed some. We trust that we may rely on their support in the future as well. May God bless them all and our periodical, *Essays in Church History in Hungary*.

Ad multos annos.

Pannonhalma, May 15, 1996.

VÁRSZEGI ASZTRIK

Publisher

METEM-International

Toronto Nemzetközi Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség
Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ont. M4Y 2R5
Canada

Az igazgatóság alapító tagjai:

Torontói Szent Erzsébet Plébánia
Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya
Jézus Szíve Társasága (Néplányok)
Dr. Sípos-Jackel Gyula

Vezetőség:

Most Rev. Miklósházy Attila SJ, védnök
Jaschkó Balázs, SJ, elnök
Szegeváry Magda, titkár
Hari Piroska, pénztáros
Lents Mihály, könyvtáros
Poroszaly Erzsébet, könyvtáros
Leskowsky Zoltán, szerkesztő
Fábián Szabina, adminisztrátor

Toronto részleg, tagok és segítők:

Mr. Louis Bako
Mr. Andrew Balogh
Mr. Gabor Barabas
Rev. Jozsef Barany
Mr. Steven Berden
Rev. Steven Bekesi SJ

Mr. George Birinyi
Mr. James Bolla
Mr. Dr. Ervin Bonkalo
Mr. Barnabas Bozoki
Mr. John Bukovec
Mrs. Eszter Csiga

Rev. Placid Csizmazia
Mr. James Dala
Mrs. Barbara Deak
Rev. Ferenc Deak SJ
Rev. Ferenc Deak
Mr. Paul Decleva
Mr. Louis Deutsch
Mr. Dr. Laszlo Domonkos
Miss. Rozina Elek
Rev: Alexander Eros
Mr. Leslie Farkas
Mrs. Erika Fazekas
Mrs. Ilona Fearman
Mr. Dr. Fejer Imre Sr.
Mr. Andras Fekete
Mr. Dr. Peter G. Forbath
Mr. Gaspar Forrai
Rev. Joseph Fulop SJ
Mrs. Ilona Frater
Mr. Joseph Galambosy
Rt. Rev. Prof. Dr. Asztrik Gabriel
OPraem
Mr. Elemer Gabri
Mrs. Elizabeth Gilice
Mr. Michael Gocsei
Mr. Thomas Gyokeri
Mr. Joawph Hamvas P. Eng.
Mr. Mrs. Steven, Piroska Hari
Mrs. von Martha Heczey
Mr. Dr. Peter Hidas
Rev. Prof Tibor Horvath SJ
Mr. Charles Horcsok
Mrs. Ida Incze
Rev. Dr. Laszlo Ivan
Mr. Leslie Katona
Mr. Ferenc Kiss
Mr. Steve Kocsis
Mrs. Magdolna Koller
Mrs. Margaret Koppany
Mrs. Maria Kosa
Mr. Istvan Kotsits
Mr. Steve Kovacs
Rev. Istvan Kristaly
Mrs. Anna Kuhar
Mr. Frank Lajos
Rev. Leslie Laszlo

Library of Congress, Exchange and
Gift Division
Mr. Louis Litkei
Mrs. Margaret Malonyay
Mrs. Marta Marton
Mrs. Dr. Fiore Mester
Mr. Andrew Mile
Rev. Anthony Molnar
Mrs. Eleonora Molnar
Rev. Otto Molnar
Mrs. Edit Nagy-Bakos
Mr. Mrs. Dennis Nemes
Mrs. Ilona Nemeth
Mr. Dr. James P. Niessen
Mrs. Caroline Padanyi
Mrs. Zsuzsa Papp-Aykler
Mrs. Erzsebet Pal
Mr. Leslie Perlaky
Rev. Bela Pesznyak
Mrs. Maria Peterdy
Mr. James Pocsay
Rev. Hermann-Joseph Retting
OPraem.
Mr. Paul Reviczky
Mr. Alfred Rudas
Rev. Dr. CM. Vilmos Ruzsik
Mrs. Erzsebet Sandorfy
Mr. John Simonyi
Mr. Dr. Gyula Sipos-Jackel
Mrs. Ernesztina Skerlan
Sister Teresa Szanto
Mrs. Magda Szegvary
Mrs. Helen Szendi
Mr. Dr. Thomas Szendrey
Mr. John Szivek
Mr.s Elizabeth Tomory
Mr. & Mrs. Eugene Tomory
Mr. Steve Toth
Rev. Bela Ugrin SJ
Mrs. Maria Varga
Mr. & Mrs. Joseph Vesztergombi
Rev. Msgr. Michael M. Vincze
Mrs. Anna Wohlfart
Mr. George Zaduban
Mr. Joseph Zelena
Mr. & Mrs. Leslie Zydron

A METEM-International Torontói részlege köszönetét és háláját fejezi ki a

MALEV Hungarian Airline torontói kirendeltségének
A Magyar Köztársaság torontói főkonzulátusának
Kanadai Magyar szerkesztőségének
valamint a Magyar Élet szerkesztőségének
a munkájához nyújtott segítségért és támogatásért.

METEM-INTERNATIONAL SOCIETY OF TORONTO FOR HUNGARIAN CHURCH HISTORY

Constitution

ARTICLE 1 - NAME

Metem-International Society of Toronto for Hungarian Church History has been formed to promote research in Hungarian Church History. The first word METEM is acronym for the Hungarian wording Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, "Society for Encyclopedia of Hungarian Church History."

ARTICLE 2 - NATURE AND OBJECTIVE

The aforementioned society is an incorporated, registered, historical/research charitable corporation without share capital for the purpose of

firstly, preparing and publishing an encyclopedia of Hungarian Church history which would list in alphabetical order sites, parishes, persons, institutions, councils, documents, monuments, writings, etc. relevant to the Church history in any Hungarian linguistic area;

secondly, collecting documents and sources in archives and libraries inside and outside of Hungary related to the topics mentioned above;

thirdly, supporting publications of the collected materials in a periodical entitled *Vázlatok, Essays in Church History in Hungary* for discussion and critical assessment in preparation for their final incorporation in an encyclopedia;

fourthly, promoting public interest in the history of places related to Church history in Canada, in Hungary and elsewhere;

fifthly, establishing and maintaining suitable quarters and facilities with archive and library to hold meetings and exhibitions for discussing problems related to Church history in general and particularly in Hungary and Canada, and exchanging of views of thereon;

sixthly, establishing fund and scholarship for university students studying Church history in Hungary, Canada and elsewhere, and for promoting historical and archaeological research.

ARTICLE 3 - MEMBERSHIP

Membership shall be open to individuals of all beliefs, cultures, religions, countries who support the purpose of the Society and are dedicated to maintaining high scholarly standards, and are able to make a contribution to the realization of the objectives described in Article 2. The

procedure for admittance into membership as well as for election of the officers, and admittance into the board of directors is regulated by the By-laws particular to this Society.

ARTICLE 4 – BOARD OF DIRECTORS

The METEM Board of Directors is the forum for dispute within the Society. It shall consist of 60 members admitted on financial contribution with additional six persons invited on account of merit who supervise the direction and activity of the Society in the spirit of its constitution. The Board has a meeting biennially and elect the president of the Board. The procedure of admittance into Board is regulated by the relevant bylaw.

ARTICLE 5 – OFFICERS

The Executive shall consist of the following officers:

Chairperson

Secretary

Treasurer and

Four members at large

Officers shall be nominated by the directors and elected by the members of the Society for a three-year term following the procedure established by the By-laws.

Officers as well directors shall serve as such without remuneration, and no director or officer shall directly or indirectly receive any profit from their position as such; provided that officers may be paid reasonable expenses incurred by them in the performance of their duties.

ARTICLE 6 – MEETINGS

Besides particular meeting related to the different objectives of the Society there shall be one annual general meeting with no less than five members to evaluate the activities of the Society and of the officers as well as to admit new members and elect officers if elections are due that year.

ARTICLE 7 – AMENDMENTS TO THE CONSTITUTION AND TO THE BYLAWS.

The procedure for amending the Constitution shall be the following. Notice of a motion shall be made in writing to the President who shall present it to Executives. If two of the three Executives vote in favor of the proposed amendments it shall be presented to the annual meeting for one year's consideration. It shall not be voted on until the following year's general meeting. No amendments to the constitution shall be passed unless the voting is unanimous.

Notice to a motion to amend a bylaw shall be made in writing to the President. If one of the three officers votes in favor of the proposed amendment the members shall be notified before the next meeting. At this meeting the proposed amendment to the bylaws shall be presented, discussed and voted upon. No amendment to the bylaws shall be passed unless three third of the members attending the meeting vote in favor of the amendments to the bylaws.

Voting for amendments to the constitution and to the bylaws during the general annual meeting as well as for the election of the directors is secret.

BYLAWS

1. *Meetings.* Time and place of the annual meeting is decided by the President in consultation with the secretary and the treasurer. Special meetings can be called by the secretary to deal with particular questions and needs arising.

2. *Elections.* The board of directors during their biennial meeting nominate one or more candidates for the position of the three officers and their names are proposed to the general meeting for election. The President, should be dynamic, outgoing, active person under whose leadership one can reasonably expect that the Society shall prosper and grow. Officers will be elected with a simple majority. Each member has an active and passive vote. No one shall be a member of the board of directors unless he/she was able to make a contribution of Can\$ 5,000.00 to establish METEM Fund the interest of which shall provide the necessary financial means for the Society to carry out its objectives. The members of the board of directors elect the president in their biennial meeting with a simple majority for a two-year term.

Candidacy for membership in the Society is one year. Candidates attend meetings and participate in the activities of the Society. Admittance to membership takes place during the general annual meeting. No one is admitted to membership unless half plus one of the members attending the meeting vote for admittance. The vote is secret.

3. *Responsibilities of the Officers.* The president shall preside at all meetings. In his/her absence the secretary is responsible to preside at the meeting. It is the President's responsibility to see that the Society and each member individually helps perform successfully the activities and objectives mentioned in Article 2. In cooperation with METEM Secretariat in Hungary, in Vatican City, and the other areal secretariats to be established, he/she appoints the members of the board editing the *Essays in Hungarian Church Histor in preparation for the Encyclopedia and facilitate cooperation in persuing the objectives of the Society.*

The secretary shall keep record of all the activities of the Society and in cooperation with the President oversees the activities and enhances the growth of the Society.

The treasurer shall receive all monies, donations, gifts, legacies and bequests given to the Association and gives receipts. He/she pays all accounts by cheques properly signed by two of the officers and collects fees.

4. *Fees.* The annual basic membership fee Canada/U.S.A.: Can\$20.00; Europe: DM25.00. Supporting Membership: Can\$100.00 a year; Patron: Can\$500.00; Director Candidate: Can\$1,000.00. He/she may become director once he/she has made an additional contribution up to Can\$4,000.00. The membership fee shall be regulated by the board of directors. Members who have not paid their annual fee for the current year by April 15 they shall have their names removed from the membership list. They may, however, be reinstated at any time upon the payment of the current year's fees, unless the board of directors decide otherwise.

5. *Dissolution.* The Society will cease to exist if the voting members unanimously vote in favor of dissolution. After dissolution all remaining assets with eventual copyright will be transferred to the Saint Jutta Foundation in Canada.

RÓNAI ZOLTÁN*

COMPOSTELLA ÉS A MAGYAROK

Bogyay Tamás emlékének

I.

A Santiago de Compostella** repülőteréről a városközpont felé igyekvő utas a felemelt karú, ujjongó zarándok szobra láttán sem tudja elképzelni, mit érezhetett a régmúlt idők vándora, amikor hetek-hónapok fáradalmi után az Örömhegyről megpillanthatta úticéljának, Szent Jakab székesegyházának toronyait. De ma is nehezen leírható érzés fog el, amikor az ember ujjait a *Pórtico de la Gloria*, a Dicsőség Kapuja középső oszlopán Jessze családfájának faragványába illeszti: századok folyamán millióknak ez az érintése mély lyukakat vájt a márványba. Hozzájárultak hazánkfiái is.

A compostellai zarándoklatok nagy jelentősége ellenére a magyar zarándokok és az idősebb Jakab apostol hazai tiszteletének témája még feldolgozatlanak tekinthető, s a hiányt ez az írás sem tudja teljesen pótolni. De összegyűjt sok, szétszórta adatot, újakra hívja fel a figyelmet és rámutat több tévedésre. A zarándoklatokkal nem foglalkozott sem Kőrösi Albin¹, sem Gábrriel Asztrik² a spanyol-magyar történelmi kapcsolatok felvázolásakor. A legtöbb adatot eddig Bogyay Tamás³ és Bálint Sándor⁴ gyűjtötte össze – különösen a Jakab-kultuszra vonatkozókat – az előbbi meg is rajzolta a Szent Jakab patrocíniumok térképét a történel-

* A külföldön élő szerző hálás köszönetet mond Vanyek Gizellának (Orsz. Széchényi Könyvtár). Önzetlen közreműködése nélkül nem született volna ez a munka.

** Történelmi viszonylatban a latin Compstella formát használjuk, alkalomszerűen pedig a mai, hivatalos nevet: Santiago de Compostela.

1 Kőrösi Albin: Régi magyar-spanyol kapcsolatok. Katolikus Szemle, 1925. 147–158. l.

2 Gábrriel, Asztrik L.: Hungria y la Península Ibérica en la Edad Media. Oriente Europeo VII (1957), 297–307. l.

3 Bogyay, Thomas von: Notes sur les pèlerins de Hongrie. Kézirat, 1965.

4 Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. Budapest, 1977. II. 77–88. l. (Előzőleg, 1975-ben a Szennay András szerkesztette Régi és új a liturgia világából című kötetben jelent meg Compostella és hazánk, Jakab apostol tisztelete a régi Magyarországon címmel.)

mi Magyarországon.⁵ Újabbán Anderle Ádám szentelt néhány oldalt a zarándoklatoknak.⁶ Külföldiek közül Jeanne Viellard,⁷ Anne-Marie Armelin,⁸ Francisca Vendrell⁹ és Ilja Mieck¹⁰ érintette a kérdést nem kifejezetten a mi témánkról szóló tanulmányokban.

A magyarokat már az 1140 körüli *Liber Sancti Jacobi (Codex Calixtinus)* is említi, ennek azonban nem kell nagyobb fontosságot tulajdonítani: felsorol majdnem minden európai, továbbá több észak-afrikai és ázsiai népet, kereken hetvenet; olyanokat is, melyek soha nem tűntek ki a zarándokok között (görögök, oroszok, örmények) vagy akkor már mohamedán uralom alatt éltek és Compostellába jutni aligha tudtak. Mi éppen a ciprusiak és a bulgárok közé kerültünk: *Sardani, Cipriani, Ungari, Bulgari, Ysclavoni*.¹¹ Egyik-másik nép nehezen azonosítható (*Ioranti*), mások megtéveszthetnek: *Daci* nem a dákokra, hanem a dánokra vonatkozik, *Romani* pedig nem a románokra, mint egy spanyol fordításban,¹² hanem valószínűleg az akkor *Romania* néven ismert Rumélia lakóira. A kódex második része, a *Liber Miraculorum* bevezetője *Ungaria*-t is megnevezi az apostol által kegyesen művelt csodák színhelyei között, ilyen eseményt azonban nem mond el. Az ötödik könyv, Aymeric Picaud zarándokvezetője is beszél a magyarokról, bár nem elismerőleg. Az útba eső kegyhelyek látogatására serkent, mint Saint-Gilles, Szent Egyed remete sírja a Rhone torkolatánál. Vele kapcsolatban írja: „Szégyenkezzenek a magyarok, akik azt állítják, hogy birtokukban a teste; szégyenkezzenek a Chamalières-i barátok, akik azt álmodják, hogy teljes egészében az övék...”¹³ Az 1092-ben alapított, somogyvári monostorra utal, melynek szerzetesei különben sokáig mind franciák voltak.

Magyar zarándokokra vonatkozó, első adatként a *Vita Odiliae*-t idézik. A namuri Szent Albánusz templomban 1212 idusán oda temetnek valakit, ahol egy compestellai zarándoklaton elhunyt, magyarországi püspök nyugodott: *In quo loco iacebat quidam episcopus de Hungaria, qui peregre proficiens ad Sanctum Jacobum obiit*.¹⁴ A adat felhasználása azonban tévedésekkel teli.

-
- 5 Le royaume de Hongrie au Moyen Âge. Vocables Saint-Jacques et toponymes relatifs au culte de Sainte Jacques de Compostelle. – A Felvidék figyelembe vétele miatt Párizsban 1965-ben ezzel a címmel állították ki: Carte de culte de Sainte Jacques de Compostelle en Hongrie et Tchecoslovaquie au Moyen Âge.
 - 6 Anderle Ádám: Kalandozók és zarándokok. Magyar témák a középkori spanyol történelemben. Szeged, 1992, 24–31. l.
 - 7 Viellard, Jeanne: Pèlerins d’Espagne à fin de Moyen Âge. Estudis Universitaris Catalans. Barcelona, 1937.
 - 8 Armelin, Anne-Marie: Pèlerins de Sainte-Jacques. In: Pèlerins et Chemins de Saint-Jacques en France et en Europe du Xe siècle à nos jours. Párizs, 1965. 71–83. l.
 - 9 Vendrell, Francisca: Caballeros centroeuropeos en la corte aragonesa. In: Miscelanea Barcinonensia. Barcelona, 1977. 19–43. l.
 - 10 Mieck, Ilja: Osteuropäer in Santiago de Compostela. Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, 1978. 323–356. l.
 - 11 *Liber Sancti Jacobi (Codex Calixtinus)*. I–III. Walter M. Whitehill kiadása. Santiago de Compostela, 1944, I. 148–149. l.
 - 12 *Liber Sancti Jacobi (Codex Calixtinus)*. Abelardo Moralejo kiadása és fordítása. Santiago de Compostela, 1951. 199. l.
 - 13 Gufa del peregrino medieval (Codex Calixtinus). Millán Bravo Lozano fordítása, bevezetése és jegyzetei. Sahagún, 1989. 46. l.
 - 14 Vázquez de Parga, L. – Lacarra, J. – Uría, J.: Las peragraciones a Santiago de Compostela. I.–III. Madrid, 1948–49. Utánnomás: 1993. (Irodalom 1992-ig.)

Passuth Lászlóra hivatkozva Bálint 1140-es angol forrást emleget. A Passuth-szöveg figyelmes olvasásakor azonban kitűnik, hogy az évszám csak angol zarándokokra vonatkozik. Néhány sorral lejjebb maga Passuth arra gyanakszik, hogy az „anonim püspök” Jolánta királylány kíséretéhez tartozhatott. Ez is tévedés: Jolánta csak 1235-ben utazott Aragóniába. Ezen kívül itt a Szent Albánusz templomból Albano (olasz helység?) lesz.¹⁵ Anderle megint úgy értette, hogy püspökünket temették 1212-ben,¹⁶ végül az 1986-os magyar zarándokokról szóló sajtóbeszámolóban azt olvashattuk, hogy az illető Compostellában (!) talált nyughelyet.¹⁷

A zarándok főpapot sajnos egy forrás sem nevezi meg, Bogyay azonban utal a XI. századi magyar–lotaringiai kapcsolatokra s arra, hogy a püspök szülőföldjét kereshette fel. E sorok írója megkockáztat egy feltevést: Leodvin bihari püspök lehetett.

Leodvin (Leoduinus, Lieduinus) I. Endre uralkodása alatt jött Magyarországra, s amikor 1050-ben számba vesszük a székesfehérvári kincstár állományát, leírja, amit a Szent István bulgáriai hadjáratán szerzett ereklyéről hallott. Sőt 1050 és 1060 között magával is visz kettőt Namurbe a Szent Albánusz egyház számára: egy Szent György- és egy Szent Miklós-ereklyét. Ezt meg is örökíti a templom alapításáról szóló, 1064 után született krónika.¹⁸ Halála későbbi úton történhetett és szoros kapcsolataira való tekintettel temették el oda. A Leodvinről és az ereklyéről szóló szakaszt Bunyitai Vince is idézte a váradi püspökség történetében, Leodvint azonban tévesen a jó száz évvel későbbi Elvinnel azonosította.¹⁹ Egyesek Leodvint mint „későbbi egri püspököt” emlegetik, azoknak sorában azonban nem szerepel.²⁰

Leodvin idejében alapítják a zselicszentjakabi (kaposszentjakabi) bencés apátságot (1061). Helyén korábban is állott már az aspostol tiszteletére emelt templom, bár „pusztán, szerfeletti régisége és elhanyagoltsága miatt.”²¹ Miután a szabolcsi zsinat (1092) július 25-ét a megüendő, nyolcados ünnepek közé sorolja, az Árpádok alatt a történelmi Magyarországon több mint húsz Szent Jakab-templomot, „kápolnát és kolostort létesítenek. Ezért érthetetlen Mieck állítása, hogy a Compostella-kutatás (egy jó évtizeddel a Bogyay-féle térkép párizsi kiállítás után) csak egy magyarországi templomról tud. A téves értesülés Huidobro monográfiájából származhatott, aki viszont egy a szentekről szóló, népszerűsítő, francia forrásra támaszkodott. Huidobro egyedül „Ödenburg”-ról (Sopronról) beszél a meglepő „Gran (Esztergom német neve) és Magyarország” címszó alatt.²²

15 Passuth László: Örök Hispánia. Budapest, 1969. 358. l.

16 Anderle, i. m. 29. l.

17 Tóth Sándor: Zarándokúton Compostelláig. Új Ember, 1987. márc. 22.

18 *Fundatio ecclesiae s. Albani Namucensis. Catalogus fontium historiae hungaricae.* Budapest, 1937. II. 969–970. l.

19 Bunyitay Vince: A váradi püspökség története I.–III. Nagyvárad, 1883–84. III. 25–26. l.

20 Sugár István: Az egri püspökök története. Budapest, 1984.

21 Kumorovitz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-től. Tanulmányok Budapest múltjából XVI. (1964). 53. l.

22 Mieck, i. m. 242. l. – Huidobro y Serna, Luciano: *Las peregrinaciones jacobeanas I.–III.* Madrid, 1949–51. III. 674. l. (Átvétel Rohault de Fleury *Les Saints de la Messe* c. művéből.)

A térkép 1965-ös bemutatása után nem került vissza a müncheni Magyar Intézetbe és elkallódott. Csak a 76 utalást tartalmazó lista áll rendelkezésre: helységnevek, templomok, kolostorok. Törlendő azonban hét, Szent Fülöp és Szent Jakab védnöksége alatt álló templom; itt ugyanis az ifjabb Jakab apostol az egyik védőszent. Fekvésének tisztázása nélkül említ féltucat eltűnt, Szent-jakab nevű helységet, három utalás pedig az egykori horvát-szlavon társországra vonatkozik. Mind Valter Ilona²³, mind Bálint felvesz Bogyaynál nem említett templomokat, viszont egyiknél sem található a IV. Béla korában „a budai felhívíz közelében, Újlakon” álló Szent Jakab-egyház.²⁴

Az ellenőrzésre váró, teljes lista legalább 110 nevet tartalmaz. A helységek közül példaként említhetjük Bakony-, Hegyhát- és Zalaszentjakabot, továbbá Szentjakabfát a Dunántúlról, Szentjakabfalvát a Felvidékről, Torna- és Zagyvaszentjakabot az Északi Középhegység vidékéről, Szentjakabpusztát az Alföldről, Maros-, Mező- és Szászsztentjakabot Erdélyből. A fontosabb, XII.–XIII. századi alapítások közül kiemeljük Lébény egykor bencés apátsági templomát, Árpás-Mórichida volt premontrei priorátusát, a jáki Szent Jakab kápolnát és a soproni temetőkápolnát a Dunántúlon, s a lőcsei, nagysárosi és várkonyi templomot a Felvidéken.

A Jakab-kultusz elterjedéséhez és a zarándoklatokhoz hozzájárulhatott a két házasság az Aragóniai és az Árpád-ház között. Valter Ilona szerint is „a spanyol befolyást az udvarban különösen elősegítette Aragóniai Konstancia, Imre király felesége”. I. Jakab és Jolánta frigyének előkészítésére Bertalan pécsi püspök többször is járt spanyol földön. Az ő idejében, 1255 táján alapították Mecsek-alj-Jakabhegyen az apostol védnöksége alatt az első pálos kolostort. A magyar királlyal kapcsolatban azonban itt választ adhatunk egy kérdésre.

Barta László, majd Anderle hívta fel a figyelmet Jolánta állítólagos szobrára a compostellai székesegyház gyakran tévesen kriptának vagy régi katedrálisnak nevezett altemplomában. E sorok írójának kérésére Serafin Moralejo egyetemi tanár, a székesegyház szakértője a következő felvilágosítást adta: „Egy ideig ott volt felállítva egy a XIII. század elejéről származó női alak, mely egyes vezetőkönyvekben mint *Violante de Hungria* szerepel. Ennek az azonosításnak azonban nincs semmi alapja.”²⁵

A Szent Jakab és Szent László legendák közti hasonlóságot Holik Flóris tárgyalta s írásának francia változata meg is található minden Compostella-bibliográfiában.²⁶ Szerinte a „magyar László-mondakör tudatos átvétel, nem a tömeglelek spontán terméke, hanem hivatásos írók öntudatos, egyéni műve, (...) tervszerűen készült, egységes költői termék.” Álláspontját Horváth Cyrill bírálta egy terjedelmes tanulmányban.²⁷ A középkori László-hagyomány legen-

23 Valter Ilona: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Martonvásár, 1985. 304. l.

24 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok korában I.–II.* Budapest, 1983. II. 275. l. Utánnymás.

25 Juana María de Santiago levélbeli közlése 1993. jún. 12-én.

26 Holik Flóris: *Szent László-mondáink és Compostellai Szent Jakab*. *Katolikus Szemle*, 1923. 79. köv. 1. – *Saint Jacques de Compostelle et Saint Ladislas de Hongrie*. *Revue des Études hongroises et finno-ougriennes*, 1923. 36–55. l.

27 Horvát Cyrill: *Középkori László-legendáink eredetéről*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1928. 22–56. és 161–181. l.

dás elemei egy történet kivételével már régebről is többé-kevésbé kimutathatók. Ezek a mesék idegenből kerültek és utólag tapadtak a szent király emlékéhez.” Minden motívum kapcsán párhuzamok sokaságát idézi, nemcsak közismert szentek, hanem olyanok legendáiból is, mint Hadalinus, Meinulf és Glodesinis.

Kétségtelen a két legendakör közötti sok hasonlóság és valószínű, hogy egyes elemek a kiterjedt tiszteletet élvező apostol és nem csupán helyi kultusznak örvendő szentek legendáiból származnak, továbbá az, hogy átvételükhöz a zarándoklatok is hozzájárulhattak. Közös motívumok: csodálatos szarvas megjelenése, kővé váló aranyak, forrás fakasztása, részvétel a csatában, a temetkezési hely felé vontató állatok vagy kocsis nélkül elinduló szekér, csillag a sír felett... A magyar lány és a kún vitéz esetét Holik nem említi és Horvát sem talál rá párhuzamot. Talán rámutathatunk azonban egy legalább távoli hasonlóságra: amint a szent király kimenti a magyar lányt a pogány kezéből, a Szent Jakab segítségével elért győzelem szabadítja meg a spanyolokat „a száz leány adójától”, melyet évente át kellett adniuk a móroknak. (Ennek emlékéért León városában mind a mai napig megünneplik.)

Érszegi Géza szerint a hosszabb és a rövidebb legenda egy a szentté avatás (1192) után keletkezett őselegendából származik, s a legendáriumokban, breviáriumokban további szövegváltozatok is találhatóak. Az 1204 után született, rövidebb legenda szerzője „művelt, a jogban járatos, jó stílus-készséggel megáldott írástudó”, akit Csóka Lajos a Pray-kódex összeállítójával, egy pannonhalmi bencéssel azonosított.²⁸ Tehát mind Horváthnak, mind Holiknak volt valami igaza, eltekintve attól, hogy manapság már aligha beszélnek „a tömeglélek spontán termékeiről”.

II.

Első, név szerint ismert zarándokunk, a szepességi Hynamus vagy Hymanus Lank – a keresztnevet hol Henrikkel, hol Hermannal fordították – *peregrinatio poenitentialis*-t végez. A Görgey- és a Berzeviczy-család őseinek viszályában elkövetett emberölésért Stephanus, a szepesi szászok grófja, 1307. március 29-én zarándoklatra ítéli: Róma – Bari – Compostella – Aachen. A felbujtó *Magister Kokos* (Kokas, Kakas) 200 márka vérdíjat köteles fizetni, melynek negyedét a zarándoklat költségeire fordítják. A részletekben a források nem egyeznek. Minden esetre Lankot „tisztos férfiak” kísérik Olaszországba és Bari felkereste után kettő Rómából hazatér.²⁹

Az Úr 1353. évében jár Compostellában *Georgius Hungarus*, miután Avignonban a pápa feloldozását kérte. Crissaphan (Krissafan, Grisphan) *comes*

28 Érszegi Géza László-legendák. c. szócikke. Új Magyar irodalmi Lexikon, Budapest, 1994. II. 1199. l. (A külföldön élő szerző számára nem voltak hozzáférhetőek Gericcs József (1974), Fodor Adrienne (1980) és Szeletei N. László (1984) idevágó munkái, s így nem tudja, mennyire vették figyelembe és hogyan ítélték meg az említett párhuzamokat.)

29 Fejér György: Codex diplomaticus Hungariae. Buda, 1829–1844. VIII. 1.240. – A Görgey nemzetség története. Századok XXXVIII (1904), 25–46. l.

fia, másként Krizsáni vagy Krizsafánfy György, Nagy Lajos vitéze lelkén több mint 250 olasz vére száradt. Őt hónapok remeteségben is tölt a Compostellától kétnapi járőföldre fekvő Finisterre-foknál, majd folytatja útját Szent Patrik purgatóriuma felé.³⁰ (Mieck nem vette észre, hogy „Georg, Krissafan comes fia” és „Jorxe Grisphan” ugyanaz a személy. Jorxe Györgyöt jelent galego nyelven.)

A vegyesházi királyok alatt fellendül Magyarországon Szent Jakab tisztelete, s ez kifejezésre jut a névadásban is. Ortvay Tivadar az 1281 és 1375 közötti szakaszból több mint 250 Jakabot, többségükben papot említ.³¹ Bogyay legalább 30, ebben a korban feltűnő patrocíniumot idéz. Közöttük az egri ispotály, a pécsi ágostonrendi priorátus, egy-egy nyitrai és nagyváradi plébánia, a nagyszombati ferences templom és egy kolozsvári kápolna. Valter Ilona szerint 1334-ben Nyugat-Pannóniában – vagyis az egykori Moson, Sporon, Vas és Zala megyében, továbbá Győr megyének a Rábától nyugatra eső részén – tizenhat Szent Jakab-templom, -kápolna és -kolostor van, s így 48 különböző patrocínium között a hetedik helyet osztja a Szent Kereszttel és Szent Péterrel.

Bálintnak feltűnt, hogy több temetőkápolnát és csontházat helyeztek Szent Jakab védnöksége alá. Ő Pannonhalmát, Székesfehérvárat, Sopront, Nagyszombent és Bártfát említi és a jáki kápolnát is annak tartja. Bogyaynál szerepel a németújvári temetőkápolna, s még hozzátehetjük a szászsebesit is. „Célzatuk világos – írja Bálint –, a halottak lelkét a hatalmas híru szent mennyei gondjába ajánlották.” Bogyay viszont arra is emlékeztet, hogy több Szent Jakab-templom fontos hidak vagy átkelőhelyek szomszédságában állott: az árpási és a vági a Rábán, a balatonhídvégi a Zalán, a dunaszekcsői a Dunán. Mindkét megfigyeléssel kapcsolatban érdemes rámutatni, hogy egyes olasz vidékek néphite szerint az elhunytak lelkének „Szent Jakab hídján” kell átjutnia.³²

Mikesey Sándor úgy vélekedik, hogy „a hosszú út, ismeretlen környezet, járványok, útonállók és egyéb vszélyek miatt (...) később több Szent Jakab templomot is egyenesen abból a célból alapítottak, hogy ne kelljen Compostellába utazni.” Hasonló véleményen volt a múlt század közepén Johann Kachelmann.³³ Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a meghitt környezet elhagyása, a veszélyek és fáradoalmak vállalása a középkori gondolat- és érzésvilág szerint a *peregrinationes maiores* lényegéhez tartozott; másrészt az új templomok felkeresése csak akkor helyettesíthette a hosszú zarándokutat, ha az egyházi hatóságok hasonló búcsúkat biztosítottak. Mások megint a Szent Jakab-templomokat gyülekezőhelyeknek és compostellai zarándoklatok kiindulópontjának tartották, amire külföldön is volt példa. Egyes esetekben így is lehetett. Általá-

30 Szóvérffy, Joseph: St. Patrick's Purgatory and the Hungarians. The Hungarian Quarterly III (1963/42), 3–4 sz. 115–132. l. – V. Kovács Sándor: Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Budapest, 1985. 16–17. l.

31 Ortvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. Budapest, 1991–92. II. 981–983. l.

32 Il ponte di San Giacomo. Compostella (Perugia), 198? szept. 15. (Olvashatatlan évszám a fénymásolaton.)

33 Mikesey Sándor: Tisztelettörténet és névtudomány. Magyar Nyelv LXV (1969), 444–448. l. – Kachelmann, Johann: Geschichten der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung. Selmecbánya, 1853. 55. l.

nosítani azonban nem lehet; ehhez túl sok volt a templom és alig tudunk népes zarándokutakról. Különben is – mint Valter Ilona megállapítja – az egyes szentek tiszteletének volt fénykora és különböző vidékek különböző szenteket részesítettek előnyben.

Az aragóniai kancellária 1380. január 2-án állít ki menlevelet a Compostellába igyekvő Juan Pilich azaz Pilis János számára, június 10-én pedig hazautazásához. Ugyanezen a napon kap menlevelete Compostellába „Pablo de Razonoff magyar lovag”.³⁴ A magyar király szolgálatában álló, keleti szláv lehetett, akinek a nevét a fennmaradt hazai okmányok nem őrizték meg. Anne-Marie Armelin hívta fel a figyelmet a Nagy Lajos és Zsigmond korában nagy szerepet játszó Sciborse Scibor (Stiborici Stibor, a magyar köztudatban Stibor vajda) zarándoklatára, a történelmi háttérrel pedig Bogvay Tamás vázolta fel: részvétele Zsigmond és Nápolyi László hatalmi harcában, Esztergom bevétele, a székesegyházi kincstár kifosztása s ezért pápai kiközösítés. Az utóbbival állhatott kapcsolatban 1405-ös compostellai zarándoklata, „Zsigmond híres kapitánya életének eddig teljesen ismeretlen epizódja”. Ezt megerősíteni látszik, hogy Stibor neve nem szerepel semmilyen okmányban 1405 július 5. és 1406 január 7. között, s hogy 1405 december 6-án kibékült Kanizsai János érsekkel. Mindenesetre Bogvay nem zárta ki azt a lehetőséget sem, hogy a népes család más tagjáról volt szó. S hozzátehetjük, hogy 1410 és 1420 között egy Stiborici Stibor, korábban plocki kanonok ült az egri püspöki székben.³⁵

Időrendben a bizonyára leghíresebb magyar zarándok, Rátoldi Tar Lőrinc következik. A királyi étekfogó felkereste Krétát, Barit, Rómát és Paduát, Zsigmond király 1408 január 20-án kiállított ajánlólevele viszont utolsó két úticélját említi: „Az ájtatosság szellemétől fölgerjesztve zarándokútra készül Szent Jakab sírjához Compostellába é Szent Patrik purgatóriumába Hiberniába”. A „pokoljárásról” szóló bizonyítványát aztán 1411 november 12-én állítják ki és december 27-én hitelesítik. E dátumok előtt vagy után járhatott az apostolsírnál. A *Peregrinatio Laurentii Taar* a purgatóriumot teszi utolsó helyre, de talán azért, mert a legfeltűnőbb, a vállalkozást koronázó esemény. Más adat szerint Compostella volt utolsó állomása. Mindkét esetben azonban Dublin és La Coruña között *navegans oceanum* tehette meg az utat. Angol és ír zarándokok sokasága hajózott így a Compostellától 70 kilométerre fekvő kikötőig és vissza. Cádiz (az ókori Gades) délspanyol kikötőváros említése arra mutat, hogy Tar hazafelé is tengeren indult. 1412 januárjában Velencében tölt egy hetet s a várost 28-án hagyja el, hogy „visszatérjen ura és királya színe elé”: *redditurus ad conspectum domini sui regis*.³⁶

Francisca Vendrell az aragóniai udvarban megforduló, középeurópai lovak között olyan magyarokra hívta fel a figyelmet, akiket mások Compostellával kapcsolatban nem említettek: Lévai Cseh Péter főlovászmester s testvérei, Leuszták, László, Illés és Balázs. Cseh Péter 24 lovag, továbbá lovas és gyalog-

34 Vázquez de Parga et al., i. m. III. 29–30.

35 Bogvay Tamás levélbeli közlése 1987. dec. 26-án. 8 Sugár, i. m. 141–144. l.

36 V, Kovács, i. m. 23, 245–246. l. – Kropf János: Pászthói Rátoldi Lőrinc zarándoklása. Századok XXX (1896), 718, 730. l.

gos szolgák kíséretében utazik, és I. Ferdinánd aragón királytól 1415 május 16-án Valenciában kap menlevelet, továbbá ajánlólevelet II. János kasztíliai királyhoz, Katalin anyakirálynéhoz, a palenciai püspökhöz, a compostellai érsekhez és Juszuf granadai mór királyhoz. Compostella után ugyanis felkeresték Granadát, és átkeltek Észak-Afrikába is. Tehát jellegetes „lovagi zarándoklatról” beszélhetünk, melyben nagy szerepet játszott új tájak megismerése és a kalandvagy. Az út emlékére kaptak párducos címert Csehék az aragón királytól Perpignanban 1415 október 20-án. Hasonló, külföldiek számára ritka kegyben részesültek a „Bactec” (Bátéi) testvérek, Benedek és Miklós. Mivel másutt nem történik róluk említés, feltehető, hogy Cseh Pétert kísérő lovagok voltak, és vele Compostellában is megfordultak.³⁷

A zarándoklatoknak tulajdonított fontosságot szemlélteti néhány, Richard Schuller által közölt adat. Zsigmond király 1421-ben megtiltja a besztercei világiaknak, hogy egyházi ügyekbe avatkozzanak és megfordítva, kivéve, ha kegyes alapítványokról és római, compostellai vagy szentföldi zarándoklatokról van szó. A gyulafehérvári káptalani helynök a Szentszéknek fenntartott feloldozásokat is adhat, kivéve zarándoklatokra tett fogadalom esetében *ad limina Apostolorum Petri és Pauli, ac Sancti Jacobi, aut locorum Terrae Sanctorum*. Brassó múltjára vonatkozó forrásokból idézi, hogy 1493 táján „a barcaságiakat gyóntatóik bűneik levezeklésére kerci, máriacelli, loretoi vagy compostellai zarándoklatra küldték. (Átveszi ezt az adatot Pásztor Lajos is.)³⁸ Felvidéki bányavárosokban viszont a feleség beleegyezésére volt szükség hosszú, szárazföldi zarándokút esetében.³⁹

Cillei Ulrik, később V. László gyámja és Magyarország főkapitánya, 1430-ban jár az apostolsírnál fényes kísérettel. Útközben mind az aragón, mind a kasztíliai udvarban nagy fogadtatásban részesül és rendjelet is kap; V. Alfonz, Aragónia királya őt és tizenhárom kísérőjét a több különböző néven emlegetett Griff-renddel tünteti ki, míg II. Jánostól Cillei a Pikkelyes-rend (*Orden de la Escama*) nyakláncát kapja. (A rendnek piros pikkelyes kereszt volt a jelvénye, innen a név. Rendjelekről volt tehát szó, nem „pikkelyes nyakékről”, mint egy dolgozatban olvashattuk.)⁴⁰ Konrad Häbler szerint Cillei kíséretében volt egy bizonyos Johann Ungnad is. Anderle ezt elírásnak tekinti és „magyarországi (Ungarn, Ungría) Jánost” sejt benne, mivel „az aragón kancellária a kereszt-név mellé gyakran az országnevet illeszti”.⁴¹ Emlékezni kell azonban arra, hogy a XVI. században találkozunk Ungnád Kristóf egri várkapitánnyal és a követségében többször Konstantinápolyban járó Ungnád Dáviddal. Minden bizonnyal ennek az osztrák eredetű családnak egy korábbi tagja volt Cilleivel.

37 Vendrell, i. m. 25–29., 36–39. l.

38 Schuller, Richard: Pilgerfahrten im Mittelalter aus Ungarn und dem Siebenbürger Sachsenlande nach berühmten Gnadenorten. In: Festschrift S. Hochw. Dr. Friedrich Teutsch gewidmet. Nagyszében, 1931. 306–323. l. – Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest, 1940, 113. l.

39 Kachelmann, idézi Schuller, i. m. 313. l.

40 Vázquez de Parga et al. i. m. I. 91–92, 99–100. l.

41 Anderle, i. m. 30. l.

Az 1434-es, majd az 1445-ös compostellai szentév alkalmából II. János felhívást intéz „Olaszország, Franciaország, Németország, Magyarország, Svédország és Norvégia királyságának s bármely más országnak a lakóihoz” és a compostellai székesegyház felkeresésére hívja meg őket menlevelének védelme alatt „szárazföldön és tengeren, éjjel és nappal”. Ugyanígy utódja, IV. Henrik 1462-ben. Kasztíliai I. Izabella és Aragóniai V. Ferdinánd 1479 elején Guadalupéból intéznek üzenetet a keresztény hívekhez, nemcsak a spanyolokhoz, hanem „Olaszország, Franciaország, Anglia, Németország, Magyarország, a dunai államok, Svédország, Norvégia és bármely más ország lakóihoz”, akik Compostellába készülnek, és védelmükről biztosítja őket. A magyarok tehát mindig az elsők között vannak, de most megelőzik őket az angolok.⁴²

Az újkor elején több zárándok kerül ki a soproni polgárság köréből, s ez is bizonyítja, hogy nemcsak nagyurak, főnemesek keltek a hosszú útra. Stadel Mihály 1499-ben szülője háromnegyedét szánja arra, hogy képviselőiben elzárándokoljanak Rómába és Compostellába. Tehát *peregrinatio delegata*-ról vagy *vicaria*-ról van szó. Frisch János 1513-ban indulás előtt végrendelegzik. Pülendorfer Mihály fia, Kristóf pap – Bálint Pulyaira magyarosítja nevüket –, 1521-ben megy a messzi Galiciába.⁴³ „1537-ben érkezett Magyarország hercegnője” (*la duquesa de Hungría*) jegyezte fel szüksézávan López Ferreiro a compostellai egyház történetéről írt monumentális művében.⁴⁴ Megfejtésre vár, ki lehetett.

Akkor azonban már éreztették befolyásukat a humanisták és hitújítók, de új szelek fújtak a katolikus egyházban is. Az Érsekújvári kódexben (1529–1531) a Szent Albertnek adott égi tanácsok között áll: „Ha barátod tévelgésnek útjáról megfordojtanod, nekem kellemetesebb és teneked használatosabb, hogy nem mennél mezítlábban Szent Jakab házához és minden mélyföldön egy marok vesszővel vernéd tenmagad, hogy véred kifojna.”⁴⁵

Kötelező a hitújító Szkhárosi Horvát András 1548-ból való énekének idézése, melyre már a múlt század közepén, jóval a Régi Magyar Költők Tára megjelenése előtt felhívták a figyelmet. (Akkor ugyan Bornemisza Péternek tulajdonították, mert az ő Énekek három rendben című kötetében maradt fenn.)⁴⁶

Az Krisztus mondja, jertek én hozzám,
Mit futunk Rómába, Bódogasszonyhoz Colóniába,
Onnat a nagy Ágba, bolcsos helyekre,
A Szent Jakabhoz Compostellába?
Akinek nincsen annyi költsége,
Menjen csak Bátára avagy Kassára,
Avagy Váradra avagy csak Darnóra.

42 Vázquez de Parga et al., i. m. I. 257–258.

43 Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 307. l. Idézi Bogyay és Bálint.

44 López Ferreiro, Antonio: Historia de la S. A. M. Iglesia de Santiago de Compostela I.–XII. Santiago de Compostela, 1898–1909. VIII. 435. l.

45 Bálint. i. m. 81. l.

46 Kachelmann, i. m. 57. l. – Régi Magyar Költők Tára. Budapest, 1880. II. 204. l.

Az elutasítás így nem radikális, mintha főleg csak a nagy költségeket bírálná. Talán egy érzékeny pontot akart érinteni? De jó adag gúny is lehet abban, hogy Bátát és Darnót Rómával, Kölnnel, Aachennal és Compostellával, híres „búcsús helyekkel” említi egy lélegzetre.

López Ferreiro közli spanyol fordításban Francesco Soragni 1688 május 31-én kelt, latinnyelvű emlékiratát és szerzőjét „magyarországi papnak” nevezi. Ez már azért is meglepő, mert Soragni szülőhelyeként az északolasz Reggiót jelöli meg, és a bajor herceg szolgálatáról beszél; az ő zászlói alatt, mint „honfitársai lelkésze” kerül Magyarországra és esik török fogságba Eszéknél. Sikerül azonban megszöknie és fogadalma beváltására Compostellába megy, s felajánlja rabláncát. A történész által használt „de Hungria” kifejezés jelenthet „Magyarországról érkezőt” is. Kevésbé valószínű, hogy magyar származású, Szörényi lett volna, mint Anderle gyanítja.⁴⁷

A *Via Hispanica Anno Domini 1670 peracta* című, kiadatlan kézirat éppen azért érdekes, mert – legalább a közölt kivonatban – nem említi sem Compostellát, sem az oda vezető zarándokutat. Pedig a minorita rend *capitulum generale*-jára, Valladolidba igyekvő két szerzetes, Jászberényi Gáspár provinciális és Podiebradsky Ambrus *custos* kitérőkkel és néha eltévedve Szent Jakab útja egyik ágát követte San Sebatían és Burgos között.⁴⁸

III.

Milyen útvonalat követtek a régmúlt századok magyar zarándokai? Beszámolók, leírások hiányában csak feltételezni lehet. Egy 1993-ban közölt térkép csak egy „Budapestről” Bécs felé induló utat jelez.⁴⁹ Minden esetre több lehetőség kínálkozott. Aquileiáig vagy Velencéig járhatták a hagyományos római zarándokutat – de hajóval is átkelhetek az Adriai tengeren, például Senj (Zengg) kikötőjéből –, hogy Észak-Olaszországon át Arles-ban elérjék a délfrancia *Via Egidiana*-t. Ennek egyik ága vezetett Béziers-en keresztül, ahol a *Hospitale Majus*-ban a XV. század végén németek, magyarok, burgundiak, savoyardok, gascogniak és spanyolok találkoztak.⁵⁰ (A spanyolok római zarándokok lehettek.) Az aragón udvart érintők innen dél felé vették útjukat; mások nyugatnak haladtak tovább, hogy a Somport-i hágón vagy Roncesvalles-nél lépjenek spanyol földre. Másik lehetőség volt Ausztrián és Bajorországon keresztül elérni a svájci Einsiedelnből induló „német felső utat”, mely Valence-on át Le Puy-nél a *Via Podiensis*-be torkollott vagy délebbre az *Egidiana*-ba. Többen a compostellai zarándokutat az „ágival” (aachenival) kötötték össze.

47 López Ferreiro, i. m. IX. 323–324. l. – Anderle, i. m. 28. l.

48 Szauder József: Tizenhetedik századi magyar utazó Spanyolországban. Irodalomtörténeti Dolgozatok 7. Szeged, 1972. 133–136. l.

49 Caucci von Saucken, Paolo (szerk.): Santiago – La Europa del peregrinaje. Barcelona, 1993. 170–171., 302. l.

50 Lallemand, Léon: Historire de la charité. Párizs, 1902–1910. II. 118. idézi Schreiber (Deutschland und Spanien. Forschungen zur Volkskunde 22–24 (1936), 116. l.) és átveszi Bálint.

Pásztor szerint „az Aachen felé vonuló magyarság útja Bécs – Passau – Regensburg – Nürnberg – Frankfurt – Mainz – Koblenz – Andernach – Düren – Marienweiler – Sankt Joris – Weiden lehetett”.⁵¹ Aachenből pedig a „német alsó út” kínálkozott, mely Párizson áthaladva Tours-nál a *Via Turonensis*-be vezetett. Spanyol földön azután „Szent Jakab útját”, más nevén „a franciák útját” követték.

Barna Gábor véleményével ellentétben „a compostellai magyar búcsújárások a reformáció korában, a török hódoltság vészterhes esztendeiben” sem szűntek meg végképp, ha el is lankadtak.⁵² Nem kell csodálkoznunk azon, hogy sokáig magyar névvel vagy az országra való utalással nem találkozunk. Bár ennek részben más magyarázata is lehet. Mint M. J. Precedo Lafuente káptalani helynök írta az 1993-as compostellai szentév alkalmából,⁵³ ott nem sokat törődtek a zarándokok számával és kilétével, a nagyuraktól eltekintve csak azt jegyezték fel, ha valaki anyagi támogatásban vagy orvosi kezelésben részesült. De akkor is előfordulhatott, hogy csak ennyit örökítettek meg: „egy külföldi klerikus”. Mégis megtudjuk, hogy 1725 április 28-án 15 reált adnak egy névtelen magyarnak, és december 20-án ugyanannyit egy másiknak, 1767 szeptember 25-én pedig „60 reált két szegény magyarnak”.⁵⁴ 1774-ben németül és magyarul tudó gyóntatót keresnek, ami ugyancsak figyelemre méltó. Előbb-utóbb találnak is; ezt bizonyítja az egyik gyóntatószéken ma is látható, régi felirat: *Pro linguis Germanica et Hungarica*. Mindez a reformáció, a felvilágosodás és a katolikus egyházban a belső elmélyülést és a „lelki zarándoklatot” szorgalmazó szellem ellenére.

A Szent Jakab-tisztelet Magyarországon tovább él, ha nem is tudja felvenni a versenyt például az új, népszerű Nepomuki Szent János-kultusszal. Jellemző, hogy a tornaszentjakabi templom befalazott, román stílusú kapuja elé is Nepomuki-szobor kerül. A XVIII. században így is több Szent Jakab-templomot restaurálnak, építenek át vagy építenek újat a régi helyett, például Adácson, Dányban, Lengyeltótiiban, Lesencseistvádon, Nézsán és Vágon. A szécsényi ferences templom ezzel szemben patrociniumot cserél: 1693-ban még új Szent Jakab-főoltárt kap, 1738-ban viszont már Krisztus színeváltozása címet viseli. A középkori eredetű tinnyeiből már a XVI. század második felében református templom lett.

Nincs tudomásunk róla, hogy Compostellával kapcsolatban bárki idézte volna az erdélyi gróf Lázár János Florinda históriája című verses művét. Ebben a zarándoklatok nemzetközi hanyatlása ellenére Compostellát „a városok anyjának” nevezi és a „Spanyor Országi Ritkaságok” (sic!) méltatásánál a következőket írja:

Itt van szent Jakab Apostolnak teste:
Hogy itt prédikállott, itt is lón eleste,

51 Pásztor, i. m. 126. l.

52 Barna Gábor: Európa zarándokútjain. Távlatok, 1993. 4–5. sz. 453. l.

53 Precedo lafuente, Manuel Jesús: La peregrinación compostelana. Boletín Colegio Doctores y Licenciados, Madrid 47 (1993). 16. l.

54 López Ferreiro, i. m. X. 130, 135. l.

Hol szájából a szent Igét a Nép leste,
Mártiromi vére földet ottan feste.

A vértanúság helye dolgában tehát téved. A sír felfedezését 835-re teszi, megemlékezik a „száz szűz adójáról” és az eredetileg ellenirányba néző székesegyház „megfordításának” legendájáról: „Krisztus Urunk keze egész nagyságában / Bényomva láttatik oszlop oldalában.” Említi azt a szokást is, hogy a zarándokok ruhájukból egy kis darabot egy fémkeresztben hagyjanak. Később elmondja a talán legismertebb Jakab-legenda egyik változatát az ártatlanul elítélt és felakasztott, de életben maradó, ifjú zarándokról és a szárnyra kelő sült baromfőről.⁵⁵ Ezt ábrázolja különben a Jakabfalvi mester két oltárszárnyának négy jelenete, míg a másik négy az apostol vértanúságát és teste átvitelét (Esztergom, Keresztény Múzeum).

Bálint Sándor több hagyományt idéz a néprajzköréből. A jakabalma, jakabszőlő és Szent Jakab lova, mely a zabot „megnyargalja”, mind július 25-ével kapcsolatos, az utóbbi pedig az apostol egyik kedvelt, lovas ábrázolásával, mint megjelenik a csatatéren. A Jakab-napi időjárásból, illetve a csillagok állásából való időjósítás is mutatja, milyen fontosságot tulajdonítottak ennek a dátumnak. Másik, még népszerűbb ábrázolása, mint nagykalapos zarándok, magyarázza, miért választotta védőszentjének 1813-ban a szegedi kalaposcéh. Szent Jakab gyakran emlegetett „göcsörtös botja” bizonyára ennek az ábrázolásnak zarándokbotjában láthatja eredetét.

A német nyelvterületen is ismert és magyarul egyetlen példányban fennmaradt „Szent Jakab házi áldása” (1834) esetében figyelemre méltó az időpont, mivel a zarándoklatok a tridentini zsinat után észlelt megelégnéltség után a XVIII. század közepétől mélypontra jutnak.⁵⁶ Ezt a hanyatlást tükrözi a következő írás, mely eddig elkerülte a témánk iránt érdeklődők figyelmét.

Zádori János „esztergami” (sic!) teológiai tanár 1868 nyarán fordult meg Compostellában, s arról Spanyol út című könyvében részletesen be is számolt. Ez az első spanyolországi útleírás magyarul. Belőle ragadunk ki néhány bekezdést. Zádori pangó zarándokhelyet talál:

„Csak Szent Jakab ünnepén sereglenek össze többen, s azok is nagy részben spanyolok. Én csupán egy asszonyt láttam az ismeretes zarándokbottal.”

„Nem láttam még várost, mely az ódonszerűség, a régiség nyomai oly ékeesen szóló jellegét viselte volna magán, mint Compostella. Minden ház fekete, az utcák szűkek, mert még a múlt századokban tervezték.”

„A nagyszerű székesegyház rengeteg kötömeg, melyet a századok úgy megbarnítottak, hogy szinte feketének mondható. Első látásra csupa tornyok, kápolnák, ívek és kötömegek halmaza; sok idő kell, míg az idegen tájékozta magát benne.”

„Megjártam a boltokat fényképek végett, de habár Santiagóban van 3 photograph, egyiknél sem volt a templom kapható. Úgy vélem, nem értenek hozzá, mert midőn egyiknek elmondottam ebbeli rosszallásomat, azt válaszolta, hogy

55 Lázár János gróf: Florinda (...) históriája. Nagyszeben, 1761. 118, 125–126, 130–132. l.

56 Bálint, i. m. 81–84. l.

nem lehet. (...) Árultak ugyan elég képet, hanem ez mind Franciaországból került elé, fényképet is, Murillo Madonnáit, hanem különösen compostellai emléket nem szerezhettem.”

Egy spanyol gyóntató is „panaszlá, miszerint a régi búcsújárások egészen megszűntek, pedig a tejút is az égen ez irányban van a keletről utazóknak.” (A tejutat hagyományosan „Szent Jakab útjának” is hívták.)

Megállapítja Zádori, hogy a „magyarok is szerettek ide járni, akartam is az egyetemi könyvtárban emlékkönyvet felütni, de szünidők alatt a könyvtárak itt is csukvák.”

„Amint az első, tehát felületes nézegetést végeztem, feltűnt a templom jobb oldalán egy gyóntatószék felirata: pro linguis germanica et hungarica. Szemben evvel a baloldalon: pro linguis gallica et italica. Más nyelv nem fordul elő. Dagadó kebellem álltam meg itt, és elméláztam, hogy mennyire megbecsülik a magyart; nyilván ez is jele, hogy hajdan ide sok magyar zarándokolt.”

„Amilyen hidegen hagyott első órákban a szent hely, ép oly vonzalom gyuladt fel iránta később, és most szinte nehezemre esett az elválás. Sokáig tartott a búcsúzás, mert mindazoknak akartam juttatni az itt nyert búcsúengedelményekből, kik valaha jót tettek velem.”⁵⁷

Az ereklyék újrafelfedezése 1879-ben és a hitelességüket elismerő Omnipotens Deus bulla (1884) hozzájárult a zarándoklatok újbóli fellendüléséhez.

Századunk 30-as éveiben hazánkban társasutazásokat hirdettek IV. Károly király Funchal-i sírja és Santiago de Compostela meglátogatására.⁵⁸ Az 1948-as szentév alkalmából a madridi Szent Jakab Diákkollégium menekült ösztöndíjas egyetemistái jártak ott, közöttük több magyar.

Walter Starkie ír hispanista 1954-ben tett hosszú zarándokútjáról – kiindulópont Arles, Dél-Franciaország – könyvben számolt be és leírta találkozását a Fehér Szűz Mária Villalcázar de Sirga-i templomában egy öreg zarándokkal.⁵⁹

„A gyertyák félhomályában arcának földöntúli sápadtságával, kócos, ősz hajával és borzos szakállával Gregorio Hernández-szoborhoz hasonlított. Durva, piszkos ruhát viselt, mezítláb járt nagy bottal és széleskarimájú kalappal, rajta a hagyományos kagylóval.” Együtt mentek azután Carrión de los Condes városkáig, s közben „az öreg elmesélte nagy vonalakban élete történetét.” Ismert és becsült jogász volt Budapesten, de a második világháború tönkretette életét. Felesége belehalt a nélkülözésbe, elvesztette két fiát, s a harmadikkal Németországba menekült. Azután elhagyta ez is. Egyedül maradt, s azóta zarándok, reumás lábbal szüntelen gyalogol az egyik kegyhelytől a másikig. Compostellában már négyszer megfordult. Élete könnyelműségeiért vezekel, s amikor éjjel a tejutat nézi, arra gondol, hogy a számtalan tiszta lélek között, akik haláluk után zarándokolnak, ott van szeretett felesége és két fia is. Fogadalmat tett, hogy szabad ég alatt alszik, mezítláb jár és adományokból él.

57 Zádori János: Spanyol út. Pest, 1869. 343–367. l.

58 Fodor György levélbéli közlése 1988. aug. 11-én.

59 Starkie, Walter: El camino de Santiago. Las peregraciones al sepulcro de Apóstol. Madrid, 1958. 282–284. l. Első angol kiadás: The Road to Santiago. Pilgrims of St. James. Londres, 1956.

„A legtöbb kolostorban és monostorban már ismernek és nem kell alamizsnát kérnem. Itt Spanyolországban elég volna arra hivatkoznom, hogy Mindszenty bíboros primás honfitársa vagyok, s elhalmoznának mindennel. De nem mondom soha, mert vezeklő zarándoklaton vagyok.” Carriónban a San Zoilo monostor kapujában búcsúznak. Megölelik egymást: „Az apostol sírjánál majd találkozunk, zarándoktestvér...”

Starkie néha kiszínezi, regényessé teszi az eseményeket. Egy régi zarándok módján járó, öreg magyarral való találkozása azonban nem kitalálás.

Majdnem 120 évvel Zádori és 680-nal Lank után, 1986 szeptemberében 88 magyar, köztük egy püspök és tizenkét pap indult hosszú zarándokútra: Aachen – Köln – Brügge – Lourdes – Compostella. Tóth Sándor részletes beszámolóját az Új Emberben olvashattuk.⁶⁰ Néhány tévedés ugyan csúszott bele. A zarándoklaton elhunyt püspök sírját már említettük. Ezen kívül például a Compostelát 997-ben elpusztító, de az apostolsírt megkímélő arab hadvezérből, Almanzorból, templomot álmodó építőmester lett.

Végül hadd tegyük még hozzá, hogy 1995 áprilisában a Stuttgarti Magyar Katolikus Misszió szervezésében 48 személyes csoport kereste fel Santiago de Compostelát és Fatimát napjaink emberéhez méltóan, repülőgép és autóbusz igénybevételével.⁶¹

Meg kellene emlékezni a történelmi Magyarország és Erdély Szent Jakab ábrázolásairól a gelencei freskótöredékektől (1300–1330) és Aquila János marthonhelyi falfestményétől (1932) az említett jakabfalvi táblaképeken (1480 körül) és Lócsei Pál oltárán keresztül (1508–1517) a jáki kápolna névtelen falfestményéig (XVIII. század vége) és a dányi plébániatemplom oltárképéig (1800 körül). Ez azonban, mint a Jakab-legendák változatai, más összefoglalások tárgyát képezhetnék.

Levéltárak, hagyatékok mélyén talán szunnyad még egy pár „compostella”, az apostolsírnál kiállított, latin nyelvű bizonyíték arról, hogy valaki ott járt és a szentségekhez járult. Egyháztörténeti művekben is akadhatnak utalások, melyek eddig elkerülték a kevés érdeklődő figyelmét. Örvendetes volna, ha ez az írás hozzájárulna újabb adatok felmerüléséhez.⁶²

ZOLTÁN RÓNAI

COMPOSTELA AND THE HUNGARIANS

Though Santiago de Compostela had a special importance both as a place of pilgrimage and as the centre of the cult of the apostle Saint James the Great, the history of the pilgrimages to the shrine of St. James made by Hungarians and that of the cult of St. James in Hungary have never been properly told, and the present paper cannot fill this gap, either. Its contribution to the subject is to collect a great number of facts dispersed widely in various sources and to point out

60 Tót, i. m. 1987. márc. 1. és 22., ápr. 5.

61 Boronás Barna: Zarándoklat Santiago de Compostellába és Fatimába. Életünk XXVII (1995), 7–8. sz. 9. l.

62 A Compostella-kutatás jelenlegi állásáról, a sír hitelességéről és az ásatásokról l. Rónai Zoltán: Apostolsír a világ végén. Vigilia, 1995. 10. sz.

some errors. A Hungarian pilgrim to Compostela mentioned for the first time, in the *Vita Odiliae*, where we read that on the ides of in 1212 a burial took place in St. Alban's Church in Namur, where a bishop of Hungary, who had died on his way to Compostela, lay buried, too. The author of the present assumes that he may have been Leodvin, bishop of Bihar. As to St. James's cult, two royal marriages, the one between King Emericus and Constance of Aragon, the other between Yolande of Hungary and King James I of Aragon, the Conqueror may have given an impetus to spreading the saint's cult and thereby to the pilgrimages to Compostela. The popularity of St. James in Hungary is shown by the great number of churches, chapels and monasteries bearing his name and placed under his patronage and by some similarity between the legend of St. James and that of Saint Ladislav of Hungary. The first Hungarian pilgrims whose names are known to us (Hymanus Lank, Georgius Hungarus, Krizsáfánfy György) went on a peregrinatio poenitentialis to Compostela. Under the Hungarian kings of the mixed royal line the cult of St. James was prospering, and this is proved both by the name-giving habits of the period and by the fact that a number of mortuary chapels and charnel houses were placed under the Saint's protection. Lőrinc Tar of Rátold, who may have been the best-known of the Hungarian pilgrims to Compostela, set out for the shrine of St. James in 1408, "moved by the spirit of devotion". For Peter Cseh and his brothers, on the other hand, the wish to see new countries and the love of adventure had a greater importance than piety. when they went on their "knightly pilgrimage" in 1415. Ulrich Cillei and his splendid retinue visited the apostle's shrine in 1430. When Henry IV in 1462, and the Catholic Kings in 1479, invited pilgrims to Compostela, Hungarians were always among the most welcome visitors. In the early modern age, a number of Hungarian pilgrims to Compostela came from Sopron, they were citizens of that town, which shows that not only the peers and other great lords set out to make this long journey. Of the citizens who went on pilgrimages, some may have made a so-called "peregrinatio delegata" or "peregrinatio vicaria". By this time the activity of reformers and humanists also made its influence felt, and a new spirit was in the air even in the Catholic Church. At any rate, despite the Protestant Reformation and a movement within the Catholic Church which encouraged meditation and "spiritual pilgrimages" and later, the influence of the Enlightenment, the cult of St. James continued to exist in Hungary. The validity of this claim is supported, among others, by the Florinda romance written in verse by Count János Lázár and some peculiarities in Hungarian ethnographical tradition. The pilgrimages by Hungarians to Compostela may have flagged, but did not stop altogether, even in the period when the Reformation was gaining ground all over Hungary and the country was under Ottoman rule. On the other hand, it is a documented fact that János Zádori, arriving in Compostela in 1868 as a pilgrim to St. James's shrine, found the place deserted; he put down his experiences in his book entitled *Spanish journey*, which is, as far as we know, the first travel book about Spain in Hungarian. In 1879 the rediscovery of the relics and the papal bull *Omnipotens Deus* (1884) confirming their originality contributed to the revival of the cult, and the pilgrimages were resumed. In the Jubilee year 1948 several Hungarian students of the St. James's College of Madrid, refugees studying there on scholarships, visited Compostela. The pilgrimage has a part even in present-day religious life, though in a different form. This is shown by the pilgrimages of the last ten years, that of 88 Hungarians travelling together in 1986 and that of another group organized by the Hungarian Catholic Mission in Stuttgart in 1995.

*Szt. Jakab mint zarándok
(Gyermek István fametszete, Stockton, USA, 1988)*

GÉZA ÉRSZEGI

DE CAPPELLA
TEMPORE LUDOVICI I REGIS HUNGARIAE CONSTRUCTA
(Addenda litteris in cancellaria pontificia confectis)

Summarium. Capellam, quam visitantibus ad Elisabet reginae, matris scilicet Hungariae regis supplicationem unum annum et quadraginta dies poenitentiarum relaxavit pontifex maximus Urbanus V anno 1366, in palatio Ludovici I regis Budae constructam esse visum est omnibus, quibus dumtaxat fuit notus tenor supplicationis. Nam licet tenor eiusdem minime habeat, quo loco fuerit palatium regium, ad cuius decus fuit construenda cappella, ista tamen in castro, quo assidue residebat eodem tempore rex Hungariae, nempe Budensi fuit collocata. At annis praeteritis inventus publicique iuris factus tenor bullae, qua Urbanus papa V unum annum et quadraginta dies de iniunctis poenitentiis relaxarat visitantibus capellam palatii regii, absolvit quaestionem, ubinam fuerit constructa ista cappella, videlicet in Visegrád, suscitantur tamen quaedam aliae quaestiones, quibus et respondere hisce temptatur.

Lustris studiorum fere quattuor elapsis abhinc semper id contendere nisus fui, ut inhaerendo maiorum vestigiis, qui primos Instituti Hungariae Historici lapides simul cum studiosis Europae una ante saeculum in Urbe Aeterna posuere, fontes, qui ad res ab Hungaris gestas respiciunt, in Archivis Vaticanis colligerem. Ut non perderem viam, immo vero etiam tenerem rectam et ne unum quidem eorundem fontium praeterirem, certum erat mihi consilium, ut omnia, quae supersunt, registra perlegerem ac perlegendo deligerem ex eisdem cuiuscunque momenti fontes, qui regnum Hungariae quoquo modo attingerent.¹

Perlectis registris, quibus scilicet Vaticanis litterae pontificiae saeculo tredecimo datae remanserunt insertae, expectatione erecta aggrediebar registra e saeculo quarto decimo orta, nam – ut sollemne repetatur – ineunte saeculo duabus, exeunte autem tribus seriebus registrarum illicimur. Etenim seriebus eorundem registrarum occasio dabitur studiosis, ut fontes, quibus cuiusdam facti seu unius alteriusve aetatis arcana aperiri sperantur, inter se conferri possunt namque registra saepe saepius eundem textum oculis nostris prae-bent. Ut ergo a notabilioribus rebus incipiam, opportunitate favente in registris supplicationum eiusdem rei invenitur textus atque in registris Avenionensibus et Vaticanis.

Hac spe ductus incipiebam mea exsequi proposita, sed ut immo verius dicam, continuebam, quod proposui, seriem registrarum Vaticanorum de volu-

1 Érszegi Géza: A Curia Romana középkori levéltárai. (De Curiae Romanae archivis, quibus fontes medii aevi conservantur). Levéltári Szemle (Acta archivalia) 28 (1978) 321–339.

mine ad volumen perlegendo. Dum Registrum Vaticanum, quod continet litteras apostolicas Gregorii papae XI anno pontificatus eiusdem secundo (5 Ianuarii 1371 – 4 Ianuarii 1372) datas numero 283 scilicet legebam, textum cuiusdam bullae pontificiae licet – pro dolor – mancum inveni, cuius tenor me commonefecit cuiusdam supplicationis, qua enim mediante supplicavit anno 1366 summo pontifici Urbano quidem papae V regina Hungariae nomine Elisabet, ut omnibus devovendi causa cappellam a Ludovico I Hungariae rege, filio quidem ipsius reginae in proprio palatio construendam visitantibus divinaeque audientibus indulgentiae concederentur.

Supplicationis tenor istius non minimam studiorum in Hungaria historicorum partem cepit, recognito enim tenore pridem iam publicato² vir doctissimus Lajos Bernát Kumorovitz canonicus candidi ordinis Praemonstratensis, qui professor et etiam magister in studiis non solum diplomaticis ac sigillorum, sed historiae civitatis Budapest praeminebat, investigando quaerebat, ubinam esset cappella, quae in votis Ludovici regis et eiusdem matris erat construenda.³ Nam – ut quaestio clarius explicetur – et rege Hungariae Ludovico I palatia regia variis regni Hungariae locis inveniri potuere. Duo imprimis tamen, quibus palatia sita nempe regia erant, Budae et in Visegrád putabantur esse loca quibusque cappella a rege Ludovico I constructa minus reprobari posset. Ut nimirum ille auctor vel excellentissimus in registris bullarum fontes adhuc ineditos, quibus enim testibus eiusdem textum supplicationis – ut suspicabatur – mancum suppleret, investigare conaretur, minimam habebat facultatem, quia invidiis retroactorum temporum prope notis haud dabatur occasio studendi eidem in Archivo Secreto Vaticano.⁴ Quae cum ita fuerint, hypothesis perfugio usus proposuit, quominus cappella regia, cuius visitoribus indulgentiae a pontifice maximo concederentur, supplicatum est, ullo alio loco collocari posset quam in palatio regum Hungariae nempe Budensi. Verificeturne aliis

2 Bossányi Árpád: Regesta supplicationum. Budapest, 1918. II. p. 446. n° 412.

3 Kumorovitz L. Bernát: A budai várkáporna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez. (Quae ad historiam cappellae in castro Budensi constructae et praepositurae Sancti Sigismundi pertinent). Tanulmányok Budapest Múltjából (Studia rerum civitatis Budapest gestarum) 15 (1963), p. 136.

4 Merita de studiis Vaticanis maxima Vilhelmus Fraknói (1843–1924) meruit, qui aere proprio Romae comparavit domum quamque promptam atque expositam liberaliter et artificibus et historicis praebuit. Praecipua historicorum studia testantur Monumenta Vaticana, quorum volumina ab anno 1881 in lucem prodire (cf. Giulio Battelli: L'istituzione della Scuola di Paleografia presso l'Archivio Vaticano e l'insegnamento di Isidoro Carini. Cento anni di cammino, a cura di Terzo Natalini, Città del Vaticano, 1986. 47–72, praecipue 53). Ille Vilhelmus Fraknói facultates patriae suae legavit, quibus palatium Falconieri, ubi sedes Academiae Hungaricae hodie visitur, acquisitum (1928), domum autem eiusdem Vilhelmi Fraknói, quae Villa Fraknóiana nominatur, locatam esse dicitur, ut studia continuerentur Vaticana. Inter duo saeculi nostri bella nec silebat Clio neque aliae musae, quae tempore eodem membris eiusdem Instituti Hungariae inesse extinctoque etiam belli secundi igne ad tempus in universis culturae partibus favere non desinebant, silent tamen ab anno 1949. Infrantibus enim annis saeculi nostri sexagesimis sedes historicorum olim studiorum transformata novis finibus destinata est. Lajos Pásztor: L'Istituto storico ungherese a Roma e il vescovo Vilmos Fraknói. Archivio della Società Romana di storia patria. Annata C (1977) 143–166. Rottler Ferenc: A Római Magyar Intézet alapítása és működése. (De fundatione et functione Instituti Hungariae Romani) Joggörténeti értekezések (Studia historiae ex iuris prudentia) 13. Redegit Kovács Kálmán. Budapest 1983. p. 179–190.

fontibus an refutetur hypothesis haec – dici potest – ad amussim bene constructa, remanebat quaestio studiis abinde successivis.

Cognita ergo hypotesi legebam magna et magis magna admiratione textum bullae, quem volumen Registorum Vaticanorum numero 283 in se continet. Percurrendo enim tenorem bullae edocebar pontificem maximum misericorditer relaxasse de iniunctis poenitentibus unum annum et quadraginta dies omnibus vere poenitentibus, qui visitarant cappellam e devotione Ludovici regis et eiusdem matris Elisabet reginae in palatio eorundem constructam et quidem in dioecesis Vesprimiensis Visegrád, ubi et etiam tempore anteriore pariter et posteriore sedes fuit famosa regum Hungariae. Ut autem istam bullam ex supplicatione Elisabet reginae anno 1366 facta in cancellaria pontificia extradatam demonstrarem, argumentum mihi unicum et intitulatio quidem non mirandum in modum defuit. Si meminisse potes, textum bullae inveni in volumine Gregorii papae numero 283, cui litteras apostolicas anno pontificatus eiusdem secundo (5 Ianuarii 1371 – 4 Ianuarii 1372) datas inscripsere, supplicatio autem in volumine Urbani papae V numero 46 invenitur, quod continet tenorem supplicationum anno pontificatus Urbani papae V quarto (6 Novembris 1365 – 5 Novembris 1366) datarum.

Inveni tamen in volumine Registorum Avenionensium numero 162, cui inserebant litteras, quae anno pontificatus eiusdem Urbani papae V quarto extradatae sunt, totum eiusdem bullae textum, quem supplicante Elisabet regina anno 1366 confecit cancellaria pontificia et etiam inveni quidem in Urbani papae V Registro nomine Vaticano numero et 255 textum eiusdem bullae mancum tam parvi tenoris, ut eodem loco formulae videlicet inscriptionis salutationisque et arena tantum fere media legerentur.

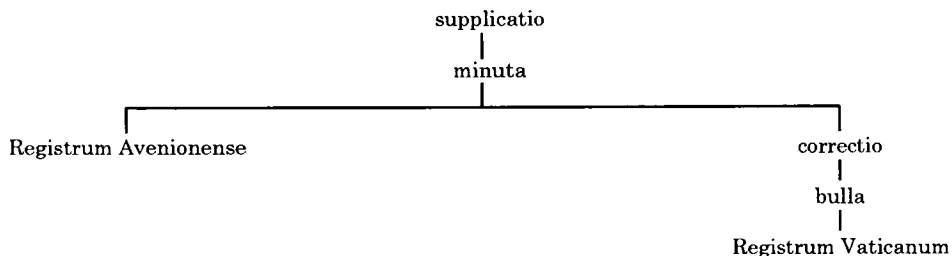
Ut duae partes earundem litterarum discissae et partim volumini numero 255, partim vero volumini numero 283 Registorum Vaticanorum insertae cohaereant inter sese, fideliter demonstrat ille textus, quem in volumine Registorum Avenionensium numero 162 integrum legere potes. Istam vero bullam supplicatione Elisabet reginae anno 1366 porrecta expeditam pontificia in cancellaria partes eiusdem supplicationis, quae modo eadem modo similes esse textui bullae videntur, satis superque mihi demonstrant. Quaestio igitur ubinam constructa esset cappella, cuius visitoribus Elisabet regina indulgentias supplicavit, ex cohaerentia textuum absoluta est.⁵

Opinabar tamen et aliae abscondi informationes in quaestione, quam dirimere hisce conatus fui. Imprimis hoc edocemur casu nimirum e textu supplicationis genuino confectum esse istius bullae textum in cancellaria, alias autem monet nos casus eiusdem bullae miserrimus cavere, ne temere credatur inscriptioni unius alteriusve registri, qua instruimur, cuinam pontifici attribuantur litterae omnes, quae eodem volumine continentur, animadvertendo denique quantum inter se duo bullae eiusdem textus differant, clarum est, qui continentur Registro Vaticano, textum haud transcriptum de Registro Avenionensi, immo vero neutros etiam de uno eodemque textu descriptos esse. Nam textus

5 Érszegi Géza: A Nagy Lajos-kori királyi kápolna kérdéséhez. (Quaeritur ubinam tempore regis Ludovici I constructa sit cappella). *Castrum Bene* 2 (1990) Budapest 1992. 94–101.

Registri Avenionensis minus correctus – ut videtur – de minuta traxit originem, ita tamen si correctiones eodem in textu id demonstrant, textus autem Registri Vaticani insignem bullae iam perfectae similitudinem prae se fert, quod enim interpretari possumus e textu, qui meliorem lectionem quam ille Registri Avenionensis habet. At registratio iam ab initio modo ex minutis modo ex originalibus facta est, tempore tamen posteriore textus Registorum Avenionensium ex minutis transcriptos et ex originalibus correctos opinatur, illos autem Registorum Vaticanorum simplices Registorum Avenionensium copias esse aestimatur, cui opinioni documenta ex collatione textuum sumpta contradicenda esse haud negatur. Haud enim negatur textum Registri Avenionensis invenire potes correctius transcriptum in Registro Vaticano, sunt tamen ceterae in textibus differentiae, quae nos dissuadent, ne textum Registri Vaticani simplicem Registri Avenionensis copiam accipiamus.⁶

Quomodo ergo textus registorum inter se cohaereant, ut mea fert coniectura, demonstratur infra.⁷

APPENDIX

In edendis litterarum textibus uncas diversae formae scilicet duos invenire potes, benevole lector. Quod enim includitur uncis () his, sola ex littera initiali suppleri potest, quod autem omissum esse putatur, his < > uncis inseritur.

1

Avenione 1366 Iunii 23

Elisabet regina Hungariae senior, ut visitantibus capellam in palatio regio construendam indulgeatur, supplicat.

6 Rudolf von Heckel: Das päpstliche und sizilische Registerwesen in vergleichender Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der Ursprünge. Archiv für Urkundenforschung 1 (1908) 371–501. Untersuchungen zu den Registern Innocenz' III. Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft 40 (1920) 1–43. Friedrich Kempf: Die Register Innocenz' III. Eine paläographisch-diplomatische Untersuchung. Miscellanea Historiae pontificiae 9 (1945). Friedrich Bock: Einführung in das Registerwesen des Avignonesischen Papsttums. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 31 (1941) 1–107.

7 Quomodo inter se textus registorum et ipsius bullae cohaereant in re, proprie litteris – ut dicimus – originalibus doceri potuisset, si par bullae originale ex archivis erui evenisset, quod invenire mihi praeparando Indicem actorum Romanorum pontificum, quae in Hungaria supersunt, minus prospere contigit.

Signatura: Archivum Secretum Vaticanum: Volumen registorum supplicationum numero 46, folio 216 recto.

Editio textus: Kumorovitz L. Bernát: A budai várkáporna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez, (Quae ad historiam cappellae in castro Budensi constructae et praepositurae Sancti Sigismundi pertinent) Tanulmányok Budapest Multjából (Studia rerum civitatis Budapest gestarum) 15 (1963), p. 136; Erszegi Géza: A Nagy Lajos-kori királyi kápolna kérdéséhez. (Quaeritur ubinam tempore regis Ludovici I constructa sit cappella). Castrum Bene 2 (1990) Budapest 1992. 94–101. – Regestum: Bossányi Árpád: Regesta supplicationum. Budapest, 1918. II. p. 446. n° 412.

Supplicat S(anctitati) V(estre) humilis et devota filia Vestra Elizabeth senior regina Vngarie, quatinus omnibus et singulis ex causa devocionis capellam, quam devotissimus filius V(ester) Ludovicus Vngarie rex eiusdem regine natus et regina ad honorem et sub vocabulo Beate Virginis duxerint in proprio palatio <Wissegradi Wesprimiensis diocesis> construendam et ipsorum regis et regine vel alterius eorum presencia ac eorum absentia visitantibus seu divina audientibus in eadem illas indulgencias ultra consuetum numerum concedere dignemini, que Virginis honori et dictorum constructorum statui vobis congrue videbuntur.

Fiat in forma de anno et XL B

Sequuntur tres supplicationes eodem die datas, quarum in fine:

Datum Avinione nono Kalendas Iulii anno quarto.

In margine a dextra: Indulgentia. A sinistra: Qua in dioecesi sit cappella, deest nota.

2

Avenione 1366 Iunii 23

Urbanus papa V visitantibus cappellam in palatio regis Hungariae constructam unum annum et quadraginta dies poenitentiarum relaxat.

Signatura: Archivum Secretum Vaticanum: Registorum Avenionensium volumen numero 162, folio 578 verso (A). Prima pars eiusdem textus Registorum Vaticanorum volumine 255 folio 90 verso, altera autem pars eorundem volumine 283 folio 80 recto continentur (V).

Editio textus: Érszegi Géza: A Nagy Lajos kori királyi kápolna kérdéséhez. (Quaeritur ubinam tempore regis Ludovici I constructa sit cappella). Castrum Bene 2 (1990) Budapest 1992. 94–101. – Regestum: Michel et Anne-Marie Hayez: Urbain V (13621370), Lettres communes. V, Rome 1979, p. 228, n° 17222.

Universis^a Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem et^b apostolicam benedictionem^b.

Dum precelsa meritorum insignia, quibus regina celorum virgo Dei genitrix gloriosa sedibus prelatas sydereis^c quasi stella matutina prerutilat, devote considerationis indagine perscrutamur^a, dum^d etiam infra pectoris archana revolvimus, quod ipsa utpote mater misericordie, mater gratie, pietatis amica hu-

^{a-a} *Textus continetur Registro Vaticano n° 255.*

^{b-b} etc. V

^c sideris V

^{d-d} *Textus continetur Registro Vaticano n° 283.*

mani^e generis consolatrix pro salute^f fidelium, qui delictorum onere pregravantur^g, sedula exoratrix et pervigil ad regem, quem genuit, intercedit dignum quinimmo potius^h debitum arbitramur, ut ecclesias etⁱ loca in honorem^j sui nominis dedicata gratiosis remissionum prosequamur impendiis et gratiarum muneribus honoremus.

Cupientes igitur ut capella beate Marie virginis per carissimos in Christo filios nostros Ludovicum regem et Elizabeth eius matrem reginam Vngarie illustres in ipsius regis palatio Wissegradi Wesprimiensis diocesis constructa congruis honoribus frequentetur et ut Christi fideles eo libentius causa devotionis confluant ad eandem, quo ibidem uberius dono celestis gratie conspexerint se refectos, de omnipotentis Dei misericordia et beatorum^k Petri et Pauli apostolorum^l eius auctoritate confisi omnibus vere penitentibus et confessis, qui in nativitatis, circumcisionis, epiphanie^m, resurrectionisⁿ, ascensionis, corporis Domini nostri Iesu Christi, penthecostes necnon^o nativitatis, annuntiationis^p, purificationis et assumptionis ipsius beate Marie virginis, nativitatis beati Iohannis Baptiste, dictionum apostolorum Petri et Pauli ac dedicationis ipsius capelle festivitibus ac omnium sanctorum celebritate et per ipsarum nativitatis, epiphanie^q, resurrectionis^r, ascensionis^s et corporis Domini nostri Iesu Christi ac nativitatis et assumptionis beate Marie necnon beati Iohannis et apostolorum predictorum festivitatis octavas et per sex dies dictam festivitatem penthecostes immediate sequentes pefatam capellam devote visitaverint^t, annuatim singulis^u videlicet festivitatum ac^v celebritatum et^w octavarum ipsarum ac sex dierum predictorum diebus, quibus capellam ipsam visitaverint – ut pferetur – unum annum et XL^x dies de iniunctis eis penitentiis misericorditer relaxamus presentibus post decennium minime valituris.

Datum Avinione VIII Kalendas Iulii anno quarto^d.

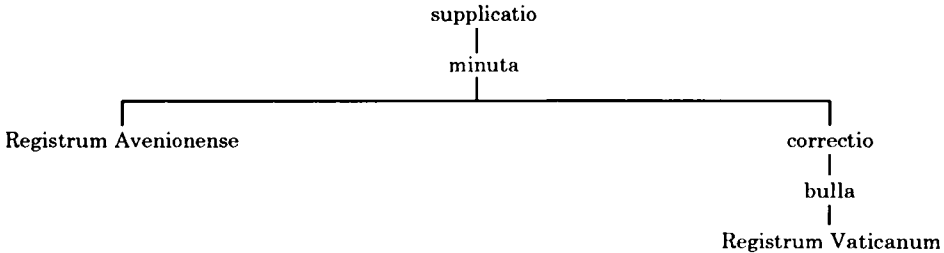
Supra textum: XII^y

-
- ^e humanis V
^f fide cancellavit A
^g pregravatur A
^h posius in margine A
ⁱ Omisit V
^j honor cum signo abbreviandi A honore V
^k apostolorum cancellavit A
^l In margine A
^m ephiphanie A
ⁿ resurrexionis A
^o nec A
^p denunciacionis et cui + suprascriptum V
^q ephyphanie A
^r resurrexionis A
^s ascentionis A
^t ut pferetur prius addidit et post cancellavit A
^u Omisit V
^v et V
^w ac V
^x quadraginta V
^y Omisit V

REQUEST TO THE POPE TO SANCTION THE BUILDING OF THE LOUIS I (THE GREAT) OF HUNGARY CHAPEL

The series *Registri delle suppliche*, kept in the Secret Archives of the Vatican, contains the supplication by Louis I (the Great) of Hungary and his mother, Queen Elizabeth, begging the Pope, Urban V to allow indulgence for the visitors of the chapel to be built in the Royal Castle in honour of the Virgin Mary. As it had not been indicated in the supplication, which Royal Castle was to house the chapel of the Virgin Mary, it was quite natural for scholars to presume that the royal chapel in question was in the Castle of Buda. It is a well-known fact that beginning with the second half of the fourteenth century it was not only the text of the supplications that had come down to us in the series *Registri delle suppliche*, but also the text of the papal bulls issued in answer to the supplications has survived in the series *Registri Avenionensi*, and in cases of supreme importance, the text of the bull can also be found in the series *Registri Vaticani*. As a matter of fact, the text of the bull issued in answer to the supplication of the king of Hungary and the queen mother is included in both series: in the *Registri Avenionensi* as well as in the *Registri Vaticani*. The *Registri Vaticani*, however, contains the text in two parts, separated from each other, at two different places. The introductory formulas of the papal bull can be found in Vol.255 of the *Registri Vaticani*, among the bulls of Pope Urban V (1362-1370), while the the closing formulas and the dating are in Vol.283, containing the bulls of Pope Gregory IX (1370-1378). The texts of the papal bulls make it quite clear that the chapel the king and the queen mother proposed to build in the royal castle in honour of the Virgin Mary was not to be in Buda, but in Visegrád.

It is even more instructive to compare the two texts. The comparison makes it evident that the two texts were not copied from the same original. The text in the *Registri Avenionensi* shows visible signs of correction, even of repeated correction; moreover, its text differs from that included in the *Registri Vaticani*. It is quite probable that it was the draft of the bull that was copied in the series *Reigistri Avenionensis*, while it was the corrected and recopied text, the fair copy that was included in the series *Registri Vaticani*.

MÉSZÁROS ISTVÁN

NÉPSZOKÁSOKRA VONATKOZÓ ADATOK A 16. SZÁZAD VÉGÉRŐL

Sok szempontból érdekesek azok a határozatok, amelyeket a 16. század utolsó évtizedében Észak-Magyarország evangélikus lelkészei hoztak különböző helyeken tartott tanácskozásaikon. Ezek közül írásban ránk maradtak a következők:

- a murányi artikulusok az 1590-es évek első feléből
- a csetneki artikulusok 1591-ből
- a kishonti-murányi artikulusok 1596-ból
- a biccsei artikulusok 1600-ból
- a rozsnyói artikulusok 1604-ből

A különböző helyeken, különböző időben hozott határozatok *lényegében azonosak*, csupán egyik alkalommal bővebben, máskor rövidebben fejtettek ki egy-egy utasítást, intézkedést.

Az a lakosság, amelyre ezek a határozatok vonatkoztak, *részben zömmel magyar* (murányi, kishonti-murányi, rozsnyói artikulusok), *részben zömmel „szláv”* (csetneki, biccsei artikulusok) *anyanyelvű volt*. A lényegében azonos határozatok népszokás vonatkozásai között nemzetiségi alapon különbséget tenni nem lehet. Ezek nyilván közösek voltak, illetőleg a korábbi nyugat- és középeurópai közös hagyományból származtak.

(A dokumentumok lelőhelyei: *murányi* artikulusok: Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, jelzete: Fol. Lat. 2059. III. kötet, 92–93.; *csetneki* artikulusok: Memorabilia provinciae Csetnek. Recensuit Ladislaus Bartholomaeides. Besztercebánya 1799. 210–216.; *kishonti-murányi* artikulusok: Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, jelzete: Fol. Lat. 2059. III. kötet, 93–95.; *biccsei* artikulusok: *uo.*, jelzete: Fol. Lat. 2059. III. kötet, 76–78.; Quart. Lat. 1140. 44–54.; *rozsnyói* artikulusok: *uo.*, jelzete: Fol. Lat. 2059. III. kötet, 28–34.; Quart. Lat. 1140. 28–34. – A csetneki artikulusok kivételével, amelyek nyomtatott könyvben jelentek meg, a többi határozatszöveg 18. századi másolat.)

A reformáció lutheri szárnyához tartozó lelkészek ekkor, az 1590-es években kezdték kiiktatni szertartásrendjükből a korábbi katolikus liturgia számos elemét. Az ezekre vonatkozó tilalmakból világosan előttünk áll *az egyházi év ünnepeivel kapcsolatos részben liturgikus, részben népszokásszerű középkori cselekmények* hosszú sora. Ezek tehát ekkor az evangélikus gyülekezetekben még a korábbi módon szokásosak voltak, azért kellett tiltani.

Az erre vonatkozó szöveg a csetneki határozatok 8. artikulusában a legteljesebb:

„...Item consecrationes aboleantur, quae hisce infra notatis festivitatibus fieri consuerunt, et sub specie recti introductae sunt, veluti in Natalitiorum die importatio straminum in aedes, in die Stephani Protomartyris consecratio avenae et salis, in die Johannis consecratio vini, in die Innocentium virgarum, in Quadragesima cinerum, in vigilia Paschae aquarum et ignium, in die Resurrectionis Domini pernarum, farciminum, ovorum, frugum, tyrolaganorum et quarumcunque rerum, quocunque tempore anni.” (Azok a szentelések is megszüntetendők, amelyeket – az igazság látszata alatt bevezetve –, az alábbi ünnepnapokon szoktak végezni, ilyen Karácsony napján a szalma bevitele a lakásba, István első vértanú napján a zab és a só megszentelése, János-apon a borszentelés, Aprószentek napján a vesszők, nagybőjtben a hamu, Husvét vigiliáján a víz és a tűz, az Úr feltámadásának napján a sonka, kolbász, tojás, gyümölcs és sajt megszentelése, és hasonló dolgok megszentelése az év bármelyik időszakában.)

Hasonlóképpen teljes ugyanez a 8. pont a murányi határozatokban is. Az Országos Széchényi Könyvtárban levő másolatból azonban a másoló – alighanem tévedésből – egy sort kihagyott, s így a szöveg téves értelmezésére is lehetőséget ad. A fenti szöveg negyedik mellékmondata itt így olvasható: „Veluti in die D. Stephani consecratio vini; in die Innocentium virgarum ...” Minden valószínűség szerint a „Natalitiorum” és a „Johannis” szavak közötti egysornyi szövegrész figyelmetlenségéből kimaradt. Vagy talán mégis István-napi borszentelésről van itt szó?

Másrészt a murányi szöveg a csetnekinél egy mondatnál bővebb: tilos „in die Purificationis Mariae candelarum, cerearum, cretae, salis, Assumptionis Mariae herbarum” vagyis Mária tisztulásának napján (Gyertyaszentelő) a világítóeszközök, gyertyák, a kréta és a só, valamint Mária mennybevitele (Nagyboldogasszony) napján pedig a növények megszentelése.

A kishonti-murányi tanácskozás röviden, de figyelemreméltó hozzáadással szövegezett a 15. pontban: „Consecrationes aboleantur, ut sunt: aquae, cerae, candelarum, pernarum, quibus etiam fiunt incantamenta, veneficia et infinita mala, aboleantur per civilem et spiritualem Magistratum sacrificia impia et ethnica” (A szentelések megszüntetendők, ilyen a víz, a gyertya, a világítóeszközök, a sonkák megszentelése, ezekben ugyanis varázslás, bűbájosság és végtelen rossz van; a világi és az egyházi hatóságok által megszüntetendők a gonosz és pogány szentelmények).

A bicsei határozatok között ez olvasható az V. rész 4. pontjában: „Traditiones humanas manifeste impias et idolatricas qualis est missa pro defunctia, consecrationes olei, aquae, ignis, cereorum, herbarum, avenae, vini ac ciborum seu pernarum in Paschate nemo servato” (Senki se tartsa meg az embertől való, nyilvánvalóan istentelen és bálványozó hagyományokat, ilyenek a halottakért mondott mise, az olaj, a víz, a tűz, a gyertyák, a növények, a zab, a bors megszentelése, illetőleg húsvétkor az ételek, illetőleg a sonkák megszentelése).

A félig egyházi, félig világi szokásokra vonatkozik a murányi határozatok 8. artikulusának második része is: „Item sepultura crucifixi omnino servari non debet, omnes circuitus ac processiones, ut Epiphaniarum cum cruce, in die Paschae cum imagine crucifixi, eam neque circum segetes, neque per compita,

nec per plateas circumferant, rogationum cum reliquiis sanctorum, Corporis Christi cum pane azymo, in vigilia Joannis Baptistae spectaculum rogorum incensorum pius minister verbi Dei prorsus aboleat” (Egyáltalán nem végezhető a keresztrefeszített [Krisztus] sírbatétele; Isten ígéjének kegyes szolgája mindenféle körmenetet és felvonulást teljesen szüntessen meg, mint Vízkeresztkor a kereszttel, Húsvét napján a keresztrefeszített szobrával, azt ne hordozzák se a szántóföldek körül, se a keresztutakon és az utcákon; tilos a körmenet könyörgő napokon a szentek ereklyéivel, Úrnapján a szent kenyérral; tilos Keresztelő János napjának vigiliáján a meggyújtott máglyák látványossága).

A csetneki szöveg ezzel azonos, egyik szava azonban alighanem pontosabb: „in die Paschae cum imagine Christi” vagyis „Húsvét napján Krisztus szobrával” (8. pont).

A kishonti-murányi határozatok 15. pontja szerint „patrocinia sanctorum, circumgstationem imaginis crucifixi die Paschatos, pulsus campanarum adversus tempestates et his similia Magistratus tollat” (a védőszentek megünneplését, Húsvét napján a keresztrefeszített szobrának körülhordozását, a vihar elleni harangozást és más hasonlókat a tanács szüntesse meg).

A rozsnyói artikulusok III. részének 3. pontja így rendelkezett: „Consecrationes impiae aboleantur, ut sunt: aquae, cerae, candelarum, pernarum, etc., etc.; requiratur autem Magistratus, ut circumgstationem crucifixi in die Paschae, extructionem ignium, compulsionem campanarum contra tonitrua, et similia pro sua auctoritate prohibeat et tollat” (Az istentelen szentelések megszüntetendők, ilyenek a víz, gyertya, világító eszközök, sonkák stb. megszentelése; a tanács kötelessége, hogy Húsvét napján a keresztrefeszített körülhordozását, tüzek rakását, a mennydörgés elleni harangozást és hasonlókat saját hatáskörében tiltsa meg és szüntesse meg).

* * *

Az észak-magyarországi evangélikus lelkészek mindegyik tanácskozásukon foglalkoztak a házasságkötéssel, illetőleg a lakodalmi szokásokkal.

A Murányban megfogalmazott szöveg 10. pontja így szól: „Copulatio nulla ante ternam proclamationem fieri debet, nec eadem nocturnis temporibus, nec cum sunt obruti vino, neque post solis occasum, sed hora vespertinarum precum; et peracta coena, si illis a senatu ibidem concessum fuerit, poterunt per unam aut alteram horam, honeste tamen et decenter, choreas ducere, etiam ante solis occasum; sponsam non currendo aut saltando, nec per omnes plateas trahendo, sed recta more Christiano domum deducant, nec domi de novo choreas instituant” (A lakodalom csakis a háromszori kihirdetés után tartható meg, de nem az éjszaka idején, s nem bortól lerészegedve, nem napnyugta után, hanem a délutáni ájtatosság órájában; a vacsora befejeztével, ha a tanácstól erre engedélyt kaptak, táncolhatnak egy vagy két órát, de illőn és tisztességesen, s csakis naplemente előtt; a menyasszonyt igaz keresztények módjára vigyék haza, nem futva vagy ugrálva, vagy pedig az összes utcán őt végigvive; s otthon ne kezdjenek újra táncba).

Ugyanez a szöveg olvasható a csetneki 10. artikulusban is. A kishonti-murányi határozatok 27. pontja két helyen egészíti ki a fenti szöveget. A „peracta coena” (a vacsora befejeztével) kifejezéshez ezt fűzték hozzá: „quae praecipue hyemali tempore distenditur ad noctem usque” (amely különösen télidőben az éjszakába szokott nyúlni). A táncra vonatkozó szöveg itt így alakult: „non instituantur choreae publice in platea, nisi de die unam vel alteram horam, idque cum consensu senatus ibidem, quin potius tempestive se cubitum conferant” (az utcán nyilvánosan csak egy vagy két órát táncoljanak, de nappal, s a helyi tanács egyetértésével; inkább azonban kellő időben menjenek aludni).

A rozsnyói artikulusok III. részének 5. pontjában olvasható az erre vonatkozó szöveg, a tánc időtartamát azonban itt nem szabták meg: „Copulatio ante promulgationem fieri non debet, nec eadem nocturnis temporibus, sed horis vespertinarum precum peragatur. Choreae fiant honestae et de die, non ad multam noctem, idque cum consensu senatus idem.” (A lakodalom a kihirdetés előtt nem tartható meg, s ne az éjszaka idején, hanem a délutáni ájtatosság órájában menjen végbe. A tánc legyen tisztességes, s nappal táncoljanak, ne nyúljon nagyon az éjszakába, ez történjen a tanács egyetértésével).

A bicsei határozatok IV. részének 6. pontja említi azt a szokást, hogy az életkorban össze nem illő házasfeleket gyakran „mágikus varázlások” keretében szokták összeadni („... tales plerumque per incantationes Magicas coniunguntur”).

A kishonti-murányi határozatok 30. pontja a menyasszonyrablást említi: „Raptus virginum aut viduarum sint prohibiti, quia in connubiis legitimis debet esse consensus” (Tiltva van a leányok vagy özvegyek elrablása, mert csakis a törvényes házasság ismerhető el).

Számos paragrafus foglalkozik a temetés illő lebonyolításával. Mindenütt alkalmazták a ma *halottbúcsúztató* és *halottsirató* néven ismert tevékenységet.

A murányi határozatok 21. pontja így rendelkezett: „Fletus vel potius ululatus luporum circa funus immodicus et gentilis, qui fit sum enarratione rerum gestarum mortui, sit prohibitus” (Tilos a szertelen és pogány temetési sirató, méginkább a farkasok módjára való jajveszékélés, amelyekben elsorolják a halott tetteit).

Ugyanígy fogalmaztak a csetneki tanácskozáson (21. pont), míg a kishonti-murányi 45. artikulus kissé bőbeszédűbben fogalmazza meg ugyanazt: „Fletus immoderati vel potius ululatus inconveniens, ad morem luporum, circa funus mos minime decens et gentilis, qui fit cum enumeratione rerum gestarum mortui, sit prohibitus”.

A rozsnyóiak erre vonatkozó határozata rövid: „Fletus immoderati vel potius ululatus circa funus vitentur” (III. rész, 10. pont).

* * *

De számos népszokásról is tudósítanak ezek a 16. századvégi határozat-sorozatok.

Külön pont foglalkozik mindegyikben a *pünkösdi királyválasztással*, lényegében azonos szöveggel. „In die Pentecostes de veteri more reges creare, choreas ducere et ludos exercere, etiam aliis quibuscunque temporibus, omnino prohibitum sit” (Pünkösd napján, de bármelyik más időszakban is, minden tekintetben tilos a régi szokás szerint királyt választani, táncot járni, játékokat játszani) – olvasható a murányi szöveg 18. artikulusában. Ugyanígy található a csetneki szöveg 18. pontjában is.

A kishonti-murányi tanácskozás határozatainak 40. pontja a következőkkel egészíti ki a fenti szöveget: „catervatim ex pago in pagum circa regias vias cursitare, homines in itineribus sistere, etiam alia inconcinna omnino prohibita sint” (minden tekintetben tilos a király útját követve az egyik faluból a másikba csapatosan vonulni, az embereket az utakon feltartóztatni, vagy másféle rendzavarást okozni).

Sajátos formát kapott a tilalom a rozsnyói artikulusok VI. részének 9. pontjában: „In die Pentecostes reges creare, homines in itinere sistere, et alia inconcinna prohibita sint; choreas vero ducere, si volunt, fiat, requisitione honesta et consensu utriusque domestici magistratus” (Tilos pünkösd napján királyt választani, az embereket az utakon feltartóztatni, vagy más rendzavarást okozni; viszont ha akarnak, táncolhatnak, a megkívánt tisztességgel és mindkét [egyházi és világi] helyi tanács engedélyével).

A tanácskozások során egy pontban foglalták össze a tilalmazott *adománykérő szokásokat*. Ezek a következők, a murányi lelkészek megfogalmazásában:

„In die Innocentium pastores cum virgis per plateas ne cursitent. Eodem die in circuitu cum cruce (qui iam abrogatus sit mos) pastores certam quandam pecuniam et alia colligebant, cum vero superstitiosum sit. Pastores cum suis auditoribus agere possunt, ut id, quidem debent, absque his ceremoniis persolvant. Idem fiat pro lectione psalmodum in die Parasceves et Corporis Christi, in die Innocentium processione virgarum similiter, ne feria secunda Paschae iuvenes et virgines virgis circum cursitent, serio interdicatur” (Aprószentek napján a lelkipásztorok ne járják az utcákat, kezükben vesszőkkel. Ugyanezen a napon a keresztet víve végigjárták a lelkipásztorok a házakat, hogy bizonyos pénzösszegeket és mást gyűjtsenek, jóllehet ez a szokás már tiltva volt, mivel ez is babonáság. A lelkipásztorok el tudják érni híveiknél, hogy mindazt, ami kell, efféle ceremóniák nélkül is megadják. Ugyanez a tilalom hasonlóképpen vonatkozik a nagypénteki és az Úrnapján végzett zsoltárolvasásra, valamint az Aprószentek napján szokásos, vesszőkkel való körbejárásra, szigorúan tilos az is, hogy Húsvét másnapján a fiúk és a lányok vesszőkkel járják végig a házakat.)

A zsoltárolvasás és az utána következő rész gyerekekre, fiatalokra vonatkozik, ők végezték ezeket, nem a lelkipásztorok. A csetneki szövegből hiányzik az itt szereplő, Aprószentek-napi vesszőzés, valamint a húsvéthétfőre vonatkozó mellékmondatból a „virgis” (vesszőkkel) szó. Ugyanitt viszont az első mondat „pastores” szavát kiegészítették: „pastores pecudum”. Ebben a formában sem gondolhatunk azonban „valódi” nyájak pásztoraira, a következő mondat szó-

használata ugyanis ezt kizárja: „pastores cum suis auditoribus” (a lelkipásztorok saját híveikkel).

A kishonti-murányi szöveg 43. pontjában szerepel az idevonatkozó tilalom, így egészítve ki a lakosság pap-eltartási kötelezettségéről szóló megjegyzést: „auditores spontanei sacrificium ultro offerre debent absque hisce ceremoniis. Hilarem enim datorem diligit Deus” (a hívek efféle ceremóniák nélkül kötelesek felajánlani áldozati adományait. Hiszen a vidám adakozót szereti az Isten).

Röviden szól erről a rozsnyói határozatok VI. részének 4. pontja, de mint vízkereszti szokásról: „Die Epiphaniarum pastores cum cruce non circumeant, siquidem est superstiosum. Pastores autem cum suis auditoribus agere debent, ut id, quod debent, absque his ceremoniis persolvant. Idem fit pro lectione psalmodorum die Parasceves” (Vízkereszt napján a lelkipásztorok ne vonuljanak végig a utcákon keresztet víve, mivel ez babonás dolog. A lelkipásztoroknak el kell érniük híveiknél, hogy mindazt, ami kell, efféle ceremóniák nélkül is megadják. Ugyanez a tilalom vonatkozik a nagypénteki zsoltárolvasásra is.)

* * *

Végül egy szabály a fiatalok hajviseletével kapcsolatban: „Rationes capillorum in modum turcarum iuvenibus interdicantur, nec non certa poena seu mulcta afficiantur, ne in ethnicismum plerique degenerent hac consuetudine perversa et impia” (Az ifjak számára tilos a törökök szokása szerinti hajviselet, a vétkeseket megfelelő büntetésben, illetőleg bírságban kell részesíteni, nehogy e torz és gonosz szokást követve nemzeti mivoltukban teljesen elkorcsosuljanak).

ISTVÁN MÉSZÁROS

FOLK CUSTOMS IN THE LIGHT OF FACTS COLLECTED AT THE END OF THE SIXTEENTH CENTURY

The paper discusses the decisions adopted by Lutheran ministers in Northern Hungary, in their councils held at various places, in the late sixteenth century. The virtually uniform decisions were equally binding for the Hungarian and the Slav population. It is impossible to distinguish between the decisions connected with folk customs, because these customs obviously stemmed from a common tradition. In the 1590s, the ministers who belonged to the Lutheran wing of the Protestant Church began to eliminate from their ritual several elements originating from the earlier Roman Catholic liturgy. Some medieval ceremonies and rites, connected partly to the holidays of the Catholic Church and their liturgy, and partly to folk customs were banned as part of this policy. Marriage customs and wedding ceremonies were subjects of discussion in council for the Lutheran ministers of Northern Hungary, on each occasion. Several paragraphs in their decisions dealt with the stages of the burial ceremony, and prohibited such activities as non-official sermons and mourning by loud crying, especially by hired mourners. Other examples of decisions affecting various types of folk customs included e.g. the banning of the election of a so-called Wihitsun king from the common people for one day, the regulation of the alms begging habits or the prescriptions for the hairdo allowed for young people.

KOLTAI ANDRÁS

A GYÓRI EGYHÁZMEGYE 1579. ÉVI SZOMBATHELYI ZSINATA

Vigyázzatok magatokra és az egész nyájra, amelynek élére benneteket a Szentlélek előljáróul rendelt, hogy igazgassátok Isten egyházát, amelyet a tulajdon vére árán szerzett meg magának. (ApCsel 20,28)

1563. december 4-én, tizennyolc év után befejezéséhez érkezett a Tridenti Zsinat. Az utolsó napon a zsinati határozatokat aláírásukkal is hitelesítették a résztvevő püspökök. Közöttük volt Draskovich György is, aki két minőségben írta alá az okmányokat: egyrészt saját maga, mint pécsi püspök, másrészt az összes magyar püspökök nevében.¹ Tizenöt évvel később Draskovichot a győri egyházmegye püspökévé nevezték ki.² Egyik első tette volt, hogy egyházmegyei zsinatot hívott össze. Az 1579. augusztus 2–4. között Szombathelyen megtartott zsinat³ jelentőségét az adja, hogy Magyarországon egyedül itt hirdették ki nyilvánosan a tridentin határozatokat.⁴

EGYHÁZMEGYEI ZSINATOK A XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A középkori és korajúrkori egyházmegyei zsinat olyan, a megyéspüspök által összehívott és az ő elnöklete alatt tartott összejövetel volt, amelyen az egyházmegye papsága és klerikusai vettek részt és amelyen a püspök a lelkipásztori

1 Fraknói 1903. vol. III. p. 139.

2 Schönwisner 1791. p. 296.

3 A szombathelyi zsinat nem került bele Péterffy Károly 1741-ben írt, magyarországi zsinatokról szóló nagy forrásgyűjteményébe (Péterffy 1741.). Ennek ellenére jól ismert a történeti irodalomban, mert Draskovich György még abban az évben Prágában kinyomtatta a zsinat eseményeit és határozatait (Acta Syn. Jaur.) Ennek alapján ismertette a zsinatot Szombathelyről frott könyvében Schönwisner István 1791-ben (Schönwisner 1791.) majd a magyar zsinatokról írt munkájában 1807-ben Szvorényi Mihály veszprémi kanonok (Szvorényi 1807.), akik mindketten közölték a zsinat határozatait is. Magyarul részletesen csak Szendy László írt róla, méghozzá egy napilap, a Vasvármegye egyik 1926-os számában, amikor a szombathelyi püspökség az 1927-es egyházmegyei zsinatra készült. (Szendy László: Az első egyházmegyei zsinat Szombathelyen 1579-ben. In: *Vasvármegye*. 1926. augusztus 8. p. 5.). Az utóbbi időben leginkább a burgenlandi helytörténetírás foglalkozott vele. Josef Rittsteuer (Rittsteuer 1968.) majd Arnold Magyar németújvári ferences atya (Magyar 1976.) egyaránt Schönwisner nyomán írták le a zsinat menetét és közölték határozatait. A zsinatot természetesen említi minden fontosabb hely- és egyháztörténeti összefoglaló munka, ezekre nem térünk ki.

4 A tridentin zsinat határozatainak magyarországi kihirdetésére vonatkozólag lásd Vanyó Tihamér (Vanyó 1933. p. 8.) és Sinkovics István (MOT III. p. 624.) véleményét.

szolgálattal kapcsolatos dolgokról hozott döntéseket.⁵ Évenkénti megtartásukra a püspököket a Tridenti Zsinat több határozatában is kötelezte.⁶ A zsinat által hozott sokféle, az egyház megújítását célzó, az egyházfegyelmet szigorító előírások közé tartozott ez a rendelkezés, noha igazából nem volt sem újítás, sem szigorítás, hiszen az egyházmegyei zsinat már a kora középkorra kialakult intézménye volt az egyháznak. Célját már a 693-as toledói zsinatnak Gratianus gyűjteményébe bekerült határozata is abban határozta meg, hogy a megyéspüspök ott hirdesse ki a korábban (legfőljebb hat hónappal korábban) tartott tartományi zsinat intézkedéseit.⁷ Ezt ismételte meg 1215-ben a IV. Lateráni Zsinat, amely elrendelte, hogy az érsekeknek évente tartományi zsinatokat kell összehívniuk, majd ezek után a püspököknek szintén évente egyházmegyei zsinatot, ahol a tartományi zsinat határozatait ismétlik meg.⁸ A legtöbb helyen azonban ennek ellenére sem egyházmegyei, sem tartományi zsinatokat nem tartottak évente.

Pedig Magyarországon nemcsak az egyház kánonjai, hanem a világi törvények is előírták a püspököknek a zsinattartást, a papoknak pedig a zsinaton való megjelenést. Az 1498. évi országgyűlés kimondta, hogy „az egyházak főpapjai ne merészeljék a zsinatot (melyet egyházaikban a bűnök kiirtására és az egyházmegyéjükben található plébánosok erkölcsének gondozására, kánoni intézkedés által előírva kell megtartaniuk), mint közülük némelyek szokták, pénzért elengedni, vagy a plébánosokat az ilyen zsinat elengedése miatt valamivel megadóztatni, sem továbbá a plébánosok magukat valamiképpen a zsinat alól bármi módon megváltani.” (1498./68. tc.) A törvény egyébként arra az érdekes folyamatra mutat rá, hogy az egyházmegyei zsinatot – mint sok más egyházi intézményt a középkor végén – egyes helyeken megpróbálták lelkipásztori feladatból egyfajta javadalommá tenni.

A XVI. században, a reformáció megjelenésével azonban újabb problémák merültek fel az egyházmegyei zsinatokkal kapcsolatban. Várdai Pál esztergomi érsek még tíz zsinatot tartott,⁹ de ezeknek alig volt hatása az egyházfegyelemre, mert a protestánsná lett plébánosok nem jelentek meg rajtuk. Várdai utódja, Oláh Miklós érsek¹⁰ ezért 1559. január 29-én egy újabb határozati

5 Lambertini, Prospero (XIV. Benedek pápa): *De synodo dioeclesana*. Augsburg, 1769. vol. I. p. 5. (lib. 1. cap. 1. IV.). A zsinatok történeti kialakulásáról lásd még: Donnelly 1932.; Erdő 1988.

6 sess. 24. c. 2., 18. de ref; sess. 25. c. 2., 4., 10. de ref

7 di. 18. Decernimus (D. 18. c. 17.)

8 Extra lib. 5. De accusationibus, Sicut olim (X 5.1.25.) Kritikai kiadása: García y García, Antonius: *Constitutiones Concilii quarti Lateranensis una cum Commentariis glossatorum*. (Monumenta Iuris Canonici, Series A: Corpus Glossatorum vol. 2.) Vatikán, 1981. p. 53.

9 Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet. Bp., s.d. vol. IV. p. 250. Várdai Pál meghívólevele az 1535 ápr. 23-ára meghirdetett esztergomi zsinatra: Bunyitay Vince-Rapaics Rajmund-Karácsonyi János: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Bp., 1902–1912. vol. iii. p. 1.

10 A róla szóló újabb irodalom: Adriány, Gábor: *Der erste Eneuerer des katholischen Lebens nach dem Reformation in Ungarn: Primas Miklós Oláh, Erzbischof von Gran (1493–1568)* in: Brandmüller, W. et al. (ed.): *Ecclesia Militans. Studien zur Konzilien und Reformationsgeschichte. Remigius Bumer zum 70. Geburtstag*. Paderborn, 1988. vol. II. pp. 491–517.; *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*. Ed. Rózsa Huba. Bp., 1994.

javaslatot terjesztett az országgyűlés elé, amely azt is tartalmazta, hogy az a város, amelyik nem engedi el plébánosát vagy prédikátorát a zsinatra, vesztítse el kiváltságait.¹¹ A túlnyomórészt protestáns városok követői azonban természetesen tiltakoztak a javaslat ellen. „Minthogy az túl erős volt, mi, a városokból, más nemesekkel együtt élesen és keményen írtunk ellene.”¹² – írta az egyik városi követ. Így tehát a február 1-én elfogadott felirati javaslatba csak az került be, hogy a püspökök „fel vannak jogosítva az urak, nemesek és városok ellen, ha azok papjaikat visszatartják, egyházi büntetéseket alkalmazni; a papok ellen pedig, akik vonakodnak megjelenni, a szokott módon járjanak el. A főpapok ítéleteit a király hajtsa végre, és ne hagyja büntetlenül a lelkek üdvét illető ügyekben jelentkező nagy engedetlenséget és lázadást, aminthogy elődei sem hagyták büntetés nélkül.”¹³

I. Ferdinánd király ennek alapján a következő törvényt hagyta jóvá: „a főpap urak ... tartsanak zsinatokat és semmi egyéb, a tisztükbe tartozó egyházi eljárást el ne mulasszanak, továbbá zsinat vagy általános vagy területi gyűlés idejére köteles minden plébános és pap, akármilyen legyen is, úgy az urak és nemesek birtokairól, mint a szabad városokból, főpapjaik hívására, akik az egyházmegyék fölött állnak, üdvös tanítás hallgatására, minden vonakodás nélkül összegyűlni. Hogyha pedig lenne valaki, aki plébánosát, püspöke és főpapja hívásától, nyilvánvaló makacsságtól vezetettve visszatartja, és megintés és megkeresés után sem engedi el a zsinatra, legyen akár úr és nemes vagy pedig város, azzal szemben a Császári Szent Felség az Egyház jogainak és szabadságának oltalmazására, megtartására és megvédelmezésére keresztény fejedelmi tisztét és kötelességét, amelyek őfelségét, mint magyar királyt illetik, ahogyan kegyesen megígérte, teljesíteni és betölteni méltóztassa.” (1559/41. tc.)

Ennek a törvénynek a felhatalmazása alapján hirdetett meg tehát Oláh Miklós érsek 1560. április 23-ra (az egyházmegye védőszentjének, Szt. Adalbertnek ünnepére) esztergomi egyházmegyei zsinatot Nagyszombatba, amely többek között teológiai kérdésekről, a papi és szerzetesi fegyelemről és az iskolákról hozott határozatokat.¹⁴ 1561. április 23-ra Oláh érsek újabb zsinatot hívott össze¹⁵, amelyet 1562-ben is megismételtek.¹⁶ 1561-ben Bornemissza Pál nyitrai kormányzó püspök is zsinatot hívott össze, amelyet azonban Zacca-

11 MOE vol. iv. p. 163.; Péteri 1963. pp. 83–85.

12 Ibidem. „... weil er zu stark gewesen, haben wir aus der Stetten sampt etlichen Edelleuten auch scharf und hart dawieder geschrieben ...”

13 MOE vol. iv. p. 164., pp. 232–233.; Zsilinszky 1880. vol. I. p. 85.

14 Péterffy 1741. pars II. p. 43–129.; Kollányi 1898. pp. 58–59.; Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929. (reprint: Bp., 1985.) pp. 199–200.; Meszlényi 1935. pp. 47–48.; Zsilinszky 1880. vol. I. p. 88.; Péteri 1963. pp. 86–92.

15 Péterffy 1741. pars II. pp. 130–146.; Ribini 1787. vol. i. pp. 155–156.; Kollányi Ferenc: Zsinati bíróság Magyarországon 1561-ben. in: Magyar Sion, 1895.; Kollányi 1898. pp. 59–60.; Meszlényi 1935. pp. 49–50.; Péteri 1963. pp. 95–99.

16 Péterffy 1741. pars II. pp. 146–150.; Szvorényi 1807. pp. 217–218.; Lányi 1869. tom II. pp. 118–119.; Péteri 1963. pp. 108–109.

ria Delfino bécsi nuncius – anyagi nézeteltérések miatt – nem engedélyezett, így az elmaradt.¹⁷

Az 1563 decemberében – mint már említettük: Draskovich György részvételével – véget ért Tridenti Zsinat könnyített a tartományi zsinatokra vonatkozó addigi szabályokon, hiszen azoknak csak háromévenkénti tartását rendelte el, viszont az egyházmegyei zsinatok kérdésében megerősítette a IV. Lateráni Zsinat intézkedését évenkénti összehívásukról.¹⁸ A zsinat külön fejezetet szentelt annak is, hogy a Tridentinum után tartandó első egyházmegyei zsinaton a püspökök hirdessék ki és tanítsák a tridenti határozatokat.¹⁹

Mindezeknek megfelelően a Tridenti Zsinat befejeztével, annak határozatait Oláh érsek újabb egyházmegyei zsinaton szeretne volna kihirdetni, de az 1564. április 23-ára összehívott zsinaton végül ezt nem merete megtenni a király miatt, aki rosszalta, hogy Oláh a kihirdetéssel megelőzte volna minden más ország püspökeit.²⁰ A tridenti határozatok jogi életbelépéséhez azonban hamarosan szükségtelessé is vált az egyházmegyei zsinaton való kihirdetés, hiszen azok 1564. május 1-én IV. Pius *Sicut ad Sacrarum* kezdetű konstitúciójával – a *Tametsi*-dekrétum kivételével – életbe léptek.

Oláh Miklós 1566-ban is összehívott egyházmegyei zsinatot, de a tridenti határozatokról – a papi szemináriumokról szóló kivételével – itt sem volt szó.²¹ Az 1560-as években többször is fölmerült tartományi, illetve nemzeti zsinat tartásának a lehetősége is, ám az ország állapota – a török háborúk mellett amúgy is kiélezett vallási helyzet – ezt nem tette lehetővé.²² A körülmények azonban Európa más területein sem voltak kedvezőbbek. Nem csak a protestáns, hanem a katolikus többségű államokban is igyekeztek megakadályozni a kormányok a zsinattartást, bár a helyzet igazából csak a felvilágosodással jutott odáig, hogy a 19. századra az egyházmegyei zsinat intézménye szinte gyakorlatilag megszűnt.²³ Magyarországon Oláh Miklós halála után, 1568-tól, nem is tartottak egyházmegyei zsinatokat egészen 1579-ig, amikor a győri egyházmegye élén álló Draskovich György papjait Szombathelyre hívta.

DRASKOVICH GYÖRGY PÁLYAFUTÁSA

A régi szlavóniai főúri családból származó Draskovich György (1515–1587) korának egyik legsikeresebb egyházi karrierjét futotta be, amelynek csúcspontja az 1585-ben elnyert bíborosság és királyi helytartóság volt.²⁴ Mint Martinuz-

17 Péteri 1963. pp. 100–103.

18 sess. 24. c. 2. Cf. Donelly 1932. pp. 22–24.

19 sess. 25. c. 2.

20 Péterffy 1741. pars II. pp. 150–183.; Fraknoi 1903. vol. III. p. 143.; Hermann 1983. p. 211.; Lányi 1869. pp. 119–120.; Vanyó 1933. p. 8.; MOT III. p. 624.; Péteri 1963. pp. 109–110.

21 Péterffy 1741. pars II. pp. 184–186.; Szvorényi 1807. pp. 218–219.; Lányi 1869. tom II. p. 124., p. 148.; Péteri 1963. p. 111.

22 Péterffy 1741. pars II. p. 34.; Lányi 1869. tom II. p. 108., p. 119.; Zsilinszky 1880. vol. I. p. 88.; Hermann 1983. p. 221.; Fraknoi 1903. vol. III. p. 143.

23 Erdő 1988. p. 811.; Vanyó 1933. pp. 15–16.

24 Draskovich György életrajzi adatai: Trakostyányi Draskovich György, Római Szent-Egy-

zi György bíboros unokaöccse Krakkóban, Bécsben, Padovában és Rómában tanult²⁵ és még diákként, Padovában jelentette meg 1551-ben Kálvin Eucharistia-tana ellen írt könyvét.²⁶ 1552 júliusában mint váradi kanonok írt jelentést a debreceni és váradi reformációról,²⁷ majd később viselte az aradi, jászói és pozsonyi prépostságot is. 1553 májusában őt választották meg a padovai magyar náció *consiliarius*ának.²⁸ 1557-től királyi alkancellár és pécsi püspök lett, amely a török jelenléte miatt csak címzetes püspökségnek számított. Közben 1561-ben magyarra fordított hitvitázó könyvet adott ki *Igen zep kenyv az kezenseges igaz kereztyen hytnek Regyseg és igassaga mellett* címmel.²⁹ Ugyancsak 1561-től mint I. Ferdinánd magyar király követe³⁰ vett részt a Tridenti Zsinaton, ahol Kolozsvári János csanádi püspök halála után (1562. nov. 14.) a magyar püspököket is képviselte. Sok kérdés kidolgozásában aktívan résztvett, mint a reformok pártolójának egyik szóvivője.³¹ A zsinat befejezése után 1563-ban a király zágrábi püspökké nevezte ki, ahol a katolikus megújulás nagy lépeket vett kormányzása alatt: megszigorította az egyházfegyelmet, szemináriumot szervezett, 1570-ben és 1574-ben pedig egyházmegyei zsinatokat tartott, ahol kihirdette a Tridentinum intézkedéseit is.³² 1567-től Frangepán Ferencsel majd Alapy Gáspárral együtt horvát bán is volt. 1573-ben címzetes kalocsai érseki címet kapott, 1578. február 1-től pedig az elhunyt Listius János után ő lett a magyar kancellár és egyszersmind a győri egyházmegye püspöke.³³

A SZOMBATHELYI ZSINAT ÖSSZEHÍVÁSA

A győri püspökség székhelye, a győri püspökvár akkoriban katonai célokat szolgált, mint a Bécset védő egyik legfontosabb erősség, tehát nem lehetett Draskovich érsek tartózkodási helye. 1552-től a püspöki palotába a katonák

ház kardinális. in: *Felső-Magyarországi Minerva. Nemzeti Folyó-írá.* 1929/I. pp. v-xii. (Draskovich arcképével együtt); *Lexikon für Theologie und Kirche.* Freiburg, 1959. (Ez utóbbi Draskovich születését – helytelenül – 1525-re teszi.)

25 Veress 1915. p. 50.

26 *Confutatio Eorum quae dicta sunt a Ioanne Calvino Sacramentario super verbis Domini Hoc et Corpus meum.* Per Iacobum Fabrianum, Padova, 1551. (RMK III. 398.) Cf. Veress 1915. pp. 48–49.; Sch. Jaur. 1968. p. 45.

27 Bunyitay Vince: A hitújítás történetéből. in: *Századok* 1887/5. pp. 398–399.

28 Veress 1915. p. 52.

29 RMNY 164.

30 Fraknói 1903. vol. III. p. 512. n. 465.

31 Draskovich György: *Georgii Draskovich ... in Concilio Tridentino Oratoris Litterae et Acta.* (OSZK Cod. Sec. XVIII.); Idem: *Oratio habita ... in generali Congregatione die XXIII. Februarii M.D. LXII.* ... Trento, 1562. (RMK III. 498.) Dudith, Andreas: *Orationes quinque in Concilio Tridentino habitae ... cum appendice orationum duarum quas Georgius Draskovith ... in eodem Concilio habuit.* Praefatus est ... Lorandus Samuelfy. Magdeburg, 1743.; Fraknói 1903. vol. III. pp. 102–140. passim

32 Szvorényi 1807. pp. 219–233.; Sch. Jaur. 1968. p. 46.; Rittsteuer 1968. p. 210.; Tarczay Erzsébet: *A reformáció Horvát-Szlavonországban.* (Theologiai Tanulmányok 8.) pp. 37–38., 76.

33 Istvánffy, Nicolaus: *Pannonii Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV.* Köln, 1622. lib. 25. p. 337.

költöztek,³⁴ de még a székesegyháznak is csak egy részét használhatták egyházi célokra, mert nagyobbik része lóporraktár volt.³⁵ Ezzel szemben Szombathelyet, amely már a középkor óta püspöki mezőváros volt, de Mohács után világi birtokosok kezére került, 1553-ban kapta vissza a győri püspökség.³⁶ Ettől kezdve ez a város vált a püspökök egyik leggyakoribb tartózkodási helyévé. Lakhelyük, a kerekvárban álló (a 18. században lebontott) egyemeletes „úrháza” volt, amely gótikus részeket őrizhetett reneszánsz díszítésekkel.³⁷ Szombathely egyházi jelentőségét az is növelte, hogy éppen 1578-ban oda, „mint biztosabb helyre” költöztette az országgyűlés a török veszélynek kitett vasvári káptalant.³⁸

Draskovich Györgynek is gyakori tartózkodási helyévé vált tehát a város és itt kelt 1579. július 2-án az a levél is, amellyel a győri egyházmegye minden apátját, prépostját, plébánosát, kápolna- és oltárigazgatóját és más egyházi javadalmasát, tehát a protestáns lelkipásztorokat is kiátkozás terhe alatt meghívta a Szentháromság ünnepe utáni hetedik vasárnapra, azaz augusztus 2-ára, a szombathelyi, Sarlós Boldogasszony tiszteletére szentelt templomba.³⁹

A zsinati meghívólevél elmondja: „Tapasztalat által megismertük, hogy az elmúlt években a zágrábi egyházmegyében (amelynek egynéhány évig az isteni gondoskodás révén, noha érdemtelenül előljárói voltunk) a célból tartott zsinatok, hogy a keresztény hitet és vallást növeljük, az eretnekséget kiirtsuk és az erkölcsöket megújítsuk, nemcsak hasznosak és üdvösek, hanem valóban szükségesekek is voltak.” Ezért tehát a győri egyházmegyében is a „legszükségesebb” egyházmegyei zsinatot tartani, már csak azért is, mert azt „a helyi ordinárius püspöktől a legszentebb Tridenti Zsinat kéri és követeli”⁴⁰

Ugyanakkor a püspök egy másik levelet is kibocsátott, amellyel személyes megbízottjai, Vitriarius János⁴¹ és Egyeduthy Gergely⁴² győri kanonokok az egész egyházmegyét bejárták és mindenkit személyesen hívtak meg.⁴³ A két vizitátor által meglátogatottak közül sajnos csak azoknak a katalógusa maradt meg, akiket Vitriarius János vizitált.⁴⁴ Ez 28 plébános nevét tartalmazza.

A protestáns prédikátorokat megijesztette a zsinati meghívás és többen a protestáns földesurakhoz: Nádasdy Ferenchez és Batthyány Boldizsárhoz for-

34 Gecsényi Lajos: Ungarische Städte im Vorfeld der Türkenabwehr Österreichs. in: *Archiv und Forschung*. (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 20.) Wien, 1993. p. 66.

35 Sch. Jaur. 1968. p. 46.

36 Kádár Zoltán-Horváth Tibor Antal-Géfin Gyula: *Szombathely*. Bp., 1981. p. 21.

37 Károlyi A. 1967. p. 44. A palota rekonstruált rajza: *ibidem* pp. 30., 36.

38 1578/20. tc. „Decretum etiam est, ut Capitulum Castriferrei una cum sigillo et Protocollo Sabariam veluti tutiorem locum transferatur.” Cf. Géfin Gyula (szerk.): *A szombathelyi egyházmegye története. (1777–1928.)* Szombathely, 1929. vol. I. p. 17.

39 Acta Syn. Jaur. f. A4r.; Schönwisner 1791. p. 299.

40 Acta Syn. Jaur. ff. A3v-A4r.

41 1574–80 között volt győri mesterkanonok. (Bedy 1938. p. 383.) Eredeti neve talán Üveges vagy Glaser lehetett.

42 Egyeduthy Gergely 1578–80 között volt győri mesterkanonok. (*ibidem* p. 384.)

43 Acta Syn. Jaur. ff. A4v-B1v.; Schönwisner 1791. p. 299.; Bedy 1938. pp. 383–384.; Rittsteuer 1968. pp. 210–212.

44 Közli: Károlyi L. 1747. ff. Y2v-Z1r. Károlyi az iratot „inter acta Capituli nostri (Győrben), dum eadem perlustrassemus” találta.

dultak segítségért. „Hozzánk jött két hitszónok saját maguk és más, birtokainkon élő hitszónokok nevében,” – írta Nádasdy Ferenc július 20-án Sopronkeresztúrról Draskovich Györgynek, – „felpanaszolván, hogy őket a Főtisztelendőség által meghirdetett zsinaton való részvételre kötelezte és hogy vajon bátran odamehetnek-e? És beszéd közben hozzátették azt is, hogy nem látják semmilyen szükséges okát annak, amiért ott nekik akár megjelenniük, akár Főtisztelendőség által oda hívatniuk kellene. Mert ha a tanítás és hitvallás megvizsgálására hívatnak oda, Főtisztelendőség jól tudja, hogy az ágostai hitvallás a rómainál olyan sokban különbözik, hogy az azzal [a zsinattal] nem osztható el, még ha ők meg is jelennek, hiába fáradozik azon Főtisztelendőség. Ha pedig [a protestáns prédikátorok] tárgyalásra és vitakozásra [hívatnak meg]: arra a jövőben akárhová készek elmenni, hacsak szabad és biztonságos hely állapíttatik meg, ahová félelem nélkül mehetnek és olyan bírót választhatnak, akik a felek fejtegetéseit nemcsak meghallgatják, hanem meg is ítélik.” Bírót a prédikátorok egyrészt a királyt, másrészt az egyházmegye urait és nemeseit ajánlották.⁴⁵

Nádasdyhoz fordult levélben a zsinatra szintén meghívott, jórészt evangélikus Sopron városa is,⁴⁶ akiknek Nádasdy július 29-én válaszolt, mellékelve a püspöknek írott levelét.⁴⁷ A soproniak ugyanakkor július 22-én küldöttséget menesztettek Batthyány Boldizsárhoz is Németújvárra, „megtudni, hogy vajon elküldjék-e prédikátorait a püspök úrhoz Szombathelyre vagy nem”.⁴⁸ Nem tudjuk pontosan, mit mondott Batthyány a soproniaknak, Nádasdy Ferenc viszont fentebb idézett levelében – valószínűleg udvari lelkészének, Szegedi Mátének tanácsával⁴⁹ – Draskovich Györgytől kért választ, mivel „nem tudjuk biztosan, mit válaszoljunk, [a prédikátoroknak] szenvedélyes szavaikra”, egyben jelezve, hogy a szombathelyi zsinaton „sem ők [a prédikátorok], sem mások az ő felekezetükből nem fognak megjeleni ... Ha pedig Főtisztelendőség más utat választ üldözésükre, félok, hogy amiatt a következő országgyűlésen valaki panaszt tesz Főtisztelendőség ellen, mert azt a lelkek nagymértékű elpártolása nélkül aligha lehet megtenni, és mert ... ezeken a török kegyetlensége által egyébként is meglehetősen szorongatott részekben népmozgalmakra szolgált alkalmat. Ezért valószínűleg nem tekintené senki a jövőben következtelenségnek, ha Főtisztelendőség más alkalmasabb időre halasztaná ama zsinat idejét. Mindazonáltal bocsássa meg nekünk, ha valamit a mi érdekünkben, [Főtisztelendőséggeddel] szemben a kellelénél talán szabadabban fejtettünk ki.”⁵⁰

Nem tudjuk, hogy Draskovich püspök mit válaszolt Nádasdy levelére, sőt válaszolt-e rá egyáltalán, ám az eseményekből az látszik, hogy nem vette

45 Ribini 1787. pp. 258–259.

46 Payr 1917. vol. I. p. 126.

47 A levelet közli: Ribini 1787. pp. 260–261.

48 Payr 1917. vol. I. p. 126.

49 PAYR Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*. vol. I. Sopron, 1924. p. 617.

50 Ribini 1787. pp. 259–260.

figyelembe a Nádasdy és az általa képviselt protestánsok véleményét, hanem az egyházi előírásokhoz tartotta magát.

A MISSIO SABARIENSIS

Az egyházmegyei zsinat összehívása azonban csak egy része volt Draskovich György arra vonatkozó terveinek, hogy egyházmegyéjében megszilárdítsa a katolicizmust. Ehhez mindenekelőtt megfelelően képzett papokra volt szüksége, tehát – csakúgy, mint Oláh Miklós, aki szintén jezsuitákat hívott az általa összehívott egyházmegyei zsinatokra, hogy buzdítsák és „továbbképezzék” a világi papokat⁵¹ – Draskovich György is Laurentius Maggióhoz a jezsuiták bécsi kollégiumának rektorához⁵² fordult segítségért.

Draskovich először is arra kérte Maggiót, hogy járjon közbe Ernő főhercegnél, (aki 1576-tól Rudolf császár megbízásából Magyarországot kormányozta) egy olyan királyi levél kieszközlésében, amely feljogosítja a püspököt arra, hogy elűzze a győri egyházmegye területén működő prédikátorokat, akiket Ernő főherceg „farkasoknak és hamis prófétáknak”, Maggio pedig „bujtató eretnekeknek” nevezett⁵³ és reményét fejezte ki, hogy a következő évre már el is lehet őket távolítani az egyházmegyéből.⁵⁴ A királyi parancs azonban még sem született meg, de a protestáns többségű Magyarországon nem is lehetett volna érvényesíteni.⁵⁵ Sokkal fontosabb volt ennél az a segítség, amelyet Maggio a Missio Sabariensis megvalósításához nyújtott.

„Örömmel tudtuk meg” – írta Maggio július 7-én Draskovichnak – „hogy Főtisztelendőséged Szombathelyre zsinatot hirdetett, amely bölcs dologban sok szent főpap példáját követi, akik száműzetésük helyén zsinat megrendezésével foglalkoztak.” Egyben értesítette, hogy aznap délelőtt két horvát származású jezsuita, az újmises Marcus Pitačić⁵⁶ és az Olmützben a legelső osztály tanításával foglalkozó Antonius Stefančić⁵⁷ „*sive confessores, sive martyres*” elindultak Bécsből Szombathelyre.⁵⁸

Előjáróik nem véletlenül őket választották. Egyik feladatuk ugyanis az volt, hogy átvegyék a szombathelyi iskola vezetését, amely a középkor óta püspöki iskolaként működött. Stefančić lett tehát az iskola tanítója, Pitačić pedig a

51 Meszlényi 1935. pp. 47–48.

52 Laurentius Maggió (1531, Brescia–1605, Róma) 1555-ben lépett be a jezsuita rendbe. 1566–78 között az osztrák provincia (ide tartozott Magyarország is) előjárója, majd 1578–80 között a bécsi kollégium rektora volt. (Cat. Pers. p. 724.)

53 MAH vol. I. nr. 334. § 1.

54 MAH vol. I. nr. 339. § 2.

55 Payr 1917. vol. I. pp. 135–138.

56 Marcus Pitačić vagy Scisciensis (1548, Sziszek–1608, Eberndorf) 1566-ban lépett be a rendbe, majd Prágában, Bécsben és Olmützben tanult és 1579 július 2-án, Bécsben szentelték pappá. (Cat. Pers. p. 753.)

57 Antonius Stefančić 1549-ben a mai szlovéniai Kostel-ben született. 1567-ben lépett be a jezsuita rendbe. 1571-től Olmütz-ben, majd 1583-tól Graz-ban volt az elsőosztályosok (principisták) tanítója. 1590-ben elhagyta a rendet. (Cat. Pers. p. 788.)

58 MAH vol. I. nr. 339. § 1.

rektora, mert a rendi szabályzat így írta elő. Az iskola átvétele némi bonyodal-
makat is okozott, ugyanis a jezsuiták nem szívesen vállaltak ilyen hosszútávú
leköttöttséggel járó feladatokat, csak nagy biztosítékokkal. Augusztus 15-én
írott levelében Henricus Blyssen tartományfőnöknek meg is kellett nyugtatnia
az emiatt aggódó generálist, hogy az iskolát csak arra az időre vállalták, amíg
alkalmas katolikus tanítót nem találnak.⁵⁹

Marcus Pitačić-nak ugyanakkor az volt a fontosabb feladata, hogy a katoli-
kus hitet hirdesse a népnek, mint az a tartományfőnök imént említett leve-
léből is kiderül: „És sokan voltak a megtértek, akiket az Egyháznak újból
megnyert ama Marcus atya, akit egyben a püspök gyóntatóvá nevezett ki. És
... a katolikusok nagyon megerősödtek hitükben és örvendtek beszédeinek és
prédikációinak, az eretnekek viszont összezavarodtak, úgy hogy elnémulva
nem tudtak semmit [Marcus Pitačić érveinek] ellene vetni. A Társaság jó illata
[híre], Istennek hála, ily módon nőtt.”⁶⁰

A dologban érdekes egyébként, hogy sem Pitačić, sem Stefančić nem tudott
magyarul, legalábbis amikor 1580 januárjában a rend generálisa Erdélybe
akarta őket küldeni, Henricus Blyssen tartományfőnök azt válaszolta, hogy ők
nem magyarok, hanem szlávok, „akik a magyar nyelvben nem nagyon tapasztal-
tak és Szombathelyen többnyire a szláv nyelvet használják.”⁶¹ Ennek ellené-
re 1585 októberében Pitačićot mégis Gyulafehérvárra küldték, ahol kiderült,
hogy valóban igen gyengén beszél magyarul. Nyelvgyakorlás céljából a falusi
hívók közé küldték, de botladozó magyar nyelvű prédikációit ott is kinevették.
ráadásul előljárói hiányolták belőle a tekintélyt, érettséget, szuggesztivitást,
sőt még a szorgalmat is.⁶²

Nem tudjuk mi az oka Marcus Pitačić szombathelyi sikerének és erdélyi
kudarcnak, csak feltehetjük: Pitačić valószínűleg nem magyar, hanem a
Szombathely környéki horvát falvakban érte el térítési sikereit. A tény az,
hogy a Missio Sabariensis majdnem nyolc hónapig tartott, miután 1580 febru-
árjában Marcus Pitačić visszatért Bécsbe tanulmányai folytatására, Antonius
Stefančić pedig Olmützbe, hogy ott tanítsa tovább a kisiskolásokat.⁶³

A ZSINAT LEFOLYÁSA

A zsinatra kitűzött nap előestéjén, augusztus 1-én kettő híján 80 katolikus
pap gyűlt össze⁶⁴ Szombathelyen a püspök előtt, köztük a vasvári társas- és a
győri székeskáptalanok tagjai, valamint más plébánosok vagy javadalmasok,
akik közül azonban csak a Vitriarius János jegyzékében szereplő 28-at ismer-

59 MAH vol. I. nr. 346. § 1.

60 MAH vol. I. nr. 346. § 2.

61 MAH vol. II. nrr. 6., 13.

62 MAH vol. II. nrr. 802., 848., 912., 975. Cf. BARTÓK István: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. in: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Ed. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. p. 150.

63 MAH vol. II. nrr. 11., 15.

64 MAH vol. I. p. 897.

jük név szerint. Egyes protestáns földesurak, így Seyfried von Kollonitsch kismartoni és fraknoi, valamint Erasmus Braun magyaróvári várkapitány javadalmuk elvesztésének terhe mellett megtiltották a területükön működő plébánosoknak, hogy elmenjenek a zsinatra,⁶⁵ így ezekről a területekről egyedül az oroszvári Strinczic Mihály vett részt azon.⁶⁶ A püspök „arról beszélt az egybegyűlteknél, hogy tárgyalásaik a zsinat alatt olyanok legyenek, hogy az ne a rombolásra, hanem az építésre irányuljon.”⁶⁷

A zsinat üléseinek helye a szombathelyi Szűz Máriának szentelt vártemplom⁶⁸ volt, amely a püspök palotája mellett állt és azzal közös várfal kerítette körbe. Még a XIII. században épült, román stílusban, félkörű szentélyzáródással.⁶⁹ Sajnos a 18. század végén, a székesegyház építésekor elpusztult, de az akkori felmérések szerint 22–25 m hosszú lehetett, tehát a zsinat részvevői számára éppen megfelelő.⁷⁰

Az egyházmegyei zsinatok tartásának kötelezettségén túl az egyház azok szertartásait és lefolyását is pontosan előírta a püspökök számára. Ezt a szombathelyi zsinat idején az V. Pius által kiadott *Pontificale Romanum*nak „*Ordo ad concilium provinciale seu synodum celebrandum*” című fejezete tartalmazta.⁷¹ A zsinat megrendezésében tehát Draskovich püspök is ehhez tartotta magát.

Maga a zsinat csak másnap, augusztus 2-án, vasárnap reggel kezdődött, amikor harang szava hívta a résztvevőket az ünnepi misére, amelyet maga a püspök celebrált. A mise után kezdődött csak a tulajdonképpeni zsinati ülés. A templom oltára elé helyezték a püspöki trónszéket, amelyre Draskovich György teljes püspöki ornátusban vonult fel és a 68. zsolttár egy részének („*Exaudi nos*”) eléneklése után először saját szavaival, majd a *Pontificale Romanum* szerint is könyörgött a zsinat résztvevőikért.⁷² Ezután litániát mondtak a magyar szentekkel kiegészítve, amelynek végén a püspök megáldotta a jelenlevőket a következő szavakkal: „*Ut hanc praesentem synodum visitare, dispondere, et bene ꝛ dicere digneris.*” Utána újabb könyörgés után Lukács evangéliumából olvasták föl az apostolok küldetéséről szóló részt (Lk 9,1–6), majd elénekelték a *Veni Creator*-kezdetű himnuszt.⁷³

Ezt követően a *Pontificale Romanum* szerint vagy maga a püspök vagy egy „alkalmas tudós személy” mondhat beszédet az „Egyház tanításáról, az isteni misztériumokról vagy a klérus erkölcsének javításáról”,⁷⁴ a püspök belátása

65 Károlyi L. 1747. p. Z1r.

66 Ibidem; Schönwisner 1791. p. 300.; Rittsteuer 1968. p. 211.

67 Acta Syn. Jaur. f. B2r.

68 Géfin Gyula: Szombathely vára. (A Dunántúli Szemle könyvei 180.) Szombathely, 1941.

69 Károlyi A. 1967. p. 29.

70 Horváth Tibor Antal: A középkori Szombathely topográfiaja. in: Vasi Szemle 1958. p. 28., 33.

71 Klöckener 1986. p. 24.; Az általunk használt *Pontificale Romanum*-példány (MTAK 542.851) előzékének felirata szerint Draskovich Mátyás győri nagyprépost (1591–1604. Cf. MAH vol. II. p. 56.; Bedy 1938. p. 392.; Kollányi Ferenc: *Észtergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. p. 186.) tulajdonában volt.

72 Pont. Rom. fol. 185r.; Zsolt, 68, 17. Az eredeti szöveg: „*Exaudi me*”

73 Acta Syn. Jaur. ff. C1r-D1r.; Pont. Rom. ff. 185r–186v.

74 Pont. Rom. f. 187r.

szerint. Draskovich György az utóbbit választotta akkor, amikor Marcus Pitačić lépett a szószékre és mondott beszédet az igaz papságról. Elmondta milyen kevés a papok száma és akik vannak, azok is tanulatlanok és kiestek az egyházi engedelmségből, majd az egyházi rend szentségi jellegét és a jó pap erkölceit magyarázta, kiállva a papi cölibátus mellett.⁷⁵ (Csak érdekességként jegyezzük meg, hogy maga Draskovich annakidején Tridentben ennek eltörlése mellett mondott beszédet.) A *Pontificale Romanum* szerint a zsinat a beszéd után meghallgatja az azzal kapcsolatos panaszokat, hozzászólásokat,⁷⁶ azonban úgy tűnik, hogy Szombathelyen ilyen nem volt, a résztvevők nem fejthették ki véleményüket.

A közös ebéd alatt – nemcsak ezen a napon, hanem a zsinat minden napján – Szent Ágoston 231., a részegség kerüléséről szóló beszédét olvasták föl.⁷⁷

Az ünnepélyes, közös vesperás után – a Draskovich püspök által kiadott zsinat könyv szerint – Pitačić magyarul is megismételte beszédét a (nem tévedés) horvát papok és mások kedvéért, akik nem tudtak jól latinul.⁷⁸ Ezek valószínűleg azok a horvát papok voltak, akik korábban óslávul miséztek és ezért nem tudtak latinul,⁷⁹ ám azt, hogy Pitačić magyarul és nem szlávul beszélt hozzájuk, – már csak Marcus atya nyelvtudásának ismeretében is – nehéz elhinnünk.

Másnap, augusztus 3-án a zsinat programja szintén misével kezdődött, amelyet Mátéssy István győri prépost⁸⁰ celebrált. (Ő egyébként Draskovich titkáráként szintén részt vett a Tridenti Zsinaton.⁸¹) Az ezután kezdődő zsinati ülés az első napihoz volt hasonló, csak természetesen más szövegekkel: így például az evangélium ezen a napon a hetvenkét tanítvány elküldéséről szóló rész volt Lukács evangéliumából (Lk 10,1–12). Ezután maga a püspök állt a szószékre és mivel a győri egyházmegyében ez volt a Tridentinum utáni első egyházmegyei zsinat, a Tridenti Zsinat által előírt köteletségénél fogva kihirdette és ismertette annak határozatait. Természetesen, hogy „a zsinatot észszerű korlátok között tartsák” nem minden kánont olvasott fel, csak azokat, amelyek a győri egyházmegyét közelebről érintették.⁸² Ezeket a „jelesebb dogmatikai fejezeteket” viszont a püspök „érzékletesen kifejtette és megmagyarázta”.⁸³ A felolvasott és később a zsinat határozataival együtt kiadott részek a következők voltak: az áteredő bűnről, az üdvözülésről, a szentségekről általában, a keresztségről, a bérmlásról, az oltáriszentségről, a szentmise bemutatásáról, a gyónásról, az utolsó kenetről, a papság szentségéről, a házasság szentségéről, a tisztítóútról, valamint a szentek és képek tiszteltéről, búcsúkról, böjti és ünnepnapokról.⁸⁴

75 Acta Syn. Jaur. ff. D2r-G2r.

76 Pont. Rom. f. 187r.

77 Acta Syn. Jaur. f. P1r.

78 Ibidem f. G2r. „Pater Marcus mane tractaverat concione Hungarica propter sacerdotes Croatas, et alios auditores linguae Latinae imperitos”

79 Rittsteuer 1968. p. 213.

80 Bedy 1938. pp. 377–380.

81 Ibidem.

82 Acta Syn. Jaur. f. K2v.

83 Ibidem f. H1v.

84 Ibidem ff. H1v-K2v.

„A sacramentáriusok avagy kálvinisták miatt”, akik kétségbevonják Jézus Krisztus valódi jelenlétét az Oltáriszentségben, Draskovich püspök kivonatot készített erről a témáról Wilhelm van der Lindt roermondi püspök *Apologetica*-jából,⁸⁵ amelyet – könyv hiányában – kézzel lemásoltak és ezeket akkor, a Tridentinum határozatainak kihirdetése után, szétszórták a résztvevők között.⁸⁶

Eddig a napig reggelente egyébként a zsinatnak azok a résztvevői, akik akartak, gyónáshoz járulhattak. Eközben erről a témáról is kifejtették nekik a katolikus egyház tanítását, amelyre azért volt szükség, mert azt „az eretnek emberek” sem szentségnek nem ismerik el, sem nem művelik.⁸⁷ Ennek keretében különösen Marcus Pitačić magyarázta „nem dicsőség nélkül” a Tridenti Zsinat erről szóló intézkedéseit,⁸⁸ úgy, hogy az „láthatóan az egész hallgatóságnak tetszett”.⁸⁹

A harmadik napon, augusztus 4-én, kedden reggel a misét Galamboky Máté csornai premontrei prépost celebrálta. Mise után a zsinat résztvevői – csakúgy mint az előző napokon – elvégezték a *Pontificale Romanum* által előírt szer-tartásokat, majd Draskovich püspök felolvasta a szombathelyi zsinat határozatait⁹⁰ és „hogyan jobban bevésődjön a hallgatóság emlékezetébe, magyar nyelvű beszéddel világította meg azokat”.⁹¹ A határozatokból is kapott minden zsinati résztvevő egy-egy példányt.⁹²

Talán meglepőnek tűnik, hogy a zsinat mindenféle tárgyalás nélkül hozta határozatait, de tudni kell, hogy az egyházmegyei zsinaton az egyetlen törvényhozó a püspök és a hozott törvények püspöki törvények. Emiatt ebben a korban az egyházmegyei zsinatok szerepe máshol is főként a püspök által elrendelt határozatok „elfogadásában” állt.⁹³ Bár az is igaz, hogy az 1572-es *Pontificale Romanum* a zsinat konstitúciónak megvitatásáról beszél (amelyet a második napi beszéd utánra tesz) és arról, hogy azokat a zsinati atyáknak is meg kell erősíteniük. Csak ezután lehet a harmadik napon kihirdetni a konstitúciókat.⁹⁴ A XVI. század második felétől csakugyan sokszor fölmerült az az elképzelés, hogy az egyházmegyei zsinat törvényhozó szerv legyen, ahol minden résztvevőnek szavazati joga van, ám ezzel szemben a római kongregációknak ebből az időből származó több határozata is hangsúlyozza, hogy – a *Pontificale Romanum* félreérthető szavaival szemben – a határozatok érvé-

85 Wilhelm van der Lindt v. Lindanus (1525–1588) németalföldi teológus, 1561-től a hollandiai Roermond első püspöke volt. Mint püspök több egyházmegyei zsinatot tartott és ugyancsak többször kellett száműzetésbe vonulnia túlnyomórészt protestáns hazájából. Számtalan teológiai és egyházvédelmi munka szerzője volt. Valószínűleg Lindt leghíresebb, *Apologetica ad Germanos* című művéről van szó. (*Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg, 1959.)

86 Acta Syn. Jaur. f. K2v.

87 Ibidem f. L2v.

88 sess. 14. c. 5., 8.

89 Acta Syn. Jaur. f. L2v.

90 Acta Syn. Jaur. ff. M1r-M3v. Lásd alább a függelékben.

91 Acta Syn. Jaur. f. L4v. „... ut firmius inhaerent memoriae audientium, etiam vulgari sermone quaedam declaravit.”

92 Acta Syn. Jaur. f. M1r.

93 Erdő 1988. p. 810.

94 Pont. Rom. ff. 188r–189v.

nyességéhez nem szükséges a zsinat hozzájárulása.⁹⁵ A szombathelyi zsinaton ráadásul (mint már korábban is láttuk) szabad véleménynyilvánításra – nyilván az egyházmegye protestáns többsége miatt – Draskovich György nem adott módot. A zsinat tehát sokkal inkább volt egyfajta lelkigyakorlat papok számára, mint vitafórum, úgy, ahogyan azt Nádasy Ferenc és a protestáns prédikátorok elképzelték.

A határozatok kihirdetése után az egész klérus a püspökkel együtt körmenetet tartott városban, majd visszatérve a templomba több pap még néhány buzdító szót mondott a zsinat résztvevőinek arról, hogy „mindig tartsák szemük előtt azt, amit mind tanításban, mind az erkölcsök megújítására vonatkozólag hallottak illetve írásban megkaptak a zsinaton”.⁹⁶ Ezután a résztvevők elénekelték Szent Hilárius, Szent Ambrus és Szent Ágoston egy-egy himnuszát és a *Te Deumot*, majd ünnepi áldással fejeződött be a szombathelyi zsinat.⁹⁷

A zsinat alatt működött a zsinati bíróság is,⁹⁸ amely valószínűleg – az 1561. évi nagyszombati zsinaton működött bírósághoz hasonlóan – az egyházmegye papságának hitét, erkölcsét és életvitelét vizsgálta. Tagjai voltak Máthéssy István éneklőkanonok, Marcus Pitačić, Pápai János győri éneklőkanonok,⁹⁹ Balázs vasvári kanonok és ugyanennek a káptalannak jegyzője, talán Magyarady István.¹⁰⁰

A ZSINATI KÖNYV

Draskovich György munkássága a zsinattal kapcsolatban azonban nem fejeződött be annak ünnepélyes bezárásával. Még abban az évben összeállította és Prágában kinyomtatta ugyanis azt a könyvet, amely címe szerint „a győri egyházmegyei zsinat eseményeit és határozatait” foglalja magában.

A könyv Henricus Scribonius prágai prépost 1579. október 13-án kelt előszavával kezdődik és szerepelnek benne a zsinati meghívólevelek, a zsinaton történetek leírása, az ott elhangzott beszédek, köztük a Tridentinumnak a zsinaton tárgyalt határozatai, valamint a zsinati határozatok is, kiegészítve a püspöknek fenntartott bűnök jegyzékével és tizenöt „*conclusio*”-val. Ez utóbbiak négy csoportba lettek osztva és összefoglalnak „majdnem mindent, amit a zsinaton tárgyaltak és kihirdettek”.¹⁰¹ A négy csoport a következő: az egyházi rend, a gyónás, a papi cölibátus, az oltáriszentség.

95 Donelly 1932. pp. 25–27.; Klöckener 1986. pp. 203–204.

96 Acta Syn. Jaur. f. M4v.

97 Ibidem f. N1v.

98 Ibidem f. N4v.

99 Bedy 1938. p. 382.

100 Az Acta Syn. Jaur. nem említi a káptalani jegyző nevét, de az feltehetőleg Magyarady István, a sümegi vár provizora volt, aki valószínűleg világiként működött, mint a káptalan jegyzője 1572–1592 között. Ugyanekkor azonban (1576) Pothran Balázs is jegyzősködött a káptalannál. (Sill Ferenc: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységéről. in: *Vas megye múltjából*. 1. Szombathely, 1976. pp. 31–32.)

101 Acta Syn. Jaur. pp. N2r-N4r „Conclusiones in synodo propositae, quibus omnia fere tractatur et declarata comprehensa sunt.”

Néhány más szöveget is beletett Draskovich püspök a kötetbe: egy „meditációs táblázatot”, III. Frigyes és I. Ferdinánd császárok egy-egy imáját, majd két verset: Eggardus a Schwoben brünni nagyprépostét és Vitriarius János *Carmen Paraeneticumát*.

A kötet végül „*ad otiosum*” („szabadidőre”) és „*ad invidia*” („haragra”) alkalmas idézettel fejeződött be. A tartalomból az látszik tehát, hogy Draskovich püspök a zsinat szövegeinek kinyomtatásával főleg nem jogszabálygyűjteményt, hanem vallásos olvasmányt akart papjai kezébe adni, amelyből olyan nagy szükség volt a XVI. századi Magyarországon.

A könyvnek a protestánsok körében is visszhangja volt. Mivel – Kemény József múlt századi szavaival – „a fen említett beszéd [Marcus Pitačić beszéde] és zsinat kedvetlen érzést szült a helvetiai vallást követőkben”,¹⁰² Beregszászi Péter nagyváradi református lelkész egy könyvben cáfolta a Marcus Pitačić beszédében állítottakat. Így jelent meg az *Apologia pro Ecclesiis reformatis, actis impiis Synodi Sabariensis opposita* Váradon, 1585-ben.¹⁰³

Itt kell megjegyeznünk, hogy van adat Draskovich zsinati könyvének több mint kétszáz évvel később tervezett második kiadásáról is. Az Egyetemi Könyvtár Kézirattára őrzi az *Acta et constitutiones dioeceseanae synodi Jauriensis* egy kéziratos másolatát, amelynek címlapján a következő fölirat olvasható: „*Editio altera Sabariae Typis episcopalibus. 1789.*” A kéziratot a végén található bejegyzés szerint cenzúrapéldányként küldték be a Helytartótanácsához, ahol meg is kapta az *imprimatur*-t, majd egy újabb bejegyzés szerint a kinyomtatás után, 1789 áprilisában a kéziratot visszaküldték cenzúrabizottsághoz. Onnan kerülhetett az Egyetemi Könyvtárba.¹⁰⁴ A dolognak külön érdekessége, hogy a nyomtatványnak – ha egyáltalán elkészült – nincsen ismert példánya és a könyvészeti katalógusok a kéziratban jelzett szombathelyi püspöki nyomdát sem ismerik.

A szombathelyi zsinat jelentőségét az adja, hogy ez volt közvetlenül a Tridentinum utáni egyetlen magyarországi zsinat, amelynek dokumentációja részletesen ránk maradt. Lefolyása történetén látni lehet, hogy a Tridenti Zsinat, amelyre az egyházmegyei zsinaton gyakran hivatkoztak, valóban fontos fordulópontot jelentett a katolikus megújulás történetében. Láthattuk azt is, hogyan próbálta meg a Tridentinum egyik résztvevője annak határozatait saját egyházmegyéjében végrehajtani. Az eredmény, amit elért összességében nem volt jelentős, bár tudunk olyanról, akire a zsinat hatással volt.¹⁰⁵ Ráadásul elmaradt a folytatás is: bármennyire tetterekész is volt Draskovich György, még ő sem tudta megvalósítani az évenkénti egyházmegyei zsinat intézményét. Az igazi katolikus megújulás a Nyugat-Dunántúlon is csak a nagybirtok

102 Kemény József: A szombathelyi zsinat s akkori jezsuiták emlékezete 1579-ből. in: Történelmi adatok Gr. Kemény Józseftől. VI. Közli: Vass József. in: *Új Magyar Múzeum*. 1958./VI-II-IX. füzet. p. 388.

103 Beregszászi, Petrus: *Apologia pro Ecclesiis reformatis, actis impiis Synodi Sabariensis opposita*. Rodolphus Hofhalterius, Várad, 1585. (RMNY 517.) Eadem in: Beregszászi, Petrus-Thoraconymus, Matthias: *De Controversiis Religionis Hoc Seculo Motis Adversaria quaedam scripta*. Bázél, 1586. (RMK III. 759.)

104 Jelzete: EK Kézirattár, Ab 235.

105 Bán János: *Sopron újkori egyháztörténete*. (Győregyházmegye múltjából IV./2.) Sopron, 1939. p. 71.

támogatásával volt lehetséges, ennek megfelelően csak több, mint negyven évvel a szombathelyi zsinat után indult meg igazán, amikor 1622-ben Kismarton Esterházy Miklós kezébe került, majd 1629-ben Batthyány Ádám, végül 1643-ban Nádasdy Ferenc (a fent említett unokája) is a katolikus hitre tértek.

FÜGGELÉK

Az 1579. évi, Szombathelyen tartott győri egyházmegyei zsinat határozatai
(*Constitutiones conditae et publicatae in Dioecsesena Synodo Jauriensi*)

FORRÁS: Acta Syn. Jaur. ff. M1r-M3v.

KIADÁSAI: Latinul: Schönwisner 1791. pp. 302–304.; Szvorényi 1807. pp. 227–230. Német fordításban: Rittsteuer 1968. p. 212.; Magyar 1976. pp. 135–136.

A paragrafusok számozása utólagos.

- [1.] A papok házában gyanús nő nem tartózkodhat a legszentebb Tridenti Zsinat utolsó ülésének 14. fejezete szerint.
- [2.] Az officium divinum-ot és az előírt imákat pontosan és szokás szerint kell végezni.
- [3.] Egy pap se mondjon misét, csak józanon.
- [4.] Minden lelkipásztor hirdesse minden vasárnap és ünnepnapon Isten igéjét.
- [5.] Az Oltáriszentség kiszolgáltatásáért a plébános ne követeljen térítést, elégedjen meg a szokásos jövedelemmel.
- [6.] Egy évben háromszor, ha gyakrabban nem lehetséges, tudniillik karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor a lelkipásztoroknak gyónásra és áldozásra kell hívniuk a népet, de ha ez nincsen, legalább húsvétkor áldozzon mindenki.
- [7.] Vasárnapon és más ünnepnapokon tanítsa a plébános a gyerekeket a templomban a hit alapjaira, amelyek a Miatyánk, Üdvözlégy, Hiszekegy és hasonlóak, amelyre harangszóval hívják őket ebéd után.
- [8.] Ugyancsak vasárnap magyarázzák a prédikátorok gyakran az Úr imáját, hogy a nép megtanulja.
- [9.] A plébánosok és más lelkipásztorok írják föl szorgalmasan a megkereszteltek és a keresztszülők neveit és ezeket a katalógusokat gondosan őrizni kötelesek.
- [10.] A plébánosnak, ha egy másik helyre megy, a kereszteltek és a keresztszülők könyvét át kell adnia utódjának.
- [11.] Hanyagságból ne haljon meg gyerek keresztelés nélkül vagy felnőtt gyónás és szentáldozás nélkül.
- [12.] A szokásos böjtöket a kötelező megtartóztatással Nagyböjtben, a kántor napokon és a szokásos böjti napokon, amint azokat az atyák rendelték, lelkiismeretesen megtartsák.

- [13.] A három keresztjárónapon, amelyek az Úr mennybemenetelének ünnepe előtti hétfő, kedd és szerda, a mi győri egyházmegyénkben tilos a húsfogyasztás Szent Ágoston tanítása szerint, aki azt mondja: Kétség kívül saját bűneinek sebeit gyógyítja az, aki ezen a három napon böjtöl, imádkozik és zoltározik; más lelki gyógyszerekre nincsen szüksége (Első beszéd az Úr mennybemenetelének vigiláján). A körmeneteket tartsák meg lelkiismeretesen.
- [14.] Tanítsuk és követeljük, hogy még a tehénpásztorok is legalább vasárnap szentmisét és prédikációt hallgassanak.
- [15.] Az Eucharisztia a templomban méltón és áhítatosan legyen kiosztva.
- [16.] A plébánosok, akik pap hiánya miatt nem tudnak gyónni, legalább egyszer egy héten vallják meg bűneiket.
- [17.] Szent Athanáz hitvallását a Szentháromságról és a katolikus hitet gyakran magyarázzák és tanítják a népnek.
- [18.] Az oltárterítéseket és a liturgikus ruhákat tartsák tisztán és legalább kétszer egy évben mossák ki.
- [19.] A misekönyvek és más könyvek legyenek épek és tökéletesek.
- [20.] A temetőket védjék meg.
- [21.] A kelyhek és paténák legyenek sértetlenek; nem lehetnek fából vagy üvegből.
- [22.] Klerikus nem lehet kötekedő és iszákos; vendéglőkben sem szabad innia.
- [23.] Nem szolgálhat a vadászat vagy madarászat szenvedélyének.
- [24.] Az uzoráskodástól különösen tartózkodjanak.
- [25.] Az elszőkött szerzeteseket kényszeríteni kell, hogy visszatérjenek kolostorukba.
- [26.] Minden klerikusnak legyen Szentírása.
- [27.] A klerikusok ne gondolják feltűnően a szakállukat, de ha valakinek mégis engedélye van szakállviselésre, akkor is legalább a felsőajkáról le kell borotválnia.
- [28.] Minden papnak hordania kell a klerikusi ruhát. Aki nem hordja a tonzúrát, meg kell büntetni.
- [29.] A klerikusoknak tilos gyűrűt hordaniuk az elkobzás terhe mellett.
- [30.] A tánc minden klerikusnak tilos.
- [31.] Az újmisék alkalmából lakomákat tartani, mértéktartó ebéd és vacsora kivételével tilos.
- [32.] A templomban tilos föl-le járkálni.
- [33.] A városokban és más gazdagabb egyházközségekben a szentségtartó előtt egy lámpát kell égetni.
- [34.] Semelyik plébánosnak nem szabad egy másik plébánia körzetébe tartozót szentáldozásban részesíteni, csak annak rektorának engedélyével.
- [35.] El kell takarítani a szükségtelen oltárdíszeket, és lombdíszítéseket, amelyek eltakarják a képeket.
- [36.] A szeminárium vagy klerikusok iskolája minden jámbor hívőnek, és különösen papoknak ajánlott.
- [37.] Nem szabad a plébánosoknak a püspök engedélye nélkül eretnekek könyveit olvasni vagy birtokolni.

1. A zsinat kezdete.

A püspök és a zsinat résztvevői térdet hajtanak, mielőtt a püspök elfoglalja a helyét a trónszéken. (Pont. Rom. fol. 185v.)

2. Beszéd az egyházmegyei zsinaton.

Az „alkalmas tudós személy” előadását a püspök papjai körében hallgatja. (Pont. Rom. fol. 187r.)

1. Irodalom

- Acta Syn. Jaur. *Acta et constitutiones diocesanae synodi Jauriensis Sub Reverendis in Christo patre ac Domino Georgio Drascovito, electo Archiepiscopo Colocense, Dei et Apostolice gratia Jauriense Episcopo, Sacratissimae Caesarea Regiaque Maiestatis Consiliario, et per regnum Hungariae summo Aulae Cancellario, ad secundum diem mensis Augusti indictae, et per triduum Sabariae, patria sancti Martini episcopi, habitae, Anno Domini MDLXXIX.* Prága, 1579. [RMK III. 681.]
- Bedy 1938. BEDY Vince: *A győri székeskáptalan története.* (Győregyházmegye múltjából 3.) Győr, 1938.
- Cat. Pers. LUKÁCS, Ladislaus S.J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.J.* vol. I.: 1551–1600. (Monumenta Historia Societatis Jesu 117.) Róma, 1978.
- CIH *Magyar Törvénytár. Corpus Iuris Hungarici. 1000–1895. Milleneumi emlékkiadás.* Ed. MÁRKUS DEZSŐ. Bp., 1899.
- Donelly 1932. DONELLY, Francis Bernard: *The Diocesan Synod.* (Canon Law Studies 74.) Washington, 1932.
- Erdő 1988. ERDŐ Péter: Az egyházmegyei zsinat a történelemben. in: *Vigilia.* 1988. pp. 807–811.
- Fraknoi 1903. FRAKNÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal.* I–III. Bp., 1903.
- Hermann 1983. HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 1.) München, 19832.
- Károlyi A. 1967. KÁROLYI Antal-SZENTLÉLEKY Tihamér: *Szombathely városképei – műemlékei.* Bp., 1967.
- Károlyi L. 1747. KÁROLYI, Laurentius: *Speculum Jauriensis Ecclesiae.* Győr, 1747.
- Klöckener 1986. KLÖCKENER, Martin: *Die Liturgie der Diözesansynode. Studien zur Geschichte und Theologie der „Ordo ad Synodum“ des „Pontificale Romanum“.* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 68.) Münster, 1986.
- Kollányi 1898. KOLLÁNYI Ferenc: Oláh Miklós. Jellemrajz. in: *Katholikus Szemle* 1898. pp. 16–64.
- Lányi 1869. LÁNYI Károly: *Magyar egyháztörténelem.* Átdolgozta KNAUZ Nándor. I–II. Esztergom, 1869.
- Magyar 1976. MAGYAR, Arnold, O.F.M: *Güssing. Ein Beitrag zur Kultur- und Religionsgeschichte des Südburgenlandes bis zur Gegenreformation.* Graz, 1976.

- MAH LUKÁCS, Ladislaus S.J.: *Monumenta Antiquae Hungariae* I-IV. (Monumenta Historica Societatis Jesu 101–104.) Roma, 1969.
- Meszlényi 1935. MESZLÉNYI Antal: *A magyar jezsuiták a XVI. században.* (Szent István Könyvek 92.) Szent István Társulat, Budapest, 1935.
- MOT III. *Magyarország története 1526–1686.* Szerk. PACH Zsigmond Pál – R. VÁRKONYI Ágnes. I-II. (Magyarország története tíz kötetben III.) Bp., 1987.
- MOE *Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. Monumenta Comititalia Regni Hungariae.* I-XII. Szerk. FRAKNÓI Vilmos-KÁROLYI Arpád. Bp., 1874–1917.
- Payr 1917. PAYR Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története.* Sopron, 1917.
- Péterffy 1741. PÉTERFFY, Carolus, S.J.: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab Anno Christi MXVI. usque ad Annum MDCCXV.* pars I-II. Pozsony, 1741.
- Péteri 1963. PÉTERI János: *Az első jezsuiták Magyarországon (1561–1567)* Róma, 1963.
- Pont. Rom. *Pontificale Romanum. Ad omnes Pontificias ceremonias quibus nunc utitur Sacrosancta romana Ecclesia, accomodatum...* Velence, 1572. [MTAK 542.851]
- Ribini 1787. RIBINI Joannes: *Memorabilia Ecclesiae Augustanae confessionis in Regno Hungariae.* I-II. Pozsony, 1787–89.
- Rittsteuer 1968. RITTSTEUER, Josef: *Kirche in Grenzraum. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte der Diözese Eisenstadt.* Eisenstadt, 1968.
- Sch. Jaur. 1968. *Győregyházmegyei Almanach. Schematismus Dioecesis Jauriensis.* Felelős kiadó: BÁNK József. Győr, 1968.
- Schönwisner 1791. SCHÖNWISNER, Stephanus: *Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem.* Pest, 1791.
- Szvorényi 1807. SZVORÉNYI, Michael: *Synopsis critico-historica decretorum synodaliū pro ecclesia Hungaro-Catholica editorum.* Veszprém, 1807.
- Vanyó 1933. VANYÓ Tihamér O.S.B.: *A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon. A magyarországi római katolikus egyházfegyelem alakulása. 1600–1850.* Pannonhalma, 1933. (eadem in: VANYÓ Tihamér O.S.B.: *Püspöki jelentések a magyar Szent Korona oszágainak egyházmegyéiről.* Pannonhalma, 1933. pp. XVI-XXXII., 1–57.)
- Veress 1915. VERESS, Andreas: *Matricula et Acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentinum.* vol. 1.: Padova 1264–1284. (Fontes Rerum Hungaricarum, Tom. 1.) Bp., 1915.
- Zsilinszky 1880. ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve.* I-IV. (Protestans Theologiai Könyvtár 14–17.) Bp., 1880.

2. Könyvtárak és könyvkatalógusok

EK	Egyetemi Könyvtár, Budapest
MTAK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
RMK	SZABÓ Károly-HELLEBRANT Árpád: <i>Régi Magyar Könyvtár</i> . I-III. Bp., 1879–98.
RMNY	<i>Régi Magyarországi Nyomtatványok</i> . Ed. BORSA Gedeon-HERVAY Ferenc-Holl Béla. I-II. Bp., 1971–1983.

ANDRÁS KOLTAI

THE SYNOD OF DIOCESE GYŐR IN SZOMBATHELY, 1579.

The situation of sixteenth century Hungary – Turkish wars and strong Protestant estates – did not make possible for the bishops to convoke yearly diocesan synods after the decrees of the Councils of Lateran IV and Trent. When György Draskovich, bishop of Győr (West-Hungary) held a synod in Szombathely, 1579, the event had a special importance. Draskovich was a participant in the Council of Trent and became bishop of Győr in 1578. His residence in Győr – an important fortress in the defense of Vienna against the Turks – was occupied of soldiers. For this reason he often stayed in Szombathely, his bishopric *oppidum* in West-Hungary.

However the synod was only a part of Draskovich's plan to strengthen Catholicism in his mostly Protestant diocese. Like many other contemporary bishops – for example archbishop Miklós Oláh of Esztergom – he called Jesuits to his diocese. Within the framework of the *Missio Sabariensis*, which lasted from July 1579 to February 1580, two Jesuits of Croatian origin, Marcus Pitačić and Antonius Stefančić took on the running of the bishopric school and led missions to the – presumably mostly Croat – villages around Szombathely. Pitačić was also active – he preached, heard confessions – in the Synod of Szombathely, which lasted three days from August 2, 1579, with the participation of 80 priests of the diocese. The Protestant preachers, who where also invited, stayed away with the assistance of the Protestant estates. One of the Protestant large estate-owners, Ferenc Nádasdy even turned to Draskovich in a letter, requesting to hold the synod as a forum of debate between Protestants and Catholics or to delay it. Bishop Draskovich did not give way to the request: in the synod theological lectures were held (by Draskovich and Pitačić), and 37 reform constitutions were declared. Draskovich also declared and explained the Tridentine Decrees after the regulation of the Council (sess 25. c.2.). All these improvements were later published in a book, printed in Praha, 1579.

The synod itself was a successful one, but the continuation did not take place. György Draskovich was not able to realize the prescription of yearly diocesan synods. The catholic renewal in West-Hungary could not begin without the help of the large estate-owners. Due to this, it started only about 40 years after the Synod of Szombathely.

GLÜCK JENŐ

NAGYVÁRADI FORRÁSOK A MAGYARORSZÁGI GÖRÖGKELETI PARÓKIÁK TÖRTÉNETÉHEZ (1793–1847)

A magyarországi görögkeleti parókiák egyik csoportja a vizsgálat időszakában a korabeli Biharvármegye nyugati peremén, a nagyváradi konzisztórium joghatósága alá tartozott. Ugyanezen főhatóság keretében működött Karcag is, amely a Jász-Kun kerületben feküdt.¹ Ma az előbbieket (Körösszegapáti, Körösszakál, Darvas, Zsáka, Méhkerék, Mezőpeterd, Vekerd, Sarkadkeresztur) a gyulai görögkeleti román vikáriátus joghatósága alá tartoznak. Az általunk tárgyalt időszak egy részében Magyar-Homoróg is anyaegyház volt. Karcag a budapesti görögkeleti magyar adminisztratura joghatósága alatt áll.

Az említett területen lévő görögkeleti egyházak kialakulása ma csupán részleteiben tudott. A kutatás hiányossága folytán elszórt adatokból ismerjük, hogy a közeli vidéken a középkor századaiban (feltétlenül 1500 előtt) léteztek keleti szertartású közösségek. A reájuk jellemző kerek templomok nyomait például Kisperleskén, Szamosangyaloson és Nyírbátorban fedezték fel. Keleti szertartású sírokat Encsesen és Biharremetén találtak. Sztárai Mihály prédikátor, aki Gyulán és Sárospatakon is működött, „Comoedia de matrimonium sacerdotum” címen 1550-ben közölt egy hitvitát, amelyben egy „bizánci” szertartású papot is szerepeltet.² A Hajdukerületben a 17. század elején telepítettek jó része „rác” volt, ami feltétlenül a keleti szertartáshoz köti őket. Figyelemre méltó adat szól 1651-ből Sofroniusról, aki Lippa-Gyula metropolitájának címét viselte.³

- 1 Tanulmányunk főforrása a nagyváradi konzisztórium korabeli jegyzőkönyvei, amelyek jelenleg az ottani görögkeleti román püspökség irattárában találhatók. Hiányoznak: 1815, 1816, 1819 és 1833. évek kötetei. A hozzáférhető jegyzőkönyvek 7937 határozatot tartalmaznak, a tanulmány tárgyát mintegy 700 érinti. Szövegük 1793–1846 között latin, míg magyarul fogalmazták meg az 1–110/1844, 169–238/1846 és az 1847-es határozatokat. A következőkben a jegyzőkönyvekből K jelzettel idézünk. Nehézséget jelentett a nevek átírása, amelyeket általában magyar fonetikus alakban adtak vissza. Megjegyzendő, hogy a vidéken a latin betűs román helyesírás kialakulása, illetve a tárgy feletti vita elhúzódnása hosszú ideig a fenti módszer alkalmazását eredményezte, ami egyáltalán nem volt elszigetelt eset.
- 2 E. Csocsán de Váralya: La population de la Hongrie au XX siècle. Revue d'Étude Comparatives Est-Ouest. Vol. 8. 1977. Sept. nr. 3. 96–97.
- 3 Aradanul, Eugen – Bodogae, Teodor – Emandi, Lucian: Manastirea Hodos-Bodrog. Arad. 1980. 48–49.

Kétségtelennek látszik, elsősorban az említett metropolita esetében, hogy e szervezetek Konstantinápoly főhatóságát ismerték el, illetve későbbiekben az ipeki pátriárkáét.

Az általunk vizsgált parókiákkal kapcsolatban csupán Hunfalvi Pál adatára támaszkodhatunk, aki szerint 1404-ben Sarkadkereszturon görögkeletiek voltak találhatóak.⁴

A török hódítás erősen megviselte e vidéket is, főképpen 1658 után, midőn az Erdélyi Fejedelemség legfontosabb végvára, Nagyvárad, amelynek előterében éltek, a félhold uralma alá került. A „felszabadító háború” (1683–1699), beleértve Nagyvárad ostromát (1692), szinte sivataggá tette a vidéket. A Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc hadműveletei (1703–1711) szintén megpróbálták a vidéket. A népesség szertefutott maradványai csak lassan térhettek vissza lakóhelyükre.⁵ Teodor Misaros szerint Darvas újjáépítői között görögkeleti románok is voltak.⁶ Zsákán jelenlétük már a török uralom idején is megfigyelhető.⁷

A vérszegény lakosság feltöltése érdekében állt a földesuraknak, valamint a vidék jórészét birtokbavevő kamarának is. Nagy részüket telepítés útján biztosították, beleértve a Nyugati-Szigethegység görögkeleti románjait, akik szerencsésebben éltek túl a pusztításokat. Zsákán 1710–1720 között került sor telepítésre. Körösszegapáti új lakosai jórészben Belényes vidékéről érkeztek 1717 körül. Az újratelepedett Vekerd népsége is lényegében e forrásból származott. Méhkerék 1758–1768 között, szinte kizárólag bihari görögkeleti románokból alakult.

Kezdetben csupán kis létszámú faluközösségek jöhettek létre. Így pl. a később tekintélyes nagyságú Méhkeréken 1773-ban mindössze 30 ház létezett. Az 1786-os összeírás némi fejlődéséről tesz tanúságot, amelyből kiderül, hogy Körösszegapátiban 52, Mezőpeterden 71, Sarkadkereszturon 28, Körösszakálon 62, Zsákán 60, Vekerden 40 görögkeleti házat jegyeztek fel.⁸ A népesség gyors szaporodása nyomán a nagyváradi görögkeleti esperesség összeírása szerint 1848-ban Mezőpeterden 497 és Körösszakálon 529 hívőt találtak. A hozzájuk tartozó leányegyházak közül a létszám Váncsódon 90, Magyar-Homorógon 42, Berettyóújfalun 75, Berettyószentmártonban 99 főt mutatott ki.⁹

Ezen összeírás eredményeitől bizonyos mértékben eltérnek Fényes Elek 1851-ben közölt adatai, amelyek a következő képet mutatják:

4 Hunfalvi Pál: Az oláhok története. 2. Bp. 1894. 57–58.

5 Nadányi Zoltán: Magyar városok és vármegyék monográfiái. Biharvármegye. Bp. 1938. 493.

6 Misaros, Teodor: Din istoria comunitatilor bisericessti ortodoxe-romane din R. Ungra. Bp. 1990. 117.

7 Barkóczy Imre: Zsáka története. Kézirat 1968, idézi T. Misaros: im. 150.

8 Malinas, Marin: Contributii privind situatia parohiilor ortodoxe si a satelor din Bihor la sfarsitul secolului al XVIII-lea. Oradea, 1977. (Kézirat a nagyváradi gör. kel. román püspökség birtokában), passim.

9 Allami Levéltár, Arad. inv. 83, dos. 14.

Anyaegyházak

Helység	Hívó
Darvas	412
Körösszegapáti	640
Körösszakál	574
Méhkerék	2.057
Mezőpeterd	428
Sarkadkeresztur	310
Vekerd	412
Zsáka	553
Összesen:	5.836

Leányegyházak

Helység	Hívó
Vámosd	469
Berettyószentmárton	20
Berettyóújfalu	22
Magyar-Homoróg	52
Püspökladány	4
Körösladány	10
Összesen:	577

Beregbszörményről csak annyit jegyez meg Fényes Elek, hogy az „óhitűek” száma „kevés”.¹⁰ Más leányegyházakról nincs adatunk.

Ami a görögkeleti hívők fajsúlyát a helyi lakosságon belül illeti, megállapítható, hogy Méhkerék és Vekerd népessége gyakorlatilag teljesen görögkeletiekből állt. Többségben voltak Mezőpeterden (86,29 %) és Körösszakálon (80,16 %). Ugyanakkor Körösszegapátiban (48,76 %), Darvason (43,32 %), Zsákán (27,58 %) és Sarkadkeresztúron (25,59 %) már kisebbségben voltak.

A bihari peremvidéktől távolabb eső Karcagon görög alapítású parókia működött. A „felszabadító” háború után megduzzadt a „görög” kereskedők száma, akik Magyarországra érkeztek. Több helyen „kompániába” tömörültek, amely gazdasági és vallási érdekeiket mozdította elő. Megmaradásuk 1781-ben csupán letett hűségeskü nyomán vált lehetségessé. A Jászkunságban Karcag képezte központjukat és az ottani parókia működése elég széles területre hatott ki. A karcagi hívők számát 1770-ben 62-ben, míg az eskütétel után

10 Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. I. 5–6., 34., 66., 243.; II. 118., 181., 209., 227.; III. 6., 79., 230.; IV. 53., 120., 201., 225., 261., 287., 333.

68-ban állapították meg.¹¹ Fényes Elek 1851-ben már csak 20 lélekről tudott, valamint a parókiához tartozó Kisujszálláson 40 főről.

A 18. század folyamán a lakosság meggyökeresedésével sor került az egyházi szervezet kiépülésére. A nagyváradi görögkeleti püspökség megszűnte nyomán az aradi joghatósága érvényesült a 18. század első évtizedeiben, az illyr privilégiumok rendszerének keretében. A bihari részek is képviselőt kaptak a legfőbb egyházi hatóságot képező karlócai metropólia csúcsszervében is. Az ún. „nemzeti kongresszus” széles jogkörrel rendelkezett egyházi, iskolai és alapítványi ügyekben, részben az említett kiváltságok erejénél fogva, részben a magyar országgyűlés 1791-es végzésénél fogva, amely a görögkeleti vallást a „bevett” felekezetek közé sorolta. Így 1837-ben Ioannes Netyó vekerdi parókus megválasztották az egyházi rend képviselői közé.¹²

Kétségtelen, hogy Méhkerék kivételével valamennyi parókia a 18. század derekán már legalábbis bizonyos mértékben működőképes volt. Körösszegapátiban 1748-ban két hívó egy „Cazanie de praznuire” című könyvet ajándékozott a templomnak.¹³ Karcag parókiája különleges jogállást vívott ki. Vezetői nagymértékű beleszólási jogot vívtak ki a parókia ügyeiben, elsősorban a parókus kiválasztásába.¹⁴

A török uralom bukása után (1692) Nagyváradon újra elfoglalta székhelyét a római-katolikus püspök és hozzákezdett az unió előmozdításához is. Utóda, Csáki Imre (1702–1732), lendületet adott az uniónak.¹⁵

A görögkeletiek 1724–25-ben ellenirányban mozdultak meg, és 1728-ban Joanovics aradi püspök vizitációja nyomán számos parókia visszatért a korábbi joghatóság alá. A küzdelem az unió támogatói és ellenzői között tovább folytatódott, és 1751 körül magásra csapott.¹⁶ A vizsgált parókiák sem maradtak ki az eseményekből, és úgy látszik, ideig-óráig érvényesült Mezőpeterden, Körösszakálon, Körösapátiban, Vekerden, Darvason, Zsákán és Magyar-Homorógon Kovács Meletius püspök (1748–1774) befolyása. A püspök, mint a nagyváradi római-katolikus egyházmegye ritusvikáriusa, az unitus parókiák irányítója volt. Többek között Magyar-Homorógon, Mezőpeterden és Zsákán parókusokat iktatott be.

A felforrósodott légkörben a bécsi udvar egy bizottságot küldött ki, amely több szakaszban (1755–1758) igyekezett bizonyos egyensúlyt teremteni. A bizottság kihallgatta a falvak papjait és küldötteit. A körösszegapáti Tamás parókus ortodox hitvallás szerint válaszolt a dogmatikai kérdésekre. A vekerdi Péter pap és a falu küldöttei hasonlóképp beszéltek. A darvasi Illés parókus ortodox módon nyilatkozott csakúgy, mint a zsákai és a mezőpeterdi. A kö-

11 Pap Izabella: Görög kereskedők a Jászkunságban. Zonuk II. Szolnok, 1987. 308., 319–320.; Eckhárdt Ferenc: Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században. Bp. é.n. 365.

12 K 138/1837.

13 T. Misaros im. 23.

14 Glück Jenő: Adatok a magyarországi görög-keleti román plébániák történetéhez az aradi püspökség levéltárából (1792–1848). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 4. Bp. 1992. 58.

15 Pirigyi István: A magyarországi görögkatolikusok története. 1. Nyíregyháza, 1990. 109–110.

16 Iacob Radu: Istoria diecezei Oradea. Oradea, 1932, passim.

rösszakáli parókus kész volt elfogadni Kovács püspököt, de elutasította az unió dogmatikai feltételeit. György magyar-homorógi lelkész és kántora katolikus hitvallást tett.

A vizsgálat eredményeként az udvar úgy döntött 1758 végén, hogy csupán Pocsaj, Léta és Szentandrás tekinthető unitusnak, a többiek ortodox álláspontját elismerték. Ezután sor került 1759-ben az aradi püspök újabb vizitációjára, melynek során megjárta Darvast, Vekerdet, Mezőpeterdet, Körösszegapátit, Körösszakált, Zsákát és Magyar-Homoródot.¹⁷

A következő időszakban újabb változások következtek be. A görögkatolikus térítés megújulása után a Nagyvárad-Berettyóújfalu közötti vonaltól északra elterülő parókiák elfogadták az uniót. E vonaltól délre eső parókiák, beleértve az általunk vizsgált nyolcat, ortodoxok maradtak.¹⁸

Az aradi püspök említett útja nyomán Nagyváradon vikáriátust állított fel a helyi esperes, illetve megbízottja vezetésével a vidék egyházi ügyeinek intézésére. Határozata azonban hivatalos jóváhagyást csupán az 1790-es temesvári gyűlés kívánságai, illetve a magyar országgyűlés 1791-es végzése nyomán nyert. Következésképp 1793-ban megalakult a nagyvárad-i konzisztórium, amely széles jogkört kapott a biharmegyei és a karcagi parókia ügyeiben. Elnöke – elvben – a püspök volt, állandó távolléte miatt a nagyvárad-i esperes, vagy időleges megbízottak vezették. A püspöki jogkört változatlanul hagyták.¹⁹ A konzisztórium tagjai esperesek és néhány ülnök volt, akik a tekintélyesebb parókusok közül kerültek ki. Ezek közé tartozott Ioannes Netyó vekerdi parókus (1828–43). Rövid ideig Darvason működött (1830) a Diószegre áthelyezett Georgios Hajas szentszéki ülnök is.²⁰ A vizsgált időszakban a parókiákat a nagyvárad-i esperességbe osztották be, amelynek élén az 1848–49-es forradalmat megelőző két évtizedben Atanasius Bockó állt. Az említett Ioannes Netyót 1843-ban laksági esperessé választották és haláláig (1847) hivatalban maradt. Áron Popovics mezőpeterdi parókus 1832-ben megpályázta a papmezei esperesség adminisztrátorságát, de eredményt nem ért el.²¹

A nagyvárad-i konzisztórium főképpen a 19. század második negyedében igyekezett szabadelvű irányba tájékozódni, és a középkorból származó – mindinkább anakronisztikus – terheket kiküszöbölni. Hatásköre lényegében szervezési és fegyelmi ügyekre korlátozódott, és e keretben nagy súlyt helyezett úgy saját tekintélye, mint a törvényesség biztosítására. Megalakulásától kezdve kb. 1838-ig döntő szava volt a parókiák betöltésénél és az áthelyezéseknél, a felszentelendők csupán ajánlásával járulhattak a püspök, illetve a hosszú széküresedések idején (1814–29, 1830–35) a helyettesek elé. Ráczy Gerászim (1835–50) püspök főképpen hivatalos beiktatása után (1838) igyekezett a váradiai mellőzésével mind több ügyet „elnökileg” elintézni. Másrészt beleszólást engedett az aradi konzisztóriumnak is a nagyvárad-i működésébe és a felszentelé-

17 Állami Levéltár, Nagyvárad. Római katolikus püspökség iratai, dos. 1057.

18 Uo. Fond 169. mikrofilm 736. 114 l. (1847-es állapot).

19 K 1/1793.

20 Ibidem, 109/1843., 40/1830.

21 Ibidem, 225/1832.

seknél sem tartotta magát szigorúan az ajánlásokhoz, sőt a szükségletekhez sem. A nagyváradai konzisztórium sérelmei között szerepelt az említett laksági esperesi megbízatás is, amelyet a püspök nyári székhelyén, az Arad megyei Cuvinban tartott „ülésen” döntöttek el, és csupán a határozat kihirdetését bízták reájuk. A kinevezés nyomán az új esperest püspöki rendeletre Vekerdről áthelyezték parókusnak Királyiba és az ottanit a megüresedő állomásra. Midőn a Vekerdre áthelyezett parókus sérelmezte az eljárást, a püspök elrendelte intézkedése feltétlen végrehajtását, tekintet nélkül arra, hogy a hívek közösséget vállaltak papjukkal.²² Ezt követően a vekerdi káplán, az új esperes Gábor nevű fiát, akit csupán 1841-ben szenteltek fel diakónussá, a püspök 1844-ben fencsikai plébánossá nevezte ki, az aradi konzisztórium pedig váradi ülnökké választotta és következésképp piros övvel is jutalmazta. A püspöki kegy odáig terjedt, hogy csakhamar atyja mellett „vikáriusi” megbízást kapott, majd halála után átvette hivatalát.²³

A vekerdi ügy és több más hasonló esemény nyomán a nagyváradai konzisztórium megsokallta hatáskörének csorbítását, és rendkívül tiszteletteljes hangon, de igen határozottan, 1847-ben beadványban emelt szót az aradi konzisztórium, sőt még burkoltabban a püspök ténykedései ellen. Az utóbbi esetben a papi felszentelek rendezetlen voltát kifogásolták. Valójában míg az iratokban itt-ott állástalan papok tűnnek fel, Rác püspök egyre-másra szentelt, valószínűleg a fizetendő díj érdekében, amellyel főpapi állásához képest elégtelen jövedelmét igyekezett kiegészíteni. A konzisztórium felhívta a figyelmet az illetékességi területén működő klérus körében mutatkozó fegyelmezetlenségre, amelynek okát tekintélye csökkenésében és eszközei korlátozottságában látta. A püspök válaszában igyekezett magyarázkodni, a nagyváradai konzisztórium azonban igen önérzetes határozattal zárta le egyelőre az ügyet.²⁴ A kérdések 1849 tavaszán tartott kisjenői zsinaton kerültek újra napirendre, és a püspök nyugdíjazása után elfogadott reformok többek között a fenti kérdések rendezését szolgálták.²⁵

A nehézségek ellenére az 1793 és 1847 közötti időszakban a vizsgált parókiák életében általában konszolidáció figyelhető meg. A parókiák a görögkeleti tömegek lakta területek peremvidékén, sőt nyugati nyúlványain helyezkedtek el, és így az anyaegyházak joghatósága általában területileg kiszélesedett a nagyszámú szórvány kialakulása miatt. A legnagyobb területtel a karcagi plébánia rendelkezett, mivel Nagyvárad és a Tisza között az egyetlen „görög” parókia volt, ahol e megjelölés lényegében azonosult a hívek etnikai valóságával is.

A parókiák beosztása megkövetelte a leányegyházak hovatartozásának rendezését is, ami nemegyszer vitára adott alkalmat. Így 1834-ben kiderült, hogy a sarkadi filia hovatartozása hivatalosan nincs meghatározva, és következé-

22 Ibidem, 109/1843., 42, 78/1844.

23 Ibidem, 122/1841., 40, 41/1844.

24 Ibidem, 117., 119., 175., 191/1847.

25 Miskolczy Ambrus: Egyház és forradalom. A körösjenői ortodox román zsinat 1849. Bp. 1991, passim.

képp a méhkeresiek és a sarkadkereszturiak egyaránt igénylik. Végül a nagyváradai konzisztórium az utóbbi parókiához csatolta.²⁶

Magyar-Homorógon a 19. század elején a görögkeleti hívek száma messze száz alatt maradt. Bizonyos erőfeszítések után kénytelenek voltak feladni önálló parókiájukat, mivel egy pap eltartása meghaladta anyagi lehetőségeiket. A nagyváradai konzisztórium határozatában a magyar-homorógi híveket a körösszakáli parókia gondjaira bízta. Ismeretlen okból azonban 1826-ban megóhajtotta szüntetni ottani szolgálatát. A hívek keserű hangú beadvánnyal fordultak a konzisztóriumhoz, amely nem is késlekedett az erélyes intézkedéssel. A döntés értelmében a körösszakáli parókust továbbra is kötelezték az összes lelkeszi feladat ellátására és utasították, hogy a helybeli templomban bizonyos meghatározott ünnepnapokon végezzen liturgiát.²⁷

Viszonylag könnyebben rendezték más leányegyházak helyzetét. Berettyó-szentmártont összekapcsolták Mezőpeterddel, és intézkedtek Váncsod és Berettyóújfalu ellátásáról. Gondoskodás történt Dereckéről és Berekböszörményről. Nem vesztették szem elől azokat a helységeket sem, ahol már csak egy-egy család élt.

A parókiák alapvető feladata az istentisztelet szabályszerű biztosítása volt. Valamennyi parókia a 18. század folyamán igyekezett valamilyen módon megfelelni ezen elvárásnak, kezdve a szükségképpől egészen a fatemplom felépítéséig. A 18. század végén és a 19. század elején már többnyire lehetőség nyílt a továbblépésre, és egymásután épültek a szilárd anyagból emelt templomok. Karcagon bizonyos hatósági huza-vona után a rendelkezésre álló 8 757 forintból kezdtek az építkezéshez. Igaz, 1793 és 1794-ben még folyt a vita a templom tornyának kérdéséről. Végül 1798-ban már állt a díszes-tornyos templom²⁸ Körösszakálon. Ugyanazon évben fejezték be az új templomot, tornya azonban csak 1837-ben készült el. Vekerden valamikor 1786 után helyettesítették a fatemplomot. Zsákán a templomtoronyra helyezték 1791-es évszám minden bizonnyal az építés befejezését jelzi. Körösszegapátiban 1799 és 1807 között folytak a munkálatok. A darvasi templom építését, az 1753-ban befejezett fatemplom helyén csupán hozzávetőlegesen lehet a 19. század elejére tenni. Csak feltételezés a mezőpeterdi szilárdanyagból készült templom építkezésének az 1791–1800 közötti évtizedre történő megállapítása.

Sarkadkeresztúron bizonyos nehézségek merültek fel. Az uniós harcok nyomán bezárták a görögkeleti fatemplomot, és 12 évig a helyzet változatlan maradt. A hívek görögkeleti többsége 1781-ben kérte a zár hatósági feloldását, kiemelve, hogy 30 házban 185 lélek él. Másrészt két ízben, mégpedig 1774- és 1782-ben új görögkeleti templom építésének engedélyezését kérvényezték. Nem sikerült megállapítani, hogy végülis a hatóságok milyen megoldást választottak, az azonban tény, hogy a 18. század végén már rendelkeztek egy

26 K 9, 17/1834.

27 Ibidem, 132/1826.

28 Országos Levéltár, Budapest (következőkben: OL) Fond C 77., 91/1793 nr. 1–3., 17/1794 nr. 1–6.

működő fatemplommal, amelyet 1830-ban újjal váltottak fel és egészen 1900-ig használatban tartottak.²⁹

Ismeretlen időpontban és körülmények között épült fel Magyar-Homorógon egy templom, anélkül, hogy anyagáról közelebbi értesülésünk lenne. Mindenesetre adatszerűen igazolható, hogy 1826-ban és 1836-ban használatban volt. Ez utóbbi évben értesülünk arról, hogy Rettegi Zsigmond özvegye, Jakab Franciska, végrendeletileg egy összeget hagyományozott számára. Ezen összeg hovatfordítása kérdéseket vetett fel.³⁰

Nagyobb visszhangja volt a méhkereki templomépítésnek, amely szilárd anyagból a múlt század elején vált időszerűvé. Simeon Popovics parókus súlyos összeütközésbe került 1807-ben a község vezetőivel, akik elsősorban a faluháza felépítését szorgalmazták. Mivel mindkét fél mereven ragaszkodott álláspontjához, a kérdés a nagyváradai konzisztórium elé került. A község vezetői nehezményezték, hogy a parókus átokkal fenyegette őket.³¹

A templom építéséhez szükséges pénz gyűjtését nemsokára elkezdték, és mivel a nagyobb beruházást igénylő tőke megszerzése időt vett igénybe, korabeli szokás szerint, kamatra kölcsönözték. Közben panaszok merültek fel Michael Jánk kurátor elszámolásaival kapcsolatban. Az eljárás azzal végződött, hogy a kurátort a konzisztórium közbejöttével elmozdították helyéről, és egyúttal új kurátort helyeztek hivatalba. Az építkezés megkezdése küszöbén – 1836-ban – kiderült, hogy a kölcsönzött pénzek behajtása komoly nehézségekbe ütközik. A méhkerékiek segélykérésére a konzisztórium úgy igyekezett segíteni az ügyben, hogy kiküldte a helyszínre az egyik esperest és jegyzőjét. Ugyanakkor együttműködésre kérte fel az Eszterházy uradalom Sárváry nevű „fiskálisát”, és javasolta, hogy szükség esetén hatósági kényszerrel is vegyenek igénybe. A művelet elhúzódása miatt 1840-ben újabb eljárásra volt szükség. Ugyanakkor a méhkerékiek előterjesztést tettek a konzisztórium útján, hogy gyűjtést indíthassanak országon kívül is („extra regnum”), ami tulajdonképpen az Erdélyi Fejedelemség görögkeleti híveinek áldozatkészségét célozta meg.³² Az engedély birtokában bizonyos összeget össze is gyűjtöttek, leszámolása azonban éveket vett igénybe.³³

Az építkezés ténylegesen már 1836-ban beindult. Pénzhiány miatt azonban a falak felhúzása után megállásra kényszerültek. Stéger nevű építésvezető pallér még 1844–45-ben is kérvényekkel ostromolta az aradi konzisztóriumot és az aradi püspökséget, segítséget kérve járandósága folyósítása végett.³⁴ Végül a méhkerekieknek sikerült újabb pénzforrásokat megnyitniuk, többek között a községi legelő egy részének bérbeadása révén. Így vált lehetővé a templomépítés befejezése 1849-ben.

29 Állami Levéltár, Nagyvárad. Római katolikus püspökség iratai, dos. 1012.; T. Misaros im. 23., 110–111., 118., 151., 169., 188., 201. Beiusul, 1943. VIII. 3.

30 K 132/1826., 184/1836., ld. 9. jegyzetet.

31 K 72/1807.

32 Ibidem, 38., 200/1836., 202., 227/1830., 203/1840.

33 Glück Jenő im. 55.

34 K 102/1844., 106/1845.

A templomok felszerelése és kifestése további áldozatvállalást követelt. A hívek igen korlátozott anyagi lehetőségei folytán a megvalósítások hosszabb időt vettek igénybe. Így pl. a vekerdi templomot csak 1882-ben, míg a körösszegapáti 1906-ban festették ki. Az egyházi könyvellátást a mindenkori nyomdák termékeiből biztosították, sajnos, az egykori könyvállományoknak csupán töredékei léteznek, amelyek nagyrészt a gyulai görögkeleti román vikáriátus múzeumába kerültek. T. Misaros egykori vikárius által közölt adatok alapján 49 kötetnyi 1830 előtt kiadott szertartáskönyvről tudunk, amelyeknek származási helye Körösszakál (14), Körösszegapáti (10), Mezőpeterd (9), Méhkerék (7), Zsáka (3), Vekerd (3), Sarkadkeresztur (2) és Darvas (1). Két kéziratos könyvről is van értesülésünk, az egyik lelőhelye Körösszakál (1707), a másiké Körösszegapáti (1741). Ide sorolható még egy kétségtelenül görögkeleti jellegű kézirat – Ceaslov –, amelyet 1706-ban másoltak a nagylétei parókia számára, és amelyet ma Bukarestben őriznek.³⁵ Nem ismerjük a karcagi parókia régi szertartáskönyveinek sorsát.

A templomok leltárában számos ikon van, ezek tudományos meghatározása még várat magára. Művészileg értékes ikonosztáziát csak Karcagon találunk, amely az egri Jankovics Miklós (kb. 1750–1817) fafaragó mester műhelyéből került ki, míg a reá helyezett 58 ikon két ismeretlen mester keznyomát viseli. Nem világos a helyzet a kegytárgyakkal kapcsolatban sem. Ezek közül kiemelhetjük a darvasi templom birtokában volt díszes ezüst keresztet, amelyet egy Andrási János nevű hívő ajándékozott a templomnak 1840-ben. Andrási József 1839-ben a zsákai templomnak egy kelyhet ajánlott fel.³⁶

A parókiáknak megfelelő létszámú papságra volt szüksége. A Mária Terézia-féle urbérrendezés elvként határozta meg, hogy egy görögkeleti lelkészre 100 ház juthat. Valójában ezen intézkedés csak hozzávetőlegesen valósulhatott meg. Méhkeréken 1834-ben már jóval több, mint 200 görögkeleti ház állt, de ugyanakkor csupán két pap működhetett.³⁷ E korlátozások nemcsak hivatalos oldalról származtak, hanem a helyi klérus is igyekezett a parókiák szaporítását megakadályozni, saját érdekében, nem éppen busás jövedelmei biztosítására. Zsákán annak ellenére, hogy 1790 körül csupán 60 ház állt, mégis két pap látta el a parókiát. Általában azonban a parókiákat egy-egy lelkész látta el.

Az egyházi fegyelem lényegében megőrizte konzervatív jellegét. Mivel különösebb változások nem jelentkeztek a nagyváradi konzisztórium illetékességi körében, a jegyzőkönyvek alig tesznek ilyen tárgyú megjegyzéseket. Jelentősebb eseményt jelentett 1795-ben Biharvármegye alispánjának kérése, amelyet az aradi püspökhöz terjesztett elő az éhínségre való tekintettel, valamint az élelmiszerbeszerzés nehézségeinek következtében. Javasolta a böjt feloldását, amit a püspök teljesített is. A rendeletet az összes templomban kihírdették. Bizonyos nehézséget jelentett a munkaszünettel járó ünnepek

35 T. Misaros im. 239–242., Román Akadémia Könyvtára, Bukarest, kézirattár, mss. rom. 2301.

36 T. Misaros im. 119., 152.; Nagy Márta: Görög feliratos ikonosztázionok és ikonosztázion töredékek Magyarországon. 6. Szolnok, 1991. 147–148.

37 K 163/1834.

kérdése, amelyeket sokaságuk miatt 1786-ban államilag korlátoztak. Az intézkedés azonban nem egykönnyen ment át a gyakorlatba. Jellemző a helyzetre, hogy a darvasiak 1794-ben megbotránkozva jelentették fel papjukat a konzisztóriumnál, mivel Keresztelő Szent János fejevételének ünnepnapján földjén dolgozott. Természetesen a konzisztórium a panasz felett napirendre tért. Viszont éppen a későbbi darvasi parókus 1817-ben figyelmeztette a konzisztórium a munkaszünettel járó ünnepek korlátozott voltára.³⁸

A tanulmány tárgyát képező parókiákon – Karcag kivételével –, a román liturgikus nyelv volt érvényben. E területen már a 17. században is komoly tere volt a román liturgikus nyelvnek, és tény, hogy a 18. századtól kezdve egyetlen egyházi szláv szertartási könyv sem került elő e parókiáról. A nagyváradi konzisztórium tagjai általában románok voltak, csakúgy, mint a bihari görögkeleti hívek zöme. A liturgikus nyelv azonban nem terjed ki valamennyi egyházi ténykedésre, és így helyet kaphat a hívek által beszélt eltérő nyelv is, mint pl. a prédikáció. A 18. század derekán Darvasról megjegyzik, hogy a görögkeleti hívek egy része nem beszéli a román nyelvet.³⁹ Fényes Elek 1851-ben hozzáteszi, hogy a darvasiak magyarul is beszélnek, és Vekerd esetében is hasonló helyzetet idéz. Karcagon és a többi megnevezett „görög” parókián a szertartásokat lehetőleg görögül végezték, ha megfelelő papot tudtak biztosítani. A karcagiak nevében azonban Josephus Rác kurátor 1830-ban a lemondott Meletius Sztankovics parókus helyébe olyan papot kért a váradi konzisztóriumtól, illetve az aradi püspöktől, aki a magyar mellett görögül is tud celebrálni. Úgy látszik, hogy Karcagon az extraliturikus cselekményeket, mint pl. a prédikációt, már magyarul végezték. A tiszafüredi és törökszentmiklósi közösségek, amelyek Karcaghoz tartoztak egyházilag, kifogásolva Ioannes Kondy parókus működését, 1842-ben egy „tanultabb” és a magyar nyelvet ismerő papért szálltak síkra. A magyarosodási folyamatot igyekezett Biharvármegye is siettetni például azzal, hogy már 1843-ban szorgalmazta a magyar nyelvű anyakönyvvezetés bevezetését.⁴⁰

E folyamathoz kapcsolódik a magyar nyelvű görögkeleti egyházi és imádságos könyvek megjelenése. Pesten 1795-ben Karapása Demeter az „Imádságos könyvecske” előszavában a kiadvány szükségessége mellett azzal érvelt, „hogy ... nem kevesen, akik magyar nyelven kívül görög, oláh vagy orosz nyelveket tökéletesen, vagy éppen nem értvén és magyar nyelven írt nekik való könyvek nélkül szűkölködvén, Vácon 1801-ben megjelent. A jeruzsálemi görög anyaszentegyháznak szent miséje alatt való imádságok”. A következő évben ugyanott Steriády Theodor kalmár kinyomtatta „Evangyeliomok és epistolák” című könyvét. Imádságos könyvek kerültek forgalomba 1814-ben Budán, majd Nagyváradon 1832-ben és 1854-ben.⁴¹

38 Ibidem, 102/1794., 285/1795., 123/1817.

39 Állami Levéltár, Nagyvárad, Római katolikus püspökség iratai. dos. 1057.

40 K 204/1830.; OL C 77., 21/1842., 95/1843, 11/1844.

41 Példányai az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapesten. Ld. még Horváth Endre: Magyar-görög bibliográfia. Bp. 1940. 118., 123., 131., 132., 134.

A 19. század elején az aradi görögkeleti egyházmegyében felerősödött a románok igénye, hogy annak élére nemzetükbeli püspököt állítsanak. Ávánku-movics püspök halála (1814) alkalmat adott a gyulai Moise Nicoara vezetésével kibontakozó mozgalomnak, amely tömegtámogatást élvezett, és Bécs támogatását is igyekezett megszerezni célja elérésének érdekében. A mozgalom vezetői 1816-ban újabb beadványban sorolták fel a szerb irányítású egyházmegye által okozott sérelmeiket. Ezek között szerepelt az egyik méhkereki parókus ellen hozott ítélet, amely három hónapos áristomra és 36 forint pénzbüntetésre szólt, sőt, utóbb családja is rövidséget szenvedett.⁴²

A parókiák életének egyik meghatározója egy megfelelő lelkész biztosítása volt. E feladat legfontosabb összetevői a személyi utánpótlás és a jelöltek felkészítése volt. Az előbbi elsősorban a papok családi utódlása révén valósult meg. A középkorból visszamaradt szokásjog alapján a parókusok fiai, néha vejeik, igényt tarthattak az előd állomására. E rendszer egyik igazolója a papi nyugdíj hiánya volt, és a kiöregedett, vagy elbetegesedett lelkész másképp eltartáshoz nem juthatott. E rendszert csupán a 19. század második felétől kezdve sikerült fokozatosan kiiktatni.

Biharban is számos papi „dinasztia” jött létre, azonban a 19. század első felében az utódlás már nem volt teljesen automatikus. A zsákai Ioannes Netyó parókus fiát, Petrust, 1795-ben minden további nélkül beiktatták. 1808-ban ugyanó, a közösség javaslatának mellékelésével fia felszentelését kérte. A nagyváradai konzisztórium elvileg igent mondott, de feltételül szabta, hogy előbb bizonyítsa be felkészültségét. Úgy látszik a feltétel időben történő teljesítését elmulasztották, mivel 1824-ben bekövetkezett halála után csupán a közösség fellépése biztosította Demetrius Netyó számára a parókiát.⁴³

Az aradi görögkeleti preparandia létesítése után (1812) a Helytartótanács úgy intézkedett, hogy ne szenteljék fel csak azokat, akik ezen iskolát elvégezték, vagy valamilyen ezzel egyenértékűt.⁴⁴ Körösszakálon 1808-ban Ioannes Popovics atya gyengélkedése miatt akadálytalanul megkapta szingéliát. Leszármazottja Theodor Popovics 1834-ben orvosi bizonyítvánnyal igazolta elcsúszott voltát, felhozta 60 éves korát és mellékelte a közösség és a földesúr hozzájárulását fia felszenteléséhez, aki „latin” iskolába járt, amit a konzisztórium tekintetbe is vett.

Az aradi szeminárium megnyitása után (1822) a felszentelést kérőket nemegyszer oda utasították, igaz, nem sok eredménnyel. Iacobus Markovics körösszegapáti plébános 1823-ban kérte fiát segítségül. A konzisztórium jogosnak találta a kérést, de feltételül szabta, hogy készüljön fel az aradi szemináriumra.⁴⁵

A papság felkészülésének emelése érdekében eredeti megoldásokat is alkalmaztak. A méhkereki öreg Simeon Bordás parókus mellé 1822-ben káplánt neveztek ki Basilius Roxin személyében. Hat évvel később az időközben felnőtt

42 Bodea, Cornelia C.) Moise Nicoara 1784–1861, partea I. ARad, (1943). 233.

43 K. 513/1795., 32/1808., 3., 16/1824.

44 OL, Fond C 77., 4/1813 nr. 15.

45 K 26/1808., 152/1822., 133/1823., 45/1828., 97/1829., 83/1832., 133/1834.

unokáját, Theodor Bordást ajánlották a helybeliek segítségével, amit a konzisztórium örömmel fogadott, mert tanulmányokat folytatott, szingéliát azonban csak Simeon halála, vagy lemondása esetére ígértek. Végül úgy oldották meg a kérdést, hogy megosztották a jövedelmet. A felét a funkciókat végző káplán kapta, a másik felét az öreg Simeon Bordás és unokája számára biztosították, és így az ifjú továbbtanulhatott.

A papi család magvaszakadása esetén, vagy az igénylővel szembeni lényeges kifogás miatt, a parókia szabad adományozás tárgya lett. Így 1821-ben Ioannes Roxin, a sarkadkereszturi parókus öregségével indokolva kérését, Stephanus nevű fia felszentelését, illetve segítségét kérelmezte a hívek és a földesúr támogatásával. A konzisztórium csupán a diakonátust engedélyezte, és az ügy e ponton meg is rekedt. 1832-ben felpanaszolta, hogy 11 éve diakónus, és végre parókiához szeretne jutni, amit egy megüresedett állomás kapcsán meg is kapott. Valójában atyja parókiáját azért nem igényelte, mert az, a jelek szerint szolgálatképtelenné vált, és megtarthatta nyugellátás fejében a fél jövedelmet.⁴⁶

A nagyváradi konzisztóriumhoz számos kérvény futott be az érdekeltek, valamint a parókiák híveinek részéről a szabad adományozású papi állomások betöltése érdekében. Magyar-Homoróg hívei 1808-ban egy Guy nevű diakonust javasoltak parókusnak. A konzisztórium helyesnek találta kérelmüket, és a nevezettet előterjesztette felszentelésre.⁴⁷ Több esetben áthelyezéssel oldották meg a papellátás kérdését. A darvasiak 1795-ben arra hivatkoztak, hogy Basilius Popovics nevű papjuk két év óta beteg és képtelen ellátni feladatait. A kisürögi lelkész ideiglenesen a faluban működött, de bejelentés nélkül visszatért parókiájára. Elhatározásának valószínű oka az volt, hogy csupán fél jövedelemben részesült. A közösség újabb javaslattal állt elő, de elintézése késett, mivel a nagyváradi konzisztórium elengedhetetlennek tartotta a beteg pap megélhetésének biztosítását.⁴⁸ Mezőtelegd parókusa, Áron Popovics 1834-ben kérte áthelyezését Mezőpeterdre, amit teljesítettek is.⁴⁹ Mint jeleztük, Rácz püspök „elnökileg” töltött be egyes adományozható parókiákat, mint pl. 1846-ban Nicolaus Milian diakónus számára.⁵⁰

Habár nem létezett a parókiák későbbi osztályozása, az adományozható szingéliák odaítélésénél általában tekintetbe vették a pályázó felkészültségét a meglévő feladatokhoz képest. Így 1841-ben Darvasról áthelyezték Ábrahámus Ilicset kisebb parókiára, mivel a helyszíni vizsgálat megállapította, hogy ottani feladatai meghaladják képességeit.⁵¹

A karcagi parókia betöltése szinte állandó kérdést jelentett. A „görög” hívek elégedetlenségének forrása a megfelelő felkészültségű pap hiánya volt. Míg a román és szerb klérus iskolázására intézmények alakultak, a görög parókiák igényeivel az egyház főhatóságai nem törődtek, és panaszaiuk semmiféle ered-

46 Ibidem, 12/1821., 8., 76/1832.

47 Ibidem, 82/1808.

48 Ibidem, 370., 433., 456/1795.

49 Ibidem, 28., 29/1834.

50 Ibidem, 94/1846.

51 Ibidem, 52., 112/1841.

ménnyel nem jártak.⁵² Fennállása óta jogszokássá vált, éppen a fenti okokból, hogy a parókus kinevezéséhez a közösség előzetes hozzájárulása szükséges. A karcagiak jelentős anyagi és szellemi forrással rendelkeztek, és ez lehetővé tette papjaik magas dotációját, következésképp, hasonló igényeket is támasztottak. A megoldás érdekében végső soron az aradi központtal tárgyaltak. Igaz, a hívek között is fellépett az egyenetlenkedés, ami időnként mérgezte a légkört.

A plébániát 1798-ban Michael Ralya békési káplán kapta meg, de 1805-ben távozásra kényszerült Gyöngyösre. Az üresedés idején egymást váltogatták a helyettesek, mint Markovics sajtényi káplán, majd Zacharia Dávidovics volt nagyváradai diakónus (1813–21). A karcagiak csupán ideiglenesnek tekintették megbízatásukat, és 1818-ban hangsúlyozottan kérték a nagyváradai konzisztóriumot, hogy „megfelelő” parókussal helyettesítsék Dávidovicsot. Valóban, 1821-ben már Papmezőn találjuk amint hátralékos fizetését szorgalmazza. A kérdés úgy bonyolódott, hogy az aradi konzisztórium 1822-ben a helyszínre küldte Rácz esperest, a későbbi püspököt és jegyzőjét.⁵³

A nagyváradai konzisztórium jegyzőkönyvéből kiderül, hogy 1822-ben Michael miklósi káplán adminisztrálta a parókiát. Működése idején újabb nehézséget jelentett a megfelelő kántor alkalmazása. Úgy látszik, hogy az alkalmazott személy részben képzetlen volt, és ezért továbbtanulásra utasították. Az eredmény nem volt kielégítő, ez arra készítette a hívek egy csoportját, hogy elúzzék. A nagyváradai konzisztórium utasította a közösséget, hogy rendezzék a szolgálati idejére eső javadalmazást. A pappal sem voltak szerencsésebbek, és panaszok merültek fel viselkedésével kapcsolatban. A felettes hatóság meg is intette a papi ruha mellőzése miatt.⁵⁴

Tiszavirág életű szereplése után Demetrius Farkas mezőpeterdi parókus kapott adminisztrátori megbízatást, de csakhamar Vekerdre távozott. Végül 1825-ben Simeon Jephthimoviccsal kísérleteztek, aki három évig maradt. Ő sem felelt meg híveinek, és a két kurátor a nagyváradai és az aradi konzisztórium előtt vázolta az elmérgesedett helyzetet, amelyet a pap terhére róttak. Valóban, a nagyváradai konzisztórium több alkalommal intette meg a papot. Végül az egyházmegyét adminisztráló Putnik püspök elé idézték őt és áthelyezték Szentesre.⁵⁵

Ugyanabban az évben Meletius Sztankovics jelentkezett, mint később kiderült, csupán kénytelenségből, mivel nagyváradai parókiájától megfosztották. Nemsokára lemondott és más parókiát kért. A nagyváradai konzisztórium végül 1830-ban Darvast vagy Mezőpeterdet ajánlotta fel, és így távozásra lehetővé vált.⁵⁶

Constantinos Delas diószegi káplánt görög mivolta ellenére elutasították, és Georgios Hajas plébános áthelyezését kérelmezték. A szintén görög plébános

52 OL, Fond K 2–1868–3149.

53 K 92/1818., 113., 155/1821., 26., 41/1822.; Glück Jenő im. 58.

54 K 65., 81., 91/1822.

55 Ibidem, 42/1826., 130., 145., 156/1828.

56 Ibidem, 98/1828., 104., 239/1830.

kedvére lett volna a karcagiaknak, viszont ő nem óhajtotta nemrégien elfoglalt parókiáját feladni. Josephus Rácz kurátor a karlócai metropolitához fordult, és a temesmegyei Munár falu határában lévő Bezdin kolostorból Barlamus Maximovics szerzetes meghívását javasolta. A metropolita közbenjárására a temesvári püspök engedélyezte távozását, és működésével a helyzet 1832-ig nyugvópontra került.⁵⁷

A karcagiak azonban egy tartós megoldást igyekeztek biztosítani, és végül 1832-ben egy Ioannes Kondy nevű ifjú személyében állapodtak meg. Josephus Rácz kurátor kikötötte, hogy a görög-ortodox ritus szerint végezze a misét. A nagyváradi káptalan is beleegyezett alkalmasságába, de tekintettel az előzőekre, kötelezte, hogy az egyházmegyét adminisztráló püspök előtt bizonyítsa be görög nyelvtudását. A későbbiekben felmerült, hogy az eucharisztia kiszolgáltatásánál olyan gyakorlat áll fenn, amely „abususnak” tekinthető. A nagyváradi konzisztórium azonban úgy döntött, hogy egyelőre eltűrik.⁵⁸ A kántorkérdés is megoldódott egy Karlócán végzett teológus alkalmazásával. Ő később kérte diakónussá történő felszentelését, és elutasítóan válaszolt a nagyváradi konzisztóriumnak, amely megkínálta Csanáros parókiájával és kijelentette, hogy Karcagon szeretne maradni.⁵⁹ Kondy parókusi működése alatt belső ellentétek rázták meg a közösséget, és a kurátorok 1840-ben kérték elmozdítását. A nagyváradi konzisztórium elutasította panaszukat és megtagadta Ioannes Papp kinevezését. Megállapították, hogy ténybeli vádpontokat nem tudtak felhozni, és nyolc évi működés után nem lehet egy parókuszt elmozdítani csupán azért, mert a hívek egy részének egy másik pap jobban tetszik. A panasz megjárta valamennyi illetékes görögkeleti egyházi fórumot, a határozatot azonban nem másították meg.⁶⁰

A helyzet odáig fajult, hogy 1841-ben Kondy fizetését megszüntették, sőt a templomot is bezárták. Ezzel a kérdés túlnőtt az egyházi fórumok hatáskörén, és a Helytartótanács vegyes vizsgálóbizottság kiküldését határozta el. Részéről a Jász-Kun kerületi főkapitány kapott megbízatást, míg egyházi részről Atanasius Bockó nagyváradi esperes és Demetrius Antonovics jegyzőt jelölték.⁶¹

A rend erélyes rendszabályok nyomán helyreállt, de egy erős párt tovább követelte Kondy menesztését és újabb jelölteket hoztak javaslatba. Végül 1844-ben a nagyváradi konzisztórium tájékoztatta a karcagiakat, hogy a parókus kérte áthelyezését, de megfelelő üresedés jelentkezéséig várniuk kell. A következő évben a karlócai metropolita átvette és kinevezte Gyöngyösre.⁶²

A teljes béke helyreállítása érdekében egy karcagi küldöttség Aradon megállapodást kötött a püspökkel a parókia betöltésére. Az alapvető feltétel a fizetés szerződésben történő megállapítása és folyósítása volt (400 forint, 16 köböl gabona, négy öl fa, négy öl széna stb.). A püspök Georgius Jonuczás klerikust jelölte ki a karcagi állomásra. A hazatérő küldöttség működését az otthoniak

57 Ibidem, 116/1830.

58 Ibidem, 161., 166/1832., 15/1838.

59 Ibidem, 46., 68., 86., 110/1836.

60 Ibidem, 165., 192/1840., 84/1841.

61 Ibidem, 101/1841., 140/1843.; OL, Fond C 77., 47/1841. nr. 1-4.

62 K 139/1844., 9., 37., 76/1845.

rosszallották és lemondtak Jonuczás beiktatásáról. Sem a püspök, sem a nagyváradi konzisztórium nem volt hajlandó engedni. Az utóbbi hozzátette, hogyha nincsenek megelégedve, pap nélkül maradnak. Rajacsics metropolita 1847-ben újra Jephicset nevezte ki. Hiába küldött ki azonban Rác püspök megbízottat beiktatására, a karcagiak elzárkóztak fogadásától. Ugyanakkor újabb beadványokkal kísérleteztek, többek között a Helytartótanácsnál, azonban egyelőre eredmény nélkül.⁶³

A kántorok megválasztása nemcsak Karcagon okozott gondot. Így 1828-ban a körösszakáli parókiát felbolygatta Galea nevű kántor ügye, mivel a hívek egy része ellene, másik része mellette nyilatkozott. Végül a békeség érdekében a nagyváradi konzisztórium úgy döntött, hogy a következő év szent György napjától megszünteti megbízatását, járandóságának kiegyenlítésével egyidejűleg. Hasonló ügy merült fel Darvason is.⁶⁴

A papság jövedelmei többnyire szerződésben körvonalazódtak. Így pl. Méhkeréken 1773-ban a Johannes Bordás parókussal kötött megállapodás biztosította az állomást és leszármazóinak utódlását. Tisztázták a megélhetésben döntő szerepet játszó földkérdést is. Néha vita merült fel, mint pl. Darvason 1830-ban, mivel a község szabadulni akart a kötöttségektől. A nagyváradi konzisztórium azonban küldöttje által megoldotta a kérdést.⁶⁵

A bihari nyolc parókia esetében a papi jövedelem fő elemei a telek, a hívek által fizetett évi ágybér és a stóla volt. Adataink szerint a Mária Terézia-féle urbérrendezés alkalmával kimérték a száz házanként esedékes telket, vagy legalább egy részét a pap számára, valamint a tanítók és kántorok járandóságát. A legtöbb helyen, mint pl. Körösszakálon háborítatlanul művelték a papi telket, a hívek munkaerejének közreműködésével. Máshol lényeges panaszok a későbbi határrendezések alkalmával e vidéken csupán Mezópeterden fordultak elő. A parókus 1809-ben panaszt tett, hogy Antonius Gadzsy földesúr elvette a parókia földjét, és helyébe ugyan hasonló területű, de kisebb termőképességűt adott. A kérdés vihart is szült, sőt a parókus felpanaszolta, hogy a földesúr bántalmazni is akarta, és csupán felesége közbelépése hűtötte le. A konzisztórium Biharvármegyéhez folyamodott, de nem sok sikerrel, sőt a jelek szerint még vizsgálatra sem került sor. A konzisztórium jegyzőkönyvéből kiderül, hogy még 1825-ben is az ügy napirenden volt, újabb beadványok alapján. Nincs értesülés a panasz végső elintézéséről sem.⁶⁶ Földesúri tisztek hatalmaskodása ellen tett panaszt 1802-ben Lazarus Popovics darvasi parókus.⁶⁷

A hívek által a helybeli papoknak fizetendő természetbeni évi járandóság ügyeiben nem találtunk panaszokat. Ezzel szemben a püspöki sidoxia behajtása már többször előtérbe került. Több rendbeli sürgetések nyomán intézkedett a nagyváradi konzisztórium, elsősorban a hosszú püspöki széküresedések idején felgyűlt hátralékok miatt, amelyeket a karlócai „Nemzeti Alapba” kellett

63 Ibidem, 78., 124/1846., 11., 115/1847., OL, Fond C 77., 78/1847.

64 K 148., 176/1818., 19/1829.

65 T. Misaros im. 159.; K 40., 50/1850.

66 Ibidem, 26., 82/1809., 99., 118/1825.

67 Ibidem, 96/1802.

befizetni. Méhkerék 1834-ben egyenesen azzal állt elő, hogy mentse fel szidoxia fizetése alól, és annak terhét hárítsák a papokra. A konzisztórium válaszában kifejtette, hogy az emberemlékezetet meghaladó gyakorlatot nem lehet megváltoztatni. A behajtást a nép nehézségei is gyakran akadályozták, mint pl. 1818-ban, midőn az éhínség miatt időlegesen fel is kellett függeszteni azt.⁶⁸ Hasonló nehézségek merültek fel az egyes „nemzeti kongresszusok” költségeinek utólagos fedezése körül. Biharvármegye úgy tájékoztatta a Helytartótanácsot, hogy „jelenleg” az 1837-es kongresszus következtében kivetett összegek beszédére nincs mód. Karcag viszont 1843-ban 1 forint 24 krajcárt fizetett be e címen.⁶⁹

Súlyos vitákat váltottak ki a stóladíjak, elsősorban a temetésekért fizetendők. A stóladíjakat ugyan hatóságilag szabályozták, de a pénzromlással arányban nem emelték. A szertartások szerteágazó elemei, amelyek befolyásolhatták a stóla összegét, már nem voltak ennyire világosak. A nagyváradai konzisztórium igen erélyesen járt el ezekben az ügyekben. Megalakulása után az első jelentősebb ügy Vekerdről adódott, ahol a vád szerint a parókus egy temetésért 11 forintot követelt. Mivel az idézésre nem jelent meg, a konzisztórium intézkedésére hatóságilag elővezették és tíz napi áristommal büntették, amit kenyéren és vízen kellett elviselnie. A darvasi parókust megyei utasításra 1817-ben megintették, mivel egy temetés alkalmával túllépte a megállapított határt. Bizonyos panaszok merültek fel 1836-ban Sarkadkeresztúron is, és a konzisztórium azonnal helyszíni vizsgálatot rendelt el. Súlyos szavakkal utasították rendre 1835-ben a nemrég odahelyezett darvasi parókust, midőn a nagyváradai konzisztórium arról értesült, hogy pénzügyi okokból megtagadta egy temetés elvégzését.⁷⁰

Mint említettük, Karcagon a parókus jövedelmének oroszlánrészét a helyi közösség, illetve az oda tartozó leányegyházak hívei biztosították, mégpedig pénzben. Igaz, 1806-ban Michael Rác kurátor a Helytartótanácsig ment kérvényükkel, amelyben megfogalmazták kívánságukat, hogy a karcagi parókiát is részesítsék ugyanabban a földjuttatásban, amit a római-katolikus plébánia kapott. A főkapitányon keresztül a következő években elutasító válasz érkezett. A karcagi „görög” közösség zsugorodása a parókiával kapcsolatban pénzügyi nehézségekkel járt, és égetővé tette a filiák hozzájárulásának rendszeres beszédét. Ezt megkönnyítendő, 1822-ben intézkedés történt a filiák kötelezettségeinek pontos meghatározására.⁷¹

Mint mindig és mindenütt, az általunk vizsgált parókiák esetében is, a közpénzek kezelését a gyanú légköre vette körül. Ezért nincs mit csodálkoznunk azon, hogy özönével érkeztek e tárgyban beadványok a nagyváradai konzisztóriumhoz is. Válaszként minden esetben intézkedés történt a számadások felülvizsgálására. Így pl. 1834-ben a helyszínre kiszállt egy küldöttség, amelynek feladata Mezőpeterd (1828–34), Zsáka (1825–34) valamint Vekerd (1832–

68 Ibidem, 399/1818., 20/1834.

69 OL, Fond C 77., 135/1842., 7., 76/1843.

70 K 300/1795., 123., 131/1817., 38., 108/1836., 65., 108/1835.

71 OL, Fond C 77., 16/1806., 45/1807.; K 111., 112/1822.

33) elszámolásainak tisztázása volt. Ha ezeket rendben is találták, a darvasi parókia esetében már hiányosságokat állapítottak meg. Kiderült az 1830–33 közötti elszámolásokból, hogy Theodorus Nagy kurátor nem tud számot adni 50 forintról és két köből búzáról, amit meg is kellett térítenie. Újabban nagyobb méretű vizsgálatra került sor 1843-ban Zsáka, Darvas és Vekerd 1834–42 közötti könyvelésével kapcsolatban. A konzisztórium meghatalmazottai csupán Vekerden az 1842. évi elszámolásokban találtak kivetnivalót, és kötelezték a kurátort a parókia kártalanítására. Körösszakálon 1847-ben olyan hangerővel jelentkeztek a vádak, hogy a küldöttség az elszámolásokat a nagy nyilvánosság bevonásával eszközölte.⁷²

Karcagon a parókus és az előljáró jelenlétében vizsgálták meg Michael Ráczt volt kurátor könyvelését (1820–23) – amit rendben találtak. Bizonyos nehézségek merültek fel Georgius Molnár (Roff) hagyatékának ügyében, amelyből az előljáróság szeretett volna egy összeget behajtani az elhunyt egyházi kötelezettségeinek hátraléka fejében. A sürgős végrehajtást azzal indokolták, hogy leányának esküvője a karcagi templomban küszöbön áll és összekapcsolódik hozományával átadásával, amit meg akartak akadályozni. A nagyváradi konzisztórium elutasította a követelést, és érvényesítése ügyében a bíróság illetékességét állapította meg.

A karcagi parókia tőkéjét szintén kölcsönök útján kamatoztatták. Az 1824–27 közötti elszámolások felülvizsgálata alkalmával kiderült, hogy az 1490 forintnyi kinnlevőségből már 433 forint visszatérítése esedékes, de amelynek bevételezése akadályokba ütközött a kuratori funkció megüresedése folytán. A nagyváradi konzisztórium leiratában tisztázta, hogy a kurátor lemondása csupán azon esetben fogadható el, ha írásba is foglalja azt.⁷³

A konzisztórium fontos szerepet játszott a papság fegyelmének megszilárdításában. Kétségtelenül nem volt könnyű dolga, mivel a klérus jórészenek színvonala úgy egyházi, mint erkölcsi téren kívánnivalót hagyott hátra. Az 1848–49-es forradalmat megelőzően az aradi szemináriumból még elvétele kerültek végzett teológusok e területre. Név szerint csupán Georgius Merucz méhkeréki és Gabriel Netyó vekerdi teológusok ismeretesek.⁷⁴ A konzisztórium erőfeszítései ugyan értek el eredményeket, amint már előbb jeleztük, de ezek távolmaradtak a követelményektől. Az igazsághoz tartozik, hogy a papok ellen benyújtott panaszok zöme szubjektív megítélésen alapult, a konzisztórium azonban egyet sem hagyott kivizsgálatlanul. Ítéleteiben sok esetben mélységes emberi érzésről tett tanúságot. Jellemző példa Stephanus Popovics darvasi pap esete, aki itálra adta a fejét, és 1824-ben a házszenelések ezért botrányba is fulladtak. A konzisztórium a vizsgálat nyomán megállapította, hogy a lelkész megérett a hivatalvesztésre, de családi nehézségei és „sok gyermeke” miatt megkegyelmezték neki, és megelégedtek áthelyezésével.⁷⁵

72 Ibidem, 147/1834., 94/1843., 72/1847.

73 Ibidem, 8., 129/1823., 43., 82/1824., 67/1828.

74 Botis. Teodor: Istoria Scoalei Normale (Preparandia si a Institutului Teologic Ortodox Roman din Arad. Arad, 1922. 685.

75 K 64., 87., 93/1824.

Ugyanakkor a konzisztórium tudott erélyes is lenni. Iacobus Markovics mezőpetterdi parókus 1811-ben szintén kocsmázással vádolták, sőt, ott verekedésbe is keveredett. A kézbesített idézésre Nagyváradon meg sem jelent, mire hatóságilag elővezették és 21 napi fogsággal büntették. Három év múlva visszaesett hibáiba, mire újból idézést kapott. Reménytelen helyzetéből úgy igyekezett kiutat találni, hogy elmozdítását megelőzve lemondott parókiájáról, azzal a feltétellel, hogy addig hagyják meg a paplakban, míg a faluba telepített „gazdasági létesítményeit” felszámolja, és megkapja a körösszegapáti parókiát. Mivel hívei teljesen elutasították kérését, azonnali hatállyal megkezdte működését a helyébe lépő lelkész. Az elmérgeesedett helyzet nem tette lehetővé a kegyelmi idő megadását, sőt a hívek taktikázással vádolták helyben maradása miatt. A konzisztórium „a béke érdekében” 15 napi végső határidőt adott távozására és figyelmeztette, hogy „erőszakkal viteti ki”, valamint végleg elveszti alkalmazásra való jogát, ha nem engedelmeskedik. Ioannes Hencz darvasi kántort botrányokozás miatt nyolc napi áristomra ítélték, kenyéren és vízen.

Egyes ügyek eljutottak a püspökig is. Körösszakálon a helyi parókus halála után, 1836-ban az annak iskoláit végző fia felszenteléséig kinevezett helyettes a paplakból eltávolította az özvegyet, és a szokásos féljövédelmet sem folyósította. A püspök a konzisztórium részéről folytatott vizsgálat anyagát felülbírált, és az ügy még szigorúbb tisztázását rendelte el, mivel az illető pap kihágását példátlanak minősítette.⁷⁶

A fogsággal büntettek a Nagyváradon fennálló külön „papi börtönben” töltötték le fogságukat. A liberális idők szele azonban túlhaladta e középkori módszer alkalmazását, és 1836-tól kezdve többé már nem kapott lakót. A nagyváradi konzisztórium azonban úgy ítélte meg ezen intézkedést, hogy alkalmazása még korai volt. Az aradi konzisztórium gyakorlatával ellentétben nem találunk olyan esetet, hogy kolostori vezekléssel büntettek volna papokat. Nincs kizárva, hogy az egyházmegye egyetlen zárdája, a Hódos-Bodrog kolostor, igen távol esett és az oda utazás igen költséges lett volna.

A nagyváradi konzisztórium számos alkalommal igazságot kellett tegyen személyes okokból is. Így pl. 1847-ben a darvasi parókus és a mellette működő diakónus keveredett vitába. Egy évvel hamarabb a méhkereki plébános sérelmezte, hogy a községi bíró rágalmazta. A konzisztórium mindkét fél álláspontját bekerlte, de határozat nyomát nem találtuk.⁷⁷

A korabeli törvények az anyakönyvezéssel együtt egyházi hatáskörbe utalták a házassági kérdéseket is. A görögkeleti egyház 1791 után fennállt jogállása a nagyváradi szentszéket megfelelő hatáskörrel ruházta fel e téren is. Végső fokon házassági ügyekben a karlócai metropolitáig lehetett fellebbezni, ami az eljárást rendkívül elnyújtotta. A kisújszállási Alexander Rózsa 1831-ben a karcagi templomban kötött házasságát már a következő évben fel szerette volna bontani. A per megjárta Nagyváradot, Aradot, majd Karlócat, de 1847-ben még mindig újabb tanúk kihallgatását rendelték el.⁷⁸

76 Ibidem, 68., 82/1811., 3., 14., 32/1814., 143., 155., 168., 195/1836., 63., 68/1797.

77 Ibidem, 46., 112/1846., 55., 59., 90/1847.

78 Ibidem, 198., 210/1832., 57/1825., 123/1839., 170/1840., 85., 108/1847.

A hatóságok és az egyház már régebben összefogott a korai házasságok ellen. Úgy látszik, hogy eredménnyel jártak, mert a vizsgált időszakban csupán egyetlen esetben, mégpedig 1824-ben Theodorus Popovics körösszakáli plébános állt vád alatt a konzisztórium előtt korai házasságkötés engedélyezése miatt.⁷⁹ Gyakoribb nézeteltérések merültek fel a vegyesházasság miatt, elsősorban az ortodoxok és a görögkatolikusok között. A panaszos fél többnyire az utóbbiak egyházi hatósága volt.

A válási kérelmek száma szintén jelentős volt. Érdekes, hogy a válni óhajtók nevében gyakran atyjuk lépett fel, mint pl. a derecskei Mária Moldován érdekében. A beregböszörményi Demetrius Csoján hasonló ügyben fordult a konzisztóriumhoz.⁸⁰ A válási okok igen különbözőek voltak. Pl. 1808-ban a magyar-homorógi Michael Verdes panaszában felvázolta, hogy lányát azzal a feltétellel adta férjhez, hogy veje apósához költözik és gazdaságában is dolgozni fog, amit utóbb vonakodott teljesíteni. A konzisztóriumnak sikerült a feleket kibékítenie.

Egy körösszegapáti nő férje durva viselkedését nehezményezte, valamint azt, hogy nem fogadja magához, amit a férj tagadni igyekezett. Körösszakálon a felesége Demetrius Ráczot durvasága miatt óhajtotta elhagyni.⁸¹

A családi otthon egyoldalú elhagyása sem volt ismeretlen. Körösszegapátiban Joannes Mezeyt felesége otthagya és megtagadta, hogy vele éljen. Sophia Sztoján a derecskei Joannes Márton felesége a konzisztórium előtt 1811-ben elmondta, hogy 17 évi házasságuk alatt 14 évig minden rendben volt, az utóbbi három évben azonban ura türehetlenné vált. El is választották őket.⁸²

Az iskolák felállítása már a 18. század utolsó negyedében sürgető feladattá vált. Működésük 1847-ig felekezeti jellegük ellenére sem tartozott az egyház közvetlen irányítása alá. Csupán a templomokban és a közösségek részéről begyűjtött pénzek egy része nyert ilyen fajta célt. Főhatóságuk a nagyváradi kerületi igazgatóság volt, és Biharvármegye külön is szívén viselte ügyüket. II. József reformjainak csődje után, 1794-ben kieszközölte további működésük jóváhagyását.⁸³ Mindenesetre 1793 és 1847 között bizonyosan iskola működött valamennyi anyaegyházban és Karcagon is.

A tanítók színvonala éppen úgy, mint a papoké a jelzett időszakban kívánnivalót hagyott hátra. Csupán Bonet Grigore vekerdí ifjúról tudunk, aki az aradi tanítóképzőbe járt, és ott 1818-ban végzett. A falu szegénysége Zsákán 1823–24-ben a parókust arra kényszerítette, hogy ő maga lépjen a katedrára. Szinte általános volt, mint pl. Körösszakálon, a kántori és tanítói állás egyesítése.⁸⁴

A felekezetek közötti viszonyra az 1791-es törvény ellenére is rányomta bélyegét több, középkorból visszamaradt jogszabály terhe is. Mint ismeretes, csupán az 1848-as törvénykezés igyekezett e kapcsolatokat következetesen a viszonyosság alapjára helyezni.

79 Ibidem, 77., 126., 143., 160/1824.

80 Ibidem, 60., 83/1800., 9/1801.

81 Ibidem, 68/1808., 8., 9., 17., 104/1809., 175/1806.

82 Ibidem, 51., 65/1811.

83 OL, Fond C 69., 5/1794 nr. 14.

84 T. Botis im. 421.; T. Misaros im. 153., 191.; OL Fond C 69. 7/1819., 14/1846.

A legbonyolultabb kérdést a vallásváltozások képezték, főképpen, ha az illető görögkeletivé vagy protestánsná óhajtott lenni, elhagyva római-katolikus hitét. Így pl. a Karcaghoz tartozó Maria Cordani férjezett Kris, áttért a görögkeleti hitre, valószínűleg férje óhajára, de engedélyt nem kapott.⁸⁵ Bonyolult ügy alakult ki Farkas, alias Rácz Erzsébet esetében, aki Törökszentmiklóson lakott és görögkeleti vallásra tért át. Az iratok szerint ő is a karcagi templomot látogatta. A hatóság azonban kiderítette, hogy van egy Zimeon nevű törvénytelen gyermeke, akinek természetes apja görögkeleti vallású. Az ő kedvéért keresztelték meg a gyermeket görögkeleti rítus szerint, és tért át anyja engedély nélkül. Így tehát a törvény szerint a gyermeket a katolikus vallás szerint kellett volna nevelni, amit az anya megtagadott. Miután eltűnt lakóhelyéről, a hatóságok nagy nehezen kiderítették (1825), hogy átköltözött Nagykőrösre, de a jelek szerint a gyermeket ismeretlen helyre vitte.⁸⁶

A nagyváradai konzisztórium 1835-ben foglalkozott négy tiszafüredi nemes: Stephanus, Georgius, Demetrius és Constantinus Szabó ügyével, akik családjukkal együtt az ortodox hitet választották.⁸⁷

Az általunk ismert nagyváradai forrásokban a 19. század első felében nem szerepelnek súlyosabb összetűzések. Csupán Sarkadkeresztúron robbant ki vita a reformátusok és a görögkeletiek között, de közelebbit a kiváltó okokról nem találunk.⁸⁸ Igaz, az ökumenikus megnyilvánulások száma is csekély. Ezek egyike 1843-ban a miskolci tűzvész károsultjainak érdekében indított gyűjtés volt a görögkeleti templomokban.⁸⁹

Reméljük, hogy a jövőbeni kutatások tovább szélesítik a fenti első lépéseknek számító adatok skáláját.

JENŐ GLÜCK

SOURCES OF THE HISTORY OF SOME GREEK ORTHODOX PARISHES IN HUNGARY (1793-1847) KEPT IN NAGYVÁRAD

At the request of the Greek Orthodox Church, a Consistory was set up in Nagyvárad in 1793, to deal with the administrative affairs of the parishes of Bihar; this body was under the legacy of the Bishop of Arad, but in other respects it could act independently. In the period discussed in this paper (1793-1843) nine parishes to be found in present-day Hungary fell under the administration of the Consistory.

The parishes established after the devastations by the Ottoman Turks and their rule in Hungary were consolidating their position in the first half of the nineteenth century. Churches were built, mostly of solid building material, each parish had its own priest and the filling of vacancies was ensured on a continuing basis. Efforts were made to raise the clergy's educational standard, to tighten discipline and to ensure suitable material conditions to the parish priests.

85 OL Fond C 77., 47/1794.

86 Ibidem, 11/1820 nr. 1-5., 4/1821., 13/1822., 20/1823., 28., 35/1825.

87 K 128/1835.

88 Ibidem, 179/1847.

89 Ibidem, 147/1843. Köszönettel tartozom ft. Laurian levéltáros Úr előzékenységeért, amellyel a nagyváradai püspökségen kutatásaimat elősegítette.

Of course, the expansion of the Church raised serious problems in material as well as in spritual respects.

In the eight parishes situated in the Western borderlands of Bihar, the language of the lithurgy was Rumanian; still, at certain places Hungarian was in use, too. The Greek community living in Karcag, in the district of Jáki-Kun, had become almost completely Magyarized, it was only the priest officiating at the altar who kept the original native language, the Greek, for use during the Church services.

DEÁK ÁGNES

LADY BLENNERHASSETT ÉS HAYNALD LAJOS ÉRSEK BARÁTSÁGA

A nyugat-európai, mindenekelőtt a francia szellemi horizontot a XIX. században a liberális katolicizmus igen tekintélyes mértékben meghatározta, s a francia szellemi élet rezdüléseire éberrel figyelő magyar értelmiségiek körében is jól kitapintható vonatkoztatási pontot képviselt. A kölcsönös egymásra hatás talán az 1870. évi első római zsinat idején nyilatkozott meg legnyilvánvalóbb formájában, ahol a magyar püspöki kar túlnyomó többsége a IX. Pius által kezdeményezett, a pápai tekintélyt és befolyásának centralizálását célzó javaslatokkal, mindenekelőtt a pápai tévedhetetlenség elvének dogmaként való kihirdetésével szemben állást foglaló zsinati kisebbség soraiban együtt lépett fel a francia és német liberális katolicizmus kiemelkedő alakjaival. A személyes kapcsolatok egyikét kívánja e cikk bemutatni, mint egyetlenegy vékonyka hajszáleret a személyes és intellektuális hatások szövetében, Haynald Lajos kalocsai érsek és egy német-angol arisztokrata hölgy barátságának, levelezésének történetén keresztül.

Barátságuk gyökerei az első római zsinat idejére nyúlnak vissza, kapcsolatuk, hullámzó intenzitással bár, de egészen Haynald érsek haláláig tartott. E történet felvázolásához a kiindulópontot a kettejük között folyt levelezés jelenti, amelynek egyik fele, a Haynald által írt levelek Lady Blennerhassett hagyatékában, a Cambridge University Library kéziratárában található, Kalocsán pedig fellelhetők a hölgy érsekhez intézett küldeményei.¹

Lady Blennerhassett alakja Magyarországon szinte teljesen ismeretlen, Nyugat-Európában azonban a múlt századi liberális katolicizmus kutatói számára ismerősen csenghet neve. Életútja végén, 1917-ben bekövetkezett halálakor e múlt századi liberális katolikus hagyomány utolsó nagy alakjaként búcsúztak tőle, aki – ahogy azt a *Le Correspondant* című lap hasábjain Alfred Dumaine kifejtette – a világháború öldöklései közepette is megmaradt „az utolsó európainak”.² Mindenekelőtt irodalmi munkássága tette nevét ismertté.

1 Cambridge University Library, Kézirattár (a továbbiakban: CUL) Blennerhassett papers Add. 7486/52 (E) 480–492 (12 német nyelvű levél), Kalocsa Érseki Levéltár (a továbbiakban: KÉL) 3.A.K. – 2.B. (17 levél és egy távirat német nyelven). Ezúton is köszönöm a két intézménynek az általuk nyújtott segítséget. Köszönetet mondok a Soros Alapítványnak angliai tanulmányutam lehetővé tételéért. Köszönöm Prof. R.J.W. Evansnek baráti támogatását, mely sokat segített nekem.

2 A. Dumaine: Lady Blennerhasset, la dernière Européenne. *Le Correspondant*, 1917. 430–453.

1878-ban a *Nineteenth Century Review* hasábjain jelentetett meg írást a francia liberális katolicizmus egyik kiemelkedő személyiségéről, Felix Dupanloup orléans-i püspökről, majd ezt egy három kötetes mű követte Mme de Staëlről. Rendszeres munkatársa volt különböző német és angol folyóiratoknak. Tanulmányt írt Talleyrand-ról, Gabriele d'Annunzióról, Marie Antoinette-ről, Stuart Máriáról, Chateaubriand-ról. A német, francia, angol és olasz irodalom kutatásában végzett munkájának elismeréseképpen a müncheni egyetem tiszteletbeli doktorává választotta.

Charlotte Leyden grófnő, a későbbi Lady Blennerhassett, 1843-ban született Münchenben³, apja bajor királyi kamarás volt, ami ha önmagában nagy vagyont nem is, de a bajor királyság arisztokrata köreinek társaságát megnyitotta előtte. Tizenegyéves koráig Charlotte magánoktatásban részesült, majd Hollandiába került a Sacré Coeur-nővérek kolostorába. Itt három éven keresztül nagyon alapos nyelvi tanulmányokat folytatott, jól beszélt angolul, franciául, olaszul és spanyolul, s a latin nyelv alapjait is elsajátította. Ezután hazakerült, a család, társadalmi státuszának megfelelő házasság kilátására várva, befejezettnek tekintette oktatását. Ő azonban tehetségével, tudásvágyával igen rosszul érezte magát a család által rászabott szerepben. 1867-ben a következőket írja önmagáról Dupanloup-nak: „Mivel sajnálatos módon nincs tehetségem a zene iránt, oh, semmi adottságom a színezés vagy a bőrből való kivágás művészetéhez, meglehetősen hidegen hagy az öltözködés, ahhoz szoktam hozzá, hogy az életet komoly oldaláról tekintsem; cselekedeteim ennek bélyegét hordozták magukon, s legnagyobb szerencsétlenségemre még olyan elővigyázatlan is voltam, hogy néhány latin órát vettem. Ez utóbbival azután betelt a pohár. Akaratom ellenére ez kiderült rólam, s azóta azt vetik a szememre, hogy elfojtom és kioltom valódi éneket; azt is megsúgták nekem igen tapintatosan, hogy a férfiak félnek tőlem, a rólam alkotott ítéletet egy szóban lehet összegezni: kékharisnya.”⁴ Igen sokat olvasott, vallásos erkölcsnevelő munkákat, teológiai műveket, az irodalom klasszikusait éppúgy, mint politikai röpiratokat, de mindenekelőtt történeti és életrajzi munkákat. A szellemi elszigeteltség ezen állapotában hirtelen változás következett be 1865 májusában. Egy ismerős család szalonjában bemutatták őt Ignaz von Döllingernek, a müncheni egyetem egyházjog- és egyháztörténet tanárának. Döllinger egyáltalán nem volt egy barátságos és könnyen megközelíthető személyiség. Az 1850-ben néhány hónapot svájci menekültként Münchenben töltött Bernhard Meyer visszaemlékezéseiben a következőképp jellemezte őt: „...egész viselkedése száraz, kijelentései kategorikusak, egész lényét valamiféle jeges fuvallat lengte át.”⁵ Ennek ellenére a fiatal huszonkét éves leány felkeltette Döllinger érdeklődését, mivel emlékezett arra, hogy nevét korábban meghökkenve olvasta a Bajor Állami Könyvtár kölcsönzőjegyén Frédéric Ozanam *Les poètes franciscains en Italie au XIIIe siècle* című művének kézhez vételekor. Döllinger felajánlotta Charlotte-nak, hogy

3 Életútját Ignaz Döllingerrel folytatott levelezésének kiadója, Victor Conzemius alapos életrajzi összefoglalójának felhasználásával vázolom fel. Ignaz von Döllinger – Charlotte Lady Blennerhassett, Briefwechsel 1865–1886. Ed. von Victor Conzemius. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München, 1981. IX-XXX. (a továbbiakban: Conzemius)

4 Idézi Conzemius XI.

5 Bernhard von Meyer: *Erlebnisse des Ritter von Meyer*. Wien-Pest, 1875. 312.

magánkönyvtára is rendelkezésére áll, ez indította el levelezésüket és barátságukat, amelyet majd csak Döllinger halála szakasztott meg 1890-ben. Levélváltásuk közel 440 levelet tartalmaz, belőlük igen intenzív szellemi kapcsolat képe bontakozik ki. Döllinger nagy gonddal és figyelemmel igyekezett tanítványának szellemi fejlődését egyengetni, már korán felismerte írói képességeit.

Charlotte, szülei tudtán kívül, levelezés útján kapcsolatba lépett a már említett Dupanloup orléans-i püspökkel is, aki nagyon érdeklődött kora nőnevelésének kérdései iránt, Charlotte megnemértettségére, képzésének akadályaira vonatkozó panaszait később egy az e témában általa írt műben meg is jelentette. Charlotte szellemi fejlődésére meghatározó hatást gyakorolt 1868–1869 tele, majd 1869 első hónapjai, amikor egy sikertelenül végződő házassági terv után szülei Belgiumba, majd Párizsba küldték. Itt alkalma nyílt ugyanis személyesen is megismerkedni a belga és francia liberális katolicizmus számos kiemelkedő személyiségével, Dupanloup-pal, Auguste Cochinnel (Párizs későbbi präfektjével), Alphonse Gratry akadémikussal és az ezzel a szellemi áramlattal rokonszenvező társasági élet számos alakjával: De Menthon gróffal és feleségével (akik savoyai kastélyukba, Menthonba, majd 1869 végén Rómába is meghívták), Mrs. Cravennel és Marquise de Forbin d'Oppède-del⁶. Ők mindannyiban majd a zsinat ideje alatt a zsinati kisebbség vonzáskörébe tartozó társaság közismert szereplői lesznek. Ebben a szellemi közegben Charlotte valóságos „szellemi otthonra”⁷ lett. Hazatérte után a *Historisch-Politische Blätter* (Münchenben megjelenő katolikus folyóirat) hasábjain név nélkül cikket jelentetett meg a franciaországi liberális katolikusokról. Azonosult nézeteikkel, melyek lényegét abban a törekvésben látta, hogy összhangot teremtsenek mély vallásos hitük és koruk modern társadalmi és politikai eszményei között. Évtizedekkel később így jellemezte saját vallásosságát: „...kötelességtudat és szabadakarat alkotja etikai, azaz keresztény világnézetem kiindulópontját. Sohasem tartottam tanácsosnak és kívánatosnak az általam vallott elvekkkel állandóan előhozakodni, mivel Neki nincs szüksége az én elveimre, inkább nekem van szükségem az Övéire.... A kereszténység számomra a tökéletesedésre való képesség mércéje: kijelöli azt a területet, amelyet a sötétség erőitől – lassan, de feltartóztathatatlanul – meg fogunk hódítani. A tizenkilencedik századot minden vonatkozásban a fejlődés korának kell tekintenünk, és feljogosítva érezhetjük magunkat az optimizmusra. Éppen azok, akik a fejszét a fa gyökereinek szegezték, élvezik annak gyümölcsseit és szórnak szét oly magvakat, amelyeket az Isteni sugarak majd megérlelnek. A történelemben ismert legnagyobb anyagi haladás időszaka végül szellemi célokat szolgál majd, s többek között az eljövendő nemzedékeket arra készíti, hogy a társadalmi

6 Alexandre de Menthon, gróf (1807–1879) szárd katonatiszti szolgálatban állt, felesége Arthémie-Caroline-Pauline de Menthon († 1871), aki Dupanloup híve volt, Menthon-Saint-Bernard-i kastélyukat a püspök gyakran felkereste; Mrs. Craven, comtesse Pauline de la Ferronay (1808–1891), francia katolikus írónő, férje Augustus Craven (1806–1884) angol diplomata. Lady Blennerhassett és Marquise de Forbin d'Oppède-del folytatott levelezéséről: R. Aubert – J. R. Palanque: *Lettres de Lady Blennerhassett à la Marquise de Forbin d'Oppède. Revue d'histoire ecclésiastique*, LVIII (1963) 82–135.

7 Conzemiarius XVI.

problémákra megtalálják az ideális megoldást, azt, melyet a Hegyibeszéd hirdet, s amelyet egykor Assisiben megálmodtak.... A legjobb apológiákat ritkán írják teológusok, s milyen gyakran válnak a támadások azon ügy javára, amelynek rontására törtek...”⁸

Ilyen előzmények után kerül Charlotte Rómába 1869 decemberében a Menton család meghívására. Ekkor már ott tartózkodik Döllinger másik kedvenc tanítványa, Lord John Emerich Edward Acton, aki 1870 júniusáig a zsinati kisebbség tevékenységének aktív szervezője volt, amint maga is írja némi hivalkodással tanárának: „Rómában az a mondás járja, hogy az ellenzék egy olyan kard, melynek hegye Strossmayer ajka, s melynek markolata az én kezemben van.”⁹ Acton és Charlotte korábban nem ismerték egymást, Döllinger 1869. december 22-i levelében ekképpen ajánlja Acton figyelmébe a fiatal leányt: „Fogadja Ön és Marie [Acton szintén müncheni arisztokrata családból származó felesége] barátsággal Charlotte Leyden grófnőt; megérdemli, tele van a jó ügyre való törekvéssel és nagy tisztelője Orléans püspökének. Jó szolgálatokat tehet.”¹⁰ Nem indult könnyen az Actonnal való együttműködés, bár már első Rómából írt levelében beszámol Charlotte megismerkedésükről. Február végén viszont így panaszkodik Döllingernek: „Igen gyakran látom őt [Actont], de a köztünk levő viszony nagyon furcsa. Időnként feloldódik, mindent elmond, amit tud, és nagyon szívesen beszélget velem. Néhány órával később pedig már ismét úgy ül, mint egy osztriga a kagylójában, s oly idegenként viselkedik, hogy elbátortalanít, s már semmi továbbit nem merek kérdezni tőle. Halványan sejtem, hogy időnként nagyon untathatom őt, ez azonban semmit nem változtat az irányában érzett érzelmeimen, mivel csodálom értelmét, és rokonszenvet érzek egész valója iránt.”¹¹ Összességében jó együttműködés alakult ki közöttük, mindkettőjüket mintegy a Rómában jelen nem lévő, de a pápai tévedhetetlenségi dogma kimondásával élesen szembenálló Döllinger közvetítőjének tekintették. Részletesen tájékoztatták mesterüket a Rómában történekről, s alkalmanként üzeneteket is továbbítottak München felé. Charlotte a társasági élet örömei mellett igen lelkiismeretesen teljesítette az e szerep által rá háruló feladatokat: rendszeresen küldte leveleit, a kisebbség által látogatott szalonokban szerzett információkat, üzeneteket közvetítette, a zsinati kisebbség vezetőivel mind-mind személyesen is megismerkedett. Alakja feltűnik a zsinat idejéről fennmaradt visszaemlékezésekben is. Albert du Boys a következőképp ír róla: „jó családból származó fiatal bajor hölgy, nagyon kellemes személyiség, jól képzett, szellemi képzését Döllinger irányítása alatt fejezte be.”¹² Észrevételei azonban távolról sem szorítkoztak csupán a passzív adatközlő szerepére. Alkalmanként Döllinger radikális nézeteivel szemben na-

8 Das literarisches Echo 19. Berlin, 1917. Idézi: Conzemiús XXVIII-XXIX.

9 Acton levele Döllingerhez, 1870. február 11. In: Ignaz von Döllinger – Lord Acton. Briefwechsel II. Band C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München, 1965. 156.

10 Uo. 44.

11 Charlotte Leyden levele Döllingerhez 1869. december 28., 1870. február 20. körül. In: Conzemiús 445., 462.

12 Albert du Boys: Ses „Souvenirs du concile du Vatican, 1869–1870” (par Jacques Gadille) Louvain, 1968. 101.

gyon egyértelmű kritikát is megfogalmazott. Egy ízben például a következőket írta a zsinat ideje alatt Döllinger által az augsburgi *Allgemeine Zeitung*-ban a zsinat kérdéseiről Quirinus álnéven írt cikkekkel kapcsolatban: „Az *Allgemeine Zeitung* cikkeiben találok néhány túlságosan is erős kijelentést. Az ellenfelek nem fogják megérteni, hogy azok csak egy párt s *nem maga az egyház* ellen irányulnak. Úgy gondolom, gondolnunk kell a zsinat utáni napokra és a kívülről jövő támadásokra is.”¹³ Lázás társasági tevékenység, a zsinat menetére szegeződő aggódó figyelem jellemezte ezeket a hónapokat, Charlotte érezte, hogy életének igen jelentős időszakát éli. A kisebbség reményeinek halványultával a lelkesedést csendes pesszimizmus váltotta fel. Február végén Rómából Döllingernek írt utolsó levelében a következőképpen festi le lelkiállapotát: „Visszavagyódom Münchenbe, a kötelességemhez és Önhöz. Megtanultam mindazt, amit Rómában megtanulhattam! – Vágyódom Németország, az Igazság és a Jóakarát felé; itt morális értelemben vesszőfutást éltem át.”¹⁴ Ezek után február utolsó napjaiban elhagyja Rómát. Ekkor kezdődik Haynald érsekkel folytatott levelezése.

Haynald a zsinati ellenzék kiemelkedő személyiségei közé tartozott, Acton naplójában így jellemzi őt: „...nagyon jól és átszellemülten beszél, olyan egyéniségként, aki vezető szerepet kíván játszani, magáról és barátairól így szól: »mi, liberálisok«.”¹⁵

Charlotte Haynaldal való megismerkedéséről már Döllingernek írt első, az előbbieken említett levelében beszámol december 28-án. Az ő és Haynald levélváltásából kirajzolódik az a társasági kör, amelyben ismeretségük kötött, az a széles, néhány szalon köré csoportosuló társaság, mely a zsinati ellenzék holdudvarát alkotta. A már említett Menthon házaspár és Mrs. Craven mellett még Paul Benoit-d’Azy-t és feleségét, Spinola márkít és márkínét, Colonna hercegnőt Monsieur és Madame de la Rochetterie-t és d’Orsanne-t, valamint Karl Eichthal bárót és feleségét kell még itt felsorolnunk. A társaság Dupanloup püspök, Mrs. Craven vagy Marchesa Spinola szalonjában találkozott. Ez a kör jelentette a kisebbség világi, társasági hátterét, ellenfeleik haragudtak is rájuk, egyesek a társasági élet lelkét adó hölgyeket gúnyosan zsinati anyáknak vagy egyszerűen csak pletykás asszonyoknak nevezték.¹⁶

13 Charlotte Leyden levele Döllingerhez 1870. január 16. In: Conzemius 453.

14 Charlotte Leyden levele Döllingerhez 1870. február 20. körül In: Conzemius 463.; Lady Blennerhassett hagyatékában található egy kéziratos feljegyzés a Rómában töltött napokról (CUL, Blennerhassett papers, Add. 7486/22.) és számos ebből az időszakból származó névjegykártya (Add. 7486/53.)

15 Lord Acton and the First Vatican Council: A Journal. (Ed. Edmund Campion) Catholic Theological Faculty, Sidney, 1975. 46.

16 A zsinat alatt folyó társasági életéről részletesen beszámolnak: Albert du Boys id. visszaemlékezései; Ein Konzilszeugnis aus der Umgebung des Kardinals Schwarzenberg (Ed. Klaus Schatz) Königstein, 1975.; J. R. Palanque: Catholiques libéraux et gallicans en France face au Concile du Vatican 1867–1870. Aix-en-Provence, 1962.; R. Aubert – J. R. Palanque: Lettres de Lady Blennerhassett... *Revue d'histoire Eccl.* 1963. Maxime de la Rochetterie és Monsieur d’Orsanne Dupanloup egyházmegyéjének tagja volt; Federico Constanzo Spinola márki (1830–1909) a szárd monarchia diplomatája, felesége, Fanny Marchesa Spinola (1852–1890) ismert írónő; Colonna hercegnő, Adèle d’Affry (1836–1879) szobrászként Marcello néven vált ismertté; Paul Benoit-D’Azy herceg francia hivatalnok és vasúti mérnök.

Levelezésük Charlotte 1870. március 8-i levelével indul, amelyet már elutazása után ír Haynaldnak. Mindenekelőtt köszönetnyilvánítás ez a levél, hiszen, amint Charlotte írja, sohasem fogja elfelejteni Haynaldnak, milyen sokban hozzájárult ahhoz, hogy felejthetetlen emlékké váljon számára a Rómában töltött időszak. Hogy nem pusztán udvariassági gesztusról van szó, jelzik Lady Blennerhassett későbbi feljegyzései is a zsinat időszakáról, melyekben a következő bejegyzést találhatjuk: „Dr. Haynald Lajos, Kalocsa érseke, Magyarország legkiemelkedőbb hazafiainak és államférfiainak egyike, akinek...szere-treméltósága oly sokban hozzájárult ott tartózkodásunk örömeihez.”¹⁷ De tanúskodik minderről a levél hangneme is, amely igen bensőséges, meleg baráti hangon szól. E levelében jelenti be Charlotte életének nagy fordulatát, készülődését házasságát Rowland Blennerhassettel, kérve Haynald áldását frigyükre, s hogy Haynald a számára bizonyára már előzőleg szóban elhangzott kalocsai meghívását terjessze ki leendő férjére is. Rowland Blennerhassett szintén ugyanahhoz a római körhöz tartozott, mindenki Lord Acton barátjaként tartotta számon. Írországi betelepülő, de a katolikus vallásra áttért angol család sarja, 1865-től Galway, majd 1872-től Kerry kerületének liberális párti parlamenti képviselője egészen 1885-ig. A zsinat ideje alatt Acton legközvetlenebb munkatársaihoz tartozott.¹⁸ Charlotte február végén számol be megismerkedéséről Döllingernek. Blennerhassett kezdetben mindenekelőtt Döllinger tanítványát látta Charlotte-ban, amint ez utóbbi a professzornak írja, állandóan sürgette, hogy engedélyt nyerjen Charlotte-on keresztül Döllinger meglátogatására. Charlotte közben is jár érdekében, Döllinger jóakarátába ajánlja őt, akivel – mint írja – „teljes teológiai összhangban”¹⁹ álltak. Alig néhány hetes ismeretség után a házasság terve már kiformalódott, ismét csak Döllingernek így számol be erről Charlotte március 6-án: „Négy hét óta csaknem mindennap beszéltem Sir R. Blennerhassettel Önről, az egyház kérdéseiről, meggyőződéseinkről és szimpátiáinkról e tekintetben. Egészen két nappal ezelőttig távol állt tőlem a gondolat, hogy köztünk más dolgok is szóba jöhetnek. Elutazásom szólásra bírta, és én, sok körülményt figyelembe véve, olyan tetszést remélhetek, amelyet már egyáltalán nem vártam. Egyébként még minden a szülőktől függ...”²⁰

Blennerhasset megnyerte Haynald tetszését is, aki persze a római társaság pletykáiból már értesült korábban a házassági tervről. 1870. március 14-én íródott levelében meleg szavakkal szól a frigről, mint írja, sétára indulva,

Valamennyien a Dupanloup püspök vonzásköréhez tartozó francia liberális katolikus kör tagjai. Haynald is gyakran látogatta ezt a társaságot, tanúskodik erről hagyatéka: Megtalálható itt Benoist d'Azy herceg és Maxime de la Rochetterie fotója; hosszú levelezést folytatott mindkettőjükkel és Eichthal bárónővel is. Spinola márkinétól szintén találunk leveleket. Fellelhető 1870 márciusából két rövidke vacsorameghívásnak szánt levél Lord és Lady Actontól is, Acton hagyatékában (CUL Acton papers Add. 8120 (1)/315) pedig Haynald válaszelevele.

17 CUL Blennerhassett papers Add. 7486/22. 24.

18 The Roman Question. Extracts from the despatches of Odo Russel from Rome 1858–1870. Chapman and Hall. London, 1962. 373., 375.

19 Charlotte Leyden levele Döllingerhez 1870. február 20. körül. In: Conzemius 462.

20 Charlotte Leyden levele Döllingerhez 1870. március 6. In: Conzemius 467.

minden útjába eső templomba betért, hogy kifejezhesse az Úrnak örömét. Elismerően szól az ifjú vőlegényről, örömmel kiterjeszti a Kalocsára szóló meghívást rá is. Charlotte azonnal siet a válasszal, március 19-én a Menthon házaspár savoyai kastélyából ír Haynaldnak. Meleg szavakkal invitálja őt június 7-i, Döllinger által celebrált müncheni esküvőjükre. Haynald azonban május 26-i levelében jelzi, hogy testi valóságában nem tud jelen lenni a ceremónián, de szellemében ott lesz, sőt ajándékot is küld a fiatal párnak: Bécsből rendel egy Krisztust ábrázoló képet, s ahogy az Charlotte június 21-i leveléből kiderül, üdvözlő táviratot is intéz a fiatal párhoz, mely az esküvő után néhány napra Velencébe utazott. Charlotte innen is írt az érseknek, remélve egy esetleges közeljövőbeli találkozást. Leveleikben állandóan visszatér a zsinat befejeztének időszakára tervezett kalocsai látogatás programja.

Mindeközben Charlotte két apró személyes megbízatást is teljesít Haynald részére. Egyrészt felkeresi a Martins családot Münchenben, amelynek feje, Dr. Carl Friedrich Philipp von Martins, a müncheni egyetem botanika professzora a megelőző évben húnyt el, s özvegye 1869 őszén megvételre ajánlotta fel Haynaldnak férje gyűjteményét.²¹ Ugyanakkor Haynald felkérésére felveszi a kapcsolatot Johann Hautmann müncheni szobrásszal – akit minden bizonnyal ő javasolt az érseknek –, akivel Haynald egy Mária mennybevétele szobrot kívánt készíttetni. Charlotte márciusban kéri Haynaldot, adja meg a szobrász részére a pontos méreteket, június 1-jén már arról számol be, hogy a művész elkészítette a szobor modelljét, amelynek fényképét néhány napon belül elküldik Haynaldhoz jóváhagyás végett. Augusztus végén pedig örömmel értesül arról, hogy a szobrász megkapta a megbízást a munkára.

Charlotte levelei azonban nemcsak a magánélet örömeiről és vállalt megbízatásainak teljesítéséről számolnak be, állandó visszatérő témájuk a zsinat állása. Férje és ő továbbra is feszült figyelemmel kísérték soron a Rómában történeteket. Igyekeznek ellátni Haynaldot általuk fontosnak tekintett információkkal. 1870 áprilisában néhány napra Párizsba utaztak. Itt találkoztak Gratryval, beszámoltak Haynaldnak az ő és Döllinger lelkiállapotáról is. Mint írják, mindketten nyugalommal várják a fejleményeket, Döllinger a keserűséget, Gratry pedig eddigi illúzióit tette félre. E férfiak között a nagy harc méltósága megacélozta a lelkeket, az emberi indulatok fölé emelte őket. Aggódva számolnak be arról, hogy Németországban az egyház hívei között terjed a közömbösség, csökken a húsvéti gyónások száma, ürügyet szolgáltat erre az a nézet, hogy meg akarják várni, hogyan alakulnak a dolgok Rómában. Némi bizakodással azonban ehhez azt is hozzátesszik, hogy az Isten útját követők kevés kivétellel a „mi oldalunkon” állnak. Blennerhassett külön is fontosnak tartja tájékoztatni Haynaldot az angliai állapotokról, ahol a zsinat hatására az amúgyis érezhető katolikus ellenesség még erősebb formát öltött. A helyzetet bonyolította, hogy az 1829-ben elindult politikai emancipáció során a katolikusok felhasználták érvelésükben azt is, hogy a pápai tévedhetetlenség nem szerepelt a kihirdetett dogmák között. Néhány évvel korábban pedig minden

21 Martins feleségének levele, 1869. november 24. KÉL 3. fond A. K.

katolikus parlamenti képviselőnek esküt kellett tennie, hogy meggyőződése szerint Angliában a pápa nem gyakorolhat világi hatalmat. A dogma kinyilvánítása nagy mértékben nehezíteni fogja a katolikusok helyzetét – szölt Blennerhassett érvelése.

Haynald leveleiben nemigen ír a zsinaton történekről, kivételt képez ebben a tekintetben július 2-án íródott levele. Igen nehéz időszakot jelentett ez számára, hiszen magát a kisebbséget is éles ellentétek osztották meg egyrészt a további felszólalások, másrészt a pápai tévedhetetlenség dogmájának kihirdetésével szembeni egyet nem értésük demonstrálásának végső formáját illetően. Július elején ugyanis Haynald másokkal együtt javasolta, hogy miután már nincs remény az ellentábor meggyőzésére, a nagy melegre való tekintettel az ellenzék tagjai mondjanak le a további vitáról, a már bejelentkezett felszólalók lépjenek vissza. A francia püspökök azonban, élükön Dupanloup-pal élesen kikeltek e javaslat ellen, sőt ez utóbbi hirtelen felindulásában árulónak nevezte Haynaldot, később bocsánatot kérve ezért. Végül a javaslat kisebbségben maradt. Ugyanezen sorsra jutott Haynald azon másik indítványa, hogy július 18-án a zsinat hivatalos zárülésén megjelenve, nyilvános „non placet” szavazattal tiltakozzanak a vitatott dogma kihirdetése ellen. Az ellenzék többsége azonban az ezt megelőző napon azt a határozatot hozta, hogy még ezen ülés előtt távozzanak Rómából, távolmaradásukkal tüntetve a dogma ellen, s talán lehetőséget teremtve arra, hogy a későbbiekben a zsinat ökumenicitását kétségbe vonva érjék el a dogma módosítását.²² Ebben a hangulatban válaszol Haynald Charlotte június eleji levelére, amelyben az még halvány reményekről szól a zsinati ügyek kapcsán. Haynald ezzel szemben lemondóan a következőket írja: „Ezeket a sorokat még mindig a mi lelkiéletünk babilóni fogságából írom; s mikor fog a szabadulás napja felvirradni? Senki sem tudja azt. Azok a spekulációk a kisebbség francia tagjai között a tárgyalások – őszinte meggyőződés szerint – eredménytelen folytatására irányulnak. Csak magunkat büntetjük. A kannibalisztikus ülések erőnket széttörik, az elmenekültek és a jövőben elmenekülők csak csökkentik a döntő napon elhangzó »nonplacet«-ek számát, teljesen utópikus minden remény a határozat elnapolására.” Charlotte majd csak 1870. október 14-i levelében reagál közvetlenül Haynald álláspontjára, egyetértését és sajnálkozását fejezve ki, hogy Haynald véleménye nem tudott érvényre jutni.

Charlotte bizonyos értelemben elutazása után is közvetítőként szerepelt Döllinger és a zsinati kisebbség között. Ennek nyomát fellelhetjük Haynalddal folytatott levelezésében is. Az *Allgemeine Zeitung*ban megjelenő és a zsinati kisebbség körében esetenként a bizalmasnak tekintett információk kiszivárogtatása miatt igen nagy felháborodást keltő Quirinus cikke szerzőjét a zsinati közvélemény Actonban vélte felfedezni, de rajta keresztül bizonyára nem volt nehéz Döllingerre sem rátalálni, aki folyamatos híryanaggal látta el a lapot. Haynald május 26-i levelében minden kommentár nélkül csak annyit ír Charlotte-nak, hogy az *Allgemeine Zeitung* május 21-i számában kivonatokat közöl

22 Gabriel Adriányi: Ungarn und das I. Vaticanum. Böhlau Verlag, Köln-Wien, 1975.; Adriányi Gábor: Az egyháztörténet kézikönyve. München, 1975.

a zsinaton elhangzottakból, „úgy tűnik, olyat is írtak, ami nem tőlem származik.”

A zsinat végeztével is igen élénk marad a levelezés közöttük. Bár Haynald levelet nem találunk e július 2-i levele után, de az érsek mind Charlotte augusztus 31-i, mind október 14-i levelére feljegyezte az érkezés és a válaszadás időpontját is. Ezek a válaszlevelek azonban elkallódhattak az idők folyamán. A fiatal pár terveit alaposan felforgatta az időközben kitört német-francia háború, amelynek híre a Velencéből Trieszt és Bécs érintésével Münchenbe tett útjuk során érte őket. Charlotte családját közvetlenül is érintette ez az esemény, mivel Casimir nevű öccse is részt vett a hadjáratban. Ez véglegessé tette, hogy a fiatal pár abban az évben semmiképpen nem tud eleget tenni a kalocsai meghívásnak. Charlotte levelei igen plasztikusan szólnak a háború okozta feszült hangulatról, soraiban nyoma sincs a német nacionalizmusnak, kezdettől fogva szomorú hangon ír az eseményekről, féltve francia barátait. E hangnem csak megerősödik azután, hogy októberben ellátogatnak Belgiumba, s onnan Sedan környékére, ahol a „nyomorúság szörnyű képei”, kiégett házak, emberi tetemhalmok, sebesültek látványa fogadja őket.

Nem feledkezik meg Charlotte a zsinat ügyéről most sem. Augusztus 31-i levelében részletesen beszámol arról, hogy férjével két hetet Tegernsee-ben töltöttek Lord Acton és Döllinger társaságában. „Hogy az Ön neve, excellenciás úr, ebben a körben szeretettel és tiszteletteljesen gyakran említettett, aligha kell külön megemlítenem. Az azok iránti hála, akik állva maradtak, növekszik bátorságuk ritkaságával arányban, és az a gondolat, hogy legalább Kalocsán van egy kéz, amely áldásra nyúlik felénk, komoly vigaszt jelent ezekben a nehéz napokban.” Tájékoztatja Haynaldot a zsinat németországi visszhangjáról, a német püspökök engedékeny magatartásáról. Elküldi Döllinger megbízásából az általa és 19 más teológus által Nürnbergben aláírt tiltakozás szövegét, mintegy sugallva a kérést, hogy csatlakozzon ahhoz a magyar püspöki kar is.

Az erre a levélre adott válasz – ahogy azt már említettük – sajnos elveszett, tartalmáról mégis megtudhatunk valamit Charlotte ez időben vezetett naplójából. Ez év szeptemberében a következőket írta: „Ezzel egyidőben [Strossmayer levele Actonhoz] Haynald írt nekem, magyar kollégái nem fogják követni azt a példát, melyet ... sajnos Gregor [Scherr] és Melcherék nyújtottak, inkább csendben maradnak, jobb időkre várva. Nagyon sajnálja azonban, hogy Rómában nem fogadták meg a tanácsát, s a »nonplacet« a záróülésem a kisebbségbeli kollégái ellenkezése miatt nem hangzott el. Ebben teljes mértékben igaza van Haynaldnak, mivel így legalább néhányan elkötelezték volna magukat kevesen a világ előtt, így azonban csak megkönnyítették az elpártolást.”²³

Október 14-i és november 17-i levele ismét csak a szomorúságot és kétségbeesést sugározza. Részletesen szól a németországi eseményekről, a német püspöki kar viselkedését elszomorítónak nevezi, „merre tovább” – teszi fel a kérdést. Beszámol arról is, hogy Acton Mainz püspökétől, Kettelertől választ kapott, amiben „minden udvariasság félre van téve”. Öccse Franciaországban

23 Charlotte naplóját idézi: Conzemius 703.

felkereste Dupanloup-ot, aki jól van de „erkölcsi hangulata” annál inkább letargikus. Közben Haynald még egy próbálkozást tett, hogy a párt Kalocsára invitálja: Levelet és táviratot küldött számukra, amelyet azonban csak november közepén kaptak kézhez, mivel Belgiumból csak ekkor tértek haza Münchenbe, így lekésték a Haynald által javasolt november 8–19 közötti terminust. Bejelentik a látogatás elnapolását legalább 1871 nyaráig.

1870 novembere után levelezésükben kisebb szünet állt be. Haynald érsekre igen megterhelő munka és további heves küzdelem várt, hiszen részt vett a külpolitikát meghatározó delegáció ülésein, a parlament munkájában, s mindközben zajlott a katolikus autonómia tervek kidolgozása, októberben, majd a következő év májusában országos kongresszus ült össze a javaslatok kidolgozására és elfogadására. A tévedhetetlenségi dogma kinyilvánítása Magyarországon is heves ellenkezést váltott ki a politikusok körében. A kormány július 23-án határozatot hozott a dogma kihirdetésének megtiltásáról, majd pedig királyi rendelet jelent meg a placetumjog felújításáról.²⁴ Ezek után Haynald 1871. február 16-án ír újra levelet, amelyben beszámol elfoglaltságairól, s örömmel konstatálja, hogy újabb közös ismerősökkel gyarapodtak. Charlotte és férje ugyanis belgiumi tartózkodásuk idején összeismerkedett Károlyi Ede gróffal és családjával. Az érsek ismét felújítja a kalocsai meghívást. Mindemellett konkrét célja is volt levelének. Nem kis keserőséggel számol be arról, hogy az *Allgemeine Zeitung* élesen támadta a delegáció ülésén a római kérdéstről elhangzott beszédét. Ezen időszak legélesebb külpolitikai kérdéseinek egyike volt a pápai állam sorsa, miután 1870 szeptemberében Franciaország kivonta az állam területéről addig ott állomásozó csapatait, ennek nyomán pedig az olasz kormánycsapatok elfoglalták a pápai állam területét és az egyesült Olaszországhoz csatolták. Haynald ebben a kérdésben emelte fel szavát a delegáció január 23-i ülésén. Az *Allgemeine Zeitung* február 4-i számában szentelt terjedelmes cikket e témának. Részletesen foglalkozott Haynald beszédével, mégpedig mint az ultramontán irányzat képviselőjét mutatta be őt olvasóinak.²⁵ Haynald felháborodottan elküldte Charlotte-nak beszéde német fordítását, mivel az a *Pester Lloyd* című lap január 26-i reggeli és esti kiadásában megjelent. Kérte, tudósítsa az ügyről Actont is, sőt ha mindezzel Acton sem ért egyet, írjon egy helyreigazító cikket a lapba. Haynald elmondja, a magyar kormány részéről éles támadásokban van része, igen nehéz időszakot él át.

Charlotte sem a régi jó levélíró már, egyrészt reumatikus kézfájdalmi akadályoztatják őt ebben, másrészt magánéletében is nagy változás történik. Így csak március 27-én küldi el válaszlevelét, amelyben megnyugtatta az érse-

24 Kóhalmi-Klimstein József: Vázlatok Haynald Lajos bibornok, érsek életéből. 1816–1889. Pozsony-Budapest, é.n.; Salacz Gábor: A vatikáni zsinat és a Placetum. Bp., 1934.; Hermann Egged: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.; Salacz Gábor: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában. München, 1974.; Gabriel Adriányi: Das römische Tagebuch des Fürstprimas János Simor aus der Zeit des Ersten Vaticanums. In: *Annuaire Historiae Conciliorum* Band 7. 1975.; Gabriel Adriányi: Ungarn und das I. Vaticanum.

25 *Allgemeine Zeitung*, 1871. Sonnabend 4 Februar; *Pester Lloyd* 1871. január 26. Nr. 21.

ket, hogy németországi barátait felháborította az *Allgemeine Zeitung* támadása, eljuttatta Haynald küldeményét Actonhoz is. Amint írja, sajnálatos módon a lap állandóan hasonló vagdalózásokba keveredik, mindemellett konkrét ígéretet nem tartalmaz levele Haynald kérésére vonatkozóan. A későbbiekben sincs tudomásunk arról, hogy ez a helyreigazító cikk megjelent volna. Részletesen beszámol viszont a tévedhetetlenségi dogma nyomán kialakult egyházpolitikai helyzetről Németországban: Döllingert Gregor Scherr, München-Freising érseke felszólította, hogy alávető nyilatkozatot tegyen, a megszabott határidő nyolc nap múlva telik le. Mint írja Charlotte, nem hiszi, hogy Döllinger meghajolna, így csak a suspensio várhat rá. Döllinger tényleg nem fogadta el a dogmát, ezért 1871 áprilisában az érsek kiközösítette, ezután megalapította híveivel az úgynevezett ókatolikus mozgalmat, amely azonban számottevő befolyásra a későbbiekben sem tudott szert tenni. A következő áldozat – fűzi tovább Charlotte – Hefele, Rottenburg püspöke lesz, válaszút elé állították, ezek után csak két lehetőség maradt számára: vagy aláveti magát vagy lemond méltóságáról. A következőképp összegzi véleményét: „Mi itt, Németországban, legalábbis a jelenre nézve, az ellenállás végén járunk. Az persze, hogy mi játszódik le az egyes lelkekben, más és igen nyomós kérdés, amivel a jövőben még nagyon is foglalkoznunk kell majd.” Kívánja, hogy a teljesen más helyzetben lévő magyar püspöki kar állva tudjon maradni, de – mint írja – nem akar illúziókat melengetni ezt illetően. Leveléből kitűnik, férjével együtt komolyan fontolgatják a magyarországi látogatást.

Időközben a személyes életében megtörténik a már említett nagy változás, április 17-én ugyanis megszületik első gyermeke. Erről édesanyja siet levélben értesíteni Haynaldot, aki még e hónap végén meleg jókívánságait küldi ez alkalomból, május végén pedig a kicsiről küldött „képecskét” köszöni meg.²⁶ A fiatal pár nyár elején Angliába távozott, hogy ott végre saját életük berendezését megkezdhessék. Augusztus elején viszont már Herrnsheimből adnak életjelt magukról. Ez a kastély Lord Acton birtokában volt, s rendszeresen megfordult itt Döllinger, ez alkalommal is ott tartózkodott. Korábban történhetett közvetett kapcsolatfelvétel Haynalddal, mivel Charlotte már azt írja, hogy türelmetlenül várják Haynald odaérkezését. Ő ugyanis orvosai tanácsára mellkasi fájdalmai, erős köhögése gyógykezeltetése céljából Emsben nyaralt, s onnan hazatérve vette célba a kastélyt. Lord Acton szintén két sürgető levelet intéz Haynaldhoz, augusztus 21-én, illetve 29-én. Hogy valóban sor került a látogatásra, Charlotte naplójából tudjuk. Igen fontos lehetett mindkét fél számára ez a találkozó, hiszen az ekkor már kiközösített Döllinger, Lord Acton, Lady Blennerhassett személyében Haynald a zsinati kisebbség harcaival szorosan összefonódott világiak előtt jelenti be elhatározását a dogmát elfogadó nyilatkozat kibocsátására. Charlotte így jellemzi az érsek lelkiállapotát:

26 Kitérőként megjegyezhetjük, hogy Charlotte a Rómában a kisebbség harcaiban szintén nagy szerepet magára vállalt Strossmayer vukovári püspökkel is fenntartotta a kapcsolatot, mutatják ezt a hagyatékában fellelhető Strossmayer levelek, amelyek egyike szintén gyermeke születésére küldött jókívánságokat tartalmaz. Strossmayer levelei Charlotte Leydenhez, CUL Blennerhasset papers Add. 7486/52/302–304.

„Strossmayerrel, Dupanloup-pal [elmeséli Haynald előző évi július eleji konfliktusát az orléans-i püspökkel] és Darboy-val [Párizs érsekével] szembeni fenntartásaitól eltekintve Haynaldban nincs keserűség, sem intrikára való hajlam. Csak az a furcsa, ahogy igen szigorú ítéletet mond azokról a kollégáiról, akik már alávetették magukat a dogmának.” Haynald beszámol arról is, hogy miután a lehetséges végsőkéig kitartott, most már elkészített egy hosszabb iratot, amelyet majd a pápához eljuttat, ebben kijelenti – emeli ki Charlotte a számára legfontosabb elemeket –, hogy soha nem fogja ünnepélyesen kihirdetni a dogmát, és soha nem fog senkit a dogmával ellenkező véleménye miatt üldözni. Ha ez nem elégíti ki a Szentszék igényeit, felajánlja lemondását. Tudjuk, hogy Haynald visszatérte után valóban így cselekedett. 1871 márciusában még kivonult a pesti püspökkari konferenciáról tiltakozásul azon terv ellen, hogy közös alávető nyilatkozatot fogalmazzanak meg; miután azonban a kisebbség tagjai Magyarországon és külföldön egyaránt sorra feladták a küzdelmet, a dogma gyakorlatilag néhány kivételtől eltekintve egységesen elfogadottá vált. Ezután Haynald úgy ítélte meg, nem tarthatja fenn tovább az általa vallott elv dogmaként való kimondását addig praktikus-politikai érvek alapján helytelenítő álláspontját. Így 1871. szeptember 15-én levelet intézett Antonellihez, a pápai állam államtitkárához, amelyben bejelenti elfogadó nyilatkozatát, szeptember 25–26-án pedig egyházmegyéje papjai előtt is kinyilatkoztatta döntését. Charlotte naplójából az is kiderül, hogy a legtovább kitartó, az alávető nyilatkozatot majd csak 1873 elején kibocsátó Strossmayer is – ahogy azt Actonnak írt levelében írja – csak abban bízott, hogy a pápa betegsége felveti egy jövőbeli új pápa megválasztásának lehetőségét, ami fordulatot hozhat az ügyben. Haynald alávető nyilatkozatának tervét természetesen a herrnsheimi társaság meglehetősen szomorúsággal és lemondással fogadta. Acton csak annyit jegyzett meg, hogy az igen nagy örömet fog kiváltani Rómában. Részletesen beszámol a látogatásról, Haynald terveiről az időközben eltávozott Döllingernek szeptember 5-én írt levelében. A megértő csalódottság érzése sugárzik Charlotte naplósoraiból: „Amikor az érsek eltávozott, Acton úgy érezte, utolsó alkalommal látta őt; én pedig sajnáltam, hogy nem őrizhettem meg róla azt a tiszta, zavar nélküli képet, amit jobb időkben kialakítottam róla.” Mindemellett sem Acton, sem Charlotte nem követte Döllingert az ókatolikusok sorába, sőt az egyházpolitikai küzdelmekben való intenzív részvételét is némi rosszalással nézték. Döllinger igazi harci terepe a tudomány – szólt véleményük –, erre, s nem egyházszerkezésre kellene összpontosítania erejét.²⁷

Nem lehet véletlen csupán, hogy ezután hosszas csönd következik a levelezésben. A megszakadt levélváltást Charlotte eleveníti fel 1879 májusában. Soraiból azonban kiderül, hogy Haynald 1878 őszén Münchenben jártakor személyesen felkereste a családot, tehát a levélváltás szünetelése nem feltétlenül jelenti a kapcsolatok teljes megszakadását. Haynaldot 1879. május 12-én ruházta fel a pápa bíbornoki ranggal, ebből az alkalomból küldi el Charlotte jókívánásait. Levele Franciaországban íródott, részletesen beszámolt a fran-

27 Conzemius 712–715.; Acton levele Döllingerhez 1871. szeptember 5. In: Ignaz von Döllinger – Lord Acton Briefwechsel II. 28–29.

cia belpolitika egyes kérdéseiről. Egyházi ügyekben örvendetes jelenségekről szól, mint írja, az ember most már zavartalanul kimondhatja mindazt, amit néhány évvel ezelőtt még gondolni is csak alig mert. Haynald válaszában meleg szavakkal invitálja őket Kalocsára, s ígéri, a nyár folyamán maga is látogatást tesz náluk Münchenben.

Ezután azonban – legalábbis a levelek tekintetében – ismét csak hallgatás következett. Charlotte jelentkezett újra 1881 szeptemberében. Beszámol arról, hogy testvérét, Casimirt mint követségi titkárt áthelyezték Stockholmból Bukarestbe, s ha alkalom adódna rá, szívesen meglátogatná az érseket Kalocsán, erre szeretne engedélyt nyerni. A levél nagy részét azonban az írországi politikai és egyházi állapotok igen kétségbeesett jellemzése tölti ki. Charlotte és férje élesen szembenálltak az ír belső önkormányzatra törekvő politikai erőkkal, ezen okból hevesen ellenezték Gladstone miniszterelnök Home Rule kezdeményezéseit. Gazdasági egzisztenciájukat közvetlenül is igen súlyosan érintette a haszonbérlet fizetését megtagadó írországi mozgalom, amelyről Charlotte szintén beszámolt. Az egyházon belül is kétségbeesítő állapotokat találunk – írja. A fiatal alsópapság mind nacionalista szellemű, s a nemzeti mozgalommal szimpatizál. Semmibe veszik az egyházi vezetők figyelmeztetéseit és intelmeit. Saját egyházkerületükben is egy erős kezű vezetőre lenne szükség, aki a hierarchiát kellőképpen kézben tudná tartani. A Kerry egyházmegye püspöke címre azonban jelenleg ketten pályáznak, Blennerhassették Higgins káptalani vikárius jelöltségét támogatják, mivel a másik jelöltet a nacionalista tábor hívének ítélik. Charlotte kéri, amennyiben teheti, Haynald használja fel római befolyását Higgins kinevezése érdekében. E levél nyomán 1881 őszén Haynald több alkalommal is életjelt ad magáról. Amint az Charlotte októberi leveléből kiderül, az érsek már az év nyarán Münchenben próbált – sikertelenül – kapcsolatba lépni velük. November 4-én íródott levelében azonban Haynald már arról számol be, hogy levelet küldött Rómába, melyben Higgins kinevezését igyekezett a kapott információkkal támogatni. A levél végére utólag Charlotte feljegyezte: Dr. Higginst 1881 karácsonyán kinevezték Kerry püspökének. Haynald közbenjárása tehát sikerrel zárult, ezt Charlotte 1882 január 1-jén meleg szavakkal meg is köszönte. Hogy sor került további kapcsolatfelvételre is, tudjuk egy Haynald kézírásával fennmaradt feljegyzésből, mely szerint ez év februárjában Charlotte férje néhány ajánló sorsal ellátva elküldte az érseknek a *Deutsche Rundschau* című folyóiratban Irland címmel megjelent írásának különlenyomatát. Haynald néhány beszéde, javaslata másolatának elküldésével viszonzta a kedves gesztust.

Ezután már csak 1888–1889-ből maradtak ránk levelek. 1888 novemberében Charlotte jelzi, hogy következő év tavaszán Magyarországra szándékoznak jönni, Haynald pedig néhány nappal a levél kézhez vétele után már megnyugtatója, hogy nagy örömmel várja őket húsvét táján. Nem tudjuk azonban, létrejött-e a találkozó, s a sokszori nekikészülődés után Blennerhassették eljutottak-e, s ha igen, hányszor Magyarországra. 1889 októberében születésnapjókívánságokat küld Charlotte az érsek számára, majd az erre érkező köszönőlevél után levelezésük lezárul.

ÁGNES DEÁK

THE FRIENDSHIP BETWEEN LADY BLENNERHASSETT AND
ARCHBISHOP LAJOS HAYNALD

The ideas of Western European liberal Catholicism had an influence even in Hungary; during the First Vatican Council, in 1870, the partisans of this movement were in close contact with the Hungarian prelates who disapproved of the promulgation of the dogma of papal infallibility.

A well-known figure of the social set forming around the conciliar minority was Countess Charlotte Leyden, Lady Blennerhassett after her marriage, an avowed disciple of Ignaz von Döllinger, the professor of canon law and Church history at the University of Munich. Döllinger was the most relentless opposer of the proposed dogma of papal infallibility. Charlotte and Döllinger's favourite disciple, Lord Acton, who was also staying in Rome at the time, kept Döllinger informed about the latest developments. Charlotte met the Archbishop of Kalocsa, Lajos Haynald in December 1869, and a friendship grew up between them. In March 1870 Charlotte left Rome, and it was then that their correspondence began and continued by fits and starts right to the end of Archbishop Haynald's life. The correspondence, 29 letters in German, in all, is held by the Cambridge University Library, as part of Lady Blennerhassett's bequest, and by the Archiepiscopal Archives in Kalocsa, respectively. A picture of the social circle supporting the conciliar minority and their life is emerging from the correspondence, with special regard to the best-known figures, and the history of the rearguard action fought in Hungarian and German ecclesiastical circles over ecclesiastical policy is told in it, too. However, as time passed, the elements of personal interest were beginning to come to the fore in the letters.

LAKATOS ANDOR

HAYNALD LAJOS KÖZÉLETI ÉS POLITIKAI TEVÉKENYSÉGE

Bevezető

Haynald Lajos kalocsai bíboros-érsek múlt századi egyháztörténetünk egyik kiemelkedő alakja. A kiegészítés után Simor János prímás mellett évtizedeken át vezető egyénisége volt a katolikus püspöki karnak. Diplomáciai érzéke, politikus alkata miatt gyakran mondták a magyar egyház látható fejének. (A láthatatlan fej alatt ilyenkor Simor prímást értették. A megjegyzés egyébként Andrássy Gyulától ered.) A múlt században országszerte ismerték nevét, manapság csupán néhány általa alapított intézmény őrzi emlékét.

Szakedolgozattal politikai életrajzának megírása volt a célom, igyekeztem ennek megfelelően a politikai vonatkozású eseményekre szorítkozni, ahol ettől eltértem, azt az értelmezhetőség kedvéért tettem. Itt hívnám föl a figyelmet a dolgozat végén található Itinerariumra, amely Haynald Lajos életútjának nemcsak politikai szempontból szerkesztett kronológiáját tartalmazza – érdemes olvasás közben is föllapozni.

Néhány gyakorlati tudnivaló: a szövegben, jegyzetekben előforduló H. L. rövidítések Haynald Lajos nevét jelentik. Az egyház szó alatt jelző nélkül a katolikus egyházat értem, más egyházak esetében kiírtam a teljes nevet.

Köszönetet mondok Adriányi Gábor egyháztörténésznek aki vezetőtanárom, Gergely Jenő mellett tanácsokat adott a dolgozat megírásához. A dokumentumok másolása terén nagy segítséget kaptam Dr. Dankó László Kalocsa-Kecskeméti érsektől, valamint Pálmány Béla levéltárostól. Köszönet illeti még Boros Istvánt, aki a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban lehetőséget adott a dolgozat szövegszerkesztésére és nyomtatására.

Végül, de nem utolsó sorban köszönöm a segítségét annak az ismeretlennek, aki február 11-én este ellopott, majd értéktelennek ítélte s így a Kálvin téri aluljáróban kidobott irattartómat – benne szakedolgozatom teljes jegyzetanyagával – a talált tárgyak osztályán leadta. Nélküle nem születhetett volna meg ez a dolgozat.

Kalocsa, 1995. március

1. A politikai háttérről: mik voltak az elvárások?

1. 1. Egyház és állam kapcsolata Eötvös és Deák politikai gondolkodásában

A múlt század általunk vizsgált szakaszának politikatörténete annak a liberalizmusnak a jegyében telt, amely egyházpolitikai irányvonalait Magyarországon döntően két nagy liberális gondolkodó, Eötvös József és Deák Ferenc határozta meg. Az általuk kidolgozott elméleti tézisek gyakorlati megvalósítása természetesen sok nehézséget hozott életükben csakúgy, mint utódaik számára, de mindezen nehézségek, kompromisszumok, megalkuvások vagy halogatások ellenére tény, hogy egyetlen magát szabadelvűnek tartó kormányzat sem kerülhette meg vagy feledhette el az említett elveket.

Mindketten katolikusok, s egyben nagytekintélyű politikusok. S noha eszméik az 1848-as föllángolást leszámítva csak a kiegyezéssel nyertek teret a megvalósulásra, annál mégis jóval korábbiak. Eötvös e szempontból is fontos munkája, A 19. sz. uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra c. művének kötetei az ötvenes évek elején jelentek meg, hasonlóképpen Deák 1840-es országgyűlési beszédeiből kitetsző egyházpolitikai gondolatmenete lényegében ugyanaz, mint utolsó híres beszédében.¹

Mivel Haynald főpapi élete során Eötvös és Deák ún. liberális katolicizmusa jelentette azt a gondolatvilágot, amelyhez a különböző kormányok egyházzal kapcsolatos elvárásai igazodtak, ezenkívül Haynald mindkettőjüket személyesen is ismerte, becsülte, fontosnak tartom az általuk képviselt eszmerendszert a továbbiakban röviden bemutatni.

Eötvös József nagyra értékelte az egyház szerepét a társadalomban. Az egyház szabadsága szerinte „*a legfőbb, egyedüli és rendíthetetlen erkölcsi biztosttka az állam egyes részei önállóságának az egyetem anyagi hatalma ellenében.*”² Vagyis az állam működésének egyik fő vonását megtestesítő *központosttó hatalom* mellett az egyház a másik fontos alapelv, mégpedig az *önkormányzati elv* képviselője lehet ill. kell, hogy legyen. Ily módon, autonóm szervezetének példájával lehet az egyház az állam támasza. Teljes szabadsága azonban azt is jelenti, hogy állami részről még támogatni sem szabad.³

A kereszténység civilizációs hatásának titka Eötvös szerint abban áll, hogy sosem kötötte magát bizonyos meghatározott politikai formához – tovább tudott lépni, mindenfajta államalakulatot fölhasználva tanainak terjesztésére, s végül éppen e tanok által befolyásolt. Ha célszerű volt az abszolút királysággal összekötnie a sorsát, most még természetesebb a szabadsággal kötött szövetség, hiszen a népnek adott befolyás kevésbé veszélyes: vallástalan nép ugyanis

1 Csorba László: Deák liberális katolicizmusa. In: Deák Ferenc a liberális politikus. T-Twins Kiadó 1994. 83. o. (TWINS Konferencia-Füzetek 4. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája 1993. szept.)

2 Eötvös József: A 19. sz. uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. 3. kiad. 1885–86. III. köt. 286. o.

3 Uo. III. köt. 275–278. o.

nem maradhat fenn, míg vallástalan uralkodó igen. Írta a magyarországi változások után Montalambert-nek.⁴

Az egyházzal kapcsolatos ún. külső ügyekben (pl. iskolaügy, alapítványi vagyon kezelése) Eötvös érvényre szeretné juttatni az önkormányzati elv szellemében azokat az alapelveket, amelyek az állam kormányzásában is érvényesülnek.⁵ A mérsékelt egyházreform ezen igényével máris a katolikus autonómia szervezésének kér(d)éséhez érkeztünk, amellyel a miniszter álmai szerint megvalósulhatott volna az említett önkormányzat, s amelyet Eötvös elkerülhetetlenül szükségesnek látott, mint a vallások egyenlőségét biztosító egységes és általános törvény föltételét.⁶ Az autonómia ugyanis fontos lépést jelentett volna afelé, hogy az egyes felekezetek államhoz és egymáshoz fűződő viszonya azonos legyen. A katolikus autonómia szervezeti fölépítését Eötvös a világi befolyás szükségességének hangsúlyozása mellett a püspöki karra bízta.⁷

A vallásos érzés fennmaradásának szerinte egyetlen biztosítéka a *szabad egyház a szabad államban* alapelv, amelyet a következőképpen fejt ki: a haza polgárai ekkor saját egyházaik körében éppen olyan szabadoknak érzik magukat, mint az államban, és e két szabadságban nem az egymással való ellentétet, hanem a közös szabadság biztosítását látják.⁸ Eötvös tehát össze merte vetni, sőt hasonlónak állította az egyházon és az államon belüli szabadság jelentéstartalmát.

Török Jenő bár fölismerni véli e rendszerben a francia liberális-katolikus gondolat hatását, mégis határozottan önállóan mondja Eötvös véleményét.⁹

Deák Ferenc Eötvöshöz hasonlóan mélyégesen meg volt győződve a vallás és az egyházak nélkülözhetetlen szerepéről. Noha nyilvánosan nem gyakorolta hitét, mégis annak személyes megvallását olvashatjuk pl. az 1868. év végén írt följegyzéseiben, amikor addigi sikereit annak az isteni gondviselésnek köszön- te, amely megtermékenyítette az ő gyenge tehetségét, jóakarátát.¹⁰

Deák a vallással kapcsolatban két súlyos csapástól féltette Magyarországot: egyrészt a *fanatizmustól*, másrészt a *vallástalanságtól*. Előbbi a szeretetet gyilkolja meg, s következtében „*annyi erő s tehetség mik a nemzetet naggyá és boldoggá teheték vala, egymást rontva és emésztve lettek elpazarolva.*”¹¹ Utóbbi pedig, azaz a vallástalanságot lassan, de halálosan maró féregnek nevezi, mely „*megfosztja a polgári társaságot a törvények szentségének titkos, de legbiztosabb őretől, ... a szüben gyökerezett vallásnak és lelkiismeretnek intő szavától.*”¹²

4 Török Jenő: A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871. Bp. Stephaneum Nyomda, 1941. 61. o. (továbbiakban: Török: Autonómia)

5 Török: Autonómia, 62. o.

6 Schlett István: Eötvös József. Bp., Gondolat, 1987. 242. o. (továbbiakban: Schlett: Eötvös)

7 Török: Autonómia, 66. o.

8 Eötvös József: Kultúra és nevelés. Szerk.: Mezei Márta. Magyar Helikon, 1976. 125. o.

9 Török: Autonómia, 59–60. o.

10 Deák Ferenc emlékezete. Gondolatok 1833–1873. Bp., Ráth Mór, 1889. 421. o. (továbbiakban: Deák: Gondolatok)

11 Deák: Gondolatok, 86–87. o.

12 Uo. 55. o.

Deák szerint az állam egyik legnagyobb hibája, ha a vallás dolgába avatkozik, s e hibától sajnos csak kevés helyen mentesek, Európa legtöbb országában elkövették.¹³ A be nem avatkozásért cserébe viszont az egyházi rend is köteles a polgári törvényeket tiszteletben tartani s azoknak engedelmeskedni, és hivatalának hatalmát sohasem használhatja a törvénynek sérelmére vagy a törvények iránti tisztelet csorbitására.¹⁴

Szabad egyház a szabad államban – mondja ki ő is alapelvét pl. 1868. okt. 20-án a képviselőházban az egyházi bíróságok hatáskörével kapcsolatban mondott beszédében. E szabadságban hamarosan példaképévé vált az Egyesült Államok politikája. Már 1836-ban is említette,¹⁵ de utolsó híres egyházpolitikai beszédében is (1873. jún. 28-án) Amerikát emeli ki követendő mintaként, ott ugyanis nem szenved külső beavatkozástól az egyház sem tulajdonának használatában, sem iskolaügyi intézésében, és mindenfajta állami támogatás nélkül biztosított a vallások teljes egyenlősége.

Magyarországon azonban először még a vallási egyenlőség kialakítása, s ennek érdekében a katolikus egyház leválasztása az államról volt a legfőbb teendő. Ezért volt Deák is híve a katolikus autonómiának, amelynek szervezésénél a püspöki kar megbízása helyett ő inkább a képviseleti elvet hangsúlyozta, és ragaszkodott a világi képviselők kétharmados többségéhez. Egyházképében ugyanis hangsúlyosan szerepel az egyház nagy részét kitevő világi hívek szerepe.¹⁶ Ennek megfelelően az autonómia előkészítő kongresszusának ülésén részt is vett 1869 júniusában és októberében.¹⁷ (Igaz, a későbbiekben a kongresszusra már nem vállalta jelölését betegségére és elfoglaltságaira hivatkozva.)¹⁸

Tekintettel Magyarországon már említett átmeneti helyzetére, a törvényhozáásban fölmerülő egyházpolitikai kérdésekben Deák a szélsőséges állásponttal szemben általában a mérsékelt középutat képviselte. Így pl. mivel megfelelő háttérintézmények híján kivihetetlennek tartja a pogári házasság bevezetését, egyelőre nem engedi kivenni a katolikus házasságokat a szentszéki bíróságok kezéből. A vegyes házasságoknál viszont csak a katolikus fél fölött ismeri el illetékességüket, következetesen a jogvédelem és a viszonyosság elvét képviselve.¹⁹ A már említett, s a placetum vita kapcsán mondott utolsó nagy egyházpolitikai beszédében bizottság kiküldését kéri az állam és az egyház közötti viszony szabályozására. Ennek a bizottságnak feladata lett volna a katolikus főpapság bizonyos előjogainak a megszüntetése (pl. a főrendiházi tagság, az ún. ius comitorum), s ezen túlmenően az elválasztás föltételeinek megteremtése (pl. polgári házasság bevezetése, egyházi és állami javak elkülönítése – nem államosítás! –, valamint az autonómia szervezeti fölpítésének ellenőrzé-

13 Uo. 52. o.

14 Uo. 58–59. o.

15 Uo. 41. o.

16 Uo. 417–418. o.

17 Ott mondott beszédeit lásd: Deák Ferenc beszédei 1868–1873. szerk. Kónyi Manó. Bp., Franklin-Társulat, 1898. VI. köt. 227–251. o. (továbbiakban: Deák: Beszéddek)

18 Deák: Beszéddek, 259. o.

19 Uo. 50–58. o. (A polgári perrendtartás kapcsán a szentszéki bíróságok hatásköréről.)

se, természetesen szigorúan az államot is érintő vonatkozásokra szorítkozva).²⁰

Tette mindezt akkor, amikor már kevesen hittek ezen célok megvalósíthatóságában. A „nagy nemzedék”, Deák, Eötvös, Andrássy eltűnésével a szabadelvű tábor nagyformátumú vezető egyéniségekkel szegényedett, s az 1875-ös pártfúzió idejére már a múlté az ő „felügyeletük”. Eljött a pozícióvédelem, az említett kompromisszumok, halogatások ideje.²¹ Véglegesen azonban az utódok sem tettek le a „nagyok” céljairól.

1. 2. A magyarországi politikai folyamatok a Vatikán szemében

Tovább vizsgálva az állam és az egyház kapcsolatainak megítélését, most lássuk röviden a másik fél, a hivatalos egyház elvárásait a magyarországi egyházpolitikával kapcsolatban. A katolikus egyház feje a római pápa, s e főnek az általunk vizsgált korban politikai válsága ellenére is nagy befolyása volt a magyar egyház életére. Kapcsolatban állt főpapjainkkal, részben közvetlenül is, részben pedig Bécsben székelő nunciusa által. E bécsi nunciások jelentéseit dolgozta föl Lukács Lajos, s alapvetően az ő munkája segítségével szeretnék a következőkben rövid összefoglalást adni a Szentszék törekvéseiről.²²

Az 1848–49-es szabadságharc után az ellenforradalmi idők viszontagságai közelebb hozták egymáshoz érzelmileg a Szentszék és a magyar egyházat. Viale Prela bécsi nuncius, aki egyébként Scitovszky primással együttműködött a politikai okokból elítélt főpapok kiszabadításában, a következőket írta Rómába: „*a jelenleg uralkodó szomorú körülmények igen alkalmasak arra, hogy megerősítsék ezen népnek a római pápa iránti szeretetét.*”²³ Rövid ideig tartott ez az állapot, ugyanis a pápaság az 1855-ös konkordátumát Ausztriával az egész birodalom szempontjából kötötte, anélkül hogy az ettől eltérő magyar érdekekre tekintettel lett volna. A konkordátum kimondta a katolikus államvallást, döntő befolyást biztosított a katolikus egyháznak az iskolaügyre, szabad érintkezést engedélyezett Rómával, és biztosította a szabadságot a zsinatok tartásával és az egyházszerkezéssel kapcsolatban. Bármily kedvezőnek is tűnhetett mindez a katolikus egyház számára, éppen a katolikusok konkordátum által biztosított hegemon helyzeté miatt elfogadhatatlan volt a magyar közvélemény számára. Hiszen Magyarországon törvény született 1848-ban a vallások egyenjogúságáról, a konkordátumot pedig ezt figyelmen kívül hagyva, ráadásul egy abszolút és önkényes hatalommal, Magyarország feje fölött kötötték. A tárgyalások menetéről még Scitovszky primás is csak tájékoztatást kapott, azok érdemi befolyásolására nem nyílt lehetőség.²⁴

20 Uo. 408–415. o.

21 Schlett: Eötvös, 256. o.

22 Lukács Lajos: A Vatikán és Magyarország 1846–1878. A bécsi apostoli nunciások jelentése és levelezése Magyarországról. Bp., Akadémiai Kiadó, 1981. (továbbiakban: Lukács: Vatikán)

23 Lukács: Vatikán, 89–90. o.

24 Uo. 106. o.

Főpapjaink ekkoriban éppen a magyar ellenzéki arisztokráciával keresték a kapcsolatot, s meg is találták a politikai együttműködés veszélytelen, mégis hatásos módját nemzeti ünnepek rendezésének formájában. (Pl. az esztergomi bazilika felszentelése 1856. augusztus 31-én, vagy Ferenc József fogadása Magyarországon 1857-ben, aztán nemzeti zarándoklat szervezése Mariazellbe még ugyanebben az évben.) Konzervatív ellenzéki arisztokráciánkkal együtt főpapjaink ezeken az ünnepeken lojális keretek között küzdöttek a Bach-rendszer bukásáért, s a birodalmi egység mellett Magyarország kormányzati autonómiájában keresték a kiutat. (Kb. 1847-es álláspont.) Érdekes volt minderre Viale nuncius reakciója, aki nem pártolta a magyar főpapok politikai ambícióit, sőt, közjogi szerepük elvesztését jónak látta, mivel szerinte a magyar főpapok azelőtt inkább országgyűlésre jártak, politizáltak, vagyonuk szaporításával voltak elfoglalva ahelyett, hogy saját egyházmegyéik problémáival, a belső építkezéssel törődtek volna.²⁵ A Szentszék tehát érezhetően nem nézte jó szemmel a magyar főpapok ellenzékiességét. De Luca nuncius 1860-ban úgy ítélte meg, hogy az egyházi méltóságok jobban tennék, ha távoltartanák magukat a kormányellenes föllépésektől, és nem vállalnák a kockázatot, mert könnyen lehet, hogy a tűz, amelyet felszítanak a maguk korlátozott programja érdekében, lángra lobbanhat, s akkor nem lesznek úrrá az eseményeken.²⁶ Scitovszky 1860 végén De Lucanak írt mentegetőző levelében tagadja, hogy a magyar püspökök ne fogadnák el a konkordátumot, de azt sem titkolja a nuncius előtt, hogy az abszolutizmus bukásával a konkordátumot egyébként tarthatatlannak véli.²⁷

Közben 1864-ben IX. Piusz „Quanta cura” kezdetű enciklikájához csatolt híres Syllabus melléklet 80 tévedést ítelt el, köztük pl. a liberalizmus alapítéletét, valamint az egyház és állam különválaszthatóságának tanát.²⁸ Annak ellenére, hogy a szabadelvűséget határozottan elítélő Szentszék politikája Falcinelli (1863-tól bécsi nuncius) ténykedésében sokkal kevésbé, ill. oldottabban jelent meg,²⁹ a kiegyezéssel fontos politikai posztokra kerülő magyar vezetők-ről, pl. Eötvösről és utódairól a nunciusnak lesújtó véleménye volt, s egyszerűen csak szabadkőműveseknek titulálta őket. Falcinelli hasonlóan tartott Tisza Kálmán személyétől is.³⁰

Ilyen előzmények után került sor az I. Vatikáni Zsinatra, amellyel kapcsolatban a magyar püspökök magatartását most nem részletezném, viszont amelyről fontos elmondani, hogy az ún. ultramontanizmus szellemi irányzatának sikerét hozta. Eszerint a pápát világi téren „potestas indirecta” illeti meg, a lélek üdvösségét érintő kérdésekben tehát világi hatalma is van. Így pl. világi törvényekről állapíthatja meg, hogy megfelelnek-e a természeti vagy isteni törvénynek. Noha IX. Piusz maga cáfolta azokat a feltételezéseket, hogy e

25 Uo. 118–119. o.

26 Uo. 125–126. o.

27 Uo. 133. o. A konkordátum megítélésére lásd még: Gábor Adriányi: Die Stellung der Ungarischen Kirche zum Österreichischen Konkordat von 1855. Roma, 1963. 131–135. o.

28 Török: Autonómia, 69. o.

29 Lukács: Vatikán, 141–142. o.

30 Uo. 176, 186. o.

hatalom révén ő fejedelmeket tehetne le, mégsem hatott mindez megnyugtatóan számos állam (köztük Magyarország) liberális vezetésére pár évvel a Syllabus kiadása után, amikor a zsinaton „ráadásul” még a pápai csatkozhatatlanságot is dogmaként mondták ki.³¹

Áttekintve a Magyarországon uralkodó politika eszme és a pápaság legfőbb egyházpolitikai alapelveit, világossá válhatnak számunkra a nagy távolságok a két megközelítésmód között. Miközben a pápaság szigorúan a konkordátum elvein működő, egységes birodalmi egyházzól álmodott, Magyarország nem volt hajlandó földadni egyházának nemzeti sajátosságait és határozottan elvetette a konkordátumot. Államegyház követelése az egyik féltől, s ehelyett az állami támogatás megvonásának szándéka a másiktól. Állam és egyház elválasztását, a liberalizmust elítélő pápaság, s mindehhez ragaszkodó, az egyházi autonómiát képviselő elven kérő Magyarország. Ki engedjen és miben? Szembenéztek-e egyáltalán ezekkel az ellentétekkel? Milyen következményei voltak a mindennapokban? Sajátos kihívást jelenthetett ebben a helyzetben főpaprak lenni, s a többirányú, gyakran egymásnak ellentmondó elvárásoknak megfelelni. Sajátos feladat lehetett megpróbálni közelíteni a végtelen álláspontokat, s a változásokhoz megfelelően igazodni. Sajátos felelősség volt tevékenyen maradni minden kudarc, sikertelenség ellenére is, s nem a kényelmesebb semmittevést választani. Sajátos helyzet lehetett... De mit jelentett ez a sajátosság Haynald Lajos életében? Ezzel a kérdéssel indulunk, hogy közéleti-politikai szemüvegünket föltéve figyelemmel kövessük életútját.

2. Szécsénytől Kalocsáig 1816–1867.

2. 1. *Fiatalkor, út a püspöki szélig 1816–1852.*³²

Ha Haynald felnőttkori közéletisége, politikai magatartása fényében szemléljük fiatalkorát, számos későbbi vonásának csíráját vagy indíttatását fedezhetjük föl életének e korai szakaszában, s ezzel egyben arra is választ kapunk, miért tartjuk fontosnak életútjának áttekintését a születésétől kezdeni.

Haynald Lajos 1816. október 3-án született Szécsényben, Nógrád megyében. Apja Haynald István, a Forgách grófok házitanítója, később jószágigazgatója, anyja Jüttner Franciska, váci származású polgárleány. A család harmadik gyermeke, Lajos szerencsés módon örökölte apja értelmét, valamint anyja szorgalmát és híresen jó szívét. Apja gondolkodó emberré nevelte, „foglalkozási ártalomból” már ötévesen megtanította a betűvetésre, s a környéken tett

31 Török: Autonómia, 205. o.

32 A következő fejezet forrásai alapvetően:

Dr. Ompolyi-M. Ernő: A pálya kezdete c. tanulmánya. In: Vázlatok Haynald Lajos életéből. Szerk.: Kóshalmi-Klimstein József. Budapest, 1889. 3–20. o. és

Szittyai Dénes: Haynald Lajos ifjúkora. In: A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Kath. Főgimnázium Értesítője 1914–1915. Kalocsa, 1915. 5–43. o.

A fejezet során a jegyzetekben csak az ezeken kívüli forrásokra hivatkozom.

barangolások után együtt határozta meg kisfiával növénygyűjtő dobozának tartalmát. Később együtt olvasták a klasszikusokat, s vették át a latin nyelvtan nehezebb pontjait. A világra nyíló szemeknek meleg otthont az anya teremtett könnyed jókedvével. Ez az otthon, amely egyébként később élete nehezebb időszakában még többször befogadta, érthetően fontossá vált Haynald számára, tanúskodik minderről a kalocsai érseki levéltárban ma is megtalálható több folyóméternyi családi levelezése.

A vézna fiúcska alig nyolc évesen már a gimnázium felsőbb osztályaiba kezdett Vácott, a piaristáknál. Ezzel megkezdődött iskolai vándorútja, melynek során a további gimnáziumi osztályokat Pesten és Esztergomban végezte. A szünidőket természetesen otthon tölti, itt hódolhat igazán természetszeretetének, s együtt tanul jómodort a Forgách-fiúkkal a szécsényi kastély ódon falai között.

Tizennégy évesen kispapként folytatja tanulmányait a pozsonyi Emericanumban. Itt módja nyílt az országgyűlésről is élményeket szerezni, pár ülést is meglátogatott, és behallgatva a heves vallási vitákba érdekes kritikát írt szüleinek 1830. december 18-i levelében, miszerint „*az Urak igen a Religio ellen vannak*”. Filozófiai tanulmányait Nagyszombathban folytatja, majd a bécsi egyetemen tanul teológiát a Pázmáneum növendékeként.

Iskolai éveire általában jellemző, hogy minősítése mindvégig „E” azaz emi-nens maradt. Osztályelső létére mégis szerették társai, különbözőségeit el tudta fogadtatni velük. Már tizennégy évesen precízen gazdálkodott zsebpénzével, pontosan vezette kiadásait. Anyagi gondossága aztán egész életére megmaradt. Takarékosága mellett azonban szívesen megosztotta zsebpénzét szegényebb társaival.

Értelme tanulmányai során mindvégig kereső maradt, nem elégedett meg a kötelező tananyaggal. A bécsi egyetemen fél éven keresztül a süketnémák oktatását tanulmányozta, csillagászatot is tanult, s Goedinger híres előadásait hallgatta magyar köz- és magánjogból. Tanulmányai mellett szabadidejében zongorázott és nyelveket tanult. Fölvette a kapcsolatot Fenzl Ede kiváló bécsi botanikussal. A hittani évek befejeztével 1837 után is Bécsben maradt, 1841-ig még folytatta tanulmányait a felsőbb papi intézetben, az Augustineumban, ahol utolsó évében doktorált. Talán érdemes még megjegyezni, hogy tanulmányai során szinte mindvégig a nála három évvel idősebb Simor János nyomában járt, még innen ered ismeretségük és kapcsolatuk, amely azután a magyar katolikus egyház két vezető posztján halálukig megmaradt. A két főpap összehasonlító életrajza egyébként külön tanulmányt érdemelne.

Még Haynald bécsi évei során, elérve a szükséges korhatárt, 1839. október 15-én Jordánszky Elek esztergomi segédpüspök pappá szentelte az esztergomi „Bakácskapolnában”. Első miséjét október 20-án mutatta be szülővárosában, Szécsényben. Meghívott újmisési ünnepi szónoka Jekelfalussy Vince későbbi szepesi, majd székesfehérvári püspök volt.

1841 őszen segédlelkészként kezdte papi működését Pesten, a Lipótvárosban. Innen hamarosan, még az év vége előtt átkerült Budára, a várba. A két helyen összesen sem tartózkodott egy évet, mégis e rövid idő alatt is talált magának tennivalót. Pl. az induló Religio és Nevelés c. lapba írt cikkeket.

Örömmel újságolta szüleinek még pesti káplán korából, hogy jól érzi magát, plébánosával igen jól jön ki, s nincsen ideje „melancholizálni”.³³ A Religio és Neveléssel, ill. annak kiegészítő lapjával, az Egyházi Tudósításokkal egyébként hosszabb lett az együttműködése. Zömmel fordításokat, ismertetéseket írt a külföldi katolikus sajtóból, annak érdekesebb híreiből. Így írt pl. az ír Theobald Mathew atyáról, aki egy önmérsékleti-megtartóztatási mozgalmat indított (benne alkoholtilalommal), s mozgalmát sikeresen terjesztette külföldi útjain is. Mathew atya programját, nézeteit a Tablet c. angol katolikus lap alapján ismertette Haynald.³⁴

1842. őszétől Kopácsy primás az esztergomi szeminárium hittani tanszékére nevezte ki tanárnak. Ezen a poszton egyébként Haynald Somogyi Károlyt a Religio és Nevelés újonnan kinevezett szerkesztőjét követte. Sikerrel állta meg a helyét, s miután Kopácsy primás titkárául választja magának a tehetséges fiatal papot, emlékét a szemináriumban még sokáig nem felejtik.

1846. nyarán, mielőtt munkába állna a primási udvarban, nyugat-európai tanulmányutat tett, s útvjáról naplót is vezetett. Megbízása küldöndi nevelőintézmények, szemináriumok látogatására szól. (Meglehet, hogy elsőként kapott ilyen missziót.) Járt Angliában, nagy élményt jelentett számára a németországi Lüttichben látott jezsuita iskola fölszereltsége, gázvilágítású, vízfűtéses kollégiuma. Hosszabb időt töltött Párizsban, ahol Lajos Fülöp udvarában látta vendégül Amália nővére, aki a Cobourg család gyermekeinek német nevelőnője volt. Az úttal kapcsolatban föltételezhetnénk bizonyos szellemi irányzatok (pl. janzenizmus, gallikanizmus vagy liberális katolicizmus) hatását Haynaldra, útinaplója alapján azonban Török József szerint ennek nem találhatjuk nyomait.³⁵

Ezekben az években is folytatta sajtótevékenységét. Horarik János aposztata pap botránya kapcsán az Augsburger Allgemeine Zeitungban védi a magyar főpapok eljárását. Folyamatosan írta a magyar vonatkozású szócikkeket Herder Kirchenlexiconjába (szerk. Wetzer-Welte). Munkadíjának egy részletét Simor közvetítette Bécsből, pl. 1850. augusztus 8-i levelében ír 18 pengőforint-ról, melyet Dr. Häusle küldött általa.³⁶

1847-ben meghalt Kopácsy primás. Az egyházmegye kormányzását ezután Kunszt József káptalani helynök látta el, aki Haynaldot hamarosan irodaigazgatóvá nevezte ki. Nehéz időkből került az egyházmegye irodájának élére. Az 1848-as év következett, mindent átható változásaival. A papság gyűlésezett, kérték a káplánok és az alsópapság helyzetének javítását, az eltörölt tizedből fakadó károk pótlását, a teológiai tudományok korkívánta rendezését. A Lonovics József vezette pesti tárgyalásokon 1848. szeptember elején Haynald betegsége miatt nem tudott résztvenni. Csúzos fájdalokra és ideglázra panaszko-

33 Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK) Kézirattár, Analekta 11. 296. Haynald L. hagyatékából töredékek. 1. sz.

34 Religio és Nevelés 1843/32. okt. 19. 253–254. o. Címe: Mathew atya

35 Török József: Haynald Lajos emlékezete. In: Haynald bíboros emlékezete. Halálának centenáriuma alkalmából Kalocsán elhangzott előadások. Kalocsa, 1991. 7. o. (továbbiakban: Török József: Haynald)

36 OSZK. Kézirattár, Levelestár Simor-Haynald, 14. sz. levél

dott, s ez a betegsége még 1849-ben is visszatért. Az 1848. szeptember végére tervezett nemzeti zsinatra nem kerülhetett sor. Maradtak a rendezetlen állapotok, pontosabban a közvetlen irányítás a kormány részéről. Még a plébánosokat is a kormány nevezte ki. Az esztergomi primási palota gyakorta katonai szállássá változott. A papság zöme tábori papként a honvédseregben szolgált. Haynaldot betegsége idején, amikor Szécsényben tartózkodott, Simor János (ekkor titkár a primási irodában) tájékoztatta az Esztergomban történekekről és a hadihelyzetről. Szorgalmasan írta „Tisztelt Főnök Uram!” ill „Tisztelt Barátom Uram!” kezdetű leveleit.³⁷

Az április 14-i trónfosztás híre Haynaldot Esztergomban találta. Nem engedélyezte annak egyházmegyei kihirdetését, s ennek következtében június 18-án kelt rendeletével a kormány elmozdította hivatalából. Első alkalommal vállalt politikai súlyú döntése hazautazással végződött. Szécsénybe vonult vissza szülőházába. Bántotta esztergomi lakása bedobott ablakainak emléke, s hogy sokan hazaárulónak tartották.

A szabadságharc leverése után Scitovszky primás hamarosan újra irodaigazgatójává teszi. Jó munkakapcsolat alakul ki közöttük, így aztán nem szívesen engedi el munkatársát, amikor az uralkodó Haynaldot öröklési jogú segédpüspökké nevezi ki Erdélybe. Az ötlet „sugalmazója” Simor János volt, aki közben kultuszminisztériumi osztálytanácsos lett Bécsben. Haynald feladata az idős és beteg Kovács Miklós erdélyi püspök segítése lett volna, de mivel neve nem szerepelt a püspök által javasolt és óhajtott személyek között, kinevezését vonakodott elfogadni. Más okai is voltak a vonakodásra. Igaz ugyanis, hogy Kovács püspök már 84 éves volt, de a koadjutori kinevezés háttérében valójában politikai okok álltak.³⁸ Az osztrák kormányzat már régóta a legsötétebb színekben tüntette föl Erdélyt, ahol a papság is, amelynek pedig nagy befolyása van a népre, a felforgatás oldalán állott. Az öreg Kovács püspöknek nem volt már ereje az ellenzéki Erdély megrendszabályozására, ezért igyekeztek rávenni, kérjen magának „önként” segédpüspököt, aki mindezt majd megteheti helyette. Végül ezt a kérést teljesítette Erdély püspöke egyik császárhoz eljuttatott beadványában. Az udvarban pedig már megvolt a jelölt... Thun kultuszminiszter Haynald tudományosságát, nyelvismeretét, primási irodában szerzett tapasztalatait dicsérte, valójában sokat nyomott a latban 1849-es magatartása, az akkor tanúsított és azóta „pro piis meritis” arany érdemkereszttel jutalmazott hűsége. Ezek után érthetőbb az a tapintat, amivel Haynald (és Róma is) az ügyet kezelte. Kapóra jöttek közben a Szentszék formai kifogásai, mivel a koadjutori kérelmet nem Rómába nyújtotta be Kovács püspök. Kínos lett volna viszont vele a kérelmet újra megírtni. Így történt, hogy Haynald püspökké szentelésére csak majd egy év múlva, 1852. augusztus 15-én került sor Esztergomban. Erdélyi helyét csak október 15-én, Kovács püspök halála után foglalta el.

37 OSZK. Kézirattár, Levelestár Simor-Haynald levelezés

38 Eckhart Ferenc: Egy nagy magyar főpap életéből. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet évkönyve. Szerk.: Angyal Dávid, 2. évf. Bp., 1932. 272–274. o. (továbbiakban: Eckhart: Egy nagy magyar főpap)

36 évesen, ereje teljében lett püspök Haynald Lajos. De vajon mit tud majd kezdeni az erdélyi egyházmegye hírhedten rossz körülményei között, ahol már pusztán az udvar elvárásai miatt is bizalmatlanul tekintettek rá? Annyi bizonyos, hogy akik az udvar politikai kiszolgálóját látták benne, nagyot tévedtek.

2. 2. Az erdélyi püspöki széken 1852–1864.

Haynald fiatalos lelkesedéssel székéren kezdte bejárni Erdélyt, hogy lehetőleg minden hívőt elérjen. Útjai során beszédeket mondott, buzdított, lelkesített. Előfordult, hogy 37 nap alatt 53 helyen beszélt. A személyes találkozások lassan oldották az előítéleteket s az előzetes félelmeket.

Egyházmegyéje nagyon szegény volt intézményekben, anyagi lehetőségekben. Ezen segítő szerezte meg az egri káptalan egyik stallumát, s az ezzel járó jövedelmet. Valóságos szervezői bravúr volt így is erdélyi évei alatt tett közel 400 ezer forintnyi alapítványa. Nevéhez fűződik a csíksomlyói székely főgimnázium és a gyulafehérvári kórház megalapítása. Püspöki székhelyén kisebb papnevelő intézetet hozott létre és helyreállította székesegyházát. Számos templomot kellett még újjáépíteni egyházmegyéjében. A csíksomlyói búcsúk, a jezsuita missziók, papi vizsgák és lelkigyakorlatok lettek a megújuló vallási buzgóság jelei Erdélyben. 1859-ben, ad limina látogatásán Erdély fiatal püspöke büszkén számolhatott be sikereiről a pápának. Munkájáért otthon is, Rómában is megszerették.³⁹

Haynald ad limina látogatása fordulópont erdélyi püspöksége történetében, s egyben jelképes is lehet számunkra. A látogatásnak ugyanis 1859. május 1-jén a kultuszminiszter sürgönye vetett véget: „*Ő csász. kir. apostoli Felsőge megvárja, hogy Erdély és Diakovár püspökei ily komoly időkben megyéikbe vissza fognak térni...*”⁴⁰ Pár év békeidő után a nagypolitika újra beleszólt Haynald életébe, s a Monarchia háborúja miatt egyelőre csak hamarabb kellett hazautaznia, nemsokára azonban megszületik az októberi diploma, amely új reményeket ébreszt a magyar alkotmány helyreállításával kapcsolatban.

Erdélyben mindez különös fontossággal bírt, hiszen az unió kérdésével volt összefüggésben. Hamarosan levélben kereste emiatt Eötvös József Haynaldot, s az unióval kapcsolatos véleményéről érdeklődött. Haynald 1860. november 22-én, Károlyfehérvárott kelt válaszában megnyugtatta, hogy ő is feltétlenül az unió mellett áll, s azért tenni is hajlandó. „*Allomásnál fogva sem szabad a merő theória terén maradni most, midőn két testvérhon jövője fölött fog talán a koczka elvettetni...*” Ígéri, hogy Bécsben jártakor latba veti ez ügyben befolyását.⁴¹ Hamarosan alakalma is nyílt a cselekvésre. 1861. február 10–12-ig Ferenc József egy előkészítő tanácskozást szeretett volna tartani az összehívandó erdélyi országgyűlés ügyében. A konferenciának Haynald adott otthont Gyula-

39 Szittyay Dénes: Haynald mint erdélyi püspök. In: Jézustársasági Kalocsai Érseki Katolikus Főgimnázium Értesítője 1916–17. Kalocsa, 1917. 3–21. o. (továbbiakban: Szittyay: Haynald)

40 Vázlatok Haynald Lajos bíbornok érsek életéből. Szerk.: Kóhalmi-Klimstein József. 40. o. (továbbiakban: Kóhami: Vázlatok)

41 OSZK. Kézirattár, Levelestár Haynald-Eötvös. 1. sz.

fehérváron. A nyitónapon, február 11-én elsőként mondott beszédet. Ebben kifejtette, hogy nem látja szükségét külön erdélyi országgyűlés összehívásának, sőt törvénytelenég volna azt külön összehívni.⁴² Beszédével jelentősen befolyásolta a konferencia menetét, s másnap a szavazás során a képviselők Haynald javaslata mellett döntöttek. (A magyar és székely szavazatokkal és néhány szász képviselő megnyerésével.) Gyulafehérváron ennek öröme fátylasmenet vonult a várba a Szózatot énekelve. Haynald reményteli beszédet intézett a tömeghez. De a megindult változásoknak hamarosan útját vágta a februári pátens.

Erdélyt nem hívták meg a magyar országgyűlésre. Haynald a püspöki kar tagjaként azonban meghívót kapott a főrendiházba. Itt sem maradt tétlen. Június 17-én hosszú beszédet mondott, melynek kezdetén rögtön az országgyűlés kiegészítését kérte a többi szent korona részek és Erdély haladéktalan meghívásával. „*Semmit rólunk nélkülünk...*” – hangoztatja.⁴³ A továbbiakban az 1860. október 20-án meghirdetett alkotmányosságát hiányolja, amelyet ő az eddigi törvények megtartásával ill. módosításukkal képzel el. „*Mi áll az 1847-ki jogállapotból? mi az 1848-ki törvényekből? mi az 1848–1849-ik évre következett korszakból, ... mi áll mindezekből? mi essék el? mi maradjon meg? mi álljon melléjük vagy helyökbe?*”⁴⁴ Haynald szerint a vélemények különbözőek lehetnek, de alkotmányos úton kell megvitatni őket. „*Az 1848. évi törvénynek keletkezési körülményeiből fölmerülő hiányok elhárítására nem azoknak a rögtönzés vagy felerőszakolások fejében való ignorálását, s alkotmányellenes utoni megsemmisítését, hanem alkotmányos uton való megváltoztatását, kijavítását, a nemzet valódi szükségéhez mért módosítását kívánom.*”⁴⁵

Haynald az 1848–49-es pozsonyi országgyűlés VII. tc. és az 1848-as erdélyi országgyűlés I. tc. alapján kimondott uniót változatlanul érvényesnek mondta, majd történeti áttekintést adott Erdély és Magyarország közös sorsáról, igazolva, hogy az uniós döntés egyáltalán nem volt megalapozatlan. A nemzetiségeket is biztosítja, hogy előnyükre válna az egyesítés, hiszen Magyarországon társaikra találva erősebb tömböket alkothatnának. Érti mindezt vallási és etnikai kisebbségekre egyaránt. Nem kell félniük az elnyomástól, hiszen rászolgálhatott bizalmukra az a tény, hogy Magyarország kiváltságos osztálya 48-ban önként le tudott mondani előjogairól, „*hogy azokban részesítse a honnak az alkotmány sánczain kívül álló minden lakóit.*”⁴⁶ A jövő Európájában Haynald szerint a kis nemzeteknek nem lesz jövője, el fogják nyelni őket. Ebből fakadóan kényszerű szövetségesünk Ausztria, alaptalan tehát a félelem Magyarország elszakadásától. Hangsúlyozta, hogy a kis népeknek is szükség-szerű csatlakozniuk ezen államalakulathoz.

Haynald beszéde méltán keltett föltűnést a bécsi udvarban éppúgy, mint Pesten, ahol hamarosan különlenyomatokban árusították. A köztudatban pe-

42 OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 1722. 241–243. f.

43 Főrendiházi Napló 1861. V. ülés, 1861. jún. 17. 31. o.

44 Uo. 32. o.

45 Uo. 35. o.

46 Uo. 38. o.

dig ezután mindvégig úgy maradt meg, mint a tehetséges püspök politikai pályájának belépője. Tették ekkor még nem lett konkrét következménye.

1861. szeptember végén császári leirat hívta egybe november 4-re az erdélyi országgyűlést. A gubernium október 3-i ülésén terjesztették elő a leiratot. Schmidt Konrád főkormányzékai tanácsos felszólalásában támogatta azt, s a 49-es jogeljárásról emlegette. Erre Haynald rögtönzött beszédében a káosz kezdetének, a jog és a törvényes rend feladásának nevezte a jogeljárás elméletét, hiszen hasonló elveken maga az uralkodó is veszélybe kerülne. Majd értelmetlennek mondta a fennálló törvények ellenére történő külön országgyűlés összehívását.⁴⁷ A főkormányzék végül Haynald javaslatának értelmében a leirat tartalmának elhalasztását kérte. Az újonnan kinevezett erdélyi főkancellár, Nádasdy Ferenc gróf erre Bécsbe hívatta Haynaldot, hogy ott próbálja meg kormányzékai ülésen tanúsított magatartásának megváltoztatására bírni. Haynald november 22-én érkezett Bécsbe, s a kért módosítás helyett hűségének kinyilvánítása mellett felajánlotta lemondását. Hazatérése után nem látogatta a gubernium üléseit. Ajánlatára választ csak későn, 1862 áprilisában kapott. Nádasdy ekkor feltétlen engedelmességre intette a jövőre nézve.⁴⁸

Fölküldülésként jött ebben a helyzetben Haynald római utazása a japán szentek kanonizációja kapcsán. Útja során (május-június) az a megtiszteltetés érte, hogy ő szerkeszthette a pápához írt hódoló föliratot.⁴⁹ Miközben a szerkesztési munkálatokkal tovább növelte római hírnevét, De Luca bécsi nuncius sorra írta jelentéseit, melyekben eljárást kért Haynald ellen túrhetetlen ellenzéki magatartása miatt. Joggal tartották különöncnek, ha igazat írt az 1862-es helytartótanácsi vizsgálat, mely szerint valamennyi püspöki megye az erőhatalom ténye előtt meghajolva, ki alkalmazkodásból, ki együttműködési céllal, de öregbítik a hatalom intézkedéseit.⁵⁰ De Luca egyébként Scitovszky primás viselkedését is kifogásolta. Róma azonban Haynaldal kapcsolatban egyelőre kitarított jó véleménye mellett.

Hazatérése után, 1863. januárjában Nádasdy kancellár magánlevélben ke-reste meg Haynaldot, s közölte vele, hogy újra tervbe vették az erdélyi országgyűlés összehívását, majd megpróbálta kipuhatolni, mi erről a püspök véleménye. Ha ugyanis kitaritana régi álláspontja mellett, úgy nem hívnák meg az országgyűlésre. Haynald válasza a magánlevélre hivatalos tiltakozás lett Bécsben jártakor. Tiltakozott egyrészt hűségének megkérdőjelezése, másrészt a feltételes meghívó miatt is.⁵¹

Tavasszal a trentói zsinat 300. évfordulója alkalmából a zsinat helyszínén tartott ünnepségek miatt Haynald egy időre újra kiszakadt a politikai küzdelmekből, s közben Erdélyben lezajlottak a július elejére összehívott országgyűlés választásai.

47 Szittyay: Haynald, 39–40. o.

48 Uo. 41–43. o.

49 Kőhalmi: Vázlatok, 48–49.

50 Lukács: Vatikán, 137, 140. o.

51 Szittyay: Haynald, 47. o.

Az országgyűlés idején Haynald a magyar képviselőkkel együtt a részvétel helyett feliratot fogalmazott az uralkodónak, részletesen megindokolva távolmaradásuk okait, felsorolva sérelmeiket. A terjedelmes felirat végén keserűen írják: „*Meglehet Fölséges Urunk, hogy emez országgyűléstől visszavonulásunk miatt ellenszegülési vágglyal fognak vádolni, pedig ki lenne boldogabb, mint mi, ha Fölséged kormányának rendeleteit teljesítenünk lehetne? Midőn azonban amaz országgyűlésbe belépve a trón és állam legszilárdabb alapjait, törvényeinket sértenők meg, azt a trón és haza iránti vétkezés nélkül nem tehetjük...*”⁵² A felirat július 22-én kelt. Másnap az erdélyi kancellária táviratilag közölte, hogy Haynaldot az uralkodó fölmentette főkormányiszéki tanácsosi állásától, valamint országgyűlési meghívóját is megszűntnek tekinti. Erről július 26-i keltezéssel meg is kapta az értesítéseket a főkormányiszék elnökétől.⁵³

A szembenállást még csak fokozta Crenneville kormányiszéki elnök, amikor politikai agitációval vádolta meg Haynald néhány papját és tanítóját. Haynald megvédte őket, s bizonyítékok híján elutasította a vádakat, az ellentétek azonban ezzel pattanásig feszültek. Küszöbön állt Haynald lemondatása.

A nehéz helyzetben segítségére volt a főpapnak Erdély és Magyarország közvéleménye. Rengeteg együttérző, biztató levelet kapott. Csakhogy ezek jellegét érezzük: pl. a Dési Társalkodási Egylet levelében az áll, hogy az egylet 29 éve harcol a nemzet sarkalatos jogainak védelméért a maga szerény eszközeivel. Haynaldot tiszteletbeli tagjaik sorába fogadták, olyan nevek mellé, mint Eötvös József, Deák Ferenc és Teleki Domokos. Haynald otthonából, Szécsényből válaszolt, és megtiszteltetésnek vette, hogy ily férfiak sorába állva továbbra is a haza szolgálatában munkálkodhat.⁵⁴ Pár nappal e levél után otthonában keresik föl Nógrád megye tisztelgő nemesei, hogy kitartásra biztassák. A tisztelgők között volt Madách Imre.⁵⁵ A sajtó is foglalkozni kezdett Haynaldal, a Vasárnapi Ujság még 1862. március 30-i számában hoz egy rövid életrajzot róla, melyben mint az elmúlt évi országgyűlés nagy meglepetését mutatja be. Népszerűsége külön gondot jelenthetett a kormányzatnak is, figyelemmel voltak Haynald mozgására, utazásaira. Példa erre Kunszt József kalocsai érsek helytartótanácsától kapott figyelmeztetése, melyben a legközelebbi egyháztartományi zsinat kapcsán kéri, akadályozza meg, hogy a kalocsai ifjúság fáklyásmenetet adjon az ott jelenlevő Haynald tiszteletére. (Az erdélyi püspök a kalocsai érsek suffraganeusa, egyházmegyéje a kalocsai érseki tartomány része volt, ezért vett részt Haynald a zsinaton.) A szeptember 2-án kelt levél tanúsítja, hogy a készülőben levő „nemkívánatos eseményről” kormányzati szinten is tudomást szereztek és foglalkoztak is vele.⁵⁶ Az ügy nem kíván további kommentárt, mindenesetre „irigylésre méltó” szervezetségről tanúskodik.

52 OSZK. Kézirattár, Fol. Lat. 3953. (Fogalmazványok) 255. f.

53 Uo. 258–260. f.

54 OSZK. Kézirattár, Fol. Lat. 3954. (Pásztorlevelek, pro memoriák) 15–16. f.

55 OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 1722. (Hivatalos és személyi ügyekre vonatkozó iratok) 269–270. f.

56 OSZK. Kézirattár, Fol. Lat. 3954. 55. f.

Valóban nem késett sokáig az udvar végső döntése. Az erdélyi királyi biztos december 2-án önkéntes lemondásra szólította fel Haynaldot. Ez ügyben hamarosan Bécsbe utazott, ahol Thun kultuszminiszterrel egyeztetve írta meg lemondó nyilatkozatát az esztendő utolsó napjaiban. A szöveg megfogalmazása nem volt egyszerű, Haynald szeretete volna, ha lemondása nevének megbélyegzése nélkül történne, és ragaszkodott az ügy pápai kivizsgálásához. A lemondó nyilatkozat végleges változatán 1863. december 31-én száradt meg a tinta.

Haynald lemondásával kapcsolatban természetesen már történtek előzetes egyeztetések a Szentszék és az udvar között, de hamarabb szólították föl Haynaldot a lemondásra (1863. december 2-án), minthogy a tárgyalások közös nevezőre jutottak volna. Ily módon a pápa végső beleegyezését szinte megelőlegezték. Haynald a lemondó nyilatkozatában hangsúlyozta, hogy a politikai vádaskodással szemben tiszta a lelkiismerete. Mindig az egyház, a trón és a birodalom érdekében cselekedett, csakhogy jobbító szándéka nem egyezett a kormányéval.⁵⁷ A melankolikus hangvételű lemondásról csakhamar szárnyra kapott a hír, hogy nem önkéntes. A bécsi nuncius, Falcinelli is arra kérte Rómát, ne fogadja el a lemondást. Tovább nehezítette a pápa döntését a gyulafehérvári káptalan és az erdélyi katolikus nemesség számos tagja által aláírt kérvény, amelyben határozottan kiálltak főpapuk mellett. De Ferenc József szándéka is eltökélt volt. Végül éppen a konkordátummal zsarolt: hogyan védhet a Szentszék egy olyan főpapot, aki a birodalom keleti felén tagadja a konkordátum hatályosságát?⁵⁸

A pápa 1864. májusában titokban magához hívatta Rómába Haynaldot. Kompromisszumos megoldásként fölmerült a székhelycseré vagy a segédpüspökös helyettesítés, ideiglenes pihenő gondolata. Az udvar azonban ezután is hajthatatlan maradt. Ragaszkodtak hozzá, hogy Haynald elhagyja székét, sőt az országot is. Ezek után a pápa 1864. szeptember 22-i konzisztóriumán Haynaldot in partibus infidelium karthágói érsekké nevezte ki, s egyben fölmentette erdélyi tiszteből.

Ha visszagondolunk Haynald hasonlóképpen politikai okokból motivált kinevezésére, s az azzal kapcsolatos hasonló eljárásra, az időközben megkötött konkordátum ellenére azt kell mondanunk, hogy az eljárás lényege nem sokat változott. Legfőljebb az utóbbi esetben kissé korábbi fázisban kezdték meg a Szentszékkel a tárgyalásokat. Ferenc József a püspökök kinevezésével kapcsolatban a Szentszéken át is érvényesíteni tudta politikai akaratát. Talán ez az eset is adalék lehet a konkordátum sikerének és érvényének megítéléséhez.

2. 3. Címzetes karthágói érsekként Rómában 1865–1867.

IX. Piusz még a fölmentés napján tízezer forintos évjáradékkal gondoskodott Haynaldról az erdélyi püspökség jövedelmének terhére, és maga mellé rendelte Rómába. Utazása azonban az említett évjáradék visszatartása miatt még egy évig húzódott, s véglegesen csak 1865. novemberétől tartózkodott

57 Eckhart: Egy nagy magyar főpap, 281. o.

58 Uo. 282–283. o.

Rómában. Az itt töltött másfél évről viszonylag keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy pápai szolgálatba állott, és tanácsos lett a rendkívüli ügyek kongregációjában (Consultor Congregationis pro Extraordinariis).⁵⁹ Ez a kongregáció volt a politikai vonatkozású ügyek felelőse. Noha munkájának részleteiről – magyarországi források híján – nem is tudunk tájékoztatást adni, annyi a „munkahely” jellege miatt is bizonyos, hogy az ott töltött idő remek diplomáciai iskolát jelenthetett Haynaldnak. Nem elhanyagolható az a rálátás, amely innen Európa politikai változásaira, s köztük részben e dolgozat elején is érintett egyházpolitikai problémákra nyílt.

Életviteléről a korabeli sajtó ill. életének későbbi ünnepei alkalmából készült életrajzi összefoglalások segítségével tudhatunk meg részleteket. Ezek alapján kiderül, hogy nyelvtelhetsége, finom modora révén Rómában csakhamar a bíborosi szalonok kedvelt vendége lett. Fogalommal vált neve, röviden csak úgy emlegették, mint „a magyar püspök” (vescovo ungharese). A pápa szemében is a legkedveltebb magyar főpapok közé tartozott. Haynald magára talált tehát az örök városban. A feszített életvitelű erdélyi évek után itt több ideje jutott olvasásra, egy-egy útikönyv társaságában látogatta Itália nevezetességeit, nagy gonddal gyarapította növénygyűjteményét.

De folytatva a gondolatmenetet az előbb említett politikai rálátással, meg kell állapítanunk, hogy volt mit figyelemmel kísérnie: jelentős változások zajlottak Európában, de kifejezetten a Monarchiában is, s ezek a változások hamarosan Haynaldot is érintették. A kiegyezéssel hivatalába lépő magyar kormány első intézkedései közé tartozott, hogy a Lonovics József halálával megüresedett kalocsai érseki székre Haynald Lajost javasolta kinevezésre az uralkodónak. Erről egyébként még magát Haynaldot sem értesítették, s e mulasztással kapcsolatban Eötvös József miniszter a következőképpen mentegőzik: *„Nagyméltóságú Érsek! E pillanatban jön kezembe őfelségének legmagasabb határozata, melyben Excellenciádat a megürült kalocsai érseki székre kinevezni méltóztatott. A fejedelemnek ezen határozata örömmel fogja eltölteni minden hazafi szívet, de ezt kettősen érzik azok, kik, mint én, Excellenciádat közelebb ismervén, nagy tulajdonairól méltányosan tételhetnek. Engedje, hogy midőn ezen érzelmemet kifejezem, egyszersmind okaimat adjam elő, melyekért Excellenciádat arról, hogy őfelségének az érsekség bétöltését javasolni fogom, előlegesen nem értesítettem.”*⁶⁰ Okai pedig a következők: ismeri Haynald hazája és királya iránti lelkesedését, s így bízott benne, hogy nem vonná meg szolgálatait. Tudja, hogy Haynald gondolkodásában a vallás érdekei minden egyebeket háttérbe szorítanak, de azt is kétségtelenül tudja, hogy *„egyházunk érdekeit semmi sem biztosítja inkább, mint ha az egyház kormányzata e hazában olyanok kezébe tétetik le, kik arra személyes tulajdonaik és a nemzet bizodalma által képesek”*. Majd így folytatja: *„Én – mint azt előterjesztésemben kimondám – abban, hogy a fejedelem a haza második egyházi méltóságára azt nevezi ki, kit arra a közvélemény kijelölt, azon szerencsés egyetértésnek egy új*

59 A kinevezést lásd: OSZK. Kézirattár, Fol. Hung. 1722. 82–89. f.

60 Eötvös József: Levelek. Szerk.: Oltványi Ambrus. Magyar Helikon, 1976. 476–478. o. (továbbiakban: Eötvös: Levelek)

jelét látom, mely a jelen pillanatban a király s nemzet között létezik, s Excellenciád, midőn sokkal kedvezőbb egyházi s tudományos tevékenységét egy nagy egyházmegye terhes kormányzatával cseréli fel, azon öntudattal teheti azt, hogy saját vágyait a nemzet s király együttes kívánatainak áldozta fel.” De azt sem titkolja el Eötvös, hogy ez az állás nagy nehézségekkel is jár.

Haynald április 12-i válaszelevelében Rómából azt írta, hogy először a pápától értesült a kalocsai kinevezés szándékáról. A kinevezést, mint a pápa és az uralkodó akaratát elfogadja, de érzi a feladat súlyát, amely „különösen most, korunk átalakulásának válságos napjaiban, a közműködés terén mindenkinek, de kiválóan a borús jövő elejébe méltó aggodalommal tekintő egyházi fő elüljáróknak vállaira nehézkedik...”⁶¹

Nemsokára újabb levélváltás történt Eötvös és Haynald között, a praeconisatio sürgetése tárgyában, amely azért volt fontos, hogy Ferenc József magyar királlyá koronázásának ünnepségén Haynald már kalocsai érsekként vegyen részt, s ott tevékenyen közreműködjék. A praeconisatio végül május 17-én történt.⁶²

Eötvös József tanúsága szerint, s egy korabeli hetilap szavaival élve Haynald neve Magyarországon is egyike volt a kedves hangzású neveknek.⁶³ A magyar közvélemény nem feledte erdélyi tanúságát. E közvélemény a kinevezésben a főpap rehabilitációját látta, nekünk azonban nem szabad említés nélkül elmennünk a levelek jövőt érintő, nehézségeket emlegető részletei mellett. Haynald a kor átalakulásának válságos napjairól ír, s Eötvös is említi a nagy nehézségeket, mellyekkel a főpapi állás akkoriban járt. Mindketten jól látták azokat a problémákat, amelyek a polgári átalakulással, intézményrendszerének kialakításával kapcsolatban várhatóan felmerülnek, s a magyar egyház érdekeit, egyház és állam kapcsolatát érinteni fogják. A nagy jogi munka előtt álló miniszternek egyáltalán nem volt mindegy a törvényhozásban is közreműködő főpapok hozzáállása. Mi lesz a reakciónk a reformokra? Merev elzárkózás vagy megegyezésre törekvés? Talán ezzel a gondolati háttérrel fejezte ki személyes örömet Eötvös a kinevezés miatt, s remélt Haynald személyében konstruktív társat az említett nagy munkához.

Egy érdekes sajtófülest még hozzátennék Haynald kalocsai kinevezéséhez, annál is inkább, mivel későbbi újságokban is ismétlődik. A Hazánk s a Külföld c. hetilap 1867. május 23-i számában azt írja, hogy ha nem töltötték volna be nemsokkal a magyar minisztérium hivatalbalépése előtt a primási széket, oda minden bizonnyal Haynald került volna. Anélkül, hogy átadnánk magunkat a „mi lett volna, ha” gondolatmenetének, azt megállapíthatjuk, hogy elég nagy fordulatot jelentett így is az ország második egyházi méltóságaként viszontlátani a letett erdélyi püspököt. Vajon ki gondolta volna másfél évvel korábban, hogy a Monarchia területéről száműzött püspök egykor majd Simor primással együtt fogja a nemzet ünnepén Ferenc József fejére helyezni a magyar koronát?

61 OSZK. Kéziratár, Levelestár, Haynald-Eötvös 2. sz.

62 E levélváltást lásd: OSZK. Kéziratár, Fol. Hung. 1722. 228–229. f.

63 Magyarország és a Nagy Világ 1866/14. (ápr. 8.) címlapon.

Haynald 1867. június 4-én foglalta el főpapi székét. Az egyházmegye hívehez intézett beköszöntő szövegében a *keresztény haladást* hirdette meg lelkipásztori programként. Hitben gyökerező haladást értett ezalatt, de a hitben való elmélyülés mellett ennek a haladásnak Haynald szerint érintenie kell az egyéni, családi és politikai élet minden szintjét. A keresztény haladás egyrészt törekszik a megtérésre, másrészt a megértésre, megegyezésre az új világgal.⁶⁴

3. Fölgyorsult események 1867–1871.

(konkordátum-misszió, autonómia-mozgalom, I. Vatikáni Zsinat)

Haynald kalocsai érsekségének első éveiben járunk. A fejezet címében fölso-rolt folyamatok, események pár éven belül, gyakran egymással párhuzamosan zajlottak. Ha figyelembe vesszük még Haynald ezidőtájt kezdődő akadémiai és országgyűlési tevékenységét, úgy életének erről a 3–4 évről megállapíthatjuk, hogy valóban embert próbáló lehetett, s nem akármilyen figyelmet követelt az egyes szálak kézben tartása. Próbáljuk meg most e szálakat szétválogatni, s lehetőleg az összefüggéseket is figyelembe véve egyeként nyomon követni.

3. 1. A konkordátum-misszió

A konkordátum érvényességének kérdése már a püspöki kar 1867. október 20-i ülésén is előkerült, Simor prímás előterjesztésében. Előjáróban érdemes talán megjegyezni, hogy Simor érsek egykor mint kultuszminisztériumi osztálytanácsos részt vett a konkordátum kidolgozásában. A hercegprímás javaslata szerint a linzi békekötés magyarországi becikkelyezésének analógiájára kérni lehetne a magyar országgyűléstől az 1855-ös konkordátum „honosítását”, azaz becikkelyezését is. Haynald felszólalásában ellene mondott a javaslatnak, mivel szerinte nem lehet párhuzamot vonni a protestánsok számára új jogokat biztosító linzi béke, és a katolikusok ősi jogait biztosító konkordátum között. A konkordátum már megkötésének módjánál fogva is olyan gyűlöletes a magyar fülnek, hogy az egyház jogainak elismerését célszerű a konkordátum szó említése nélkül kérni. Miután más fölszólalók is csatlakoztak Haynald véleményéhez, a hercegprímás elejtette eredeti javaslatát, s csak arra hívta föl a püspöki kar figyelmét, hogy a konkordátumot egykor a püspöki kar is aláírta, s most az elejtésében a lehető legnagyobb tapintattal és tisztelettel kell eljárnia a Szentszék irányában. Javasolta ezért, hogy a pápát magánúton világosítsák fel a helyzetről. A püspöki kar elfogadta ezt a javaslatot, s a téma ezután majd egy éven át nem fordult elő ezen a fórumon.⁶⁵

A kiegyezés után a konkordátum érvényességének kérdése Ausztriában is problémát jelentett. Készülőben voltak azok az új polgári oktatási és vallásügyi törvények, amelyek összeférhetetlenek voltak a régi egyezményekkel. A bécsi

64 A beszédet idézi: Kőhalmi: Vázlatok, 73–74. o. Lásd még: Gabriel Adriányi: Ungarn und das I. Vaticanum. Böhlau Verlag Köln Wien, 1975. 71. o.

65 Az 1867. okt. 20-i püspökkari gyűlés jegyzőkönyvéből. In: Török: Autonómia, 339–340. o.

kormány ezért idejekorán a konkordátum módosításának lehetőségei után kutatott. A tárgyalások egyik lehetséges vezetőjeként szóba jött Haynald Lajos személye, akit kedveltek és ismertek Rómában. 1867 decemberében ezért Bécsbe rendelték Haynaldot. A január elejéig húzódó tárgyalások és magánkihallgatások során azonban még az osztrák kormány sem fogalmazta meg szabatosan kéréseit, és álláspontját folyamatosan módosította. Erről panaszkodott Haynald Eötvösnek 1868. január 11-én, Bécsből írt levelében.⁶⁶ E levélben azt is kifejti, hogy időközben kiderült a Szentszék elzárkózó hozzáállása is. Hivatkozik Antonelli táviratára, melyben a bíboros azt írta, nem ajánlja, hogy egy püspök olyan megbízatást vállaljon, mint amelyet Haynaldtól kértek. Az uralkodó mindezek ellenére kérte Haynaldot, legalább magánszemélyként menjen el Rómába, s adjon tájékoztatást. Eötvös válaszlevelében azt írja, hogy véleménye szerint az az ellentét, amely az osztrák törvényhozás és a római kúria nézetei között létezik, kiegyenlíthetetlen. Ausztriában az egyházi rend elleni ingerültség igen nagy, s az ebből fakadó törekvés a konkordátum megszüntetésére olyan politikai irányzat, mely – legalábbis egy időre – ellenállhatatlan.⁶⁷

Haynald nehéz helyzetbe került. Egyrészt eleget szeretett volna tenni az uralkodó kérésének, másrészt biztos jeleket kapott Rómából, hogy ez ügyben megjelenése nem kívánatos. Tekintélye mindkét helyen veszélyben forgott. Végül május 10-én egy császári ajánlólevéllel Rómába utazott, hogy a Szentszékét magánemberként tájékoztassa. A hivatalos tárgyalások folytatásával Meyseburg külügyminisztériumi államtitkárt bízták meg.⁶⁸

Haynald május 16-án érkezett Rómába, s ott szinte mindenkit megkeresett, aki a konkordátummal kapcsolatos döntésre befolyással lehetett. Május 20-án a pápa is fogadta. IX. Piusz elítélte az Ausztriában készülő új házassági-, iskolai- és interkonfesszionális törvényt, kilátásba helyezte a Vatikán tiltakozását e törvények szentesítése esetén, s egyetlen engedményként megígérte, hogy a tiltakozásban a császár személyét közvetlenül nem fogja támadni, és nem fogja visszavonni Ferenc József apostoli királyi jogait. A tárgyalások menetét tovább zavarta az a hír, miszerint Magyarországon is tapssal üdvözölték az országgyűlésben a polgári házasság szükségességének kijelentését.

Haynald május 25-én lényegében eredménytelenül tért vissza Rómából. Antonelli bíboros emlékezetében ettől kezdve visszavonhatatlanul liberális, politizáló érsekként szerepelt. Elvesztett római tekintélyéért cserébe itthon a Lipót-rend nagykeresztjét kapta.⁶⁹

Személyes meggyőződése a konkordátum magyarországi helyzetét érintően nem változott. Kiderül ez a püspöki konferenciákon mondott beszédeiből. Az 1868. június 27-én tartott tanácskozáson pl. Simor prímás közvetítte a pápa azon kérését, hogy az ausztriai püspökök példájára a magyar püspöki kar is a

66 OSZK. Kézirattár. Levelestár. Haynald-Eötvös 3. sz.

67 Eötvös: *Levelek*, 519–522. o.

68 Gabriel Adriányi: *Erzbischof Lajos Haynalds Mission in der österreichischen Konkordatsfrage*.

In: *Der Donauraum*, 1971. 16. Jahrgang, 2/3. Heft, 153. o.

69 Uo. 154. o.

konkordátum védelmére keljen. Haynald hozzászólásában ezt lehetetlennek mondta. Magyarországon az egyház jogait hazai törvény biztosítja, nem a konkordátum. E törvényre pedig a király esküt tett koronázásakor. Haynald felszólalása után a püspöki kar őt bízta meg, hogy a kérdésről tájékoztató föliratot készítsen a pápának.⁷⁰ Az elkészült emlékiratot már a következő ülésen, július 1-jén beterjesztette. 1868. szeptember 26-án, amikor a püspök-kari ülésen újra fölmerült a konkordátum kérdése, pontosabban Róma nemtettsége elejtésével kapcsolatban, Haynald a konkordátumot továbbra is elfogadhatatlannak mondta. Ekkor azzal érvelt, hogy a konkordátum megkötésének idején a magyar alkotmány föl volt függesztve, az akkori püspökök tehát kénytelenek voltak aláírni, ha nem akartak törvényen kívül maradni. Az ősi magyar alkotmány visszaálltával azonban a püspöki kar éppen ezen alkotmány erejénél fogva nem hivatkozhat a konkordátumra, mert ebben a helyzetben az már elfogadhatatlan.⁷¹

A püspöki kar a konkordátum kérdését diszkrétan kezelte, így az elkészült emlékiratot Haynald minden hivatalos tudósítás nélkül, személyesen vitte Rómába. A Szentszék azonban hivatalosan csak 1918-ban, a monarchia felbomlásával ismerte el a konkordátum érvénytelenségét.⁷²

3. 2. Az autonómia-mozgalom

Eötvös József még az 1867-es év vége előtt elkezdte szorgalmazni a katolikusok önkormányzatának ügyét. Ez ügyben Simor primáshoz írt levelében röviden összefoglalta az autonómia előnyeit, s megalkotásának szükségessége mellett szóló érveit.⁷³ A kézzelfogható előnyön, az egyház önálló, államtól független kormányzásán túl Eötvös kulturális és társadalmi előnyöket is említ. Kulturális téren az egyházi iskolák gondosabb kezelését, s így az oktatás színvonalának növelését remélte, társadalmi szinten pedig a hívek bevonásával születő kezdeményezőkézséget, amely részint megszüntetné az akkoriban tapasztalható vallási közönyt, részint pedig nélkülözhetetlen előnyöket jelenthetne az egyház érdekeinek politikai képviseletében. Mindezt úgy lehet elérni, ha az egyház külső ügyeiben is érvényre jutnak azok az alapelvek, amelyek az állam kormányzásában érvényesülnek. Eötvös levelében megbízta a püspöki kart az autonómia szervezeti javaslatának kidolgozásával.

Simor válaszában támadta a miniszter levelének azt a részletét, amelyben Eötvös a kor vallásos fásultságát említette, s a közöny okaként a régimódi szervezést jelölte meg. A primás szerint a fásultság nem katolikus jellemző csupán, igaz pl. a protestánsokra is, tehát inkább magára a korra jellemző. Ennél az apró részletnél azonban fontosabb az a felfogásbeli különbség, amely

70 Az ülés jegyzőkönyvét lásd: Török: Autonómia, 352. o.

71 Az ülés jegyzőkönyvét lásd: Török: Autonómia, 353–357. o.

72 Salacz Gábor: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. München, Aurora könyvek, 1974. 20–21. o. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae II. Edidit Gabriel Adriányi)

(továbbiakban: Salacz: Egyház és állam)

73 A levél ismertetését lásd: Török: Autonómia, 62–66. o.

Simor autonómiát meghatározó szavaiból derülhet ki számunkra. Míg Eötvös a társadalmi kezdeményezést hangsúlyozta az autonómiával kapcsolatban, Simor elsősorban az önálló (állami beleszólástól mentes) kormányzást értette alatta.⁷⁴

1867. november 4-én a püspöki kar tanácskozásán Simor és Haynald együtt védik meg az autonómia szükségességének gondolatát.⁷⁵ A november 7-i ülésen pedig már egy tervezet is elhangzott a primás előterjesztésében. Haynald e tervezetet még továbbgondolásra ajánlja, s a kiterjesztett püspöki vétó kapcsán Eötvöst idézi, miszerint község dolgaiban a község, megye dolgában a megye, ország dolgaiban az ország határozzon. Tehát az egyházközségek ügyeiben a püspök lehetőleg ne vétózzon. A szabályzat szellemével kapcsolatban arra figyelmeztetett, hogy a reformok korában azokat egyházi téren épp oly kevésbé lehet kikerülni, mint politikai téren.⁷⁶ Arról, hogy nem véletlen történtek e megjegyzések, Eötvös néhány Haynaldhoz írt levele tanúskodik. Fentebb már említett, 1868. január 12-i levelében, amelyet a konkordátummal kapcsolatban írt a Bécsben tárgyaló Haynaldnak, a következőképpen írt: *„A katolikus egyház jövője nem egyes konkordátumoktól s azon kedvezményektől függ, melyek azokban az egyházi rendnek biztosítanak... a konkordátum megszüntetése nem ingatja meg egyházunk állását a birodalomban, nem veszélyezteti jövőjét. A katolicizmus ezentúl csak a szabadságban találhatja támasztát, csak belső szervezetében keresheti azon eszközt, mellyel minden megtámadásoknak ellentáll, s teljes meggyőződés, hogy kik az egyház érdekét Ausztriában helyesen fogják fel, inkább oly szervezés mentül előbbi s mentül tökéletesebb keresztülvitelét fogják maguknak kitűzni célul... Excellenciád van hivatva ma, hogy e nagy eszmének hazánkban s a birodalomban megalapítója legyen.”*⁷⁷ Majd január 22-én Haynald elhúzódozó távolléte miatt a következőképpen aggódik: *„Belátom, hogy egyházunk autonómiájának ügyében nemsokára lépésnek kellene történni, mert alsóbb klérusunk mindinkább nyugtalanodni kezd, s mégis, nem akarnám, hogy valami történjék, mielőtt Excellenciád visszajött, mert semmi reményem, hogy közbenjárása nélkül kielégítő eredményekhez juthatunk.”* Majd reményeivel kapcsolatban folytatja: *„arra kellene törekednünk: hogy a régi tespedésből kibontakozva új életet öntsünk egyházi szerkezetünkbe... A szabadság semminek sem tartozik több hálával, mint a katolikus egyháznak... az idő eljött, midőn a szabadság viszonyozni fogja az egyháznak ezen szolgáltatát. Valamint az egyház a szabadságnak alapjait rakta le egykor, úgy most a szabadság fog szolgálni az egyház épületének alapjául, s ezen alap erősebb lehet annál, melyet egyházunk egyes fejedelmek s miniszterek kegyében kerestett... A primás megjött, de még nem találkoztam vele. Úgy hiszem, nem fog nehézséggel járni, hogy Excellenciád visszatérése előtt az autonómia dolgában határozó lépést ne tegyen, és ez az óhajvásom. Most igen károsnak tartanám, ha a püspöki kar oly indítvánnyal lépne fel, mely nagy opposzióra találna, vagy*

74 Uo. 73. o.

75 A jegyzőkönyv megfelelő részletét lásd: Török: Autonómia, 342. o.

76 Uo. 345. o.

77 Eötvös: Levelek, 520–521. o.

már az első generális gyűlésnél módosíthatnák, s ha Excellenciád nincs jelen, félek, ily operátum kerülne a világ elébe...” Végül megígéri: „Megkísértem, s a velem közölt terv alapján kidolgozom azt, mit kivihetőnek gondolok, s minél még Deák támogatására is számolhatunk...”⁷⁸ S hogy mennyire fontos volt mindez Eötvös számára, arról január 29-i levele tanúskodik: „mihent jobban vagyok, felmegyek, (Bécsbe) nem a delegációért, hanem hogy Excellenciáddal az autonómia és a népiskola-törvényem ügyében szóljak, melyekhez több bizodalمام van, s melyeket a nemzet jövőjére nézve fontosabbnak tartok minden tisztán politikai vitatkozásunknál.” Levelének zárásául a Lipót-templom (mai Szent István bazilika) akkor még építés alatt álló kupolájának beomlása kapcsán a következőket írja: „Absit Omen: így végzi Excellenciád utolsó levelét, melyben a Lipót-templomon történt szerencsétlenséget említi. Megvallom, midőn a katasztrófa után a helyszínen a romokat megnéztem, nekem is ez volt az első gondolatom... Ha tehát a templomot törekvéseink jelképeként fogadom is el, abban, mi történt, nem fenyegető előjelt, hanem inkább komoly intést látok, mely azon feltételekre emlékeztet, melyektől öszves törekvéseink sikere függ, mely arra tanít, hogy mennél magasabbra akarjuk emelni egyházunkat, annál mélyebbre rakjuk le alapjait.”⁷⁹

Haynald közvetítésével valóban sikerült Eötvösnek a püspöki kar szervezeti javaslatát befolyásolni, sőt, módosítási javaslatai általában nem is találtak nagyobb ellenállásra.⁸⁰ Így pl. a világiak kétharmados többségének elvét is elfogadta a püspöki kar. A tárgyalások során fölmerült egy-két támadás esetén rendszerint Haynald nyugtatta meg a kedélyeket. 1868. június 27-én került sor hasonló eseményre, ekkor a püspöki értekezleten Fogarassy Mihály erdélyi püspök támadta durván az autonómia-eszmét, szabadkőműves szellemnek tudva be születését. Hivatkozott az erdélyi státussal kapcsolatos rossz tapasztalataira. Haynald válaszában határozottan kiállt az autonómia mellett, színterint a király megváltozott jogköre miatt az egyház a kormánynál többé nem remélhet biztos támogatást, a legjobb, amit tehet, hogy híveivel jár. Csak egy ilyen önkormányzat kaphatja meg a régi jogokat és javakat. Az autonómia tehát inkább csak forma szerint, mint lényegileg hozna újat.⁸¹

A július elején megszületett püspöki javaslat szélesebb körű tárgyalására kitűzték a egyes tanácskozmány időpontját. Erre hivatalosak voltak a katolikus országgyűlési képviselők, főurak. A tanácskozmány idejének közeledtével (október 1.) azonban egyre több új és gyakran radikális vélemény jelent meg a sajtóban, amelyek feszélyezték a légkört. Félő volt, hogy az ellentétek kipattanása esetén szakításra kerül sor a püspöki kar és a világiak között. Ennek megakadályozására javasolta Haynald, hogy a püspöki kar jelentse ki, hogy a egyes tanácskozmánynak nem feladata elméleti kérdéseket tárgyalni, szorítkozzék csak az egyház anyagi javait kezelni képes testület megalkotására. Ha a világiak gyökeresen másképp képzelnék az autonómia kérdését, nem kell

78 Uo. 522–524. o.

79 Uo. 526–529. o.

80 Lásd: Török: Autonómia, 121–123. o.

81 A jegyzőkönyvet lásd: u. o. 350–351. o.

velük vitába szállni, hanem időt kell nekik adni egy pozitív kiindulási alap kidolgozására.⁸² Haynald javaslatának második felével kapcsolatban a püspöki kar inkább a vegyes bizottság híve volt, még az esetleges ellentétek esetén is, sőt egyesek a szakítást is megkockáztatták volna. Végül október 1-jén, a vegyes tanácskozmányon az egész folyamat nem várt fordulatot vett Deák felszólalásának köszönhetően.

Deák Ferenc arra kérte a püspöki kart, hogy egyelőre csak választási szabályzatot dolgozzon ki, amelynek alapján megválasztott képviselők közül még mindig csak egy előkészítő kongresszus ülne össze. Ők újra kidolgoznának választási szabályokat, s ezek alapján történné a végleges autonómiai kongresszus összehívása. A demokrácia szabályainak ilyen alapos betartatása ugyan meglepetést okozott, Deák tekintélye előtt azonban meghajolt a vegyes tanácskozmány, s indítványát elfogadták.

A püspöki kar feladata ennek megfelelően a választási szabályzat javaslatának kidolgozása lett. E feladattal el is készültek januárban, a hónap végére már az asztalon feküdt a vallás- és közoktatásügyi miniszter és az uralkodó aláírásával megerősített szabályzat. Április 2-ig mégis fiókban maradt, és nem hozták nyilvánosságra. Török Jenő érdekes politikai együttműködést lát a késlekedés mögött. Mégpedig a püspöki kar és a Deák-párt együttműködését. Az elkészült szabályzat ugyanis várhatóan megosztotta volna a közvéleményt, a párton belül pedig a szélsőséges liberális elemek és a konzervatív szárny szakítását, vagyis a párt bomlását okozhatta volna. Ez a hasadás nagyon szerencsétlen fejlemény lett volna a választások előtt. Ezért kellett a püspöki karnak a közzététellel megvárni az országgyűlési választásokat.⁸³

1869. június 24-én ült össze az előkészítő kongresszus első ülészaka. Egy 18-as választási bizottság kinevezése után gyorsan föl is oszlott. Az előkészített választási szabályzatot azután az október 7–13-ig üléselő második ülészak tárgyalta. Ezeken az üléseken Deák volt a szabadelvű módosításokat követelő ellenzék vezére. A bizottság által kidolgozott álláspontot – amely a legfőbb követelést teljesítve a közvetlen választások elvén készült – Haynald Lajos védte, általában sikerrel. Deák módosítási javaslatai közül csak azt az indítványt fogadták el, hogy a helyi választásoknál a plébános ne legyen automatikusan a választási bizottság elnöke, hanem csupán a választási bizottság összehívása legyen az ő kötelessége. Egyébként természetesen a plébánost is megválaszthatják elnökeknek.⁸⁴ Az előkészítő kongresszus feladatának bevégzése után széteszlott. Megkezdődhetett a „nagykongresszus” küldötteinek választása. Mégis egy év telt el az összehívásáig. Közben zajlott ugyanis az I. Vatikáni Zsinat, amelyen a magyar főpapok is részt vettek, s amely körül annyi politikai indulat született, hogy az autonómia-mozgalom további történetét is lényegesen befolyásolta. Szakítsuk most meg ezért a mozgalom történetének fonalát, s tekintsük át a zsinat számunkra érdekes részleteit.

82 Uo. 358. o.

83 Uo. 155–157. o.

84 Deák: Beszédék, 244–247. o.

3.3. Az I. Vatikáni Zsinaton⁸⁵

Az 1869. december 8-án kezdődő zsinatnak nem voltak mai értelemben vett előkészületei. A zsinati témákat nem dolgozták ki előre, hanem a zsinat folyamán állították össze azokat. A magyar püspökök is mindössze annyi instrukcióval érkeztek otthonról, hogy tartózkodjanak az olyan határozathozattól, amely megnehezítené az állam és az egyház viszonyát Magyarországon. Ez egyébként Eötvös kultuszminiszter kérése volt.⁸⁶

Több mint 300 éve nem ült össze egyetlen zsinat. Nem volt egyszerű feladat az idők során változott körülményeknek megfelelő ügyrend hirtelen kialakítása. Haynald országgyűlési és diplomáciai tapasztalatának itt hasznát vehették. Felix Dupanloup orleans-i püspökkel együtt javasolják a nyelvek szerinti tárgyalócsoportok kialakítását. Eszerint olasz, francia, német és angol nyelven tárgyaló csoportok alakultak. A megosztott tárgyalási módszer jól bevált, s lerövidítette a tanácskozások idejét. (E nemzetközi csoportok felújítva a II. Vatikáni Zsinaton is jó szolgálatot tettek.)⁸⁷ Haynald ötlete volt a zsinaton megalakult ún. nemzetközi bizottság is. Ez mindössze tíz tagból állt, amolyan félhivatalos szerv maradt, de minden lényeges dologba beleszólása volt. A magyar püspököket itt Haynald képviselte. Szervező tevékenysége és nyelvtetségsége révén a zsinat egyik jelentős személyisége lett. Csakhogy a zsinati ellenzék oldalán. Amikor február 22-i beszédében kitért a püspöki jogokra, s elutasította azok megnyirbálását még a Szentszék részéről is, az ultramontán többség kifütyülte, kénytelen volt beszédét félbeszakítani. Életre szóló élménye maradt, s nagyon fájdalmasan érintették a tapasztalt majorizáló törekvések.

Az igazi ellentétek azonban akkor pattantak ki, amikor március 6-án váratlanul egy újabb részt csatoltak az egyházzal szóló konstitúció tervezetéhez. A fejezet, amelyet egyébként a zsinati atyák többségének javaslatára csatoltak a konstitúcióhoz, hit és erkölcs dolgaiban kimondta a pápa tévedhetetlenségét. A zsinati ellenzék Haynald és Dupanloup vezetésével időszerűtlennek mondta a dogma kimondását, igazságtartalmát egyébként elfogadta. A készülő dogma híre közben nagy politikai vihart kavart Franciaországban, Németországban és Magyarországon is.⁸⁸ A magyar kormány sem tudta eldönteni egy ideig, hogy visszahívja-e a magyar püspököket, vagy éppen az itthoniakat küldje ki a zsinati ellenzéket erősíteni. Végül inkább az utóbbi mellett döntött. Információi a nehéz helyzetben ingadozó és meghasonlott püspöki karról minden bizonnyal Haynald Lajostól származtak.⁸⁹ A kormány magánúton is tudomására hozta a magyar püspököknek, hogy a tévedhetelenség kimondása a Syllabus

85 A zsinatról általában, de H. zsinati működéséről is alapvető információkat nyújt Adriányi Gábor: *Ungarn und das I. Vaticanum* c. könyve Böhlau Verlag Köln Wien, 1975. (továbbiakban: Adriányi: *Vaticanum*)

86 Adriányi Gábor: Haynald Lajos az I. Vatikáni Zsinaton. Kézirat, 2. o. (Főszékesegyházi Könyvtár, Kalocsa, Ms. 819.) (továbbiakban: Adriányi: *Zsinaton*)

87 Uo. 3. o.

88 Salacz: *Egyház és állam*, 36. o.

89 Adriányi: *Zsinaton* 5. o. A kormány intervenciójára lásd még: Adriányi Gábor: *A magyar kormány intervenciója az I. Vatikáni Zsinaton (1870)*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 3. köt. 121. o. Bp. 1992.

elvei után határozottan károsan befolyásolná az egyház és az állam kapcsolatait. Az országgyűlés képviselőházában a költségvetés tárgyalásakor indítványozták, s néhány szavazat híján meg is szavazták a vallási alapok államosítását.

Közben Haynald június 14-i beszéde, amelyet a pápai primátussal kapcsolatban mondott, ismét zajosan fejeződött be, amikor töröltetni szeretne volna a szövegből azt a kitétel, miszerint a pápa mindenütt valódi, teljes és közvetlen joghatósággal rendelkezik. A püspöki jogok védelmére a majoritás nemtetszése felelt. Haynaldot e beszéd után személyes támadások is érték a szónoki emelvényről, védekezésre azonban, fájdalmára, nem nyílt lehetőség.⁹⁰

Júliusban elkerülhetetlenül az infallibilitas soron kívüli tárgyalása következett. Miután a zsinati ellenzék, s benne a magyar főpapok zöme a július 13-i próbaszavazáson nemmel szavazott, a kérdés az volt, megismételjük-e tettüket a július 18-i nyilvános ülésen. Haynald véleménye szerint igen, a kisebbség többsége azonban más véleményen volt, s így végül a hazautazás mellett döntöttek. A nyilvános ülésen azután az ellenzék távollétében nagy többséggel megszavazták a dogmát.⁹¹ Hazatérő püspökeink nehéz helyzetbe kerültek. A kormány a placetum-jog felélesztésével, vagyis a zsinati határozatok kihirdetésének megtiltásával nehezítette helyzetüket. A magyar közvéleményben pedig a főpapjainkról alkotott eddigi tetszetős ellenzéki képet fölváltotta a csalódottság, egyházellenesség érzése. Sokan érezték úgy, hogy ezentúl választaniuk kell az egyház, vagy a liberalizmus iránti hűség között. S az autonómia-mozgalm tárgyalásának indítékai közé most már egy jó adag Róma-ellenesség is vegyült.

1871. májusában Antonelli bíboros Haynaldot is fölszólította a zsinat határozatainak elismerésére. 1871. szeptember 15-én Haynald ezt – utolsóként a magyar főpapok közül – meg is tette.⁹² Döntését komoly vívódások előzték meg, s e vívódást nem a dogma hitével kapcsolatos nehézségei okozták. Haynaldot a zsinati döntések meghozatalának módszerei, s a magyarországi politikai következmények aggasztották. 1871 novemberében komolyan foglalkozott a lemondás gondolatával, s már annak fogalmazványát is elkészítette. Aztán befolyásos emberek (hogy kik, nem tudjuk) kérésére nem küldte el.⁹³ A dogma elfogadása mellett végül akkor döntött Haynald, amikor a kimondásához megkívánt egyetemességet utólag teljesülni látta. Valamiféle elégedetlenség azonban maradt benne, de ezt tiszteletreméltó engedelmeséggel és tapintattal a nyilvánosság előtt mindig elhallgatta. Egy magánlevelében találhatunk erre utaló nyomokat. Amikor a zsinattal kapcsolatos történeti adatok kiigazítására kéri, ilyen közléseket nem vállal, mégha személye emiatt hamis megítéltetést is szenved. Majd azt írja: „*Eljöttnek még nem látom az időt, melyben minden egyéni működések a vatikáni zsinat lefolyásában az egyházi érdekek káros*

90 Adriányi: Zsinaton, 7–8. o.

91 Salacz: Egyház és állam, 37. o.

92 Török: Autonómia, 242–243. o., Salacz: Egyház és állam, 40. o.

93 Fraknói Vilmos: Haynald Lajos emlékezete. In: Akadémiai Értesítő. Szerk.: Szily Kálmán. Bp., 1894. 8. o. 2. sz. lábjegyzetben. (továbbiakban: Fraknói: H. L. emlékezete)

*érintése nélkül kiterjtessenek. Eljövend azon idő is. Addig én a nyilvánosság előtt hallgatók.*⁹⁴

Haynald zsinati magatartása is jelentős momentum volt most már marandó római rosszhírének kialakulásához. IX. Piusz 1874. júniusában, amikor Simort Rómában fogadta, még mindig a túl sokat politizáló Haynaldról panaszkodott a primásnak, aki nem győzte eloszlatni a pápa aggodalmait.⁹⁵

3.4. Az autonómia-kongresszus

Ilyen előzmények után, s a vatikáni zsinat elhúzódása miatt megkésve, 1870. október 26-án nyílt meg a katolikus egyház önkormányzatát szervező gyűlés, az autonómia-kongresszus. A kongresszust megelőző természetes kíváncsiság mellett sokan elég lemondóan néztek az események elébe. Az egyházi hierarchia részéről ez részben érthető, hiszen a vatikáni zsinat utáni egyházellenes légkör nem lehetett kedvező a katolikus önkormányzat kidolgozásához, joggal félték a szélsőséges liberális irányba tolódott közvéleménytől. Simor primás még a zsinat idején azt írta Rómából, meggyőződése, hogy az autonómiából Magyarországon semmi sem lesz. A követek otthon az egyházi vagyion elkobzásáról beszélnek, így szó sem lehet józan tárgyalásokról. Ez a véleménye aztán nem tükröződik a kongresszust megnyitó reményteli beszédében, amelyben a világ szellemi haladásának színvonalán álló, vallásszabadságot biztosító tervezet alkotására szólította föl a résztvevőket.⁹⁶

Közvetlenül a nyitás előtt, 1870. október 29-én a Pesti Napló is a helyzet visszásságát emeli ki. Az átlag liberális közvéleményt tükröző lap szerint az autonómia feladata egyház és állam elválasztása. Ennek azonban az államtól kell kiindulnia, így a helyzet visszássága abban áll, hogy Magyarországon a kettéválasztást megfordított irányban kezdeményezték. Az állam még nem nyilatkozott, hogy melyek azok a jogosítványok, amelyekre igényt tart, s milyen teret enged át az egyházak szervezkedésére.⁹⁷

A kongresszus megnyitása után november 3-án került sor a szervezeti szabályzat kidolgozásával megbízott 27-es bizottság kiküldésére. Ez a bizottság pedig miután megadta az irányelveket, a kodifikációs munkát a saját kebeléből választott 9-es bizottságra hagyta. A 9-es bizottság 1871. január 21-ig ülésezett, munkáját egy héten át a 27-es bizottság megvitatta, s így került végül a szervezeti javaslat a kongresszus második ülészaka elé, mely 1871. március 9–29-ig tartott.

Haynald aktív tag volt a 27-es bizottságban, a pénzügyek kapcsán ő volt a püspöki kar megbízottja. Az egész országból gyűjtötte az egyházi vagyionról szóló adatokat, mivel az ő feladata volt a hozzájárulási kulcs kidolgozása a katolikus autonómia költségeinek fedezésére. (Talán nem véletlen ez a megbí-

94 Haynald 1878. jún. 20-án, Budapesten kelt levele, címzett bizonytalan. MTA. Kézirattár. RUI. 2–36/3.

95 Adriányi: Vaticanum, 72. p.

96 Török: Autonómia, 241,256. o.

97 Uo. 248. o.

zatás, ha Haynald főrendiházi pénzügyi bizottsági tagságára gondolunk.) Bizottsági munkája során az ún. többségi párt vezére lett. Tagja volt a 9-es bizottsának is. Egykor Eötvösnek szívesen közvetített, most a liberális bizottsági kisebbség számára hajthatatlan maradt. Egykor az ekkorra már halott miniszter letisztult liberális-katolikus álláspontját védte püspöktársai felé, most a szélsőséges irányba mozdult laikus kisebbség felé védte az autonómia eszmét.⁹⁸ Mindvégig egy megvalósítható változatot próbált képviselni, egyenes vonalon igyekezett mozogni, de a politikai színpad fordult alatta. Talán érdemes röviden megvizsgálni, mit is jelentett e védekező szerep a kongresszuson, s ennek áttekintésére legalkalmasabbnak 1871. március 13-án mondott beszéde tűnik. Válasz volt ez a beszéd az ellenzék egyik vezetőjének, Bartal Györgynek két nappal korábban mondott beszédére, ponról-pontra elemelve a kisebbség aggályait. Beszéde elején röviden kitért arra, hogy a kongresszus működését törvényesnek tartja, s e törvényességéből fakadóan határozatait is figyelembe kell majd venni. Az autonómia későbbi sorsának ismeretében érdekes lehet számunkra egy mondata: „*majd ha mi is kész munkával állunk az országgyűlés elé, semmi kétség nem lehet, hogy a magyar törvényhozás kiindulási törvényes alapunknál s tulajdon igazságánál fogva művünktől sem fogja megtagadni beleegyezését és megerősítését, melyet tőle jogosan kívánunk.*”⁹⁹ E mondat szerint Haynald bízott a hozott intézkedések jóváhagyásában, a mozgalom sikerében.

Majd oszlatni kezdte a vatikáni zsinat kapcsán fölmerült félelmeket, mondván, hogy az ott történeteknek közvetlen következménye az autonómiára nem lesz. Szerinte a pápát, mint a római katolikus egyház fejét a szabályzatnak figyelembe kellett venni, az így született autonómiát pedig Rómával el is lehet fogadtatni.¹⁰⁰ Majd cáfolta Róma folytonos terjeszkedésének vádját, mivel konkrét beavatkozásokat ő sem, mások sem tudnak említeni. Példaként hozta fel, hogy a kinevezések is úgy zajlanak, mint eddig. Arra a vádra, hogy az egyházi előljárók kizárólagos hatalomra törekszenek, azt felelte, hogy ezt a vádat jogosnak inkább a szabadság birodalmának nevezett Amerikában tudná elképzelni, ott ugyanis az állam kivonulása mellett a világiaknak sincsen része az egyház irányításában. Magyarország főpapjainak autonómiai törekvését tehát semmiképpen nem lehet kizárólagosságra törekvéssel vádolni, arra egyébként püspökeinknek eddig sem volt alkalmuk. S itt utalt az anyagi ügyek és a kinevezések minisztériumon át történő intézésére.

A kisebbség által kért kérvényezési jogot dogmatikus, liturgikus és egyház-kormányzati tárgyakra elutasítja. Egyrészt a kérvényezés kifejezést mondja csúsztatásnak, valójában annak megadásával jelen esetben beleszólásról, követelésről lehet szó, hiszen a világiak a kérvények elutasítása esetére az elhagyott pásztor emlegetésével fenyegetőztek. Másrészt lehetetlennek tartja, hogy világi

98 Uo. 269–270. o.

99 A magyarországi lati., 4s görög szertartású katolikus egyház önkormányzatát szervező gyűlés naplója, jegyzőkönyvei és irományai. I. köt. Naplók, 1870. okt. 26–1871. márc. 30. Szerk.: Günther Antal. Pest, 1871. 80. o.

100 Uo. 80–81. o.

testület a püspökök egyházkormányzati jogába beleszóljon. Ez a jog ugyanis az egyház belső szervezetének egyik legrégebbi biztosítója. Szívesebben lemond főrendiházi tagságáról vagy vagyonáról, mivel az nem érinti hivatásának lényegét, mint egyházkormányzati jogáról, amelyet nem nélkülözhet. „*Itt e padon, mely egyszersmind felsőházi rendes ülőhelyem, nyomtatva vagyok: Haynald Lajos kalocsai érsek mint kinek joga van Magyarország parlamentjében ülni. Ha a törvényhozásunk innen ki tilt engemet, nyugodt szívvel megyek nyájamhoz, Kalocsára ; nem a fényes érseki lakba, mely engem szegény tudós igénytelen fiát úgy sem boldogít, nem oda ; elmegyek legutolsó ispánom szerény lakába. (Nagy hatás. Zajos éljenzés, taps.) Mind azon dicsőségektől üsseknek el, de azon jogomhoz, melylyel bírok az egyház kormányzatában, Jézus apostol utódjai tanítókarában, melylyel bírok a disciplinaris és liturgicus ügyek elintézésében, ahhoz ne nyuljon senki! (Viharos szünni nem akaró éljenzés és taps.)*”¹⁰¹

Talán az idézett szakasz rövidsége ellenére ízelítőt kaphattunk Haynald szónoki tehetségéből is. Sikerült megvédelmeznie egyházkormányzati jogait, s a későbbiek során pedig a 27-es bizottság többségi álláspontját. A kongresszus március végén fejezte be munkáját. 1871. június 12-én Simor primás vezetésével egy erre a célra kinevezett 12-es bizottság vitte el az uralkodónak az elkészült munkálatot. A beterjesztett dokumentumot aztán tíz évre elnyelték a miniszteri fiókok. Miért? Török Jenő bizalmas természetű megegyezést sejt a háttérben. A püspöki kar többségének túl sok liberális engedményt tartalmazott az autonómia tervezet. (Pl. közvetlen választások.) A kormány számára kérdéses volt, mit engedjen át a kezelésében levő vallási és tanulmányi alapokból, vitatott volt ezek jogi jellege. A király számára a főkegyúri jogot egyszerűbb volt egy mindenkor leváltható miniszter, mint egy választott testület révén gyakorolni. A Szentszék elzárkózásához pedig elegendőek voltak a mozgalom során hallható Róma-ellenes kirohanások. Így tehát lényegében egyetlen tényező sem maradt, mely az autonómia ügyét sürgette vagy feszegette volna.¹⁰²

A kialakult helyzettel kapcsolatban Haynald véleményéről nem sokat tudunk. Kicsit később, 1872. január 2-án írta Szilágyi Virgilnek, hogy az országgyűlési választások előtt nem célszerű az autonómia ügyét feszegetni, utána azonban valószínűleg jobbról is, balról is erőltetni fogják a kényes ügy megoldását.¹⁰³ További várakozásra utal főrendiházi beszédében 1872. szeptember 24-én elejtett megjegyzése, miszerint az autonómia ügyét megfelelően felterjesztve most már annak maga útján való teljesítését várja.¹⁰⁴ Várakozásában csalódnia kellett. S hogy mit jelentett neki az ezt követő hosszú hallgatás az autonómiáról, azt nem tudjuk. De egy emberileg talán fontos tényezőt az

101 Uo. 84–85. o.

102 Török: Autonómia, 326–328. o.

103 Uo. 326. o.

104 Főrendiházi Napló 72/8. 1872. szept. 24. 31–32. o. (72/8= az 1872-ben összehívott országgyűlés 8. ülése)

eddigiek alapján láthatunk: Haynald egyike volt azoknak, kik az elfektetett munkálattal a legtöbbet dolgoztak.

4. „Akit nem állása ékített...”¹⁰⁵ 1868–1889.

Az alkalmi elfoglaltságok után most következzenek Haynald rendszeresebb kötelezettségei. Kalocsai érseksége idején ugyanis élete összekötődött az ország két fontos intézményével, az Akadémiával és az Országgyűlés Főrendiházával.

4. 1. Akadémiai tevékenysége

A Magyar Tudományos Akadémia a tudományok ápolása mellett a múlt században (is) a közélet egyik fontos fóruma volt. Haynald Lajos igazgatótanácsai tagságával, tudományos kutatókat támogató és kutatásokat szervező tevékenységével, valamint emlékbeszédeivel ezen a fórumon is jelen volt.

Haynaldot 1868. márciusában választotta tiszteletbeli, majd igazgató tagjává az Akadémia. Akkor ez a kinevezés a köztudatban minden bizonnyal a magas állású, tehetős tudománypártolónak szólt, s talán köszönhető volt Eötvös József ismerettségének is. Haynald taggá választását megköszönő levelében rövid vallomással válaszolt botanikához fűződő viszonyáról. Azt írta, hogy egész életében üdítő menedéket keresett benne, s most tiszteletbeli taggá választása némileg megzavarta ezt az idilli állapotot. *„De ha az egyik törvénye életünknek, hogy az élvezet mellé álljon mindenütt a kötelesség, s azt tartsa renden és értékestse: elfogadom a megválasztásomban foglalt intést, és, hálámat fejezve ki a lekötelező figyelemért, oda viszem a tudomány szentélyébe, hol eddig csak örömet és üdülést kerestem, a komoly munkát, hogy – mennyiben csekély tehetségeim és sokirányú elfoglaltságom engedik – a növénytan virányos mezején is hasznos igyekezzem lenni szeretett hazámnak.”*¹⁰⁶

A későbbiekben igazolta, hogy komolyan gondolta az előbbi sorokat. Az első meglepetést azzal okozta, hogy – noha tiszteletbeli tagként neki nem lett volna kötelező – székfoglaló előadást tartott a szentírás mézgák és gyanták termőnövényeiről. Ez a dolgozata egyébként tervezett nagyobb munkájának, a biblia növényvilágát ismertető Flora Biblica-nak lett volna egy fejezete. Előadása később megjelent a kolozsvári Növénytani Lapokban, s a kortárs botanikusok dicsérték, kíváncsian várva a folytatást.¹⁰⁷ A teljes művel azonban Haynald sosem készült el.

A botanikával valóban életreszóló volt a kapcsolata. Gyermekkorától végigkísérte a növények szeretete s ehhez életének minden korszakában, helyszínén

105 A fejezet címét a Vasárnapi Ujság egyik cikkéből kölcsönöztem. Haynald akadémiai székfoglalója kapcsán az eredeti mondat így hangzik: „Haynaldot nem állása ékíti, ő ad díszet annak. „ 1869/18. sz. (máj. 2.) 238. o.

106 Magyar Tudományos Akadémia. (továbbiakban: MTA) Kézirattár. RAL. 652/1868. H. L. levele Eötvös Józsefhez az Akadémia elnökéhez. Kalocsa, 1868. ápr. 3.

107 OSZK. Kézirattár. Analekta 5964. 284. sz. Tárkányi Béla hagyatékában pár soros megjegyzés.

módot és társakat is keresett. Bécsi tanulmányai idején ismerte meg Fenzl Ede egyetemi tanárt, akitől élete során még nagyon sok fontos tanácsot kapott. (Pl. kalocsai üvegházépítéssel, gyűjtemények vételével kapcsolatban.) Pesti káplán-sága idején bizonyos Dornerrel együtt gyűjtött a Budai hegyekben, később Erdélyben hol titkárával, hol kísérő nélkül töltött számos éjszakát sátorban fenn a havasokban egy-egy gyűjtőútja során. Itáliai útjait, s az ott töltött másfél évet természetesen ebből a szempontból is hasznosan töltötte, s gyönyörű mediterrán részleggel lett gazdagabb gyűjteménye. 1863 óta tagja volt a Királyi Magyar Természettudományi Társulatnak, s a társulat pesti könyvtárát is használta.¹⁰⁸

1874. december 20-án az Akadémia V. számú, Matematikai és Természettudományi Osztályának bizottsága elnökéül választotta. Haynald akadémiai kötelezettségeit lelkiismeretesen fogta föl. Elhatározta, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum rosszul felszerelt növénytani osztályát saját gyűjteményével fogja gyarapítani. Szinte egy egész botanikusnemzedék támogatásán, kinevelésén túl (Janka, Fuss, Borbás, Kanitz, Knapp, Sintenis, Sodiro, Menyhárt) könyvajánlataival, és főleg nemzetközi kapcsolataival hozott új szint a hazai botanikában. Ő volt az első Európát járó botanikusunk.¹⁰⁹ Nemzetközi kongresszusokon vett részt: 1874-ben Firenzében kertészeti kongresszuson, 1876-ban Brüsszelben közegészségügyi kongresszuson, majd ugyanebben az évben, amikor Budapest adott otthont a nemzetközi statisztikai kongresszusnak, azon ő elnökölt. Az itt kötött ismeretségek (s itt sorolhatnánk a neveket és Európa nagyvárosait¹¹⁰) és misszionárius papok révén gyűjtőterülete nemcsak Európára, hanem más földrészekre is kiterjedt. Haynald szerette volna, ha Magyarországon az oktatásban is nagyobb szerepet kapott volna a növénytan. (Pl. a népiskolákban határozottan szükségét látta volna a növényzaporítási módok oktatásának, s tett is intézkedéseket egyházmegegyében ennek érdekében.)

Az Akadémia tagjai általában szerették, jól lehetett vele együttműködni. De ezzel kapcsolatban inkább Fraknói idézém: „*Sohasem emlékeztetett minket arra, hogy az egyház fejedelme, az ország magas dignitáriusa van körülünkben. Társunk akart ő lenni, a szó szoros értelmében, föllépésének lekötő igénytelenségével, modorának derült kedélyességével és egyszersmind munkájának komolyságával.*”¹¹¹ Jól tudta kezelni az esetleges véleménykülönbségeket. Pl. annak ellenére, hogy nem fogadta el Darwin fajelméletét, nagyon jó kapcsolata volt Herman Ottóval, aki annak egyik terjesztője volt hazánkban.¹¹²

Érdeklődése, figyelme a botanikán túl kiterjedt az archeológiára és a történettudományra is. Római tartózkodása idején, 1866-ban archeológia órákat látogatott s nagy szenvedéllyel tanulmányozta a régiségeket.¹¹³ Kalocsai érseként anyagi támogatásával lehetővé tette Henszlmann Imrének a kalocsai és

108 Természettudományi Közlöny, 1892. dec. 280. füz. 642–43. o.

109 Jávorka S.: H. L. In: Botanikai Közlemények, 1916. dec. 31. 5–6. füz. 127–129. o.

110 A fősorolást lásd: Fraknói: H. L. emlékezete, 13. o.

111 Franknói: H. L. emlékezete, 9. o.

112 Lásd: H. L. levelei Herman Ottóhoz, MTA. Kézirattár. Ms. 258/323.

113 H. L. mint régész. In: Archeológiai Értesítő, 1870. III. évf. 1. sz. 31. o.

bácsi középkori székesegyházak falainak föltárását. Ezért az Akadémia külön köszönetet mondott neki.

Egy történeti szakdolgozatban lehetetlen említés nélkül hagyni, hogy 1880-ban, amikor XIII. Leó megnyitotta a kutatások előtt a Vatikáni Levéltárat, Haynald volt az első, aki a római magyar vonatkozású anyagok föltárására és közlésére nagyobb összeget ajánlott.¹¹⁴

A tudományokon túl a művészetek is érdekelték. Élete során egyházzenei és egyházi festészeti alapítványokat tett. Nem ez a dolgozat hivatott, hogy művészetpártoló tevékenységét elemezzük, de két barátjának nevét talán fontos megjegyeznünk: Liszt Ferencét és Munkácsy Mihályét. Többször találkoztak hármasban is Munkácsy colpachi kastélyában, s talán kevesen tudják, hogy a Nemzeti Galéria Munkácsy-kiállításának végén a fordulóban nem véletlenül függ egymás mellett két portré, Liszté és Haynaldé – Munkácsy pedig harmadikként, az ecsetvonások mögött, a festő személyében van jelen. S hogy elvarrjuk a kitérő szálát: Haynald portréját halála után az Akadémia arcképcsarnoka örökölte, s kifüggesztése mellett az Akadémia naggyűlésén 1892. május 4-én döntöttek.¹¹⁵

Hagyatékával megkésztetődött a Magyar Nemzeti Múzeum növényteni osztályának herbáriuma és könyvtára.

4.2. Az országgyűlés főrendiházában 1868–1889.

Kalocsai érsekként Haynald a főrendiházban is helyet kapott. Hosszú időn át, egészen 1889-ig, súlyos betegségének kezdetéig a ház legszorgalmasabb tagjai közé tartozott. Ez a szorgalom nemcsak az üléseken való részvételt jelentette, bár abban is jeleskedett, hanem jelentett még több mint 120 fölszólalást és beszédet, bizottsági munkát, bizottsági elnökséget, valamint delegációs tagságot is. Pontosabban részletezve:

főrendiházi tagságának egész idején a pénzügyi bizottság tagja, 1875-től elnöke.

1878–1884-ig, majd 1887-től újra a felirati bizottság tagja.

1867. decemberétől 1870, 1872-es év kivételével 1890-ig a delegációk tagja.

1885-től a Horvát-Szlavón-Dalmát országos bizottság tagja.¹¹⁶

120 beszédéből közel 30 köszöntő, melyet a királyi család különböző ünnepeire, főleg Erzsébet királyné névnapjára, születésnapjára, ill. országgyűlések nyitása, zárása alkalmából, főrendiházi elnökök köszöntéseként mondott. Ő volt a főrendiház ünnepi szónoka. További 20 fölszólalása bizottsági előterjesztés, bizottsági munka módszerével kapcsolatos megjegyzés volt. Ha levonjuk ezentúl kb. 10 ügyrendi javaslatát, fogalomtisztázó megjegyzését, még mindig megmarad beszédeinek fele, azaz 60 alkalom, amely alkalmakkor egyházi

114 Fraknoi: Haynald, 16–17. o.

115 Akadémiai Értesítő. 1892. Bp. MTA. 345. o.

116 Bölöny József: A magyar törvényhozó testületek 1848–1984. Kézirat, Bp., 1985. (Országgyűlési Könyvtár R. F/3/b.)

érdekek védelméért szólalt meg a legkülönbözőbb témákban. Az apróbbaktól eltekintve (pl. plébániák adómentessége, vagy a bányafalvak lelkeszi ellátása) a fontosabbokról a továbbiakban próbálunk meg rövid áttekintést adni.

*A polgári perrendtartásról, a vegyes házasságok bírósági megítélésében*¹¹⁷

A főrendiházi tárgyalást megelőzően a képviselőházból már említettük Deák Ferenc véleményét a kérdésben, amikor a szentszéki bíróságok további működését megvédve a vegyes házasságok katolikus megítélését tarthatatlannak mondta, s azt kívánta, mindkét fél felett a saját bírósága ítélkezzék. Ennek értelmében érkezett meg a törvényjavaslat a főrendiházhoz 1868. novemberében. (1868: XLVIII. tc.)

Haynald ezt az eljárást a katolikus félre nézve sérelmesnek nevezte. Beszédét a sokat emlegetett *szabad egyház a szabad államban* elv kifejtésével kezdte, mely véleménye szerint magába foglalja, hogy minden egyház szabadon vallhassa hitelveit. A protestáns fél nem ignorálhatja azokat az elveket, amelyek szerint katolikus jegyese házasságra léphet, s melyek szerint házasságának érvényét megítélik. Amennyiben tehát tudatában van ezen elveknek a házasság megkötésekor, nem éri sérelem az ezek szerinti eljáráskor. ("Volenti non fit injuria.") Különböző igazságtalanul sújtaná a katolikus felet, hogy a protestáns fél bírója bármikor föloldhatja a köteléket, mely által ő örökre kötve marad.

A Haynald beszédére adott válaszokban természetesen megfordították a példát, s azt kérdezték, hogyan várhatnák el a protestáns féltől, hogy alávesse magát a katolikus ítélkezésnek, amellyel viszont az ő szabadsága sérülne? A törvényjavaslat változatlan maradt.

Majdnem egy hónappal később, 1868. december 5-én a vegyes házasságból született gyermekek vallásának kérdésében (1868: VIII. tc. 12.) a szabad szülői döntés mellett szállt síkra, nem tartotta megfelelőnek a nemek szerinti öröklődést. Főlöszlegesen állami beavatkozásnak mondta ennek állami szabályozását, mivel tökéletesen elegendő volna a szülők megegyezése, az egyházaknak pedig vállalniuk kellene ezt a jó értelemben vett kihívást, versenyt. Meglepő, de taktikus szabadelvű érvelés volt ez Haynaldtól egy szabadelvű kormánnyal szemben, de a reverzális-viták világában nem számíthatott igazán sikerre.¹¹⁸

A népiskolai törvény

Talán meglephet bennünket Eötvös és Haynald az autnómia mozgalomnál már idézett levelezése ismeretében, hogy a főrendiházban Haynald Eötvös népoktatási törvényjavaslata (1868. XXXVIII. tc.) ellen nyilatkozott. Ennek oka a törvénybe foglalt közös (állami) iskolák rendszere volt. A közös iskoláról Haynald azt tartotta, hogy nem felel meg úgy a népnevelés céljainak, mint egy felekezeti iskola. S bár létük jogosságát ill. szükségességét elismerte, a gondot az jelentette számára, hogy „nem csak mint hiánypótlók tűnnek fel a

117 Főrendiházi Napló: 65/119. 1868. nov. 12. 480–481. o. (továbbiakban: F. N., összehívás éve, ülés száma, dátum, oldalszám a jelölés módja)

118 F. N. 65/131. 1868. dec. 5. 608–610. o.

közös iskolák, hanem mint oly valami, mi különösen akar kegyelvetni a hitfelekezeti iskolák rovására, s mi hivatva van nem csak ezek mellett létezni, hanem ezek megszüntetésével helyökbe lépni."¹¹⁹ A törvényjavaslatot Haynald fenntartásai ellenére is elfogadták, további módosító javaslatával is kisebbségben maradt.

Az életbe léptetett népiskolai törvénnyel kapcsolatban azután 1872. február 20-án szólalt fel, az elközösítéseket fájlalva. A törvény adta lehetőségekkel élve ugyanis azokat az egyházi iskolákat, melyek nem feleltek meg a törvény szabta követelményeknek rövid időn belül közös iskolákká nyilvánították és állami kezelésbe vették. Haynald szerint ezzel általában nem oldották meg a problémákat, azonkívül az eljárás igazságtalan, mert a közös iskoláknak is gondjaik vannak a színvonallal.¹²⁰

Később, 1876. májusában a népiskolai törvény Trefort-féle módosításával kapcsolatban Haynald újra az elközösítések ellen emelt szót. Most már a törvénybe szeretett volna biztosítékokat beépíteni ez ellen. Módosító javaslatára csak tartós hanyagság és tehetetlenség esetén tenné lehetővé az elközösítést (vagyis az államosítást), több időt hagyva ezáltal a megkívánt fejlődésre.¹²¹ Beszédében megjegyezte, hogy személyesen nagyon jó az együttműködése a minisztériummal, s a miniszter, Trefort Ágoston közbelépése több jogtalanságot is megakadályozott, amikor azokat neki jelezte. A továbbiakban mégis szükségét látta nemcsak személyi, hanem törvényi biztosítékoknak is. Javaslatát a főrendiház elfogadta, a képviselőház azonban visszadobta, majd a főrendiházban második alkalommal már elvetették.¹²²

Láthattuk, hogy a vita során utalás történt Trefort és Haynald jó kapcsolataira, ill. a gyakorlati eljárásokra. Valóban érdemes talán egy kicsit erre is kitérnünk. Mert jóllehet a közös iskolák terén ellentét volt a miniszterek (Eötvös majd Trefort) és Haynald között, a népoktatási törvény szándékáért, rendelkezéseinek betartásáért Haynald mindent megtett egyházmegyéjében. De idézzük ezzel kapcsolatban Trefort 1876. január 7-i levelét: „*Nagyságod az említett törvény (1868: XXXVIII. tc.) kihirdetése után azonnal az oktatás ügyében jártas és az iránt lelkesülő négy kanonokjával érseki főmegyéjét egészen beutaztatta, az iskolai épületek mikarban létét, a tanulók számához képest elégséges, vagy elégtelen voltát s azok felszerelését megvizsgáltatta, szemlét tartatott azokban a tanítás módja s jelesen a felett is, vajjon a törvény által követelt összes tantárgyak fel vannak-e véve a tanításba? s mindezek alapos megismerése után... bölcsen intézkedett a felismert hiányok pótlásáról, a népoktatás ügyének alapos javításáról és tervszerű rendezéséről.*"¹²³ Említi még a következőket is az elért sikerek sorában: ismétlő iskoláztatás felállítása, gazdasági és kertészeti gyakorlatok taníttatása, tanítók fizetésének rendezése, tantestületek, tanítói egyesületek alapítása, iskolaszékek jó működése, feleke-

119 F. N. 65/126. 1868. dec. 1. 538. o. az egész beszéd: 537–538. o.

120 F. N. 69/149. 1872. febr. 20. 392–394. o.

121 F. N. 75/44. 1876. máj. 6. 22–27. o.

122 F. N. 75/54. 1876. máj. 30. 55. o.

123 Idézi Kóhalmi: Vázlatok, 92–94. o.

zeti tanfelügyelő megbízása. „Mindezekhez méltó elismerésemet és méltánylámomat csatolom...” – írja levelének vége felé. S a levél kontrasztját igazán az országos helyzetkép adja meg. Erről ugyanis azt írta Trefort, hogy az első népoktatási törvény után 8 esztendővel a felekezeti iskolák túlnyomó része a minimálkövetelményeknek sem felelt meg.¹²⁴

Polgári büntetőtörvénykönyv

1878. februárjában, a polgári büntetőtörvénykönyv, az ún. Csemegi-kódex kapcsán Haynald az egyház és az állam egymásra utaltságával vezeti be egy módosító javaslatát. „Az állam közegei ugyanis méltán követelik az egyháztól, hogy a maga körében közreműködjék az állam iránti engedelmisség eszközlésére, az állam iránti kötelességek teljesítésére, az állam elleni merényletek és büntettek megakadályozására... S mit tesz az egyház? ismeri ebbeli kötelességét és szívesen megteszi azt, mi követeltetik tőle. Jól tudván, hogy az embernek ember felett hatalma nincs, hanem minden hatalom Istentől jön: Isten nevében parancsolja hűveinek az állam törvényei iránti engedelmisséget.”¹²⁵ Haynald gondolatmenetében ebből következik, hogy az állam is az egyház mellé álljon tekintélyével, s büntető törvénykönyvében ítélje el az istenkáromlást. El is fogadták módosítását, a képviselőházban is, így végül bekerült a 190. §-ba módosítása, miszerint aki Isten ellen gyalázó kifejezések által közbotrányt okoz, büntetendő.

Még egy módosítási kérelme volt Haynaldnak a büntető törvénykönyvvel kapcsolatban, ellenezte ugyanis a párbajok enyhített elbírálását. Határozottabban szigort kért a párbajozókkal szemben, sőt, a gyenge törvényhozást bűnrészesnek mondta, amennyiben kedvezőbb elbírálásban részesíti a párbajozókat más, hasonló sérüléseket okozó bűntényeknél. De ezzel a javaslatával Haynald kisebbségben maradt.¹²⁶

Lassan egy évtizede vett részt Haynald a törvényhozásban. Talán joggal feltételezzük, hogy ez az évtized alatt nagyon egyedül érezte magát. Persze nem a szónak szoros, hanem inkább átvitt értelmében. Ha pl. a polgári perrendtartás kapcsán nézünk meg egy-egy név szerinti szavazás eredményét a naplóban, alig találhatjuk ott püspökök neveit. Egyszerűen nem vettek részt az üléseken. A változtatás igényére utalnak Haynald unszolásai püspöktársai felé, pl. 1872. január 17-én szuffraganeusainak küldött távirata, hogy legyenek szívesek az üléseken megjelenni.¹²⁷ Érdekes számunkra még ebből a szempontból Haynald 1876. január 10-én, Samassa József egri érseknek írt levele. Haynald ekkor betegen feküdt Kalocsán, s az országgyűlésben Samassa próbálta helyettesíteni. Előző levelében nehézségeiről írt. Haynald válaszában arról panaszkodik, hogy sok éven át „sokfelé fordult igyekezetemnek nem

124 Főrendiház 1875–78. Irományok 113. sz. melléklet 241. o. (Indoklás a népiskolai hatóságokról szóló törvényjavaslatához)

125 F. N. 75/116. 1878. febr. 22. 368. o.

126 F. N. 75/117. 1878. febr. 23. 386–387. o.

127 Kalocsai Érseki Levéltár. I. Az érseki hivatal iratai. a. Egyházkormányzati iratok. Metropolitana címszó, N. 1977. (továbbiakban: KÉL. I. a. címszó)

sikerült a püspöki kar óhajtott tanácskozmányait megtartva látni...” Emiatt lehetetlen a feladatokat megosztani, jól tájékozódni, szellemi és erkölcsi támaszt nyerni. Majd azzal vizsgálja magát, hogy mások talán önállóbbak, szerencsésebbek, s enélkül is teljesíteni tudják „országgyűlési magasztos tisztóket”.¹²⁸ Haynald tehát jól előkészített munkát, összehangolt fellépést szeretett volna a püspökök részéről a főrendiházban. Történtek is ezirányban előrelépések a nyolcvanas évek elejére, s mint látni fogjuk, a tárgyalások hangulata is megváltozott.

A középiskolai oktatásról szóló törvényjavaslat

Tárgyalását nagy előkészületek előzték meg. Az országgyűlés irományai között olvasható Haynald emlékirata, amelyet a magyarországi katolikus püspöki kar nevében adott be ez ügyben a képviselőház közoktatási bizottságának, 1882. február 21-i dátummal.¹²⁹ Ezt az emlékiratot sok tanácskozás, egyeztetés előzte meg. Ezen túl a katolikus iskolák alapító iratainak összegyűjtésével bízta meg Haynald egyik kanonokját, előkészülve egy esetleges jogvitára az egyes iskolák jellegét illetően. Városey Gyula, mert ő volt ez a kanonok, könyvet is írt kutatási eredményeiből.¹³⁰

Már feszült helyzetben került sor a törvényjavaslat főrendiházi vitájára 1883 április végén ill. május elején. Haynald április 30-i beszédében¹³¹ méltatlannak tartotta a katolikus középiskolák külön kezelését, megkülönböztetését más felekezeti iskoláktól. A katolikus iskolák alapjait ugyanis továbbra is a minisztérium kezelte, s így a közvetlen felügyeleti jogot is a minisztérium gyakorolta felettük. Haynald szerint így a katolikus egyháznak saját rendeltési eszközei fölött nincsen szabad fölhasználási joga. E célból kéri egy katolikus egyházi és világi férfiakból összeállított katolikus főtanhatóság fölállítását, a király fővédnöksége alatt. Ez a bizottság joggal kezelhetné a katolikus közép-tanodai ügyeket, kezelhetné azok vagyont, elláthatná felügyeletüket. Ezzel kapcsolatban Haynald kitért a katolikus autonómia kérdésére, a fogalom különböző jelentésszintjeit vizsgálva.

Tisza Kálmán válaszában váratlanul keményen felelt.¹³² Szerinte nincsen szó katolikus jogvesztésről, csupán maradt a helyzet a régiben, míg a protestáns egyházat a törvénnyel még apróbb megszorítások is érték. Majd a magyar főpapok Európaszerte kivételesen megbecsült állására célzott, nem értve az elégedetlenséget. Ne hasonlítgassák tehát helyzetüket más vallásokhoz, mert az nem vezet jóra. Végezetül Disraelit idézte az anglikán egyház és az állam elválásának mikéntjéről, történt ugyanis, hogy az anglikán egyház oly függetlenséget kért az államtól, mint a többi egyházak: „*ő mondotta ezt, a conservatív államférfi* (tudnillik Dirsaeli), *hogy a mai időben nincs állam, mely egy*

128 KÉL. I. a. püspöki tanácskozmányok 60/1876.

129 Főrendiházi Irományok 1881–84. 96. sz. 16–23. o.

130 Városey Gyula: A Katholikus Iskolaügy Magyarországon I. A magyar katolikus alapítványok különös tekintettel a kath. iskolaügy körül újabb időkben felmerült téves nézetekre. Kalocsa, 1882.

131 F. N. 81/67. 1883. ápr. 30. 397–407. o.

132 Uo. 407–409. o.

nagy vagyonnal rendelkező bármely corporationak oly függetlenséget az államhatalomtól engedhetne, s figyelmeztette őket, hogy vigyázzanak, mert ha czélt érnének, nem az ő közbenjárására, de a dolog logikájánál fogva következnek az anglikán egyház vagyonának lefoglalása. (Mozgás.) Ezt Disraeli, az anglikán egyház tagja mondotta.”

Másnap, május 1-jén folytatódott a vita. Trefort véleménye szerint a katolikus befolyás a törvényhozáson át, pl. a közoktatási bizottság tagjain át érvényesül. Az anyagi alapok tisztázását most már elodázhatatlannak mondja, bár szerinte az ilyen kényes kérdéseket akkor kellene megoldani, amikor a kedélyek nyugodtak, mikor a mérséklet szavának még van hatása.¹³³

Haynald május 2-án reflektált Tisza Kálmán április 30-i kirohanására.¹³⁴ Védte az egyház autonómikus törekvéseit, nem ismerte el, hogy kérése fölösleges támadás vagy szószaporítás lett volna. Becsüli a főpapoknak biztosított előnyös állást, a rendelkezésre álló anyagi eszközöket, „azonban, ha – Isten ne engedje! (Halljuk! Halljuk!) valaha ezen eszközök és előnyök megőrzésének, megtartásának és szent örökségként átszarmaztatásának vágya összeütközésbe jönne anyaszentegyházunk magasabb kincsei megőrzésére és érvényesítésére irányzott kötelelességszerű igyekezetünkkel: akkor ezen köteletségünk teljesítését semmiképpen áruba nem fogjuk bocsátani azon más földi előnyök és eszközök megtarthatásáért. (Helyeslés.)”¹³⁵ Majd az államosítás falra festett szellemét említi Haynald, amelyet el tud képzelni forradalom, kommunizmus vagy jogtipró demokratikus despotizmus esetén, de bármely esetről legyen is szó, kétli, hogy az egyházat romboló szándék kordában tartható lenne, s ne terjedne tovább a rombolás.

A keresztények és izraeliták közti polgári házasságról

1883 decemberében került sor a tárgyalására. Mivel a főpapság a polgári házasság burkolt bevezetését látta benne, nagy előkészületek előzték meg a tárgyalást. Haynald is meghívta suffraganeusait, lelkükre kötve, hogy szavazatuk fontos lehet.¹³⁶ A törvényjavaslatot a főpapok általában keresztényellenes, népellenes dolognak tartották, amelyet csak erőszakkal lehetne keresztülvinni. Haynald beszédében ismét állam és egyház egymásrautaltságából kiindulva mutatott rá, hogy senkinek sem lehet érdeke az a vallási közömbösség, amelyet a törvény okozna. A vallási szabályok alóli kibúvót látott benne.¹³⁷ A vitát követően a főrendiház december 11-én leszavazta a kormány javaslatát. Országos mozgolódást keltett ezzel, pl. aláírásgyűjtéseket a főpapok mellett. A képviselőháztól visszakerült törvényjavaslatot 1884. január 12-én a főrendiház név szerinti szavazáson újra elvetette. A kormány kénytelen volt azt elejteni. Nem véletlenül került sor nemsokára, a következő országgyűlés idején a főrendiház újjászervezésére.

133 F. N. 81/68. 1883. máj. 1. 416–418. o.

134 F. N. 81/69. 1883. máj. 2. 444–447. o.

135 Uo. 446. o.

136 KÉL. I. a. Metropolitana, 3217/1883.

137 F. N. 81/89. 1883. dec. 10. 40–43. o.

Bár nem tartozik szorosan az országgyűlésen történetekhez, de itt a legalkalmasabb megjegyezni, hogy Haynald a terjedő antiszemitizmust látva 1885-ben, újévi körlevelében írt erről papságának. Úgy ír róla, mint ami „*méltán vonja magára minden értelmes pap kárhóztatását... Serényen és vallásosan kerülendő tehát minden, a zsidóság ellen irányuló mozgalom, az úgynevezett elméleti antiszemitizmussal együtt, melyről sosem látható előre, hogy minő formát fog magára öltetni? Az egyet tudjuk, hogy az ilyen mozgalom honnan ered és kezdetben milyen lesz, de azt, hogy meddig megy, hová jut el és a népzendüléseiben és az emberi szenvedélyek izgalmai által mily alakot ölt magára, azt megjósolni senkinek sem áll tehetségében.*”¹³⁸ A politikailag érzékeny téma nagy sajtóvitát kavart, árulónak ill. zsidónak mondták Haynaldot, s érdekes módon a zsidók is bizalmatlanul a váratlan védelem indítékait és hiányosságait keresték. Haynald az ellenséges visszhangon nem lepődött meg s udvariasan visszautasította egy hódmezővásárhelyi lap ajánlatát a védekezésre. A szerkesztőnek címzett levelében Haynald azt írta, ha megválaszolná a lapokban megjelenő vádak, ha a tévedések helyreigazításával foglalkozna, másra nem is jutna ideje, így arról ő már régen letett.¹³⁹

A főrendiház újjászervezése kapcsán, a régi testület utolsó ülésén Haynald értékelte a ház addigi működését.¹⁴⁰ A visszaemlékezésben megjegyzi, hogy a főrendiház munkája azért kevésbé látványos csupán, mivel egyrészt nincsen kezdeményezési joguk, másrészt sokszor beszédek nélkül hagytak jóvá helyes dolgokat. De ahol kellett, mindig szóltak! Igyekeztek a hiányos törvényjavaslatokat kiegészíteni, s minél tökéletesebb alakba önteni, vagy éppen mellőztetni. Néha ugyan kevesen voltak, de előre tudták általában, mi történhet, így lényegében nem mulasztottak. Fontos kérdések tárgyalásakor általában megteltek a padsorok. Így ítélte meg Haynald Lajos a főrendiház szerepét (s talán részben a sajtóját is) a magyar törvényhozásban. Országgyűlési szerepe áttekintésének végéhez közeledve még két dolgot meg kell említenünk vele kapcsolatban: ékesszólását és humorát, mely a főrendiház ünnepi szónokává avatta. Zárásul álljon itt egy ezzel kapcsolatos idézet. Egy alkalommal az ülés jegyzőkönyvének hitelesítése során két javaslatot tett, számunkra itt most a második érdekes: „*A másik észrevételem az, hogy ott, a hol két főrendi tag elhalálozásáról szó van, ne mondassék az, hogy főrendek köréből jobb létre szenderültek, mert reméljük, hogy odaát is a főrendek körébe jutnak (Derűlség.), hanem hagyassanak ki ezen szavak: a főrendek köréből. (Helyeslés.)*”¹⁴¹

Mielőtt a szálak összefogásába kezdenénk, néhány fontos megjegyzést kell tennünk Haynald kalocsai érsekségét illetően. Nem esett szó ugyanis ez idő alatti életmódjáról, főpásztori munkájáról.

138 Idézi Kóhalmi: Vázlatok, 117. o.

139 A pásztorlevélre vonatkozó levelek, iratok: OSZK. Kézirattár. An. Lit. 2069.

140 F. N. 84/46. 1885. máj. 21. 325–326. o.

141 F. N. 78/65. 1879. nov. 27. 315. o.

Fentebb már ismertetett országos elfoglaltságai miatt kevés időt tölthetett székhelyén. Ezért írhatták azt a budapesti lapok, hogy Budapest érseke ő igazából, Kalocsára csak vendégnek jár, s hogy vele a budapesti püspökség kérdése meg van oldva.¹⁴² Az évek során Budapest valóban egyre inkább hozzátartozott Haynald életéhez, és viszont: ő is egyre jobban hozzátartozott a város életéhez. Haynald maga is kevesellte a Kalocsán töltött időt, s 1872. május 13-án így írt Lónyay Menyhértnek, az Akadémia elnökének: „*Múlt évi november hó közepe óta mai napig mindössze csakis 23 napot tölthettem székvárosomban, ezen rövid időt is csak szakadozva, a többi időben országos ügyek miatt távollenni kénytelen voltam.*”¹⁴³ Fél év alatt töltött Kalocsán 23 napot! Emiatt kérte kimentését a levélben a következő ülés alól. Távollétében a mindennapi ügyintézésben és irodája vezetésében segédpüspöke, Majorosy János helyettesítette.

Mindezek ellenére az iskolaügynél már idézett gondossága az egyházmegye építésében is megnyilvánult. Templomépítések, plébániafejlesztések, papi nyugdíjalapítványok, egyházmegyei papi tanácskozások, lelkigyakorlatok jellemezték ezeket az éveket.¹⁴⁴ Egyházi, tanügyi és jótékonyági célokra költött összesen 4 millió forintnyi adományát, alapítványait nem győznénk részletezni.

5. „Patiendo mereri” 1889–1891.

„Szenvedéssel kiérdemelni.” Haynald Lajos jelmondatát gyakran idézték életének utolsó éveiben, súlyos betegségének idején. Címerképének elemeit fölhasználva keresték életében a tövist, s a babért.

5. 1. Az életút mérlege, összegzés

Haynald magatartásának egész életén át megőrzött két fontos alapvonása volt az uralkodó iránti hűség és a ragaszkodás Magyarország alkotmányához. Egyikből sem volt hajlandó engedni, ezt láthattuk hivatalvesztései során. Ezek az alapvonások egyszerre éltek benne és jól megfértek egymással. Ezért nem lepődhetünk meg, hogy az Erdélyből száműzött Haynald Rómába érve határozottan visszautasította Garibaldiék köszöntését, amikor azok Habsburg-ellenesnek titulálták. Az idők során talán Ferenc József is fölismerte ezt a nem mindennapi hűséget, s ezért látogatta meg váratlanul 1889. márciusában betegágyán az idős főpapot. Ez volt az első, s egyben az utolsó nem hivatalos találkozásuk életükben.¹⁴⁵

142 Magyar Salon 1886. május, 113–115. o.

143 MTA. Kézirattár. RAL. 493/1872.

144 A papi tanácskozások során hozott rendelkezésekről lásd: Statuta ab Eminentissimo... Ludovico S. R. E. Cardinale Haynald pro archidioecesis sua tum e conferentiis dioecesanis, tum occasionibus peculiaribus sparsim edita, nunc vero... in unum collecta. Colocae, 1880.

145 Simon Péter: Király és Haza III. köt.: Rudolf Trónörökös Bp., 1899. 102–103. o.

Haynald római hírnevét föláldozta az 1855-ös konkordátum lemondásával kapcsolatos tárgyalásokon, amelyeket Ausztria és Magyarország érdekében is folytatott. Határozott véleménye miatt a vatikáni zsinaton vállalta a kegyvesztést is IX. Piusz pápánál. Különvéleménye a liberális-katolikus irányzathoz állt közel, jó kapcsolata volt ennek egyik vezetőjével, Dupanloup orleans-i püspökkel. Ellenzéki magatartása azonban nem ellenzékieskedésből fakadt, s a zsinaton kimondott dogmát utólag elfogadta. Annál sokkal jobban szerette egyházát, minthogy személyes sérelmei miatt megosztást keltsen. IX. Piusz halála után, s a vatikáni változások eredményeképpen XIII. Leó pápa 1879. május 12-én bíborossá nevezte ki.

Magyarország újrainduló alkotmányos életében Haynald a kiegyezést megalkotó Deák-pártot támogatta. 1872. április 15-én az országgyűlés zárása alkalmából ő köszöntötte a főrendiház Deák-pártja nevében a „haza bölcsét”.¹⁴⁶ Támogatta Eötvös autonómiával kapcsolatos elképzeléseit is. Ismerte, mélyen tisztelte mindkét liberális politikust, de mindkettőnek bátran ellentmondott a főrendiházban az egyház érdekeinek védelmében. Az autonómia-mozgalom során mindvégig a megvalósítható kompromisszumot kereste, azt határozottan képviselte. Gondolkodása sosem volt pártos, nem sorolható irányzathoz.

Deák és Eötvös helyét a politikában hosszabb távon hamarosan Tisza Kálmán és Trefort Ágoston vették át. Haynald jogvédő álláspontja, amelyet a főrendiházi munkája során is képviselt, jól illeszkedett ahhoz a politikai rendszerhez, amely – feledve a liberális örökséget és kerülve a konfliktusokat – halogatta egyház és állam elválasztását, s inkább az egymásrautaltságra, a közreműködésre épített. Trefort az egyházpolitika terén nem táplált sem alkotói, sem reformeri ambíciókat.¹⁴⁷ Haynald ebben a helyzetben „*folytonos érintkezésben állt az irányadó körökkel és engesztelékeny föllépésével nem egyszer hozzájárult nehéz, kényes kérdések sima elintézéséhez.*”¹⁴⁸

A kormánypárt támogatása a múlt századi körülmények között jelentette a választási közreműködést is. Ennek megfelelően Haynald is küldött felszólításokat plébánosainak, megnevezve kerületük támogatandó jelöltjét, s hangsúlyozva, hogy „*a lelkipásztorok erélyes és együttes közreműködése nagyon sokat tehet.*”¹⁴⁹ Haynald figyelme suffraganeus egyházmegyéire is kiterjedt. 1881. augusztus 6-án azzal a kéréssel kereste meg Lönhart Ferenc erdélyi püspököt, hogy változtassa meg a gyulafehérvári gimnáziumi tanárok és papok ellenzéki magatartását, s remélte, hogy a püspöknek sikerül elérnie „*azt, mit én az egyház érdekében teteni kénék, tudni illik a kormánypárti candidatusnak minden papi választók által való hathatós pártolását.*”¹⁵⁰

A hallgatóságos megegyezések azonban nem jelentették az álláspontok azonosságát. Az egymásrautaltság érzése közös volt, a távlati tervek valószínűleg

146 Deák: Beszédék, 347. o.

147 Mann Miklós: Kultúrpolitikusok a dualizmus korában. Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1993. 62–63. o.

148 Néptanítók Lapja 1891/54. júl. 8. 491–494. o.

149 KÉL. I. a. Politika, iktatás nélküli, 1872. ápr. 14. Pest, Rudits József választási támogatása elküldve 10 falu plébánosának.

150 KÉL. I. a. Politika, iktatószám nélkül, kelt Ems, 1881. aug. 6.

különbözők. S a ki nem mondott jogvédő kompromisszumok idejében érzékenyen érintette mindkét felet a legkisebb változás is. Ennek fényében hangsúlyosabbak a főrendiházban elhangzott következő mondatok:

1882. március 20-án, a költségvetéstől elkalandozva az egyház tájára, Trefort Ágoston szájából hangzott el: „*az állam azon jogok gyakorlatából, melyeket ma gyakorol, semmiféle viszonyok közt nem fog lemondani.*”¹⁵¹ Nemsokkal később Tisza Kálmán jegyezte meg: „*a cultus, a közoktatás terén minden confessionnak hazánk területén meg kell adni a teljes szabad működést azon határig, (Halljuk!) mely szükséges, hogy az államhatalom az állam érdeke szempontjából közbe lépjen. (Élénk helyeslés.)*”¹⁵²

Egy évvel ezután, szintén a költségvetési vita kapcsán az egyetem jellegének kérdését vetették föl. Trefort állítása szerint az egyetem országos (tehát nem katolikus) jellegét biztosítja állami támogatása, „*a minthogy tudjuk, hogy az általunk elfogadott elvek és törvényes gyakorlatunk szerint felekezeti intézetek az állam által fenn nem tartatnak és nem segélyeztetnek.*” Mire Haynald közbekiáltott: „*Nem helyes!*”¹⁵³

A középiskolai törvény kapcsán fölmerült nézeteltéréseket pedig már láthatuk. Mindezek mellett is a szabadelvű párt támogatásában Haynald egész életére hűséges maradt. Ennek megfelelően elutasította azokat a megkereséseket, amelyek egy újonnan szervezendő katolikus ellenzéki párt támogatását kérték tőle. Így pl. Zichy Nándor gróf kérésétől is elzárkózott 1884. áprilisában, s nem látta helyesnek az egyesült ellenzék támogatását.¹⁵⁴ 1885. november 29-én, Tisza Kálmán miniszterelnökségének 10. évfordulóján Haynald köszöntötte a püspöki kar és a főrendiház nevében a miniszterelnököt.¹⁵⁵ Jövőbeni támogatást ígérve áldást kért Tisza munkájára.

A köztudatban élő, sajtó által is emlegetett liberalizmusa, modernsége, szabadelvűsége tehát nem eszmerendszerére, hanem gondolkodási módjára volt jellemző. Gondolkodásának nyitottsága, toleranciája volt az, ami miatt liberálisnak mondták, noha e gondolkodás tartalmi elemei nem, vagy legfeljebb csak részben feleltek meg egy liberális kormány igényeinek.

Ha toleranciájának eredetét kutatjuk, vallási téren ebben jó iskola volt Haynaldnak Erdély, ahol az egyházak közötti ügyekben megtanult alkalmazkodni az erdélyi hagyományokhoz. Még jóval később, Kalocsán is gyakran volt vendége érseki asztalánál egy-egy környékbeli protestáns lelkész.¹⁵⁶

Mozgalmas és az átlagtól eltérő életében nagy támadási felületet talált a korabeli sajtó. Sőt, volt aki a rágalmakat könyvben adta ki.¹⁵⁷ Haynald ugyanis Pesten színházba is járt, egyszerű öltözetben, egyedül járta a várost, híres

151 F. N. 81/19. 1882. márc. 20. 123. o.

152 uo. 130. o.

153 F. N. 81/48. 1883. jan. 13. 280. o.

154 KÉL. I. A. Politika, Zichy Nándorhoz írt levelek, iktatószám nélkül, 1884. márc. 11. és 1884. ápr. 20.

155 Mondott beszédét lásd: OSZK. Kézirattár. Fol. Lat. 3955. 266–272. o.

156 Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1891/28. júl. 12. 897–900. (Feleki Józseftől)

157 Tomcsányi Sándor: A bíboros érsek és törpe uszályhordozói vagyis Dr. Haynald Lajos s a kalocsai kanonok urak. Bp., 1887. 67. pp.

szalonok kedvelt vendége volt (pl. Wohl Jankáéknál), és előfordult, hogy részt vett Pulszky Ferenc ünnepi vacsoráján. Tomcsányi (az imént említett könyv szerzője) szemében mindez paphoz nem illő viselkedést, nőügyeket, szabadkőművességet jelentett. E könyv háttérében egyébként személyes sértettség áll, a szerző fivére ugyanis Haynald által szolgálatából fölmentett kalocsai egyházmegyei pap volt. De nemcsak rágalmak szintjén foglalkoztak viselkedésével, nem volt az megszokott a korabeli általános egyházi megítélés szerint sem. Haynald neve sok nunciusi jelentésben szerepelhetett...

A sajtót figyelve ki kell még térnünk néha emlegetett arisztokratizmusára, amelyet jó és rossz értelemben is emlegettek. Tény, hogy Haynaldot a legtöbb főúri háznál szívesen látták, s a fiatal arisztokrata párok kedvelt esketője volt Budapesten. Köszönhette ezt színes egyéniségének, kiváló szónoki képességeinek. Ő maga saját származásával nem törődött, s amikor Thaly Kálmán azzal kereste meg levelében, hogy felkutatta Haynald nemes őseit, tapintatosan megköszönte a fáradságot, és megjegyezte, hogy boldogult apja őt úgy nevelte, igyekezzen önmaga szorgalma és becsületessége által megteremteni értékét, s nem a múltból, ősei emlékezetéből kölcsönözni azt át a jelenbe.¹⁵⁸ Származással, múlt dicsőségével tehát nem törődött. Játékos kedvében viszont szerette megragadni az élethelyzetek kínálta színpadias lehetőségeket. Jó humorral végig is játszotta azokat. E jeleneteket értelmezték aztán (gyakran félre) arisztokratizmusként. Beszédes Kálmán festőművész írt le egy hasonló esetet Haynald életéből.¹⁵⁹ 1866-ban ismerkedtek meg Velencében. Haynald egyszerű turistaként járt arra, a festő éppen ott dolgozott. Megörült egymásnak a két honfitárs, s egy-két napon át nagyon jókat beszélgettek a művészetekről, de Haynald mindvégig nem fedte föl kilétét, így a festőnek sejtése sem volt, kivel találkozott. Pár év múlva hivatalos ügyben kellett megkeresnie az éppen Rómában tartózkodó híres főpapot, Haynald Lajost. Haynald az előre küldött névjegy alapján tudta, ki keresi, s félhomályban fogadta a festőt szobájában. A hivatalos tárgyalás végeztével, búcsúzás előtt végül a velencei beszélgetések fonalára tért s váratlanul megvilágította arcát, felejthetetlen meglepetést okozva ezzel a festőnek.

5.2. Betegsége, jubileuma, halála

1889-ben az év elején egy szerencsétlen baleset érte Haynaldot. Fogatának lovai megbokrosodtak, s a kocsi végül felborult. Az érsek agyrázkódást szenvedett. Idős és beteges szervezete ebből a betegségből már soha nem épült fel.¹⁶⁰ Pedig ez év október 15-én volt 50 éve, hogy pappá szentelték. Ezt az ünnepet eredetileg elvonulva szerette volna tölteni, valamelyik külföldi kolostor magányában, végül ágyhoz kötve kellett ünnepelnie. Kalocsa városa azért így is megemlékezett a jeles napról, a székesegyház előtti téren tíz öl magas diadalkaput állítottak, 800 gyertyával, rajta az érsek címerével, jelmondatával. Hó-

158 A levelet idézi: Magyar Salon 1889. nov. 114–134. o.

159 Fővárosi Lapok: 1877/186. aug. 15. 896–897. o.

160 Simon Péter: Király és Haza. III. köt. Rudolf trónörökös, Bp., 1899. 102. o.

doló felirat készült a város minden családfőjének aláírásával. Az ünnep előestéjén tízezres fáklyásmenet vonult az érseki kastély elé, ő azonban még az erkélyről sem tudta őket fogadni. Több mint 300 üdvözlő táviratot kapott, köztük minden fontos közjogi méltóságét. A lapok általában megemlékeztek röviden életrajzáról.¹⁶¹

A szép ünnep azonban nem állíthatta meg a betegséget, újabb agyvérzések után a híres elme fokozatosan elfelejtette a betűket, úgy olvastatta fel magának a breviáriumot. Sz szenvedései feledtetésül Sztára József karnagy zongorázott neki. 1891. július 4-én érte a halál.

Országszerte megemlékeztek róla a lapok. A Pesti Hírlap szabadelvűségét és modernségét emelte ki, s hogy elméje mindig a kiegyenlítést és az összeférhetőséget kereste. „*Ravatalánál több könnyet fog ontani a modern fölvilágosult Magyarország, mint a tompa, lassú lépésű hagyomány.*”¹⁶² A Vasárnapi Újság szerint feje, vezére volt a magyar „ecclesia militans”-nak, mégis a béke volt a jelszava, törekvése, célja. Szerencsés harmóniában találkozott egyéniségében az egyházi és világi kiváló hivatás tudata.¹⁶³ Végezetül még Fraknói Vilmos akadémiai emlékbeszédét szeretném idézni: „*És visszaidézvén emlékezetembe azt a szemrehányást is, a mivel illettük, hogy lázas tevékenysége közepett a magas állása iránt tartozó tekinteteket nem egyszer feledi; most úgy tűnik föl előttem alakja, mintha benne méltósága régi hagyományainak napjaink igényeivel való összeolvadási folyamata ment volna végbe; mintha benne az egykor minden téren uralkodó magyar hierarchia örökösének, a minden téren szorgálni kívánó magyar hierarchiának első hírnöke jelent volna meg.*”¹⁶⁴

Abban szinte mindenki egyetértett, hogy igazi nagyságát csak 30–50 év múlva fogják fölismerni, s hogy egyéniségét a történettudomány segítségével lehet majd igazán megérteni. Az ötven év eltelt, már a századik is... Hol van a várt történeti értékelés? Ha föllapozzuk az ezután következő bibliográfiát, megtekintése után kis túlzással azt mondhatjuk: sehol. Ha csupán ennek hiányára sikerült rámutatni dolgozatommal, nem volt hiábavaló fáradozásom.

Haynald – bibliográfia

Haynald Lajos munkái:

botanikai:

Castanae vulgaris, Kalocsa, 1881. 16 p.

Ceratophillum pentacanthum, Claudiopoli, 1881. 8 p. (Különlenyomat a Magyar Növénytan Lapokból)

A szentírás mézgak és gyanták termőnövényei, Budapest, 1894.

161 Az ünnep részleteiről lásd: Kalocsai Néplap, 1889. okt. 15. különszám. Egyetértés, 1889/284. 1889. okt. 15. 3. o.

162 Pesti Hírlap: 1891/182. júl. 5. címlapon.

163 Vasárnapi Újság 1891/28. júl. 12. 449–451. o.

164 Fraknói: H. L. emlékezete, 10. o.

egyéb:

Theses ex universa theologia... Viennae, 1840. 8 p.

Felsőházi beszéde az erdélyi unió tárgyában, Pest, 1861. 36 p. (Különlenyomat a Pesti Hirnökéből.)

Epistolae pastorales... Claudiopoli, 1852.

Emlékbeszéd... Bartakovics Béla egri érsek gyászünnepélye alkalmából, Eger, 1873. 30 p.

Emlékbeszéd... Parlatore Fülöp, Bp. MTA. 1879. 68 p. (németül is)

Emlékbeszéd Dr. Fenzl Ede, az MTA kültagja fölött, Bp. 1885. 39 p. (németül is)

Emlékbeszéd Boissier Péter Edmund, az MTA kültagja fölött, Bp. 1889. 23 p. (németül is)

***Róla írt, vele kapcsolatos fontosabb munkák:
(lexikonos említések kivételével)***

Adriányi Gábor: Ungarn und das I. Vaticanum, Böhlau Verlag Köln-Wien, 1975. Benne Haynald életútjának ismertetése bibliográfiával 63–73. p.

Borbás Vince: Haynald Lajos és herbáriumának harasztféléi, Bp. 1877. 434–458. p.

Eckhart Ferenc: Egy nagy magyar főpap életéből. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve, szerk.: Angyal Dávid, 2. évf. Bp., 1932. 272–284. p.

Fraknói Vilmos: Haynald Lajos emlékezete, in: Akadémiai Értesítő, szerk.: Szily Kálmán Bp. 1894. 1. füzet 5–21. p.

Haynald bíboros emlékezete (Halálának centenáriuma alkalmából Kalocsán elhangzott előadások) Kalocsa, 1991.

Haynald Lajos felszázados papsága évfordulójára, (Versek.) Jezsuita Gimnázium. Kalocsa, 1889.

Henszlmann Emrich: Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Ludwig Haynald, Leipzig, 1873. 222 p.

Kanitz Ágost: Haynald Lajos bíbornok mint botanikus, Pozsony, 1889. 15 p.

Rosty Kálmán: Aurora purpurans, Colocae, 1879. 16 p.

Szittyay Dénes: Haynald Lajos kalocsai bíboros élete születésének 100. évfordulója alkalmából, Kalocsa, 1915. 109 p.

Tomcsányi Sándor: A bíboros érsek és törpe uszályhordozói, Bp. 1887.

Vázlatok Haynald Lajos bíbornok érsek életéből, szerk. Kóhalmi-Klimstein József, Bp. 1889. 137 p.

Magyarországi sajtó:

Akadémiai Értesítő 1891. 656. o., 1892. 345. o., 1893. 636–637. o., 1894. 5–21. o.

Alkotmány 1916/273. sz. okt. 1. (t. b.)

Archeológiai Értesítő 1870. III. évf. 1. sz. 31. o. (H. L. mint régész)

Bácska	1891/51. sz. 1–3. o.
Botanikai Közlemények	1916. dec. 31. 5–6. füzet, 127–129. o.
Budapesti Hírlap	1916/273. sz. okt. 1. (Szemneecz Emil) 2–3. o.
Családi Kör	1870/35. sz. (arcképpel) 1–3. o.
Csíksomlyói Róm. Kath. Főgimn. Értesítője	1890. (Imets Jákó)
Értesítő a Kath. Congressusból	1871/3. sz. In: Reform 1871/66. márc. 7.
Egyetértés	1889/284. sz. 1–3. o.
Fővárosi Lapok	1877/186. sz. 896–897. o. (Beszédes Kálmán festőművész) 1877/219. sz. 1052–53. o. (Herman Ottó)
Hazánk s a Külföld	1867/21. sz. 1–3. o. (arcképpel)
Katholikus Szemle	1889. okt. 15., 1891. 497–498. o., 1895. 268–285. o.
Kalocsai Néplap	1889. okt. 15. (különszám)
Magyar Állam	1891/152. 1–3. o., 1891/153. 1–2. o. (Városhy Gyula) 1891/154–156. (tárca, Kanitz Ágoston)
Magyar Sion	1888. 299. o.
Magyar Sion Órei II.	1889. (Ompolyi M. Ernő)
Magyar Salon	1886. május, 113–115. o. (arcképpel), 1889. november, 114–134. o.
Magyarország és a Nagy Világ	1866/14. sz. 1–2. o. (arcképpel)
Magyar Tudományos Akadémia Értesítője	1868. 98, 116. o., 1869. 30. o., 1870. 221. o. 1874. 261. o., 1878. 143. o., 1879. 37, 169. o., 1880. 84, 92, 97. o., 1882. 181. o., 1883. 115. o.
Nemzet	1889/284. sz. 1–3. o.
Néptanítók Lapja	1889. október, 666. o., 1891. július, 491. o.
Országgyűlési Almanach (szerk. Sturm Albert)	1889–1892. 16. o.
Az Ország Tükre	1862/3. sz., 1865/2. sz. 11–12. o.

Österreichische Botanische Zeitschrift	1863/1. sz. (arcképpel)
Pesti Hírlap	1891/182. sz. júl. 5. címlap
Protestáns Egyházi és Iskolai Lap	1891/28. 897–900. o. (Feleki József)
Religio és Nevelés	1843. II. félév, 253–254. o. (Haynald cikke: Mathew atya)
Szabadság	1880/122. sz. melléklet, csarnok rovat
Természettudományi Közlöny	1892. december, 280. füzet, 642–643. o.
Új Magyar Sion	1883. 113. o.
Vasárnapi Ujság	1862/13. sz, 145–146. o. 1869/18. sz. 237–238. o. 1879/48. sz. 767–768. o. 1889/42. sz. 673–677, 685. o. 1891/28. sz. 449–451. sz. 1891/29. sz. 475–477. sz.

Itinerarium Haynaldianum

(A jegyzetekben szereplő irodalom, ill. az áttekintett iratok, levelezés alapján. A *** jelölés H. országgyűlési beszédeit, felszólalásait jelzi.)

1816. okt. 3-án született Szécsényben

1821–23. elemi iskola Szécsényben.

1823–26. grammatika, gimn. 1–2. Vác

1826–28. gimn. 3–4. Pest

1828–30. gimn. 5–6. Esztergom

1830–31. Pozsony, Emericanum papnevelő intézet

1831–33. Nagyszombati lyceumban filozófiai tanulmányok

1833–37. Bécsi egyetem, Pázmáneum, hittani évek, közben

1835. nov. baccalaureatus,

1836 nyarán utazás Liptay László barátjával, Salzkammergut, Salzburg, Pönten, Melk, Ems, Linz, Passau.

1837–41. Bécs, Augustineum felsőbb papi intézet, közben szigorlatok: ágazatos hittan 1838, egyháztörténet és jog 1840, erkölcsstan és lelkipásztorkodás 1841.

1839. okt. 15. Jordánszky Elek segédpüspök Esztergomban pappá szenteli,
okt. 20-án első miséje szülőfalujában, ünnepi szónoka Jekelfalusy Vince.

1841. communi applausu a hittudományok doktorává avatják.

1841. ősztől Pest, Lipótvárosban segédlelkész

1841. az év végével Budára kerül át, a várba, az induló Religio és Nevelés munkatársa.
1842. aug. 11-től az esztergomi szeminárium hittani tanszékének tanára
1845. Az Augsburger Allgemeine Zeitungban a Horarik-ügy kapcsán védi a magyar főpapokat
1846. májusától Kopácsy primás udvarában titkár, de munkába csak szeptembertől áll, addig a primás tanulmányútra küldi, a nyáron tehát Bécs, Linz, Salzburg, München (máj. 13.), Augsburg, Ulm, Stuttgart, Strassburg, Freiburg (máj. 24.), Thübingen, Karlsruhe, Heidelberg, Mannheim, Frankfurt (vendég a Rotschild-házban), Antwerpen, Brüsszel, Ostende, London (jún. 20.), Párizs (júliusban) és haza.
1847. Kopácsy primás halála után év végére irodaigazgató, az év során a Herder Kirchenlexicon számára írta a magyar vonatkozású szócikkeket.
1848. szept. betegsége miatt nem vesz részt egy pesti hitoktatási konferencián
1849. ápr. miután nem hajlandó kihirdettetni az esztergomi egyházmegyében a trónfosztást, lakását felbőszült tömeg ostromolja.
jún. 18-án a magyar kormány fölmenti hivatalából, hazautazik Szécsénybe.
szept. 24-re a pesti katonai törvényszék megidézte, betegsége miatt végül írásban védekezett. Az év végén Scitovszky mellett Pécssett segédkezik, újra titkár, majd irodaigazgató.
év végén a bécsi udvar „pro piis meritis” emlékéremmel tünteti ki.
1851. szept. 15. coadjutor cum jure successionis kinevezése Erdélybe Kovács Miklós püspök mellé. De még egy éven át nem utazik.
1852. aug. 15-én Scitovszky primás szentelte hebroni püspökké Esztergomban, de csak Kovács püspök halálával, október 15-én foglalta el helyét Erdélyben.
okt. végén már Szebenben, megkezdte első látogatói körútját, mely novemberben tovább folyik.
1853. májusában 2. körútján Nagyszeben, Erzsébetváros, Csíksomlyó (máj. 13.) Zágon
A nyáron még egy 3. körútra indul Vajdahunyad, majd szept. 11–23. Szebenben a jezsuita misszió vesz részt zárásként.
1854. bányavidéki körút Zalatna, Abrudbánya, Vöröspatak, év végére egész Erdélyt bejárta.
Útjai közben mindenütt beszédek, gyűjtés jótékony célokra.
1854. belső titkos tanácsos, ez évben halt meg édesapja.
1856. aug. 31. részt vesz az esztergomi Bazilika felszentelésén. Másnap, szept. 1-jén az ünnepségek után első találkozása Liszt Ferencsel, barátságuk kezdete.
1857. máj. 4-én a királyi pár fogadásán Pesten, még e hónapban a Csíksomlyói Főgimnázium megalapítása,
máj. 31-én pünkösöd Csíksomlyón.
1859. márc. -máj. első római útja, ad limina látogatása a pápánál.
márc. 6- ápr. 16. odautazás: Trieszt, Velence, Milánó, Torinó, Genova, Messzina, Palermo, Nápoly útvonalon.

ápr. 19-én a pápánál, akitől püspökséget kér a székelyeknek, s Gyulafehérvárból érsekséget. Hamarosan, május elején császári óhajt rendeli haza a komoly időkre való tekintettel. (Háborús veszély.) Ez évben még kisebb püspöki szeminárium alapítása Gyulafehérváron.

1859. római gróf

1860. november Eötvös és Haynald levélváltása az erdélyi helyzetről.

nov. 22-én Haynald három hete tartó ideglázat panaszolja.

1861. febr. 10–12. Gyulafehérvári értekezlet, amelyet eredetileg egy leendő erdélyi országgyűlés előkészítésére rendeznek. A házigazda Haynald lett. június 17. Főrendiházi beszéde a magyar országgyűlésen szept. 19-én kelt királyi leirat november 4-re hívja össze az erdélyi országgyűlést

okt. 3-án terjeszti ezt elő Mikó Imre, a főkormányzó elnöke. Haynald tiltakozó beszéde után halasztó feliratot szavaznak meg, mire nov. 14-én Nádasdy Ferenc erdélyi kancellár Bécsbe rendeli, nov. 22-én oda meg is érkezik. A megbeszélés után följánlja lenondását, amire választ csak sokára, Nádasdy

1862. április 14-i levelében kap, egyelőre maradhat.

máj-jún. Rómában a japán szentek kanonizációja kapcsán. Júniusban munka a felirati bizottságban. Liszt Ferencsel is találkozott, jún. 24-én indult haza, mégpedig tengeren, Marseilles, Lyon, Genf, Ulm, München, Bécs útvonalon július 10-én érkezett haza Erdélybe.

1862. Róma város nemes polgára

1863. jan. 31. Nádasdy magánlevélben tudósít az országgyűlés összehívásának újabb tervéről, hozzáállásról tapogatózik.

febr. 26. Haynald válaszában sérelmezi lojalitásának megkérdőjelezését, az országgyűlési meghívónak szerinte nem lehet feltétele.

Tavasszal (?) Trientben, a 300 éves zsinati emlékünnepen, ő fogalmazta a hódoló föliratot a pápához.

július elejére hirdetik meg az országgyűlést

júl. 22-én a magyarok tiltakozó felirata a királyhoz

júl. 26-án Haynaldot fölmentik főkormányzó tanácsosi tiszteből és országgyűlési meghívóját is semmisnek tekintik

aug. 29-án Creneville Lajos főkormányzó elnök választási visszaéléssel vádolta Haynald négy papját ill. tanítóját, mire ő

szept. egyháztartományi zsinat Kalocsán

okt. 13-i levelében megvédte őket, néhány hét múlva,

dec. 2-án fölszólítást kap a lemondásra.

dec. közepétől a hó végéig lemondó iratát fogalmazzák Bécsben. Szentszéki kivizsgálást kért.

dec. 31-én aláírta lemondásának végleges változatát majd hazautazott Szécsénybe.

1864. jan. lemondása országszerte sajtótéma.

márc. 21. találkozik Miksa főherceggel, aki Mexikóba vinné magával nunciusnak. Haynald nemet mondott.

május 25-én a pápa hívására titokban Rómába indul,

- jún. 8-án ért oda. Szó van esetleges ideiglenes távozásáról, addig segéd-püspök helyettesíthetné. Liszttel újra találkozott, kirándulgattak, Rómában még Bach is kedvesen fogadta.
- júl. -aug. Ems, gyógyfürdő, ügye még függőben
- aug. utolsó napjaiban találkozó Liszttel Karlsruheban.
- szept. 22-i konzisztóriumán a pápa végül fölmenti és egyben Karthágói érsekké nevezi ki.
- okt. 3-i búcsúlevelét erdélyi híveihez Szécsényből írja, nyugdíját Bécsben visszatartják, így még nem utazik Rómába.
- 1865. év elején bántja a róla megjelenő sok hamis újsághír**
- jan. -febr. szécsényi magány
- márciusban Bécsbe utazik, ahol végül a pápa személyes kívánságára rendezik nyugdíját évi tízezer forintban.
- május végén indul Rómába, június elején érkezik, de tovább utazik Emsbe, ahonnan nyár végén még két hónapra hazatér, s csak novembertől van végleg Rómában.
- 1867. ápr. 4-én Eötvös miniszter kéri az uralkodót Haynald kalocsai érseki kinevezésére**
- ápr. 5-én Ferenc József kinevezi kalocsai érsekké
- ápr. 7-én Beust külügyminiszter ennek értelmében értesíti a nunciatúrát, mire
- ápr. 11-én a nunciatúra szóban közli a pápai beleegyezést.
- máj. 17. preconisatio Rómában
- jún. 4. székfoglalója Kalocsán
- jún. 8. Ferenc József koronázásán
- dec. –1868. jan. végéig Bécsben, tárgyalások a Konkordátum ügyében
- 1868. márc. 18. az Akadémia tiszteletbeli tagjává választja**
- márc. 26. az Akadémia Igazgató Tanácsa tagjául választja
- május 16–25. Rómában a Konkordátum ügyében, végül magánszemélyként, de császári ajánlólevéllel.
- júl. 23. ***
- aug. 11. ***
- aug. 17-én Teplitzből írt levelet (vallásügyi törvények kapcsán)
- okt. 1. vegyes autonómiai tanácskozmány a központi szemináriumban
- okt. a Lipót-rend nagykeresztjét kapja
- nov. a Főrendiházban a polgári perrendtartásról, (nov. 12. ***) majd
- dec-ben a vegyesházasságok bírósági megítéléséről s a népiskolai törvényről
- (dec. 1,2,3,5. ***)
- 1869. jan. 27. egyházmegyei értekezlet, Kalocsa**
- ápr. 12. akadémiai székfoglaló beszéde
- jún. 24-től előkészítő kongresszus (autonómia), októberig bizottsági munkák,
- júl. 10. epebajára hivatkozva kimentés az akadémiáról, delegációból
- okt. 7–13. második ülészak
- 1869. dec–1870. júl. közepe Róma, I. Vatikáni Zsinat**

1870. okt. 26. az autonómia-kongresszus megnyitása, év végéig bizottsági munka
1871. jan. bizottsági munka folyt.
 márc. 9–29. a kongresszus folytatódik
 júl. 22. Teplitz, fürdőn
 aug. 25. Ems, csúzbaját gyógyítja
 szept. 15. aláveti magát a zsinati határozatoknak
 okt. 25. egyházmegyei értekezlet, Kalocsa (Vatikánum, placetum kapcsán)
 nov. közepétől
1872. máj. 13-ig mindössze 23 napot töltött Kalocsán, a többi országos ügyekben távol
 febr. 20. ***
 ápr. 15. ***
 szept. 24. ***
 okt. 16. egyházmegyei értekezlet, Kalocsa
 nov. 15. ***
1873. febr. 7,12. ***
 márc. 22. ***
 dec. 23,31. ***
1874. febr. 9. ***
 márc. 26,27. ***
 máj. firenzei nemzetközi kertészeti kongresszus
 júl. 1. ***
 nov. 16. ***
 dec. 14,22. ***
1875. év elején betegeskedik Kalocsán
 brüsszeli nemzetközi közegészségügyi és életmentésügyi kongresszus magyarországi előkészítő bizottságának elnöke
 ez évben halt meg édesanyja
 ápr. 22. ***
 máj. 12,24. ***
 jún. 21. Lippik, fürdőben (Teplitz és Mehádia után)
 szept. 2. *** a főrendiház pénzügyi bizottságának elnöke, majd
1876. máj. -ig nem volt ott az országgyűlésen
 1876. márc. nehezeére esik az írás, beteg
 máj. 6. *** , máj. 30. ***
 júl. -okt. Brüsszeli kongresszus
 év végén (?) a Budapesten tartott nemzetközi statisztikai kongresszus elnöke
 Lipót belga király felhívására az Afrika-társulat magyarországi fiókját szervezi
 dec. 19, 20. ***
1877. márc. 27. ***
 máj. 16. ***

- aug 15. savoyai fürdőben egy hónapig
 nov. 15. ***
- 1878.** Kalocsán csillagvizsgáló alapítása Jezsuita Gimnázium tetején. (későbbi Haynald-obszervatórium)
 febr-ban a polgári büntetőtörvénykönyv tárgyalása a Főrendiházban (febr. 21,22,23. ***)
 márc. a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságának kültagjául választják
 ápr. beteg, neuralgia, húsvétkor még templomba sem tudott elmenni
 jún. 20-án írja, nemsokára indul fürdőútjára, melynek során Párizst is érinti.
 jún. 22,25,29. ***
 jún. 25. fontos teendők miatt Kalocsára utazik Pestről
 okt. 16. egyházmegyei értekezlet, Kalocsa,
 okt. 20. ***
 dec. 21,22. ***
 dec. Szász-Coburgi hercegi Erneszt házi rend nagykeresztjét kapja
- 1879.** márc. 10. ***
 máj. 12. bíborosi kinevezése
 máj. 13. ***, egy hétre sürgős teendői miatt otthagyja az országgyűlést
 majd a hónap folyamán a Szent István rend nagykeresztjét kapja
 jún. 7. ***
 nov. 5. ***
- 1880.** máj. 8. ***
 jún. 15. ***
 júl. 18. Karlsbad
 nov. 13,20. ***
- 1881.** jan. 18. ***
 febr. 7. ***, a hó végétől márc. közepéig mellhurut, ágyban fekvő beteg, kimentés az országgyűlésből
 aug. 6. Ems
 szept. 28. ***
 okt. 21. ***
 dec. 21. ***
- 1882.** febr. H. emlékirata a középiskolai oktatásról az országgyűlés oktatási bizottságának, melyet a püspöki kar megbízásából készített.
 márc. 20. ***
 ápr. 1,29. ***
 jún. 1. ***
 júl. 6. Teplitz
 szept. 26. egyházmegyei értekezlet, Kalocsa (középiskolai törvény kapcsán)
 nov. 18. ***
 dec. 1,21. ***
- 1883.** jan. 10,23,26. ***
 márc. 7. ***

- ápr-máj. a középiskolai törvényjavaslat tárgyalása a Főrendiházban
 (ápr. 30, máj. 1,2,4. ***)
 máj. 21,23,26,28. ***)
 aug. 28–31. lelki gyakorlat papságával Kalocsán
 szept. 27. ***)
 nov. 17. ***)
 dec-től 1884. jan-ig a keresztények és izraeliták közti polgári házasság
 bevezetéséről szóló törvényjavaslat vitája a Főrendiházban. (dec.
 10,11,12. jan. 12. ***)
1884. febr. 10,15. ***)
 márc. 22,26,27. ***)
 máj. 6,19,21. ***)
 dec. 16,17. ***)
1885. jan. újévi körlevelében elítéli az antiszemizmust.
 szept. 9–12. lelki gyakorlat papságával Kalocsán
 szept. 26. ***)
 dec. 12,18. ***)
1886. jan. 30. ***)
 febr. 20. ***)
 dec. 22. ***)
1887. febr. ismét beteg, hurut
 márc. 14,15. ***)
 máj. 16,25. ***)
 aug. Teplitz, fürdőn.
 szept. 8. főpásztori látogatás Zomborban (Bácska tudósítás)
 szept. 29. ***)
 okt. 1. ***)
 dec. 15. ***)
1888. febr. 28. ***) , majd jún-ig hiányzott az országgyűlés ülészakáról
 jún. 21. ***)
 nov. 21. ***)
 dec. 17. ***)
1889. jan. 18. ***)
 az év elején baleset éri, ettől kezdve először Budapesten, majd Kalocsán
 haláláig betegeskedik.
 okt. 15. pappá szentelésének 50 éves jubileuma, ünnepek
1891. júl. 4-én halt meg.

ANDOR LAKATOS

LAJOS HAYNALD'S PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITY

Lajos Haynald (1816-1891), cardinal Archbishop of Kalocsa was a prominent figure of Hunga-
 rian ecclesiastical history. The aim of this paper is to give an outline of the biography of Haynald
 the politician. To put his figure in context, the author is trying to formulate concisely the
 expectations of the contemporary Hungarian political leadership, and the way Eötvös and Deák's

political principles, their ideas about the role of the Church and their impact on the government's attitude, influenced Hungarian official policy towards the Church. If these principles are compared to the Vatican's expectations from Hungary, the fundamental antagonism between the two conceptions becomes obvious at once: while the papacy was dreaming about a unified (and imperial) Church extending to the entire territory of the Hapsburg Empire, and strictly observing the principles of the Concordat of 1855 in its functioning, the Hungarian leadership would not abandon the national peculiarities of the Hungarian Church and firmly rejected the Concordat. While Rome demanded an Established Catholic Church, the leading Hungarian politicians did not even approve of giving State support to the Church. They planned autonomy for the Church, grounded on the principle of representation, while the papacy categorically condemned the separation of the Church and the State, and liberalism, in general. Who should make concessions and on what points? Were the parties aware of the seriousness of their differences? What were the implications of the above for a prelate in his everyday activity? It is with these questions in mind that the author surveys Lajos Haynald's life.

Lajos Haynald was of humble origin, he was born in Széchény on 3rd October 1816. He studied theology in Pressburg (Bratislava), Nagyszombat (Trnava) and Vienna. After his ordination in 1839 he continued his studies and took his doctor's degree in Vienna in 1841. The young and gifted priest was soon chosen to work for the Primate, Kopácsy. By the time of the 1848 revolution he had already been promoted to the post of director in the Primate's bureau in Esztergom. He soon got an important part to play in this capacity: owing to the fact that the Primate's See was vacant, it fell to him to proclaim the dethronization of the Hapsburg Dynasty. He, however, refused to obey to the National Defence Committee's order and was consequently relieved of his office and had to leave Esztergom. His loyalty to the dynasty was misunderstood in Vienna, too, and he was sent to Transylvania (1851) as coadjutor, in the hope that he would bring the recalcitrant Transylvanians to heel.

This time it was the Pope who came to his rescue by consecrating him Archbishop of Carthage and calling him to Rome, into the Congregation for Special Affairs. A few years later, new opportunities offered for him in Hungary, because of the political changes, the Compromise of 1867 which made it possible for Hungary to form a new Hungarian government. This government designated Haynald to the vacant archiepiscopal see of Kalocsa. They regarded him as a go-between in the first place, who could mediate between them and the episcopate, but also as a partner in the work of transforming Hungary into a secularized civil State, and as a man well suited for these tasks, due to his political acumen and courage which had already become manifest earlier.

Haynald did in fact much for the autonomy of the Catholic Church. His motion was simply put off indefinitely, owing to the distrust of some of the bishops, of Rome and even of the government itself. It was not even discussed in Parliament.

As early as the beginning of 1868 an embarrassing diplomatic mission was suggested for Haynald: Emperor Francis Joseph would have liked to entrust him with the negotiations about the annulment of the Concordat of 1855 in the Vatican. In the end, when it became obvious that the Holy See did not consider desirable Haynald's journey to Rome on this mission, he travelled at the Emperor's request as his private emissary, with the purpose of keeping him informed. Even so, the mission damaged his reputation in Rome. Incidentally, his good name was blackened even more in ecclesiastical circles by his activity at the First Vatican Council (1870), where he sided with the minority in opposition to the dogma of papal infallibility. What troubled Haynald was the way conciliar decisions were made and their implications for Hungarian politics. Despite his forebodings, he kept his opinion to himself, refraining from making it public, out of a sense of delicacy and in deference to his vow of obedience.

Some of Haynald's permanent obligations resulted from his membership of the Hungarian Academy of Sciences and from his membership of the Upper House of Parliament. He took these functions very seriously. From March 1868, he was first a honorary member and later a full, governing member of the Academy. In December 1874 he was elected president of the Mathematical and Science Division. His election was due not only to the prelate patronizing the sciences and arts, but also to the botanist. Besides educating and supporting nearly an entire generation of botanists, Haynald also put a new shade into the palette of Hungarian botany by writing book reviews and by having contacts with botanists all over the world. After his death, his herbarium

increased the collection of the Botanical Section of the Hungarian National Museum to twice its original size, and his library enriched its library, too.

As Archbishop of Kalocsa, Haynald was a member of the Upper House of Parliament. For a long time, up to 1889, when his illness aggravated, he had been one of the most active members. His industry extended not only to regular attendance at the sessions, though it would have been praiseworthy even in itself, but was also reflected in his more than 120 contributions and speeches, his committee work, committee chairmanship and membership in various delegations.

Because of his above-mentioned obligations, he could not spend much time at his see. This is why national dailies would claim that he is in fact the archbishop of Budapest, and would only visit Kalocsa as a guest, and that the problem of the bishopric of Budapest was solved by his presence in the capital. And it is true that, as time passed, Budapest was becoming a more and more important part of Haynald's life. His concern for developing his diocese was, on the other hand, unabated. These years were characterized for him by the building of churches, the development of parishes, setting up pension-funds for aged priests, attendance at ecclesiastical councils and spiritual exercises. He spent four million Forints on donations and foundations for ecclesiastical and educational purposes and charities; it would be difficult and too long to list them all.

He also took part in politics, in Hungarian constitutional life, which had revived from 1867 on. He backed Deák's Compromise making party. In due course, Eötvös and Deák were replaced in Hungarian politics by Kálmán Tisza and Ágoston Trefort, and this opened new, long-range prospects. Haynald's personality, his natural inclination to protect established rights and legality, which is also obvious from his activity in the Upper House, were well adapted to a political system which - forgetting its liberal origins, tradition and past - preferred to avoid conflicts, tried to postpone the separation of the Church and the State, and would rather form relationships of mutual dependence and cooperation than to clash openly. His liberalism, modernity, broad-mindedness, virtues much publicized by the press, was characteristic of his turn of mind rather than his ideas. It was the openness of his mind, his tolerance which made people think that he was a liberal, though his ideas did not meet or met only in part the demands of the liberal government.

He never opposed anybody for opposition's sake, and he loved his Church too much to create division because of his grievances. In recognition of his activity, and as a result of the changes that had taken place in the Vatican, he was created cardinal by Pope Leo XIII on 12 May 1879.

He died on 4 July 1891.

The bibliography at the end of this paper, listing the literature on Haynald, and the Itinerary wants to assist those interested in his activity to study the subject in detail. With this aim in view, it covers all the bibliographical sources (only the encyclopaedias are excluded) on the one hand, and can be regarded as a review of the Hungarian periodical press; on the other hand, it contains a chronology of Lajos Haynald's life, not limited to his political activities alone.

*Haynald Lajos 1870 körül, Rómában
Legújabbkori Történeli Múzeum fényképtára
(L. sz. 72. 1199)*

*Haynald Lajos
Legújabbkori Történeli Múzeum fényképtára*

SZECSKÓ KÁROLY

DR. SZMRECSÁNYI LAJOS EGRI ÉRSEK
(1851–1943)

1851. április 24-én született a ma Szlovákiában lévő Sárosmegyei Darócon, ősi magyar nemesi családban. Atyja Szmrecsányi Ödön volt, anyja báró Berzeviczy Mária, báró Berzeviczy Vincének, a Magyar Tudományos Akadémia tagjának, a Kassai Magyar Színház alapítójának leánya volt, kinek nemes ízlése és művészszeretete családi hagyományként szállott át tizenhat gyermekére. A népes családból nemcsak Lajos érsek, hanem többen tettek szert hírnévre. Szmrecsányi Pál nagyváradi püspökként hunyt el. László udvari tanácsos, kassai királyi közjegyző volt. János Zemplén megyei földbirtokosként élt. Jenő, a közigazgatási bíróság tanácselnöke, Miklós a Vallási és Közoktatási Minisztérium tanácsosa, neves műtörténész volt.¹

Elemi iskoláit Debrecenben és Eperjesen végezte. Ez utóbbi helyen járta ki a gimnázium hat osztályát. A hetedik és a nyolcadik osztályt már Egerben kis szeminaristaként végezte el.² 1867-ben, a kiegyezés évében itt öltötte magára a Papnevelő Intézetben az élete végéig méltósággal hordott reverendát. 1873. augusztus 28-án Lévay Sándor segédpüspök szentelte áldozópappá.³

Kápláni működését a megyebeli Kápolnán kezdte el, ahonnan 1876 júliusában Miskolcra helyezte át Samassa érsek.⁴ Itt előbb mint káplán, majd később mint plébánoshelyettes rendkívül sokat dolgozott az egyházi élet fellendítésén. Leginkább a miskolci római katolikus egyházköztség önkormányzatának megalkotásán buzgólkodott.⁵

A tehetséges fiatal papot 1882-ben főpásztora udvarába hívta, s szertartójjá és egyben szentszéki aljegyzőjévé nevezte ki.⁶ 1891-ben addigi érdemeiért érseke titkárává léptette elő. Ilyen minőségében főpásztorának állandó kísérfője volt bel- és külföldi útjain.⁷

1 EÉL.; PALSZ. – Szmrecsányi Lajos Érsek Úr Óexcellenciájának életrajzi adatai. Aláírás és dátum nélkül. 702/1914. – Szmrecsányi Lajos dr. egri érsek úr Ógyméltóságának életrajzi adatai. Eger, 1931. ápr. 21. Aláírás nélkül. 2073/1931. – Szmrecsányi Lajos érsek életrajzi adatai. Aláírás és dátum nélkül. 1878/1935.

2 Uo.

3 Uo.

4 Uo.

5 Uo.

6 Uo.

7 Uo.

1893-ban címzetes,⁸ 1899-ben pedig javadalmas kanonok lett, feltűnően korán.⁹ 1900-ban elnyerte a Pécs melletti Szentháromságról elnevezett címzetes apáti címet.¹⁰ Rá egy évre az érseki iroda igazgatója lett.¹¹

1904-ben oldalkanonok,¹² dr. Párvi Sándor volt egri segédpüspök távozása után pedig az említett évben a nagydói címre felszentelt egri segédpüspök lett.¹³ Az egri főkáptalanban az éneklő kanonoki stallumot töltötte be, s mint ilyen a főkáptalani alapítványok kezelőgondnoka lett.¹⁴

A Katolikus Sajtó Egyesület 1911-ben a kalocsai érsekké kinevezett Csernoch János helyébe egyhangúlag alelnökévé választotta meg.¹⁵

1912. február 29-én a király Samassa érsek javaslatára utódlási joggal mint koadjutort segédpüspökké nevezte ki.¹⁶ A pápa pedig március 26-án kelt brevében cyrrói érseki címmel ruházta fel.¹⁷ Miután főpásztora augusztus 20-án elköltözött az örökkévalóságba, ő lépett helyébe az érseki trónra.¹⁸ Szeptember 21-én tette le a hűségesküt Ferenc József apostoli királyunk kezébe.¹⁹ December 12-én vette át a szepesi püspöktől az érseki palliumot.²⁰

1913. február 17-én a miniszterelnök javaslatára a király addigi érdemeinek elismeréseként belső titkos tanácsosi címet adott neki.²¹ Április 21-én kelt felsőbb döntés nyomán az uralkodó a vallás és tanulmányi alap felügyelő és azok kezelését ellenőrző időleges bizottság tagjává nevezte ki.²²

A Központi Katolikus Kör május 14-i közgyűlésén egyházi elnökévé választotta meg.²³ A Katolikus Sajtó Egyesület pedig május 15-i közgyűlésén egyhangúlag hozott határozatával díszelnökséggel tisztelte meg.²⁴

Egyházfejedelemként tagja lett a Főrendi Háznak, s annak közjogi és törvénykezési bizottságában dolgozott nagy megaláztatással kísérve.²⁵

1937-ben ünnepelte az érseki trón elfoglalásának negyed évszázados évfordulóját. Az eltelt 25 év mérlegét az alábbiakban vonhatjuk meg.

Mindenek előtt szívügyének tekintette egyházmegyéjében annak átszervezését, új plébániák létesítését, és a hitélet fellendítését. Ennek előfeltétele volt, hogy elegendő pap álljon a főpásztor rendelkezésére. Ebből a célból felállította a kisszemináriumot és jelentékenyen felemelte a nagyszemináriumban tanuló papnövendékek számát. Az utóbbiak létszáma 1912-ben még csak 69 fő volt,

8 Uo.

9 Uo.

10 Uo.

11 Uo.

12 Uo.

13 Uo.

14 Uo.

15 Uo.

16 Uo.

17 Uo.

18 Uo.

19 Uo.

20 Uo.

21 Uo.

22 EÉL.; PALSZ. A vallási és közoktatási miniszter levele az érseknek. Bp. 1913. ápr. 29.

23 EÉL.; PALSZ. A Központi Kath. Kör levele az érseknek. Bp. 1913. máj. 18.

24 EÉL.; PALSZ. A Kath. Sajtó Egyesület levele az érseknek. Bp. 1913. máj. 19.>

25 EÉL.; PALSZ. A Főrendi Ház elnökének levele az érseknek. Bp. 1913. máj. 5.

1937-ben pedig már 119 fő. Bölcs intézkedése következtében egyházmegyéjében az áldozópapok száma az 1912. évi 365-ről 1937-re 466 főre emelkedett.²⁶

Az áldozópapok létszámának nagymérvű növekedése lehetővé tette számára a nagykiterjedésű plébániák megosztását, s új plébániák, helyi lelkészségek, valamint kihelyezett kápláni és hitoktatói állomások szervezését. 1912-ben a ténylegesen betöltött plébániák száma 199, a helyi lelkészségek száma pedig mindössze 4 volt. 1937-ben a ténylegesen betöltött plébániákszámára már 226, a helyi lelkészségeké 9, a kihelyezett kápláni állomásoké 3, a kihelyezett hitoktatói állomásoké 6 volt. Az intézkedései következtében 1937-ben 41-el több áldozópap látta el lelkészi hatáskörrel a hívek gondozását, mint 1912-ben.²⁷

1912–1937-ig 36 új kápláni állást szervezett. Az iskolai hitoktatás színvonalának emelése érdekében számos hitoktatói állást létesített, az említett évkörben összesen 34-et.²⁸

Az egyházmegyei papság lelkipásztori munkájának segítése érdekében több női és férfi szerzetes rendet telepített le. Férfi szerzetes rendként hívta Mezőkövesdre a jezsuitákat, a szalézianusokat Mezőnyárádra, és a ferenceseket Nyíregyházára.²⁹

Érseksége negyedszázada alatt az egyházmegyéjében 29 helyen telepített le női szerzeteseket, akik 15 helyen tanítással, 6 helyen szegénygondozással, 2 helyen gyermekvédelemmel foglalkoztak, 4 helyen pedig internátusi háztartást vezettek. A szerzetes nők ezen kívül két helyen újoncházat tartottak fent.³⁰

1937-ig érseksége alatt egyházmegyéjében 25 templom, 54 kápolna és 61 iskolakápolna épült, nagyobb részt az ő anyagi támogatásával.³¹

A templomépítések és a templomi felszerelések beszerzésének irányítására megszervezte az Egyházmegyei Szépművészeti Bizottságot, amelynek egyik kiválósága volt Wälder Gyula műegytemi tanár.³²

Szmrecsányi érsek az egyházmegye területén megszervezte az önkormányzattal bíró egyházközségeket, melyek vagyonkezelésének irányítására, ellenőrzésére számvevőséget szervezett.³³

Az egyházmegyei nevelés- és tanügy irányítása, ellenőrzésére hivatott tanfelügyelőséget teljesen átszervezte, s a hivatal létszámát növelte.³⁴ A közép, és hasonló fokú iskolák növendékei részére öt fiú- és négy leányinternátust szervezett. Az országban ő szervezte meg az első római katolikus fiú felsőfokú kereskedelmi iskolát, s ugyancsak az első római katolikus jellegű felső mezőgazdasági iskolát. E két iskolán kívül 1937-ig egyházmegyéjében két leánygimnázium, két tanítóképző intézet, két női kereskedelmi szaktanfolyam, valamint egy fiú és három polgári leányiskola létesült.³⁵

26 EEK. 1937. 7. sz. 101–102.

27 Uo.

28 Uo.

29 Uo.

30 Uo.

31 Uo.

32 Uo.

33 Uo.

34 Uo.

35 Uo.

1938-ban 120.000 pengő költséggel újjávarázsoltatta az 1828-ban létesített első magyar nyelvű tanítóképző intézetet.³⁶

Egyházmegyéje területén 1937-ig az elemi népiskolák tantermeinek száma az 1912. évi 865-ről 1937-re 1235-re emelkedett. Ennek arányában növekedett a néptanítók létszáma is. Míg 1912-ben 888 fő tanító oktatott az egyházmegye római katolikus népiskoláiban, addig 1937-ben már több mint 1200 fő.³⁷

A szegénygondozás intézményes ellátására megalapította a Szent Ferencről elnevezett Szegénygondozó Nővérek Rendjét, s ezzel együtt megteremtette az Egri Normát, amely határainkon kívül is mércéje lett a szegénygondozásnak.³⁸ Már 1916-ban saját költségen bölcsődét létesített az egri dohánygyárban, amely azóta is működik.³⁹

Az érseki uradalmakban hatalmas szociális beruházásokat intézményesített a XI. Pius pápa által kibocsátott Quadragesimo anno című enciklika szellemében. Ennek jegyében vezette be az uradalmakban a családi munkabért, valamint a kiházasítási, születési és temetési segélyezést.⁴⁰

Rendkívüli érdemei elismeréseként XI. Pius pápa az 1929-ben pápai trónálói címmel tüntette ki, amelyet nem sok magyar főpap kapott meg addig.⁴¹

Nem állunk messze az igazságtól, ha leírjuk azt, hogy Szmrecsányi érsek e század legjobb szívű egyházfejedelmei közé tartozott. Ezt igazolják az alábbi feltüntetett, a teljesség minden igénye nélkül felsorolt adományai is.

1913 januárjában az Országos Magyar Iparművészeti Társulat működéséhez évi 400 korona alapítványi tőkével járult hozzá.⁴² Ez év februárjában anyagilag támogatta Kotsis Iván műegyetemi tanársegédnek, a XVIII. századbeli egri barokk épületekről készített kiadványának publikálását.⁴³ Ugyancsak a fenti év májusában 200 korona évi támogatást ígért a Vakokat Gyámolító Egyesület eperjesi intézetének.⁴⁴ Az említett év decemberében 100 koronát adott a Szent Tamás Társaságnak.⁴⁵ 1914 február elején 2000 korona alapítványt tett az Országos Magyar Képzőművészeti Társulatnak.⁴⁶

Az 1914 nyarán kitört első világháború hadirokkantjainak, hadiárvánaink ügyét mindvégig a szíven viselte. Az említett év nyarán pusztaszikszói nyaralójában 40 fő sebesült katona részére kórházat létesített, sőt a betegek könyvvel való ellátásáról is gondoskodott.⁴⁷ 1914. augusztus 1-jétől 1917. július 1-jéig a háború kárvallottjait 58.612 korona értékben segítette.⁴⁸

36 Uo.

37 Uo.

38 Uo.

39 Uo.

40 Uo.

41 EÉL.; PALSZ. Az Érseki Jogakadémia igazgatójának levele az érseknek. Eger, 1929. szept. 20.; 4796/1922.

42 EÉL.; PALSZ. Az Országos Magyar Iparművészeti Társulat levele az érseknek. Bp.1913. jan. 15.; 124/1913.

43 EÉL.; PALSZ. Kotsis István levele az érseknek. Bp. 1913. febr. 17.; 1070/1913.

44 EÉL.; PALSZ. A Vakokat Gyámolító Egyesület levele az érseknek. Bp.1913. máj. 5.

45 EÉL.; PALSZ. A Szent Tamás Társaság levele az érseknek. Bp.1913. dec.17.; 6593/1913.

46 EÉL.; PALSZ. Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat levele az érseknek. Bp. 1914. febr. 4.

Bár nem volt céhbeli tudós, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatóválasztmányja tagjaként a tudomány művelőit állandóan segítette. Például 1918 februárjában az Akadémia céljaira 10.000 koronát adott.⁴⁹ Az év júliusában Bertalan József egri főreáliskolai tanár doktori értekezésének kiadásához tetemes összeggel járult hozzá.⁵⁰

Bár nem volt a forradalmak híve, 1918 november elején az egri polgárőrség felállítását 20.000 koronával támogatta.⁵¹

Nem feledkezett meg a század elején szárba szökkenő keresztényszocialista mozgalom anyagi támogatásáról sem. Ezt bizonyítja, hogy anyagilag támogatta a keresztényszocialista mozgalom oly megyei kiválóságait, mind a dr. Nagy János egri kanonokot, a gyöngyösi Bozsik Pál plébánost, s az ugyanitt működő Király János földművest.⁵²

A kiváló főpap addigi érdemeit természetesen az 1919-es kommün helyi vezetői nem honorálták. Március 21-e után kétszer is letartóztatták az egyház ellenségei. Az üldöztetést mindvégig méltósággal viselte, s üldözőinek vallása elvei szerint megbocsátott.⁵³

A kommün bukása után addigi nagystílű adományozásait tovább folytatta. Ezt bizonyítja az is, hogy a Horthy kormányzó által alapított Vitézi Rend megyei céljaira 1921 decemberében 100 hold földet ajánlott fel.⁵⁴

Még 1920 februárjában a megszállott országrészekből Egerbe települteknek 30.000 koronát juttatott.⁵⁵ 1921 májusában a Múzeum Barátok Egyesületének 10.000 koronát adományozott, amelyen az Egyesület meg tudta vásárolni a híres Rákóczi-kupát.⁵⁶

Több tudóstársaságba belépett, illetve számos tudósegyesület választotta tagjai közé nemes adományait honorálva. 1913 decemberében alapító tagja lett a Szent Tamás Társaságnak.⁵⁷ 1915 májusában a Magyar Heraldikai és Geneológiai Társaság⁵⁸. 1916 márciusában a Nemzeti Kaszinó választotta tagjai sorába.⁵⁹ 1917 május elején bekerült a Magyar Tudományos Akadémia igazga-

47 EÉL.; PALSZ. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának levele az érseknek. Bp. 1914. szept. 17.

48 EÉL.; PALSZ. Szmracsányi Lajos hadi jótékonykodási adományainak kimutatása. Eger, 1917. júl. 17.; 3313/1917.

49 EÉL.; PALSZ. Az Magyar Tudományos Akadémia elnökének levele az érseknek. Bp. 1918. febr. 15.; 904/1918.

50 EÉL.; PALSZ. Bertalan József egri főreáliskolai tanár levele az érseknek. Eger, 1918. július hó.; 3135/1918.

51 EÉL.; PALSZ. Elismervény. Eger, 1918. nov. 8.; 6076/1918.

52 EÉI., PALSZ. Dr. Nagy János levele az érseknek. Eger, 1921. febr. 15.; 814/1921. – Bozsik Pál levele az érseknek. Gyöngyös, 1919. szept. 24.

53 Egri Népszerűségi, 1919. nov. 16.

54 EÉL.; PALSZ. Horthy Miklós kormányzó köszönő levele az érseknek. Bp. 1921. dec. 15.; 359/1922.

55 EÉL.; PALSZ. A polgármester levele az érseknek. Eger, 1920. febr. 17.; 325/1920.

56 EÉL.; PALSZ. A Múzeum Barátok Egyesületének levele az érseknek. Bp. 1921. máj. 15.; 1588/1921.

57 EÉL.; PALSZ. A Szent Tamás Társaság levele az érseknek. Bp. 1913. dec. 17.; 6593/1913.

58 EÉL.; PALSZ. A Magyar Heraldikai és Geneológiai Társaság levele az érseknek. Bp. 1915. máj. 10.; 1957/1915.

59 EÉL.; PALSZ. A Nemeti Kaszinó levele az érseknek. Bp. 1916. márc. 21.; 1402/1916.

tóválasztmánya tagjai közé.⁶⁰ Ez év májusában pedig tagja lett a Múzeum Barátok Egyesületének.⁶¹ 1921-ben meghívta tagjai közé a Benczur Művészeti Társaság.⁶² Alapító tagja volt a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak,⁶³ valamint a Pázmány Péter Társaságnak.⁶⁴ 1923 október végén belépett az akkor alakult Egri Gárdonyi Géza Társaságba.⁶⁵

A hervadhatatlan érdemű főpap érdemei közé sorolhatjuk azt is, hogy a II. Vatikáni Zsinat a zsidókat, a Krisztus gyilkosság alól feloldozó döntése előtt több évtizeddel több alkalommal anyagi támogatást nyújtott az Egri Izraelita Hitközségnek.⁶⁶

Mint fővédnök több esetben jelentős összeggel támogatta az 1860-ban alapított, ma is működő Egri Katolikus Legényegyletet.⁶⁷

A kiváló főpap közéleti munkásságát nem csak a korábban már említett egyházi elismerésekkel honorálták, hanem több világi kitüntetés birtokosa is lett. Többek között 1914 januárjában a budapesti Tudományegyetem Hittudományi Karától tiszteletbeli doktori diplomát kapott.⁶⁸ 1917 januárjában az uralkodó a Vaskorona rend első osztályával tüntette ki.⁶⁹

A korabeli festőművészek több portrét készítettek róla. Közülük legjelentősebb Benczur Gyula portréja volt, melyet a neves piktor e század elején készített.⁷⁰

A nagyszerű főpap 1943. január 28-án (csütörtökön) délután 14 óra 15 perckor hunyt el.⁷¹ Élete utolsó aktáját délután 1 órakor halálos ágyán írta alá, majd megebédelt. Ezt követően elvesztette eszméletét. Erről az eseményről titkára azonnal értesítette kezelőorvosát, dr. Besznyák Istvánt, aki rövidesen megjelent betegágyánál, s akkor már az agonizáló főpapnak szíverősítő injekciókat adott. Eközben Subik Károly kanonok, érseki irodaigazgató a betegek szentségében részesítette. A halála előtti órában betegágyánál volt még dr. Vízny Miklós répost-kanonok, dr. Száva János pápai kamarás és Bordás Alfréd érseki titkár.⁷²

60 EÉL.; PALSZ. A Magyar Tudományos Akadémia elnökének levele az érseknek. Bp. 1917. máj. 3.; 2582/1917.

61 EÉL.; PALSZ. Szmezsányi Lajos dr. egri érsek Úr Ónagyságának életrajzi adatai. Eger, 1931. ápr. 21. Aláírás nélkül. 2073/1931.

62 EÉL.; PALSZ. A Benczur Társaság levele az érseknek. 2965/1921.

63 EÉL.; PALSZ. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság levele az érseknek. 1022/1922.

64 EÉL.; PALSZ. Timon Ákos rektor levele az érseknek. Bp. 1922. febr. 13.; 747/1922.

65 EÉL.; PALSZ. Az Egri Gárdonyi Géza Társaság levele az érseknek. Eger, 1923. okt. 29.; 5458/1923.

66 EÉL.; PALSZ. Például Az Egri Izraelita Filléregylet levele az érseknek. Eger, 1915. jún. 9.; 2231/1915.

67 EÉL.; PALSZ. Dr. Nagy János és Radil Károly levele az érseknek. Eger, 1913. febr. 14.; 1049/1913. – Szecskó Károly: Az Egri Katolikus Legényegylet története 1860–1951. Eger, 1992.; 87.

68 EÉL.; PALSZ. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karának levele az érseknek. Bp. 1914. jan. 5.; 702/1914.

69 EÉL.; PALSZ. Az Egri Érseki Joglíceum igazgatójának levele az érseknek. Eger, 1917. jan. 31.; 402/1917.

70 EÉL.; PALSZ. A Könyves Kálmán Magyar Műkiadó RT. levele az érseknek. Bp. 1914. okt. 1.; 5197/1914.

71 Eger, 1943. jan. 29.

72 Uo.

Besznyák doktor szíverősítő injekciói nem tudták életre kelteni az életének 10. évtizedében járó elaggott szervezetet, s a nagy főpap életének 92. és áldozópapságának 70., s érseksége 31. évében kiszenvedett. A halál közvetlen oka a még 1939-ben háziorvosa által konstatált, s egyre elhatalmasodó gynomrdaganat volt. Kihűlt tetemét az érseki magánkápolnában ravatalozták fel.⁷³

A hamarosan kiszivárgó halálhír országos, sőt nemzetközi részvétet keltett. Másnap érkezett meg Horthy kormányzó részvéttávirata és koszorúja, valamint XII. Pius pápa részvéttávirata. A nagy egyházfejedelem elhunytá alkalmából részvéttáviratot küldött többek között Kállay Miklós miniszterelnök, Angelo Rota pápai nuncius, József főherceg, s számos miniszter. A hazai sajtó megleghangú megemlékezéseket publikált róla.⁷⁴

Temetése február 1-jén, hétfőn volt országos részvét közepette. A temetési szertartást Serédi Jusztinián hercegprímás celebrálta, amelyen megjelent Horthy Miklós kormányzó is. A gyászmisét a főszékesegyházban tartották. A szertartás után az érsek koporsóját a székesegyház kriptájába vitték, ahol a szokásos ceremónia után helyezték el.⁷⁵

A temetés után a megyei Törvényhatósági Bizottság rendkívüli ülésén méltatta az elhunyt főpásztor érdemeit.⁷⁶

A megüresedett érseki széket 1944. június 30-án dr. Czapik Gyula, addigi veszprémi püspökkel töltötte be a kormány egyetértésével a Római Szent-szék.⁷⁷

RÖVIDÍTÉSEK

EEK.	Egri Egyházmegyei Közlöny
EÉL.	Egri Érseki Levéltár
PALSZ.	Personalia Aepus Ludovicus Szmrecsányi
sz.	szám

KÁROLY SZECSKÓ

DR.LAJOS SZMRECSÁNYI, ARCHBISHOP OF EGER (1851-1943)

Dr. Lajos Szmrecsányi, born to a large family of noble origin, was ordained priest in 1873. After he had held a number of ecclesiastical and secular offices, he recieved the Archbishop's pall (pallium) from the hand of the Bishop of Szepes, in 1912. He celebrated the silver jubilee of his accession to the Archbishop's see in 1937. This paper sums up the achievements of the quarter of a century he spent there.

73 Uo.

74 Eger, 1943. jan. 30.; febr. 1.

75 EEK. 1943. febr. 15. 2. sz.; 12–15.

76 Eger, 1943. febr. 6.

77 EEK. 1943. júl. 15. 7–8. sz.; 1–2.

Lajos Szmrecsányi's main concern was to reorganize his diocese, to create new parishes in it and to promote religious life. The precondition of his success was to have enough priests at his service. With a view to increasing the number of priests, he had a lower seminary established, and increased considerably the number of young men admitted to the upper seminary. The resultant increase in the number of officiating priests was considerable and this allowed the Archbishop to divide large parishes into smaller ones, to organize new parishes and to lay stress on the pastoral office of the local priests, to create new chaplancies and religious instructors' posts for schools in small places. In order to assist the priests' pastoral work in his diocese, he settled several religious orders there, nuns as well as brothers. Of the male religious orders, the Jesuits were invited by him to Mezőkövesd, the Salesians to Mezőnyárad, and the Franciscans to Nyíregyháza. In his activity the promotion of church building and the provision of financial resources for the construction works played an important part. In his diocese Archbishop Szmrecsányi organized the local government of his parishes and set up accountancies to administer Church estates and manage Church property. He completely reorganized the school inspectorate responsible for the direction and control of public instruction and education in the diocese, and increased the number of the teaching staff. He founded primary and secondary schools for both boys and girls and employed a greater number of elementary teachers. To solve the problem of the relief for the poor and to provide it with an institutional framework, he founded the order of the Sisters of Mercy, named after St. Francis; moreover, he established the Norm of Eger, thereby setting a standard for charitable work, held in high regard even outside Hungary. He invested large sums into the welfare of the people living on his archiepiscopal estates. In recognition of his extraordinary merits, Pope Pius XI conferred on him the title of *assistens solio pontificio* in 1929. It would not be far from the truth to say that Archbishop Szmrecsányi was one of the most kind-hearted prelates of this century. His donations also show his kindness. The 1919 Republic of Councils (or Commune) had no appreciation for the prominent prelate's merits, indeed, he was put under arrest twice after 21 March 1919. He endured the persecutions with dignity, on both occasions. The public activity of this eminent prelate was recognized by several high distinctions given to him by the secular authorities. The news of his death, on 28 January 1943, roused feelings of universal compassion and sympathy in and outside Hungary.

OTTO KRESTEN

A RÓMAI OSZTRÁK KULTÚRINTÉZET TÖRTÉNETI INTÉZETE

A római Osztrák Kultúrintézet keretében működő Történeti Intézet „élet-rajzának” alaposabb bemutatásától elsősorban azért tekinthetünk most el, mert e témáról a közelmúltban részletes és szakszerű beszámolók jelentek meg Karl Rudolf¹ és Heinrich Schmidinger² tollából. Az sem igazán szükséges ezúttal, hogy *longe lateque* bemutassuk az intézet összes eddigi kutatási programját, tevékenységét és kiadványait, hiszen erről a kezdetektől fogva³ érvényes tanulmányok jelentek meg nyomtatott formában, akár az Osztrák Tudományos Akadémia „Almanachjában”⁴, illetve ennek „Kutatási beszámoló” rovatában⁵, akár a római archeologiai, történeti és művészettörténeti intézetek nemzetközi csúcsszervezetének „Annuario” című kiadványában⁶, akár a „Römische Historische Mitteilungen”, tehát az intézet tudományos kiadványának lapjain⁷. Fontosabbnak tűnik most, hogy más nézőpontokat érvényesítsünk,

- 1 K. Rudolf, Geschichte des Österreichischen Historischen Instituts in Rom von 1881 bis 1938 (A római Osztrák Történeti Intézet története 1881-től 1938-ig) in: Römische Historische Mitteilungen, XXIII. 1981. (Festgabe zur Hundert-Jahr-Feier der Gründung des Österreichischen Historischen Instituts in Rom. Rom-Wien 1981.) 1–137. U.ő.: L’Istituto Storico Austriaco. in: P. VIAN (a cura di): Speculum mundi. Roma centro internazionale di ricerche umanistiche. Roma 1993. 348–389. Nota bene: Jelen tanulmány minden „időrendi” adata a végső változat elkészültéig értendő (1994 június).
- 2 H. Schmidinger: Die historischen Studien und deren Abteilung am Österreichischen Kulturinstitut in Rom nach dem Zweiten Weltkrieg (Történeti studiumok és osztályuk a római Osztrák Kultúrintézetben a második világháború után). in: Römische Historische Mitteilungen, XXIII. (Festgabe zur Hundert-Jahr-Feier der Gründung des Österreichischen Historischen Instituts in Rom. Rom-Wien, 1981.) 139–179. Tekintettel arra, hogy az 1. és 2. jegyzetben említett tanulmányok részletes apparátust is tartalmaznak, a továbbiakban főlegesen lenne a római Osztrák Történeti Intézet történetére vonatkozó (kizárólag Rudolf és Schmidinger vizsgálódásain alapuló) egyik vagy másik ehelyütt megemlített részlet teljességgel kifejtteni.
- 3 v.ő. pl. Th. Sickel: Bericht über die bisherigen Arbeiten des Istituto Austriaco di studii in Rom. in: Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, VI. 1885. 203–223.
- 4 Utoljára: Almanach der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, CXXVII. 1977. 333–335. (A Wandruszka által frott „Tätigkeitsbericht”) Az Almanach kutatási beszámoló rovatát ezután megszüntették.
- 5 Először: Tätigkeitsbericht der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1982–83. Wien, 1984. 227–228. Legutoljára: Österreichische Akademie der Wissenschaften. Tätigkeitsbericht 1992–1993. Wien, 1994. 339–347.
- 6 Legutoljára: Annuario dell’Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell’Arte in Roma. XXXIV. 1992–1993. (Attività 1987–1992) 177–189.
- 7 Legutoljára: Römische Historische Mitteilungen. XXXIV/XXXV. ’992–1993. (1993) 11–17.

jóllehet ezek sem választhatók el igazán a római Osztrák Kultúrintézet Történeti Intézetének történetétől és strukturájától. És ráadásul az intézetnek éppen egy rövid bevezető „életrajza” lesz alkalmas arra, hogy a későbbiekben tárgyalandó különböző szempontokat paradigmaticusan ábrázoljuk.

A római Osztrák Intézet *curriculum vitae*-jének „klasszikus” bemutatását tulajdonképpen azzal kellene kezdeni, hogy az Intézetet ezen vagy azon a napon alapították. Az Intézet ugyan 1981 novemberében ünnepelte Rómában százéves fennállását⁸, de őszintén be kell vallani, hogy nem lehet igazán megállapítani az alapítás napját. Pontosán szólva az Intézetet soha nem alapították meg hivatalosan, hanem egyszerűen megszületett Ferenc József császár magániskolájából, miként a hajdani Pallas Athene Zeusz fejéből: az akkori kulturális és oktatásügyi k. k. minisztérium ugyanis nem reagált Theodor Sickel sürgető beadványaira – ő volt akkor az Osztrák Történelemkutató Intézet vezetője Bécsben – hogy Rómában a kutatás céljaira osztrák történeti intézetet is alapítsanak akkor, amikor XIII. Leo pápa kezdeményezésére megnyílt az Archivio Segreto Vaticano. Ily módon Sickelnek Ferenc Józsefnél 1881 június 20-án tett audienciája hozott csak áttörést: a császár 1881 június 29-én rendelkezésre bocsátott egy 4.000 gulden értékű pénzalapot „a vatikáni levéltárak történeti kutatásához”, nevezetesen a Habsburg-ház, illetve a későközépkori Ausztria történetére vonatkozó anyaggyűjtés céljaira. 1881 november 8-án érkezett meg Rómába a két első osztrák ösztöndíjas, Ferdinand Kaltenbrunner és Adolf Fanta, lakást béreltek a Via Sistinán, s a k.u.k. osztrák-magyar szentszéki követség ajánlóleveleivel elkezdtek dolgozni a Vatikánban. E tanulmányokat 1883-tól a k.k. kulturális és oktatásügyi minisztérium rendes költségvetéséből fedezték. Sickel elérte ugyanis, jellemző módon egy Ferenc Józsefnél tett újabb audiencia után, hogy a k.u.k. pénzügyminisztérium, amely korábban ellenezte az *urbs aeternában* folyó osztrák történeti kutatások ilyen jellegű finanszírozását, ne állítson többé akadályokat. A római tudományos kutatások mindenestre továbbra is az ösztöndíjakra épültek, egyik illetékes minisztérium sem kívánt állandó státuszokat létrehozni. Maga Sickel sem egy Rómában esetleg újonnan alapított szolgálati helyről irányította az osztrák történelmi kutatásokat, hanem 1891-ig bécsi egyetemi professzorként, ill. az Osztrák Történelemkutató Intézet vezetőjeként, ily módon tehát gyakorta ingázott Róma és Bécs között.

E bevezető gondolatsor a római Osztrák Történeti Intézet kezdeteiről már érintett olyan témaköröket, amelyeket a későbbiekben részletesen kifejtünk s amelyek ma épp olyan időszerűek, mint 113 évvel ezelőtt. Mielőtt azonban elkezdenénk ezek tárgyalását, álljon még itt néhány száraz „technikai” adat az intézet jelenlegi helyzetéről. Hivatalos, kissé nehezen kezelhető elnevezése 1982 január 1. óta: „Historisches Institut beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom”, ill. „Istituto Storico presso l’Istituto Austriaco di Cultura in Roma” (A római Osztrák Kultúrintézet Történeti Intézete). E név arra az időre utal, amikor a régi, Sickel által alapított „Istituto Austriaco di Studii Storici in

8 v.ö. az 1981 november 26-án a Sala della Protomotecában tartott ünnepi beszédek nyomtatott változatát: Römische Historische Mitteilungen. XXIV. 19–45.

Roma”, vagy „Istituto Storico Austriaco in Roma”, ill. „Österreichisches Historisches Institut in Rom”⁹ 1935-ben egy osztrák-olasz kulturális egyezmény keretében feloszlott, s egy akkor alapított római Osztrák Kultúrintézetbe tagoldódott be mint „Abteilung für Historische Studien” (“Sezione di Studi Storici”, a Történeti Tanulmányok Osztálya). Az intézet kezdetben, még a második világháború után is, az osztrák oktatásügyi minisztérium felügyelete alá tartozott, majd 1974 január 1-én átkerült az osztrák külügyminisztériumhoz. 1982 január 1-től az „Abteilung für Historische Studien” ismét kivált a római Osztrák Kultúrintézetből és mint az osztrák tudományos és kutatási minisztériumhoz rendelt önálló „Historisches Institut beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom” (a római Osztrák Kultúrintézet Történeti Intézete) tevékenykedett, természetesen továbbra is az 1936–37 között a római Osztrák Kultúrintézet részére a Villa Giulia fölött emelt épületben, a Viale Bruno Buozzi 111–113-ban. A Történeti Intézet tudományos felügyeletét az Osztrák Tudományos Akadémia vette át, amely az intézet élére önálló kuratóriumot állított fel, először Adam Wandruszka, a közelmúlttól pedig Hermann Fillitz vezetésével. Ez a kuratórium már korábban ellátta a római Osztrák Kultúrintézet Történeti Tanulmányok Osztályának tudományos irányítását is, kiváltképp Leo Santifaller sürgetésére.

A Történeti Intézet jelenlegi személyzete az igazgatóság vezetőjéből („direttore amministrativo”), a középkori történelem, a művészettörténet és az ókori archeológia szakterületein működő három tudományos munkatársból, két könyvtárosból és két titkárnőből áll. 1988 július 1-től ezekhez csatlakozott a Történeti Intézet „Madrid Szekciója”, amit egy tudományos munkatárs vezet, ám további státusz nélkül. Mindkét egységnél, tehát a római intézetenél és a Madrid szekciónál az Osztrák Tudományos Akadémia által határozott időre kinevezett további tudományos munkatársak is dolgoznak, akik fizetésüket a tudományos kutatási alapból kapják s akik meghatározott kutatást végeznek. E felsorolásból hiányzik a Történeti Intézet igazgatójának posztja. Erről a tudományos és kutatási minisztérium ill. az Osztrák Tudományos Akadémia által aláírt, 1982 február 3.-án datált jegyzőkönyv ezt tartalmazza szárazon: „A vezető (ti. a Történeti Intézet vezetője) számára az állástervezetben nem áll rendelkezésre önálló, külön biztosított álláshely. Ő mindig a Történeti Intézethez van rendelve és korábbi álláshelyét viszi magával”. Más szavakkal: *nil novi sub sole*; az a konstrukció maradt tehát a független római Osztrák Kultúrintézet Történeti Intézetének újjáalapítása után is érvényben, amely az „Istituto Austriaco di Studii Storici in Roma” alapítása utáni első évtizedben Theodor Sickel irányítása alatt már kialakult. A Történeti Intézet mostani, 1982 március 1-én kinevezett igazgatója álláshelyét tekintve úgy működik Rómában, mint a bécsi egyetem bizantinológiai és újjörög intézetének rendkí-

9 Az intézet különböző elnevezéseiről lásd: O. Kresten: Das Österreichische Historische Institut in Rom und die Studien zu Kaiser Friedrich I. Barbarossa. in: *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano*. XCVI. 1990. (1992). Federico I Barbarossa e l'Italia nell'ottocentesimo anniversario della sua morte. *Atti del Convegno*, Roma, 24–26 maggio 1990, a cura di I. Lori Sanfilippo. Roma, 1992. 35–38.

vüli egyetemi tanára, mégpedig megtartva szolgálati kötelezettségeinek egy részét a bécs egyetemen, azaz SICKELHEZ hasonlóan ő is gyakori ingázásra kényszerül Róma és Bécs között. A tudományos és kutatási minisztérium ill. az Osztrák Tudományos Akadémia által 1982 februárjában aláírt, már említett jegyzőkönyvben mindenesetre határozottan az áll, hogy a Történeti Intézet vezetőjét a tudományos és kutatási miniszter nevezi ki az Osztrák Tudományos Akadémia javaslatára. Ez egy olyan javaslati jog, amellyel annakidején már a bécsi Császári Tudományos Akadémia is rendelkezett az Istituto Austriaco di Studii Storici in Roma esetében, ám ezt a mindenkori illetékes minisztérium gyakorta nem vette figyelembe. A római Osztrák Kultúrintézet Történeti Intézetének jelenleg érvényben lévő szabályzata rendelkezik arról is, hogy a Történeti Intézet igazgatója az osztrák történeti kutatás abszolválta tagja legyen, ily módon tehát e szabályzat számít Theodor SICKEL római alapítása és a bécsi anyaintézet közötti szoros együttműködésére is.

E bevezető megjegyzések után következnek tehát néhány korábban már jelzett általánosabb tanulság, amelyek elsősorban a római Osztrák Történeti Intézet egyetemen kívüli kutatás keretében végzett tevékenységét érintik. A következő témaköröket emeljük ki: az intézet ösztöndíjasainak munkái és személyi helyzete; az intézet által végzett tudományos kutatási témák nemzeti és nemzetközi rangja; az intézet szervezeti formájának és finanszírozásának különös aspektusai; az intézetnek más római, olasz, ill. ausztriai intézményekkel való együttműködése.

Az intézet személyi állománya kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy éppen a közelmúltban örömteli előrelépést jelentett a Madrid-szekció alapítása és az ókori archeológia területén létrehozott tudományos munkatársi státusz. Ahhoz persze semmi kétség sem fér, hogy ezzel nyilvánvalóan megnövekedett az intézet feladatköre. A római Osztrák Történeti Intézet immár olyan kutatásokat is vezet, amelyeket voltaképpen a Német Szövetségi Köztársaság Német Történeti Intézete, továbbá Német Archeológiai Intézete ill. a Bibliotheca Herciana három, sőt, négy intézete végez, ha ide számítjuk a Görres-Társaság római intézetét is. A Történeti Intézet két felépítésbeli gyengéjét nem hallgathatjuk el: először is azt, hogy az új és legújabbkori történelem tudományos munkatársakkal nincs képviseltetve. Az e területen végzett munkálatok csakis az osztrák tudományos kutatási alap időben korlátozott programjai keretében lehetségesek. Ezeket általában öt esztendeig támogatják. Másodikként azt, hogy a római Osztrák Történeti Intézetnek nincsen segédszemélyzete, e téren a római Osztrák Kultúrintézet támogatására van utalva. Ezzel szemben azonban a Történeti Intézet természetesen a kultúrintézet rendelkezésére bocsájta könyvtárosait, hogy azok a kultúrintézethez tartozó könyvtári állományt felügyeljék és az olvasó- illetve tájékoztató szolgálatot ellássák. Ezzel egyúttal tehát közvetetten olyan feladatokat is ellát, amelyek a Német Szövetségi Köztársaság Goethe-intézeteinek hatáskörébe tartozna. Most még nem tudni, vajon a röviddel ezelőtt megnyitott milánói osztrák kultúrintézet azt is jelenti-e egyúttal, hogy az osztrák történeti kutatás személyi állományát tekintve is a lombardiai metropoliszba kerül. Az Osztrák Történeti Intézet velencei tagozatának létrehozására irányuló törekvések mindenesetre eddig még nem jártak sikerrel.

A káderhelyzet persze feltétlenül pozitív módon változott az Istituto Austriaco di Studii Storici in Roma első évtizedei óta, mindenképpen jobb lett: az az idő szerencsére már elmúlt, amikor a Történeti Intézet tudományos programjain kizárólag csak az ösztöndíjasok dolgoztak, s egyúttal a tudományos működésből adódó összes probléma is rájuk hárult. A hatvanas évekig gyakorlatilag ez jelentette a Történeti Intézet kutatási tevékenységének egyetlen lehetőségét. Az olyan vállalkozások például, mint az intézet mostani fő kutatási programja, nevezetesen III. Ince pápa kancelláriai regiszterének kiadása, képzett munkatársakat követelnek meg. Egy kilenc hónapos római ösztöndíj nyilvánvalóan nem ad lehetőséget arra, hogy e nagyszabású kiadási tervben való szakszerű részvételhez a szükséges szakmai ismereteket meg lehessen szerezni. Problematikus továbbá az ösztöndíjasoknak a Történeti Intézet egyéb részprogramjaiban való részvétele is. Álljon itt egy konkrét példa: egy ösztöndíjas, aki a római barokk építészet kérdései iránt érdeklődött, a Történeti Intézet művészettörténeti kutatási programja szempontjából további képzésre alkalmas volt, ám a római és latiumi későközépkori síremlékek feldolgozására nemigen lehetett használni. Nem beszélve arról, hogy epigráfiai kérdésekben, illetve a későközépkori levéltári anyagok feldolgozásában túl sokat is vártak tőle. Mindemellett nyilván hiányzott belőle a szükséges motiváció, hogy későközépkori művészettörténeti kutatásban vegyen részt. Ez esetben az osztrák tudományos és kutatási alap által finanszírozott témátámogatás szerencsére átmeneti segítséget tudott nyújtani.

A most vázolt fejlődés természetesen összekapcsolódott az *ösztöndíjak* elosztásának hangsúlyeltolódásával is. Az ösztöndíjakat az Osztrák Tudományos Akadémia bevezetőben már említett kuratóriuma itéli oda: az októbertől júniusig tartó akadémiai évben összesen 36 hónapnyi ösztöndíj áll rendelkezésre, ez elméletileg négy ösztöndíjas kilenc hónapos római tanulmányútját jelentheti. Gyakorlatilag a 36 hónapos keretet több ösztöndíjas között osztják fel. Mivel az ösztöndíjasoknak, mint éppen említettük, immár nem kell az intézet tudományos programjain dolgozniuk, az ösztöndíjak kizárólag a fiatal osztrák kutatók olaszországi önálló tudományos munkáit szolgálják. A támogatott témák nem csak a történelem, művészettörténet vagy az archeológia köréből kerülnek ki, de átfogják a romanisztika, a zene- és színháztörténet, a római jog, a szociológia és több egyéb diszciplína területét is. Az ösztöndíj feltétele a lezárt egyetemi tanulmány, azaz a jelenleg Ausztriában törvény szerint érvényes magiszteri fokozat. Ez a közelmúltban ahhoz vezetett, hogy az ösztöndíjasok többsége olyan magiszterekből verbuválódott, akik doktori fokozat megszerzésére törekedve ösztöndíjasként disszertációjukon dolgoztak Olaszországban. Az Osztrák Történeti Intézet ösztöndíjainak sajátos aspektusát azonban nem hallgathatjuk el: az osztrák egyetemeken az utóbbi esztendőben lezajlott fejlemények azt eredményezték, hogy éppen a bölcsészettudományi karokon végzettek száma jelentősen megnövekedett. Ők tanulmányaikat a magiszteri fokozat megszerzésével zárják le, ezzel viszont nem találnak megfelelő munkakört. Így módon egy disszertáció elkészítését nem csupán tudományos igény, de a *dura necessitas* is megkövetelheti, azaz hogy magasabb minősítéssel jobb állásokat s ezzel magasabb fizetést érjenek el. Egészen nyíltan tehát arról van

szó, hogy a római Osztrák Történeti Intézet közvetett módon egy általános társadalompolitikai jelenség áldozata lett, s fennáll a veszély, miszerint az osztrák végzett hallgatók munkanélküliségét maga is leplezi, illetve azon frissen végzettek „várankozási pozícióját” teremti meg, akik egy római ösztöndíj segítségével még néhány hónapig nem akarnak víz alá kerülni. Igaz, hogy az Osztrák Tudományos Akadémia római kuratoriumának szigorú elvei az ösztöndíjak elosztásában némileg fékezhetik ezt a tendenciát, ám nem tudják teljességgel leállítani. Nem egyszer fordult már elő, hogy egy jelölt azonnal visszamondta ösztöndíját (és lemondott tervezett római kutatásairól), mihelyt Ausztriában biztos álláslehetősége volt kilátásban.

Az eddigiekben már említettünk néhányat a Történeti Intézet fontosabb aktuális *kutatási témáiból*, – mint pl. III. Ince pápa kancelláriai regiszterének kiadását, egy olyan feladatot, amit az intézet már a korai ötvenes években felvállalt és most a bécsi Osztrák Történelemkutató Intézettel (Institut für österreichische Geschichtsforschung) együtt végez. Legutóbbi közös eredményük az ötödik kötet kiadása volt¹⁰, illetve a római és latiumi későközépkori sírkövek feltárása. Ezek rövidesen megjelennek a monumentális síroknak szentelt kiadás második kötetében.¹¹ Archeológiai szempontból említést érdemel a római Caracalla-fürdők építészeti dekorációjának feldolgozása, illetve a Velia/Marina di Asceaban, az antik Eleaban folytatott osztrák ásatások logisztikai támogatása, kultúrtörténelmi vonatkozásban szólnunk kell a Walter Buchowiecki által megkezdett „Handbuch der Kirchen Roms” befejező munkálatairól, történelmi szempontból kiemelhető a Biblioteca Apostolica Vaticana állományában őrzött vatikáni Szent Péter káptalan, valamint a Biblioteca Apostolica Vaticana prefektúra-levéltárának rendezése.¹² Természetesen fel kell tenni a kérdést, vajon e kutatási programok mennyiben képezik vagy képezhetik egy római osztrák intézet közvetlen feladatkörét. Ez mindenesetre olyan problematika, amelyet a római Osztrák Történeti Intézet életrajza már kezdetektől fogva rendkívül élesen felvetett, attól az időtől kezdve ti., amikor-től nyilvánvaló lett, hogy Sickel feltevését, miszerint a vatikáni titkos levéltár gazdag anyagot tartalmaz a Habsburg-ház és a későközépkori Ausztria történetéhez, nem sikerült olyan mértékben igazolni, amiképp ezt maga Sickel is tervezte s Ferenc József császár kilátásba helyezte. Viszonylag röviddel a római Istituto Austriaco di Studii Storici alapítása után máris az került előtér-

10 Die Register Innocenz'III. 5. Pontifikatsjahr, 1202/1203. Texte. Feldolgozta O. Hageneder, közreműködött: Ch. Egger, K. Rudolf és A. Sommerlechner. (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom. II. Abteilung: Quellen, 1. Reihe, 5. Band. Texte), Wien 1993. Az „Indices” kötet sajtó alatt.

11 Die mittelalterlichen Grabmäler in Rom und in Latium vom 13. bis zum 15. Jahrhundert. 2. Band: Die Monumentalgräber. Közreadták: U. Knall-Brskovsky, J. Kugler, E. Mühlmeier, W. Prohaska, E. Sladek, J. Wieninger, U. Winischhofer, H. Witte és P. Zawrel. Szerkesztette: J. Garms, A. Sommerlechner és W. Telesko (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom. II. Abteilung: Quellen, 5. Reihe, 2. Band) Wien, 1994.

12 E vállalkozás első átfogó eredménye már mrgszületett: Ch. M. Grafinger: Die Ausleihe vatikanischer Handschriften und Druckwerke 1563–1700. (Studi e Testi, 360). Citta del Vaticano 1993.

be, hogy az akkori „Stazione Storica Prussiana”, a mai római Német Történeti Intézet és a Görres-Társaság római intézete együttműködéséhez kapcsolódva az osztrák intézet vegyen részt a „Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Actenstücken” (Nunciatur-jelentések Németországból kiegészítő aktákkal) kiadásában. E munka során az Osztrák Történeti Intézet az 1560 – 1572 közötti éveket átfogó II. osztályt kapta meg¹³ – egy olyan tematikát tehát, amelyiknek csak korlátozottan volt köze az osztrák történelemhez és amelyet nyilvánvalóan a Rómában hozzáférhető levéltári anyag határozott meg elsősorban. A kimondottan Ausztrára irányuló munkálatok, vonatkoznak bár az egykori Habsburg-monarchai földrajzi területére, vagy korlátozódnak az Osztrák Köztársaság mai határaitra, semmiképp sem jelentik a kezdeti célkitűzések „elárulását”. Az Osztrák Történeti Intézet több római társintézete pontosan ilyen helyzetben van: nem is kevés helyen olyan programon dolgoznak, amelyet csak *cum grano salis*, vagy éppen egyáltalán nem lehet a „nemzeti” történelem feldolgozásának nevezni. Egyetlen párhuzamos példa talán elegendő ehelyütt: a Svenska Institutet i Rom legfontosabb tevékenysége most az etrusiai ásatás, illetve a római Testaccio „Cimitero acattolicojának” feldolgozása. A kutatási tevékenység ilyen irányát könnyű lenne éppen manapság szép szavakkal egy nemzetek feletti egységes Európára való utalással megindokolni és ebben a szűklátókörű nacionalizmusok meghaladását látni. Fontosabb és helyesebb viszont ehelyett arra utalni, hogy az általában európai „patrimonio culturale”-ként emlegetni szokott kulturális javak jelentősebb része itáliai területen van. Egyszerűen azért, mert ezek a kincsek Itáliában jöttek létre. E kulturális javak nemzetközi feldolgozása ezért nem csupán közös európai feladat is bizonyos mértékig, de egyben a külföldi tudományos intézeteknek a vendéglátó országgal szemben kifejezett hálája is.

A római Osztrák Történeti Intézet természetesen olyan kutatási programokban is dolgozik, amelyek közvetlenül kapcsolódnak Ausztriához. Elsőként említhetjük az „Acta Pataviensia Austriaca” kiadását, amely Ausztria és az avignoni kúria kapcsolatának kutatására a Ludwig-Boltzmann-Instituttal együttműködésben folyik. E munka keretében a vatikáni titkos levéltár 1342–1378 közötti nagy regisztorsorozatából azokat az aktákat adják ki, amelyek a passauai püspökség és Ausztria hercegeinek történetét is érintik. Röviddel ez előtt jelent meg e kiadás második köteteként VI. Ince pápaságának (1352–1362) feldolgozása¹⁴. A kötet a későközépkori osztrák történelem fontos dokumentumait tartalmazza, mint pl. Margarete von Tirol és Ludwig von

13 A „Nuntiaturberichte” sorozatnak az osztrák intézet által gondozott első kötete 1897-ben jelent meg (Nuntiaturberichte aus Deutschland...II. Abteilung: 1560–1572... 1. kötet: Die Nuntien Hosius und Delfino 1560–1561. Bearbeitet von S. Steinherz, Wien, 1897.) Az utolsó kötet 1967-es (Nuntiaturberichte aus Deutschland...II. Abteilung: 1560–1572... 8. kötet: Nuntius G. Delfino und Kardinallegat G.F. Commendone 1571–1572. Bearbeitet von J. Rainer, Graz-Köln, 1967.).

14 Acta Pataviensia Austriaca. Vatikanische Akten zur Geschichte des Bistums Passau und der Herzöge von Österreich (1342–1378). II. kötet: Innocenz VI. (1352–1362). Herausgegeben von J. Lenzenweger unter Mitwirkung von H. Hold, M. C. Mandelmayr und G. Marckhgott (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom, II. Abteilung: Quellen, 4. Reihe, 2. Band), Wien, 1992.

Brandenburg házassági viszonyában beállott javulás eddig nem kellően tisztázott körülményeit, vagy IV. Rudolf herceg kérelmét egy társas káptalan alapítására a bécsi várban, ahonnan az később a Szent István plébániatemplomhoz került, illetőleg a herceg törekvéseit egy bécsi egyetem megalapítására.

A Stejer Történelmi Bizottsággal (Historische Landeskommission für Steiermark) közösen végzett „Gráci nunciatura” program szintén közvetlenül kapcsolódik az osztrák történelemhez. Ez a „Nuntiatuberichte” nagy lendülettel kezdett, ám később sajnos megrekedt külön sorozatának folytatása. Annak a különsorozatnak a folytatása, amely azt az ambíciózus célt tűzte ki, hogy a bécsi császári udvarból elsősorban a 18. században küldött nunciusi jelentéseket dolgozza fel a regesztákból. A munka az első kötet után azonban megszakadt.¹⁵ A „Gráci nunciatura” különsorozatának tervei szerényebbek s ezáltal reálisabbak: a pápai nunciásoknak a belsőausztriai gráci udvarból 1580 és 1622 között küldött jelentéseinek kiadása. Az eddig megjelent két kötet¹⁶ nagyon hatásosan jelezte, hogy a feldolgozott, Ausztria korajúrkori történelmét elsősorban az ellenreformáció és a török elleni védekezés vonatkozásában megvilágító anyag igen nagy jelentőségű s ezzel egyúttal egy „nemzeti” nézőpont az osztrák kutatási szempontokat is legitimálja.

A továbbiakban beszéljünk néhány szót a történelmi intézet *felépítéséről és finanszírozásáról*. Az intézet alapítása óta szoros kapcsolatban állt az akkori bécsi Császári Tudományos Akadémiával. Most, mint már említettük, az Osztrák Tudományos Akadémia felügyeletébe tartozik. Az akadémia külön kuratóriumot állított fel a történelmi intézet számára. Ez a kuratórium kezdetben az akadémia Történelmi Bizottságának albizottságaként működött és a római Osztrák Kultúrintézet akkori Történelmi Tanulmányok Osztályán elsősorban az ösztöndíjak odaitélésével foglalkozott. A kuratórium végleges formáját 1966 január 28.-án nyerte el¹⁷. 1982 és 1989 között az Osztrák Tudományos Akadémia finanszírozta a történelmi intézetet, azóta az Osztrák Tudományos és Kutatási Minisztérium költségvetéséből kap támogatást. Mindez felemás helyzetet eredményezett: a Történelmi Intézet nem intézete az Osztrák Tudományos Akadémiának, de az Osztrák Tudományos Akadémiánál működő intézet. Mindenesetre a római Osztrák Kultúrintézet Történelmi Intézete az egyetlen ekkoriban külföldön működő független osztrák tudományos intézet, mivel el-

15 Der Schriftverkehr zwischen dem päpstlichen Staatssekretariat und dem Nuntius am Kaiserhof Antonio Eugenio Visconti 1767–1774. Bearbeitet von A. Cornaro, H. Paulhart, P. Uilein, W. Wagner und G. Winner. Gesamtedaktion I: Lindeck-Pozza (Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom, II. Abteilung: Quellen, 2. Reihe, 1. Band), Wien-Köln-Graz 1970.

16 Die Nuntiatür des Germanico Malaspina. Sendung des Antonio Possevino 1580–1582. Bearbeitet von J. Rainer (Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom, II. Abteilung: Quellen, 2. Reihe, Sonderreihe: Grazer Nuntiatür, 1. Band), Wien 1973. Nuntiatür des Germanico Malaspina und des Giovanni Andrea Caligari 1582–1587. Unter Mitwirkung von S. Weiss bearbeitet von J. Rainer (Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom, II. Abteilung: Quellen, 2. Reihe, Sonderreihe: Grazer Nuntiatür, 2. Band), Wien 1981.

17 A kuratórium előzményeihez és történetéhez való rövid utalásokat lásd: L. Krestan: Die Mitglieder und Institutionen der Akademie (Dokumentation zur Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1847–1972. III.) Wien-Köln-Graz 1972. 134. (4.3.3. pont.)

térően az osztrák Archeologiai Intézet külföldi (mint pl. atheni és kairói) képviselőitől, közvetlenül nincs egyetlen osztrák anyaintézménynek sem alárendelve. Egészen nyilvánvaló, hogy a történeti intézet eme ausztriai konstukciója néha illetékességi problémákat vet fel, és ez természetesen a történeti intézet Madrid-szekciójára is érvényes. Ezt azért szervezték szekciónak és nem intézetnek, mert az osztrák pénzügyminisztérium kizárólag az osztrák külügyminisztériumnak juttatott külképviseleti lehetőséget saját szolgálati hellyel. Ellenezte tehát a tudományos és kutatási minisztérium által Madridban alapítandó osztrák történeti intézet tervét, egyébként is erősen zavarja a római Osztrák Kultúrintézet Történeti Intézetének helyzete, amelynek létét annak több mint százéves fennállása után a pénzügyminisztérium nemegyszer főként formálisan gondolkozó jogászai természetesen még el is vitathatják.

Egy újabb nézőpontból a történeti intézet helyzetének más bizonytalansága látható. A római Osztrák Kultúrintézethez való viszonyára gondolunk, amelyhez -miképpen már említettük- a harmincas évektől 1981 december 31-ig mint a „Történelmi Tanulmányok Osztálya” volt hozzárendelve s amellyel 1982 január 1. óta közös fedél alatt dolgozik. Ez egyrészt jelentős előnyökkel is jár, például a nagyobb rendezvények közös támogatásának lehetőségével, mikoris egyetlen intézet költségvetése nem bizonyulna elegendőnek. Előnyöket jelenthet a kultúrintézet által patronált osztrák művészekkel való kapcsolatteremtés lehetősége is. Az ilyen kapcsolatok gátolhatják azt, hogy a történeti intézet a tudomány oly sokat idézett „elefántcsonttoronyává” váljék. Másrészt azonban minden „cohabitation” bizonyos problémákkal jár. Például ha a közös könyvtárat a kultúrintézet rendezvényekre veszi igénybe s így módon a zavartalan tudományos munka ott napokig lehetetlenné válik, vagy ha a történeti intézet könyvtárosai idejük egy részét a kultúrintézet látogatói számára nyújtott felvilágosítással töltik s így sokat veszítenek abból az időből, amely tulajdonképpeni feladatuk ellátásához, a történeti intézet tudományos könyvanyagának kezeléséhez szükséges lenne.

Végezetül szenteljünk még néhány gondolatot a Történeti Intézet más hasonló, római és itáliai, illetve ausztriai intézettekkel való *együttműködésének*. Itt elsősorban azt kell megemlítenünk, hogy a Történeti Intézet az 1992 óta fennálló un. URBS (”Unione Romana Biblioteche Scientifiche”) könyvtári rendszerhez tartozik, amely ezidőben tíz nemzet nyolc Rómába telepített tudományos könyvtárát fogja össze és ezzel egy kb. kétmillió nyomtatott társadalomtudományi könyvanyagot kezel. E rendszer legfőbb célja az, hogy a használók számára megteremtse az On-line Public Access Catalogue-ot (OPAC), és ezzel a társintézetek különböző, rendszerben és nyelvilag is eltérő katalógusait retrospektíve is egységes adatbankba helyezze. Ez az adatbank a Biblioteca Apostolica Vaticanában lenne, s lehetővé tenné a nagy nemzetközi adatbankokhoz való csatlakozást. Az együttműködés további formáját a kiállítások és kongresszusok közös rendezése jelentheti. Csak egyetlen példát említenünk ehelyütt: a római Osztrák Kultúrintézet Történeti Intézete, a római Német Történeti Intézet, valamint az Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 1990 májusában közösen rendeztek egy háromnapos konferenciát „Federico I Barbarossa e l’Italia nell’ottocentesimo anniversario della sua morte” címmel.

A konferencia anyaga időközben nyomtatásban is megjelent.¹⁸ Rómában működő más intézményekkel a történeti intézet ezidőben nem folytat közös kutatást, persze ha eltekintünk attól, hogy a vatikáni Szent Péter káptalani levéltár, illetve a vatikáni könyvtár prefektura levéltárának feldolgozása a Biblioteca Apostolica Vaticana és az Archivio Segreto Vaticano jószándékú támogatása nélkül nem volna lehetséges. Éppen így magától értetődik, hogy a bécsi egyetem klasszikus archeológiai intézetének veliai ásatásai az illetékes olasz szervek, nevezetesen a Soprintendenza archeologica per le province di Salerno, Avellino e Benevento támogatását élvezik.

Ez ásatások említésével egyúttal utaltunk a Történeti Intézet más osztrák kutatóintézetekkel való kooperációra is, minekutána jeleztük korábban már együttműködését a bécsi Osztrák Történetkutató Intézettel (III. Ince pápa kancelláriai regiszterének kiadása), a Ludwig-Boltzmann Intézettel Ausztria és az avignoni kúria kapcsolatának kutatásában (az „Acta Pataviensia Austriaca” kiadása) és a Stejer Történeti Bizottsággal (a „Gráci nunciatura” kiadása). Emellett elsősorban az osztrák egyetemi intézetek római szemináriumainak patronálása az, ami a Történeti Intézetet tudományos területen hazájához köti. Az ilyen szemináriumok szervezésekor igen széles spektrumot kell figyelembe venni, s egyúttal az osztrák egyetemek bölcsészettudományi fakultásainak lehetőleg egyenrangú megítélése is fontos. Anélkül persze, hogy teljességgel elfeledkeznénk a természettudományokról, amelyek 1989 februárjában egy nemzetközi „Ludwig Boltzmann” tanácskozáson mintegy kivívták jogaikat. A kongresszus előkészületeiben ugyanis a „Boltzmann: his life and cultural environment”, illetve a „Boltzmann’s heritage: statistical mechanics today” témák kapcsán nem csupán a római „La Sapienza” egyetem fizikai intézete vett részt, hanem a gráci Karl-Franzens egyetem és a gráci műegyetem is¹⁹.

Last, but not least szólunk arról, hogy a Történeti Intézet az osztrák tudományos életnek szolgálatokat is nyújt. Az osztrák kutatók számtalan esetben fordulnak az intézethez, hogy az Olaszországban őrzött kódexekről és levéltári anyagokról mikrofilmeket vagy fotomásolatokat készíttessenek, irodalmat kapjanak, vagy egyszerűen a Rómában ill. Olaszországban nehezen hozzáférhető különgyűjtemények tanulmányozásához engedélyt szerezzenek. A Történeti Intézet e téren nyújtott sokoldalú szolgálatait nagy elismerés övezi. Ez elismerést az egyik kolléga Frantisek Palacky cseh történész ismert mondására utalva eképpen fejezte ki, amikor levélben mondott köszönetet a Történeti Intézetnek: „Ha a római Osztrák Történeti Intézet már nem működne régóta, akkor sürgősen meg kellene alapítani”.

18 Federico I Barbarossa e l’Italia nell’ottocentesimo anniversario della sua morte. Atti del Convegno, Roma, 24–26 maggio 1990. a cura di I. Lori Sanfilippo, Roma 1990. (1992) = „Bullettino dell’Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano”, XCVI. 1990.

19 Lásd az időközben megjelent kongresszusi kiadványt: Proceedings of the International Symposium on Ludwig Boltzmann (Rome, February 9–11. 1989). Edited by G. Battimelli, M. Ianniello and O. Kresten. Wien, 1993.

THE INSTITUTE FOR HISTORY OF THE AUSTRIAN CULTURAL INSTITUTE IN ROME

The aim of this paper is to give an outline of the history of the Institute. An imperial edict of 1881 provided for the establishment of an Austrian Cultural Institute in Rome, on Theodor Sickel's suggestion. The Institute's researches in Rome were supported by scholarships, because the Ministries concerned did not want to create jobs for a permanent staff residing in Rome. Even Sickel himself kept his original position, and directed the work of the Institute by commuting between Vienna and Rome. This state of affairs has continued up to this day, despite that fact that the Institute for History of the Austrian Cultural Institute was reorganized as an independent institution. The academic researches carried on in the Institute for History are under the supervision of the Austrian Academy of Sciences, which set up an independent board of trustees to preside over the Institute. From 1989 on, the Institute has been granted regular financial support from the budget of the Austrian Ministry of Science and Research. This arrangement has put the Institute into an embarrassing position, because the Institute's structure of the Austrian type raises problems of competence, and the same applies to the Madrid-based section of the Institute. Examining the Institute's position from another aspect, another kind of insecurity strikes the observer. The "cohabitation" with the Cultural Institute in Rome offers considerable advantages for the Institute for History on the one hand, while on the other it causes certain problems originating from the nature of cohabitation. The staff of the Institute has come up to a high standard in the course of time. This change, however, has extended the range of the activity going on in the Institute, shifting it towards fields of study which are not under the authority of Austrian Academic Institutes. The Institute for History is also afflicted by constitutional weakness, on two counts: modern and contemporary history is absent from its work, because there is no scholar there to do this task, and the Institute is dependent on the Austrian Cultural Institute for the services of its assistant staff, as it has no auxiliary personnel of its own. The sole purpose of the scholarships is to allow young Austrian scholars to do independent academic work in Italy. Researches are promoted in the domains of history, art history, archaeology, Romance studies, the history of music and theatre, Roman law, sociology and similar disciplines. The Institute's policy in granting scholarships shows clearly that it fell victim to a current socio-political trend, the effort to disguise unwillingly the high rate of unemployment among the newly graduated, who are about to start on their career, by placing them in temporary positions where they can wait for a time for permanent employment or for some job to turn up. The Institute pursues studies - independently as well as in cooperation with other academic institutions - in the following domains: it prepares the edition of the register of Pope Innocent III's chancery, explores tombs-stones from the late Middle Ages in and around Rome (in Latium), examines the architectural decoration of the Baths of Caracalla in Rome, gives logistic support to the excavations made by Austrians in ancient Elea, present-day Veli/Marina di Ascea, puts the finishing touches on the "Handbuch der Kirchen Roms" and arranges the archives of St. Peter's Chapter in the Vatican and the prefectural archives of the Biblioteca Apostolica Vaticana. The tendency to go beyond the scope of the national history in the strict sense of the word can be justified by the new demand for studying the common European cultural heritage, considered to be a common European task. The Institute has a programme which directly concerns the study of Austrian history, and is carried on jointly with the Styrian Historical Committee and the Ludwig Boltzmann Institute. Besides, a cooperation has also been developed between the Institute and the library system called *Unione Romana Biblioteche Scientifiche* and other institutions involved in similar researches and therefore, natural partners for the Institute. The Institute for History provides for the needs and demands of the Austrian academic community as a matter of course, and its services are held in very high regard.

KRZYSZTOF ŻABOKLICKI

A LENGYEL TÖRTÉNÉSZEK RÓMÁBAN FRAKNÓI VILMOS IDEJÉBEN ÉS A LENGYEL KÖNYVTÁR MEGALAPÍTÁSA

Mint ismeretes, a Rómában kutató külföldi történészek száma a vatikáni levéltár 1881-ban történt megnyitását követően növekedett meg. Több ország így Ausztria is saját történeti intézetet alapított az örök városban, ezek ma is működnek. Lengyelország, ez a katolikus ország, amely mindig hűséges maradt a Szentszékhez, ez időszakban idegen elnyomás alatt volt, Oroszország, Németország és a Habsburg Birodalom uralma alatt. Csak a Bécs alá tartozó országrész, Galícia garantálta a lengyel tudósok autonómiáját. A krakkói és a lengbergi egyetemen virágzottak a történelemtudományok, és ezen a téren igen fontos szerepet játszott a krakkói tudományos akadémia is (1872-es alapítását követően: *Akademia Umiejętności*). A galíciai történészek azonnal tudatosították a vatikáni levéltár megnyitásának jelentőségét, hiszen kincsesbányája volt a lengyel államiság történeti okmányainak; ezért megszületett az a gondolat, hogy missziót küldenek Rómába, ezen okmányok tanulmányozására.¹

E munkát Stanisław Smolka (1854–1924) kezdeményezte, a krakkói egyetem lengyel történelem professzora, a krakkói akadémia tagja, akit szívesen láttak a bécsi körökben is, mert édesapja vezető politikus volt (császári tanácsos, az osztrák felsőház tagja).² A kezdetben tehát egyéni kezdeményezésről van szó: Smolka összegyűjtött néhány fiatal tudóst, kapcsolatot teremtett olyan személyekkel, akik szívesen adakoztak a római kutatás céljaira, és 1886 őszén elindult Krakóból az ún. *expeditio romana*, amely végül több mint harminc évig tartott. Ugyanis a következő ősztől kezdődően Smolkának sikerült megoldania az *expeditio* finanszírozását: a galíciai diéta, ez az osztrákok által biztosított önkormányzat, évi szubvenciót nyújtott, majd hamarosan a bécsi kormány is adott anyagi támogatást. Nincs szó nagy összegekről, de elegendőről a lengyel kutatók szerény igényeinek kielégítésére.

Az első csoport – hat fiatal, élükön prof. Smolka – kiváló munkát végzett a számos váratlan akadály ellenére. Smolka így emlékezik arra a napra, amikor először lépett be a konzisztoriális levéltár hatalmas termébe:

-
- 1 E tanulmány készítésekor használt fontosabb két munka: D. Rederowa, *Polska Stacja Naukowa w Rzymie*, in: *Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności*, 1992/1993, Krakko 1994. 188–234; B. Bilinski, *Biblioteca e Centro di Studi a Roma dell'Accademia Polacca delle Scienze*, *Conferenze e Studi*, 70. szám, Wroclaw-Warszawa 1977. 34–95.
 - 2 v. „*Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności*, 1991/1992, Krakko 1912. 13.

„A kanonok, aki velünk foglaltott [...] nem tudott semmiféle felvilágosítást nyújtani; őmagának fogalma sem volt, mi lehet az általa őrzött termekben található többszáz kötetben. Első pillanatban kétségbeestünk: mit tegyünk, hol kezdjük el – iránytű nélkül – a hajózást azon a tengeren, amely négy hatalmas falat borított be, a padlótól a mennyezetig, „Először is végig kellett néznünk az összes polcot, ki kellett nyitnunk a főlókat; s miután hatan jó ideig végeztük ezt a munkát, lassanként megértettük, mely dokumentumokról lehet szó az adott helyen és a levéltár mely szekciójába kerültünk.”³

Az *expeditio* tagjainak át kellett vizsgálniuk a lengyelországi apostoli nunci-usok leveleit, Báthory István korával kezdve, amikor Giovanni Andrea Caligari és Giovanni Bolognetti voltak a nunciások, éppen Báthory halálának 1886-ban esedékes háromszázéves évfordulója alkalmából: e levelezések jobban fennmaradtak a többi nunciusi iratokhoz képest. 14 dosszié volt a kutatás első évének eredménye, telve gondosan másolt dokumentumokkal. 1888-ban a dossziék száma 40-re növekedett, a fokozatosan érkező többi tudós gyűjtőmunkájának köszönhetően. Katalógusukat Krakkóban, 1894-ben jelentették meg, címe: *Analecta Romana quae historiam Poloniae saec. XVI illustrant*.

Ugyanebben az évben a római lengyel misszió hivatalos jelleget öltött: a krakkói akadémiától függött szervezetileg, ugyanis Smolkát közben főtítkárrá választották. A diéta és a kormány támogatását már nem személyesen Smolka vette át, hanem az akadémia, amelynek Történeti Bizottsága választotta ki azokat a tudósokat, akik Rómába mehettek kutatni (általában két-három évre); gyakorlatilag azonban semmi sem változott, mert Smolka maradt a vállalkozás *spiritus movense*. Közben nehézségek adódtak a lengyel misszió és a Történettudományok Osztrák Intézete között, amelyet a neves *medievista*, Theodor von Sickel igazgatott. Bár kezdetben jók voltak a kapcsolatok – az intézet rendkívüli tagoknak tekintette a lengyel kutatókat –, hamarosan nehézségek támadtak. Smolka szabad kezet kívánt az ő csoportjának, szándékai szerint a lengyel, nem pedig az osztrák tudományosságot kellett képviseljük Itáliában. Hazafias magatartását teljes mértékben támogatta a krakkói akadémia Történeti Bizottsága. Így az osztrák intézettel való együttműködés megszakadt, a lengyel tudósok egyenesen kerültek a kapcsolat az osztrák kollégákkal. Prof. von Sickel, a maga részéről, sürgette a lengyel részvételt az ő intézetén belül, már presztízs szempontból is. Smolka határozottságát látva, ellenséges kapcsolat alakult ki, amely az ambíciózus lengyel tervek megakadályozására irányult. Smolka, látva a krakkói akadémia sikerét: 1893-ban Párizsban lengyel tanulmányi központot nyitott; ennek mintájára képzelte el a rómaid is. E célból a bécsi kultuszminisztériumhoz fordult, amely azonban von Sickel véleményét osztotta, s politikai megfontolásból megtagadta a támogatást. Egy római lengyel központ veszélyes, államérdekeket sértő precedenst teremtett volna: Olaszország fővárosában elég egy osztrák intézet. Nem tudjuk bizonyosan, hogyan alakult volna a kérdés a császári kormányzat magasabb köreiben; tény azonban, hogy Smolka ismételt sürgetése ellenére, választ sem

3 D. Rederowa, 192. l.

kapott a minisztériumtól, így a tervezet füstbe ment. Mindeme nehézségek mellett az *expeditio romana* továbbra is megkapta a szubvenciót és végezte kutatásait, megerősítve saját helyzetét a külföldi és olasz akadémiai körökben.

Amikor Smolka egészségügyi okokból 1900 táján le kellett mondjon a római misszió vezetéséről, helyét nem kevésbé illusztris személyiségek vették át: Wladyslaw Abraham, a lengbergi és Wincenty Zakrzewski, a krakkói egyetem professzora, felosztva maguk között a középkort és az újkort. Abraham már néhány évig együttműködött Smolkával és ismeretségre tett szert Rómában. Fraknói Vilmost is jól ismerte, aki a krakkói akadémia „külföldi” (azaz zakrajowy, a birodalom egy másik nemzetéhez tartozó) tagja volt.⁴ Egy 1896-ban kelt levelében Abraham leírja, hogy „a lengyel tudományosság képviselőiben”⁵ részt vett egy vasárnapi ebéden, amelyet a magyar püspök adott és – a többi külföldi tudóssal együtt, akik között elsősorban németek és franciák voltak, mint az idézett levélben írja – bizonyosan munkakapcsolatban állt a házigazdával. Ne feledjük, hogy a lengyel misszió az első időszakban lényegében a magyar eredetű király, Báthory István időszakának dokumentumait tárta fel.

1902-ben Wladyslaw Abraham hivatalosan is a krakkói akadémia római részlegének igazgatója lesz; az osztrák intézeté pedig, az előző évtől kezdődően, az ismert pápaságtörténet író, Ludwig von Pastor. A két tudós hamar megtalálta a közös nyelvet, 1903-ban egyezményt írtak alá, amelyet jóváhagyott a bécsi kultuszminisztérium is. A misszió tagjai az osztrák intézet rendkívüli tagjai lettek, kutatási eredményeikről beszámolási kötelezettséget vállaltak von Pastor felé, a munkák irányítása azonban továbbra is Abraham kezében maradt. Ilyen megoldást találtak, miután Krakóban megértették, hogy az osztrák kormányzat nem hagyhatta jóvá az önálló lengyel központ létesítését Rómában. Hogy hálájukat kifejezzék von Pastor felé, aki különös jóindulatot tanúsított a lengyelek irányában, a krakkói akadémia 1904-ben levelező tagjává, néhány évvel később pedig rendes taggá választotta.

A lengyel történészek, amikor nem a levéltárban vagy valamelyik római könyvtárban kutatnak, ilymódon a *via della Croce* 74-ben, az osztrák intézetben dolgoznak, a birodalom más országaiból, így Csehországból vagy Német-Ausztriából jövő történészekkel együtt. Megszűnik a viszálykodás, sőt az együttműködés példaszerű lesz, egészen a világháború kirobbanásáig, majd az intézet bezárásáig. Már az 1900/1901. tanévben találunk lengyeleket az osztrák, román, magyar és olasz tagokkal együtt az ún. *Societas Mixta* soraiban,⁶ a Fiorelli vendéglőben, a *via delle Colonnate*, a Corso közelében, ahol bizonyára bőven folytak a róma-környéki jó borok.

4 v. „Rocznik Akademii,” i. h. 17. l. (a történeti-filozófiai szekció tagjainak névsora): „Wilhelm Fraknói, Ardea címzetes püspöke, váradi kanonok, Szent-Jobb konvent apátja, Magyarország könyvtárainak és múzeumainak főfelügyelője, a Budapesti, Prágai és Belgrádi Tudományos Akadémia tagja, az esztergomi Történeti Társulat tagja, stb. Tényleges taggá választva 1888. november 24-én. Címe: Budapest, Nemzeti Múzeum.”

5 D. Rederowa, i. m. 220. l.

6 v. K. Rudolf, *L'Istituto Storico Austriaco*, in: AA.VV. *Speculum Mundi*, Roma, é.n. 361. l.

Az *expeditio romana* tudományos tevékenysége az első húsz évben az okmányok gyűjtésére koncentrált, hogy azokat később sajtó alá rendezzék. Csak 1905-ben kezdtek a publikálásra gondolni, amikor a gyűjtött anyag már igen megnövekedett. Krakkóban dolgozták ki a terveket: két sorozat indult, az első a középkori anyag számára, a XIII/XIV. századtól, a második a Báthory-korszak nunciusi anyagával kezdődően, a korszak más dokumentumaival, elsősorban a római lengyel követségekével együtt. Mindkét sorozat bevezetését, kommentárját és jegyzetanyagát latin nyelven fogalmazták. Az anyag válogatása és sajtó alá helyezése Rómában és Krakkóban történt. A támogatások összegének növelésével 1913/1914-ben Krakkóban megjelent a *Monumenta Poloniae Vaticana* első három kötete, Jan Ptasnik szerkesztésében, középkori anyaggal. Az I. és II. kötetben az *Acta Camerae Apostolicae* található 1207–1344 ill. 1344–1374 között: ezek fontos, Rómának fizetett járadékok okmányai (annáták, tizedek, péterfillérek, a pápai adószedők névsorai ill. beszámolóí). A III. kötet, az *Analecta Vaticana* 1202–1366, pápai leveleket, különféle peres okmányokat és kérvényeket tartalmaz, Lokietek Ulászló és Nagy Kázmér idejéből. 1914 júliusában jelent meg, az első világháború kitörését közvetlenül megelőzően.

1913 óta egy krakkói kutató sem utazhatott Rómába, mert a *Monumenta* első két kötetének megjelenését követően gyakorlatilag megszűntek a támogatások, majd az akadémia ismételt kérésére újból megindultak 1914 tavaszán, ezt azonban ismételten a kiadásra fordították. 1915-ben Ludwik Boratynski gondozásában megjelent a *Monumenta* IV. kötete, az első, amely a nunciusok anyagát közli, nevezetesen Andrea Caligari 1578–1581 anyagát. A további kötetek már a háborút követően az újjászületett Lengyelországban jelennek meg. Az *expeditio romana* 1921 óta ismét megkezdte működését, ugyancsak a krakkói Tudományos Akadémia (PAU – Polska Akademia Umiejetnosci) kerekein belül.

Ismét fölmerül a római lengyel kutatóközpont megalakításának terve, mintegy húszéves kényszerszünetet követően. A krakkóiak egyre egységesebben képviselték ezt a gondolatot, mert tudatában voltak annak, hogy az újjászületett lengyel állam tudományossága csak akkor lesz versenyképes a többi nemzetével, ha méltóképpen képviselve lesz Rómában, a humanisztikai tudományok fellegrárában. A főszerepet Józef Michalowski gróf játssza (1870–1956), a szentszéki lengyel követség titkára. Michalowski történész, jogász és az antik kultúra ismerője, egy ideje olaszországi lakos, már 1912-ben felajánlotta a krakkói akadémia számára gazdag magánkönyvtárát, hogy megvesse a jövőbeli „lengyel tudományos állomás” alapjait Rómában. Ez akkor nem sikerült, mert az akadémia nem fogadhatta el a nemes adományt. A gróf megújította felajánlását 1920-ban, ekkor már semmi sem akadályozta meg annak elfogadását. A 4500 kötetet – lengyel történelem, egyháztörténelem, állam- és egyházjog, régészet és művészettörténet témakörben – a Botteghe Oscure utcában, a Szent Szaniszló lengyel tempom melletti reneszánsz vendégházban helyezték el, itt tartották az ünnepélyes átadást 1921 június 17-én, mindkét lengyel követség és a lengyel kolónia számos tagja jelenlétében. Michalowski gróf ez alkalomból ékesszólóan beszélt többek között az *expeditio romana* működéséről. Idézzünk néhány gondolatot:

„...Az olyan karakterű és hagyományú nemzet számára, mint a lengyel, különösen is fontos a tudományosság ápolása. [...] Mielőtt a lengyel fegyverek emlékeztették volna a világot Lengyelország nevére, a tudományos kutatás hosszú, munkás éveivel, tántoríthatatlan szorgalmával hirdette és tanúsította, hogy különleges értékeket hordozó nemzet vagyunk, az egész emberiség számára fontosak, hogy jogunk van helyünkre a nemzetek asztalánál. [...] Amikor átadom ezt a szerény gyűjteményt akadémiánk számára, tisztelettel emlékezek meg [...] a lengyel tudományosságról. [...] Feladatunk az, hogy segítsük a lengyel tudományok kibontakozását. Ilyen célt szolgálnak a külföldi lengyel tudományos központok. [...] A tudomány távol áll és távol is kell álljon a politikától, de talán a nemzetek közötti közeledés eszközévé is kell váljék, szolgálva egymás jobb megismerését. Egy római lengyel tudományos központ értékes szolgálatot tehet ezen a téren. [...] Ez a mai esemény különösen is jelentős számomra: azt a köteléket jeleníti meg, amely a gondolkodó egyén és a nemzeti, vallási, társadalmi és kulturális kolosszus között áll fenn, amilyen-né kell váljék a lengyel gondolat. Hogy ez a gondolat mindig világítson, mindig szabad legyen, igaz és jótékony az emberiség számára. Hogy benne megtestesüljenek nemzetünk értékei és nemes érzelmei, és ugyanakkor megsokszorozódjanak az egyetemes szellemi értékek...”⁷

Michalowski gróf magánkönyvtára így a krakkói akadémia tulajdonába kerül, gondozását a követségek vállalták addig, amíg létrejön az akadémiától függő tudományos központ. Számos nehézséget kellett még elhárítani, úgy anyagi, mint szervezési téren. A születendő központ – melynek hivatalos neve „Római Lengyel Tudományos Állomás” (Polska Stacja Naukowa w Rzymie), röviden azonban „Lengyel Könyvtár” – finanszírozására az akadémia segítségére jön a varsói külügyminisztérium. Igazgatása Michalowski feladata lesz, egyben az akadémia római képviselőjét is ő látja el (bár sohasem kapja meg az igazgatói kinevezést, talán azért, mert nem volt egyetemi tanár). Igen nehéznek bizonyult a székház megszerzése: a könyveket a vendégház földszintjén helyezték el, néhány sötét és fűtetlen teremben, tehát más hely után kellett nézni. Így írja le ezt a helyzetet az akadémához írt levelében Jan Ptasnik professzor, a Monumenta szerkesztője, aki 1926 őszén érkezett Rómába és az egyik szobában szállt meg:

„Két hete dolgozom. Sajnos a munkával nem haladok úgy, ahogy kellene. [...] A háború előtt akár a Vatikánban, akár a különböző könyvtárakban, akár az Osztrák Intézetben, jól fűtött helyiségekben dolgoztunk, akár éjfélig is. [...] Most nem: az estéket elvesztegetjük, mert a hideg szoba nem ösztönöz tudományos munkára, nem tudunk mást tenni, mint olvasgatunk. Nem tudjuk mivel kitölteni az estéket. [...] Ilyen feltételek között a római tartózkodás valóságos szenvedés, amelyet nem kívánok egy fiatal kutatónak sem. Ha komolyan kívánjuk venni a vatikáni és általában a római kutatásokat, nem adhatjuk alább, kell legyen jól fűtött és megvilágított saját székházunk. [...] Az

7 B. Bilinski, i.m. 68–69.

a sötét helyiség, amelyben Michalowski könyveit helyezték el, csak raktárként használható, valójában az is...”⁸

Az akadémia vezetősége nyilvánvalóan osztotta Ptasnik nézeteit, mert a következő esztendőben, 1927-ben, egyezményt írt alá a krakkói érsekséggel, a római lengyel vendégház tulajdonosával. Ennek értelmében az akadémia 25 évre, évi szimbolikus egy líráért kibérelte a második emelet tizenkét világos és részben fűthető szobáját. Ide hordták a könyveket, a többi szobát pedig az akadémia és a lengyel kormány ösztöndíjasai foglalták el. Kezdetben ez jó megoldásnak tűnt, de néhány évvel később bonyolódott a helyzet: nemcsak az épület állagának romlása, hanem a római városi hatóságok támasztotta nehézségek miatt is, amely alkalmatlannak találta e külföldi testületnek a város területén való elhelyezését, és jogi természetű kifogásokkal nehezítette a krakkói érsekkel kötött egyezség érvényesítését. E helyzetben Michalowski nem tehetett mást, mint új székházat keresett. Pénzszűkében szó sem lehetett egy központi fekvésű palota megvásárlásáról, bármennyire szeretne volna, így bérlet után nézett. 1938 őszén végül a könyvtár átköltözött a Palazzo Doriának a vicolo Doria – akkor még a vicolo della Fede – felé eső tágas lakosztályába, ahol ma is található.

Így zárult le a római lengyel könyvtár és kutatóhely történetének első szakasza. E korszak szervezeti és tudományos kérdéseivel foglalkozik Bronislaw Bilinski a *Speculum Mundi* kötetben,⁹ e helyen annyit említenék meg, hogy a lengyel és olasz tudósokak a *via delle Botteghe Oscure*-i régi székházban tartott számos előadás között található egy magyar vonatkozású is. Luigi Salvini, a Nápolyi Keleti Egyetemi Intézet tanára (később a római Sapienza Egyetem professzora) tartotta, címe: *Lengyelország a magyar népdalokban* (1933. január 14-én).¹⁰

A könyvtár történetének második szakasza különösen is nehéz, sőt drámai jellegű, a második világháború kitérésével indul, majd a harmadik, amely nyugalmasabb lesz, Bronislaw Bilinski professzor 1956. évi kiérkezésével kezdődik – huszonöt évig volt igazgatója – és máig tart. A Római Lengyel Akadémia, ahogy ma intézetünket nevezünk, ilymódon több mint egy évszázados múltra tekinthet vissza.

Olaszból fordította: Somorjai Ádám

8 D. Rederowa, i.m. 220.

9 B. Bilinski, *La Biblioteca e il Centro di Studi a Roma dell'Accademia Polacca delle Scienze*, in: AA. VV., *Speculum Mundi*, 391–426. (Bilinski idézett művének olasz összefoglalása.)

10 Bilinski, *Biblioteca e Centro di Studi*, i.m. 84. l.

POLISH HISTORIANS IN ROME IN VILMOS FRANKNÓI'S TIME AND THE FOUNDATION OF THE POLISH LIBRARY

The number of Polish historians doing research in Rome increased considerably after the opening of the Vatican's archives to the public, in 1881. In Poland, which had been divided between foreign oppressor countries, only the part under the rule of Vienna, Galicia allowed autonomy for Polish scholars at the time. The Polish historians living in the Kingdom of Galicia realized at once the importance of the opening of the Biblioteca Vaticana to scholars. Thus they had the idea of sending an expedition to Rome, in order to study the historical documents relating to the rise and development of the Polish State. This project was proposed by Stanislas Smolka, the professor of Polish history at the University of Cracow. It was on his initiative that the first "expeditio romana" left for Rome in the autumn of 1886; from 1887, the Diet of Galicia gave them financial support and, later, the government of Vienna provided a grant, too. Beginning with the year 1894, the Roman expedition was given an official standing, from then on it was supported not by the Diet and the Austrian government but by the Austrian Academy of Sciences, and the scholars who were to go to Rome to do research - usually for two or three years - , were chosen by its Historical Committee. As time passed, the disagreement between the Polish expedition and the Austrian Institute of Historical Sciences was becoming a problem, because Smolka demanded full powers for his group, while Theodor von Sickel insisted that the Polish researches be part of the work of his Institute. Because of the two scholars' hostility to each other, Smolka's plan to set up a Polish centre in Rome could not be realized. The relationship between the partners had not changed for the better before 1903. It was at that time that the director of the Roman Section of the Academy of Cracow, Wladislaw Abraham, and the head of the Austrian institute, Ludwig von Pastor signed an agreement. This agreement formed the basis of an exemplary cooperation between the parties, up to the outbreak of World War I and the consequent closing down of the institute. The researches of the expeditio romana were focussed on collecting documents during the first twenty years of its activity. The idea of publishing the documents had not occurred to the Polish scholars before 1905. Two series were launched in that year, one for the medieval material, covering the thirteenth to fifteenth centuries, the other contained the nuncio's documents, from the age of Balthasar, and included other documents of the period, too, the papers of the Polish legations in Rome in particular. At this stage of the work, the Polish scholars were presumably working in cooperation with Vilmos Franknói. The documents were published in Rome and Cracow. The first three volumes of the Monumenta Poloniae Vaticana came out in Cracow, during 1913 and 1914. After 1913, no Polish scholar could travel to Rome any longer, because the grants had stopped and the remaining financial resources were needed for the publication of the material. The expeditio romana resumed its activity in 1921, within the institutional framework of the Academy of Sciences of Cracow. Count Jozef Michalowsky, the secretary of the Polish Legation by the Holy See played the most important part in it. He offered even his own private library to the Institute, in order to lay the foundations of a future "Polish academic outpost" in Rome. His offer was accepted in 1920. Still, some time had to pass to overcome the difficulties, and to set up the Polish academic outpost, called the Polish Library in Rome. It was financed jointly by the Academy of Cracow and the Ministry of Foreign Affairs in Warsaw. The second, tragic stage of the Library's history began at the time of the outbreak of World War II. The third, more quiet period began in 1956, under the direction of Professor Bronislaw Bilinszki and has continued to this day.

ARNOLD ESCH

A RÓMAI POROSZ TÖRTÉNETI INTÉZET 1888–1936

Mint a többi római intézetet, úgy a mienkét is, a Vatikáni Titkos Levéltár megnyitása alkalmából alapították. A német történetírásnak a szellemtörténetről a pozitívizmusba való váltása, a Monumenta Germaniae Historica, valamint a regionális levéltárak anyagainak kiadási tervei, mindez további indokul szolgált a vatikáni levéltár kutatási lehetőségeinek kihasználására. A vatikáni levéltár addig az ideig hozzáférhetetlen kincseshánya volt, a kutatók oly lendülettel vetették rá magukat, mint máshol az aranykeresők a telérekre. Ez esetben nem Németország, nem a Reich, hanem Poroszország kezdeményezett. Igaz, hogy Poroszországban az volt az uralkodó vélemény: sokkal értelmebb volna Szentpétervárot nyitni intézetet, semmint Rómában. Szerencsés módon azonban, a római alapítás mellett döntöttek: *Porosz* (tehát még nem Német) Történeti Intézet.

E helyen nem kívánom ismertetni az intézet történetét, ez megtalálható a „Speculum Mundi” kötetben,¹ és egy intézetünk fennállásának centenáriuma alkalmából kiadott önálló kötetben.² Nem térnék ki az egyes igazgatók működésének ismertetésére sem, csak Paul Kehrré (nem lehet őt megkerülni). Emlékeztetnék arra, hogy Ludwig Quidde, aki 1890–1892 között volt igazgató, 1893-ban megírta „Caligula” c. pamfletjét II. Vilmos császár ellen, amelyben párhuzamot vont a kettő között, örültnek tartván a császárt; s mint ismert pacifista, 1927-ben megkapta a Béke Nobel-díjat –, úgy gondolom, hogy a mienk az egyetlen olyan római intézet, amely elmondhatja magáról, hogy Nobel-díjat kapott, s még hozzá Béke Nobel-díjat.

Nem sorolnék fel neveket (mert rangos történészek támogatták az alapítást: Waitz, Wattenbach, Sybel, Weizsäcker), s nem is hoznám az intézetnek fordulatokban gazdag történetét: mert hiszen az volt már azért is, mert a két világháború, a két vereség és az azt követő nehéz évek nyilvánvalóan fékeztek munkájának lendületét. Hogy mindkét alkalomból sikerült újrakezdeni, azt olasz barátainknak is köszönhetjük, és az olasz nép spontán nagylelkűségének. A német történetírás nem mondhatott le Rómáról.

1 R. Elze, L'Istituto Storico Germanico di Roma, in: Speculum Mundi. Roma centro internazionale di ricerche umanistiche, P. Vian (szerk.) Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma, Róma, é. n. 182–212.

2 Das Deutsche Historische Institut in Rom 1888–1988, R. Elze – A. Esch (szerk.), Tübingen 1990.

E helyen röviden az intézet fontosabb terveire, hagyományossá vált jellegzetességeire térnék ki, mert úgy gondolom, hogy – mivel ehelyütt a különböző római intézetek összehasonlító ismertetéséről van szó –, hasznosabb lehet történetünk átfogó ismertetése, semmint a részletek taglalása.

Kezdetől fogva mindmáig, a nunciatúra anyagok, azaz a reformáció és ellenreformáció németországi nunciái relációinak feldolgozása tartozott legfontosabb feladataink közé. Mint ismeretes, a reformáció és ellenreformáció (valamint a felekezeti kérdés általában) mind a németek, mind más népek számára egy meghatározó időszakot jelentett. A protestáns Poroszország számára ugyancsak, mert Nagy Frigyes keleten katolikus népeiséget csatol az országhoz, és a napoleoni háborúkkal nyugaton is. Protestáns történészek azt remélték, hogy a *vatikáni* levéltárban megtalálják a *reformáció* történetének kulcsfontosságú dokumentumait, olyan anyagot, amelyet a pápasággal szemben tudnak felhasználni. Az úgynevezett *Kulturkampf*, a bismarcki állam és a katolikus egyház közötti harc még nem merült feledésbe! E körülmény tudtával érthető, miért volt oly merész XIII. Leó pápa döntése, hogy a vatikáni levéltárat megnyitja a kutatók előtt.

Be szeretnék mutatni e helyen egy másik tervet is, nem részleteiben, hanem csak nagyvonalakban: a REPERTORIUM GERMANICUM-ét. Addig az időig a kutatóknak Rómába kellett jönniük az egyes dokumentumközlések miatt. Így a vesztfáliai aktákat egy vesztfáliai levéltáros kellett kutassa, a szászországiakat egy drezdai, stb. – Németország még a bismarcki korszakban is, de napjainkban még inkább, sokkal inkább föderatív szerkezetű, mint ahogy azt első pillantásra gondolnánk. – Ezeknek a levéltárosoknak ilymódon az összes vatikáni regesztát át kellett tanulmányozniuk, hogy megtalálják a megfelelő területre vonatkozó anyagot.

Ezért a munkát szervezettebben, centralizáltabban kellett folytatni: egy mindenkiért. Ez lenne a klasszikus értelemben vett munkája egy római kutatóintézetnek: minden olyan dokumentum gyűjtése, amely a németországi személyekre és helyszínekre vonatkozik, kezdve a nagy egyházszaladástól egészen a protestantizmusig, méghozzá az összes vatikáni regesztából. Ez idő szerint eljutottunk az 1474. esztendőig, és úgy számolunk, hogy egy év anyagának feldolgozása (pl. az 1474. évé) egy munkaévünket veszi igénybe (mondjuk az 1993. évet).

Még egy megjegyzés, amely viszont egy tágabb keretbe illeszkedik: ez a Repertorium Germanicum eredetileg repertóriumnak készült, de egyre inkább helyrajzi katalógusnak is kezdték használni. Vannak tehát olyan esetek, amelyekben a régebbi tervezetek értéke *nem csökken*, hanem – mint esetünkben – növekedhet is (amit nem mondhatok el *minden* tervezetünkre). Továbbá nyilvánvaló, hogy az ilyen természetű munkánál a komputer éppen az az eszköz, amelyre kezdetől fogva nagy szükségünk lett volna, és amely igen nagy segítséget nyújt.

Paul Kehr, aki 1903-tól 1936-ig volt igazgató, új dinamizmust hozott magával. Mommsen, Harnack és Planck mellett említendő, mint nagy tudományszervező: néhány évig egyszemélyben volt a Római Porosz Intézet igazgatója, a Porosz Állami Levéltárak vezérigazgatója, a Monumenta Germaniae

Historica elnöke és a Német Történelmi Intézet igazgatója (utóbbinak ma Max Planck Történelmi Intézet a neve)! Ma e négy feladathoz négy személyre van szükség!

Kehr olyan tervezetet készített, amely mai napig intézetünk egyik büszkesége, eredetileg a Göttingeni Tudományos Akadémia terve volt, nem intézetünké, de idővel intézetünk nevével nőtt össze: ITALIA PONTIFICIA, amelynek majdnem mindegyik kötetét: 12-ből 10-et maga az igazgató gondozott. Az 1198. évet megelőző összes pápai oklevél gyűjteményes kiadásáról van szó. Néhány munkatárssal, így az olasz Luigi Schiapparellivel, akivel életre szóló barátság fűzte össze, Kehr az összes itáliai levéltárat végiglátogatta (állami, városi, magán- és egyházi levéltárakat), még a kevésbé ismerteket: az abruzói, kalábriai és szicíliai levéltárakat is. Ehhez a munkához szüksége volt helytörténelmi bibliográfiára, amely azóta intézetünk kiemelt gyűjteménye lett: lehetőség szerint teljes itáliai helytörténelmi anyaggal.

Még egy érdemi megjegyzés, bár az intézetek alapításának történetében olykor nemzeti szempontok is szerepet játszottak: az Italia Pontificia sorozat esetében azonban nem találunk németországi anyagot, csakúgy, mint a *Corpus Inscriptionum Latinarum* sorozatban sem, s nem találunk francia anyagot Pierre Toubert művében: *Les structures du Latium médiéval*. Történelemtudományról van tehát szó, nem pedig nemzeti történetírásról. Kehr egy alkalommal azt mondta, hogy „az okleveles áthagyományozásból (*Überlieferung*) nem különíthető el, mi az, ami egy nemzet számára fontos lehet, mert csak a saját komplexitásában lehet csak értelmezni” (az idézet 1907-ből való!).

Kehrnek további szempontjai is voltak. Hamarosan fölvette a kapcsolatot az olasz kollégákkal. Pasquale Villari, az Olasz Történelmi Intézet elnökének személyében nagyformátumú történésztársra akadt. Mivel a két intézet egyirányban kutatott, Kehr szoros együttműködést javasolt az Olasz Történelmi Intézetnek, hogy „a kutatást tartományról tartományra, országról országra, levéltárról levéltárra végezzék”. Ebből az intenzív levéltári kutatásból nőtt ki, mint ismeretes, a *Regesta Chartarum* kötetei – e közös vállalkozásban az olasz részvétel, őszintén meg kell vallanunk, kezdettől fogva sokkal jelentősebb volt.

Végezetül még egy tervezet, amely említésre méltó: a dél-itáliai kutatások megindítása, elsősorban a szvév és Anjou-várak anyagáé. A külső ösztönzés II. Vilmos részéről érkezett (apuliai két utazása során 1904-ben és 1905-ben), de a kezdeményezés ismét Paul Kehr érdeme, nem a császáré. Tervezete két fő célt tűzött ki maga elé: II. Frigyes dokumentumainak összegyűjtését, kritikai kiadását, hogy úgymondjuk, egy új Huillard-Bréholles előkészítését (amelyet azonban nem tudott a kezdeti fázison túljuttatni, később a Monumenta Germaniae Historicához került, jelenleg a müncheni professzor, Walther Koch gondozza); a másik fő cél a várak, kastélyok tanulmányozása volt. Erre a munkára egy művészettörténelmi szekciót is csatolt a római intézethez, ennek keretei között Arthur Haseloff művészettörténész foglalkozott az építészeti és művészeti jellegű feladatokkal, Eduard Sthamer, történész és levéltáros pedig az írott források feldolgozásával. Ilymódon egy interdiszciplináris együttműködés alakult ki egy olyan korban, amelyben ezt a fogalmat még nem ismerték.

Ez a két tudós szép eredményeket ért el az intézetbeni együttműködés során, amíg azt az első világháború meg nem szakította. (Említsük meg zárójelben, hogy Sthamer, a Nápolyi Állami Levéltárban folytatott sok éves munkája során sok Anjou-korabeli regesztrámot írt át. Mivel ezeket a regisztrumokat a német katonák által okozott tűzvész a második világháborúban megsemmisítette, Sthamer hagyatékát kellett megkeresni, amely csak mostanában sikerült: több száz átiratunk van ily módon.)

Az első világháború, mint említettük, megszakította a munkálatokat. A háború végeztével a művészettörténeti szekció megszűnt az intézetben, ill. a Bibliotheca Hertziana állományába került át, melyet Kehr mindig irigységgel nézett. Igen érdekes Kehr beszámolója, amelyben 1919 és 1920 táján a római intézetek újrainyításának lehetőségeit vizsgálja. Újra fölvette a kapcsolatot Pietro Fedelével (akivel együtt dolgozott az Italia Pontificia munkálatai során), s aki megismertette Benedetto Croceval, aki az ötödik Giolitti-kormány oktatásügyi minisztere volt, s mint Fedele is, jóindulatúan támogatta a német intézetek újrainyítását. Fedele később maga is oktatásügyi miniszter lesz, mint Giovanni Gentile utódja, a Mussolini-korszak elején.)

A római újrakezdés a háború után nem bizonyult könnyűnek. Az 1923. évi németországi szörnyű infláció, majd a gazdasági világválság mind az intézet költségvetésének jelentős megfaragását hozta, amely – még mindig Paul Kehr vezetése alatt – nem tudott új munkálatokat indítani, sem a régieket nem tudta folytatni. Bár jelentős könyvek készültek itt a két világháború között (Gerd Tellenbach *Libertas*-a, Carl Erdmann: *A kereszties háborúk eszméjének születése*), a kutatások csak alapszinten folytak.

Feladatom az volt, hogy intézeti munkáinkat a második világháború kitöréséig ismertessem. Így már csak egy szempontot szeretnék kiemelni, amely közös témánk szempontjából érdekes lehet. Mint ismeretes, a többi nemzeti intézetektől eltérően, nincs egyetlen német intézet a régészeti, a történeti és a művészettörténeti kutatások végzésére, hanem három intézet van, mindegyik a megfelelő profillal. Ennek pusztán történeti okai vannak (az egyik birodalmi intézet volt, a másik porosz, a harmadik pedig Henriette Hertz magánalapítása, amely a jelenlegi Max-Planck-Társulat elődjéhez került át), amelyeket tehát nem előzött meg egy közös eszme, közös tervzet. Paul Kehr mindig kritikusa volt ennek a felosztásnak (amint ő ezt felfogta), és egy nagy német intézetet akart létrehozni, az *École FranLaise* és a *British School* mintájára. Ez esetben azonban eleve sikertelenségre volt ítélve. (A többiek féltek attól, hogy az ő erős személyisége lesöpri őket, féltek tehát, hogy a Történeti Intézet egyik szekciójává váljanak.)

Ma közmegelegedésre szolgál, hogy ez a hármas felosztás megmaradt, s hogy bár intézetileg szét vagyunk választva, a jó személyes kapcsolatok révén együtt tudunk működni. Ez a három német intézet egyben együttműködik az olasz intézetekkel: a Történeti Intézet például, az itt jelenlévő Prof. Arnaldi barátunk Olasz Középkori Történeti Intézetével (*Istituto Storico Italiano per il Medioevo*) együtt hármásban: a *Monumenta Germaniae Historicával*.

Olaszból fordította: Somorjai Ádám

ARNOLD ESCH

"THE PRUSSIAN HISTORICAL INSTITUTE, ROME, 1888-1936"

In his paper, the author deals with the German Historical institute in Rome, from the beginning until the year 1936. Because the fundamental bibliography is given (see *Speculum Mundi* and a monograph published for the centenary of the Institute), the article gives only basic information about the main activities and personalities, for example Paul Kehr (director between 1903-1936). The main projects were the Nuntio's documents in the period of Protestantism and the Catholic Restoration, the *Repertorium Germanicum* (not yet finished), and the *Italia Pontificia* (Papal documents until the year 1198 in 12 volumes, 10 of them edited by P. Kehr). The interest is focused on German documents, but in the latter no documents for Germany were published: rather international historical science is here represented. Although French and British historical research is centralized in Rome, German scholarship is traditionally represented by three institutes, which are cooperating with the Italian institutes.

MARGIT BEKE

DAS PÄPSTLICHE UNGARISCHE KIRCHLICHE INSTITUT IN ROM

DIE VORGESCHICHTE

Die Auslandsstudien der ungarischen Studierenden im Mittelalter und in der frühen Neuzeit sind von der Geschichtsforschung schon sehr wohl erkannt. Aus dieser Sicht scheint es aber trotzdem so, als ob die diesbezüglichen Ereignisse in Rom, vor allem im 20. Jahrhundert, viel weniger Erwähnung gefunden hätten. Das Collegium Germanico-Hungarorum ist zwar in manchen Publikationen behandelt, die Geschichte des Päpstlichen Ungarischen Instituts in Rom wurde bis jetzt gar nicht aufgearbeitet. Das Institut hat es sich zur Aufgabe gestellt, Gelegenheit zu höheren Studien zu bieten, und damit die postgraduierte Weiterbildung und die wissenschaftliche Forschungsarbeit zu fördern. Diesmal habe ich vor, dieses weniger bekannte aber auch heute noch existierende Institut im Vordergrund zu stellen.

Die Vorgeschichte des Instituts führt uns zu der Person des gelehrten Priesters Vilmos Fraknói (1843–1924) zurück. Als Historiker hat er viel Zeit den historischen Forschungen in Europa Ende des 19. Jahrhunderts gewidmet und hatte die Absicht, mit der Gründung eines selbständigen Instituts die ausländische Forschung in günstigere Lage zu versetzen. In dem 19. Jahrhundert verfügten schon einige Nationen über eigene Forschungsinstitute in Rom, die den anderen Nationen genügend Beispiele lieferten. So gab es z.B. französische, preußische und österreichische Institute in Rom¹. Zu jener Zeit haben mehrere Historiker aus Ungarn in Rom an wissenschaftlichen Projekten gearbeitet, die vor allem Dank der Kirche zu dem Fortschritt der ungarischen Geschichtsschreibung wesentlich beigetragen haben.

Auch Fraknói wies darauf hin, daß Rom Sammel- und Mittelpunkt von Kulturschätzen sei. Deswegen sei ihm die Stadt am besten geeignet, dort seine wissenschaftlichen und kunstgeschichtlichen Vorhaben durchzuführen². Fraknói lebte ab 1892 längere Zeit in Rom. Nachdem er ein Grundstück auf der Piazzale del Policlinico Nr. 139. gekauft hatte, ließ er seine Villa im Jahre

1 ÁLDÁSY, Antal: Fraknói Vilmos emlékezete. (Andenken an Vilmos Fraknói.) in: *Katholikus Szemle* XXXIX/1925/449–457.

2 *Prímási Levéltár* (PL) (Primatialarchiv) Vaszary Cat. D./c. A római Magyar Intézet (Das Ungarische Institut in Rom.)

1895 aufbauen³. Die Geistlichen, die in den vatikanischen Archiven Forschungsarbeit durchführen wollten, fanden in diesem Haus Unterkunft. 1902 ließ Fraknói für die Maler und Bildhauer herrliche Gebäude errichten. Sie wollte er in den Dienst der Kirche und der nationalen Kultur stellen. Diese Absicht stand mit dem Gesetz 1548:XII im Zusammenhang. Laut Gesetz sollen die Güter und Einkommen der zerstörten Klöster „auf den Lebensunterhalt der gelehrten Priester und der Prediger verwendet werden, die das wahre Wort Gottes verkündigen“, bzw. „die wahren und gelehrten Männer müssen unterstützt und versorgt sein“⁴. Die Güter und Benefizien der zerstörten Klöster bildeten bekanntlich jene kirchliche Basis, die die Stipendien des Ungarischen Kirchlichen Instituts ermöglichten.

Um die Jahrhundertwende verließ Fraknói Rom, das ist vielleicht mit dem Tode des Papstes Leo (1903) in Beziehung zu bringen. Damit wurde die Existenz des Instituts bedroht, Fraknói ließ in dem Gebäude ein Privatsanatorium einrichten. Aus den bisher zugänglichen Quellen kann man darauf schließen, daß er in Ungarn ein Abbild seiner ausländischen Pläne verwirklichen wollte. 1905 wandte er sich nämlich in einem Brief an den Fürstbischof Kolos Vaszary betreffs der Gründung eines Kulturpalais in Esztergom (Gran)⁵. Dieser Entwurf wurde dann dem Graner Domkapitel zur Begutachtung vorgelegt aber wahrscheinlich nicht bewilligt, weil es nicht verwirklicht wurde.

Die Idee der Gründung eines Historischen Instituts in Rom begann ihn in den 1910-er Jahren wieder zu beschäftigen. Er war sogar bereit, für dieses Vorhaben unter andren und unter gewissen Bedingungen auf die Einkommen der Abtei von Szentjobb zu verzichten⁶. Auch der Kustos und Archivar der Universitätsbibliothek, Lajos Crescens Dedek, später Graner Domherr, legte 1911 eine positive Begutachtung dem Episkopat vor⁷. In seinem Entwurf „Das Ungarische Historische und Künstlerische Institut“ stellte er seine Pläne detailliert dar. Er hatte vor, zum Nutzen des Instituts auf die Einkommen der Abtei von Zselicsszentjakab zu verzichten. Seitens des Episkopats wurde der Bischof römischer Liturgie von Nagyvárad (Großvardein, Oradea) Miklós Széchenyi beauftragt, mit Vilmos Fraknói zu verhandeln⁸. Inzwischen suchte Fraknói auch die Großbenefiziaten mit der Bitte auf, das Insitut in Form von Kultursteuer zu unterstützen. Durch diese Besuche wurden aber die Verhandlungen erschwert⁹. Von dem Episkopat wurde jetzt eine Kommission gewählt,

3 Über die Geschehnisse siehe: Studi e documenti Italo-Ungheresi della R. Accademia D Ungheria di Roma: I. Annuario 1936. Roma 1937. 4., – NAGY, Iván: Magyar diákok külföldjárása (Die Auslandsstudien von ungarischen Studierenden.) in: A Collegium Hungaricum Szövetség Zsebkönyve (Taschenbuch des Bundes von Collegium Hungaricum.) ed. Martonyi, János. Budapest, 1936. 16–29. Magyar Országos Levéltár (MOL) (Ungarisches Staatsarchiv) VKM K 636.63

4 Gesetzesartikel XII. aus dem Jahre 1548. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. Budapest, 1899. 1227.

5 PL Vaszary Cat. 15. Diversa. 2116/1905.

6 PL Vaszary Cat. D/c. A Római Magyar Intézet (Das Ungarische Institut in Rom.)

7 PL Vaszary Cat. D/a. 1911. sine numero

8 Püspökkari jegyzőkönyvek (Episkopatsprotokolle) 9–10. November 1911. Punkt 11.

9 Püspökkari jegyzőkönyvek (Episkopatsprotokolle) 25–26. April 1912. Punkt 14.

deren drei Mitglieder Károly Hornig Bischof von Veszprém, Miklós Széchenyi Bischof von Nagyvárád und Ágoston Fischer-Colbrie Bischof von Kassa (Kaschau) waren¹⁰. Die Verhandlungen führten nicht zu dem gewünschten Erfolg. Einerseits zog Fraknói seine Vorschläge zurück, andererseits wurde der Entwurf von dem Episkopat für unvollkommen gehalten¹¹. Das Episkopat ließ aber die Sache der wissenschaftlichen Stipendien ungarischer Priester in Rom nicht beiseite. Als Möglichkeit wurde vorgeschlagen, die Stipendiaten bei den Sulpicianern, in der Santa Maria dell Anima und in dem Santa Maria in Campo Santo einzuquartieren¹².

Fraknói wandte sich endlich an den ungarischen Staat. Am 22. Jänner 1913 schenkte er seine Policlinico Villa in Rom dem ungarischen Staat zum Zwecke eines historischen Instituts unter der Bedingung, daß im Falle der Auflösung des Institutes, soll das Haus verkauft und das Geld zwischen der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und der St. Stefan Gesellschaft aufgeteilt werden. Die Villa wurde am 13. November 1913 tatsächlich in das Grundbuch als ungarisches Staatseigentum eingetragen¹³. Später wurde es auch erwähnt, daß sie laut Grundbuch dem Ungarischen Historischen Institut in Rom angehöre. Wegen des Krieges konnte man aber im Institut mit der Arbeit nicht beginnen. Das Gebäude, in dem sich die belgische Militärmission aufhielt, wurde stark beschädigt. Im Sinne des Friedensvertrags von Trianon kam die Villa in den Besitz des italienischen Staates, am 10. August 1922 gelangte sie nach einem königlichen Dekret zurück zum ungarischen Staat.

DIE GRÜNDUNG DES COLLEGIUM HUNGARICUM

In dem Historischen Institut begann die eigentliche Arbeit 1924–1925 in dem Palast auf der Policlinico Straße¹⁴. Kurz nach der Eröffnung des Instituts starb der Mäzen, Vilmos Fraknói im Jahre 1924. Durch seinen Tod hat ein schwerer Verlust die ungarische Geschichtsforschung betroffen. Zu jener Zeit wurden die Geistlichen gemeinsam mit den weltlichen betreut. An Stelle der Fraknói-Villa kaufte der ungarische Staat 1927 das im Jahre 1640 von Carlo Borromini erbaute Gebäude des Palazzo Falconieri auf der Via Giulia 1., das zunächst als Eigentum der Staatlichen Ungarischen Sammeluniversität, ab 1934 des Rechtsnachfolgers, des Ungarischen Nationalmuseums katastriert wurde¹⁵. In diesem von alten Patrizierhäusern umrahmten Palais fand das

10 Püspökkari jegyzőkönyvek (Episkopatsprotokolle) 25–26. April 1912. Punkt 14.

11 Püspökkari jegyzőkönyvek (Episkopatsprotokolle) 22–23. Jänner 1913. Punkt 21.

12 Püspökkari jegyzőkönyvek (Episkopatsprotokolle) 7. November 1913. Punkt 9. Die Sulpicianer gehören der St. Sulpice-Kongregation an, die in Rom auch ein Institut besass und deren Mitglieder weltliche Priester, unter ihnen hervorragende Wissenschaftler waren. Die beiden anderen waren deutsche Institutionen: Collegio Teutonico di S. Maria dell Anima, bzw. Collegio Teutonico S. Maria in Campo Santo.

13 MOL (Ungarisches Staatsarchiv) VKM K 636. 63. 1/a. IV–29. 17380/1928.

14 Das Collegium Hungaricum 1937. 21.

15 MOL (Ungarisches Staatsarchiv) VKM K 636. 63. 1932–36.

Collegium Hungaricum in Rom und damit auch das Kirchliche oder Priesterliche Institut ein endgültiges Zuhause¹⁶.

Inzwischen wurden in Europa ungarische Institute gegründet, 1917 in Konstantinopel, 1924 in Wien und Berlin. Die Ausweitung des Institutnetzes wurde von dem Gesetz 1927:XIII. wesentlich gefördert¹⁷: Laut Gesetz ist es nämlich vollkommen möglich, Wissenschaftler in ausländischen Anstalten (Collegium Hungaricum) weiterzubilden und Immobilien zur Gründung ungarischer Institute zu kaufen. Am 4. Oktober 1927 führte der Ministerialrat Zoltán Magyari im Kultusministerium ein Gespräch mit Gyula Glattfelder, Bischof von Csanád und anderen geistlichen Würdenträgern wie Sándor Ernst, István Breyer, Antal Leopold und Gyula Sváb Unterstaatssekretär über die Nutzung des von dem Staat gekauften Falconieri-Palais¹⁸. In diesem Institut bestand die Möglichkeit auch für höhere Studien der Geistlichen. Hier wurde darüber diskutiert, mit welchen Aufgaben die Priester nach Rom geschickt werden können, ob die Kirche bereit ist, Stipendien zu gründen und in welcher Weise die Stipendiaten auszuwählen seien. Bis zu dieser Zeit studierten die ungarischen Theologen in dem Collegium-Germanico-Hungaricum, in dem Wiener Pazmaneum und an den Universitäten von Innsbruck bzw. Freiburg. Rom bietet aber den Priestern Gelegenheit, dort höhere Studien durchzuführen, die Sprache zu erlernen, Kirchenrecht, Exegese, Archäologie und Archivwissenschaften zu studieren. Nach der Meinung von Antal Leopold steht die Aufsicht und wissenschaftliche Betreuung der Priester den geistlichen Vorgesetzten zu, deren Lage im Collegium Hungaricum mit dem Generaldirektor zu regeln sei. Das Palais-Falconieri könnte ein Zentrum des ungarischen geistigen Lebens werden und damit ein Ansehen in Vatikan und vor der Regierung Italiens gewinnen können. Gyula Sváb hatte vor, einen Teil für die Katholiken abzutrennen, damit dort Bischöfe und in den repräsentativen Räumen italienische Würdenträger empfangen zu können. Neben dem Institut stand eine Barockkirche, früher gab es einen Durchgang von dem Palais zu der Kirche. Diese Kirche sollte man für die ungarische Kirche noch erwerben.

Ein anderes Mal wurde über die Statuten des Collegium Hungaricum verhandelt. An dieser Verhandlung nahm auch Mihály Marcell, der Direktor des Pester Szent Imre (St. Emmerich) Kollegiums teil, diesmal kam aber die Rede auf die Zahl der Stipendiaten¹⁹. Laut Gesetz werden die ungarischen Institute einer Stadt dem Collegium Hungaricum untergeordnet. Nach der Absicht des Kultusministers Kuno Klebelsberg hätten damit 45–50 ungarische Wissenschaftler sowie 10–12 junge Geistlichen die Gelegenheit, sich in dem Ungarischen Institut weiterzubilden²⁰.

1928 begann man das Historische Institut nebst Kunsthaus in das Palais Falconieri zu verlegen. Die Mieter zogen inzwischen schrittweise aus. Neue

16 Das Collegium Hungaricum 1937. 25.

17 1927: XIII. tc. (Gesetzartikel) Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár Budapest, 1928.

18 PL Csernoch Cat. D/c. 2556/1927.

19 PL Serédi Cat. 41.974/1928.

20 PL Serédi Cat.D/c 6303/1940 (1964/1929).

Pläne wurden für den Umbau entworfen, mit der Innenausstattung wurde Antal Megyer-Meyer beauftragt²¹. Das Gebäude wurde folgendermaßen ausgestaltet: Im Erdgesoß gab es ein Zimmer für den Hauswart, ein Internat, eine Bibliothek und ein Büro. Im Mezzanin wurden drei Wohnzimmer für Bildhauer eingerichtet, in dem ersten Stockwerk gab es Ausstellungs- und Konferenzräume sowie Appartements für Minister und höhere Geistlichen. Im zweiten Stock richtete sich die Priesterabteilung mit sieben Wohnzimmern, vier Gästezimmern und einem Verwaltungsbüro ein. Im dritten Stock bekam die historische Abteilung sechs Wohnzimmer, im vierten wurden Zimmer für Architekten und Kunstmalers zur Verfügung gestellt. In dieser Weise schloß das Ungarische Institut (oder Akademie) in Rom das Kirchliche Kollegium, die Priesterabteilung, das Historische Institut (gegründet von Vilmos Fraknói), das Ungarische Kunsthaus und das Allgemeine Studienkollegium in sich ein. Die ganze Akademie wurde in den Jahren 1924–1932 von Tibor Gerevich verwaltet, an der Spitze des Kirchlichen Kollegiums stand der kanonrechtliche Botschaftsrat Ferenc Luttor als Superior.

DIE PRIESTERABTEILUNG AUF DEM WEGE ZUR SELBSTÄNDIGKEIT

Die Ungarische Akademie in Rom konnte also ungehindert mit ihrer Tätigkeit beginnen. Ferenc Luttor hoffte darauf, daß das ganze Palais Falconieri bis zum 15. Feber 1929 schon für den Einzug fertiggestellt wird. Die Verwirklichung verspätete sich aber um ein halbes Jahr. Man arbeitete inzwischen daran, daß der Klerus seine spezielle Funktion getrennt von den Weltlichen ausüben könnte. Mit der Genehmigung des Ministers wurde es glücklicherweise erreicht, in dem zweiten Stock eine Kapelle zu errichten und den Speisesaal in einem separierten Raum unterzubringen, in dem es auch Gelegenheit für die lectio gab. Luttor und Jusztinián Serédi hatten von Anfang an die Absicht, die Abteilung (domus pia) kirchlich zu gestalten. Die Satzung der Umgestaltung legte Luttor dem Fürstbischof vor, damit er diese nach Überprüfung dem Heiligen Stuhl weiterschicke²². Als Vorlage dieser Organisationsatzung diente die Satzung des Institutum Polonorum in Urbe. Mit dem apostolischen Nuntius Titularerzbischof von Heraklea Francesco Borgongini Duca²³ besprach Ferenc Luttor die Frage schon vorher, dieser benötigte aber noch weitere Informationen von dem Primas über diejenigen Punkte, die von der üblichen Formulierung abwichen, so z.B. über die Lage des Instituts unter weltlicher Führung oder über die Ernennung des Superiors.

Das erste Jahr in dem Palais Falconieri begann im Herbst 1929. Nach Kunó Klebelsberg können 10–12 junge Geistlichen im Collegium Hungaricum studieren, darin stimmte auch Jusztinián Serédi überein. Anfangs zogen aber nur

21 MOL VKM K 636. IV-29. 27976/1928.

22 PL Serédi Cat.D/c 6303/1940 (1964/1929).

23 Francesco Borgongini Duca Titularerzbischof, apostolischer Nuntius siehe: *Annuario pontificio per l'anno 1934*. Citta del Vaticano 1934. 362, 697, 785.

wenige in das Priesterseminar ein. In den finanziellen Fragen gab es in der Akademie eine gemeinsame Verwaltung. Der Kultusminister hatte vor, die Geistlichen im Institut betreffs ihrer Studien und der Verwaltung unter eigene Führung zu bringen. Als Vorstand empfahl er Ferenc Luttor. Serédi berichtete dem Minister, daß er schon eine Satzung verfassen ließ, die er zunächst ihm dann dem Heiligen Stuhl vorlegen werde. In der Frage der Ernennung des Vorstands der Priesterabteilung gab es Meinungsverschiedenheit zwischen dem Minister und dem Primas. Der Kultusminister hatte die Absicht, den neuen Vorstand nach der Befragung des Primas selbst zu ernennen. Es wurde von Serédi distinguiert abgelehnt und beschlossen, mit der Ernennung nach der vorherigen Befragung des Ministers den Papst zu betrauen. Übrigens empfahl er dieselbe Person wie Klebelsberg, Ferenc Luttor zum Superior.

Serédi als Jurist überarbeitete die Satzung²⁴. Die Grundstatuten des Collegiums wurden am 30. September 1930 von dem Kultusministerium bewilligt²⁵. Laut Ordnung sollen die Priester, die in das Collegium aufgenommenen wurden, ein doppeltes Ziel erreichen, und zwar die Würde des geistlichen Lebens, bzw. Fortschritte in den eigenen Studien²⁶. Diejenigen, die im Institut sind, unterstehen dem Superior in Disziplinarfragen und in der Betreuung ihrer wissenschaftlichen Forschungen. Die Priester können sich vom 1. November bis 31. Juli im Institut aufhalten. Das geistliche Leben war ebenfalls geregelt, die Wichtigkeit der Meditation, des Messelesens, der wöchentlichen Beichten und der Andacht wurde besonders betont. Alle waren verpflichtet, am Jahresende dem Superior schriftlich über ihre Fertigkeit in der italienischen Sprache, über wissenschaftliche Exkursionen, über literarische Tagungen und dergleichen zu berichten. Vorgeschrieben wurden die Kleidung (gegebenenfalls die Priesterkleidung) und das einwandfreie Verhalten, der Besuch von Wirtshäusern und das nächtliche Ausbleiben waren untersagt.

Nach der Bewilligung des Kultusministers wurde das Konzept dem Heiligen Stuhl mit Verzögerung vorgelegt. Der Minister und der Primas -vor allem wegen der Bedenken des Primas- standen noch miteinander in Briefwechsel. Serédi war der Meinung, daß die gegebenen Umstände im zweiten Stock des Instituts, wo die Priesterabteilung eingerichtet wurde, die Erfüllung des Priesteramtes nicht ermöglichen²⁷. Im Sinne der Ansprüche des Titularerzbischofs von Velletri und römischen Vikars Pompili Basilio²⁸ sei die räumliche, organisatorische und finanzielle Absonderung Voraussetzung für ein selbständiges Collegium. 1931 bat Serédi den Kultusminister darum, die gesamte zweite Etage den Priestern zur Verfügung zu stellen. Es wäre ebenfalls nötig, auch eine Küche und einen Speisesaal separiert zu gestalten, damit die vorgeschriebene lectio beim Essen realisiert werden könne. Die Erhöhung des Personalstandes der Priesterabteilung gemäß des ursprünglichen Konzepts wäre auch

24 PL Serédi Cat. D/c 6303/1940 (3155/1930).

25 Die Bewilligung erfolgte: Nr. 440-05 IV./1930. siehe Anmerkung 22.

26 PL Serédi Cat D/c 6303/1940 (4712/1929).

27 MOL VKM K 636. 1931. 12-8815.

28 Pompili Basilio römischer Vikar, Kardinal, Erzbischof. Siehe: *Annuario pontificio* 1930. 637.

erwünscht. 1932 richtete Ferenc Luttor in einem Teil der dritten Etage eine Küche und einen Speisesaal für die Priester, sowie seine eigene Wohnung ein. Dieses Jahr wurde die Kapelle zu einem oratorium semipublicum, damit sie auch die Weltlichen besuchen können²⁹.

Die Organisationssatzung des Collegium Hungaricum wurde von dem Ministerium für Religion und Unterricht bewilligt³⁰. In der Struktur des Instituts hatte auch das Priesterseminar seinen Platz. Als man diese Regelung Serédi vorlag, wurde er darum gebeten, die Organisation der kirchlichen Abteilung zu verschieben. Der Primas ging darauf bereitwillig ein. Die endgültige Regelung des Priesterseminars wurde durch neue Hindernisse erschwert. Die Durchführung der Ministerialverordnung betreffs ihrer Unterbringung wurde nämlich von dem Minister eingestellt, sogar ihr selbständiger Haushalt abgeschafft. Der Grund dafür liegt vielleicht in der großen Wirtschaftskrise oder in dem Wechsel des Kultusministers. Die Lage der Priesterabteilung wurde seitens der Ungarischen Akademie auch nicht erleichtert, das Direktorat schickte die Ordnungssatzung dem Superior Ferenc Luttor erst nach wiederholter Mahnung. 1933 war Tibor Gerevich der Meinung, die Priesterabteilung in das Collegium Hungaricum zu verlegen. Es gebe dort nämlich infolge der Abtrennung mehrerer Diözesen genug freien Platz.

In den Jahren 1933–1935 wurde auch darüber geredet, daß der italienische Staat gemäß der von Mussolini entworfenen Stadtplanung den auf den Fluß Tiberis gehenden Seitentrakt des Palais Falconieri enteignen werde³¹. Wenn es wirklich der Fall wäre, würde die Ungarische Akademie in Rom wieder in die Villa Fraknói einziehen, die man vielleicht mit einer neuen Etage erweitern könnte. Der ungarische Staat verzichtete auf das Kunsthaus neben der Villa, Fraknói verkaufte es schon vor dem ersten Weltkrieg. Für die Priesterabteilung öffnete sich damals die Perspektive, ein völlig selbständiges Collegium zu errichten³². Auch darüber wurde verhandelt, daß das Kultusministerium das ganze Gebäude dem italienischen Staat verkaufe und dafür ein Grundstück gratis auf der Valle Giulia für den Bau eines neuen Collegium Hungaricum bekomme. Diese Pläne wurden nicht verwirklicht und das Palais Falconieri blieb im Besitz der Ungarischen Akademie. Gemäß Verordnung des Ministeriums für Religion und Unterricht vom 29. Dezember 1935 wurden die Einräumung, die Administration und die Finanzverwaltung der Priesterabteilung von den Teilinstituten der Ungarischen Akademie unabhängig gemacht³³, die finanzielle Unterstützung blieb aber noch zurückgehalten.

29 PL Serédi Cat. D/c 6303/1940.

30 VKM Anordnung Nr. 1932. 21–485. Siehe: PL Serédi Cat. D/c. 6303/1940. (3108/1932).

31 MOL VKM K 636. 63. 1932. 36.

32 PL Serédi Cat. D/c 3679/1935.

33 VKM Anordnung Nr. 30.011–1936/IV. Siehe: PL Serédi Cat. D/c 6303/1940 (379/1936)

Die Kongregation der Seminare und Universitäten hielt 1938 eine Visitation, wahrscheinlich in Betracht auf die endgültige Erteilung des Namens *domus pia*³⁴. Außerdem war auch die Zeit sehr knapp: Die Erlaubnis wurde der Priesterabteilung ohne *electio canonica* nur für das Schuljahr 1938/39 gegeben, sonst können die Kandidaten an den päpstlichen Universitäten nicht weiterstudieren. Laut Anordnung des Kultusministeriums vom 17. April 1939 wurde das Budget des Instituts genau festgelegt³⁵.

Nachdem alle Hindernisse beseitigt worden waren, nahm der Präfekt Kardinal Giuseppe Pizzardo die Priesterabteilung seitens der Kongregation der Seminare und Universitäten in die Organisation der kirchlichen Institute auf³⁶. Die Bewilligung war für fünf Jahre befristet. Damit wurde das Ungarische Kirchliche Institut gegründet. Als nächster entscheidender Schritt kann das Erlangen des Namens *päpstlich* erwähnt werden. Das Dekret der Kongregation der Seminare und Universitäten wurde am 15. Mai 1940 datiert³⁷. Es wies darauf hin, daß vor einigen Jahren in dem Gebäude der Ungarischen Akademie in Rom ein kirchliches Institut gegründet wurde und damit sei es schon erreicht, daß ausgewählte Priester aus verschiedenen ungarischen Diözesen an den Graben der Apostel, im Zentrum der Wahrheit an höheren Schulen studieren können. Durch kanonische Disposition (*canonica institutione*) gründete und errichtete jetzt Papst Pius XII. das Ungarische Kirchliche Institut in Rom, zeichnete es mit dem Namen und Titel *päpstlich* aus und erteilte ihm diejenigen Rechte, Freiheiten und Privilegien, die den ähnlichen Instituten gebühren. Jusztinián Serédi stimmte damit nicht völlig überein und schickte es deswegen mit seinen Bemerkungen der Kongregation zurück³⁸. Am 16 Juli 1940 wurde dann das gemäß dem Wunsch des Primas umgearbeitete Dekret erlassen³⁹. So wurde das Ungarische Kirchliche Institut in Rom in die Organisation der päpstlichen Institute aufgenommen. Dies bedeutete nicht allein einen Rang und die weitere Existenz in der *urbs aeterna*, sondern brachte solche Rechte mit sich, daß das Institut von Akademien aller Art oder von den ungarischen weltlichen Behörden unabhängig blieb. Dank dieser Vorsicht konnte es auch später existieren. Der Kultusminister Bálint Hóman begrüßte das Institut aus diesem Anlaß mit aufrichtiger Freude, weil es mit seiner wissenschaftlichen Aktivität „die Ehre des ungarischen Namens im Ausland vermehrt“⁴⁰.

34 PL Serédi Cat. Dc. 6303/1940 (4961/1938).

35 Die Anordnung wurde unter Nr. 2103/1939. veröffentlicht. Siehe: PL Serédi Cat. D/c 6303/1940 (2666/1939)

36 Dekret Nr. 1120/38/15. Siehe: PL Serédi Cat. D/c 6303/1940 (3919/1939), bzw. PL Serédi Cat. 41.6794/1939.

37 Dekret Nr. 462/40/6. Siehe: PL Serédi Cat. D/c 6303/1940 (3685/1940).

38 Siehe Anmerkung 37.

39 Dekret Nr. 462/40/12. Siehe: PL Serédi Cat. D/c 6303/1940 (5486/1940).

40 PL Serédi Cat. D/c 6303/1940.

DIE STIPENDIATEN

Aus der Zeit des zweiten Weltkriegs verfügt man über spärliches Quellenmaterial betreffs der Geschichte des Instituts. Wegen Bombenangriffe und Kommunikationsschwierigkeiten mußte das Institut im Jahre 1943 nicht existiert haben. 1945 drang die italienische Regierung auf erneuerte Kontaktaufnahme und damit hängt auch die Neueröffnung des Collegium Hungaricum zusammen. An der Spitze der Akademie stand István Genthon bis zum April 1945, dann wurde er zum Direktor des Museums der Schönen Künste in Budapest ernannt.

Der römische Aufenthalt wurde den Mitgliedern der Ungarischen Akademie und des Kirchlichen Instituts von verschiedenen Stipendien ermöglicht. Der staatliche Stipendienrat war für die Auswahl der Stipendiaten zuständig, der Kultusminister berichtete dem Kardinal über die Geistlichen, der Ungarischen Akademie der Wissenschaften über die Weltlichen. Außer den staatlichen Stipendien gab es Möglichkeit, mit Stipendien des Religionsfonds der Diözesen, mit italienischen staatlichen Stipendien und mit Studienförderung in Ausland zu studieren. Es gab noch Stipendiaten, die für ihre Kosten selbst aufkamen. 1934 wurde in Ungarn der Bund der ungarischen Auslandsinstitute mit dem Zweck gegründet, die Studierenden in Ausland zu unterstützen. Allein aus dem Jahre 1936 steht uns ein Taschenbuch des Bundes des Collegium Hungaricum zur Verfügung⁴¹, deswegen ist es ziemlich schwer zu entscheiden, welche Rolle später der Bund zumal in dem Fortbestehen des Päpstlichen Ungarischen Kirchlichen Instituts spielte. Die Liste der Priester von 1924 bis 1945 durchgesehen, kann festgestellt werden, daß mehrere zu außerordentlichen Experten geworden sind. Einige waren als Lehrer tätig und verfaßten durch wissenschaftliche Produktion dauerhafte historische Werke. Unter ihnen seinen z.B. Edgár Artner, Ernó Mihályi, Polykár Radó, Gyula Géfin, Alajos Werner, József Waigand, Andor Szörényi zu erwähnen. Andere betätigten sich als Juristen oder Bischöfe in der praktischen kirchlichen Verwaltung, wie z.B. József Bánk, Gellért Belon, József Ijjas. Es gab wieder andere, die nicht an päpstlichen Universitäten studierten sondern in den vatikanischen Archiven forschten und ihre Ergebnisse veröffentlichten, wie z.B. Tihamér Vanyó, Ferenc Galla, Gyula Géfin.

UNMITTELBAR NACH DEM KRIEGE

Vom April 1945 bis zum Sommer 1946 war der päpstliche Kämmerer Gyula Magyary der beauftragte Vorstand der Ungarischen Akademie. Ab 1946 wurde Tibor Kardos von dem Ministerium für Religion und Unterricht zum Direktor ernannt⁴².

41 Taschenbuch des Bundes Collegium Hungaricum. Hrsg. von János Martonyi, Budapest, 1936.

42 PL Mindszenty 3550/1946.

Nach einem Brief von Gyula Magyary⁴³, der sich ab 1940 in Rom aufhielt, als erster aus Ungarn die dreijährige juristische Praxis an der Sacra Romana Rota absolvierte und Lehrer der Propaganda Fide war, wäre er gern in den Dienst des Päpstlichen Ungarischen Kirchlichen Instituts getreten. Der Fürstprimas József Mindszenty gab ihm keine Antwort aber mit der Zustimmung des Kultusministers Dezső Keresztury ernannte er Gedeon Péterffy zum Superior. Péterffy erhielt die offizielle Ernennung im August 1946, die Übergabe des Instituts erfolgte im Jahre 1947. Es stellte sich jetzt heraus, daß Ferenc Luttor vom 1. Jänner 1944 bis zum Juli 1945 aus den Erhaltungskosten Monatsrenten überweisen ließ und die Zurückerhaltung dieser Summe ohne jede Hoffnung wäre. Die Inventare können erst unter der Leitung des neuen Direktoren Kardos aufgenommen werden, im Laufe des Krieges wurden nämlich Mobilien vernichtet oder verschwunden. Die Wohnung des Superiors bezog ein Advokat, die bischöflichen Gästezimmer wurden von Gyula Magyary den Flüchtlingen überlassen, die sich noch immer dort aufhielten. Danach kamen schwere Zeiten sowohl für das Päpstliche Ungarische Kirchliche Institut als auch für die ganze Akademie.

Abschließend sei es festzustellen, daß die heute florierende Hungarica-Forschung nach dem 18. Jahrhundert eben in der zweiten Hälfte des 19. ihre neue Blütezeit erreichte. Zu dieser Blüte trugen die Geistlichen wesentlich bei. Der Entwurf von Fraknói wurde zu einer Ungarischen Akademie in Rom entfaltet und darauf basiert auch das Päpstliche Ungarische Kirchliche Institut. Hier wurde Gelegenheit geschaffen, neben höheren Studien auch Archivarbeit durchzuführen. Das Institut war aber von noch größerer Bedeutung: Durch die höhere Ausbildung wurde nämlich nicht nur die ungarische sondern auch die Universalkirche bereichert.

Diese Entwicklung wurde nach 1948 durch die historischen Ereignisse gehindert. Das Institut geriet erst nach dem Abkommen zwischen Staat und Kirche 1964 in die Lage, wieder als Institut arbeiten zu können. Seitdem steht es im Dienste des kulturellen Wachstums der ungarischen Kirche und fördert die Priester, die höhere Studien beanspruchen. Die Aufarbeitung dieser Periode ist schon die Aufgabe weiterer Forschungen.

43 PL Mindszenty 704/1947 (4037/1946).

Die Priesterspendiaten

Nach den Namen werden die Diözesen, bzw. die Mönchsorden, dann die Art der Stipendien, das Institut, wo der Kandidat studierte, bzw. forschte angegeben. Im Falle es nicht mehr zu erforschen war, wurde mindestens auf den Beruf angewiesen. Aus den Jahren 1927 und 1928 stehen uns keine Archivquellen zur Verfügung.

Quellen: MOL VKM K 636. 63-1., 63-3., 78-1.

Taschenbuch des Collegium Hungaricum

PL Serédi Cat D/c.2256/1935., 6303/1940.

Cat 6.2279/1936., 3623/1938.

Cat.41. 6794/1939., 7148/1940., 7973/1941.

Sine Cat. 7189/1942., 5788/1943.

1924–1925

Edgár Artner

Diözese Esztergom (Gran); staatliches Stipendium
Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana
altchristliche Archäologie
Kirchengeschichte

István Miskolczy

Piarist; staatliches Stipendium
Lehrer für Geschichte und Latein

1925–1926

Edgar Arzner

Diözese Esztergom (Gran); staatliches Stipendium
Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana
altchristliche Archäologie
Kirchengeschichte

1926–1927

Ferenc Galla

Diözese Vác (Waitzen); staatliches Stipendium
Religionswissenschaft

1927–1928

--

1928–1929

Albin Balogh

Benediktiner; staatliches Stipendium
die römische Geschichte Pannoniens

József Ijjas
(*Ikotits*)

Diözese Kalocsa (Kolotschau); staatliches Stipendium
Pontificio Istituto Biblico
Bibelexegese

Károly Kopf

staatliches Stipendium
Theologie

Ernő Mihályi

Benediktiner, staatliches Stipendium
Kunstgeschichte

Antal Somogyi

Diözese Győr (Raab); staatliches Stipendium
Theologie

Alajos Werner Diözese Szombathely (Steinamanger); staatl. Stipendium
Pontificio Istituto Biblico
Bibelexegese

István Justh staatliches Stipendium
altchristliche Kunst

József Kinczki staatliches Stipendium
Scuola di Paleografia
Geschichte

Elemér Lovas Benediktiner; staatliches Stipendium
Fächerkombination Geschichte und Latein, Archäolog

Antal Meszlényi Diözese Esztergom (Gran); staatl. Stipendium
Kirchengeschichte

István Miskolczy Piarist; staatl. Stipendium
Fächerkombination Geschichte und Latein

Antal Somogyi Diözese Győr (Raab); staatl. Stipendium
Theologie

Alajos Werner Diözese Szombathely (Steinamanger); staatl. Stipendium
Pontificio Istituto di Musica Sacra; 2. Jg.
Kirchenmusik

1929–1930

Antal Ijjas Diözese Kalocsa (Kolotschau); staatl. Stipendium
Pontificio Istituto Biblico
Bibelexegese

István Justh Staatl. Stipendium
altchristliche Kunst

József Kinczki Staatl. Stipendium
Scuola di Paleografia e Diplomatica
Geschichte

Elemér Lovas Benediktiner; staatl. Stipendium
Fächerkombination Geschichte und Latein, Archäologe

Antal Meszlényi Diözese Esztergom (Gran); staatl. Stipendium
Kirchengeschichte

István Miskolczy Piarist; staatl. Stipendium
Fächerkombination Geschichte und Latein

Antal Somogyi Diözese Győr (Raab); staatl. Stipendium
Theologie

Alajos Werner Diözese Szombathely (Steinamanger); staatl. Stipendium
Pontificio Istituto di Musica Sacra; 2. Jg.
Kirchenmusik

1930–1931

József Kinczki Staatliches Stipendium
Scuola di Paleografia e Diplomatica
Diplom erworben

Elemér Lovas Benediktiner; staatl. Stipendium
beendete die epigraphische Aufarbeitung der Provinzien im Donaunraum

<i>Polykár Radó</i>	Benediktiner; Pontificio Istituto Biblico exegetische und liturgische Studien
<i>Tihamér Vanyó</i>	Benediktiner; staatl. Stipendium Erschließung und Aufarbeitung der Nuntien in dem Archiv von Vatikan
<i>Alajos Werner</i>	Diözese Szombathely (Steinamanger); staatl. Stipendium Pontificio Istituto di Musica Sacra 3. Jg. Kirchenmusik
<i>Géza Décsey</i> <i>Ferenc Galla</i>	sammelte Materialien betreffs der zukünftigen Kunst im Institut Diözese Vác (Waitzen); forschte Materialien im Archiv von Vatikan betreffs der Pázmány-Universität und im Archiv der Propaganda Fidei betreffs der Türkenherrschaft

1931–1932

<i>Ferenc Galla</i>	Diözese Vác (Waitzen); staatl. Stipendium Archivarbeit
<i>Gyula Géfin</i>	Diözese Szombathely (Steinamanger); staatl. Stipendium Forschungen betreffs des Bistums Szombathely
<i>Andor Szörényi</i> <i>(Schieber)</i>	Diözese Kalocsa (Kolotschau); staatl. Stipendium Pontificio Istituto Biblico Bibelexegese
<i>Andor Szörényi</i> <i>(Schieber)</i>	Diözese Kalocsa (Kolotschau); staatl. Stipendium Pontificio Istituto Biblico Bibelexegese
<i>István Tempfli</i>	Diözese Szatmár; staatl. Stipendium S. Apollinare Kirchenrecht
<i>Alajos Werner</i>	Diözese Szombathely (Steinamanger); staatl. Stipendium Pontificio Istituto di Musica Sacra 4. Jg. Kirchenmusik

1932–1933

<i>Ferenc Galla</i>	Diözese Vác (Waitzen); staatl. Stipendium Archivarbeit
<i>Andor Szörényi</i> <i>(Schieber)</i>	Diözese Kalocsa (Kolotschau); staatl. Stipendium Pontificio Istituto Biblico Bibelexegese
<i>Andor Szörényi</i> <i>(Schieber)</i>	Diözese Kalocsa (Kolotschau); staatl. Stipendium Pontificio Istituto Biblico Bibelexegese
<i>Frigyes Teller</i>	Diözese Veszprém; staatl. Stipendium Pontificio Istituto di Musica Sacra 1. Jg. Kirchenmusik
<i>István Tempfli</i>	Diözese Szatmár (Sathmar); staatl. Stipendium S. Appolinare Kirchenrecht

Alajos Werner Diözese Szombathely (Steinamanger); staatl. Stipendium
Pontificio Istituto di Musica Sacra 5. Jg.
Kirchenmusik

1933–1934

Andor Szörényi Diözese Kalocsa (Kolotschau);
Pontificio Istituto Biblico
Bibelexegese

Frigyes Teller Diözese Veszprém; staatl. Stipendium
Pontificio Istituto di Musica Sacra 2. Jg.
Kirchenmusik

István Tempfli Diözese Szatmár; staatl. Stipendium
S. Apollinare
Kirchenrecht

1934–1935

György Papp Diözese Hajdúdorog; staatl. Stipendium
S. Apollinare
Kirchenrecht
Forschungen in Quellen der ungarisch-griechischen Kirchenrecht

Frigyes Teller Diözese Veszprém; staatl. Stipendium
Pontificio Istitutodi Musica Sacra 3. Jg.
Diplom erworben

Tihamér Vanyó Benediktiner; staatl. Stipendium
Forschungen in dem Archiv von Vatikan betreffs der Sacrae
Congregationis Consistorialis processus informativus

József Waigand Diözese Esztergom (Gran); staatl. Stipendium
Lizentiat an der Fakultät der Missiologie der Pontificia Universi-
ta Gregoriana

László Rónai jun. Diözese Eger (Erlau); italienisches Stipendium
Lizentiat an dem Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana

Ferenc Luttor Diözese Székesfehérvár (Stuhlweissenburg); Privatstipendiat
S. Apollinare 2. Jg.
Kirchenrecht

László Hosszú Diözese Nagyvárad (Großwardein);
Pontificia Universita Gregoriana
Kirchenrecht

1935–1936

György Papp Diözese Hajdúdorog; staatl. Stipendium
S. Apollinare 2. Jg.
Kirchenrecht

László Rónay Diözese Eger (Erlau); staatl. Stipendium
Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana
Doktor der Archäologie

József Waigand Diözese Esztergom (Gran);
Pontificia Universita Gregoriana
Missiologie

<i>Lőrinc Bartl</i>	Diözese Esztergom (Gran); Stipendiat der Diözese Pontificio Istituto Biblico Lizentiat der Biblexegese
<i>Károly Schandl</i>	Diözese Szombathely (Steinamanger); Pontificio Istituto Biblico Baccalaureat der Biblexegese
<i>Andor Szörényi</i>	Diözese Kalocsa (Kolotschau); Studienhilfe Pontificio Istituto Biblico Biblexegese
<i>Ferenc Luttor</i>	Diözese Székesfehérvár (Stuhlweissenburg) Privatsipendium; S. Apollinare Kirchenrecht
1936–1937	
<i>József Bánk</i>	Diözese Esztergom (Gran); staatl. Stipendium Pontificium Institutum Utriusque Juris
<i>Antal Németh</i>	Diözese Veszprém; staatl. Stipendium Pontificio Istituto Biblici 2. Jg. Lizentiat der Biblexegese
<i>Gedeon Péterffy</i>	Diözese Esztergom (Gran); staatl. Stipendium Pontificio Istituto Internazionale Angelico 1. Jg. Theologie
<i>László Rónay</i>	Diözese Eger (Erlau); Studienhilfe Pontificia Scuola Vaticana di Paleografia 2. Jg.
<i>Károly Schandl</i>	Diözese Szombathely (Steinamanger); Stipendiat der Diözese Pontificio Istituto Biblico Lizentiat der Biblexegese
<i>Pál Németh</i>	Diözese Győr (Raab); Stipendiat der Diözese Pontificio Istituto Biblico 1. Jg. Biblexegese
<i>András Telkes</i>	Diözese Esztergom (Gran); Stipendiat der Kirchenprovinz Pontificium Institutum Utriusque Juris 1. Jg. Kirchenrecht
<i>Béla Grundl</i>	Diözese Pécs (Fünfkirchen); italienisches Stipendium Pontificio Istituto Biblico 1. Jg. Biblexegese
1937–1938	
<i>József Bánk</i>	Diözese Esztergom (Gran); staatl. Stipendium Pontificium Innstitutum Utriusque Juris 2. Jg. Kirchenrecht
<i>Antal Németh</i>	Diözese Veszprém; staatl. Stipendium Pontificio Istituto Biblico 2. Jg. Lizentiat der Biblexegese
<i>Gedeon Péterffy</i>	Diözese Esztergom (Gran); staatl. Stipendium Pontificio Istituto Internazionale Angelico 2. Jg. Lizentiar der Theologie
<i>Pál Németh</i>	Diözese Győr (Raab); italienisches Stipendium östliche Sprachen an der Sapiencia

Béla Grund Pontificio Istituto Biblico 2. Jg.
Lizentiat, Bibelexegese
Diözese Pécs (Fünfkirchen); italienisches Stipendium
Sapienzia
östliche Sprachen

András Telkes Diözese Esztergom (Gran); Stipendiat der Kirchenprovinz
Pontificium Institutum Utriusque Juris 2. Jg.
Lizentiat des Kirchenrechts

Ferenc Luttor Diözese Székesfehérvár (Stuhlweissenburg);
Studienhilfe

1938–1939

Antal Németh Diözese Veszprém; staatl. Stipendium
Pontificio Istituto Biblico 3. Jg.
Bibelexegese

Pál Németh Diözese Győr (Raab); staatl. Stipendium
Pontificio Istituto Biblico 3. Jg.
Laurea in der Bibelexegese

András Telkes Diözese Esztergom (Gran); staatl. Stipendium
Pontificium Institutum Utriusque Juris 3. Jg.
Kirchenrecht

József Bánk Diözese Esztergom (Gran); andere Unterstützung
Pontificium Institutum Utriusque Juris 3. Jg.
Kirchenrecht

Imre Vág Diözese Kalocsa; andere Unterstützung
Pontificio Istituto di Musica Sacra 1. Jg.
Baccalaureat, Kirchenmusik

Ferenc Nagy Diözese Pécs (Fünfkirchen); italienisches Stipendium
Pontificium Institutum Utriusque Juris
Baccalaureat, Kirchenrecht

Dezső Huszár Diözese Esztergom (Gran); Stipendiat des Fürstprimas
Pontificio Istituto di Musica Sacra
Baccalaureat, Kirchenmusik

1939–1940

Miklós Bittenbinder Diözese Esztergom (Gran); staatl. Stipendium
(Boér) Pontificium Institutum Utriusque Juris 1. Jg.
Kirchenrecht

Ferenc Nagy Diözese Pécs (Fünfkirchen); staatl. Stipendium
Pontificium Institutum Utriusque Juris 2. Jg.
Lizentiat des Kirchenrechts

Lajos Senkár Diözese Esztergom (Gran); staatl. Stipendium
(Könösy) Pontificio Istituto Internazionale Angelico 1. Jg.
Philosophie

Gellért Belon Diözese Kalocsa; italienisches Tauschstipendium
mittelalterlicher Kurs an der Sapienzia
Pontificia Università Gregoriana
Methodologie, Synthetik

- Imre Vág* Diözese Kalocsa; Stipendiat der Kirchenprovinz
Pontificio Istituto di Musica Sacra 2. Jg.
Lizentiat, Kirchenmusik
- János Bobák* Diözese Eperjes; Studienhilfe
Forschungen in Vatikan
- László Orbán* Diözese Győr (Raab); Studienhilfe
Pontificia Universita Gregoriana 5. Jg.
Doktor Theologiae
- 1940–1941**
- Miklós Kopcsányi* Diözese Pécs (Fünfkirchen); staatl. Stipendium
Pontificum Institutum Utriusque Juris 1. Jg.
Kirchenrecht
- Imre Vág* Diözese Kalocsa; staatl. Stipendium
Pontificio Istituto di Musica Sacra 3. Jg.
Kirchenmusik
- József Taksony* Diözese Pécs (Fünfkirchen); it. Tauschstipendium
Erforschung und Aufarbeitung der Nuntien des 18. Jh. im Archiv
von Vatikan
- Ferenc Kósa* Diözese Székesfehérvár (Stuhlweißenburg); Stipendiat der
Pontificio Istituto di Musica Sacra
Kirchenmusik
- Ferenc Nagy* Diözese Pécs (Fünfkirchen); staatl. Hilfe bei dem kirchlichen Sti-
pendium
Pontificum Institutum Utriusque Juris 3. Jg.
Kirchenrecht
- Antal Jakab* Diözese Siebenbürgen; Stipendiat der Kirchenprovinz
Pontificum Institutum Utriusque Juris 2. Jg.
Kirchenrecht
- Andor Zsigmond* Diözese Siebenbürgen; Stipendiat der Kirchenprovinz
Pontificia Universita Gregoriana 4. Jg.
- János Bobák* Diözese Eperjes; eigene Kosten, staatl. Hilfe
Pontificia Universita Gregoriana 1. Jg.
Kirchenrecht
- József Balogh* Diözese Veszprém; Stipendiat des Historischen Instituts
Scuola di Paleografia e Diplomatica 1. Jg.
Palegraphie und Diplomatik
- 1941–1942**
- László Hegyi* Diözese Pécs (Fünfkirchen); staatl. Stipendium
Pontificio Istituto di Musica Sacra 1. Jg.
Kirchenmusik
- Miklós Kopcsányi* Diözese Pécs (Fünfkirchen); staatl. Stipendium
Pontificum Institutum Utriusque Juris 2. Jg.
Kirchenrecht
- István Miklós* Diözese Kalocsa; staatl. Stipendium
Pontificio Istituto Biblico 1. Jg.
östliche Sprachen

- Ferenc Nyitrai* Diözese Vác (Waitzen); staatl. Stipendium
Pontificio Istituto Internazionale Angelico
Philosophie
- József Balogh* Diözese Veszprém; Stipendiat des Historischen Instituts
Pontificia Università Gregoriana
Methologie an der Fakultät für Kirchengeschichte
- Rezső Levárdy* Benediktiner; Stipendiat des Historischen Instituts
Scuola di Paleografia e Diplomatica 2. Jg.
Geschichte der Architektur
- József Taksonyi* Diözese Pécs (Fünfkirchen); Stipendiat des Historischen Instituts
Scuola di Paleografia e Diplomatica 2. Jg.
- Antal Jakab* Diözese Siebenbürgen; eigenes Stipendium
Pontificium Institutum Utriusque Juris 3. Jg.
Kirchenrecht
- János Bobák* Diözese Eperjes; eigenes Stipendium
Pontificia Università Gregoriana 2. Jg.
Kirchenrecht
- 1942–1943**
- Imre Domán* Diözese Eger (Erlau); Stipendiat des Kirchlichen Instituts
Sacra Romana Rota – Studium Causarum
Pontificio Istituto Anselmiano 1. Jg.
Kanonrecht und Liturgie
- László Hegyi* Diözese Pécs (Fünfkirchen); Stipendiat des Kirchlichen Instituts
Pontificio Istituto di Musica Sacra 2. Jg.
Kirchenmusik
- László Németh* Diözese Székesfehérvár (Stuhlweißenburg)
Stipendiat des Kirchlichen Instituts
Forschungen Klemens VIII. und Ungarn betreffend
- István Rojkovich* Diözese Hajdúdorog; Stipendiat des Kirchlichen Instituts
Istituto Pontificio Biblico 1. Jg.
Bibelexegese
- József Taksonyi* Diözese Pécs (Fünfkirchen); Stipendiat des Historischen Instituts
Pontificio Istituto di Musica Sacra
Kirchenmusik
Forschungen die Wiener Nuntien betreffend
- János Bobák* Diözese Eperjes; eigenes Stipendium (vom Ministerpräsident)
Pontificia Università Gregoriana 3. Jg.
Kirchenrecht
- János K. Tóth* Diözese Esztergom (Gran); Stipendiat des Außenministeriums
Archiv der Propaganda Fide
Forschungen betreffs griechisch-katholischer Bistümer zwischen
1700 und 1728

THE PONTIFICAL HUNGARIAN ECCLESIASTICAL INSTITUTE IN ROME

The origins of the Institute can be traced back to an initiative by Vilmos Fraknói (1843–1924), a scholarly priest. He was a historian, who spent several years studying Hungarian historical records and documents, and wanted to facilitate the difficult task of scholars by setting up an institution in Rome on a permanent basis. Some European nations - the French, the Russians and the Austrians - had already research institutes of their own in Rome and this may have served as an example for other nations. From 1892 on, Fraknói had made a protracted stay in Rome and after he had bought a plot of land at 139 Piazzale del Policlinico, he had a villa residence built by 1895.

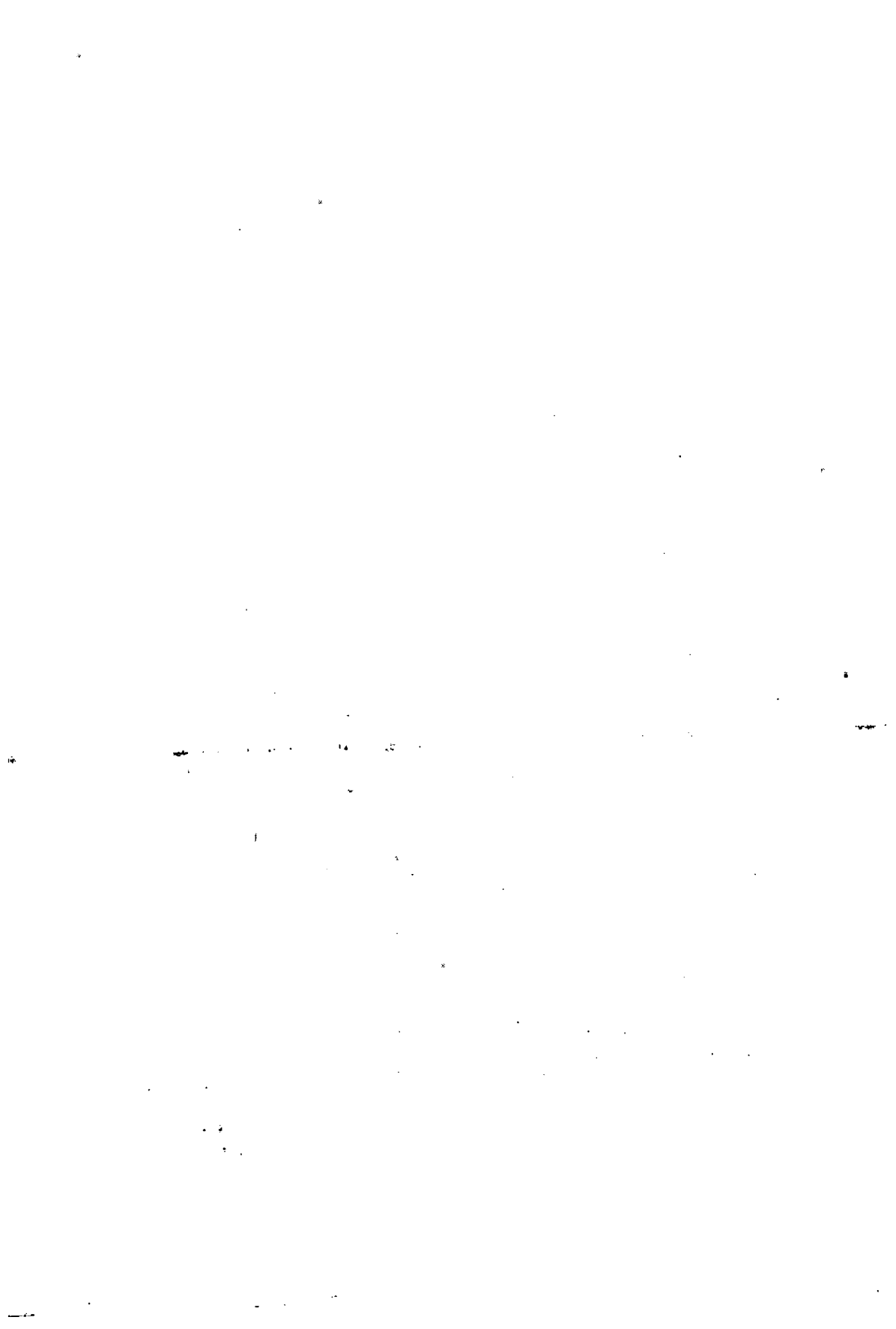
The actual functioning of the Institute for History began in the palace at 139 Piazzale del Policlinico in the academic year 1924/25. At that time lay scholars and priests were educated together. In 1927, the Hungarian State purchased the Palazzo Falconieri, built for Carlo Borromini, at 1 Via Giulia, in 1640, and this building was to inherit the function of Fraknói's palace, and was entered in the land register under the name of the Hungarian National Collections, and later, in 1934, under that of its official successor, the Hungarian National Museum. It was in this palace, surrounded by old patrician houses that the Collegium Hungaricum was given a permanent home, and it also housed the Ecclesiastical or Clerical Institute.

According to the plan of Kuno Klebelsberg, the Hungarian Minister of Education, the Hungarian Institute was to accommodate forty to fifty Hungarian scholars pursuing higher studies, and ten to twelve priests were also to continue studies there. The building had the following layout: on the ground floor a porter's room, living quarters for boarders, a library and a bureau were fitted out. On the mezzanine, living rooms were reserved for three sculptors. On the first floor exhibition rooms, lecture halls and apartments for prelates and cabinet ministers could be found. On the second floor, an Ecclesiastical Division was created, with seven living rooms, four guest rooms and a warden's office. On the third floor, the Historical Division had six living rooms, and on the fourth floor architects and painters were put up. Thus the Hungarian Institute or Academy in Rome included the Ecclesiastical College (Ecclesiastical Division), Fraknói's Institute of History, the House of Hungarian Artists and a College for General Studies. The Primate, Jusztinián Serédi's wish was from the start that the Ecclesiastical Division (*domus pia*) be truly ecclesiastical in character, and he did all he could to achieve this goal.

On behalf of the Congregation of Seminaries and Universities, Giuseppe Pizzardo, cardinal prefect, conferred on the Ecclesiastical Division of the Hungarian Academy the status of ecclesiastical institution by his decree of 8 June 1939. The decree issued on 15 May 1940 by the Congregation of Seminaries and Universities mentioned the fact that, a few years earlier, an ecclesiastical institution was set up in Rome, in the building of the Hungarian Academy, allowing for Roman Catholic priests from the dioceses of Hungary, and selected for this purpose, to pursue higher studies near the graves of the Apostles, in the centre of veritas. Pope Pius XII founded the Hungarian Ecclesiastical Institute in Rome by canonical institution (*canonica institutione*) through the medium of the Sacred Congregation, conferred on it the name and title "Pontifical" and granted it all the rights, prerogatives and privileges that similar institutions were entitled to have. In this way, the Hungarian Ecclesiastical Institute in Rome could be included under the category of pontifical institutions, which gave it not only distinction, rank and continuing stay in the eternal city of Rome, but also freedom from both Hungarian academic and even civic authorities.

Taking a look at the list of priests who studied in the Institute between the years 1914 and 1945, one can come to the conclusion that prominent scholars came from their ranks, distinguished University professors, chair-holders as well as eminent authors of professional literature.

The progress was interrupted by historic changes in Hungary's situation after 1948. The activity of the Institute was resumed in 1964, in terms of an agreement between the Church and the Hungarian State. From this time on, the Institute has continued to serve the spiritual improvement of the Hungarian Church and has been open to members of the clergy wanting to obtain higher academic qualifications.

SZILAS LÁSZLÓ

A PÁPAI GERGELY EGYETEM EGYHÁZTÖRTÉNELMI KARA

Az egyháztörténelem a teológiai tanulmányok szerves része. Ezért egyetemi és főiskolai tanszék bőven található. Teljesen kiépített egyetemi kar (fakultás) az egyháztörténelem tanítására csak a római Gergely Egyetemen, röviden a Gregoriánán, létezik. Alapítója XI. Piusz pápa volt. A Szemináriumok és Egyetemi Tanulmányok Kongregációjának 1932. augusztus 7-én aláírt rendeletével hozták létre.

A fakultás célja az egyháztörténelem ismeretének növelése és elmélyítése volt. Ezt kellett előmozdítani a történelmi segédtudományoknak is. Fontos szerepet játszott a történelemkutatás módszereinek, a források tanulmányozásának, a tudományos munkák írásának elsajátítása.

A főcél az egyháztörténelem négy korszakának, az ókornak, a középkornak, az új és a modern kornak analitikus és szintetikus tanítása szolgálta. Ehhez járult még a bölcelet története.

A segédtudományok az egyes korok, vagy kérdések alaposabb tanulmányozásához adják meg a szükséges eszközöket. Ezek között szerepeltek az első években: módszertan, paleográfia, kronológia, okirattan, hellén-görög és középkori latin nyelv, epigráfia (felirattan), levéltári ismeretek és hasonlók.

A felvétel feltételei voltak: a humanisztikus gimnázium, valamint a bölceleti és teológiai kurzus elvégzése legalább szemináriumi fokon. Ezek feltételezték, hogy a hallgatók az egyháztörténelem elemi ismereteit elsajátították, melyek alapul szolgálhattak a kifejezetten szaktudományos képzéshez.

A teljes kurzus elvégzése három évig tartott. Ezalatt a hallgatóknak el kellett sajátítani az egyháztörténelem általános ismeretét. Ehhez járult egy szabadon választott korszak alaposabb tanulmányozása, szaktanár vezetése alatt. A második év végén a hallgatók elnyerhették a licenciátusi fokozatot. A harmadik év a doktori dolgozat megírására szolgált.

Érdekes megfigyelni az első év tanmenetét. Az első félévben főtárgyként szerepeltek heti két órában az ókorból a Római Birodalom és a kereszténység az első három évszázadban; az újabb korból a reformáció a 16. században. A második félévben szintén két órában ez volt az anyag: a középkorból Konstantin és Nagy Károly a történelemben és a legendában; a modern korból az Egyház a 18. század végén. Segédtárgyak voltak: a protestantizmus történetéből az első félévben egy órában: A szekták Amerikában; azonkívül általános történelmi módszertan az első félévben három órában, latin paleográfia heti két órában a második félévben és ugyanabban egy órában bevezetés a

hagiográfia forrásaiba, főleg a görögbe, és keresztény archeológia heti egy órában.

Bő választási lehetőség volt a speciális anyagból a Gregoriána más fakultásain, így bizánci és szláv egyháztörténelem a Pápai Keleti Intézetben, szentatyák, dogmatörténet, hitvédelem története a teológiai fakultáson, egyházbizományi kérdések és missziótörténet a megfelelő karok anyagából.

Szemináriumi gyakorlatok voltak heti egy órában az első félévben: Plinius levele és Traján császár válasza; az egyház és állam viszonyának forrásai és a pápai hatalom Dante és Nicolaus Cusanus között; 13. századi válogatott források. A második félévben szerepeltek: görögnyelvű szentek élete, főleg a 40 sebastei vértanú története; a „Liber Pontificalis” kritikai kiadásának előkészítése és 19. századi egyháztörténelmi források.

Az egyháztörténelmi kar szervezője és első dékánja a spanyol jezsuita de Leturia Péter (1891–1955) volt. Bölcséleti és teológiai tanulmányai után a müncheni egyetemen doktorált egyháztörténelemből 1925-ben. Negyvenéves korában 1931-ben hívták Rómába a Gergely Egyetemre, hogy előkészítse a kar megnyitását és ugyanakkor résztvegyen a Jezsuita Rendtörténelmi Intézet indulásában is. Tudása, szervező tehetsége irányt szabott a fakultás munkájának. 1953-ig volt dékán.

Az első évben a következő tanárok szerepeltek: ókor – de Leturia Péter, 42 éves, 22 évig tanított; középkor – Silva-Tarouca Károly, 50 éves, 8 évig tanított és March József M., 58 éves, 6 évig tanított; újabb kor – Grisar József, 47 éves, 30 évig tanított; modern kor – Leiber Róbert, 46 éves, 29 évig tanított; protestantizmus – Crivelli Kamill, 59 éves, 5 évig tanított; hagiográfia – Simon János, 36 éves, 26 évig tanított; keresztény archeológia – Fausti Román, 46 éves, 16 évig tanított. A következő tanévben az ókort Hertling Lajos vette át, 42 éves, 28 évig tanított; a kiadástechnika tanára lett Fernández Dénes, 56 éves, 14 évig tanított, utódja 1949-ben Wicki József, 45 éves, 31 évig tanította ezt az anyagot.

1934-ben a fakultáson 2 doktorandus, 10 másodéves és 12 elsőéves, összesen 24 hallgató volt.

Az alig több mint hatvan évre jellemző, hogy egyes tanárok évtizedekig tanítottak, és így biztosították az egyháztörténészek képzésének folyamatosságát. Kempf Frigyes 33 évig tanította a középkor történetét, Monachio Vince 39 évig a keresztény ókort, Batllori Mihály 30 évig a modern kort és Rabikauskas Pál 36 évig a paleográfiát és okirattant. 1969 és 1983 között a magyar Pásztor Lajos volt a pápai udvar történetének és a levéltári ismereteknek a tanára.

Néhány speciális tárgy éveig szerepelt a programban, mint pl. a hagiográfia az alapítástól 1959-ig Simon János előadásában, a jogtörténet 1952 és 1965 között, a tanár Huizing Péter volt, és a liturgia története 1952–1973 között Schmidt Hermann vezetése alatt.

A tanárok között mindig voltak nemzetközileg is elismert történészek, pl. Leturia, Kempf, Batllori, Rabikauskas és Martina Jakab.

A hallgatók száma az első évben 11 volt, és 1938-ban elérte az 50-et. A 2. világháború után állandó növekedés mutatkozott és az 1956–57-es akadémiai

évben 102 hallgatója volt a fakultásnak. Ettől kezdve a hetvenes évekig 83 és 107 között mozgott a szám. Ekkor erős csökkenés jelentkezett. A mélypont 1974–75-ben volt csak 63 hallgatóval. 1986–87-ben újra 100 fölé emelkedett a szám és 1991–92-ben érte el az eddigi csúcspontot: 139-et.

Az utóbbi évtizedekben nagyon megnőtt az Európán kívüli, afrikai, ázsiai és délamerikai hallgatók száma. Ez nem kis problémát okoz egyrészt az egész egyháztörténet tanításában, másrészt az egyes világrészek történetének tekintetbevételében.

Az egyháztörténelmi fakultás kiad egy monográfia-sorozatot „Miscellanea Historiae Pontificiae” címmel, melyben eddig 61 kötet jelent meg. Évkönyve, az „Archivum Historiae Pontificae”, 1863 óta létezik évente 7–800 oldal terjedelemben. Ebből átlagosan 250–300 oldal a pápaság történetének évi bibliográfiája. Világos szerkezeti felépítése, gyakorlati használhatósága és nemcsak könyvészeti, hanem helyesírási pontossága miatt is a legismertebb bibliográfiák közé tartozik. A magyar jezsuita Arató Pál indította el és haláláig, 1993-ig gondozta ezt a nagy elismerésnek örvendő bibliográfiát.

Az utóbbi években a tanmenetet alkalmazni kellett a kor igényeinek és a hallgatók előképzettségének megfelelően. A cél ma is a régi, az Egyház útját és életét a történelemben kikutatni és ismertetni. Ennek megfelelően a fakultás kutatókat és tanárokat akar kinevelni, akik képesek lesznek arra, hogy az Egyház történetét magukból a forrásokból tanulmányozzák és előadják, mindig szem előtt tartva a régi mondást, mely szerint „a történelem semmit se állítson, ami nem igaz, és ne féljen az igazságtól”. A fakultás munkája felöleli az egész Egyház történetét. Tekintve azonban a római történelmi emlékek és levéltárak egyedülálló fontosságát, a pápaság történelmének művelését előtérbe helyezi.

A fakultás célja az, hogy az egész egyháztörténelem alapos ismeretét hallgatóinak átadja, a tudományos kutatás módszereit és eszközeit ismertesse és a jövő határokat a tanítás módszereibe bevezesse.

Rendes hallgató csak az lehet, aki a középiskolát és az első ciklust elvégezte. Ebben a hallgatóknak, ha nem tanultak előtte teológiát, annak alapjait, főleg az egyháztant, meg kell ismerniök. El kell végezniök egy általános bevezetést az egyháztörténelembe és azokba a tudományágakba, melyek szükségesek a kitűzött cél elérésére. Mindenkinek megfelelő módon ismernie kell a latin és az olasz nyelvet, azonkívül két másikat, egyet a latin, a másikat a német nyelvkörből el kell sajátítania. Ennek megtörténtét a kar felülvizsgálhatja.

A második ciklus legalább két évig tart. Ebben az időben a hallgatóknak el kell jutniök az egyháztörténelem általános ismeretére. Az első félév végén el kell döntenieök, hogy a régibb (1300-ig), vagy az újabb (1300-tól) korról szeretnének behatóbban foglalkozni. A ciklus végén megszerezhetik a licentitusi fokozatot az előírt vizsgák és a dolgozat megírásával. Ennek kb. 50 oldalnak kell lennie, mely megmutatja, hogy a hallgató alkalmas a tudományos kutatásra.

A harmadik ciklus a tanulmányok emélyítésére és a doktori dolgozat megírására szolgál, s annak megvédésével ér véget.

Az 1994–95-ös tanév menete a következő volt:

A második ciklus a licentiátus elérésére, 1–2. év:

Előírt alapvető kurzusok:

Első félév:

- Ókori egyháztörténelem 2.
- Újabb egyháztörténelem 1.
- Történelmi módszertan.
- Okirattan, főleg pápai.

Második félév:

- Középkori egyháztörténelem 1.
- Modern egyháztörténelem 2.
- Latin paleográfia.
- Keresztény archeológia és epigráfia (felirattan).
- A pápai kúria története.

Választható kurzusok:

Első félév:

- Keresztény művészettörténelem 3. A Francia Forradalomtól napjainkig.
- I. és II. Vatikáni Zsinat.
- A történelemírás története a 18. században.

Második félév:

- A tridenti reformok megvalósításának néhány szempontja.
- Az antiklerikalizmus Európában a 19. és 20. században.
- Az Egyház kialakulása Amerikában.
- A vallásos élet a 19. században, főleg Olasz- és Spanyolországban.

Szemináriumi gyakorlatok:

Első félév:

Történelmi és időrendi problémák magyarázatának és megoldásának gyakorlása.

- Az iskolai hitoktatás története a 19. századtól napjainkig.
- A művészetek fogalma a szentatyáknál és a középkorban.
- Tartományi és egyházmegyei zsinatok Latinamerikában a 16. században.
- A Jézus Társasága feloszlata (1759–1773).

Második félév:

- Kutatások a római vikariátus levéltárában.
- Langenstein Henrik zsinati egyháztana.
- A római régi Szent Péter bazilika.
- A középkor és a protestáns reformáció okai.

Harmadik ciklus:

Előírt kurzusok:

- Történelemtudomány, vagy történelemfilozófia.
- A keleti egyházak története.

Kiegészítő kurzusok a felvételi vizsga eredményei szerint:

- A latin mondattan szabályai gyakorlatokkal.
- Latin mondattani gyakorlatok és fordítások a megértés előmozdítására.
- Általános történelem.
- Földrajz.

Ezekon a kurzusokon kívül bőven vannak még választható kurzusok a teológiai, missziós, szociológiai és más fakultások tananyagában is.

Egy fontos megjegyzés: aki az egyháztörténelmi fakultáson szerezte meg a doktorátust, bármely tárgyat taníthat egy teológiai fakultáson, amelyből megvan a licenciátusi fokozata (Acta Apostolicae Sedis, 37. 1945. 272. o.)

LÁSZLÓ SZILAS

THE FACULTY OF ECCLESIASTICAL HISTORY OF THE PONTIFICAL GREGORY UNIVERSITY

It is the Gregory University in Rome alone, which has a fully fledged faculty for the teaching of ecclesiastical history. The objective of the faculty is to impart knowledge to its students across the entire range of ecclesiastical history, to acquaint them with the methods and tools of academic research and to introduce future teachers in teaching methodology. The curriculum contains three cycles of study. At the end of the second cycle, the students can obtain a Bachelor's degree (licentiatus) and the third cycle is completed by defending a doctor's thesis. The programme contains key subjects, subsidiary subjects, seminars and practical classes and extras. The organizer and first dean of the Faculty of Ecclesiastical History was a Spanish Jesuit, Peter de Lecturia, who headed the Faculty between 1931 and 1953. Some members of the academic staff had taught there for decades, ensuring thereby the continuity of the training in ecclesiastical history. The internationally known and recognized history teachers had no more than 11 students to teach in 1932, but by the seventies their number increased to about one hundred. Since the academic year 1975/75, which could be considered as touching the bottom, the number of students has been on the increase again, owing partly to the fact that, in recent years, an ever growing number of students have arrived from outside Europe. This raised the question of the necessity of adapting the curriculum to the special needs of the new students. The Faculty of Ecclesiastical History has published a monograph series under the title "Miscellanea Historiae Pontificiae", and an annual entitled "Archivum Historiae Pontificae". The annual, launched in 1963, contains as a regular feature an annual bibliography of the history of the papacy; this was started by a Hungarian Jesuit, Pál Arató.

ELISABETH KOVÁCS

BIBLIOTHECA PONTIFICUM
A MODERN PÁPASÁG-TÖRTÉNET ALAPVETÉSE ÉS ALAPVONÁSAI

A Pápai Gergely Egyetem Egyháztörténeti Karának professzorai 1963-ban adták ki az *Archivum Historiae Pontificiae* (AHP) első kötetét, amelynek célja a pápaságtörténet objektív kutatása. A Gergely-Egyetem Egyháztörténeti Kara, amely 1932 óta végzi az egyháztörténet felsőfokú oktatóinak képzését, már közvetlenül a második világháború után ki akarta adni saját folyóiratát. Hosszabb késlekedés és alapos előkészítési folyamat után az évkönyv a Kar fennállásának 30. évfordulójára jelent meg.¹

A II. vatikáni zsinat abban az időben éppen második ülészakát tartotta, így az AHP a Zsinat szellemét tükrözi vissza, amely döntő jelentőségű a pápaság új felfogása szempontjából is.

A kiadók felhívták az egész világ történészeit, nemzetre, nyelvre, vallásra való tekintet nélkül, hogy vegyenek részt a pápák és a pápaság objektív történetének megírásában, hogy munkáikat tegyék közzé az új évkönyvben, egy olyan orgánumban, amely minden kutatónak, az egyetemes történelem kutatóinak is szolgálni kíván, mert hiszen az egyetemes történet szerves része a pápaság története is.²

Ettől kezdődően folyamatosan 29 kötet jelent meg.

Az egyes kötetek egyharmadát a pápaságtörténet nemzetközi bibliográfiája teszi ki, amelyet Arató Pál SJ dolgozott fel. Időközben ez, példa nélküli módon, a pápák képzeletbeli könyvtárává nőtte ki magát.

Az AHP 30 éves évfordulója alkalmából megvizsgáljuk ennek a kiváló bibliográfiának jellegzetességeit és sajátosságait, és annak tartalma és szerkezete alapján felvázoljuk a modern pápaságtörténet kívánalmait, kereteit és alapelveit.

1 Vincenzo Monachino SJ, *Alle Origini di „Archivum Historiae Pontificiae”*, in: AHP 28 (1990) 9–22; Ludwig von Hertling SJ, *Die kirchengeschichtliche Fakultät in Rom und ihr neues Jahrbuch*, in: *Stimmen der Zeit* 174 (1964) 231–232.

2 *Lectoribus editores*, in: AHP 1 (1963) 8. „Et iam omnes historiae cultores cuiusvis gentis, linguae ac religionis (sic!), quorum historiam pontificiam plenius noscere vel promovere interest, humanissime invitamus, ut animadversiones suas consilia, praecipue vero sua investigationis operam nobiscum communicare velint. Sic enim fiet, ut hi nostri annui Commentarii instrumentum in dies aptius evadant ad historicas disciplinas vere utiliterque provehendas.”

Ezen kívül kiértékeljük azt az érdeklődést és eredményt, amelyet a kutatás a közés megindulása, tehát 1961 óta, a pápaságtörténet számára nyújtott. Ismertetjük a tudományos közlemények érdeklődésének súlypontjait és a kutatási irányokat.

Arató Pál évente 4000 – 5000 tételt ismertetett, átlag 4438,1 címet. 29 év alatt így 128 705 közleményt, amelyek Szent Péterrel kezdődnek és a jelenlegi pontifikátusokkal végződnek.³ Ez a hatalmas Bibliotheca Pontificia egyáltalán nem szubjektív kritériumok alapján készült.⁴ Az itt felvett tételek európai és más kontinensek, így az USA és Kanada tudományos folyóiratait és gyűjteményes munkáit (emlékkönyveket, kongresszusok anyagát és lexikonokat) ismeretnek, önálló publikációkkal és reprintekkel kiegészítve. Közvetlen vagy közvetett kapcsolatban állnak a pápaság történetével.⁵ Közvetlenül a tudományos produkciókból származva, kettős aktualitásuk van. Mert a bibliográfia nemcsak az összes múltbeli pápaság kutatás jelenlegi állását tükrözi vissza, hanem folyamatosan regisztrálja a jelenlegi pápaságra vonatkozó publikációkat is.

Ludwig von Pastor „Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters” c. – utánnomásban ismételtelen megjelenő – alapvető művéhez⁶ nincs mérhető munka a katolikus világban. Pastor szándéka az volt, hogy forrásközlésekkel korrigálja Ranke Pápák történetét,⁷ és katolikus szemszögből ellensúlyozza ezt a protestáns munkát, s így „meggyőzze az olvasót... a Szentszéknek ill. a Szentszék mindig Isten által vezetett fejének az üdvösség szempontjából szükségszerű szerepéről... A pozitívizmus szelleme uralkodik, ezért az van előnyös helyzetben, aki többet kínál, aki gazdagabban megajándékozza az olvasót vagy még inkább a felhasználót mind a reflexió, mind a más jelenségekkel való kapcsolat kimutatása, mind a közvetlen megszólítás útján. Nyilvánvaló műünkben az apologetikus tendencia. Ezért az ódivatúság gyanújába eshet..., mert az anyagot nem csúcs- és súlypontok szerint, hanem kronológi- kusan, azaz az egyes pápaságok sorrendjében tárgyaljuk.”⁸

Pastor csak részben valósította meg eredeti koncepcióját, amely az összes pápa történetét tárgyalta volna, Szent Pétertől egészen XIII. Leóig, azt követően, hogy Hartmann Grisar SJ⁹ feladta a korai századok és a középkor pápai történetének feldolgozására vonatkozó tervét, és Rómából Innsbruckba távozott.

Ludwig von Pastor művét az avignoni korszakkal kezdi és 16/2. kötetében VI. Pius halálával végzi.

3 A számonkénti eltérésekről l. 19. sz. jegyzetet.

4 Vö. Horst Fuhrmann, *Papstgeschichtsschreibung. Grundlinien und Etappen: Geschichte und Geschichtswissenschaft in der Kultur Italiens und Deutschlands*. Wissenschaftliches Kolloquium zum hundertjährigen Bestehen des Deutschen Historischen Instituts in Rom (24–25. Mai 1988), hrsg. v. Arnold Esch und Jens Petersen, Tübingen, 1989. 163.

5 L. az egyes kötetek kezdő megjegyzéseit.

6 Ludwig von Pastor, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, Freiburg i. Br. 1886–1934.

7 Pastor, l. 6. jegyzet, I, V.

8 Fuhrmann (L. 1. j.) 154.

9 Ludwig Koch SJ, *Jesuiten-Lexikon. Die Gesellschaft Jesu einst und jetzt, A–J*, Paderborn 1934 (Reprint, Löwen–Heverlee 1962) 735.

Josef Schmidlin, Pastor egyik munkatársa és tanítványa, a 19. század pápáinak történetével foglalkozott és mesterének végzéséből a művet egészen XI. Piusig folytatta.¹⁰

E gazdag forrásanyagra alapozott munkákkal szemben minden újabb pápaságtörténet csak kompiláció. Ezek a művek az újabb életrajzokat és forrásokat egymástól eltérő módon és olykor aránytalanul használják fel.

E katolikus-protestáns kontroverzia során, amely a pápaságtörténetírást egészen a 20. századig meghatározta, Johannes Haller protestáns szemszögű feldolgozását követően a hangsúly az intézményre, az idő- és személyfelettire került, „arra a ... módra, ahogyan (az) a változó időkben megtestesül”, mint „eszmény és valóság”.¹¹

Franz X. Seppelt Pastor tervezetéhez hasonlóan és Johannes Hallerével ellentétesen katolikus szempontú pápaságtörténetet kívánt írni, ő is a francia forradalommal jelezte be munkáját.¹²

A II. vatikáni zsinattal alapvetően megváltozott a pápáról és a pápaságról alkotott szemléletmód. E változást, amelynek során a kontroverz, apologetikus és doktrinális jellegű történetfelfogást az interdiszciplináris dialógus, a belső összefüggések ismertetése és objektivitásra törekvés váltja fel, Arató Pál bibliográfiája és ennek közlési módja szemlélteti a legjobban.

A pápaság lényegéről, küldetéséről és funkciójáról alkotott reflexió, továbbá a helyi egyházakhoz, népekhez és nemzetekhez való viszonyának vizsgálata ugyanúgy helyet kap, mint annak kibontakozása vagy visszafejlődése a századok folyamán. Az egyes tételeket csak tudományos minőség szempontjából vizsgálja, függetlenül az egyes szerzők nemzeti hovatartozásától, nyelvétől, felekezetétől.

Az anyaggyűjtés szempontjai:

- a pápaság a maga időbeli és időfeletti önértelmezésében,
- a primátus doktrinái és teológiai,
- a tanítóhivatali feladatok és a hitvédelem,
- tekintélye és kapcsolata az egyház és világ minden életmegnyilvánulásával, életformájával és struktúrájával,
- politikai funkciója– történeti megjelenése az egyes személyek, intézmények, korhoz kötött megnyilvánulások tükrében (az életformák, a környezet, a hivatalvezetés szervezete),
- ökumenikus szempont (judaica, islamica, lutherana, massonica).

A bibliográfia anyaggyűjtése empirikus: Szent Pétertől a mindenkori aktuális pápáig terjedő téma figyelembevételével a tudományos közleményekből évi bontásban mindaz ismertetésre kerül, amely közvetlenül és közvetve a pápaságra és a pápákra vonatkozik. E felfogás alapján az egész egyháztörténelem

10 Josef Schmidlin, *Geschichte der Päpste der neuesten Zeit, I–IV*. München 1934–1939, Pastor munkájának folytatásáról l. az I. kötet előszavát.

11 Fuhrmann (l. 1. j.) 157.

12 Franz X. Seppelt – Georg Schwaiger, *Geschichte der Päpste von dem Anfang bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*, I–V, 2. kiadás, München 1954–1962. Előszó az I. kötetben.

időtartamára kitekintő hatalmas bibliográfia keletkezett, a pápaságtörténetre koncentráltan.

A bibliográfia struktúrája, amelybe általános, alapvető és segéttudományok egyaránt bekerültek, a pápák sorát kronológikusan követi. Ezzel nagyon egyszerű és hatékony felhasználást biztosít, amelyet az indexek (rövidítések, szerzői és rendszeres index) rendkívül megkönnyítenek.

Öt nagy fejezetbe tagolódik

A – Generalia

B – 1-3. és 4-7. század

C – 8-10. és 11-13. század

D – 14., 15. és 16. század

E – 17., 18. és 19. század

F – 20. század.

és mindegyik fejezet – a kutatás mindenkori helyzete szerint – alfejezetekre oszlik.

A Generalia-ban (A fejezet) található az általános jellegű tanulmányok:

Archivisztika

Pápaságtörténet

Prímátus és Püspökök

Tanítóhivatal

Zsinatok

Liturgia

Kánonjog

Római Kúria

Pápai oklevelek

Pápai Állam

Róma

Szerzetesek

Ökumenika

Missziók

Egyéb

A B fejezet 800 évet ível át, Pétertől Agathoig (678–681) és hozza a pápák és ellenpápák irodalmát csakúgy, mint azok ekléziológiai vonatkozásait, az állam és egyház kapcsolataira vonatkozó irodalmat, a régészeti és a liturgiátörténeti kutatások eredményeit.

A kora-keresztény periódusban a pápaság és a korai kereszténység történetét Róma és egyházai összefüggéseiben vizsgálja. Az életrajzi és intézményi szempontok találkozása esetén utóbbiakat az előbbi szerint tárgyalja, így pl. az ökumenikus zsinatokat az esedékes pontifikátus keretei közé illeszti (kezdő év szerint).

A C fejezet, amely a 8–13. századot tárgyalja és 600 év pápaságtörténetét tekinti át, olyan kamerára emlékeztet, amely a pápák jelentőségét a népvándorlás során keletkezett és az Imperium Romanum örökségébe lépő keresztény királyságok (Imperium, Regnum, Regna, Bizánc) szempontjából fogja fel és illusztrálja azok kapcsolatrendszerét.

A szláv missziók, a zsinatok, a pápai hivatalvezetés és tradícióátadás írásbeliségének megerősödése (Archivistica, Documenta Pontificia), a szerzetesség kialakulása (Religiosi) is figyelembe vett szempontokként jelentkeznek, ugyanígy az iszlám és Dante az érett középkor és a korai reneszánsz metszéspontján.

A D fejezet, amely a 14–16. századot, 300 év pápaságtörténetét tárgyalja, dokumentálja a korszak növekvő forrásbázisát. A 14. és 15. század ellenpápai, az avignoni fogság és a nyugati egyházszakadás – amely már a megelőző században megkezdődik – a történeti vizsgálódás középpontjába kerül. Avignon és Róma, Concilia és Hussiana tematizálják az életrajzi kereteket, így VI. Sándor és Savonarola korát.

Az ekléziológiai válságos és ellentmondásos 16. század, a „Reformatio” és „Lutherana” címek kiegészítik a Trentói Zsinat (1545–1563) és III. Pál pontifikátusát (1534–1549).

Az Egyházi Állam problematikája, amely e században a figyelem középpontjába kerül, továbbá a pápák politikai visszahúzódása az Imperium Romanumból Itália területére, jellemzi a 16. századot, amelyben dominánssá válnak egyes személyiségek („Cardinales”), míg a pápák és családjaik monumentális építkezései kialakítják Rómát. A kultúra, a zene és a művészettörténet témáit tárgyaló tanulmányok is jelentősek a pápaság szempontjából.

Az E fejezetben, amely a 17. 18. és 19. századot koordinálja, a témák: Róma, Itália és Galilei, ekléziológiai problémák, továbbá az egyes pápaságok időtartama alatti egyes témák.

A – VI. Pius pápaságát (1775–1799) is meghatározó és az egyházi állam felszámolását megindító – francia forradalommal indul meg a modern tudományos kutatás is a pápaságról. A kutatók érdeklődése a 19. és 20. századi témákra összpontosul, amelyet indokol a források könnyebb olvashatósága, jobb állapota és a kutatás könnyűsége.

A 19. század első felének feldolgozásai a 18. század tematikájának megfelelően a pápáknak Rómán és Itálián belüli helyzetével foglalkoznak.

Az Egyházi Állam elfoglalása és Róma elvesztése után a nagy témák: a mindenkori pápaság önértelmezése, szellemi-lelki hatása és a tanítóhivatal működése.

Az AHP teljes bibliográfiájának egyötöde a 20. századdal foglalkozik, az F rész a modern pápaságtörténetre vonatkozó tanulmányok nagy számának adatait hozza.

A közelmúlt tendenciáinak historiográfiai feldolgozása kapcsolódik a modern feldolgozási és kutatási lehetőségekkel.

Néhány appendix, amely dokumentálja a pápák és pápaságok hatását a film és az irodalom tükrében, utal erre a forrásfajtára.¹³

A bibliográfiában hangsúlyozott témák sokrétűsége megfelel a 20. század dinamikájának: a tér- és időbeli határok meghaladásának. Néhány lényegesebb elem:

Questio socialis

13 Vö. 16. és 19. kötet.

Jura hominis
Ecclesia et Status
 Status socialistae
 America
 Palæstina
Œcumenica
Modernismus
Italia
Germania
Bellum
Concilium Vaticanum II
Magisterium
Peregrinationes
Codex Juris Canonici
Synodus episcoporum 1980, 1983, 1985, 1987, 1990
 Küngiana
 Boffiana
 Eschatologia
 Declaratio de Associationibus Massonica
Nationes
Pax

Az új kiadások, reprintek felsorolásával az a szerző szándékozza, hogy kimutassa az egyes jelentős munkák, hagyományok és hagyományláncok jelentőségét és utóhatását a történeti kutatás egészében, s felmutassa súlypontjait.

A bibliográfia minden fejezetében közli a korábbi kötetekben ismertetett könyvekről hozott recenziókat, amely lehetővé teszi a tudományos vitákról való gyors tájékozódást és az egyes új kötetek jelentőségének felmérését.

A három index (Abbreviatorum, Auctorum, Systematicus) tájékoztatást ad a folyóiratokról, Miscellaneákról és lexikonokról, amelyek címét a bibliográfia tartalmazza, és a szerzőkön túl kiterjed a személyekre, helységekre és tárgyakra is.

128 705 cím esetében, amelyet P. Arató 29 év alatt ismertetett, szinte lehetetlen tartalmilag kiértékelni a bibliográfiát. maga sem volt erre képes, bár kimutathatóan ismerte az általa hozott tanulmányokat, keresztutalásokkal látta el és a Generáliáknál kiemelte az egyes pontifikátusok határait, hogy a kutatási területeket könnyebben megtalálhatóvá tegye.

A tartalmi értékelés kiterjedhetne a pápaság tekintélyére, funkciójára és feladatára, a tanítóhivatal és a hit védelme gyakorlási módjainak változására, a jelenségek és tanítások megítélésére, és más vallásokhoz, felekezetekhez való viszonyára.

Ugyancsak érdekes volna, a pápai utazások alakulásának figyelemmel kísérése, nemcsak az úti programé, hanem az egyes utazások motívumainak, céljainak vizsgálata.

Lotte Wewalka számára és az én számomra is, e hatalmas bibliográfia kiértékelésére egyetlen alkalmazható módszer a pápaságtörténet kutatási súlypontjainak és irányzatainak vizsgálata maradt.

A szerzők eredetének ill. nyelvének vizsgálata, a kutatói földrajz felvázolása már meghaladta lehetőségeinket.¹⁴

Vizsgálatunk módszere egy igen egyszerű statisztika alkalmazása, az összes tanulmány megszámlálása, és pedig mind a 29 évfolyamon keresztül. Statisztikánk követi P. Arató számozását, bár több címet közöl, mint számot. A számok és címek aránya egyharmada-egynegyede azon tanulmányoknak, amelyeket a nyomtatást megelőzően a már megállapított számok közé beillesztett.¹⁶

Minden statisztika torzít, így a mienk is, a hivatalos számozást követve, nem ad képet az anyag teljességéről. E látszólagos pontatlanság ellenére az anyag bősége miatt, ami a kutatás súlypontjait és irányzatait illeti, mégis biztos és egzakt eredményeket kapunk.

Az első kérdés az egyes pontifikátusok feldolgozottsági fokára vonatkozik. Ezt két irányból válaszolhatjuk meg:

- ami a feldolgozott pápák és ellenpápák számát illeti,
- ami a pápaságtörténet egyes korszakaira vonatkozik, a periodizációt követve, a bibliográfia szerint.

A statisztikára vetett pillantás arra hívja fel figyelmünket, hogy 1963 (1961) és 1991 között

262 pápából (100%)

187 (71,4%) lett feldolgozva,

55–71 pontifikátus (21,0–27,3%) részletesen feldolgozva,

20 pápa (7,6%) nem kapott említést. (1A ábra).

54 pápát (20,6%) mind a 29 kötetben megemlíti.¹⁶

Az *Annuario Pontificio* 37 ellenpápát regisztrál.

Ezek közül 20 (54,0%) lett feldolgozva,

2 (6) részletesen (5,4%),

17 ellenpápa pedig (45,9%) nem nyert említést.

Egy ellenpápa (2,7%) mindig magára vonta a kutatók figyelmét.¹⁷

A kutatás súlypontjainak vizsgálata¹⁸ ismételten négy pápát első helyre emel ki:

II. János Pál (átlagban 222 cím)

XXIII. János (átlagban 204,6 cím)

IX. Pius (átlagban 158 cím)

VI. Pál (átlagban 136,3 cím).

14 FUHRMANN (I. 1. sz. j.), 162, bizonyítás nélkül: a német nyelvű kutatók száma csökken, az angol és francia kutatók száma emelkedik.

15 Pl.: I. kötet: 3436 szám – 727 beillesztett cím – összesen 4163 cím. 10. kötet: 3902 szám – 1197 beillesztett cím – összesen 5099 cím. 11. kötet: 4021 szám – 1117 beillesztett cím – összesen 5138 cím.

16 A részletes feldolgozás kritériumaként legalább öt olyan tanulmányt feltételezünk, amely a címben említi az illető pápa nevét, a tematizált alcímre való tekintet nélkül (pl. Concilia).

17 Hippolytus.

18 Olyan pápák, akiket 70-nél ill. 50-nél több tanulmány dolgoz fel.

Az első helyen váltogatják egymást:

Péter (átlagban 47,1 cím)

III. Pál (átlagban 48,3 cím)

XIII. Leo (átlagban 64,9 cím)

XI. Pius (átlagban 52,4 cím). (vö. 2A, 2B–7A, 7B cím)¹⁹

XXIII. János óta a kutatás fő területe a mindenkori uralkodó pápa, I. János Pál kivételével, az érdeklődés néhány évvel a pápa halálát követően csökken, és utódja iránt fordul.

A kutatás súlypontjainak második sorozata a következő pápákra összpontosul:

XIII. Leo (átlagban 64,9 cím)

XI. Pius (átlagban 52,4 cím)

XII. Pius (átlagban 51,3 cím)

és egymást váltogatva

Péter (átlagban 47,1 cím)

III. Pál (átlagban 48,3 cím).

Súlypontok: VI. Pál és II. János Pál apostoli útjai, a pápaság jelenléte a jelenkorban és konkrét találkozása az egyházzal és a világgal.

A pápai enciklikák és tanbeli döntések, a püspöki szinódusok ülészekai, a Hittani Kongregáció döntései ugyancsak témáit képezik a kutatásnak, mint ahogy az új Egyházi Törvénykönyv értelmezése is.

A kutatás fő iránya a II. vatikáni zsinat (1961–1965) lefolyásának és eredményeinek a vizsgálata, amely az I. vatikáni zsinattal, a Trentói zsinattal és a 15. századi zsinatokkal összehasonlítva, az ekkleziológiai vita tárgyát képezi.

Másik nagy téma az Egyházi Állam megszűnése, az I. vatikáni zsinat és az olasz nemzeti állam összefüggésében, továbbá a Lateráni Egyezmény.

Ehhez kapcsolódnak még:

– a szociális kérdés,

– a pápák és a nemzeti szocializmus, a faszizmus és a második világháború.

Péternek, az első pápának vonzereje továbbra is nagy a kutatás számára, elsősorban a Szent Péter bazilikában folytatott régészeti feltárás kapcsán. A bibliográfia felsorolja az ezegetikai munkákat (Biblica) és Szent Péter tiszteletével (Cultus S. Petri) kapcsolatos újabb irodalmat.

A pápaság hatására vonatkozóan tanulságos annak a 36 pápának a felsorolása, akik a szépirodalomba is bevonultak, továbbá annak a 31-nek, akik a filmekben fő- ill. mellékszerepet játszottak.

23 közülük az irodalom és a film szereplői, elsősorban az érett középkor (11–13. század) pápai

(11 az irodalomban, 7 filmen),

továbbá a 16. századéi

(6 az irodalomban, 6 filmen),

és a 20. századéi

¹⁹ Kompjűtergrafikák az 1. és 29. kötetre, az 5 (1967), 10 (1972), 11 (1973) és 22 (1984) kötetre. Az 5. 10. 11. és 22. kötetek hozzák a legtöbb címet (4927–5138).

(6 az irodalomban, 7 filmen).

Ez a statisztika érzékelteti a pápák egy csoportjának olyan jelentőségét, amely messze meghaladja a történetírás és a népszerűítő irodalom feldolgozási lehetőségeit (vö. 8A, 8B ábra), erre utal az irodalomban és a filmekben szereplő fiktív pápák jelensége is. Ezek a művek kor- és egyháztörténeti témákat dolgoznak fel.

Kutatásaink végül azt is megpróbálták felmérni, melyek a kutatás fő irányjai (vö. 9–19. ábrák).²⁰

Ezek összefoglalják a feldolgozott ill. részletesen feldolgozott pápákra vonatkozó eredményeket.

A szinopszis illusztrálja, századonként és a feldolgozottsági szintje szerint csoportosítva, a következő fő irányokat:

1. A 19. és 20. század pápáinak feldolgozottsági szintje 83,3–100% között van.

A 20. századi pápaságok 75–100%-osan, a 19. századiak 66,7–100%-osan lettek részletesen feldolgozva (vö. 9, 10. ábra).

2. Ezt követik a 15. és 14. század pápaságai, ezek feldolgozottsági szintje 80–100%, míg a 15. századi pápák részletes feldolgozást nyertek (54,5–100%) (vö. 12, 11. ábra).

3. Harmadik helyen szerepelnek a 18. és 17. század pápái (22,7–100%), részletesen csak a 18. századi pápák lettek feldolgozva (25–87,5%) (vö. 13, 14. ábra).

4. Majd a 16. század következik (58,8–88,2%) (15. ábra). 30–72,7%-ig lettek kutatva a 14. századiak (12. ábra), 41,2–70%-ig a 16. századiak, 36,4–72,7%-ig a 17. századiak (vö. 15, 14. ábra).

5. A 11–13. századiak 35,6–72,2%-ig, részletesen 9,3–24,5%-ig (vö. 16. ábra).

6. Az első évezred pápáinak kutatottsági foka maximálisan 50 %, kivéve a 10. kötetet (86,2% az 1–3. századból, 69,1% a 4–7. századból). Gyakrabban kutatottak közé csak a pápaságok 6,9–10%-a tartozik (vö. 18, 17. ábra).

7. A kutatás legnagyobb hiátusai a 8–10. századi pápák esetében figyelhetők meg, itt a maximális kutatottsági szint 37%. A részletesen kutatott pontifikátusok maximuma 4,7% (vö. 19. ábra).

A kutatási főirányok elemzése egybecseng a kutatás súlypontjai vizsgálatának eredményeivel:

1. A II. vatikáni zsinat alatti és utáni pontifikátusokról folyik a leghevesebb tudományos vita, ezt csak fokozzák a nyomtatás, a sokszorosítás technikai lehetőségei. A korszak kutatása világméretben is kiemelkedő.

2. Második fő téma az Egyházi Állam megszűnése és a pápaságkép megváltozása: a Patrimonium Petri szuverénjéből, ill. annak legnagyobb földi hatalomra való igényéből az életre vonatkozó tanítása világszerte elismert letéteményese, és a világ lelkiismeretének hangja lesz. Ezt dokumentálják azok a munkák, amelyek a

20 Az ábrák megfelelnek a 19. sz. jegyzetben említett, részletesen feldolgozott pápák mintájának. A fiktív pápákhoz vö. 13. sz. j.

18. század végétől a „Tanítóhivatal” (Magisterium) cím alatt található az AHP bibliográfiájában.

3. Számítalan olyan tanulmányt is regisztrál, amely a pápai ígahirdetés megváltozott formáiról, amelyek nélkülözik a korábbi kereszties háborúk jellegét és exkommunikációkat, és a hit propagálásának módszereit enciklikák írásában, ökumenikus párbeszédben és missziós utakban találták meg.

4. A kutatás egyik fő iránya a zsinati periódusok vizsgálata, a tudományos irodalom tanulmányozza a II. vatikáni zsinatot és összehasonlítja azt az I. Vatikánnummal, a trentói zsinattal és a 15. század ökumenikus zsinataival, valamint e korok ekléziológiai felfogásaival.

5. Végezetül, vizsgálatunk legfontosabb eredményeképpen a pápák történeti jelentőségét kell megemlítenünk, amely a kutatottsági szinttel összefüggésben áll. Maga a történelem szelektál, ez kétség kívül összefügg a dokumentumok, okmányok és hagyományok fennmaradásával.²¹

Ezzel válik érthetővé a 8–10. századi pápák történetének „terra incognita”-ja.

P. Arató bibliográfiája méreteiben és intenzitásában is a pápaság történelmi realitására hívja fel a figyelmet, arra a visszhangra, amelyet az idők során az egyes kontinenseken kiváltott, s amely elválaszthatatlanul összeforrott a századok történéseivel és mozgalmával. Menties az apologetikai hajlamtól és attól az ideológiai szűklátókörűségtől, amely a pápaság történetét teológiai tudományágra redukálja.²²

Arató Pál nyitott volt minden újra, egyben minden elfelejtettre, rugalmas és kész mindannak elfogadására, amely megfelelt témájának és szelektációs kritériumainak.

Köszönettel tartozunk neki e hatalmas teljesítményért, tágas horizontjáért. Az Archivum Historiae Pontificiae-t pedig a régiekkel együtt köszöntjük: „Ad multos annos!”

Németből fordította: Somorjai Ádám OSB

21 Gondoljunk Nagy Szent Gergely élete és műve iránt megnyilvánuló, az utóbbi száz évben fokozott érdeklődésre, l. Robert Godding, *Bibliografia di Gregorio Magno (1890–1989)*, Roma 1990. (Opere di Gregorio Magno, Complementi 1); uő, *Cento anni di Ricerche su Gregorio Magno. A Proposto di una Bibliografia*, in *Studia Ephemeridis „Augustinianum”* 33 (Roma 1991), 293–305.

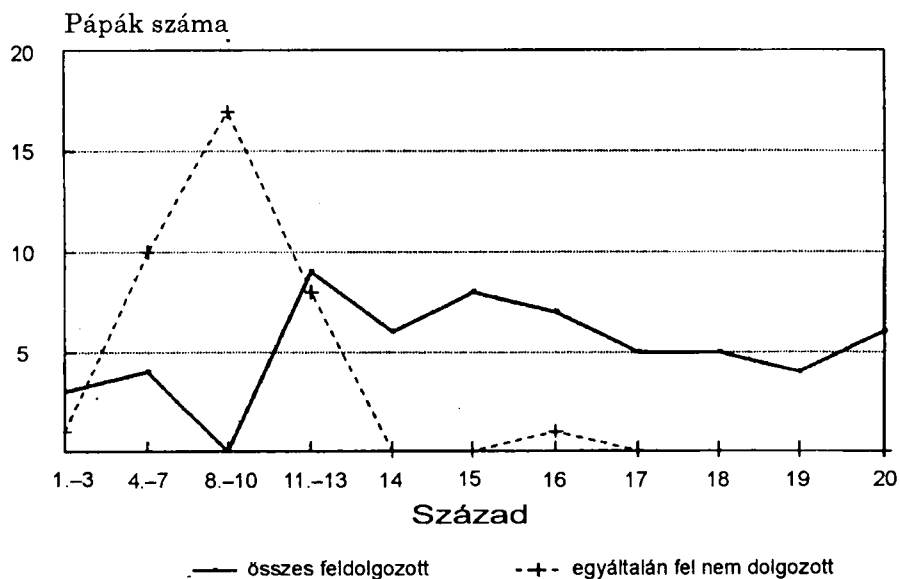
22 Fuhrmann (l. l. j.) 160.

Summary

This article honours the bibliographical achievement of Pál Arató SJ on the thirtieth anniversary in 1992 of the *Archivum Historiae Pontificiae*. The characteristics of this great bibliographical opus for papal history are described as well as the criteria, framework, and guidelines for modern papal historiography, which the work defines. Using statistical methods a picture emerges of the changing interests of researchers in the field of papal history in the course of the last third of the twentieth century. The focus and accent of historical research have been pinpointed, and trends in research identified, and illustrated with the aid of computer graphics.

The original text was published in: *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, Vol. LXXXVII (1992), N° 3-4. (*Eine Bibliotheca Pontificum. Grundlagen und Grundlinien für eine moderne Geschichte der Päpste.*) Here is offered the Hungarian translation because Pál Arató SJ was native in Hungary.

AZ ÖSSZES FELDOLGOZOTT ÉS EGYÁLTALÁN FEL NEM DOLGOZOTT PÁPÁK.

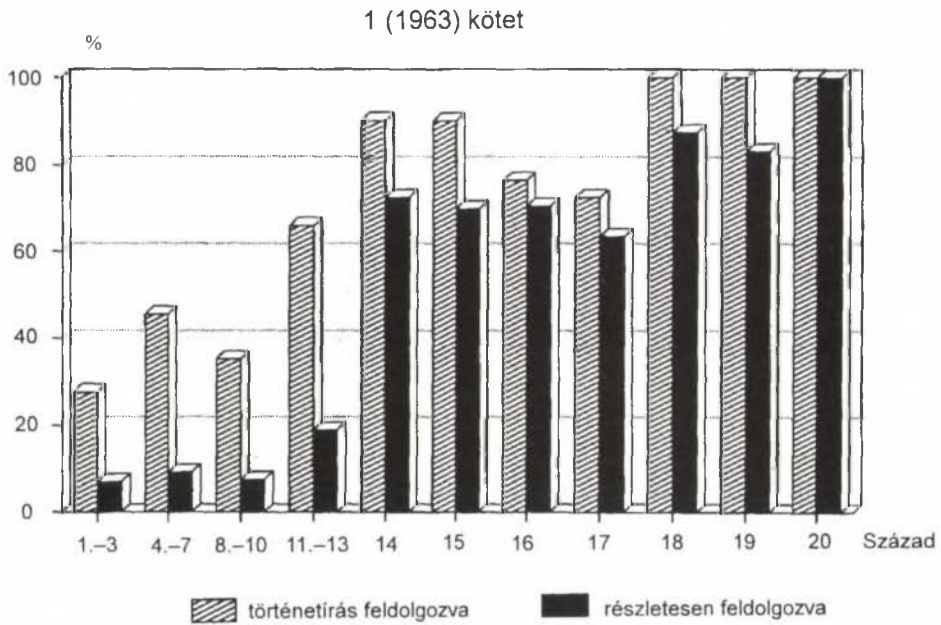

1A ábra:

ÖSSZES FELDOLGOZOTT ÉS EGYÁLTALÁN FEL NEM DOLGOZOTT PÁPÁK

<i>század</i>	<i>összes feldolgozott</i>	<i>egyáltalán fel nem dolgozott pápák</i>
1.–3.	Petrus, Clemens I, [Hippolytus]	Anterus
4.–7.	Silvester I, Damasus I, Leo I, Gregorius I	Sebinianus, Severinus, Donus, Joannes V [Ursinus, Eulalius, Laurentius, Dioscorus, Theodorus
8.–10.		Sisinnius, Valentinus, Marinus I, Romanus Theodorus II, Leo V, Landone, Leo VI, Stephanus VII
11.–13.	Leo IX, Gregorius VII, Eugenius III, Alexander III, Innocentius III, Gregorius IX Innocentius IV, Gregorius X, Bonifacius VIII	Joannes XVII, Silvester III [Theodoricus, Albertus, Silvester IV, Caelestinus, Pasqualis III, Innocentius III]
14	Joannes XXII, Benedictus XII, Clemens VI, Urbanus V, Gregorius XI, Urbanus VI	
15.	Martinus V, Nicolaus V, Pius II, Sixtus IV, Innocentius VIII, Alexander VI, [Benedictus XIII]	
16.	Julius II, Leo X, Paulus III, Pius V, Gregorius XIII, Sixtus V, Clemens VIII	Urbanus VII
17.	Paulus V, Urbanus VIII, Innocentius X, Alexander VIII, Innocentius XII	
18.	Clemens XI, Clemens XII, Benedictus XIV, Clemens XIII, Pius VI	
19.	Pius VII, Gregorius XVI, Pius IX, Leo XIII	
20.	Pius X, Pius XI, Pius XII, Joannes XXIII, Paulus VI, Joannes Paulus II	

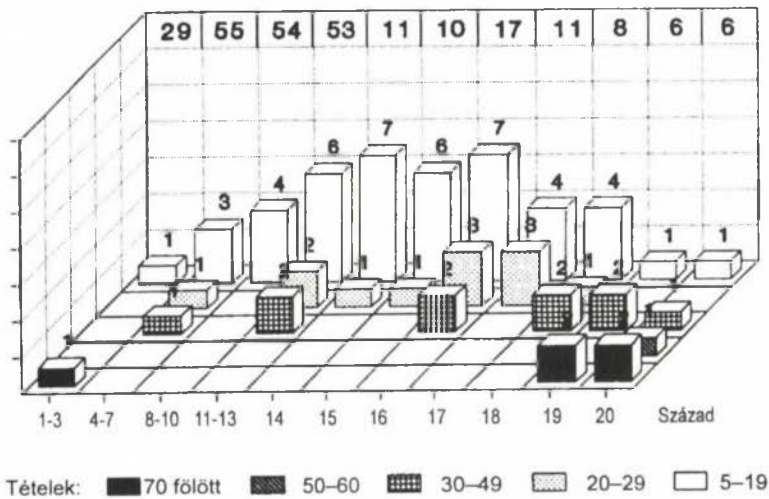
Szögletes zárójelben az elenpápák.

2a ábra

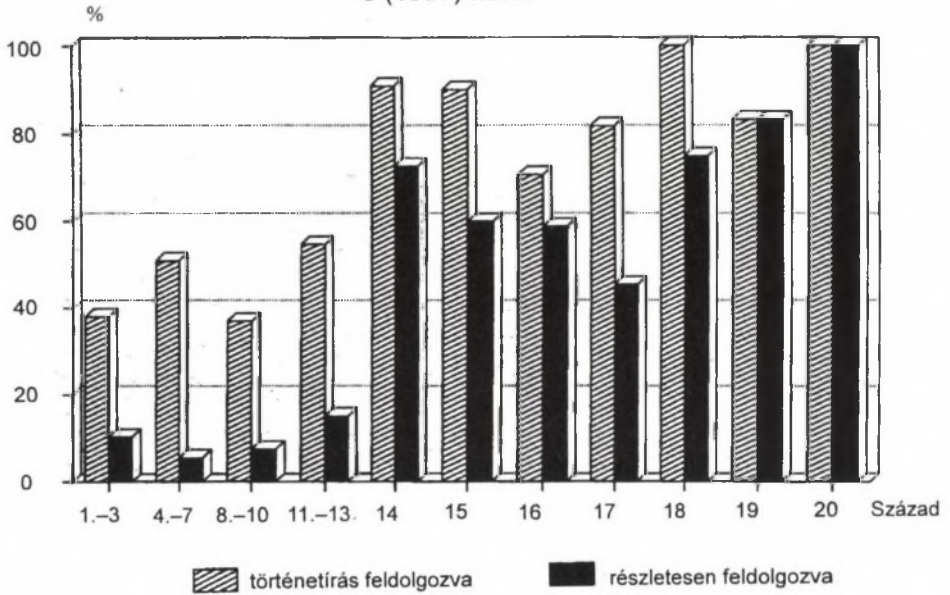
1 (1963) kötet részletesen feldolgozott pápák

Uralkodó pápák

2b ábra

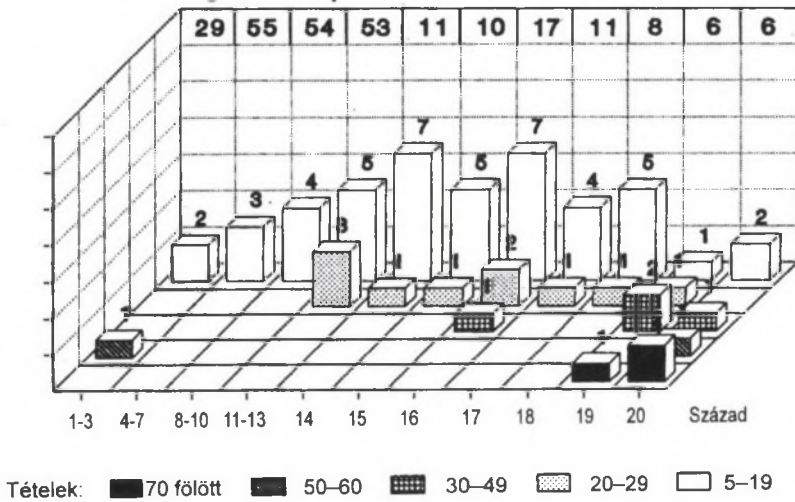
5 (1967) kötet

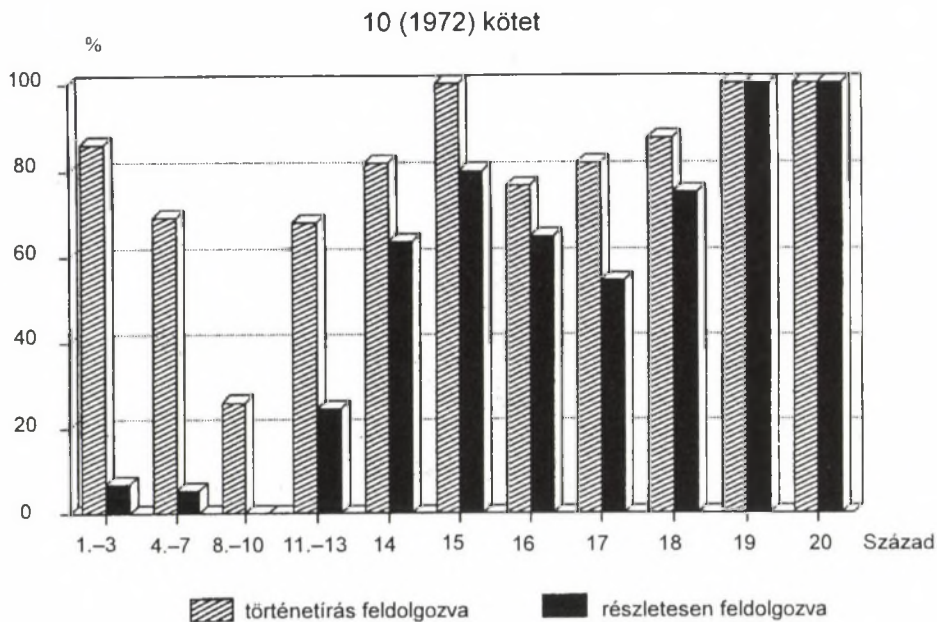
3a ábra

5 (1967) kötet részletesen feldolgozott pápák

Uralkodó pápák

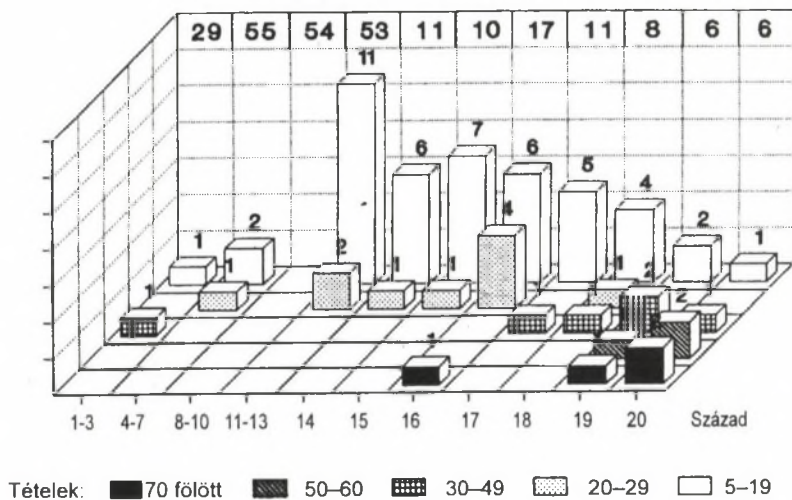
3b ábra

4a ábra

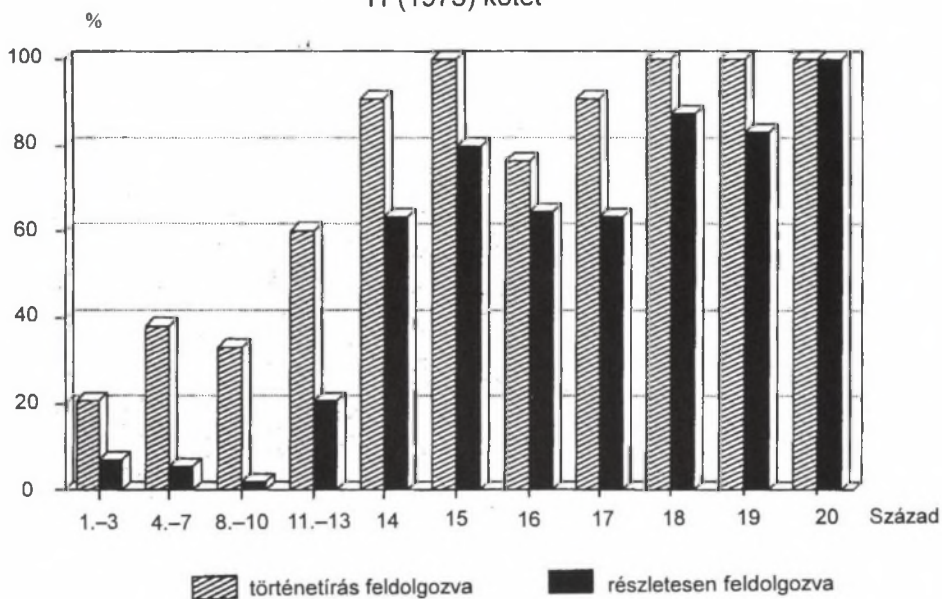
10 (1972) kötet részletesen feldolgozott pápák

Uralkodó pápák

4b ábra

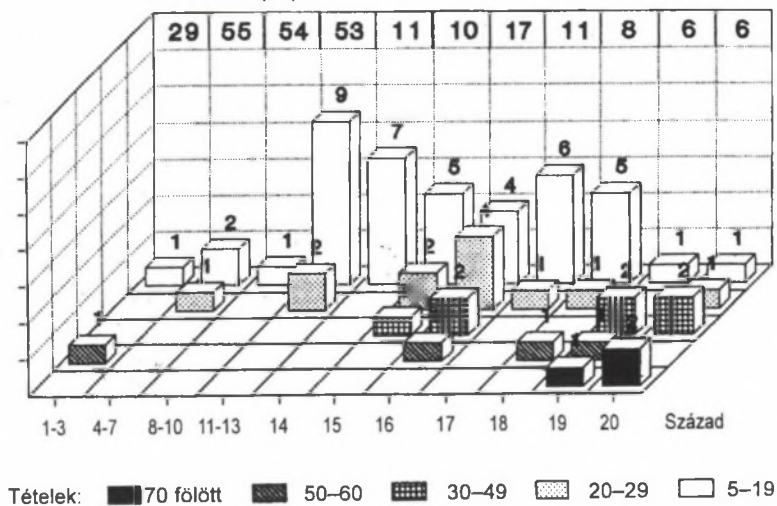
11 (1973) kötet

5a ábra

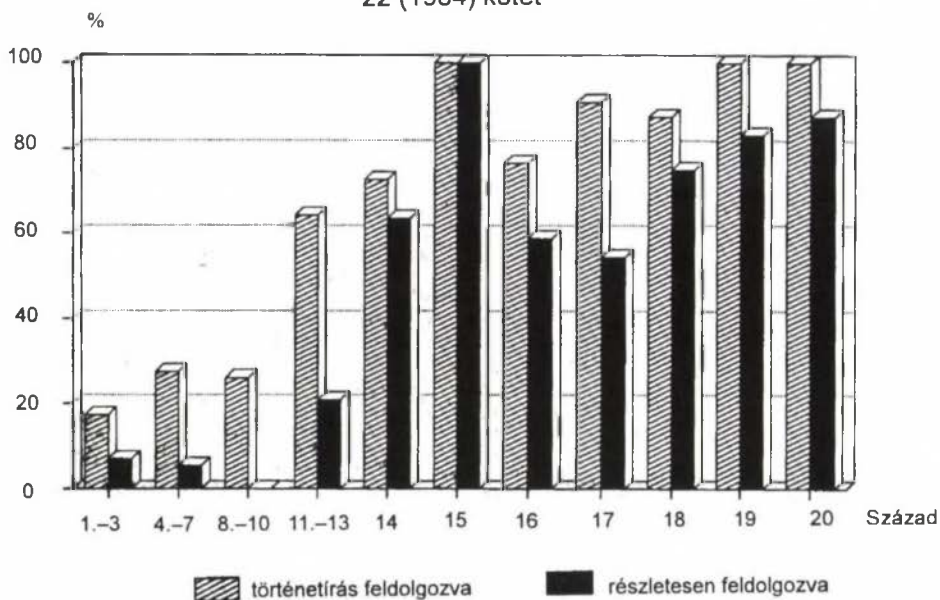
11 (1973) kötet részletesen feldolgozott pápák

Uralkodó pápák

5b ábra

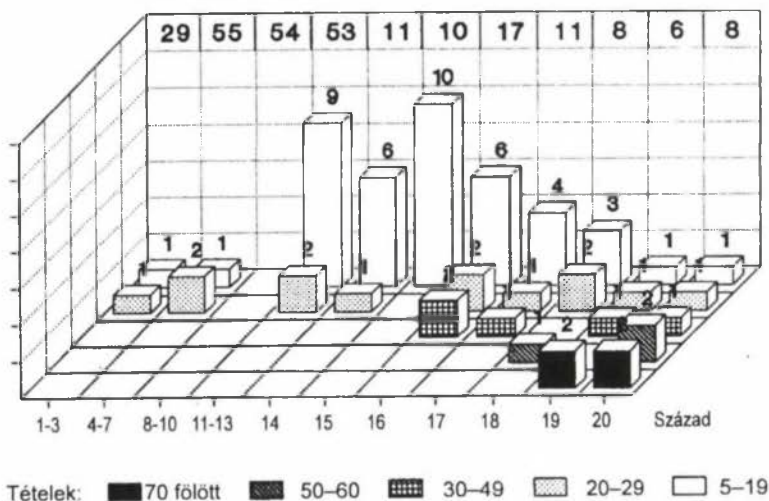
22 (1984) kötet

6a ábra

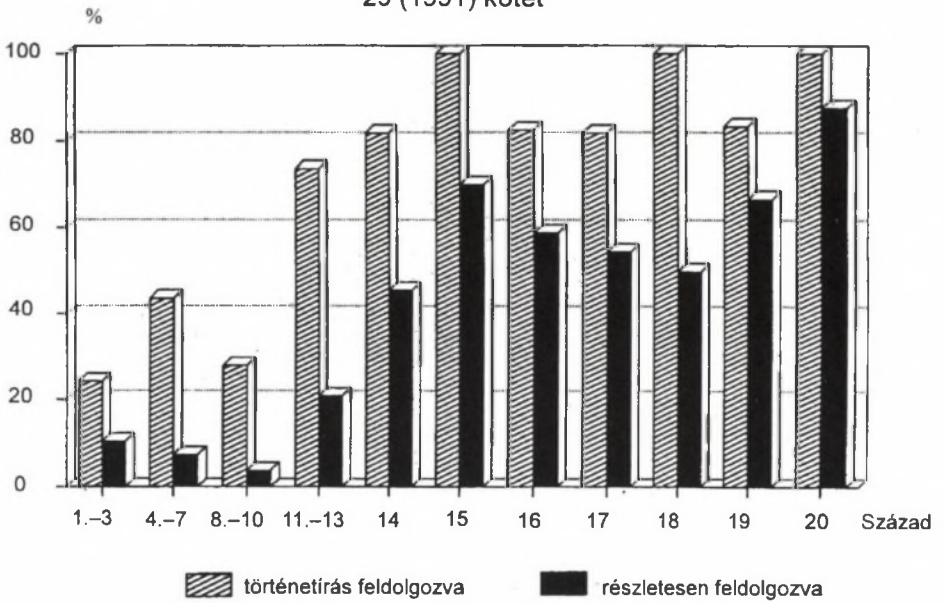
22 (1984) kötet részletesen feldolgozott pápák

Uralkodó pápák

6b ábra

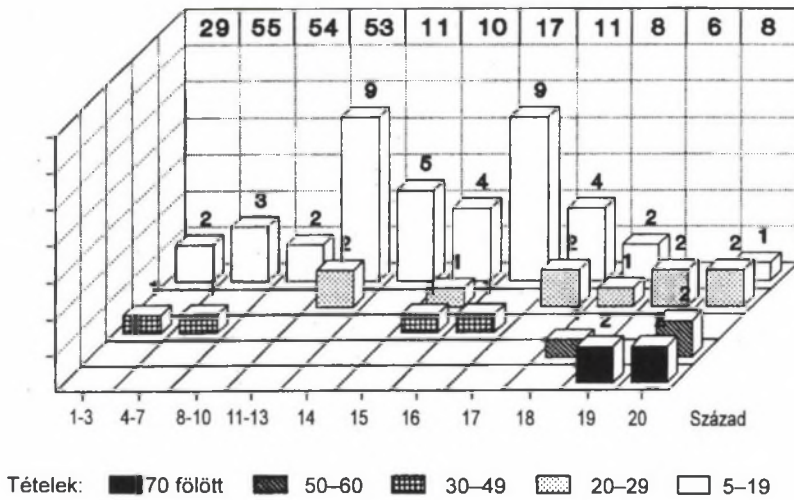
29 (1991) kötet

7a ábra

29 (1991) kötet részletesen feldolgozott pápák

Uralkodó pápák

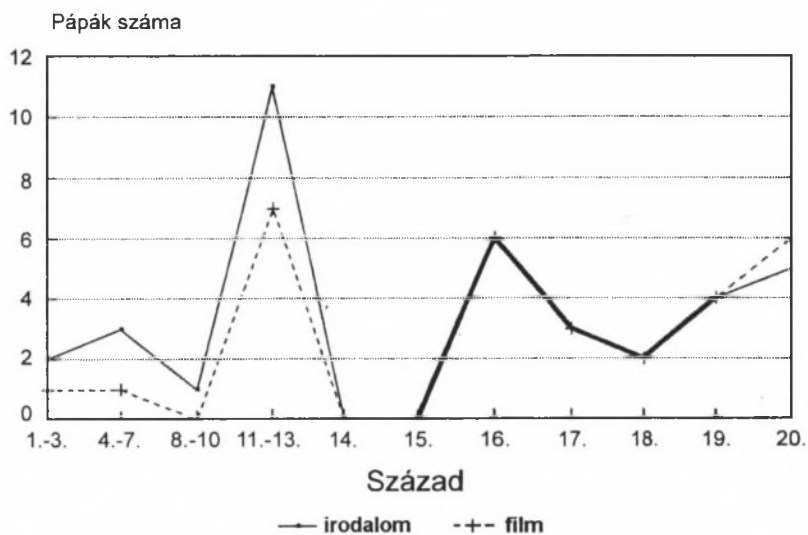

7b ábra

PÁPÁK AZ IRODALOMBAN ÉS FILMEN

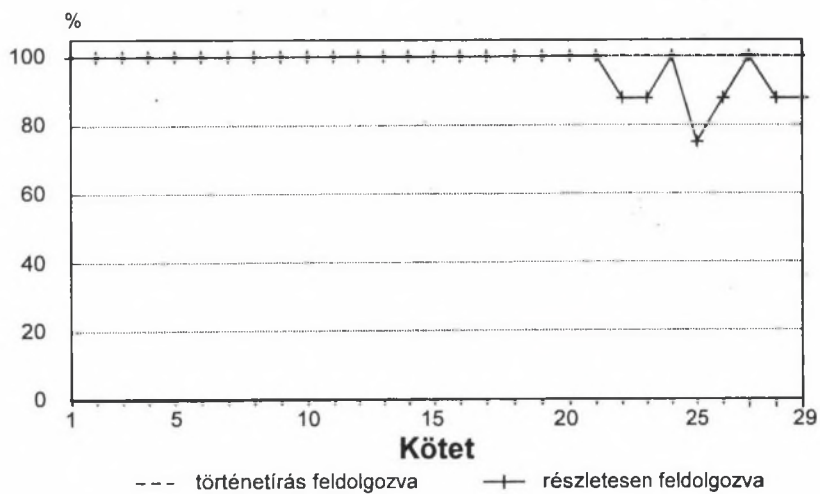
<i>Század</i>	<i>Irodalom</i>	<i>Film</i>
1.-3.	Petrus, Clemens I	Petrus
4.-7.	Leo I, Joannes I, Gregorius I	Leo I
8.-10.	Leo III	
11.-13.	Silvester II, Leo IX, Gregorius VII, Urbanus II, Innocentius II, Caelestinus II Alexander III, Innocentius III, Gregorius IX Caelestinus V, Bonifacius VIII	Silvester II, Alexander III, Innocentius III Gregorius IX, Gregorius X, Nicolaus X Bonifacius VIII
14.	-	-
15.	-	-
16.	Julius II, Leo X, Clemens VII, Pius V, Gregorius XIII	Clemens VIII
17.	Paulus V, Urbanus VIII, Clemens IX	Urbanus VIII, Alexander VII, Innocentius XII
18.	Benedictus XI, Pius VI	Benedictus XIV, Pius VI
19.	Pius VII, Leo XII, Leo XIII	Pius VII, Leo XII, Pius IX, Leo XIII
20.	Pius X, Pius XI, Pius XII, Joannes XXIII, Paulus VI	Pius X, Benedictus XV, Pius XI, Pius XII

PÁPÁK AZ IRODALOMBAN ÉS FILMEN

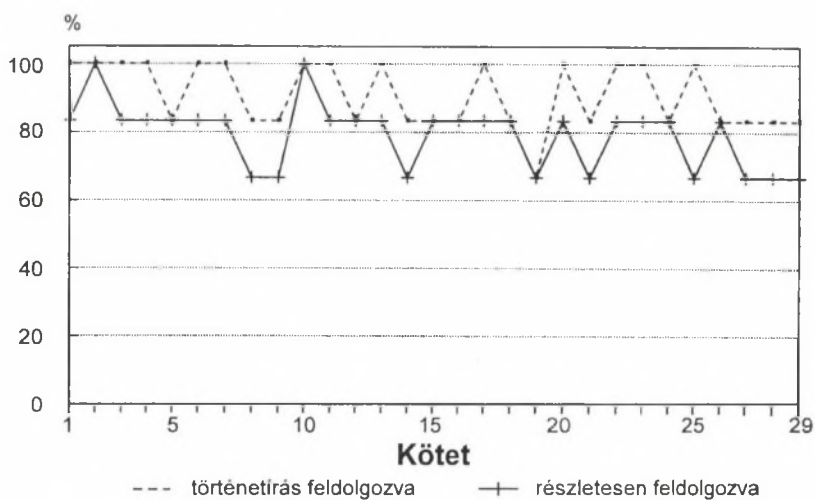
8B ábra

A 20. SZÁZAD ÁLTALÁNOS STATISZTIKÁJA

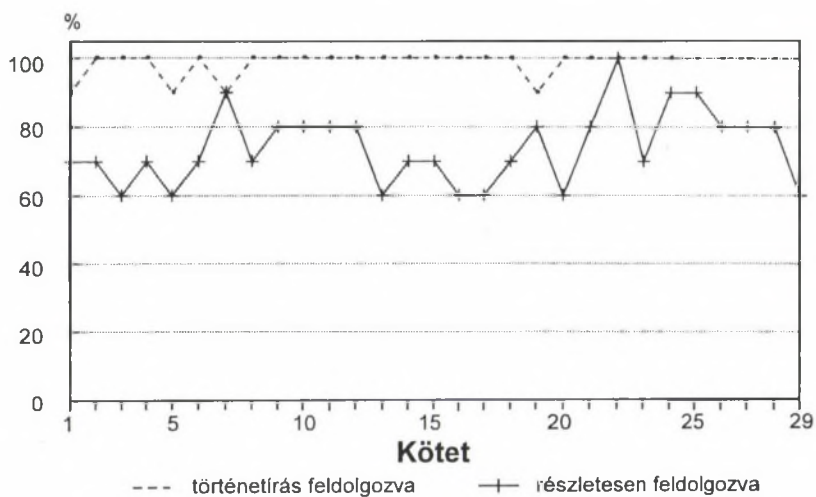
9. ábra

A 19. SZÁZAD ÁLTALÁNOS STATISZTIKÁJA

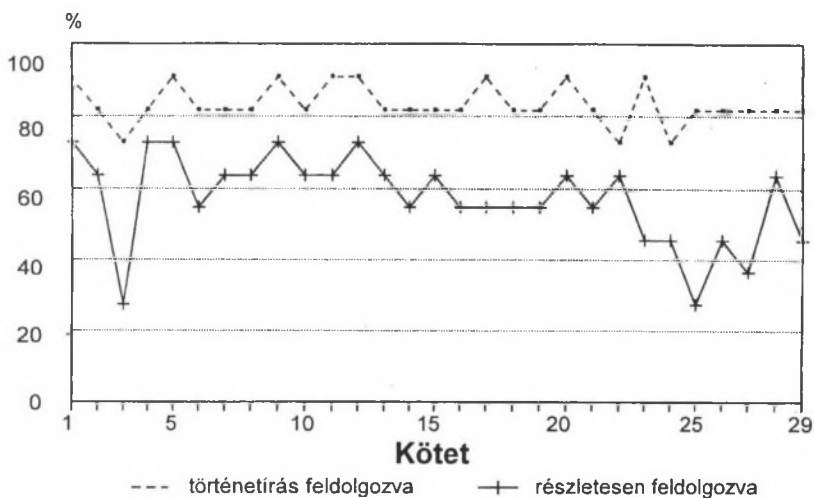
10. ábra

A 15. SZÁZAD ÁLTALÁNOS STATISZTIKÁJA

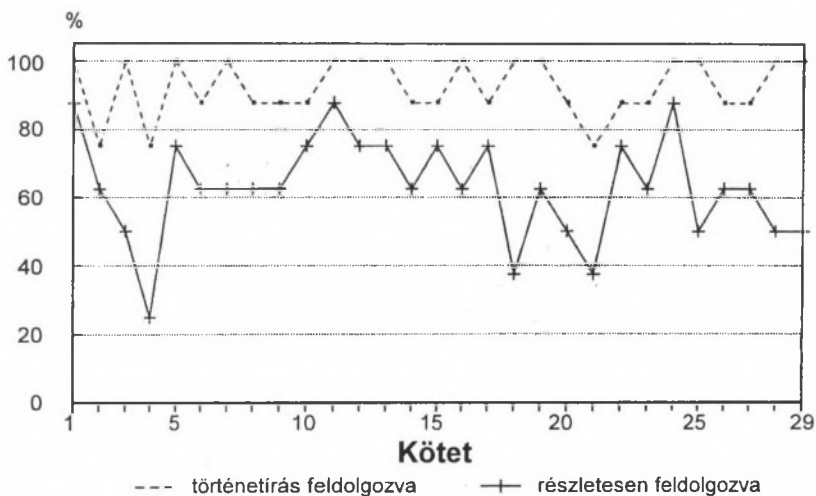
11. ábra

A 14. SZÁZAD ÁLTALÁNOS STATISZTIKÁJA

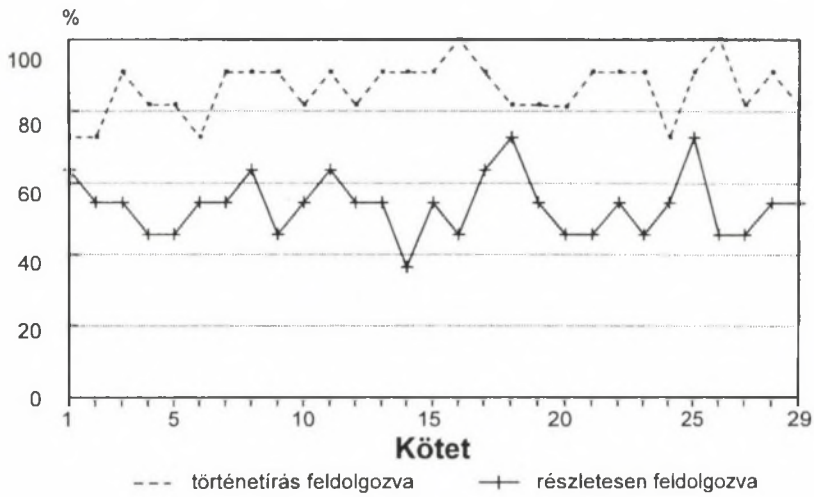
12. ábra

A 18. SZÁZAD ÁLTALÁNOS STATISZTIKÁJA

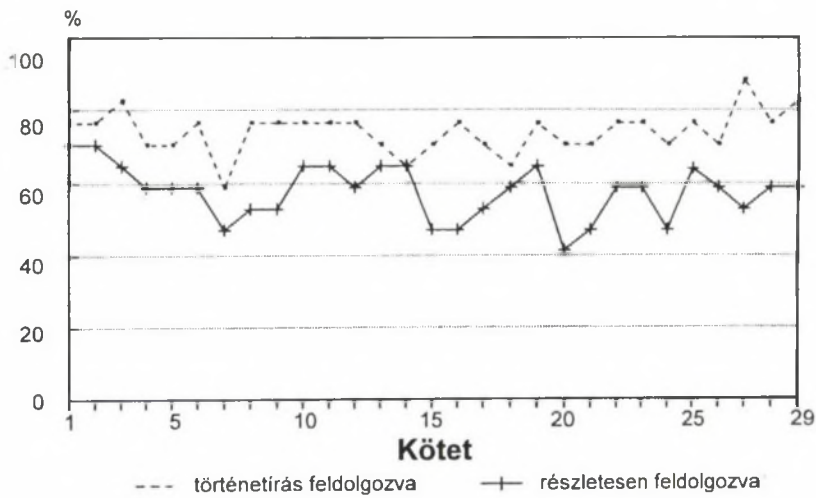
13. ábra

A 17. SZÁZAD ÁLTALÁNOS STATISZTIKÁJA

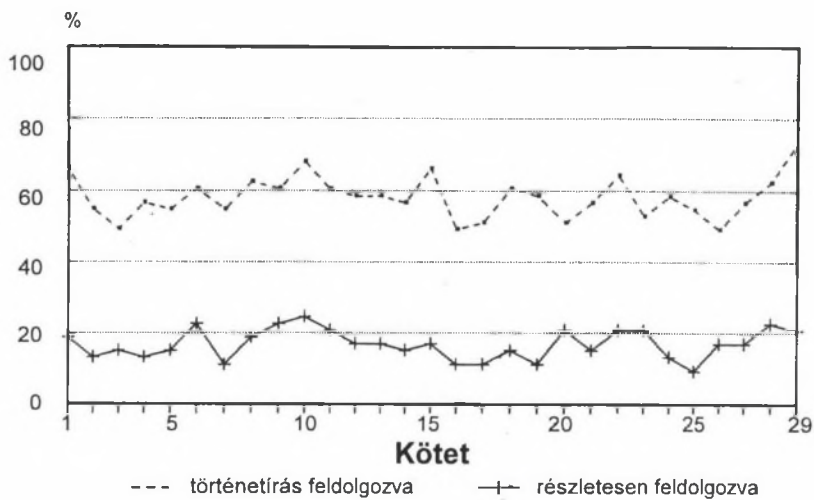
14. ábra

A 16. SZÁZAD ÁLTALÁNOS STATISZTIKÁJA

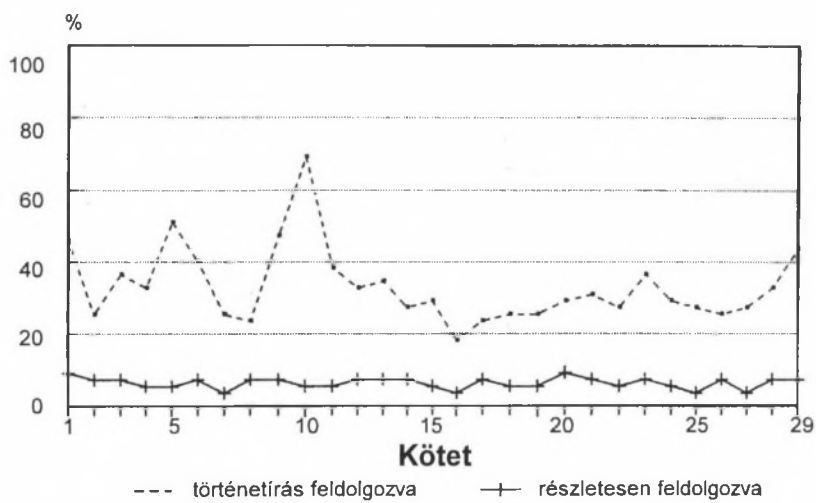
15. ábra

A 11.–13. SZÁZAD ÁLTALÁNOS STATISZTIKÁJA

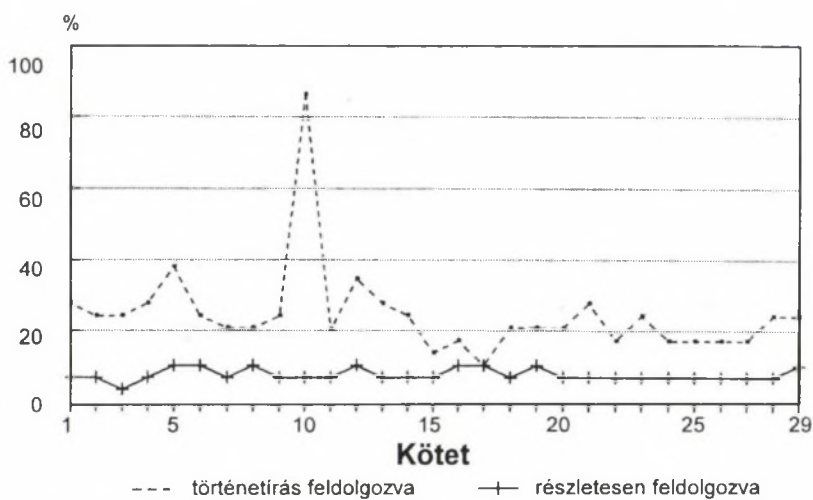
16. ábra

A 4.–7. SZÁZAD ÁLTALÁNOS STATISZTIKÁJA

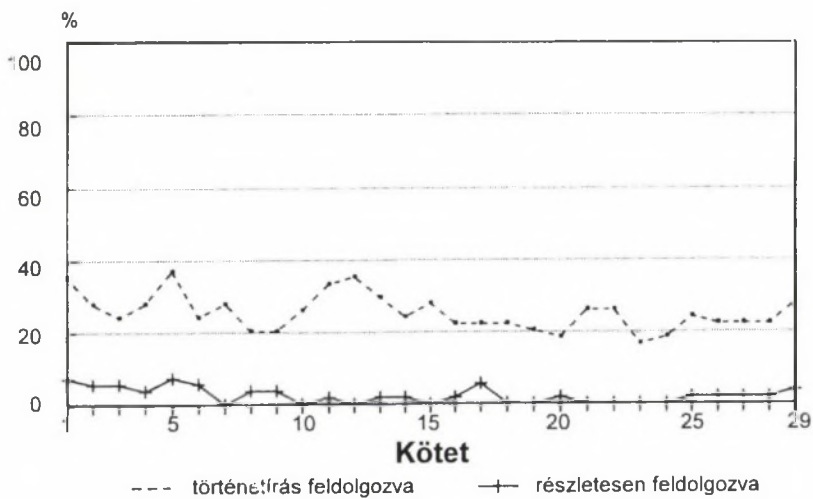
17. ábra

A 1.-3. SZÁZAD ÁLTALÁNOS STATISZTIKÁJA

18. ábra

A 8.-10. SZÁZAD ÁLTALÁNOS STATISZTIKÁJA

19. ábra

DR. SZARVAS BÉLA

A SZÓRVÁNYBAN ÉLŐ KATOLIKUS MAGYARSÁG PASZTORÁCIÓJA OLASZORSZÁGBAN

A „szórványmagysárság” kifejezést nem jogi értelemben használom. A fogalom nincs állampolgársághoz kötve. Szórványmagyar minden magyar anyanyelvű és magyarul érző ember, akit a sorsa a hazáján kívülre sodort, de még fenntartani kívánja kapcsolatát a nyelvével és hazájával.

Olaszország 301.000 km² területével és 57 millió lakosával Európa legsűrűbben lakott országa. A szórványban élő magyarok számát csak találgatni lehet. A magyarok pasztorációját jelenleg P. Kovách Angelus kapucinus atya végzi Rómából. A milánói magyar miséket P. Izmindy Antal oratorianussal felváltva végzik, ez az egyetlen segítsége. P. Kovách az általa ismert híveknek kétoldalas gépelt „Üzenet”-et küld, amely időről-időre közli a magyar misék helyét és időpontját. Ez az Üzenet 1500–1600 címre jut el. Ez a kath. misszió iránt érdeklődő 1500 családot jelent. Más támpontot a magyarok számára vonatkozóan nem találtam. Ha hozzávesszük még a másvallású magyarokat is családoként 3 személyt számítunk – úgy gondolom – az olaszországi szétszórtságban élő magyarok számát 10.000 körülire tehetjük.

Meg kell említenem, hogy az 1956 utáni években Kádár János idején számos magyar nő úgy tudta az országot elhagyni, hogy olasz férfihez ment feleségül. Akkoriban a házasságkötéssel velejárt az olasz állampolgárság is. Ezeknek a magyar asszonyoknak a számát kb. 1000-re becsülhetjük.

A jobb áttekinthetőség érdekében munkámat 3 részre fogom osztani

1. RÓMA

Olaszország fővárosa, de egyben a Pápa és a Vatikán állam székhelye. A katolicizmus központja. A Szentszék összes hivatalai mellett számos egyházi intézmény és egyetem működik itt. Magyar szempontból a következőket kell megemlíteni:

a) A magyar állam szentszéki nagykövetségének székhelye.

b) A Tiberis partján, a Palazzo Falconieriben található a Collegium Hungaricum, amelynek az épületét a két világháború közötti időben a magyar állam és a magyar Kath. Vallásalap közösen vásárolta meg. Ebben az épületben működik a Pápai Magyar Intézet a püspöki kar vezetése alatt. Mindkét intézmény Rómában tanuló ösztöndíjasoknak és kutatásokat végzőknek ad tartóz-

kodási lehetőséget. A Pápai Magyar Intézetben lakó, már felszentelt papok folytatnak postgraduális tanulmányokat egyházi egyetemeken.

c) A Vatikán mellett található a különféle szerzetesrendek központjai. Ezekben az intézményekben is vannak magyar rendi képviselők, ezek csak rendi feladatokat látnak el, s a magyar pasztorációban legfeljebb kisegítőként vesznek részt.

d) Rómában található még a független alapítványként működő Szent István Zarándokház, amely magyarországi turistáknak tud lakást biztosítani. Ebben az intézményben szokott a római magyar kolónia ünnepi alkalmakkor összejönni.

e) Itt kell megjegyezni, hogy az 57 milliós Olaszország az egyetlen németajkú déltiroli vidék (Bolzano, Trento) kivételével nyelvileg egységes ország. Így itt a II. vatikáni zsinat után bevezetett olasznyelvű pasztoráción kívül idegennyelvű pasztorációra gyakorlatilag nincs igény. Az esetleges idegennyelvű pasztorációt az érdekelt közösségnek magának kell megszerveznie. Az olasz egyházi hatóságoktól a jóváhagyást lehet elvárni. Az olaszországi szórvány magyarok pasztorációjának költségeit kisebb részben az olasz püspöki kar és az Ostpriesterhilfe szervezet anyagi juttatása, de sokkal nagyobb részben az olaszországi magyar hívek bőkezű adományai biztosítják. Miután egy pap járta és járja az egész országot, a kiadások legnagyobb részét a vasúti költség, valamint a szétküldött „Üzenet” értesítő postaköltsége teszi ki.

f) Meg kell emlékezni arról is, hogy a római Szent Péter bazilikában állandó magyar nyelvű gyóntató tartózkodik, ezenkívül a Pápai Magyar Intézetben (via Giulia 1) és a Szent István Zarándokházban (via del Casaleto 481) is lehet magyar papot találni.

g) Rómában jelenleg minden hónapban az egyik hóvégi vasárnapon az Oratorio del Crocifisso-ban (Piazza dell'Oratorio) van magyar mise. Ezenkívül a Szent Péter bazilika altemplomában lévő, a Magyarok nagymartyírjának elnevezett kápolnában is van lehetőség magyar mise celebrálására, amennyiben azt Rómába érkező magyar turistacsoport kéri.

2. MILÁNÓ

Milánó Olaszország második legnagyobb városa és gazdasági központja. Az első világháború után nagy magyar közösség alakult ki főként iparosokból és kereskedelemmel foglalkozókból. A magyar konzulátuson kívül 1936-tól 1940-ig magyar elemi iskola is működött hetenként egy napon. A tanítónőt Klimkónénak hívták. Az 1928-as évek körül dr. Rejőd Tiborc volt a magyarok lelkipásztora, aki egyben kulturális rendezvényeken is közreműködött. Magyar egyesület is volt, melynek a helyiségei a via Borgonuovon voltak. Az Egyesület az 1940-es háborús években az élelmiszer-jegyrendszer idején vendéglőt üzemeltetett, amely a magyarok élelmezési problémáin segített.

A második világháború után a magyar intézmények, kivéve a magyar egyesületet, sorra megszűntek. Az egyesület még néhány évig létezett, de inkább csak politikai viszálykodások színhelye volt, s hamarosan, helyiség hiányában,

meg is szűnt. A magyar egyesület iratanyaga, sajnos elkallódott, így a 2. világháború közötti időszakról csak a fenti hézagot tudtam összegyűjteni.

Magyarországon 1948-ban a kommunista hatalomátvétel után az iskolákat államosították. Ebben a helyzetben a jezsuita rend elhatározta, hogy a Teológiai Főiskoláját az összes tanárokkal és seminaristákkal kimenekítik az országból, hogy a jövőendő szerzetesek el ne vesszenek a rend számára. Ez az akció sikerrel járt, s az olasz jezsuita rend Chieriben (Torino mellett) bocsátott megfelelő épületet a magyar jezsuiták rendelkezésére, ahol a Főiskola működését folytatni tudta.

Ez a körülmény tette lehetővé, hogy az akkor szépszájú Milánóban élő magyar jezsuitáktól kérjen papot a magyar pasztoráció újraindításához. Minden hónap első vasárnapján volt a magyar szentmise – ma is így van – az Ambrosiana könyvtár és múzeummal összeépült San Sepolcro templomban, amelyben már a 2 világháború közötti időben is tartották a magyarok miséjét. Az első miséket P. Borbély István jezsuita provinciális tartotta addig, amíg a menekült magyar provincia át nem tette székhelyét Amerikába. P. Borbély távozása után P. Fábry Antal vette át a magyar miséket. Evégből minden hónapban Milánóba utazott, s többször 2–3 napot is ott töltött, hogy a magyarok lelkigondozásával foglalkozhassék. Évente, húsvét előtt, lelkigyakorlatokat is tartott. Ez a kedvező állapot mindaddig tartott, amíg a chieri-i teológiai főiskola működését be nem fejezte. A Chieriben felszentelt jezsuitákat rendi feladatok végzésére az egész világban szétosztották és a tanároknak is új munkát ajánlottak fel. P. Fábry a fraknfurti teológiai főiskolára került. Onnét évenként elutazott Milánóba lelkigyakorlatot tartani és volt híveivel találkozni, egészen 1985 júniusában bekövetkezett haláláig.

A chieri-i teológia megszűnése és P. Fábry elköltözése 1960-ban azzal járt, hogy a milánóiaknak új papot kellett keresniük. A Gondviselés segítségével találtak P. Halbédli Imre, volt magyar táborigazgató lelkészre, aki Milánótól nem messze, a Varese melletti Vergiateban dolgozott egy ifjúsági otthonban. Így azután ő folytatta a magyar miséket. 1962-ben P. Német Lucius ferences vette át ezt a munkát, aki később a milánói ferences kolostorba került. Így néhány évig állandó magyar pap volt Milánóban. Ez azonban csak 1967-ig tartott, mert ebben az évben Németh Lucius Amerikába települt át, s újra Halbédli Imre vette át a magyar miséket egészen 1974 szept. 23-án Comoban bekövetkezett haláláig. Megint a Gondviselés keze volt abban, hogy közvetlenül utána jelentkezett P. Kovách Angelus kapucinus atya, mint olaszországi lelkész, aki azután fokozatosan egész Itáliára kiterjesztette áldásos tevékenységét, amelyet 85 éves kora ellenére azóta is végez. Ha éppen másfelé kell utaznia, a Bresciában élő P. Izmindy Antal mondja a misét, hogy a milánói mise el ne maradjon. P. Angelus bevezette azt, hogy a magyar mise előtt már egy héttel megjelent Milánóban, s látogatta a magyar családokat, vagy telefonon vette fel velük a kapcsolatot, s hívta őket a magyar miséire.

3. OLASZORSZÁG TÖBBI RÉSZÉ

Rómán és Milánón kívül 1974 előtt – tudomásom szerint – magyar pasztoráció nem volt. P. Kovách kezdte el fokozatosan a többi olasz városban és a vidéken élő magyarok felkeresését és összegyűjtését. Trieszttól Palermóig és Torinótól Cataniaig időről időre minden városban tartott magyar misét. A nyári időszakban pedig, amikor a városokban nem volt magyar mise, kis motorkerékpárjával járta a napsütötte olasz országutakat, hogy a falvakban élő, olasz férjnél lévő magyar asszonyokat is felkeresse. Sajnos P. Kovách súlyos betegségből felépülve ezt a munkáját már nem tudja folytatni.

MEGJEGYZÉSEK

a) A mindenkori egyházi rendelkezéseknek megfelelően a pap a magyar misét is latin nyelven mondta. Az evangélium szövegét olvasta magyarul, s a prédikáció és a miseénekek hangzottak el magyarul.

Az 1965-ben véget ért II. vatikáni zsinat után átmeneti periódus következett, s a mise egyre több részlete hangzott el a nemzeti nyelven. Ezután kb. 1970-től, mire az új nemzeti nyelvű misekönyvek elkészültek, VI. Pál pápa kötelezővé tette az egész miseszöveg nemzeti nyelven történő mondását.

b) A szerző 1949-től 1974-ig Milánóban élt és tagja volt annak a kis csoportnak, amely a havonkénti misék szervezésével foglalkozott. A fő feladat volt ehhez a magyar anyanyelvű papot megtalálni. A szerző 1974-ben Zürichbe költözött, de a lehetőséghez képest ma is leutazik a milánói magyar misékre.

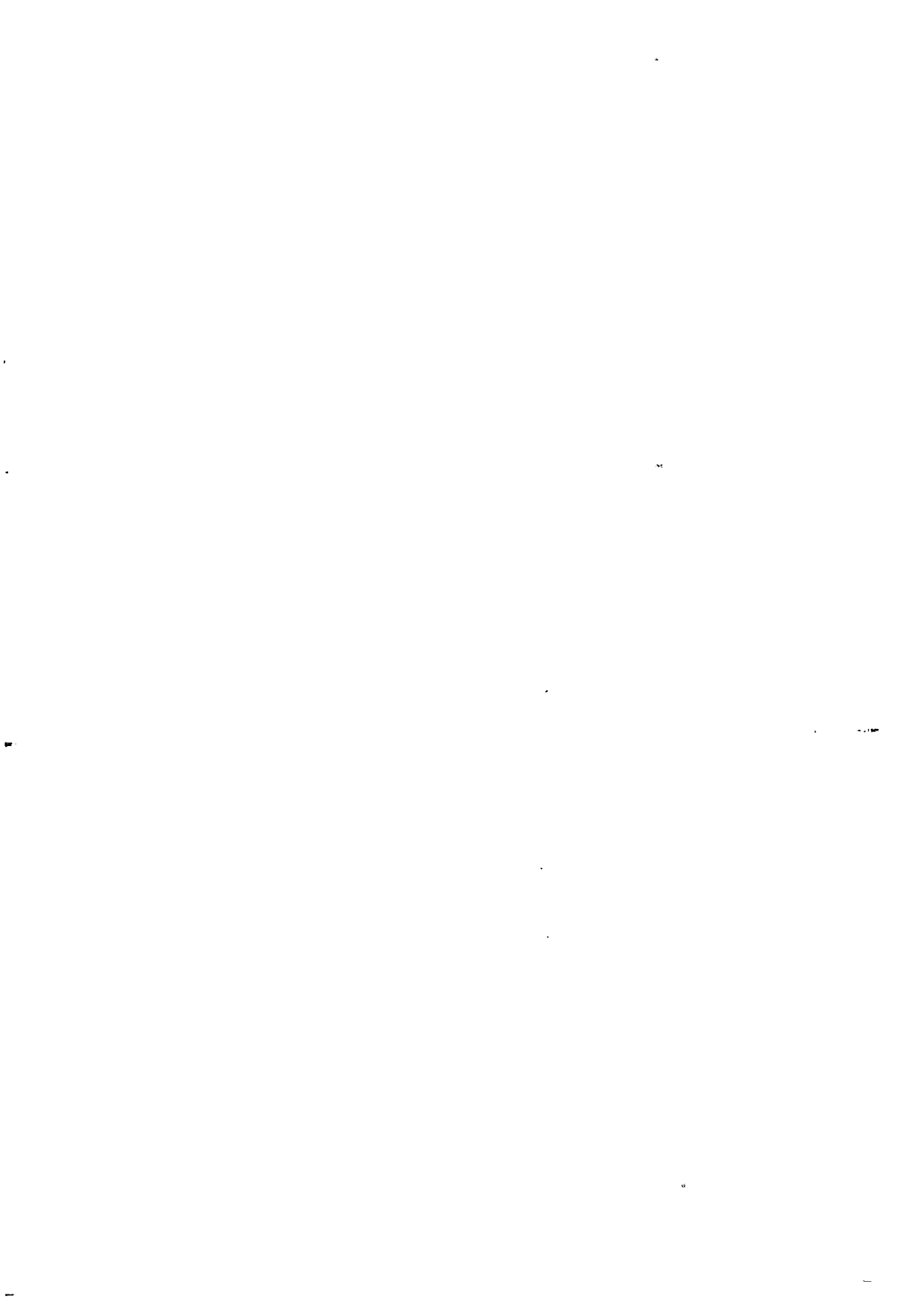
c) A pasztorációt illetően levéltári anyag nem található, kivéve az 1974 utáni időkre nézve P. Kovách „Üzeneteit”, amelyekről a cikkben is szó volt. Ezeknek egy gyűjteményét P. Kovách a római magyar nagykövetségnek átadta.

BÉLA SZARVAS

PASTORAL CARE FOR THE HUNGARIAN DIASPORA IN ITALY

The author lived in Milan between the years 1949 and 1974 and he was a member of a small group organizing masses for Hungarians every month. Since 1974 he has followed with attention the so-called Hungarian masses from Zurich. At present, it is P. Angelus Kovách, a Capuchin father who takes care of the spiritual needs of the Hungarian diaspora living in Italy. He and P. Antal Izmindy, an Oratorian take turns preaching and officiating in Milan. This paper, based on their typed "Message", estimates the number of the Hungarian diaspora in Italy at about 10.000 persons. For Hungarians living in Italy it has been an important advantage that the seat of the Embassy of the Hungarian State by the Holy See is in Rome, the Collegium Hungaricum is also based in Rome, and the Pontifical Hungarian Institute functions in its building, under the direction of the college of bishops. Various religious orders have their centre in Rome, too, with Hungarian representatives among their members. The representatives, however, are not charged with other work than what is proper to their order, and if they participate in the pastoral care of Hungarians at all, they only do it as auxiliaries. Besides, the Saint Steven Pilgrims' House, run as an independent foundation, is in the Italian capital, too, to accomodate Hungarian tourists. The Hungarian colony of Rome usually meets there on festive occasions. In fact, there is no need for pastoral care in other languages than in Italian, introduced in the aftermath of the Second Vatican Council. The occasions when the use of another language is required from the officiating

priest, should be organized in advance by the community concerned. The expenses of the pastoral care for the Hungarian diaspora are borne partly by the Italian episcopate and a charitable organization called *Ostpriesterhilfe*, a much larger part, however, is covered by the generous donations of the Hungarian faithful themselves. At least one confessor who can speak and understand Hungarian can always be found in St. Peter's Basilica. Those who are in need of spiritual care, can always find Hungarian priests in The Pontifical Hungarian Institute and the St. Stephen Pilgrims' House. On the last Sunday of each month, a mass is celebrated in Hungarian. In the Chapel of Our Lady of Hungary, situated in the crypt of St. Peter's Basilica, masses in Hungarian can also be arranged for, if need be. In Milan, after World War I, the Hungarian community consisted mainly of craftsmen and tradespeople. After the end of World War II the Hungarian institutions ceased to exist, one by one, with the exception of the Hungarian Association. This continued in existence for some time, but mainly as the scene of political strife. Unfortunately, the records of the Hungarian Association have been lost, thus no source material is available for those interested in the subject. When the Hungarian Jesuit order had to move its Theological Academy from Hungary to Chieri near Torino in 1948, the Hungarians living in Milan in large numbers at the time could ask the Hungarian priests to help them and reestablish pastoral care. After the departure of P. István Borbély, it was P. Antal Fábry who took over the celebration of mass in Hungarian. He would travel to Milan each month, in order to provide spiritual care and guidance for the Hungarians living in that city. These propitious conditions changed when the Jesuits who had been ordained in Chieri dispersed all over the world to do the work entrusted to them by the order. The Hungarians in Milan found a new priest in the person of P. Imre Halbédli, a Hungarian ex-army chaplain. In 1962 he was succeeded by P. Lucius Németh, a Franciscan, but in 1967 he returned to officiate in Milan and was the officiating priest of the Hungarian community of that city to the end of his life in 1974. Not long after his death, P. Angelus Kováts, a Capuchin father and minister in Italy answered the call, and he was progressively extending his activity to the entire territory of Italy. Before his coming, Hungarians living outside Rome and Milan had to do without pastoral care. It was P. Kováts who began to look for the Hungarians living in other places than the above two big cities, in towns and the country, and tried to put them in touch and build a community. Because of his ill health and advanced age, he can no longer continue his mission.

GLÜCK JENŐ

NEMZETKÖZI JUDAISZTIKAI ÜLÉS KOLOZSVÁROTT
1995. OKTÓBER 24-26.

Kolozsváron immár hagyománnyá vált a judaisztikának és zsidó történelemnek szentelt nemzetközi tudományos ülészek a moshe Carmilly nevét viselő intézet rendezésében, amely a helybeli egyetem keretében működik.

Az 1995 október 24–26 között sorra került ülészek alaptémája az erdélyi zsidóság története volt. A rendezvényen összesen 20 előterjesztést olvastak fel, ezekből hatan külföldiek voltak. Az előadásokat több rendezvény egészítette ki, mint pl. a holokauszt áldozatainak szentelt zsinagógában elhelyezett emléktábla leleplezése, amely az ott működött rabbik tevékenységének megörökítését célozta.

Egyes előterjesztések szélesebb tárgykört öleltek fel. Neumann Ernő temesvári főrabbi az Erdélyi Fejedelemségben működött főrabbinátus intézményét mutatta be. Moshe Carmilly, egykori kolozsvári főrabbi, majd new yorki professzor, az intézet alapítója, az erdélyi és bánági zsidó hitközségekben kifejlődött reform mozgalmat taglalta.

Pompilius Teodor a két világháború közötti Erdélyben felburjánzott nacionalizmust és antiszemizmust bírálta. A tel-avivi Vágó Rafael az erdélyi zsidóság helyzetét kereste ugyanazon kor román és zsidó politikájában. Liviu Rotman, Tel-Avivból rámutatott az erdélyi és óromániai zsidóság közötti különbségekre és hasonlóságokra. Leja Benjamin kiemelte a zsidókérdés jellegzetességeit a két világháború közötti Erdélyben.

Paul Niedermayer Szebenből választ keresett a legrégebb helybeli zsinagóga létezésére. A kolozsvári Avram Andea néhány 17. századbeli erdélyi dokumentumot mutatott be, amely adalékot képez a fejedelemségkori zsidóság történetéhez. Hasonló célkitűzései voltak a kolozsvári Anton Dörnernek a 18. századbeli Szatmármegyét, illetve a temesvári Victor Neumannnak a Bánáságot illetően.

Spielmann Mihály Marosvásárhelyről az erdélyi zsidóság 18. századvégi jogállását mutatta be. Gyémánt László a 19. század első felében fejlődésnek indult erdélyi zsidó társadalom keresztmetszetét készítette el. Glück Jenő hasonló céllal elemezte a szatmári zsidóság 1949-ban készült részletes összefírását. Gelu Neamtu Kolozsvárról előterjesztésének címe „A zsidók és a zsidókérdés Erdélyben az 1848-as forradalomban” címen egyes zsidók felsorakozását a román mozgalom mellett hangsúlyozta. Vasile Crunea Erdély északi részén szétszórt kisebb zsidó településekkel foglalkozott.

Karády Viktor Párizsból hangsúlyozta az erdélyi zsidóság jelenlétét 1918 előtt a szabadkőművesség keretében. Zvi Hartman Tel-Avivból az erdélyicionista mozgalmat ismertette.

Az előadások egy másik csoportjának keretében a kolozsvári Goldner Gábor és Pap Ferenc adatokat közölt a két világháború közötti erdélyi középfokú oktatásról Lucian Nastasa Iasiból pedig a kolozsvári egyetem zsidó hallgatóinak megoszlását elemezte 1872 ésx 1940 között. Ujvári Mária az erdélyi zsidóság helyzetét mutatta be az „Új Kelet” híradásai alapján. Végezetül Róth András a zsidóság szerepéről szólott a kommunista rendszer romániai bevezetésében.

A közleményeket vita követte, amely főképpen azt erdélyi zsidóság helyzetét érintette a két világháború közötti időszakban. Kétségtelen, hogy az 1995-ös rendezvény továbbképzést jelentett az erdélyi zsidóság történetével kapcsolatban. Természetesen a kérdéskomplexum számos válasszal adós. Mindenesetre még mindig úgy látszik, hogy a levéltári források feltárása képezi a legjelentősebb haladást.

A közleményeket a „Studia Iudaica” következő kötete teljes terjedelmükben fogja közölni.

JENÓ GLÜCK

A CONFERENCE ON JEWISH STUDIES IN KOLOZSVÁR (CLUJ)

The international academic session on Jewish studies and history, organized regularly by the Institute Moske Carmilly, functioning as part of the local University, has become a tradition in Kolozsvár by now. The central topic of the session, held between 24 and 26 october 1995, was the history of the Jewish population of Transylvania. Of the twenty lectures given at the session, six was delivered by foreign lecturers. Several other events completed the programme, e.g. the unveiling of a memorial tablet, dedicated to the memory of the victims of the Holocaust, in the synagogue. The lectures were followed by discussion about the situation of the Jewish population of Transylvania in the inter-war period. Although the 1995 session made an important advance in the study of the history of the Transylvanian Jewish population, the examination in depth of the problem complex has still failed to find adequate replies to several, hitherto unanswered questions. What seems certain to the author is that it was the careful examination of the relevant archive material that seem to have yielded the most important results. The full text of the conference will be published in the next issue of "Studia Iudaica".

ÓNODY OLIVÉR

O CULTO DOS SANTOS HÚNGAROS NO BRASIL E A HISTÓRIA DA
IGREJA CATÓLICA ROMANA HÚNGARA NO BRASIL

in: Revista do Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro, 153. nr. 374. (1992)
47-224.

Ónody Olivér Rio de Janeiróban él (1946-ban érkezett Brazíliába), a 153. évfolyamába lépett brazil történeti és földrajzi folyóirat pénzügyi bizottságának tagja. Monografikus méretű tanulmánya a cím alapján is két nagy részre osztható, az első: a magyar szentek tisztelete Brazíliában (47-125. old) a második: a magyar anyanyelvű katolikus pasztoráció története Brazíliában (125-213. old. A 214-224 oldalon a jegyzetek találhatók).

Az első rész elsősorban a portugáliai és brazíliai olvasónak nyújt új ismereteket: Meszlényi Antal kötete alapján felsorolja a magyar eredetű (vagy vonatkozású, mint Szent Márton, Szent Gellért, Szent Asztrik, Szent Anasztáz, Kapisztrán Szent János, stb.) szenteket (Apor Vilmosmal és Batthyány-Strattmann Lászlóval bezárva), és részletesen ismerteti életrajzukat, leghosszabban Szent István királlyal és Thuringiai Szent Erzsébettel – Santa Isabel de Hungria – foglalkozik, utóbbinak Európában és portugál nyelvterületen elterjedt tisztelete miatt.

A magyarországi olvasó számára új anyagot elsősorban a második részben találunk, a magyar szentek amerikai (Bogotá, Mexico City, Toronto), ill. brazíliai tiszteletére vonatkozóan (125-155. old.). A 155-163. oldalak a magyar szentekről elnevezett magyar intézményeket ismertetik, mind a magyar telepések érkezéséhez kapcsolódóan.

Az anyag méreteire kiragadunk egy listát: A são paulói Szent István Király egyházközség (Vila Anastácio) bencés lelkipásztorai a következő egyesületeket szervezték: Jézus Szíve Egyesület (1932), Szent István Király Ifjúsági Kör (1933), Szent István Király Egyesület (1934), Ipojucán Árpádházi Boldog Margit Csoport (1934), Ipirangán Szent István Király Iskolaegylet (1936), Santo Andrén Szent Imre Iskolaegylet (1936), Ipojucán, Vila Marián, Moocán, Vila Anastáción, Pompeián Mária Kongregáció (1936), Sant Andrén Szent Imre Kultúrház (1938), Vila Zelinán Magyarországi Szent Erzsébet Asszonyok Egyesülete (1958). Az említett helyiségek ma São Paulo (18 milliós megapolisz) (többnyire bel-)városában található mint városrészek (161. old.). A magyar egyesületeket és iskolákat a brazil kormány 1942-ben, a magyar hadüzenet miatt bezáratta. A 60-80-ezres brazíliai magyar emigráció súlypontja São Paulóban volt, e létszámnak mintegy fele. Ennek a magyarságnak a következő

lapjai voltak: 1931 – Katolikus Tudósító, 2-3 havonta; 1933 – São Paulói Kalendárium, évente; 1934 – Brazíliai Magyarság Évkönyve; 1936 – Lobogó Tüzek, havonta 1938-ig; – Délamerikai Magyar Újság, 1923–1940 (utolsó évben a bencések kezén); – Délamerikai Magyar Hírlap, havonta háromszor, 1923–1940 (1938-tól a bencések kezén), új folyam: 1948–1966; 1965 – Pax. Időszaki Értesítő (1985-1988 között a szerkesztő váratlan halála miatt szünetelt). Kalendárium, ill. Évkönyv a Délamerikai Magyar Újság és Délamerikai Magyar Hírlap kiadásában. Leghosszabban a bencések működésével foglalkozik, első plébániájukat Vila Anastáción alapították 1939-ben (15 000 magyar hívő), a másodikat Morumbi városrészben 1969-ben (alapításkor 11 000 hívő, 1994-ben mintegy 50 000 hívő), mindkettő São Paulóban, a harmadikat Nova Santa Rosán, Paraná államban, 1970-ben (16 fiáival, 205 000 km² területen! – az atyák által szombat-vasárnaponként bejárt terület is fél-Dunántól nagyságrendű volt). A Szent Gellért apátság a Vila Anastációi plébánia működéséből fejlődött ki, a II. világháború után érkezett új rendtagokkal. 1950-ben nyitotta meg kapuit a Colégio S. Américo (Szent Imre Gimnázium), amely a város közepéről 1963-ban kiköltözött a városon kívülre, a mai Morumbi városrészbe; 1953-tól perjelség, 1989-től apátság. A gimnázium tanulói létszáma a következőképpen alakult:

1951	130,
1953	359,
1955	385,
1957	468,
1959	505,
1961	334,
1963	460,
1965	691,
1967	836,
1969	863,
1971	898,
1973	995,
1975	1.075,
1988	1.500,
1994	1.700.

A végzettek száma: 1976–1982 között 64 és 87 között mozgott. 1956–1974 között 18-26 magyar származású tanuló volt évente.

1970–1989 között Nova Santa Rosán (Paraná állam) kieszeminárium működött, az első években 10, majd 22, végül 62 kieszeminaristával (11–16 év között), ez a létszám nagyjából végig megmaradt.

1974-ben nyílt meg az apátság egyik új épületében a Szent Placid kieszeminárium, melyben 1974-1977 között 16 növendék fordult meg.

A tanulmány ezután Szentimrefalva (Itararé, São Paulo állam), és Szentistvánkirályfalva (São Paulo állam) magyar kolóniáival foglalkozik, majd felsorolja a Brazíliában fellelt 50 magyar lelképásztort (alább közöljük a névsort). Az ismertetés a magyar kedvesnővérek brazíliai működésével zárul: Annunciata Nővérek Szombathelyről 1937-ben érkeztek, tartományuk székhelyéül Pará

állambeli Ananhideu-t választották, Prata lepratelepét is elvállalták ugyanabban az államban, 1954 óta pedig São Paulóban is működtek (Vila S. Anastáción és Morumbin, a gimnázium- és monostorban). Ponta Grossán, Paraná államban iskolát és zárdát nyitottak 1970 táján. A rend nagyobb már brazil: 1970 táján tíz magyar és harminc-negyven brazil nővér volt.

Az Irgalmas nővérek, a Páli Szent Vince Szeretelányai, a Ferences Mária Misszionárius Nővérek Társulata és az Orsolyiták Rendjéből többet megemlít. A jegyzetekben sok, a hazai kutatás számára ismeretlen külföldi, főleg nyomtatott forrást ismertet.

A munkát két része alapján két szempontból tudjuk méltatni. Egyrészt portugál nyelven hasznos összefoglaló a magyar szentekről, másrészt sok idáig a hazai kutatás számára ismeretlen anyag összefoglalása. Jó előmunkát egy részletesebb szakkutatás számára, egyben minta értékű más nagyobb telepese csoportok történetének adatfeltárásához. Az alább közölt lista gazdag missziós tevékenységre utal, és felhívja a figyelmet a két világháború között megindult külföldi magyar lelkipásztori szolgálat nagyságrendjére, valamint az 1945 utáni emigráció működésére (amely ily módon nem lett része a hazai fejlődésnek). Itt említjük meg, hogy a tanulmány nem foglalkozik más magyar felekezetek működésével.

Magyar papok Braziliában, a XX. században

Ónody Olivér összeállítása alapján, (ld. fent, 192-208. old.) saját kiegészítéseimmel. A lista nem tartalmazza a következő személyeket:

- Boer Miklós, esztergomi egyházmegyes pap, 1948–1950 között Rómában a Vatikáni Rádió munkatársa, 1950-ben érkezik Brazíliába, São Paulóban egyetemi tanárként működött, laicizált, a tekintélyes O Estado di S. Paulo c. napilap és az emigrációs magyar sajtó munkatársa volt, számos könyv szerzője. (Így pl. az első braziliai vallásszociológiai bevezetést: *Introdução em Sociologia Religiosa*, Editora Herder, São Paulo, 1953.) 1990 körül halt meg.
- Eördögh István, folyóiratunk volt munkatársa, aki római tartózkodását megelőzően rövid ideig volt São Paulo egyházmegyében, az 70-es években.
- Gáti Lajos szervita, első magyar pap, akit São Paulóban szenteltek fel. (Délamerikai Magyar Hírlap, 1953. jún. 28. 8. l.)
- Papp László, aki Alcantara plébánosa volt, Maranhão államban (Délamerikai Magyar Hírlap, 1951. jan. 20. 3. l.)

A következőkben rövidítve hozzuk Ónody adatait. (E lista jelentőségét abban is látjuk, hogy a közkézen forgó Magyar Katolikus Almanach, Budapest 1984. többek között erre vonatkozólag sem ad utalást a 839–855 oldalakon: Függelék. Külföldön működő latin és görög szertartású róm. kat. magyar papok és szerzetesek címtára. – Nem találunk adatot András, E. – Morel, J., *Bilanz des ungarischen Katholizismus*, München 1969. kötetében sem, amelyben Msgr. Ádám György egyébként részletesen hozza a külföldi – elsősorban magyar – pasztoráció adattárát.)

1. Bali Béla SDB (Celldömölk, Alsóság, 1902 – Vécs 1977), 1932–1937 (orvosi tanácsra tért vissza Magyarországra).
2. Bangha Béla SJ, 1934-ben missziós körúton Nyisztor Zoltánnal. Útiélményeit megírta: Dél Keresztje alatt. Feljegyzések egy délamerikai missziós körútról, Budapest 1934.
3. Benkő Antal SJ, (1920–), 1954–1976 (előbb Nova Friburgó-ban, majd 1957-től Rio de Janeiro Katolikus Egyetemén professzor, a Pszichológiai Intézet igazgatója, 1964–68 között a Filozófiai Fakultás dékánja, 1972–1975: rektor helyettes).
4. Czezárovics Balázs SDB, (†1955), 1918-ban érkezett, előbb São Paulóban, majd Rio de Janeiróban működött, a Vila de Santo Estevão Rei alapítója.
5. Domitrovics József SDB, (Sztrém, Vas m. 1893 – São Paulo, 1962 – eltemetve Humaita székesegyházában, Madeirán), 1924–, Amazonas, koadjuktor majd, prelátnak Rio Negróban, Madeirán Humaita prelatúra prelátnak, majd az egyházmegye püspöke. 1935-ben egészségi okok miatt Szombathelyen kezelték, kórházi tartózkodása során ismerkedett meg az Annuciáta nővérekkel, akiket 1950-ben letelepített Brazíliában; ugyanezen évtől fogva São Paulo egyházmegye segédpüspöke.
6. Domitrovics István SDB, (Németújfalú, Vas m. 1906, József testvére – São Paulo 1979, eltemetve Manausban), 1939– Amazónia, Rio Negro, majd Manausban működött, végül utazó misszionárius.
7. Endrédi Ferenc Csanád OSB dr, (Fertőendréd 1926–), pannonthalmi bencés, római tanulmányok után 1955-1966-ig São Paulóban a bencés gimnázium tanára.
8. Fekete Ferencz, kalocsai főgyehm., három kalocsai kispapot kísérve 1936-ban érkezett, nincs több feljegyzés.
9. Furták Tibor, szervita misszionárius, Acre-Purus környékén, 1970 táján.
10. Gácsér József Imre OSB dr, (Örvényes 1915 –), pannonthalmi bencés, 1960-tól São Paulóban. 1960-1967: Délamerikai Magyar Hírlap Gazeta Húngara kiadója, a bencés intézetekben számos tiszteletet töltött be, 1967-68-ban a Katolikus Egyetemen filozófia professzor, 1975-től a Könyves Kálmán Szabadegyetem igazgatója, 1985-től Brazíliai magyar főlelkész.
11. Gáti atya, szervita misszionárius, Acre-Purus környékén, 1970 táján.
12. Hauser József SJ, 1956-tól, Vale dos Sinos (São Leopoldo, Novo Hamburgo egyházmegye) egyetemén biológia professzor.
13. Hets János Aurélián OSB dr, (Dör 1913 – São Paulo 1985), pannonthalmi bencés, 1939-ban érkezett, számos rendi beosztásban São Paulóban, 1963–1968, 1975–1978 novíciustester, 1948–1960 között a Délamerikai Magyar Hírlap (Gazeta Hungara) kiadója.
14. Hoffer József Lipót, (Tápszentmiklós 1917 – São Paulo ca. 1992), pannonthalmi bencés, USA California államából (Woodside bencés perjelség) 1975-ben érkezett, 1977-ben laicizálását kérte.
15. Horváth István Anzelm OSB, (Csepreg 1901 – Keszthely 1950), pannonthalmi bencés, 1934-1942, magyar lelképásztorkodásban dolgozott São Paulóban, Vila Anastáción.

16. Iróffy Gábor Zsolt OSB, (Budapest 1927 –), pannonhalmi bencés, római tanulmányokat követően 1952-ben érkezett, számos rendi beosztásban São Paulóban, 1974-1993 Col. S. Américo rektora, 1989-től perjel.

17. Jordán Sándor Emil OSB dr, (Budapest 1912 –), pannonhalmi bencés, 1939-ben érkezett, számos rendi beosztásban São Paulóban (1947–1949 Pittsburgben, USA), előbb magyar lelképásztorkodásban, majd a Col. S. Américo alapítója igazgatója 1951–1958, 1948-tól a Délamerikai Magyar Hírlap (Gazeta Húngara) egyik felelős kiadója, 1949–1953 bencés házfőnök, 1953-1968 perjel, 1966: Instituto Social Morumbi alapító igazgatója.

18. Kerényi Lajos Olaf OSB, (Kápuvár 1912 – São Paulo 1977) pannonhalmi bencés, 1947-ben érkezett, számos rendi munkakört töltött be São Paulóban, Délamerikai Magyar Hírlap alapítója és szerkesztője 1948–1960, (írói álneve: Erdődy Gábor) 1957-62 novíciusmester.

19. Kléner László egyházmegyés pap, 1972-ben São Paulóban, 1978-1986 Caetité missziós egyházmegyében (Bahia államban 4000 km² területen, 54 000 hívő és 16 kápolna melyek számát 39-re emelte, és három templomot is épített, továbbá egy kieszemináriumot és kedvesnővéreket telepített le), 1986-ban ugyancsak Bahia államban másik missziós területre ment át.

20. Kögl János Szeverin OSB dr, (Mosonszentpéter 1914 – São Paulo 1994), pannonhalmi bencés, 1949-ben érkezett São Paulóba, számos rendi munkakörben dolgozott, 1951–1968 gazd. igazgató, 1970–1984 Nova Santa Rosa (Paraná államban), kieszeminárium alapító igazgatója, a Könyves Kálmán Szabadegyetem alapítója és rektora 1949–1969, a Délamerikai Magyar Hírlap és Almanach munkatársa, Magyar Múzeum szervezője.

21. Kovács Imre Ráfáel, (Kispest 1930–), pannonhalmi bencés, 1957-ben érkezett São Paulóba, 1969-ben laicizálását kérte.

22. Kövecses Géza SJ, (†1970), 1951-ben érkezett, Porto Alegrei tartományba, később São Leopoldbe, szeminárium spirituálisja.

23. Kubovics Tibor Egid OSB, (Nagymácséd 1921–), pannonhalmi bencés, 1970-ben érkezett São Paulóba, számos rendi munkakörben, 1976-ban itt szentelték pappá, 1976–1980 Nova Santa Rosa (Paraná állam) kieszemináriumában.

24. Linka Ervin Sándor OSB, (Kemenspálfa 1927–), pannonhalmi bencés 1976-ban érkezett São Paulóba, számos rendi munkakörben, 1978–1979 Nova Santa Rosa (Paraná állam) kieszemináriumában.

25. Linka Ernő Ödön OSB, (Kemenespálfa 1925–), pannonhalmi bencés, 1967-ben érkezett São Paulóba, számos rendi munkakörben, 1980–1989 perjel, 1989– apát.

26. Magyar Gyula Szervác OSB, (Zalaapáti 1931–), pannonhalmi bencés testvér, 1957-ben érkezett São Paulóba, számos rendi munkakörben, 1970–1972 és 1975– Nova Santa Rosa, 1988-ban Pannonhalmára ment vissza.

27. Markos Rezső János OSB, (Ércsi 1912 – Győr 1990), pannonhalmi bencés, 1937–1939 São Paulóban magyar lelkész.

28. Mezgár Lajos dr. Porto Alegreben, az Anchieta Kollégiumban tanított.

29. Miklósházy Attila SJ püspök, (Diósgyőr 1931–), 1989 óta külföldi magyarok püspöke, rendszeresen látogatja a brazíliai híveket is.

30. Molnár János, 1936-ban Fekete Ferenczcel érkezett, kalocsai kispapként, Sióagárdról. Maranhão érseki szemináriumban fejezte be tanulmányait, pappá szentelték. Nincs több feljegyzés.

31. Molnár János CSsR, 1936-ban érkezett, jelenleg Casa Nova (Bahia, Juazeiro egyházmegye) házfőnöke.

32. Molnár László IVC (Istituto Vinculado de Caridade), 1970-ben érkezett, jelenleg Cristal plébánosa (Porto Alegre, R.S. állam)

33. Molnár Tibor, egri főegyházmegyes pap (Magyarországon 1907-ben született – † Franciaországban, 1987, Lourdesben temették el), Ausztrián, NSZK-n, Portugálián kívül Brazíliában is működött.

34. Nyisztor Zoltán egyházmegyes pap, pápai prelátus (Debrecen 1893 – Róma 1979), két alkalommal látogatta meg Latin-Amerikát. Először Bangha Bélával együtt 1934-ben Brazíliában São Paulo államban tartott missziókat. Másodszer 1946–1961 között, Colombiában és Venezuelában élt.

35. Palkó János SVD, 1954-ben érkezett, plébános Curitibában, majd Assaiban, Aguda do Sulban és Joinville-ben.

36. Papp László, (1916–) Mons., 1936-ban Fekete Ferenczcel érkezett, kalocsai kispapként, Gyuláról. Maranhão érseki szemináriumban fejezte be tanulmányait, pappá szentelték. 1940-ben São Luisban püspöki titkár. Nincs több feljegyzés.

37. Rezek Sándor Román OSB dr, (Gödöllő 1916–São Paulo 1986), pannonhalmi bencés, 1965-ban érkezett São Paulóba, tanár, 1966–1975 novíciusmester, 1976– spirituális a kisszemináriumban, Teilhard-szakértő (28 kötet).

38. Sarlós Károly Engelbert OSB dr, (Budapest 1916–São Paulo 1986 itt Ónody Olivér helytelenül 1987-t ír – rec. megj.), pannonhalmi bencés, 1949-ben érkezett São Paulóba, tanár, 1951–1958 ig.h., 1958–1974 ig. a Coll. S. Américóban, 1958–1978 Katolikus Egyetemen matematika tanár, Magyar Szabadegyetem dékánja.

39. Schwab András SJ, 1954-ben érkezett, Nova Friburgóban, Ancheita Kollégiumban tanított. 1964-ben São Paulóba került a Filozófiai Fakultásra. A 70-es évektől a Rio de Janeirói Katolikus Egyetemen tanít.

40. Schwartz Sebestyén Lukács, (szülei Tótvázsonyban [Veszprém m.] születtek, ő Jaraguá do Sulban, Santa Catarina államban, 1957–), 1971-től a Nova Santa Rosa-i kisszeminárium tanulója, 1978-től bencés São Paulóban, pappá szentelték: 1990-től egyházmegyes pap.

41. Simon József Bálint OSB, (Kőszeg 1924–São Paulo 1958), pannonhalmi bencés, 1951-ben érkezett São Paulóba, tanár.

42. Sulc Árpád Gyula Benedek, 1958-ban lett bencés São Paulóban, 1962–1969 Col. S. Américo tanára, 1981-től Krisztus stigmáiról elnevezett rend tagja, jelenleg Reibeirão Preto-ban él.

43. Szelec Ferenc Arnold OSB, (Pér 1900 – São Paulo, 1972) pannonhalmi bencés, 1931-től São Paulóban, magyar lelkész, az általa alapított Anastációi Szent István plébánia plébánosa haláláig, 1951–1966 Col. S. Américo tanára. A brazíliai magyarság történetének első ismerője, a Pannonhalmi Szemlében számos tanulmánya jelent meg, a Gazeta Hungara (São Paulo) és Almanach rendszeres munkatársa, 1938-ban terjedelmes kötet, térképpel.

44. Szentimrei Cseh Dömötör O.C.D., (†1988), 1920-as években a szegedi jezsuita kollégium tanulója, Keszthelyen lép be a rendbe, 1931-től Rómában, 1934-től a Szentföldön (Kármel Hegye, Haifa), majd három évig Kairóban. 1942–1945 Kármel Hegyén, 1945–1955 Jeruzsálemben. 1955-től Brazíliában: Jaraguá, Cascavél, Maranhão, stb. A São Paulói bencés alapítás mintájára magyar kármelita alapításba kezdett Paranái államban, amely brazil házban realizálódott São Paulóban (Casa de São Roque) 10 novíciussal, 1980-ban 15 novíciussal. 1981-től a novíciátust Belo Horizontéba helyezték át. Utóbbi időben 20 novícius volt, egyikük magyar nagyszülőktől származott. A magyar lapok rendszeres munkatársa.

45. Ther Péter Pál veszprémi egyházmegyes pap, majd bencés (Örvényes 1931 – São Paulo 1994), 1967-ben érkezett São Paulóba, itt kérte felvételét a bencés rendbe. 1970–1975 Nova Santa Rosán, 1975–1982 São Paulóban, Vila Anastáción. Col. S. Américo gazdasági vezetője.

46. Tóth Antal Veremund OSB (Szakony 1922–) pannonhalmi bencés, 1951-ben érkezett São Paulóba, tanár, 1968–1978 perjel, lelkipásztor, 1970–1972 Könyves Kálmán Szabadaegyetem rektora, ill. előtte és utána dékánja, 1994-től ismét rektora. A Szent Placid kisseminárium alapítója 1974-, 1981- Nova Santa Rosa, 1985-től 1989-ig, a megszüntetésig rektora. Számos lap munkatársa, könyvei: História da literatura húngara, Buenos Aires 1960, Esboço da história húngara, Garfield, USA 1971.

47. Tumpek József Timót OSB, (Paks 1928–), pannonhalmi bencés, 1970-ben érkezett São Paulóba, 1988-ban itt szentelték pappá, több rendi munkakört töltött be, magyar lelkipásztor.

48. Úrdombi Jenő Ányos OSB, (Győr 1927–), pannonhalmi bencés, 1957-ben érkezett São Paulóba, tanár, magyar lelkész, 1975–1982 Nova Santa Rosai kissemináriumában.

49. Vigh József, egyházmegyes pap (Köveskúton született – Juiz de Fora, 1984), Fekete Ferenczel érkezett, kalocsai kispapként. Maranhão érseki szemináriumában fejezte be tanulmányait, pappá szentelték. 1940-ben Curupuru (Maranhão) plébánosa. Élete végén Arantina (Minais Gerais állam) plébánosa. Az 1981. évi Anuário Católico szerint São João del-Rei egyházmegyében.

50. Zágon György Bertalan, (Agostyán 1916–), pannonhalmi bencés, 1947–1950 São Paulóban magyar pasztorációban, 1951-ben laicizálását kérte.

Somorjai Ádám OSB

A MAGYARORSZÁGI BENCÉS KONGREGÁCIÓ BIRTOKAINAK
GAZDASÁGI SZERVEZETE ÉS IRÁNYÍTÁSA (1848-1949).
(Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége. METEM könyvek)
Bp. 1995. 252. p.

Közismert tény, hogy történetírásunk figyelme meglehetősen későn fordult a nagybirtok gazdálkodásának történeti-gazdaság-történeti kérdései felé. Az 1930-as években Domanovszky Sándor, a Pázmány Péter Tudományegyetemen, a vezetése alatt álló Magyar Művelődéstörténeti Intézetben kinevelte azt a fiatal kutatógárdát, amely azután 1930 és 1938 között sorra-rendre írta az alapvető tanulmányokat, melyeket azután Domanovszky a maga szerkesztette Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez c. sorozatban közölt. A 15 kötetből álló sorozatból 8 foglalkozik a XVI–XVIII. századi magyarországi gazdálkodással, és annak társadalmi vetületével. Jellemző azonban, hogy közülük csak Wellmann Imrének a gödöllői Grassalkovich-uradalmat bemutató kötetének időhatára terjed 815-ig. Szabad György monográfiája volt az első, amely a tájósítás lezárásáig, az 1870/90-es évekig követte nyomon a tatagesztesi Eszterházy-uradalom fejlődését, áttérését a tőkés gazdálkodásra. Für Lajos és Tóth Tibor munkája már az I. világháborúval záródó korszakra is kiterjesztette kutatásait, s csak az 1980-as években vállalkozott néhány szerző (Erdész Ádám, Fülöp Éva Mária) arra, hogy egyes uradalmak két világháború közti gazdaságtörténetét megvizsgálja.

Ilyen előzmények után dolgozta fel a szerző a magyarországi bencések birtokainak történetét. Nem kellett töretlen úton járnia, hiszen a Pannonhalmi Rendtörténet a sorozat kiadásának időpontjáig (1916) összefoglalást ad a rend gazdálkodásáról. Az azóta eltelt nyolcvan év anyagának bemutatása, valamint a szerves előzmények újraértékelése mindenképpen indokoltá tette az egységes szempontú feldolgozást, amit a szerző könyve egyértelműen bizonyít.

Míg más uradalmak esetében a forrásanyag teljesen megsemmisült, vagy nagyobb részt elpusztult, addig a bencés rend esetében abban a szerencsés helyzetben van a kutató, hogy a pannonhalmi levéltár viszonylagos egységben őrizte meg a birtokgazdálkodásra vonatkozó iratokat. Ez részben összefügg azzal a kivételes védettséggel, melyet az ősi monostor a második világháború végső szakaszában élvezett, de szerepet játszott ebben a Rend tagjainak történelmi érzékenysége is. Amíg a többi nagybirtok esetében a front átvonulása során maguk a katonák használták fel tüzelőanyagként a jól égő „papírt”, a megmaradt iratokat pedig a község lakossága hurcolta szét, addig a bencések magától értetődő természetességgel őrizték meg azokat.

A szerzetesrendi birtokokat II. József intézkedése szekularizálta, és azok csak 1802-ben kerültek vissza a főapátság tulajdonába. A mintegy hatvanezer kataszteri holdat kitevő birtok célvagyonként szolgált alapul a Rend öt apátságának, két főiskolájának, tíz gimnáziumának, valamint az általuk pasztorált plébániák, elemi iskolák fenntartásához. A főapát gazdasági felelőssége kiter-

jedte a Rend minden birtokára, személye nagymértékben befolyásolta a gazdálkodás mikéntjét is. Az erősen központosított szervezetben a fiókapátságok vezetőinek csak tanácskozási joguk volt személyi és dologi ügyekben. A túlzott központosítás azonban az egyre nagyobb hozzáértést és szakértelmet kívánó döntésekben nehezen volt tartható. A főapátok a századforduló körül kisebb engedményeket tettek, de már korábban létre hoztak egy gazdasági ügyekhez értő szakbizottságot.

Kruesz Krizosztom a Rend múlt századi történetében kiemelkedő szerepet játszó főapát volt. A földbirtok területének művelése, a jövedelem növelése döntően még az extenzív gazdálkodás keretei közt folyt, de emellett új gazdálkodási rendszerek bevezetésével már igyekezett modernné tenni a gazdálkodást. Jól látta, hogy a növénytermesztés és az állattartás belterjessé válásának a szántóföldi takarmánytermesztés a kulcsa. A jobbágyság eltörlésével megszűnt munkaerő (robot) pótlása, valamint a korábbi majorságok szűkült igaerővel és megfelelő gazdasági felszereléssel történő ellátása jelentette a fő feladatot. Amíg a tőkés gazdálkodás kibontakozásával párhuzamosan általános jelenség volt a nagyobb uradalmaknál a bérletek kiterjedése, addig a Rend birtokairól ez nem mondható el.

Részben a gazdálkodás korszerűtlensége, részben a trianoni békeszerződés, a szomszédos országokhoz került birtoktestek miatt a költségvetés hiányokkal küszködött. A nagybirtok – s ezen belül az egyházi nagybirtok – történelmi időszerűségéről, illetve túlhaladott voltáról, gazdasági és szociális bénító hatásáról folyó viták a Rend tagjai között is ismertek voltak. Döntő változásra azonban nem került sor, mindössze annyi történt, hogy az I. világháború utáni földreformok során 4896 katasztrális hold felparcellálására került sor.

Az adósságfelszámolás és a belső feszültségek feloldására 1926-ban létrehozták az Ötös Gazdasági Bizottságot, melynek tagjait maga a főapát nevezte ki, s csak a főjósággormányzót – egy bizottság jelölte három tag közül – választották csak. A Szentszék által is támogatott megoldás jónak bizonyult. A Rend 1929. évi négy és fél millió pengő adósságát 1938-ra sikerült törlesztenie, pedig közben egy súlyos, az egész országot érintő, gazdasági válság is lezajlott. Új vonás volt a Rend gazdálkodási gyakorlatában a képzett szakemberek alkalmazása, illetve a rendtagok gazdasági kiképzése.

A II. világháború eseményei alaposan felkavarták a Rend életét. Az 1945 márciusában közzétett 600/1945 M. E. számú rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről intézkedett. Ennek alapján a katolikus egyház 862.704 kh földingatlanából 765.000 kat. holdat sajátítottak ki minden kártalanítás nélkül. A bencés rendházakból 1950 júliusában kitelepítették a rendtagokat. Ezzel teljesen új viszonyok teremtődtek a gazdálkodás terén.

Külön fejezetben vizsgálja a szerző a bencés uradalmak munkaszervezetét. Ír a gazdatisztek szakmai képzettségéről, alkalmazási módjukról. Kruesz Krizosztom főapát idejében megalkották a tisztii szolgálati szabályzatot. A központi kormányzat mellett megszervezték a központi nyilvántartást, a számvevőséget, gazdasági pénztárt, fizetőpénztárt. A jószágkormányzók vezették a gazdaságot a központi gazdasági kormányzat utasításai alapján. Külön szőlő- és pincegazdasági felügyelő kezelte a pannonhalmi és a somlyói pincét. A

kiváló minőségű somlyói bort tilos volt eladni. A főapátsági erdőmester közvetlenül a központi jószágkormányzósághoz tartozott. A Rend birtokain szolgálni rangot jelentett. A magas fizetés mellett ő a kiöregedett tisztviselők és egyszerű cselédek – tisztességes nyugdíjat kaptak. Nem csoda hát, ha egy-egy állásra tucatjával pályáztak. A cselédek között igen csekély a mozgás. Rendszerint születésüktől halálukig dolgoztak a Rend birtokain. Jellemző, hogy már az 1860-as években a cselédgyerekeket olyan pusztákról, ahol iskola nem volt, rendi fogaton vitették be az iskolába. Annál nagyobb volt a mozgás a kisebb tisztviselők körében, mert velük a gazdálkodás minden szintjét végigjárták, amíg magasabb beosztásba emelkedtek. A központi irányítás kivánalmainak megfelelően a Rend birtokában lévő valamennyi egységet megismertették velük, ezért többször is más-más uradalmakba helyezték őket.

A bencés rendi birtokok gazdasági szervezetének és irányításának a szerző által bemutatott korszaka a magyar mezőgazdaság tőkés fejlődését öleli fel, mely időszak igen jelentős változásokat hozott a mezőgazdasági termelés területén. A polgári Magyarország történetében, a mezőgazdaság túlsúlya miatt, az agrárátalakulásnak döntő szerepe volt. Az 1848-as, áprilisi törvények megteremtették a polgári átalakulás lehetőségét. Az 1867. évi kiegyezés eredményeképpen mindinkább meghatározókká váltak a társadalom kötöttségeit lerázó új formák. Ennek a bonyolult átalakulásnak egyes fázisait követi nyomon Fülöp Éva Mária könyve, mely gazdaságtörténet-írásunk komoly nyeresége.

Kőhegyi Mihály

NAGYVÁRADI SCHEMATIZMUS 1995.

A nagyváradi egyházmegye névtára Szent László király halála 900-ik jubileumi évében. (Nagyvárad, 1995. 176 p.)

Hosszú és súlyos évtizedek után végre, 1995-ben megjelenhetett az ősi nagyváradi latin szertartású egyházmegye névtára. Az új schematizmus fontos mérföldköve a romániai római katolikus egyház XX. századi történetírásának, hiszen olyan adatokat is tartalmaz, amelyeket csak most, a 90-es években váltak publikálhatókká.

A nagyváradi püspökség utolsó, teljes schematizmusa 1917-ben jelent meg. Ezután már csak a Trianon által két részre szabdaltnak egyházmegye magyar, illetve román részéről adtak ki névtárakat.

1929-ben Debrecenben és Nagyváradon is megjelent egy-egy schematizmus. 1931-ben Szatmáron adták ki a – romániai csonka egyházmegyéből ideiglenesen létesített – szatmár-nagyváradi püspökség névtárát. (Ez az utolsó olyan kiadvány 1995-ig, amely tartalmazza a nagyváradi egyházmegye romániai részének adatait.) 1933-ban és 1938-ban Vácott, illetve Debrecenben jelent meg schematizmus a magyarországi részről, amely ekkor már a debreceni apostoli kormányzóság elnevezést viselte. 1952-ben az egyházmegye magyarországi területeit a csanádi püspök joghatósága alá helyezték, így az itteni

plébániák adatai – elkülönítve – megtalálhatóak az 1961-es és az 1980-as csanádi schematizmusokban.

A nagyváradai püspökség 1995-ös névtárának tematikai felépítése hasonlóan alakul a többi egyházi schematizmuséval. A könyv borítóján az egyházmegye jelenlegi főpásztorának, Tempfli József megyéspüspöknek a színes címere látható. A kiadványban egyébként még hat színes fénykép található (a nagyvárad-i Szt. László Hermáról, a székesegyházról, II. János Pál pápáról, a pápai címerről, Tempfli József püspökről és a volt püspöki palotáról).

A püspöki bevezető után két történelmi témájú tanulmány következik. Fodor József „A Nagyvárad-i Római Katolikus Püspökség története” című 28 oldalas és Thurzó Sándor „Nagyvárad-i éneklő kanonokok (1199-1557)” című 8 oldalas írása. Ezt követően az egyházmegye jelenlegi statisztikájával (terület: 12.152 km², lakosok száma: 1.015.090, ebből római katolikus: 110.246, stb.), illetve a római katolikus egyház jelenlegi vezetőinek (pápa, apostoli nuncius, érsek, metropolita és megyéspüspök) adataival ismerkedhetünk meg.

Az egyházi névtároknál bevett szokás a püspökség eddigi vezetőinek archontológiai táblázat szerű felsorolása. Így, itt is szerepel a nagyvárad-i egyházmegye püspökeinek, illetve ordináriusainak névsora, Sixtustól Tempfli Józsefig, 1103-tól 1995-ig. A következő rész a püspökség belső hierarchiájával ismertett meg bennünket. Az általános helynök, a káptalan, a tiszteletbeli kanonokok, címzetes apátok és prépostok után a gazdasági iroda, a székesegyházi kórus és zenekar, az egyházmegyei bíróság, a papi tanács és szenátus, valamint a teológiai főiskola tanári karának tagjait sorolják fel.

Ezután találhatjuk meg a schematizmus legterjedelmesebb fejezetét, amely a plébániák felsorolását, illetve azok történetének rövid ismertetését tartalmazza. Plébániatörténetet is tartalmazó névtár utoljára 1896-ban jelent meg. (Schematizmus historicus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadinensis Latinorum pro anno domini et millennari MDCCCXCVI. Nagyvárad, 1896.) A három főesperességre – székesegyházi, krasznai és középszolnoki – és ezen belül hét esperesi kerületre – váradi, váradi-környéki, margittai, székelyhidi, tenkei, szilágysomlyói és tasnádi – osztott püspökség területén jelenleg 57 plébánia működik.

A utolsó részében az egyházmegye papságának (67 tényleges és 12 nyugdíjas pap) legfontosabb adatait, valamint a kispapok (19), a szerzetesek (2 premontrei kanonok és 2 lazariszták) és apácák (58), továbbá a különböző egyházi iskolák hallgatóinak nevével ismerkedhetünk meg. A könyv legvégén a püspökség 1950 és 1995 között elhunyt papjai kerülnek felsorolásra, illetve – mint érdekes adalék – a nagyvárad-i székesegyház kriptájában, valamint a váradolasi temetőből exhumált és szintén a püspöki kriptában nyugalomra helyezett papok névsora szerepel.

Merényi-Metzger Gábor

DR. KOSTYA SÁNDOR

A Torontói Szent Erzsébet egyházközség és plébánia története

A legnagyobb külföldi magyar katolikus plébánia élete és története. A majd harminc egyházközségi szervezetével és jól működő egyházközségi vezetésével egy példa arra, hogy a hívek bevonásával milyen termékeny lehet egy plébánia élete a huszadik század második felében. A torontói magyarság a 20. század magyar történelmének egy egyedülálló vetülete, metszete, mondhatjuk lelete. Itt megtalálhatjuk a 20. század magyarságának teljes spektrumát: az ezerkilencszázötvenes, a huszas, a harmincas, negyvenes, az ötvenes évek és így tovább magyarját, mindegyik őrizve hagyományát, talán hűségesebben, mint az óhazában. Él itt gazdag és szegény, nemes és közember, zseni és egyszerű, szélsőjobboldali és szélsőbaloldali, középboldali és középbaloldali, keresztény és zsidó, katolikus és más vallású, hívő és hitetlen, milliomos és bérmunkás, egyetemi tanár és tanuló, iparos és kereskedő, földműves és gyártómunkás, magányosan, vagy csoportba tömörülve. És ebben a sajátos magyar világban a torontói Szent Erzsébet plébánia a magyar katolikus megújulás gyümölcse.

A könyv vonzó ereje éppen az, hogy nem egy történeti feldolgozás hanem inkább krónika, melynek olvasása közben az olvasó az olvasottak alapján alkothatja meg saját képét egy külföldi nagyvárosban élő magyarok hitéletéről. Egy harminchét éve emigrációban élő hívő tanár mondja el neki egy plébánia keretében a magyar nép örömét és bánatát évezredünk utolsó századában saját alanyiségén keresztül.

A szerző a Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség, METEM-Internationál első tagjai közé tartozott, és azon fáradozott, hogy a torontói Szent Erzsébet plébánia története például szolgáljon majd a METEM többi plébánia történetírásainak. Sajnos idő előtt meghalt, a plébánia azonban így is példa maradt. Jóllehet egy helyi jezsuita plébánia, de benne lüktet mégis az egyetemes Egyház minden magyar plébántája. Érdeke minden magyar plébánia. A torontói Szent Erzsébet plébánia a METEM szülővárosa és mint plébánia a szó szoros értelmében valóban a nép plébántája (15–17 oldal).

A könyv inspiráció plébántáknak, emlékezés és mérlegelés egyéneknek.

Megrendelhető:

St. Elizabeth of Hungary Parish,
432 Sheppard Ave E. Toronto, Ontario, Canada M2N 3B7.
Tel.: (416) 225-3300; Fax: (416) 225-3814.
Ára 20.00 Can dollár.

Magyarországon:

METEM Vázlatok Szerkesztősége H-6720 Szeged, Dugonics tér 12.
Tel.: (62) 323-714; Fax: (62) 323-813.
Ára 390.00 Ft.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Scholarly manuscripts related to Church history in Hungary, academic comments on books, articles, – photocopies of unpublished documents and sources, – related to the Church's history in Hungary and in Hungarian linguistic communities with correct references, double-spaced and typewritten, are invited and should be submitted in two copies to the Editor:

Zombori István, Szerkesztő, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, Szeged, Dugonics tér 12, H-6720 Hungary. Tel.: (011)+36+62+323+714. fax (011)+36+62+323+813.

References should be included in text within parenthesis and arranged as this example (Gabriel, 1986, p. 15). All references should be listed alphabetically at the end of the manuscript, author, title, year, place, publisher, and should be arranged as in the following examples:

Book:

- 3 Gabriel, Astrik, L. 1986. *The University of Parish and Its Hungarian Students and Masters During the Reign of Louis XII and François I.* Frankfurt am Main: Verlag J. Knecht.

Article:

- Fraknói, Vilmos. 1902. „Vatikáni levéltár és a római magyar intézet.” *A katolikus Magyarország 1001–1901.* Edited by János Kiss, János Sziklay. Budapest: Stephaneum, I. pp. 425–429.

Every contributor should include with his/her manuscript a short abstract limited to 250 words and a short introduction about him/herself.

Author will receive 3 complimentary copies of the issue in which his/her article appears and 50 separatum

Any comment on method and observation about METEM project, request for information about advertising, sponsorship, bequeath, supporting Patron-, and Director-membership in METEM-International should be sent to the General Editor: Rev. Dr. Tibor Horváth, S. J., METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ont., Canada M4S 2R5. Tel.: (416) 922-2476. If no answer, please call (416) 922-5474 and leave a message. Fax. (416) 922-2898

METEM-Könyvek

Sorozatszerkesztők:
Somorjai Ádám OSB és Zombori István

1. **Szabó Ferenc S. J.:** A teológus Pázmány. A grazi „theologia scholastica” Pázmány életművében, Róma, 1990. 356. old. ára: 398 Ft
2. **Sólymos László Szilveszter – Várszegi Imre Asztrik:** Pannonhalmi főapátok. 1. Kreuzs Krizosztom (1856–1885), Kelemen Krizosztom (1929–1950), Budapest, 1990. 370 old. ára: 280 Ft
3. **Udvardy József:** A Kalocsai Főszékeskáptalan története a középkorban, Budapest, 1992. 152. old. ára: 180 Ft
4. **Csapodi Csaba:** Gróf Zichy Nándor élete és politikája Budapest, 1993. 160. old. ára: 200 Ft
5. Kelet–Közép–Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla) Szerk.: Somorjai Ádám Budapest, 1994. 206. old. ára: 300 Ft
6. **B. Murádin Katalin:** Faragott kőszószékek Erdélyben Budapest–Kolozsvár, 1994. 168. old. ára: 350 Ft
7. **Elmer István:** Börtönkereszt Budapest, 1994. 224. old. ára: 350 Ft
8. **Fülöp Éva Mária:** A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949) Budapest, 1995. 252. old. ára: 400 Ft
9. **Gerics József:** Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban Budapest, 1995. 318. old. ára 550 Ft
10. **Reisner Ferenc:** A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertórium (1887–1944) Budapest, 1995. 178 old. ára: 250 Ft
11. **Boba Imre:** Morávia története új megvilágításban Budapest, 1996. ára: 650 Ft
12. **Orbán Gyula József:** Friedensbewegung katholischer Priester in Ungarn, 1950–1956 Budapest, 1996. 380 old. ára: 1500 Ft
13. **Rónay Jácint:** Napló Budapest–Pannonhalma, 1996. 400 old. ára: 896 Ft
14. **Galcsik Zsolt:** Szerzetesrendek felosztása Nógrád megyében (1950) (Dokumentumgyűjtemény) Budapest, 1996. (előkészületben)
15. **Jakó Zsigmond:** Társadalom, egyház és művelődés a középkori Erdélyben (előkészületben)